

Київ

Видавничий дім
«КМ Академія»

2004

Сергій
Павленко

ОТЧЕННЯ
ГЕТЬМАНА
МАЗЕПИ:
БОРАТНИКИ ТА ПРИВІЧНИКИ

Сергій Павленко вперше ґрунтовно знайомить українського читача з членами команди гетьмана І. Мазепи, його соратниками та прибічниками, показує їхню роль у контексті подій 1687–1709 рр. Дослідження про найзначніших діячів оточення зверхника України містить багато важливого фактажу для розуміння причин поразки мазепинців під час повстання за визволення Гетьманщини з-під опіки Москви.

Рецензенти:

С. А. *Леп'явко*, доктор історичних наук

Ю. А. *Мицик*, доктор історичних наук

Автор висловлює подяку
за підтримку цього видання
Чернігівській облдержадміністрації,
народному депутатові *Олегу Петрову*,
мешканцю Палм Харбора (США)
Михайлу Волжанському,
Лізі українських меценатів

ВСТУП

Політичне рішення І. Мазепи та його однодумців 1708 р. порвати з Московською державою є важливою подією української історії. У ньому сфокусовано і віддзеркалено підсумок продержавницьких шукань гетьманської еліти, її опору російському абсолютизму. Стабілізація соціально-економічного становища Гетьманщини у 1676—1708 рр. не тільки зміцнила інститут гетьманського правління, а й стимулювала відповідний добір кадрів, їх політичний ріст у сотенно-полковій ієрархії, змагання старшинських команд за вплив у Батурині. Проміжок часу від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи дав можливість проявити себе в ділі, політичній боротьбі, визвольних змаганнях багатьом діячам української автономії. Здобувши впливове становище, вони дедалі більше були зацікавлені у створенні умов надійності власного урядування. Гарантією ж безпеки для гетьманського генералітету була не вимушена вірнопідданість царям, москвофіліство, а власне правління в незалежній державі.

Критична маса невдоволення агресивною російською імперською політикою, невідповідність інтересів Москви та Батурини спонукали цвіт гетьманського урядування до аналізу попередніх набутків та прорахунків визвольних змагань, активного пошуку шляхів звільнення від приниз-

ливої та обтяжливої залежності. Українська автономія, яка постала за часів Богдана Хмельницького, на жаль, мала недостатньо людських ресурсів і належного військового потенціалу для успішного розв'язання цієї проблеми. Уроки потопленого в крові антимосковського повстання 1668 р. змушували старшину серйозніше зважувати спокусливі ідеї набуття вигіднішого статусу Гетьманщини. Пріоритетними орієнтирами тих, хто думав про краще майбуття українців, стали політичні комбінації, головні з яких — залучення до розв'язання територіальних і політичних проблем України, сусідніх держав.

Подібні складні завдання вирішити одноосібно гетьман не міг. Актуальність вивчення персоналій команди І. Мазепи, помислів, дій його соратників та співпрацівників дає змогу не тільки глибше зрозуміти історичний контекст 1687—1709 рр., а й побачити, що ідея відокремлення від Московії, модернізація форми правління гетьманату мала багатьох прихильників у Гетьманщині. Сформоване гетьманом коло прибічників через об'єктивні причини не в усьому виправдало його надії під час спроби реалізувати задумане 1708 р. Проте навіть після поразки повстання охоронцями прав Гетьманщини у першій половині XVIII ст. залишилися соратники та співпрацівники І. Мазепи як з еміграційного уряду, так і гетьманату, підконтрольного Москві (І. Скоропадський, П. Полуботок, Д. Апостол). Неврахування згаданого в мазепознавстві призвело до невиправданого звуження кола мазепинців лише до тієї частини гетьманових однодумців, які опинилися разом з ним у таборі Карла XII. Інша частина старшинської верхівки названа в історіографії лояльною до Петра I, прихильною до ідеї автономії України у складі Росії.

Разом з тим джерела правління І. Мазепи дають підставу стверджувати, що гетьман з перших років свого правління в основному опирався на явних сепаратистів (З. Шийкевич, П. Сулима, І. Ломиковський, родини Гамаліїв, Лизогубів), скривджених, незатребуваних на високі уряди в попередні десятиліття московською владою (С. Гречаний, П. Лисиця), а також на тих, чийї симпатії йому були відомі (дорошенківці, многогрішниківці). За таким прин-

ципом він протягом двадцяти років формував власну команду. 1708 р. розділив її на прихильників гетьмана та його опонентів. Це сталося, головним чином, через вимушені обставини — повстання захопило зненацька велику частину української еліти в російському таборі (І. Скоропадський, П. Полуботок, С. Томара, Л. Жураховський). Після спалення Батурина коло прихильників виступу проти Москви звулилось, оскільки дехто зі старшин-прагматиків пересвідчився у недостатності сил для здійснення подібної акції (Д. Апостол, І. Сулима). Навіть симпатика гетьмана змушені були діяти обережно, стараючись не демонструвати активно власну позицію. З цих причин багато їх не потрапило у поле зору дослідників тієї доби.

Отож мета нашої студії — систематизація наявних відомостей про членів команди, яку сформував у 1688—1708 рр. І. Мазепа для захисту інтересів України, реконструкція за віднайденими джерелами, згадками в історичній літературі їхніх політичних портретів, з'ясування позицій, ролі кожного висуванця чи соратника в реалізації гетьманських планів та в житті Гетьманщини. Першочерговими завданнями при цьому вважаємо висвітлення чинників формування симпатій, орієнтацій мазепинських соратників, тих моментів, які пов'язували їх з гетьманом.

Здійснений у книзі аналіз біографій, дій соратників та однодумців І. Мазепи дає відповіді на численні запитання, які досі не порушувалися в історіографії. Насамперед ідеться про залучення гетьманом до співпраці не поодиноких однодумців, а цілої когорти впливових, високоосвічених яскравих особистостей. Нами вперше розширене коло прибічників І. Мазепи із загальновідомих 15—20 осіб до майже 120 неординарних постатей. Прізвища їх значної частини невідомі як загалу, так і дослідникам. У результаті цього спростовано давно мусований висновок про те, що гетьман у своїх планах та замірах був одинаком. Крім того, слід зазначити, що діячі доби І. Мазепи досі вивчалися здебільшого без урахування тієї важливої обставини, що вони були висуванцями гетьмана,

входили в його оточення. Ігнорування цих реалій призвело до децю неповного й викривленого розуміння, тлумачення поведінки, дій І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола, В. Дуніна-Борковського та інших провідних урядовців. Суттєві штрихи до портретів, біографій останніх дають саме розшукані деталі їхньої плідної співпраці з І. Мазепою.

Завдяки розшуку, узагальненню величезного масиву документального матеріалу кінця XVII — початку XVIII ст. наша студія про соратників та співпрацівників гетьмана зафіксувала також ряд подієвих моментів, не відображених в історіографії. Маємо на увазі факти старшинської боротьби в оточенні гетьмана, антимазепинську змову верхівки 1707 р., участь гетьманських довірників у підготовці антимосковського виступу 1690—1692 рр., масштаби репресій мазепинців в Україні у 1708—1730-х рр. У межах визначеної теми побіжно даємо інформацію про життєвий шлях окремих нащадків мазепинців і детальніше висвітлюємо діяльність тих з них, які продовжили справу батьків або сформувалися як активні патріоти України після подій 1708—1709 рр. Згадане якоюсь мірою теж проливає світло на контекст реалій тієї доби, яка дала зародкову енергію помислам, прагненням, сподіванням представників старшинських родинних кіл на майбутнє.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що воно дає базові орієнтири для розуміння, інтерпретації подій історії України 1687—1709 рр., концентрує актуальну інформацію для генеалогічних, історичних студій.

Насамкінець зауважимо, що появі нинішньої праці передувала дослідницька робота, результати якої апробовані автором на наукових конференціях у Чернігові, Києві¹ та видрукувані в книгах «Загибель Батурина 2 листопада 1708 року»², «Міф про Мазепу»³, ряді статей у наукових виданнях⁴.

Частина I

ОГЛЯД
ЛІТЕРАТУРИ
ТА ДЖЕРЕЛ

Якщо постаті І. Мазепи присвячено сотні статей, кілька монографій⁵, то література про його оточення займає в історіографії ледь не в десять разів менше позицій. Яскрава особистість гетьмана немовби притінула для дослідників інших діячів тієї доби. Останні здебільшого фігурують у переліку осіб, які згадуються у справі повстання 1708 р.

Саме в такому ракурсі їх розглядають автори відомих студій про мазепинців: М. Костомаров, М. Битинський, О. Субтельний. При цьому слід зазначити, що їхні праці присвячені, головним чином, не окремим персоналіям, а в цілому руху старшин, об'єднаних 1708 р. гетьманом задля реалізації великої мети — визволення України. Дослідження М. Костомарова «Мазепинці», опубліковане 1884 р., стало першою узагальнюючою працею, присвяченою висвітленню діяльності соратників гетьмана. Внаслідок пошукової роботи, здійсненої в архівах Москви і Санкт-Петербурга, історик виявив низку невідомих досі документів про репресії 1709–1715 рр. в Україні й участь оточення І. Мазепи в повстанні. Запроваджені М. Костомаровим у науковий обіг матеріали так чи інакше використовувались і продовжують використовуватись істориками — продовжувачами теми. Разом з тим у поле зору дослідників потрапили лише ті прибічники І. Мазепи, що «втікали разом з ним після полтавського бою»⁶. М. Костомаров зауважив: «Само собою зрозуміло, ніхто не в силах тепер відкрити таких (співучасників, соратників Мазепи.— *Авт.*), а таких-то було, без сумніву, багато»⁷. Водночас історик звузив рамки власного дослідження через необізнаність, поверхове вивчення реалій 1689–1692 рр. Він був певен, що «задум зрадити Петра виник у його (Мазепи.— *Авт.*) не раніше року до події»⁸, а відтак «партія Мазепи не могла розростись», бо

гетьман до того ж і «не докладав зусиль, аби дати можливість їй збільшитись»⁹.

Книга М. Битинського «Мазепинці по Полтаві», видана 1938 р. у Варшаві, розкриває панораму діяльності І. Мазепи та його послідовників у 1709–1715 рр. Дослідник, що позитивно оцінював ініціатора повстання 1708 р. та його однодумців, здебільшого спирався на факти М. Костомарова. Щоправда, у своїй студії історик дещо розширив коло мазепинців, зарахувавши до їх складу зокрема П. Сорочинського, Я. Богуша, Держановського та Білінського (імена останніх невідомі. – *Авт.*)¹⁰.

У 1963 р. побачила світ праця В. Луцтва «Гетьман Мазепа і його співпрацівники», найбільшим позитивом якої стала спроба вперше виокремити персоналії тих, хто належав до найближчого мазепинського оточення ще до 1708 р. У цьому контексті автор називає прізвища П. Орлика, С. Палія, К. Гордієнка, Д. Апостола, І. Скоропадського, І. Новицького, І. Обидовського, А. Войнаровського, Г. Герцика, Д. Горленка та ще кількох старшин. У вищезгаданому переліку заслуговує на увагу факт зарахування в соратники І. Мазепи Д. Апостола та І. Скоропадського, біографи яких здебільшого увагу на цьому не акцентують, ба навіть більше – не припускають згаданого. Попри весь позитив багато положень роботи В. Луцтва, на нашу думку, є суперечливими і дискусійними. Так, історик назвав «найближчим дорадником» гетьмана П. Орлика¹¹. «Мабуть, не помилилось, – писав він, – кажучи, що друге місце між Мазепиними співпрацівниками займає хвастівський полковник, колонізатор Правобережної України – Семен Гурко Палій»¹². «Третім співпрацівником Мазепи у творенні Української Незалежної Соборної Республіки» В. Луцві назвав «кошового Запорозької Січі Костя Гордієнка-Головка»¹³. Нам здається, що подібний розклад далекий від істини вже хоча б тому, що В. Луцві навіть не знав про існування генерального обозного І. Ломиковського, генерального судді В. Чуйкевича, полковника Д. Чечеля, старшинських династій «изменников» Лизогубів, Гамаліїв, Мировичів, Герциків, Максимовичів. С. Палій не міг бути «другим» в оточенні гетьмана, оскільки мав нижчий ранг, ніж генеральні старшини. Арешт фастівського полковника пов'язаний у першу чергу з тим, що він у 1704 р. не знайшов спільної мови з І. Мазепою й поводив себе на Правобережній Україні як анархіст. Багатьох старшин, у тому числі прилуцького полковника Д. Горленка, які 1714 р. повернулися з еміграції додому, дослідник назвав «зрадниками» ідей гетьмана¹⁴. Він не врахував, що емігранти в такий спосіб намагалися пом'якшити участь власних сімей, котрі були репресовані, а справа визволення України в контексті того часу набула безперспективності. Навіть П. Орлик у критичні для нього дні намагався повернутися прощеним у Гетьманщину.

Монографія О. Субтельного «Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.», що 1981 р. побачила світ в англomовному варіанті, а у 1994 р. була перевидана українською мовою, є найзначнішою після-костомарівською працею, присвяченою участі старшини в повстанні

1708 р., діяльності української еміграції після Полтавської битви. Спираючись на дослідження попередників, опубліковані джерела, автор спробував з'ясувати причини появи в Україні сепаратистських настроїв, детально проаналізував старшинські орієнтації, укладені українцями союзи, простежив головні віхи життя соратників І. Мазепи, зокрема П. Орлика, за кордоном. Щоправда, зроблені істориком узагальнення з ряду моментів потребують істотного уточнення. По-перше, О. Субтельний говорив про «три роки існування змови» проти царя¹⁵, а також зазначив, що «понад вісімнадцять років гетьман служив цареві вірою й правдою»¹⁶. Насправді події 1689–1692 рр. засвідчують нещирість І. Мазепи щодо Москви, його бажання порвати з нею¹⁷. По-друге, оточення гетьмана історик розділив на мазепинців і «можливих мазепинців»¹⁸, тобто таких, хто не проявив себе в боротьбі проти царизму й не пішов за своїм поводитирем. О. Субтельний вважає, що у 1707–1708 рр. гетьман «з одного боку, мусив з'ясувати, чи підтримає вона (старшина.— *Авт.*) його плани, а з іншого — не міг надто їй відкриватися»¹⁹. З цього випливає, що гетьман фактично не займався формуванням команди однодумців, він не знав настроїв, поглядів наблизених. Отже, 18 років І. Мазепа добирав у своє оточення лише промосковськи налаштовану старшину? Факти свідчать про інше. Справді, гетьман не афішував кожному зустрічному власні таємні орієнтації. Але в його оточення лише зрідка потрапляли випадкові люди, які довго не затримувалися на впливовому уряді. Поява в гетьманській резиденції у 1688 р., наприклад, Захара Шийкевича, колишнього генерального писаря (при І. Брюховецькому), який понад десять років провів на засланні, наближення його до гетьмана — красномовне свідчення того, на кого розраховував і робив ставку І. Мазепа.

Досліджуючи діяльність мазепинців, О. Субтельний мав у своєму розпорядженні досить обмежене коло джерел щодо окремих діячів доби 1687–1708 рр. Через це в його монографії зустрічаємо ряд прикрих недоречностей — генерального обозного Івана Ломиковського автор називає Іллею²⁰, генерального суддю Василя Чуйкевича — Семеном²¹, свояка гетьмана, полковника Костянтина Мокієвського — Карпом²². Детальне вивчення біографій цих та інших мазепинців дає можливість не тільки моделювати їхню поведінку, а й відповісти на питання, чому вони з'явилися в оточенні гетьмана, чи міг він покласти на них у своїх потаємних замірах.

Стаття М. Береславського «Мазепа й мазепинці», опублікована 1994 р., присвячена переважно гетьману І. Мазепі. У ній лаконічно узагальнюються факти, відомі з інших праць про діяльність К. Гордієнка, П. Орлика, А. Войнаровського²³.

Того ж таки 1994 р. у Києві вийшла друком книга О. Кресіна «Мазепинці», в якій вміщено добірку історичних нарисів про соратників гетьмана, продовжувачів його справи — А. Войнаровського, Герциків, Д. Горленка, К. Гордієнка, К. Довгополого, І. Ломиковського, Ф. Мировича, Ф. Нахимовського, П. Орлика та Г. Орлика²⁴. Подібного

видання досі ще не було. Авторіві вдалося сполучити та узагальнити чимало розкиданої по різних джерелах інформації, яка дає цілісну картину участі наблнжених І. Мазепи в антиросійському русі. Особливо цікаві нотатки про К. Довгополого, Ф. Нахимовського, Ф. Мировича, персоналії яких дослідниками практично не вивчались. На жаль, О. Кресін подав нариси лише про найчільніших представників команди І. Мазепи та П. Орлика.

Діячі доби Мазепи вивчались не лише з точки зору їхньої участі у повстанні 1708 р., відданості гетьману та його задуму. Вони зацікавили багатьох дослідників і як яскраві особистості, як представники впливових українських родин.

Історик О. Лазаревський, копіюючи в архівах Чернігівщини, Полтавщини гетьманські підтверджувально-земельні універсали, тестаменти, інші акти, зібрав унікальні відомості про українську старшину XVII–XVIII століть. Підготовлені ним три томи «Описів старої Малоросії», що вийшли відповідно у 1888, 1893 та 1901 рр.²⁵, містять велику кількість документального матеріалу про земельні володіння верхівки Гетьманщини, участь її у суспільно-політичному житті автономії. Велику цінність для генеалогічних, біографічних студій мають його «Нариси малоросійських фамілій. Матеріали для історії суспільства в XVII–XVIII вв.», опубліковані «Русским архивом», та замітки «Люди старої Малоросії», що з'явилися в «Историческом вестнике» та «Киевской старине». Вони окреслюють головні життєві віхи родин Апостолів²⁶, Бороховичів²⁷, Гамаліїв²⁸, Герциків²⁹, Горленків³⁰, Кочубеїв³¹, Скоропадських³², Лизогубів³³, Миклашевських³⁴, Свічок³⁵, Ломиковських³⁶, Левенців³⁷, Трошинських³⁸ та інших. Частина їхніх представників посідала провідне місце в оточенні І. Мазепи. Хоч О. Лазаревський не акцентував на цьому увагу й спеціально не досліджував зв'язків тієї чи іншої родин з гетьманом, його студії, публікації дають канву, фундамент для подальших пошуків, узагальнень та відповідних висновків.

Про багатьох соратників та співпрацівників І. Мазепи знаходимо подібну цінну інформацію й у генеалогічному довіднику українських козацько-старшинських родів В. Модзалевського «Малоросійський родовідник», виданому в чотирьох томах у 1908–1914 рр. У примітках до праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба» О. Оглоблин подав низку систематизованих відомостей історико-біографічного характеру про мазепинський генералітет, головних полкових урядників³⁹.

Велике значення для вивчення гетьманських правлінь, полкового устрою XVII–XVIII ст. мають упорядковані збірки персонального складу козацької старшини, зокрема Ю. Гаєцького⁴⁰, Я. Дашкевича⁴¹, В. Борисенка, С. Заремби⁴² та В. Кривошеї⁴³. Праця останнього «Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.)», видана 1998 р. в двох томах, дає не тільки повний перелік гетьманських урядовців, а й насичена документальними генеалогічними, біографічними подробицями про них. Автор, спираючись на архівні джерела, зокрема реєстри, компути, синодики,

судові справи тощо, повернувшись із забуття прізвища тих, хто ватажував у козацькому середовищі, а потім становив оточення гетьманів. В. Кривошея називає не тільки урядників вищої ланки І. Мазепи — полковників, генеральних старшин, а й нижчої — сотників, отаманів, писарів. Зібраний дослідником фактичний матеріал про час урядування тієї чи іншої особи хоча й не в усьому бездоганий⁴⁴, але загалом допомагає реконструювати зміну гетьманських команд, виявити симпатії гетьманів до окремих діячів.

Певні орієнтири в дослідженні оточення гетьмана І. Мазепи дають праці В. Панащенко «Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.)» (1995) та «Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.)» (1997)⁴⁵, М. Слабченко «Малоросійський полк в адміністративному відношенні (історико-юридичний нарис)» (1909)⁴⁶, Л. Окіншевича «Значне військове товариство в Україні — Гетьманщині XVII—XVIII ст.» (1948)⁴⁷. Щоправда, поєднання в цих дослідженнях різночасових явищ, документів утруднює пізнання системи, своєрідності правління кожного окремого гетьмана.

Значний масив літератури присвячено окремим постатям з команди І. Мазепи. Деякі з них, зокрема П. Орлик, А. Войнаровський, І. Скоропадський, Д. Апостол, П. Полуботок, різнопланово вивчалися багатьма дослідниками. Особливо заслуговують на увагу в цьому плані монографії, нариси А. Енсена «Родина Войнаровських в Швеції»⁴⁸ й «Орлик у Швеції»⁴⁹, В. Різниченка «Пилип Орлик»⁵⁰, Б. Крупницького «Гетьман Пилип Орлик»⁵¹ та «Гетьман Данило Апостол і його доба»⁵², І. Борщака «Гетьман Пилип Орлик і Франція»⁵³ та «Пилип Орлик»⁵⁴, Л. Винара «Андрій Войнаровський»⁵⁵, О. Гуржія «Гетьман Іван Скоропадський»⁵⁶, О. Коваленка «Павло Полуботок — політик і людина»⁵⁷. На жаль, у більшості з вищезазначених студій період участі співпрацівників І. Мазепи у роботі гетьманського уряду до 1708 р. висвітлено фрагментарно, побіжно. З цих причин, наприклад, дещо перебільшено роль в оточенні гетьмана П. Орлика, який насправді потрапив у генералітет і став генеральним писарем лише 1708 р., і навпаки — применшено роль І. Скоропадського⁵⁸, який у Батурині до січня 1708 р. був генеральним осавулою і належав до найближчих гетьманських довірників. Заувага О. Гуржія про те, що в жовтні 1708 р. «марно сподівався Мазепа на підтримку І. Скоропадського», бо той «вже через два дні після одержання гетьманського листа поспіхом кинувся до Глухова»⁵⁹, несправедлива, оскільки послання гетьмана було перехоплене російською стороною. Саме через це, а не тому, що «особиста ворожість між ним (П. Полуботком. — *Авт.*) і І. Мазепою перешкождала будь-якій їхній співпраці»⁶⁰, чернігівський полковник, відраджений з полком під командування стародубського полковника, опинився в таборі Петра І. Конфлікт гетьмана з родиною Полуботків був залагоджений ще на початку 1690-х рр. І. Мазепа не міг вручити полковницький пернач власному ворогу. Історик О. Коваленко «появу Павла Полуботка на чернігівському полковництві»⁶¹ досить переконливо пояснює тим, що гетьман «почав формувати старшинську

антимосковську опозицію, добираючи у своє оточення людей національно свідомих і патріотично налаштованих»⁶².

Підсумовуючи сказане вище, зауважимо, що, незважаючи на наявність студій про окремих діячів кінця XVII – початку XVIII ст., діяльність мазепинців, проблема дослідження оточення І. Мазепи залишається актуальною. Через відсутність узагальнюючої праці з цього питання, у новітніх «Історіях України», розвідках, виданих в останнє десятиріччя, ще не бракує прикрої плутанини, перекручень, помилок. Так, О. Апанович генерального суддю Василя Чуйкевича називає Семеном⁶³. Н. Яковенко пише, що В. Кочубей віддав дочку «за одного з козацьких старшин Чуйкевича (згодом Мотря разом з чоловіком буде заслана до Сибіру, а після повернення пострижеться у черниці)»⁶⁴. Таким чином, виходить, що Мазепина улюблениця вийшла заміж за старого (65–70-річного) генерального суддю? Насправді батько віддав її за сина В. Чуйкевича Семена, мати якого після заслання чоловіка до Сибіру пішла в монастир. В. Борисенко зазначив, що 6 листопада 1708 р. на раду до Глухова прибув полтавський полковник І. Левенець⁶⁵ (Л. Мельник називає іншу дату – 12 листопада⁶⁶). Але насправді останній всіляко ігнорував цю раду, а на численні вимоги-запрошення полкового уряду приїхати до царської резиденції знаходив причини, аби залишитись у Полтаві. І. Левенця запідозрили у зраді.

Наше дослідження на сьогодні є першою спробою систематизації розрізненого, почасти незадіяного істориками документального матеріалу про соратників та співпрацівників гетьмана, розширення кола останніх з відомих в історіографії 15–20 осіб до майже 120, з'ясування позиції гетьманського уряду, провідних старшин у 1687–1709-х рр. Нариси, нотатки про діячів оточення І. Мазепи несуть важливу інформацію про те, за якими ознаками, якостями добиралася команда однодумців після Коломацького перевороту, представником чийх інтересів вона виступала. Студія вносить ряд істотних корективів до існуючих стереотипів, усталених уявлень про діяльність гетьмана у 1687–1705-х рр. як однозначно вірогідно-промосковську, його орієнтацію на патріотичну старшину лише напередодні повстання 1708 р.

Велику допомогу у виявленні нюансів політики Батурина 1687–1709 рр., його верхівки надав авторові детальний аналіз переважно опублікованих джерел, комплекс яких здебільшого залишається незатребуваним сучасними дослідниками. Насамперед ідеться про добірки епістолярій, універсалів, актів, доносів, опублікованих Д. Бантиш-Каменським⁶⁷, М. Судієнком⁶⁸, Д. Яворницьким⁶⁹, О. Лазаревським⁷⁰, М. Василенком⁷¹, Т. Мацьківим⁷², В. Станіславським⁷³, Ю. Мициком⁷⁴, І. Ситим⁷⁵, І. Бутичем⁷⁶, журналами «Основа», «Киевская старина», «Сіверянський літопис» та іншими виданнями. Серед останніх варто відзначити газету «Черниговские губернские ведомости», на шпальтах якої впродовж XIX ст. було опубліковано сотні документів, актів кінця XVII ст. з місцевих архівів. На жаль, оригінали цих пам'яток втрачені у вирі XX ст., отож їхні передруки сьогодні слугують за першоджерело, вони потребують ретельного перегляду, вивчення.

Особливу цінність становить опублікована на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» добірка листів Яна Собеського до полковника Василя Іскрицького⁷⁷ (ними свого часу скористався російський історик М. Устрялов), матеріали з родинних архівів Радичів⁷⁸, Харевичів⁷⁹, Дуніних-Борковських⁸⁰ та інших джерел.

Участь старшинської верхівки у Північній війні, подіях 1708–1709 рр. досить широко відображено у багатотомному виданні «Листів та паперів імператора Петра Великого»⁸¹.

Деякі окремі повідомлення, штрихи до портретів соратників та співпрацівників І. Мазепи знаходимо у щоденниках, записках Д. Крмана⁸², П. Крекшина⁸³, П. Орлика⁸⁴, П. Полуботка⁸⁵, П. Гордона⁸⁶. Автор скористався також опублікованими матеріалами архівів родин Полуботків⁸⁷, Савичів⁸⁸, Сулим⁸⁹, Стороженків⁹⁰.

Робота у сховищі колекції Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, Державному архіві Чернігівської області, а також Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського сприяла введенню у науковий обіг значного масиву документального матеріалу, зокрема копій допитів мазепинців, листування Д. Апостола, фальшивих листів канцлера Г. Головкина до І. Мазепи та інших свідчень 1687–1709-х рр. Автор скористався можливістю ознайомитися зі справою сина мазепинця Федора Мировича – Івана Мировича, свідченнями про його діяльність, що зберігаються в Російському державному архіві давніх актів у Москві⁹¹.

Частина II

ЗАСАДИ
ФОРМУВАННЯ
ГЕТЬМАНСЬКОЇ
КОМАНДИ

Розділ 1

УКРАЇНСЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ 1687–1709 рр.

См

Гетьманщина як автономна держава у складі Московії впродовж 1687–1708 рр. зазнала досить значних реформаторських трансформацій. Відбулося не тільки розширення її кордонів, збільшення кількості війська, а й зміцнення органів управління, закріплення за козаками, провідним старшинським станом великих земельних площ, самоврядне забезпечення життєдіяльності українських владних інституцій гнучкою формою стягнення зборів, податків. При цьому вищезгадане не стало прямим відголосом змін, пов'язаних із впливом Петра I на підлеглу йому територію. Навпаки, московські мілітаристські реформи потребували значних економічних, людських ресурсів, а тому послаблювали потенціал Гетьманщини за рахунок майже щорічного відволікання козаків на військові кампанії, будівництво російських фортець, заготівлі провіанту для московських полків. Агресивний натиск російського абсолютизму великою мірою нейтралізувався в Україні посиленням влади гетьманату, авторитетністю її лідера. Роль І. Мазепи у цьому захисному процесі є домінуючою. Перш ніж з'ясувати, яке значення в ньому відіграло гетьманське оточення, слід визначити й чинники, які скеровували його діяльність у бік повстання 1708 р., ідеологію правління українського зверхника тієї доби.

Гетьман І. Мазепа після Коломацького перевороту 1687 р. отримав повноваження, систему влади, які ще за його попередників базувалися на декларативних демократичних засадах. З одного боку, звичаєве право Запорозької Січі вважалося законом — ідеалом для козацької держави, з іншого — дотриматися його було неможливо через залежність Гетьманщини від Московії, непристосованість вироблених правил козацького військово-табірного життя до умов адміністративно-територіального господарювання. До того ж повсякденні реалії 1660–1680-х рр. внесли чимало неписаних корективів у спосіб правління гетьманів. З цих причин

нових полковників на Коломаку в 1687 р. старшина й козаки не обирали. Полковницькі уряди були розподілені між найактивнішими учасниками змови, як і в 1672 р. при скинненні Д. Многогрішного.

Початок гетьманування І. Мазепи засвідчує його данину давнім демократичним традиціям козацтва. Отримавши булаву, він звернувся до старшого й молодшого товариства з пропозицією утримувати на Лівобережній Україні спокій. «...И в потребах своїх всіх до нас ударяється,— зазначав гетьман в універсалі,— а прихилност нашу мітимете»⁹².

У багатьох полках відроджується ритуал виборності полковників. Так, у червні 1690 р. у Переяславському полку козаки всіх 17 сотень, старшина за пропозицією І. Мазепи обирали полковника з двох кандидатів — Івана Лисенка та Костянтина Мокієвського⁹³. Більшість голосів отримав перший, бо за часів свого полковництва в Переяславі у 1677–1679 рр. сприяв зростанню заможності козаків і міщан.

Царські урядовці ще 1688 р., як писав у своєму щоденнику П. Гордон, «вважали за доцільне, щоб як можна більше полковників різним чином і шляхом ставали незалежними від гетьмана і тим самим не дозволити, щоб гетьман мав такий авторитет і таку владу, які мав попередній [гетьман]»⁹⁴.

Цим замірам за життя І. Мазепи не судилося збутися. У правовому полі Гетьманщини 1687–1708 рр. активізувалась традиційна демократична інституція старшинської ради, але поряд з цим позиція гетьмана у вирішенні справ була домінуючою і визначальною: «Я по милости Божой мію разум един, ниж вы всі»⁹⁵, «Сам я буду відать, якого часу послать»⁹⁶ (до шведів.— *Авт.*). І. Забіла, який протягом 15 років не міг випросити в І. Мазепи село Клишки, надане царем, поскаржився в Москву. Незважаючи на наказ позитивно вирішити питання скаржника, гетьман проігнорував указівку. Надокучливому прохачеві він зауважив, що «я тут невольник на столиці (Москві.— *Авт.*), а на Україні моя воля буде»⁹⁷.

Під час Бендерської комісії, яка мала з'ясувати після смерті І. Мазепи належність і правспадкоємність залишеного в обозі скарбу, старшина зазначала, що «всупереч давнім законам гетьман панував на Україні самовладно». Такий спосіб правління диктувався тогочасними реаліями. Авторитаризм протистояв ідеалізму за зразком запорозького буття, яке в умовах автономної держави не сприяло стабільності. А. Войнаровський, виправдовуючи на Бендерській комісії гетьмана за самовладність, зауважував, що в полках «інакше було б два або три полковники в одному році»⁹⁸. При сліпому копіюванні запорозьких демократичних традицій владні інституції в гетьманаті не мали б сталого характеру, дуже залежали б від настроїв козаків. На такому тлі переваги б мали популізм, авантюризм, фінансова вигода, а не розум, знання, професіоналізм державців-чиновників.

І. Мазепа де силою волі, де диктатом, де авторитетом посади встановив тотальний вплив на очолюване ним суспільство. Навіть церковні обрання, призначення не вирішувались без його відомо. Команда співпрацівників, оточення гетьмана підбирались ним у першу чергу як відданий персонал, для якого його думка і воля були визначальні. При цьому перевага надавалась освіченим кандидатам, здібним давнім приятелям — дорошенківцям, родичам, своякам. Як нам видається, він змушений був це робити не тільки у зв'язку з природним

побоюванням втратити високе становище, а й через глибоке переконання у слушності саме таких дій, орієнтованих на створення сильної влади в інтересах України.

Французький посол Жан де Балюз, побувавши 1704 р. в Батурині, дав для історії важливе свідчення, яке проливає світло на управлінські ідеали гетьмана: «Що особливо було мені приємне — це почуття пошани, що принц Мазепа виявив до особи Його Величності (Людовіка XIV.— *Авт.*), про якого багато розпитував мене та якому просив засвідчити свою пошану й відданість. Це була не тільки звичайна куртуазія, властива п. Мазепі, вона відповідає, видно, дійсності: у залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет Його Величності. Там же, але на менше видному місці, я бачив портрети цесаря, султана, польського короля та інших володарів»⁹⁹.

Людовік XIV народився у 1638 р. Отже, з Мазепою, який з'явився на світ 1639 р.¹⁰⁰, він був практично ровесником. Вони бачились на офіційному прийомі у Луврі під час святкування Піренейського миру 1659 р.¹⁰¹. Перебуваючи тоді з польськими урядовцями в Парижі, паж польського короля міг пізніше порівняти позитиви сильної влади правління Людовіка XIV зі слабким місцем демократії Я. Казимира. Згодом І. Мазепа навчався у Франції, а в роки гетьманування цікавився французькою політикою, отримуючи з Парижа газети¹⁰².

Прикметною особливістю політики Людовіка XIV є цілковите підкорення йому всіх сфер життя країни¹⁰³. У «Повчанні своїм спадкоємцям» він зазначав: «Той, Хто дав людям государів, хоче, щоб їх поважали, як його намісників, і зберігає лиш за собою право судити їх поведінку... Государі мають повне розпорядження над всім майном у країні, як світським, так і духовним»¹⁰⁴. Ідеї Людовіка XIV, голова якого «одна розмірковує і вирішує»¹⁰⁵, розвинув його придворний проповідник, архієпископ Боссьє у праці «Державне вчення, почерпнуте з св. Писання»: «Государ закладає у собі всю державу; в його волі вся воля народу. Він — образ Бога, який посідає на престолі над небесами, і спрямовуючого увесь світ»¹⁰⁶.

Франція за тривалий час правління Людовіка XIV зміцніла економічно, стала сильною європейською державою. І цей результативний на той час приклад самовладдя, жорсткого контролю, слухняності чиновництва не міг не імпонувати І. Мазепі, який ще в студейські роки студіював авторитетний твір XVI століття — «Володаря» Ніколо Макіавеллі¹⁰⁷ й у 1687–1708 р. брав на озброєння чимало його постулатів.

Авторитарна ідеологія як орієнтир гетьмана в реальному житті Гетьманщини, проявляючись переважно в жорстких методах керівництва, доборі й розстановці кадрів, вимушено конфліктно співіснувала з традицією звичаєвого права автономії. Неслухняне, бунтує Запорожжя, свавільний С. Палій не вписувались у державницьку доктрину абсолютизму. Сильний, впливовий Батурин вступав у закономірну конфронтацію з корисливими, ситуаційними інтересами запорожців, фастівського полковника. Існування в міцніючій автономній державі ще двох автономних міні-державок, які орієнтувалися залежно від ситуації, вигоди то на Польшу, то на Московію, а гетьманській владі підкорялися з певними застереженнями, суперечило в цілому

інтересам України. І. Мазепа прагнув централізувати всі козацькі й охотницькі формування, інстанції на українських теренах під своєю булавою. Противники цієї позиції всілякими засобами усувались, відсторонювались від наміченого шляху (Р. Дмитрашко, С. Палій).

Авторитарне правління автономії все ж підпорядковувалося не тільки особистим інтересам, амбіціям І. Мазепи. Старшини запитували Карла XII після смерті гетьмана, чи не ділився останній думками, «на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю (державу.— *Авт.*), в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, за якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська?»¹⁰⁸. Відповіді на ці запитання час не зберіг, але частково їх знаходимо в доносі В. Кочубея, який зафіксував фразу, сказану гетьманом кільком полковникам: «Може, Ваш Мосць, розумієте, же я гетман, наміраю гетманство взити на Войнаровского, то не есть так; я того не желаю. Вольно Ваш Мосцем будет, кого хотіти змежи себе обрати на той уряд, а Войнаровскій и без того на своем отчизном кутку и на моем собраніи может виховатися; а того уряду я и тепер вам готов уступити». А коли отказали: «Боже, того не дай, а бысмо оного міли пожадати!» повторив тое: «Коли хто есть межи вами, жебы в сей час змогл отчизну свою ратовати, то я тому уступлю; а если на мене той тяжар еше, взвикли мні будучи, полагаєте, то извольте мене слухати и на мой повод смотрите!»¹⁰⁹. Тобто жорсткість, дистанційність у стосунках з підлеглим оточенням, авторитарність, як система, в Гетьманщині запроваджувались І. Мазепою в першу чергу з метою «отчизну свою ратовати», а не для далекосяжних таємничих династичних замірів, в яких його підозрювали.

Гетьманський уряд, на думку керманича України, в разі його смерті мав перейти достойній кандидатурі, «кого хотіти змежи себе обрати». Отже, вільна Гетьманщина — це насамперед держава, де обирають гетьмана, де проводяться вибори лідера. У тексті присяги, даної війську, І. Мазепа, як згадували мазепинці, клявся «воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша малоросійська отчизна й запорозьке військо від деспотичного московського ярма й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану»¹¹⁰.

Авторитарний метод правління, яким послуговувався гетьман, терпіло, але не схвалювало найближче оточення. «Пакти Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (або так звана Конституція Пилипа Орлика), ухвалені 10 травня 1710 р. у Бендерах при обранні нового гетьмана, — своєрідна старшинська альтернатива попередній практиці абсолютизму. Хоча автори законодавчого документа з пошаною ставилися до І. Мазепи й називали роки його правління «днями... видатного гетьманату»¹¹¹, однак зазначали, що «дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу»¹¹². Натяк тут вчувається як на І. Самойловича, скинутого з гетьманування старшиною за зверхність, амбіційність, зловживання, так і на І. Мазепу, який сповідував принципи жорсткої дисципліни, вимогливості до підлеглих, втаємниченості своїх дій.

Пакти Конституції обмежували права нового гетьмана й водночас піднімали роль старшинського оточення. Так, без нього «на власний розсуд

(гетьмана.— *Авт.*) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися»¹¹³. З листами, що надходили з інших країн, мала ознайомлюватися генеральна старшина. Гетьманові заборонялося вести таємну писемну кореспонденцію. При звільненні України відновлювалася посада Генерального скарбника, на яку обирався найбільш гідний кандидат¹¹⁴. Своєрідний козацький парламент — Старшинська рада з представників Запорозжя, полків — мав збиратися тричі на рік¹¹⁵.

Генеральна старшина фактично перебрала на себе обов'язки московського царя, без дозволу якого гетьмани не мали права вести зносини з іноземними державами, знімати з посад полковників, починати військові акції. Однак підконтрольність гетьмана становила зовсім інший, якісно новий тип взаємовідносин. Він покликаний був стояти на сторожі безпеки державності України.

Зрозуміло, що ці старшинські ідеали оточення І. Мазепи могли б реалізуватися лише у вільній країні, без якої їхня дія лише ослабила б інституції гетьманства, оскільки применшення влади гетьмана було на руку російській верхівці.

Початок XVIII ст.— енергійна зміна форм абсолютизму в Московії у бік їх уніфікації, зміцнення. В адміністративні військові реформи Петра I не вписувався гетьманський устрій козацьких вольностей України. Французька дипломатія 1703 р. мала у своєму розпорядженні таємний проект царя щодо знищення козаччини та колонізування Гетьманщини¹¹⁶. Гетьман через своїх довірників у Москві мав інформацію про плани О. Меншикова, царя. «Знаю я сам барзо добре, что они и о вас думают и о мні,— говорив він наблизимені,— хотят меня уконтентовать княжением римскаго государства, а гетьманство взять, старшину всю выбрать, города под свою область отобрать и воевод или губернаторов в них постановить; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнать и своими людьми Украину осадить»¹¹⁷.

Згадане підтверджувалось у 1706–1707 рр. проханням О. Меншикова стати чернігівським князем¹¹⁸, підпорядкуванням 1706 р. йому козацьких військ на чолі з гетьманом¹¹⁹, несподіваними указами Петра I про перетворення окремих гетьманських полків у «регулярные драгунские полки»¹²⁰.

У 1708 р. розпочався поділ Росії на губернії¹²¹, ще раніше почала формуватись регулярна армія (1699 р. сформовано 29 полків за німецьким зразком¹²²). Явний наступ російського абсолютизму на автономні інституції Гетьманщини був зірваний військовою акцією Карла XII, переходом І. Мазепи на бік шведів. Навіть поразка української справи зупинила цей процес на багато десятиліть, оскільки Петро I, його оточення після 1709 р. не наважилися зруйнувати козацький лад, побоюючись спалаху опору в Україні.

Український абсолютизм, таким чином, став на перешкоді російському абсолютизму. Перший не міг виграти через свою підпорядкованість, але на тому етапі історичного розвитку він мав позитивне значення для України. Подальше послаблення гетьманського управління, непевність становища наступних гетьманів призвели наприкінці XVIII ст. до безперешкодного усунення ознак державності на українських теренах.

Розділ 2

ПІСЛЯКОЛОМАЦЬКІ ЗМІНИ
УРЯДОВЦІВ

На Коломацькій раді 1687 р. команду зверхників Гетьманщини формувала опозиційна до І. Самойловича старшина. Полковницькі, генеральні уряди ще до вибору гетьмана були задалегідь розподілені між найактивнішими учасниками змови¹²³. Костянтин Солонина очолив Київський полк, Яків Лизогуб – Чернігівський, Степан Забіла – Ніжинський, Родіон Дмитрашко – Переяславський, Григорій Гамалія – Лубенський, Тимофій Олексіїв – Стародубський, Михайло Борохович – Гадацький¹²⁴. Уряд генерального писаря отримав Василь Кочубей¹²⁵, генеральними суддями призначені Михайло Вуяхевич та Сава Прокопович¹²⁶, генеральними осавулами – Войца Сербин¹²⁷, Андрій Гамалія¹²⁸, генеральним хорунжим – Василь Забіла¹²⁹, генеральним бунчужним – Юхим Лизогуб¹³⁰.

На попередніх посадах залишилися тільки миргородський полковник Данило Апостол, друг одного з таємних режисерів Коломацького перевороту севського воєводи Леонтія Непалюєва¹³¹, та генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, якого опозиційна старшина намагалася поставити гетьманом¹³².

Невдовзі після Коломака відбулися ще два відповідальні призначення – полтавським полковником став Федір Жученко¹³³, а прилуцьким – Іван Стороженко¹³⁴.

Прерогатива в кулуарних погодженнях кандидатури на найвищу посаду в Україні залишалася не за старшинами, а за московськими урядовцями. Претендент на булаву, якби він був лідером опозиції, головним натхненником перевороту, з допомогою В. Голіцина зміг би задалегідь подбати про надійне оточення, «своїх полковників». Але цього не сталося.

Кандидатура на найвпливовіший уряд постала на розгляд старшинської ради лише 24 липня 1687 р.

«Старшини козаків таємно справилися про те, хто був би як гетьман найбільш до вподоби генералісимуму. І коли вони почули натяк, що цією людиною був би Мазепа, то усі вони з огляду на це таємно того ж вечора підписали листа», — зазначив у своєму щоденнику П. Гордон¹³⁵. Фаворит цариці Софії зробив ставку на І. Мазепу в першу чергу тому, що його найбільше знав. Князь часто зустрічався з ним у Москві за дорученням І. Самойловича. З генеральним осавулом В. Голіцином єднали культурні та освітні інтереси. Найвпливовіший державний діяч Московії знав кілька мов, мав велику бібліотеку. Тому й імпував йому як передова високоосвічена людина свого часу.

Коломацька рада 25 липня 1687 року, підтвердивши попередні компромісні узгодження опозиції з В. Голіциним, породила майбутню колізію. З одного боку, нова старшина, яка прийшла до влади, своїм вивищенням була зобов'язана заколотникам, Москві, а не гетьману. З іншого боку, І. Мазепа не мав належної опори в Гетьманщині, оскільки гетьманський уряд він здобув передусім як протеже В. Голіцина. Гетьман восени 1687 року доповідав у Москву, «что не только мятежные козаки его, гетмана, за настоящего не почитают, но и сами их начальники послушания ему не делают»¹³⁶. Отже, нова команда, яка здобула владу, усунувши з гетьманства І. Самойловича, не мала єдності, злагодженості, не рахувалася належним чином зі своїм зверхником.

Генеральний суддя М. Вуяхевич, перебуваючи в Москві у 1688 р., скаржився генералові П. Гордону «на те, що серед козаків утворилося угруповання, яке невдоволене гетьманом»¹³⁷. Тоді ж затримують у російській столиці переяславського полковника Р. Дмитрашка, «щоб він, оскільки був дуже завзятим чоловіком і дотримувався не кращої думки про гетьмана, проти нього не підбурював і не підняв заворушення»¹³⁸. Миргородський полковник Д. Апостол, не спитавши дозволу Батурина, тоді ж «учал иметь съезды и банкеты»¹³⁹ на Правобережжі, послав свого довіреного до Польщі «и по возвращении челядника о нем не писал же и в том не оправдался»¹⁴⁰.

Такий стан підпорядкування, незалежної поведінки підлеглих урядовців-старшин не міг вдовольнити гетьмана. Отож уже з перших місяців свого правління він почав турбуватися, аби в його оточенні більшало тих, хто міг би бути йому надійною опорою. При цьому він робив ставку на людей, які зазнали кривди, переслідувань з боку Москви. Однак це не означало, що вже на початку свого гетьманування І. Мазепа виношував план порвати з царями. Покривджені російською владою, по-перше, не мали бажання прислужуватися їй, писати доноси. По-друге, вони не становили потенційної небезпеки як конкуренти. Старшини, які побували на засланні в Сибіру, дуже розраховували на повернення від нової влади не стільки урядів, скільки попередніх матеріальних здобутків, утрачених під час ревізій. Саме цим вони приваблювали

невпевненого в собі лідера Гетьманщини. Так, з відповідальною місією 1688 р. до царських урядовців був відряджений М. Вуяхевич, який у 1663–1668 рр. був на засланні в Сибіру ¹⁴¹.

У резиденції гетьмана з початку його правління бачимо ряд осіб, які не займають впливових посад, але їхніми послугами він користується при поділї майна І. Самойловича, у вирішенні всіляких делікатних справ. Йдеться насамперед про Івана Лисицю — брацлавського, сердюцького полковника за часів П. Дорошенка ¹⁴². «При боку» гетьмана з'явився Павло Грибович. Він у 1669–1672 рр. подав уряд генерального осавула. Після падіння Д. Многогрішного потрапив на заслання, «был в Сибири и оттуда ушел на Дон, где пробыл долгое время, а в здешний край пришел с Дону» ¹⁴³. У 1688 р. І. Мазепа використав людину, репресовану царем, як свого посланця до російських воєвод, доручив йому доставити важливу кореспонденцію ¹⁴⁴. Особливо ж корисною в цьому відношенні була постать Захара Шийкевича, генерального писаря на Лівобережжі у 1663–1665 рр. Цей старшина провів на засланні в Сибіру майже 16 років. Прибувши до Батурина, він фактично став правицею гетьмана.

До виконання послуг І. Мазепа залучився й Степан Гречаний, теж генеральний писар за гетьмана І. Брюховецького. 1668 р. він їздив у Крим запрошувати хана підняти зброю проти росіян ¹⁴⁵. І. Мазепа вже 13 серпня 1687 рр. послав надійного старшину (він був у ранзі гадяцького полкового судді) до компанійських полковників «устне розмовити» про результати Коломацького перевороту ¹⁴⁶. 27 серпня 1688 р. своїм указом гетьман передав С. Гречаному, як знатному військовому товаришеві, у володіння села Римарівку, Бурки та млин за «услуги» ¹⁴⁷, а син старшини отримав місце у Генеральній військовій канцелярії.

У 1663 р. попав у московський полон Григорій Зарудний ¹⁴⁸. Після заслання, через 25 років, бачимо його в гетьманській команді: у перші місяці правління Мазепа — осавулом ¹⁴⁹, а з 1690 р. по 1708 р. — суддею Миргородського полку ¹⁵⁰. Наблизив до себе гетьман і Федора Третяка (дозорця переволочанського у 1708–1709 рр.), батько якого — Семен Третяк, колишній київський полковник, у 1663–1670 рр. був у Сибіру ¹⁵¹.

Якщо звільнення і призначення генеральних старшин, полковників городових полків І. Мазепа мав узгоджувати з царями, то формування командного складу найманого охотницького війська залежало лише від нього. Серед висуванців І. Мазепа на полковницькі уряди в сердюцькі та компанійські полки переважали правобережці. Крім того, він спирався і на волохів, які служили за плату, а тому слухняно виконували те, що їм наказуть.

Формування власної команди було неможливе без звільнення опозиціонерів, котрі бажали переглянути рішення Коломацької ради. Розчищення шляху для висунення на провідні посади своїх людей супроводжувалось активізацією антигетьманських сил, діяльністю

амбіційних лідерів старшинських угруповань, конфліктами. Гетьман, не маючи права самовільно звільняти полковників без дозволу царя, змушений був обмовляти частину неугодних йому старшин, вдаватися до написання розлогіх донесень про їхні зрадницькі наміри, підозрілі контакти.

Умовно можна виділити три етапи формування команди І. Мазепи. Хронологічні межі першого етапу, на нашу думку, визначаються 1687 – першою половиною 1693 рр., другий тривав з другої половини 1693 р. по 1707 р., нарешті, останній, третій етап завершився 1708 р.

Перший етап формування гетьманської команди був найважливішим для І. Мазепи. У цей період кадровий потенціал Гетьманщини оновився майже на 70 %. Вивищення, прихід до влади нової когорти урядовців був санкціонований безпосередньо старшинським лідером. Перші значні заміщення відбулися 1688 р. Саме тоді були відсторонені від урядів найодіозніші фігури коломацької змови – полковники Г. Гамалія, К. Солонина, Р. Дмитрашко. Схоже, як друг останнього, потрапив у немилість і генеральний осавул В. Сербин. Уже 20 вересня 1688 р. І. Мазепа, прохаючи В. Голіцина, аби «тот Дмитрашко из Севска в Батурын был отпущен» для розслідування «о заходящих к нему поречениях и о людских обидах»¹⁵², кинув тінь і на В. Сербина: «Имел Войца (Сербин.— Авт.) прежде сего того татарина в руках своих, и отпустил его на волю при гетманстве Самойловичеве, а потом сызнова тот татарин при гетманстве моем попал сюда ж в руки, и посажен в тюрьму в Батурине, где Войца крепким неотступным прошением домогся ево у меня, и позволил ему я взять ево на свои руки, и обещался он Войца додержать ево до воли моей, но не устоял в том слове»¹⁵³. З наступного повідомлення гетьмана до Москви від 20 січня 1689 р. довідуємося, що генеральний осавул тяжко захворів і через те «з доброй своей воли» попросив увільнити його від генерального уряду¹⁵⁴. «А розсуждаю я,— зазначав І. Мазепа в листі до В. Голіцина,— что может он, Войца Сербин, и для того немоществует и в ясаульском чину служить не издолеет, что требует в великом разсуждении о сем, довелось то ему, что он без указа монаршеского и без ведомости моей гетманской отпустил из неволи татарина»¹⁵⁵. Насправді все ж таки старшина захворів. У лютому 1689 р. він прийняв чернечий постриг під ім'ям Віктора¹⁵⁶ і невдовзі помер. В універсалі за 5 грудня 1690 р. В. Сербин згадується покійним¹⁵⁷. Указ про його усунення від уряду надійшов з Москви у 1690 р.¹⁵⁸ Було заарештовано полковника Д. Апостола* за те, що він «пишет к запорожцам без ведома ево гетманского противные на возмущение народу малороссийского письма»¹⁵⁹. 1689 р. під час Другого Кримського походу у відставку було відправлено стародубського полковника Т. Олексіва.

* Проте невдовзі відновлений на уряді.

Деякі зміни на урядах відбувалися через смерть старшини або їх полон. Так, генеральний хорунжий В. Забіла у 1688 р. попав у полон до кримчан і в неволі 1690 р. помер¹⁶⁰.

На місце опозиційно налаштованого Р. Дмитрашка у грудні 1688 р. І. Мазепа призначив переяславським полковником дорошенківця Якіма Михайловича Головченка (був черкаським полковником, генеральним осавулом¹⁶¹). У повідомленні до Москви гетьман інформував, що він, «призвавши к себе в Батурин полчан переяславських и обявивши им тот ваш царский пресветлого величества указ, утвердилем им полковником совершенный Якіма Головченка старожитного Переяславского казака, який сего минушого лета был по моем повелению наказным полковником»¹⁶². Полковник утримався на уряді недовго. Він, як повідомляв 17 липня 1689 р. І. Мазепа у листі до В. Голіцина, під час Другого Кримського походу «от самого светлого Христова Воскресения дни немоществует»¹⁶³. Того ж року Я. Головченко недовзі після складання заповіту помер. Універсалом від 28 квітня 1690 р. гетьман І. Мазепа виконав останню волю небіжчика: затвердив за Києво-Печерським монастирем його власність – «полтора каменя мльва под Сосницею»¹⁶⁴.

Посада прилуцького полковника була заміщена 1687 р. після повернення полку з півдня України. Новообраний гетьман заповнив вакансію своєю людиною – правобережцем Іваном Стороженком¹⁶⁵, який, перейшовши на Лівобережжя, очолив Ічнянську сотню. Прилуцький полковник помер 15 лютого 1693 р.¹⁶⁶

У 1688–1689 рр. у гетьманській столиці при дворі Мазепа почали домінувати дорошенківці, правобережці (К. Довгополий, І. Ломиковський, Д. Чечель, М. Миклашевський, В. Велецький та інші). З їхнього складу гетьман призначав генеральних старшин. Так, М. Миклашевський ще 1688 р. став генеральним хорунжим. Залишилась на посадах, виборених на Коломаку, старшина, що перейшла на Лівобережжя з Правобережжя і з тих часів зналася з Мазепою (Я. Лизогуб, В. Кочубей, М. Вуяхевич, А. Гамалія, Ю. Лизогуб).

У батуринському оточенні стали відігравати значну роль свояки, родичі гетьмана (І. Бистрицький, К. Мокієвський, С. Трощинський). Велика частина генеральної старшини, зокрема В. Борковський, С. Прокопович, С. Забіла, М. Борохович, Д. Апостол, відчувши сильну протидію опозиціонерам, пересвідчилась у марності змін лідера й вирішила піти на співпрацю з ним.

Переворот у Москві 1689 р., падіння царівни Софії активізували гетьмана у вирішенні проблеми подальшої розстановки на ключових посадах своїх прихильників, однодумців. Якщо до цього буття І. Мазепа великою мірою залежало від В. Голіцина, то після перемоги партії Нарішкіних, яка енергійно займалася розшуком противників Петра I, становище гетьмана набуло характеру невизначеності й непевності. Це сприяло швидкому спрямуванню правителя Гетьманщини в бік пошуку захисних заходів для збереження власної влади. Повернувшись

з Москви у 1689 р. у статусі піднаглядного, він почав шукати союзників для здійснення акції відриву України від Московії. Ми далекі від думки, що ця ідея заволоділа І. Мазепою раніше, наприклад, у перші дні його правління. Діяльність гетьмана впродовж 1687 – першої половини 1689 рр., розстановка старшинських сил та угруповань не спонукали лідера Гетьманщини як аналітика-прагматика проявити інтерес до опозиційних дій щодо царської влади, з якою йому доводилось рахуватися через її силу.

Проживши значну частину свого життя серед шукачів свободи України (І. Виговський, П. Дорошенко), І. Мазепа, ясна річ, як і його попередники, мав уявлення про вищу мету патріотичного українства, але й знав про складність реалізації подібного задуму. Попередній досвід організаторів виступу проти Московії увінчався плачевними результатами. У останньої було значно більше матеріальних і людських ресурсів для пригнічення в Україні крамольного духу самостійництва.

Однак переворот 1689 р. у Москві поставив Мазепу перед вибором: або пасивно підкоритися невтішному присуду нової влади, яка жорстоко розправилася з голіцинцями, або організувати таємний опір наришкінській команді Петра І. Гетьман обрав останнє. Це була природна реакція керманича, який бажав залишитися при владі. Відчуті себе повноправним правителем України він міг лише в незалежній державі або в автономії під послабленим протекторатом іншої зацікавленої країни. Без належної підготовки, згуртування сил подібна справа була приречена на поразку*.

У кінці 1689 – на початку 1690 рр. на контакт з польським королем Яном III Собеським вийшли посланці Мазепа К. Мокієвський¹⁶⁷, ченці Соломон, Русанович¹⁶⁸. «А про те Вашій Королівській Милості оголошуємо, – повідомляв у таємній записці гетьман, – що ми, скільки душ нас присягли, щоб за одне думати»¹⁶⁹. Львівський єпископ Йосип Шумлянський від імені короля надіслав І. Мазепі листа, в якому є такі рядки: «І в Божий час працюйте, і те іго з вільної шиї народу свого зняти промишляйте»¹⁷⁰.

На початку 1691 р. І. Мазепа послав свого старшого канцеляриста Петра Сулиму (Петрика) з секретною місією до кримського хана Селім-Герая. «И писаны те писма к старому хану от гетмана... – свідчив на допиті у 1693 р. свідок – писар Григорій Волковський, – щоб они татарове малороссийских городов с народом учинили мир, й собравсе шли к малороссийским городам, й совокупясь с малороссийским войском, итить бы им войною на великороссийские города, там ж как было преж сего при Хмельницком»¹⁷¹.

Однак Селім-Герая, до якого Мазепа їздив від Яна Казимира у 1663 р., у той момент змістили. У Кримському ханстві йшла боротьба

* Детальніше про події 1689 р. автор оповідає у книзі «Міф про Мазепу» та нижче, у нотатках про ченця Соломона і старшого канцеляриста Петрика (П. Сулиму).

за владу — по кілька місяців правили Саадет-Герей II, згодом — Сафа-Герей I. Усе це утруднювало Батурину пошук партнерів для співпраці як у Криму, так і в Польщі. Відповідно до орієнтирів, напрямів діяльності гетьманської влади у 1690–1692 рр. здійснювався підбір людей, для яких різноманітні політичні комбінації щодо майбутнього України як незалежної держави не були байдужими. Так, уряд стародубського полковника отримав генеральний осавул (після В. Сербина.— *Авт.*) М. Миклашевський, з «дворака» на посаду генерального хорунжого потрапив І. Ломиковський. У 1691 р. Полтавський полк очолив П. Герцик. У 1692–1693 рр. полковницькі уряди в Переяславі та Полтаві зайняли відповідно І. Мирович та Д. Горленко. Напружені події 1690–1692 рр. підготовки, провалу антимосковського виступу також засвітили тих, хто поділяв погляди гетьмана, й разом з тим відсіяли прихильників промосковської партії, амбіційних старшин, котрі бажали перерозподілу урядів. Так, Л. Полуботка, зміщеного на Коломаку, Мазепа відновив полковником у Переяславі. Щоправда, отримавши впливову посаду, він почав інтригувати з іншими старшинами, Батурином, за що й був позбавлений полковницького рангу 1690 р., цього разу вже назавжди.

Загалом за п'ятирічне правління Мазепа завершився процес формування як верхнього, так і низового ешелону його команди. Досить сказати, що полковники-соратники гетьмана, очолюючи полки, проводили значну кадрову ротацію. На початку 1690-х рр. прийшли до влади у сотнях Матвій Стефанович (Козелець), Іван Дворецький (Остер), Василь Мандрика (Кобижча), Андрій Гладкий (Пирятин), Лаврентій Замниборщ (Чорноусов), Лаврентій Ігнатович (Глинськ), Матвій Остроградський (Голтва), Іван Мартиненко (Сорочинці), Григорій Самойлович (Нові Млини), Самійло Афанасієв (Веркіївка), Андрій Хилецький (Кобеляки), Карпо Маньківський (Шептаки), Осип Мартинович (Почеп), Іван Рашевський (Роїще), Андрій Стахович (Седнів), Іван Дорошенко (Сосниця) та інші¹⁷². За п'ять років І. Мазепа підібрав, завербував до гетьманської команди великий прошарок козацької еліти. Вона не тільки визнавала його владу, а й великою мірою вже залежала від неї. У 1687-му, а особливо в 1689–1692 рр. гетьман підписав сотні земельних універсалів. Тоді отримали в рангове володіння села чернігівський полковник писар Іван Скоропадський (Буромку, Вихвостів, Дроздове), домонтовський сотник Степан Томара (Богушкове, Оробіївку, Підставки, Хмельну), лубенський полковник Леонтій Свічка (Демидівку, Дейманівку), значний військовий товариш Леонтій Черняк (Каменку), полковий осавул Семен Федорів (Обичев), компанійський полковник Ілля Новицький (Снятин, Окопи, Шјеки, Ісачки), сотник Остап Маценко (Дедівці), прилуцький сотник Яків Золотаренко (Буду), військовий товариш Опанас Зінченко та всі інші впливові урядовці¹⁷³. Вони як власники володінь були зацікавлені у збереженні влади гетьмана,

оскільки його скинення автоматично приводило до перерозподілу рангової власності. Новий керманіч, його партія урядовців могли здійснити не вигідний переділ здобутого. А це не було в інтересах більшості. Вона прагнула стабільності, збереження набутих привілеїв. Навіть старшини, які з тих чи інших причин втратили генеральні чи полковницькі посади (Р. Дмитрашко, А. Полуботок, Г. Гамалія) були підкуплені статусом значних військових товаришів, за ними зберігалися великі рангові володіння.

Другий етап формування гетьманської команди 1693–1707 рр. мав істотні відмінності від попереднього. У цей період гетьман не робив кардинальних кадрових перестановок. Його задовольняв підібраний у перше п'ятиріччя склад соратників та підлеглих. Здебільшого вакансії на генеральних, полкових урядах з'являлися після смерті старшин. У 1690-х рр. померли А. Гамалія, С. Забіла, І. Стороженко, Я. Лизогуб, Ю. Лизогуб, у 1702 р. – В. Борковський, у ході Північної війни загинули М. Миклашевський, І. Мирович та інші.

Лише деякі зміщення були пов'язані з несумлінним виконанням обов'язків, міжстаршинськими інтригами (І. Іскра, К. Мокієвський, І. Черниш), але жодне з них не сталося, наприклад, через посягання на зміну лідера Гетьманщини.

Важливим і принциповим моментом кадрової політики І. Мазепи впродовж 1690-х – початку 1700-х рр. була його ставка на людей освічених, ерудованих. Гетьман як знавець філософії, риторики, кількох іноземних мов залучав до співпраці випускників як українських, так і закордонних навчальних закладів (І. Зарудний, П. Орлик). Але пріоритетні позиції в оточенні І. Мазепи займали передусім випускники Києво-Могилянської колегії, студеєм якої у 1650-х рр. був він сам.

У період правління І. Мазепи роль освіти в новопризначеннях гетьманського уряду значно зросла, а тому старшинські родини охоче віддавали своїх дітей на навчання в Київ. Як правило, набуті знання ставали певною запорукою їхнього подальшого просування в системі гетьманської ієрархії. Наприклад, після закінчення навчання в Києво-Могилянській колегії син охотницького полковника І. Новицького Григорій у 1697 р. очолив полк батька ¹⁷⁴. Здобувши освіту в Києві, діти впливових родин Лизогубів, Гамаліїв, Мировичів, Герциків, Максимовичів виконували різноманітні доручення гетьмана, отримували високі урядові посади й ставали наближеними І. Мазепи. Перш ніж посісти впливове становище в Батурині, пройшли повний курс навчання в Києві два небожа І. Мазепи – Іван Обидовський та Андрій Войнаровський.

Залучаючи молодь до співпраці, гетьман цілеспрямовано готував патріотично-свідому зміну собі, старшинській верхівці. «Ніхто бо не міг краще обробити людину, притягти її до себе, – згадував пізніше однокурник І. Обидовського П. Орлик. – Не осягнувши з першого

разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробив її своєю»¹⁷⁵.

Третій етап істотних кадрових корекцій у гетьманській команді відбувся у 1708 р. Напередодні цього в колі однодумців та соратників І. Мазепи визріла опозиція, невдоволена його пасивністю в обороні українських прав і свобод, тривалим самовладним правлінням. Саме останнє спонукало одного з лідерів старшинської еліти В. Кочубея написати донос у Москву, аби з допомогою Петра I привести до влади нового керманича, який би був уважнішим до оточення, рішучіше захищав Гетьманщину в реаліях наступу російського абсолютизму.

Царське ставлення до донощиків як наклепників завдало відчутного удару опонентам гетьмана. І. Мазепа, на відміну від власної практики 1688 р., не почав вишукувати в оточенні ворогів, прихованих заколотників. Знаючи погляди, інтереси генералітету, гетьман швидко опанував ситуацію і рішучими діями, настирливістю зумів згуртувати старшину відповідно до її настроїв на антимосковську акцію, до якої він готувався багато років поспіль. Перед її початком І. Мазепа заповнив існуючі вакансії, ввів до складу старшинського генералітету ряд осіб, яких добре знав. І. Ломиковський зайняв посаду генерального обозного якраз напередодні повстання, у 1707 р. Весною 1708 р. уряди генерального писаря гетьман доручив П. Орлику, генерального судді – В. Чуйкевичу, генерального осавула – М. Гамалії, Д. Максимовичу, генерального хорунжого – І. Сулимі, генерального бунчужного – Ф. Мировичу. Тоді ж київським полковником було призначено Ф. Коровченка, стародубським – І. Скоропадського.

З цих переміщень видно, що переважна більшість посадовців піднялася на одну-дві сходинки в ієрархії генеральної старшини (І. Ломиковський до кадрової ротації був генеральним осавулом, М. Гамалія – генеральним хорунжим, Д. Максимович – генеральним бунчужним, П. Орлик та В. Чуйкевич – реєнтами Генеральної канцелярії) або посіли впливові посади (І. Скоропадський).

Разом з тим у двох полках – Переяславському і Ніжинському – залишилися два наказні полковники – С. Томара та А. Жураковський. Навіть після смерті 1707 р. у полоні переяславського полковника І. Мировича І. Мазепа не квапився висунути на його уряд заміну. Очевидно, він тримав дві впливові посади для своїхків (зокрема для племінника А. Войнаровського).

Після початку акції визволення в листопаді 1708 р. гетьман призначив полковниками в Чигирин К. Мокієвського, у Корсунь – А. Кандибу. Крім того, трохи раніше були поставлені полковниками в Брацлаві (з червня 1708 р.) – колишній дубоссарський полковник Г. Іваненко¹⁷⁶, у Могилеві – С. Волошин, у Богуславі – С. Самусь, в Білій Церкві – М. Омельченко¹⁷⁷.

За І. Мазепи до управління автономією прийшла старшинська еліта, яка за два десятиліття тісно переплелася родинними зв'язками. Кадровий потенціал гетьманської верхівки в цьому зв'язку поповнювався переважно молоддю. І. Мазепа сформував команду, яка, поступово оновлюючись, поєднувалася спільними зв'язками, взаємозалежністю, турботою про становище в Україні, необхідністю пошуків шляхів поліпшення її долі.

Частина III

СОРАТНИКИ
ТА ПРИБІЧНИКИ
ГЕТЬМАНА

Розділ 1

НАЙБЛИЖЧІ ДОВІРНИКИ

Оточення І. Мазепи не було рівнозначним за ступенем посвячення у плани гетьмана, наближення до його персони. Гурт осіб, на яких він в усьому покладався, з якими обговорювати найпекучіші проблеми, становив обмежену кількість людей-довірників. Вони при цьому не завжди займали відповідні впливові посади в гетьманській ієрархії. Так, наприклад, З. Шийкевич вважався постаттю одіозною для московських урядовців, а тому не мав шансів посідати генеральний уряд. Це коло довірників за 22 роки правління залежно від обставин то зменшувалося, то розширювалось. Заходи безпеки змушували гетьмана діяти обережно, утаємнено, постійно маючи в запасі захисний варіант для обмовлення відступника. Водночас таємна дипломатія, опозиційні до Москви задуми так чи інакше однозначно потребували дедалі більше реальних виконавців. Мазепа не міг самотійно, без підтримки старшин вирішувати стратегічні завдання Гетьманщини. Сьогодні можна лише умовно, гіпотетично, на основі наявних джерел, фрагментарних свідчень виокремити тих, кому, як нам здається, гетьман довіряв більше, ніж іншим. Нариси про частину таких людей подаємо нижче.

Низка яскравих персоналій оточення І. Мазепи, зокрема Лизогубів, Гамалій, Мировичів, Максимовичів, родичів гетьмана, його посланців, заслуговує окремого розгляду в подальших розділах при аналізі контексту дій певних старшинських груп, сімейних династій.

— 1.1. —

ШИЙКЕВИЧ ЗАХАР
(? — 1704)

Однією з найцікавіших постатей другої половини XVII ст. є представник старшинської аристократії, гетьманський ревізор¹⁷⁸ Захар Шийкевич, який при І. Мазепі хоча й не займав генерального уряду, однак належав до числа першорядних довірників гетьмана. Він мав у Батурині досить впливові повноваження. Його остерігались, як видно з доносу В. Кочубея, навіть генеральні урядовці.

Подібне становище він посів не випадково. Розгадка високої значимості гетьманського ревізора в оточенні Мазепи криється у біографічних подробицях його життя.

З. Шийкевич уперше згадується в джерелах як «подписок»¹⁷⁹, тобто писар, на службі в І. Виговського. Висуванець гетьмана був одружений з дочкою прилуцького полковника Яцька Воронченка (1654–1657 рр.)¹⁸⁰. Падіння Виговського залишило його на роздоріжжі. Потрапивши в руки росіян, він свідчив, що переяславський полковник Тиміш Цицюра прагне скликати чорну раду і звинуватити екс-гетьмана в «испутошеньи земли... от орды и от ляхов, и что его царского величества отступил без всякие крепкие причины»¹⁸¹. Маємо відомості, що згодом З. Шийкевич потрапив у коло найближчих радників Юрія Хмельницького, служив у нього генеральним писарем¹⁸². Причому відзначався антимосковською позицією. Переяславський полковник Т. Цицюра якось зазначив, що З. Шийкевич «лядского короля и ляхов хвалит, а Ц. В-ву и русским людем враг»¹⁸³.

Після відмови від гетьманського уряду Ю. Хмельницького він продовжив свою службу на Лівобережжі, де в малограмотному оточенні гетьмана І. Брюховецького швидко вивишився в генеральні писарі.

Завдяки своєму розуму, освіті З. Шийкевич посів провідне становище в гетьманському середовищі. Про це знали в Москві. Так, у віршованому посланні царя Олексія Михайловича до князя Ромодановського є такі рядки:

... рассматривай
Ратныя дела великою осторожностью,
Чтоб писари Захарки с товарищи
чего не учинили
Также, как и Юраско над боярином
нашим¹⁸⁴.

У наказі московських урядовців Федору Протасьєву за 1664 р. є теж красномовна згадка про генерального писаря: «И гетмана спрашивать, от кого он ведает, что хан склонен к договору, от верных людей или от своего ума. А будет он уведал о том от Захарки и он рассмотрел бы, нет ли в том обману и чинил бы в том деле по своему рассмотрению, сколько ему милосердый Бог помощи подал»¹⁸⁵.

Для посилення своїх позицій у 1665 р. гетьман вів таємні переговори з Москвою про приборкання краян, за це він обіцяв організувати на Гетьманщині збір податків у царську казну¹⁸⁶. Євстрат Фролов 8 травня 1665 р. доповідав, що Брюховецький, висловлюючи згадані пропозиції, водночас побоювався, аби про них не прочув З. Шийкевич, який міг про все це розповісти старшині й від того «будет на него, гетмана, нелюбие ото всего малороссийского народа»¹⁸⁷. Генерального писаря в Москві розглядали як головного противника збирання податку з жителів Гетьманщини для царської казни¹⁸⁸ і підбурювача гетьмана чинити цим заходам найрішучіший опір.

Перша впливова особа при Брюховецькому завдяки незалежній активній позиції невдовзі стала небажаною як для нього, так і для інших старшин, які боролися за вплив на тодішнього керманича України. Київський полковник Василь Дворецький інформував Шереметьєва, щоб той радив царю по приїзду до нього делегації з Гетьманщини віддалити від гетьмана «Захарку, бо в нем есть злоба великая»¹⁸⁹ і залишити останнього в Москві. Інакше «только один Захарко тому делу (аби воеводи управляли українськими маєтностями. — *Авт.*) забегатель завше»¹⁹⁰.

У грудні 1665 р. велике посольство гетьманських урядовців на чолі з І. Брюховецьким прибуло до Москви. Тут, на обіді у Долгорукого, очевидно, була спровокована із задалегідь домовленим переляславським протопопом Бутовичем суперечка-сутичка з З. Шийкевичем. Відразу після неї прибічники І. Брюховецького написали донос у Малоросійський приказ. 11 грудня 1695 р. головним звинувачувачем генерального писаря перед царем виступив військовий осавул Богдан Шербак, який писав, що «от писаря Захара Шикеева чинятца многие налоги и тягости, и ставитца он, Захар, пышнее боярина и гетмана, и бьет и увечит многих людей невинно, и в войске им он, Захар, не надобен и ни в каком чину не годен»¹⁹¹.

Упертого захисника українських інтересів заарештовують¹⁹² і запроторюють до Сибіру. Без головного супротивника надмірним царським зазіханням на права й вольності козацтва, правляча верхівка, підкуплена маєтностями та почесними московськими рангами, фактично здала Гетьманщину Московії під управління воевод, російських залог. Гетьман, ставши боярином, навіть звернувся з пропозицією про призначення митрополита з Москви¹⁹³.

На початку 1669 р. гетьман П. Дорошенко першим поставив перед Москвою питання про повернення з Сибіру писаря Шийкевича, прилуцького полковника Чернавського, судді Незамає та інших старшин¹⁹⁴. 5 травня 1671 р. в Батурині відбувся з'їзд козацької верхівки. Гетьман В. Многогрішний за клопотанням родичів репресованих, зокрема й Костянтина Шийкевича, зачитав перед полковниками прохання до царя звільнити з неволі З. Шийкевича, Т. Цищору, Я. Шаблинського та інших¹⁹⁵. Генеральна старшина направила це послання до Москви. Але 7 червня 1671 р. в Батурин була надіслана царська грамота, у якій гетьманському уряду заборонялося звертатися з подібними проханнями.

Повернувся Захар Шийкевич із заслання лише після 1681 р.¹⁹⁶.

Очевидно, він з перших днів після скинення Самойловича перебував у команді Івана Мазепи. Бо 20 жовтня 1687 р. вже як гетьманський ревізор брав участь у Гадацькому суді¹⁹⁷, а 7 грудня того ж року — у Полтавському¹⁹⁸. Згодом бачимо його в ролі розмежовувача ґрунтів «меж Семеновкою и селами волости Шептаковской»¹⁹⁹, розслідувача «о поречении полковника переяславского Леонтия Полуботка»²⁰⁰. Саме йому Мазепа доручає вести розшук у справі Петрика²⁰¹, наглядати за виборами полковника в червні 1690 р. у Переяславі²⁰², бути представником на обранні вїта в Києві у 1699 р.²⁰³. У вересні 1700 р. Захар Шийкевич розглядає судовий спір між колишнім полковником Т. Алексієвим, полковим обозним Д. Зурманом і паном М. Михайловим²⁰⁴. Уже перелік згаданих доручень значному військовому товаришу вказує на особливу роль З. Шийкевича при гетьманському дворі, оскільки йому доводилося знаходити не тільки компромат на опозиціонерів гетьмана, добуваючи відповідні аргументи для захисту останнього перед Москвою, а й проштовхуючи креатуру свого патрона, зокрема К. Мокієвського, на відповідальні уряди.

Поява колишнього генерального писаря в гетьманській столиці й відразу наділення його відповідальними повноваженнями вказує на те, що з гетьманом він був знайомий ще з часів І. Виговського (Мазепа, як відомо, возив у 1659 р. його листи до короля.— *Авт.*). Шістнадцятирічне перебування З. Шийкевича на засланні, ясна річ, не зробило його вдячним вірогідним царів. Мазепа не міг поставити здібного старшину на відповідальний уряд, бо це б насторожило Москву, але наблизив ображеного царською владою до себе, оскільки не очікував від нього зради, мав можливість говорити з ним відверто про найпотаємніше. Головним чином завдяки зусиллям Захара Шийкевича від гетьмана була відвернена підозра в зносинах з Кримом (вину перекладено на В. Кочубея), у зв'язках з Петриком.

Найближчий «писар его, гетманский» перед своєю смертю у 1704 р. (йдеться про Шийкевича.— *Авт.*), як читаємо у поясненнях слідчої справи щодо доносу генерального судді, «дал мужу ее (Любові Кочубей.— *Авт.*) Кочубею, письмо своей руки, каково ныне у нее, что он гетман, на них затевал, его, Кочубеевым, именем писал в Крым»²⁰⁵.

Невідомо, яку роль відіграв Захар Шийкевич в організації та підготовці антимосковського повстання в період з 1690 р. по 1692 р. Але в тому, що на його політичний потенціал та досвід Мазепа спирався, не виникає жодних сумнівів.

— 1.2. —

ВУЯХЕВИЧ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ (бл. 1630—6.02.1697)

Життя багатьох діячів України другої половини XVII ст. поєднувало в собі і злети, і падіння. У цьому показовою є доля чернігівця М. Вуяхевича, котрий, за деякими джерелами, походив з родини козелецьких

шляхтичів. Після ймовірного закінчення Києво-Могилянської колеїї він почав служити писарем у Києво-Печерському монастирі²⁰⁶. У 1661 р. його зваблює під бойові знамена наказний гетьман Лівобережної України Яким Сомко. М. Вуяхевич був у нього військовим писарем і генеральним писарем. Вибори на «чорній раді» у Ніжині 17–18 червня 1663 р. гетьманом Івана Брюховецького²⁰⁷ завершилися репресіями щодо його опонентів. У Борзні 18 вересня того ж року були скарані на смерть Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко, чернігівський полковник Іоникій Силич, лубенський полковник Стефан Шамрицький, переяславський полковник Опанас Шуровський, осавул полковий Павло Килдій, секретар наказного гетьмана Кирило Ширай²⁰⁸. Михайлові Вуяхевичу дещо пощастило: він потрапив на заслання до Сибіру²⁰⁹. Лише завдяки клопотанням П. Дорошенка колишній генеральний писар у кінці 1665 р. повернувся в Україну²¹⁰ (за іншими джерелами, це сталося 1668 р.²¹¹). Наступні роки він віддано служив правобережному гетьману на посаді генерального писаря аж до падіння гетьманату 1676 р. Як доповідав його підлеглий В. Кочубей, що перебрався на Лівобережжя, «в самом Чигирине ни полковника, ни обознаго и от менших козаков нет ему (Дорошенкові.— *Авт.*) желательнаго, кроме братии его да писаря и судьи, которые во всем по нем говорят». М. Вуяхевич при цьому виконував ряд дипломатичних доручень П. Дорошенка, зокрема був резидентом при султанському дворі²¹², вів переговори з поляками та росіянами²¹³. Втративши генеральний уряд на Правобережжі, він перебрався на Остерщину, де в маєтку дружини в селі Жукині займався господарськими справами²¹⁴.

І. Самойловичу дуже згодилися свідчення М. Вуяхевича про гетьманську опозицію — ніжинського протопопа Адамовича, стародубського полковника Рославця та інших²¹⁵. Згадана послуга сприяла черговому вивищенню Вуяхевича в команді лівобережного гетьмана. У 1683 р. він деякий час виконував обов'язки генерального судді. Очевидно, гетьман з якихось міркувань так і не затвердив його на генеральному уряді. Це й стало причиною того, що в чолобитній 1687 р. на Самойловича з'явився докір: «Судейського уряду уже от четырех лет не отдает, для того, что никто за доброго человека не имеет и хочет, чтоб тот судейский уряд за великие деньги был куплен»²¹⁶.

Коломацький переворот 1687 р. надав Михайлові Вуяхевичу шанс знову очолити генеральний уряд. Він став генеральним суддею, тобто піднявся на сходинку вище отриманих у попередні роки посад.

Минуле старшини* (заслання до Сибіру, служба в Дорошенка) тісно пов'язувало М. Вуяхевича з І. Мазепою. Генеральний суддя, безперечно, належав до кола найдовіреніших осіб гетьмана. Під час Другого Кримського походу 1689 р. М. Вуяхевич залишився в Батурині

* Його мати пізніше стала «старицею» в одному з жіночих монастирів Києва. Дядько, ієромонах Рафаїл Вуяхевич, мав великий авторитет серед ченців Києво-Печерського монастиря в середині XVII ст.

наказним гетьманом²¹⁷. Генеральний суддя їздив залагоджувати важливі справи до Москви у 1688 р., а також весною 1689²¹⁸ і 1690²¹⁹ рр.

Отримавши генеральний уряд, М. Вуяхевич, за прикладом гетьмана, відразу віддав належне з отриманих прибутків церкви. Його коштом у 1688–1689 роках збудовано мурований приділ св. Варвари до Михайлівського Золотоверхого собору в Києві²²⁰. Він став ктитором і Межигірського монастиря²²¹.

Складна політична ситуація кінця 1689 р., напруження у відносинах Батурина з Москвою, пошук Мазепою та його наближеними союзників у Криму, Польщі, провал місії Соломона у Варшаві – все це змусило М. Вуяхевича подумати про відставку, аби в черговий раз не пережити гіркоти падіння, репресії. Під час виборів архімандрита Києво-Печерської лаври 16 листопада 1690 р. ченці замість запропонованих трьох кандидатур несподівано проголосили своїм настоятелем генерального суддю²²², що приїхав на елекцію разом з кількома старшинами як представник гетьмана. Братія підняла його на руки й віднесла до великої церкви, де проголосила своїм зверхником²²³. Світське ім'я генеральний суддя змінив на чернече – Мелетій. Очевидно, подібний розвиток і результат виборів був задалегідь погоджений з І. Мазепою.

Звістка про обрання М. Вуяхевича архімандритом обурила московського патріарха Андріяна, оскільки вибори чинились без його відома та з грубим порушенням церковних канонів Московського патріархату. Печерська лавра з 1688 р. за патріаршою грамотою визнана «Первостепенною» між усіма російськими монастирями²²⁴. У грудні Мазепа отримав від патріарха Андріяна листа. У ньому останній висловив своє невдоволення тим, що «посланного от твоего начальства токмо в совет и содержание обычаине»²²⁵ М. Вуяхевича печерська братія вибрала «уже гораздо в старости сущаго и еще монашеского одеяния не приемлющаго, и не токмо во искусстве бывша такового жительствова, но ниже в мирном обитании священнаго каковаго чина имуща»²²⁶.

Зрештою після настійливих звернень у Москву в жовтні 1691 р. патріарх затвердив вибір ченців²²⁷. За доносом ченця Єрофтея патріарх у 1695 р. наклав заборонну грамоту на Києво-Печерську лавру²²⁸. І знову І. Мазепа звертався в Москву з посланням, аби виправдати свого соратника Мелетія Вуяхевича²²⁹.

Архімандрит чимало зробив для поліпшення матеріального становища Києво-Печерської лаври. Її у володіння він передав свої села Жукин, Воропаєв, Буромку, Шиловичі²³⁰. М. Вуяхевич вклав власні кошти й у видання лаврської друкарні. За час його архімандритства побачили друком світ «Полуустав» (1691 р.), «Молитвослов» (1691 р.), «Службник» (1692 р.), «Новый Завет с Псалтырью» (1692 р.), «Псалтырь» (1693 р.), «Молитвы» (1693 р.), «Акафисты Иисусу Христу и Богоматери» (1693 р.), «Акафисты с прочими спасительными мольбами» (1693 р.), «Венец молитв» (1694 р.), «Служба» (1694 р.), «Апостол» (1695 р.), «Минеи-Четьи» (1695 р.), «Акафисты с каноны»

(1695 р.), «Служба св. Николаю чудотворцу» (1696 р.), «Требник» (1697 р.), «Псалтырь с кратким толкованием» (1697 р.), «Акафисты» (1697 р.), «Каноны Богородицы» (1697 р.)²³¹. Більшість цих видань мала красиве та дороге оформлення.

Великі видавничі плани архімандрита муляли очі московському церковному керівництву. Коли без погодження з ним 1692 р. лаврська друкарня видала «Літургію», при цьому ще й не зазначила в передмові прізвищ царів, патріарх Андріян у своєму посланні обурювався: «А тако бы неподобало творити... книги издаются, ете весма непристойно и дерзновенно»²³². М. Вуяхевич у цьому зв'язку піднімав перед Москвою питання про самостійне, без погодження з вищим російським православним ієрархом видання книг. Однак йому відмовили.

За часів архімандритства М. Вуяхевича І. Мазепа розпочав грандіозне будівництво огорожі навколо лаври, фінансував церковну її відбудову. Маючи похилий вік, погане здоров'я, архімандрит помер 6 лютого 1697 р.

— 1.3. —

ЛОМИКОВСЬКИЙ ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ (1645–1711)

Свій перший політичний гарт майбутній генеральний обозний, фактично друга людина в гетьманаті Івана Мазепи, отримав у молодому віці. Як виходець з Волині (у його заповіті згадується батько, похований у Дубні²³³) він потрапив у сферу впливу ханенківців, які відстоювали інтереси України здебільшого на півночі Правобережжя. Під час завершення кар'єри гетьмана Михайла Ханенка у 1674 р. двадцятидев'ятирічний²³⁴ Іван Ломиковський служив у нього генеральним писарем²³⁵. Згадане вказує на те, що останній перед цим встиг отримати добру початкову освіту, що й виділило його в малописьменному середовищі, дало можливість зайняти впливову посаду. Хоча за всіма ознаками він використовувався як слухняний писар-виконавець і не брав участі у виробленні політичних рішень.

Однак бурхливі в 1672–1674 рр. хитання М. Ханенка, його далекосяжні політичні претензії були доброю школою, яка зробила І. Ломиковського досить обізнаним як у реаліях тієї доби, так і в засобах реалізації мрій українських патріотів.

Мирний перехід М. Ханенка на бік І. Самойловича означив подальшу долю Івана Ломиковського: він оселився в Батурині, потрапив у коло дворян гетьмана²³⁶. У січні 1679 р. Василь Кочубей писав з гетьманської столиці полковнику Іллі Новицькому, що «же е. м. пана Ломиковського акт весельный за тыждень от 26 генваря, в неділю близко — пришлюю мает быти»²³⁷. Тоді побрався він у Чернігові з Марією Карпівною Мокрієвич, дочкою Карпа Івановича Мокрієвича — генерального писаря при Д. Многогрішному²³⁸.

18 серпня 1680 р. І. Ломиковський отримав згідно з гетьманським універсалом «у власть и завідование с. Вишенки до ласки нашей войсконой, отколь мает быти ему... всякая услуга и выгода»²³⁹.

Проте у 1680–1681 рр. і, мабуть, пізніше проживав з сім'єю без уряду в Глухові²⁴⁰. Можливо, І. Самойлович дистанціювався від свого дворянина через родичання того з К. Мокрієвичем, який після скинення Д. Многогрішного був фактично в опалі й не висувався на впливові уряди навіть у полку. Згодом не випадково бачимо І. Ломиковського як знатного військового товариша серед учасників Коломацького перевороту. Він підтримав своїм голосом обрання Мазепи²⁴¹.

Уже 10 вересня 1687 р. новообраний гетьман, враховуючи «вірные и зычливые в войску и в каждых оказиях еще за антецессоров наших заслуги пана Ивана Ломиковского, значного товариша войскового, а хотячи того, жебы и за рейменту нашего в неотмынной и овшем щораз большой находывался зычливости з ряды панов старшины енеральной при нас будучой на вспарте щоденных господарских его расходов, надалис моему, пану Ломиковскому, в Понурницкой сотні село Вербу з полями и всіми крунтами и пожитками, з млином на реці Вербі, подле дворца тепер будучого стоячим з двома каменями мучными...»²⁴². Тобто вже з перших тижнів правління Мазепи ханенківський генеральний писар потрапив у орбіту інтересів керманіча України.

У нових обставинах здібний старшина швидко піднявся щаблями військово-урядової кар'єри. Спочатку він повертається до Батурина «двораком»²⁴³. У 1688 р. вже у числі гетьманської знаті Мазепин довірник бере участь у зустрічі московського посольства²⁴⁴.

Після призначення у березні 1689 р. М. Миклашевського генеральним осавулом І. Ломиковський займає його попередню посаду генерального хорунжого. Можливо, між першим і другим зав'язалася дружба ще в Глухові, де обидва проживали. У грудні 1696 р. М. Миклашевський дарує синові І. Ломиковського, мабуть, своєму хрещеникові, куплений млин на річці Смяч²⁴⁵.

Нового висуванця, який невдовзі за клопотами з Батурина отримав від царів звання стольника²⁴⁶, гетьман при від'їзді української старшини до Москви у серпні 1689 р. залишає в Батурині. 6 і 20 вересня І. Ломиковський інформує полковника І. Новицького про можливі дні відправлення Мазепи з російської столиці²⁴⁷. Залишення генерального хорунжого «на господарстві» в гетьманській столиці дає підставу зробити висновок про те, що сумнівів у гетьмана його надійність не викликала.

Знайомство І. Мазепи та І. Ломиковського, схоже, відбулося ще за часів їх писарства у П. Дорошенка та М. Ханенка. Хоча їхні керманічі й дотримувалися різних орієнтацій, кожен з них по-своєму боровся за українські інтереси. І це зближувало колишніх генеральних писарів.

У 1692 р. І. Ломиковський стає генеральним осавулою. Гетьман надає йому в рангові володіння, крім Верби, села Парафіївку, Лави, Тополь, Внуковичі та містечко Понорницю²⁴⁸.

Статки генерального урядовця побільшали, й частину з них він витрачає для облаштування Михайлівської церкви в Понорниці. У ній довго зберігалось Євангеліє (1688 р. видання), яке, як записано в ньому, «дал Е.І.В. войска Запорозского асаул енеральный Иоанн Ломиковский року 1696»²⁴⁹. Його ж «старанням» храм отримав срібний потир²⁵⁰.

Якщо за правління І. Самойловича завдяки одруженню І. Ломиковский міг придбати два «пляци» в Батурині (1679 р.), земельний наділ у бахмацького жителя Мартина Юхименка (1681 р.), то за І. Мазепи — «пляц» з будинком і садком у переяславського полковника І. Лисенка (1691 р.), ще один «пляц» у гетьманській столиці (1692 р.), землі в бахмацького осавула Якіма Басаня (1693 р.), млин у шептаківського сотника Марка Тимофійовича (1696 р.), двір і «пляц» у Києві (1698)²⁵¹. Важлива й така деталь. Як дізнаємося з опису Батурина 1726 р., «в городі, в замку, бывал третій двор Ломиковского, на котором был голель каменной»²⁵². Після 1708 р. з цегли його будинку міщанин Клименко зробив світлицю, а Кочубеїха «строила собі будинки»²⁵³. Отже, розміщення помешкання у фортеці, а також великі розміри будівлі вказують на провідне становище наближеного до Мазепи в гетьманській столиці.

Після смерті у 1702 р. генерального обозного В. Дуніна-Борковського не випадково гетьман на відповідальну посаду фактичного свого заступника через кілька років призначає Івана Ломиковскийого. Це призначення відбулося або у кінці 1706-го, бо ще 5 липня 1706 р. він виконував обов'язки генерального осавула²⁵⁴, або у 1707 рр. (здається з того часу на цьому уряді у листі П. Орлика до С. Яворського.— *Авт.*)

Василь Кочубей, згадуючи крамольні думки І. Мазепи за 1706 р. про те, «як бы нам безпечность в цілости нашої в потомнии часы учинити, так для себе, яко и для тих, которие по нас будут»²⁵⁵, наводить красномовні слова генерального обозного, сказані при цьому: «Куды, де, Его Милость, Добродій, туда и нам треба»²⁵⁶.

У найближчому оточенні Мазепи І. Ломиковскийий не приховував свої антимосковські погляди. Він був автором присяги²⁵⁷, яку давали гетьман, полковники, запевняючи один одного у вірності та незрадливості в боротьбі за українську справу.

Коли оточення І. Мазепи почало нарікати, що він зволікає з початком антимосковського повстання, гетьман сказав П. Орлику: «Знаю я, что не хто инший тое переговоривает, токмо тот чорт лысый Ломиковский»²⁵⁸.

Саме генеральному обозному І. Мазепа доручав найвідповідальніші місії: відрядив до московців вуніа, присутнім на допитах Кочубея та Іскри (аби знати їхні свідчення), послав повідомляти Карла XII про виступ гетьманців проти Московії.

20 листопада 1708 р. Олексій Дашков радив Г. Головкіну «еще же постаратца, как возможно, чтоб от Мазепы оторвать Орлика и Ламиковского, понеже без них Мазепа факции делать не может»²⁵⁹.

Генеральний обозний не залишив у скрутні хвилини гетьмана, коли програш мазепинців був очевидний. І після смерті патрона він залишався на попередній посаді. Його здоров'я теж було підірване.

У березні 1711 р. в Яссах І. Ломиковський склав заповіт²⁶⁰. У ньому він осмислив пройдений шлях, висловив свій погляд на проблеми земного і позаземного буття. «Земля еси и паки в землю пойдеши,— зазначав у вступних нотатках генеральний обозний.— Тим ужакаюся и трепещу, жем хитросплетенными мира сего уловлен пленицами, жадного не прыобрел душеполезного прыкпу, але восуе целый трудился век. Едину пре то имею надежду, в неизреченном милосердию Богом, же яко долготерпелив и многомилостив Создатель мой, и Бог»²⁶¹. Оскільки в заповіті автор зауважує, що «течение жития моего спшит термину»²⁶², то можна припустити, що через деякий час того ж 1711 р. він помер.

Серед мазепинців залишилися три його сини Ілля, Михайло та Володимир, які разом з батьком брали участь в антимосковському повстанні. Чернігівський обозний Павло Сангурський у 1739 р. повідомляв, що останній «в турецкой области, оженившись, в Малороссию с той области не возвратился»²⁶³. Як видно із заповіту генерального обозного, Володимир взяв у батька без його відома «грошовий взятко»²⁶⁴, але, незважаючи на це, син був прощений «во всем и за все»²⁶⁵.

Ілля та Михайло Ломиковські з багатьма мазепинцями прибули додому 1714 р.²⁶⁶ Їх відправили на заслання до Москви²⁶⁷. Незабаром вони повернулися на Гетьманщину, але за Петра II їх як неблагонадійних знову репресували. Ілля невдовзі помер у Москві, а Михайло там жив ще і в 1729 р.²⁶⁸. Дочка Івана Ломиковського Олена як дружина Семена Івановича Мировича теж потрапила у 1712 р. разом з чоловіком та дітьми на заслання до Москви, а з 1716 р.— до Тобольська, де й померла²⁶⁹.

Інакше склалася доля старшого сина генерального обозного Івана Івановича Ломиковського (народився орієнтовно в кінці 1679.— *Авт.*), який був одружений з дочкою миргородського полковника. Завдяки заступництву Д. Апостола його не репресували в 1709 р. Як повідомляє офіційний документ за 1712 р., тесть «о зятю своем, Ивану Ломиковскому, принес челобитную до царского величества, ручаючись, под лишением живота своего, что он, Ломиковский, с отцем своим как прежде сего не имея, так и теперь никаких не будет иметь корреспонденций и ничего к нему посылать не будет»²⁷⁰. Коли ж за Петра II Іллю та Михайла відправили до Москви, то Івана, якого теж чекала ця участь, «объявили больным близ смерти и для того в ссылку не взято»²⁷¹.

— 1.4. —

ГОРЛЕНКО ДМИТРО ЛАЗАРЕВИЧ (1660 — кінець 1731 рр.)

Хоча при скинненні І. Самойловича козаки Прилуцького полку, що збунтували, забили і спалили свого полковника Лазара Горленка²⁷², новообраний гетьман Іван Мазепа з перших місяців гетьманування

заопікувався родиною загиблого. Так, 29 серпня 1687 р. він видав універсал, згідно з яким, «жалуючи розляня крови невинной смерти небожчика пана Лазара Горленка, полковника бывшего прилуцкого, заховуем жону его п. Евфросинию Горленкову до ласки нашей войсковой при селі Олшаном зо всіма принадлежностями»²⁷³.

Згодом, 9 лютого 1688 р., подібний підтверджувальний документ отримав і її син Дмитро: «Всей старшине и черни Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорозким, а меновите пану полковникови Прилуцкому, старшине полковой, сотником, атаманом и всему того полку товариству, войтом и всему посполству ознаямем: иж особливый респект наш маючи на значные в Войску Запорозком услуги небожчика Лазаря Горленка бывшего полковника Прилуцкого, до яких и сына его п. Дмитрия Лазаревича приохочаючи, позволяем оному до ласки нашей войсковой з млынов его власных на реце Удай на гребле Подиской о чтырех колах стоячих всех приходячих розмеровых пожитков, то ест и части на войско належное заживати, tedy aby ниhto з старшых и менших неважился ему в отбираню тых розмеров жадной чинити перешкоды пилно мети хочем, а селяном Подиским приказуем, жебы тую греблю кды того потреба укажет посполитым шарварком гатили и хто там нижей пре речоной гребли Подиской езы позабивал, позволяем оные пороскидати и вперед жебы ниhto несмел их строити, особливе рейментарско под певною на вуйско виною приказуем, кдыж оные езы воду к гребле вспирают и тым до молота чинют перешкоду»²⁷⁴.

Наступного 1689 р., 17 лютого І. Мазепа ствердив універсалом за вдовою Єфросинією Горленко та її сином Степаном село «Олшаное з людьми посполитыми з двома вешняками и за всеми до него прислушающим и их покуплеными кгрунтами и угодами в полку Прилуцком»²⁷⁵.

Через незначний проміжок часу, 20 червня 1690 р., «полковничка бывшая Прилуцкая з сыном своим, дочкою, просила нас (гетьмана.— Авт.) усиловне абысмо на пополнение утраченной их худобы, которую при забитю у войску небожчика ее мужа розшарпано, заховали при них в селах их аренду, вылучивши оную з реестра меского Прилуцкого»²⁷⁶. І. Мазепа їхнє прохання знову задовольнив. Згадані знаки уваги не випадкові. По-перше, Лазар Горленко у 1669–1670 рр. служив у Суховія, потім у Ханенка²⁷⁷, а відтак міг уже тоді знатися з Мазепою. У 1677 р. прилуцький полковник був звинувачений у зв'язках з П. Дорошенком і майже на рік позбавлений судом уряду²⁷⁸. По-друге, очевидно, дружина І. Мазепа Ганна була тіткою по матері Дмитра Горленка²⁷⁹ або дружина останнього Марія Захарівна Голуб належала до родинного кола гетьмана²⁸⁰. Син прилуцького полковника довго служив канцеляристом у Генеральній канцелярії²⁸¹. Він вільно міг листуватися при потребі латиною²⁸² (а це беззаперечно засвідчує його навчання в Києво-Могилянській колегії). Усі ці важливі чинники сприяли поступовому вивищенню Дмитра Горленка в гетьманському оточенні.

15 лютого 1693 р. помер прилуцький полковник Іван Стороженько²⁸³. Його уряд Мазепа передав своєму симпатіку. Батуринський наблизений канцелярист скоро потрапив у коло найвпливовіших довірників гетьмана.

Іван Ніс у 1709 р. писав в одному з листів, що Д. Горленко, «міючи свого протектора и отца бывшего гетмана Мазепу, который не только в том, в чом просид, чи слушне, чи не слушне», задовольняв прохання улюбленця²⁸⁴.

Шістнадцятирічне правління прилуцького полковника було насичене військовими походами полку у складі гетьманських військ проти кримських орд, шведів. Займався він і господарськими справами. У травні 1702 р. Мазепа своїм універсалом надав полковнику право заснувати кілька селітряних заводів за Дніпром²⁸⁵. Також гетьман щедро обдарував свого наблизного ранговими селами – у 1697 р. Д. Горленко отримав Сергіївку, Ковтунівку та Яблунівку, у 1699 р. – Білошапки, у 1701 р. – Ярошівку, у 1703 р. – Мамаївку, у 1705 р. – Калюжинці та Понори, у 1706 р. – Вечорки та інші села²⁸⁶.

За Д. Горленка у Придуках 1697 р. була збудована дерев'яна церква Пресвятої Богородиці²⁸⁷. Він також фінансував закладення в Києві церков святих Дмитра та Іоанна Предтечі²⁸⁸. Особливо значні кошти полковник вклав у розбудову Густинського монастиря. Тут на його ктиторські внески було зведено церкви Петра і Павла, в ім'я Миколи Чудотворця, кам'яна огорожа, вкрита черепицею, кам'яний льох, дзвіниця, брами²⁸⁹. У 1697 р. Д. Горленко, перебуваючи в поході у місцях, де вбили батька, як інформує Густинський літопис, «за відомостю гетманскою... викопав тіло пана родича свого и почесне допровадив до Прилуки»²⁹⁰, а звідтіля до Густині, і «идеже с пінієм надгробным положил в склепы, в великой церкві Пресвятой Троици Мурованой року 1697 15 сентября»²⁹¹.

У вересні 1700 р. Д. Горленко породичався з впливовою родиною Д. Апостола. З дочкою останнього Марією одружився його син Андрій²⁹².

Ряд документальних свідчень вказує на те, що Горленко вже на початку 1700-х рр. став одним з найактивніших підбурювачів Мазепи до рішучих дій щодо зміни статусу Гетьманщини, виходу її з-під юрисдикції Москви. П. Орлик у листі до С. Яворського навів такі красномовні слова прилуцького полковника, звернені до гетьмана: «Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молим и имя его блажим, что Украину от ига Ляцкого освободил, так противным способом и мы и діти наши во вічные роды душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетманства своего по смерти своей в такой неволи оставши»²⁹³.

Дмитро Горленко брав активну участь у таємному обговоренні восени 1707 р. документів Гадяцького договору 1658 р.²⁹⁴. Улітку 1708 р. він разом з Д. Апостолом, Д. Зеленським, І. Ломиковським присягався Мазепі бути йому вірним, «чтоб и о своей и общой всіх цілости промышляя»²⁹⁵.

Прилуцький полковник був одним з найрадикальніших мазепинців — саме він підштовхував гетьмана швидше визначатися, полишити вагання щодо моменту відходу від Московії. Д. Горленко залишився з Мазепою після Полтавської битви. Згодом він за підтримки старшини та козаків став реальним претендентом на посаду гетьмана. Однак Карл XII, під патронатом якого здійснювалися вибори, не схвалив цієї кандидатури²⁹⁶.

Великий потенціал наближеного Мазепи простежується згодом у його дипломатичних місіях до Туреччини.

Російські дипломати в Константинополі через посередництво єрусалимського патріарха, аби зменшити вогнище небезпеки від дій мазепинців, докладали неабияких зусиль, щоб ослабити сили опозиціонерів. Д. Горленку у цьому зв'язку було обіцяне прощення, якщо він повернеться з односторонніми додому²⁹⁷. Оскільки визвольні акції наближених Мазепи зазнали поразки, зневірений прилуцький полковник, отримавши деякі гарантії безпеки, в кінці 1714 р. повернувся з кількома старшинами і дружиною додому. З березня 1715 р. І. Скоропадський звернувся з листом до київського митрополита Юсафа Кроковського з проханням зняти анафему з Д. Горленка та тих, хто з ним повернувся²⁹⁸.

Майже 15 наступних років прилуцький полковник разом з дружиною Марією Захарівною пробув на засланні в Москві²⁹⁹. Звідти він не мав права виїжджати³⁰⁰.

Син Д. Горленка Андрій був у 1708 р. разом з батьком, пізніше, завдяки заступництву тестя — миргородського полковника Д. Апостола — свій полон він трактуватиме як добровільну втечу від мазепинців — «устороживши изменника Мазепы хитрость и зміну, остав я отца и мать и свойственников, сам только с женою, з тоей неприятельской стороны увоишол, еще на масляниці в 1709 году»³⁰¹.

У 1711 р. його запідозрили у зносінах з батьком. Канцлер Г. Головкін у січні того року повідомляв у Глухів І. Скоропадському: «Понеже прилуцкаго полковника изменника Горленка сын Андрей явился в немалой причине и подозрени, что он присланных к нему от отца его из Бендеры с письмами людей донине не объявляет и объявить не хочет; для чего весьма не безподозрительно ему, Андрею, на Украине ныне быть, за близостию от Бендеры, где отец его при короле шведском с прочими изменниками: того ради писал я ныне к Виниусу, дабы его, Андрея, прислал из Глухова в Москву, а на Москве он будет жить без утеснения»³⁰². У відправленого на заслання молодшого Горленка були відібрані маєтності. У Москві він пробув до 1715 р. Конфісковане повернули лише за гетьманства Д. Апостола. Восени 1735 р. Андрій Горленко разом зі своїм сином Андрієм знову потрапив у немилість до царської влади.

«Горленки, — писав у січні 1736 р. Яків Маркович у своєму щоденнику, — отец и сын, взятыє еще с осени в С. Петербург, отпушены и явились в Глухов свободными»³⁰³. Відібрані перед цим маєтності було повернуто Горленкам лише у 1742 р. імператрицею Єлизаветою.

Молодший син Д. Горленка Павло (нар. 1692 р.) був разом з батьками у Бендерах. При поверненні сім'ї додому він прийняв чернечий постриг і отримав ім'я Пахомій³⁰⁴. Д. Горленко просив Б. Шереметьєва пом'якшити його долю. «К сынови моему, старцу Пахомью, Богу себе иноческим образом обручившему и света отщепившемуся, — назначав він у своєму проханні, — буди милостив и, где ему укажут до подвигов, иконических местце в монастырях Киевских, дабы то под протекцию непреломанною Вашего Сиятельства мог спокойно маты помешканье»³⁰⁵.

У 1715–1717 рр. П. Горленко студіював філософію у Києво-Могилянській академії, а потім був ієромонахом у Близьких печерах Києво-Печерської лаври, де й помер 1736 р.³⁰⁶.

— 1.5. —

ЧЕЧЕЛЬ ДМИТРО ВАСИЛЬОВИЧ (? — 1708)

Рід Чечелів уже на початку XVII ст. мав велике розгалуження у Брацлавщині³⁰⁷, Волині. Батько Д. Чечеля Василь володів маєтком у Кузьминцях Брацлавського повіту³⁰⁸. Сходження Д. Чечеля у коло старшинської еліти розпочалося на Коломаку. Він бере участь у виборах І. Мазепи і згадується в переліку «безпортфельних» осіб³⁰⁹, які підписали статті новообраного гетьмана.

Багато представників Чечелів були задіяні в козацьких, найманих формуваннях 1650–1660-х рр. на Правобережжі. Очевидно, Д. Чечель почав свою військову службу сердюком і десь у 1674 році разом з товаришами та ріднею перебрався на стабільне Лівобережжя. У актах Рихлівського монастиря за 1678 рік згадувався священник села Чапліївки Максим Чечель³¹⁰. Можливо, це був брат або свояк Д. Чечеля. З джерел відомо і про його дочку Феодосію, яка вийшла заміж за охочепіхотного полковника Степана Яворського³¹¹. Д. Чечель як «породний шляхтич православний» після перевороту 1687 року став дворянином, гетьмана знатним військовим товаришем³¹² і, як видно з окремих відомостей, особою, наближеною до нього. У 1689 р. Чечель — у складі делегації старшин, викликаних В. Голіциним до Москви³¹³. І. Мазепа 1690 р. відрядив його супроводжувати митрополита Варлаама Ясинського до царів.

Очевидно, після смерті С. Яворського, десь із серпня 1695 року, він — сердюцький полковник (є документ, що ще 19 квітня 1695 р. Андрій Гамалія купив у знатного військового товариша Дмитра Чечеля двір у Погарі³¹⁴). Вже у 1696 р. гетьман доручив йому відповідальне завдання — вирушити з полком для захисту південного кордону від очікуваного набігу кримчан на українські міста після взяття Азова. 28 жовтня 1696 року Мазепа повідомив царя, що «самий лучший полк серденяцкий з полковником Дмитрием Чечелем послан в таванский город»³¹⁵. У його складі було 500 чоловік³¹⁶.

В. Кочубей у своєму доносі назвав Д. Чечеля одним з найвідданіших І. Мазепі людей. 10 грудня 1707 р., за повідомленням генерального судді, Батурином поповзли чутки, що цар їде «єво, гетмана взяти к Москві»³¹⁷. А тому І. Мазепа «зобрав з станції триста чоловік сердюков и устроил их при себе з полковником Чечелем и зо всею челядю своею оружно: иміа, конечно, боронитися и отсреливатися от его света, Великого Государя»³¹⁸.

У жовтні – листопаді 1708 р. сердюцький полковник обороняв з підлеглими йому військами гетьманську столицю. Незважаючи на царський указ «господину полковнику Чечелю в тот замок немедленно великороссийских людей впустить и обще со оным в наступление неприятельское отпор чинить»³¹⁹, він не відкрив ворота перед вояками Меншикова, виявив мужність при захисті Батурина. Лише 2 листопада після запеклого бою переважаючі війська Московії вдерлися у місто й жорстоко поквиталися з оборонцями. Сердюцький полковник Д. Чечель утік, але невдовзі був схоплений і через кілька днів колесований у Глухові³²⁰.

Родина Чечелів проживала в селі Тростянці на Борзнянщині³²¹. Як у подальшому склалася її доля, достеменно невідомо.

— 1.6. —

СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН ІЛІЧ (1647–3.07.1722)

І. Скоропадський, майбутній гетьман, сподвижник І. Мазепи у 1687–1708 рр., народився 1647 р. в козацькій родині. Його батько та дід Федір брали участь у повстанні Б. Хмельницького³²². У ранньому віці і він потрапив під стяги спочатку П. Дорошенка, а потім – М. Ханенка³²³. Втопившись від гетьманських усобиць на Правобережжі, набігів турків і татар, два брати Скоропадські – Іван та Василь – у 1674 р. перебралися на Лівобережжя³²⁴, де влада більш-менш стабілізувалась.

У 1675 р. І. Самойлович призначив І. Скоропадського, який мав непогану освіту, військовим канцеляристом при гетьманському уряді³²⁵. Через рік він уже став старшим військовим канцеляристом і виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана – їздив з листами, грамотами до Москви, зокрема у справі С. Адамовича³²⁶. Саме в ті роки І. Мазепа міг оцінити ділові та моральні якості майбутнього співпрацівника. Одружившись у 1678 р. з дочкою чернігівського полкового обозного Никифора Калениченка Пелагеєю, Іван Скоропадський невдовзі перебрався у Чернігів, де 1680 р. обійняв уряд полкового писаря³²⁷. Як довірений гетьмана, він неодноразово їздив до Криму та Москви³²⁸.

Після перевороту 1687 р. І. Скоропадський порозумівся з новопризначеним полковником Яковом Лизогубом, який теж був з Правобережжя, і залишився на попередній посаді.

Як видно з універсалу І. Мазепи від 25 серпня 1687 р., чернігівський писар був у нього на особливому рахунку й одним з перших старшин отримав рангові маєтності, зокрема у «зуполне» володіння, — Вихвостів, Боровицю та слобідку Дроздовицю³²⁹.

У 1693 р. вже новий гетьман відрядив І. Скоропадського до Москви у досить важливій справі — поінформувати про з'їзд старшини та попросити царя висловити свою думку щодо оренд і податків у Гетьманщині³³⁰. Усе це дає підстави говорити про неабиякі дипломатичні здібності посланця, його авторитет у старшинському середовищі. Після цієї поїздки бачимо Скоропадського з 1694 р. на уряді генерального бунчужного. У 1701 р. І. Мазепа призначив його генеральним осавулом³³¹. О. Гуржій, В. Кривошея та інші дослідники вважають, що 1706 р. І. Скоропадський зайняв уряд стародубського полковника, бо якраз тоді загинув М. Миклашевський, що посідав це місце. Та у листі до Петра I від 24 березня 1708 р. І. Мазепа повідомляв, що тільки-но вручив «полковничество стародубское Ивану Скоропадскому, ясаулу войсковому генеральному»³³². Очевидно, він зайняв новий уряд десь на початку 1708 р., бо за 11 лютого зберігся його універсал, адресований мглинському сотникові про виконання стрілецької повинності³³³. Отже, понад рік у Стародубі посада полковника була вакантною.

З доносу Кочубея видно, що І. Скоропадський належав до наближених гетьмана. На початку 1707 р. воєвода Синицький з кількома тисячами литовцями зрадив Москву і перейшов на бік шведів³³⁴. І. Мазепа 11 травня у присутності В. Кочубея та І. Скоропадського «з того сміятися и немірною радостию веселитися»³³⁵, довго пригощаючи їх напоями.

Стародубського полковника гетьман відіслав до Петра I, а потім у Смоленськ для спростування доносу на нього, контролю за свідченнями В. Кочубея та його спільників. Таку відповідальну місію, від якої залежало майбутнє гетьмана, ясна річ, І. Мазепа доручив найдовіренішій людині зі свого кола наближених. Іван Скоропадський успішно впорався з покладеним на нього завданням. Аргументи стародубського полковника спростували здогади, припущення, оцінки донощиків.

Багато дослідників не вважають І. Скоропадського мазепинцем, бо, як зазначає С. Зеркаль, він у критичний момент не послухав І. Мазепу «і на приказ царя Петра I поспішав до Глухова»³³⁶. «Стародубський полковник не тільки не допоміг йому (Мазепі. — *Авт.*), — пише О. Гуржій, — а навпаки, вже через два дні після одержання гетьманського листа поспіхом кинувся до Глухова»³³⁷.

З цього приводу внесемо деякі уточнення. І. Мазепа лише 30 жовтня 1708 р. з Дігтярівки, що під Новгород-Сіверськом, надіслав стародубському полковнику І. Скоропадському листа, в якому виклав причини переходу під шведську протекцію, просив потіснити росіян з міста. Та цей лист, який віз Тимофій Полугер, був перехоплений росіянами³³⁸.

Ще 27–28 жовтня 1708 р. у Стародуб були направлені один за одним три царські укази, які, безперечно, привели у готовність

московський гарнізон. Стародубська старшина, не маючи звісток від гетьмана, почала слухняно виконувати царські розпорядження. І Скоропадський за наказом царя прибув у Субочево³³⁹.

До речі, ще раніше йому був підпорядкований надісланий І. Мазепою на підмогу Чернігівський полк³⁴⁰. Під його зверхність гетьман також відправив козаків Ніжинського та Переяславських полків. Зрозуміло, царські урядовці оперативно нейтралізували командування Стародубського, Чернігівського, Ніжинського та Переяславського полків, і воно, не посвячене в плани старшини, що пішла з І. Мазепою, не було мобілізоване на повстання.

Про те, що стародубський полковник та його близькі співчутливо ставилися до мазепинців, свідчить промовистий документ – донос Данила Забіли. «Маркович (Андрій. – Авт.) с сестрою своєю гетьманшею Скоропадскою держали мене под караулом... – писав він, – во время змены Мазепы, за изменника Мазепу, что я его проклинал и говорил, что Бог поможет нашему императору, что одолеет шведа, а Мазепа проклятый пропав, имя его вовеки пропало, за что он, Маркович, оскорбился великим гневом, мовячи: «Что тебе до того и проклятым за что ты зовешь Мазепу? – Як Мазепа выиграет, где ты поденишься? – отсе тебе смерть кортит!...» Потому вышла гетманша Скоропадская з комнаты, в Глухове, и видя, же я спорусь з А. Марковичем, тож оскорбилася на мене и говорила подобние слова многие, которых не могу вспомнить; токмо сие мне в память, же казала: «Мы и гетманству сему не рады, що еще Мазепа – в живых гетман и никто не силен у его булаву взять и скинути з гетманства, а мы з нужды хоть взяли (гетманство), то нам сие прощено будет. А ты, хотя и мудрый человек, а проклинаешь Мазепу напрасно...»³⁴¹.

Стольник О. Дашков, ще не знаючи про підсумки виборів 6–12 листопада 1708 р. у Глухові, застерігав Г. Головкина: «Ежели оберут гетманом Скуропацкого, надобно иметь и на него око, понеже он есть крефтура Мазепина: он его возтавил и обогатил»³⁴². Знали про згадане і в дипломатичних колах. Так, французський посол у Стокгольмі Кампредон доповідав міністрові закордонних справ де Торсі 11 січня 1709 р., що «Скоропадський ... є особистий приятель Мазепи»³⁴³.

Опинившись з великою частиною козацького контингенту у розташуванні переважаючих сил російської армії, стародубський полковник змушений був підкоритися силі, царській режисурі виборів. Падіння Батурина, поразки Карла XII не додали йому й тим, хто волею долі опинився у ставці Петра I, ентузіазму шукати зв'язку з мазепинцями. Вони мимоволі стали маріонетками у царській політичній грі. З одного боку, подумки І. Скоропадський розділяв погляди мазепинців, своїх недавніх побратимів, а з іншого – як слухняний арештант під наглядом царських наглядачів підписував універсали, документи, в яких їхні дії компроментувалися, піддавалися сумніву. Підтвердженням вищесказаного є подорожні нотатки Данієла Крмана, який з релігійною місією супроводжував Карла XII у 1708–1709 рр. У Бендерах він став свідком приїзду до короля послів від Петра I з умовами укладення мирного договору. З ними прибув, зазначає він, «й стародубский полковник

Скоропадський, наступник воєводи Мазепи, союзника шведів»³⁴⁴. Далі автор нотаток зафіксував досить важливий момент: «Він (Скоропадський.— Авт.) виправдовувався перед Мазепою, що прийняв від царя титул воєводи і пообіцяв, що йому, своєму воєводі, буде вірний та що при добрій нагоді приведе до нього збунтованих козаків»³⁴⁵.

«Добра нагода» настала у 1711 р., коли Пилип Орлик з допомогою турецьких, шведських військ задумав звільнити Україну від московського війська. У жовтні 1710 р., коли готувалася згадана акція, київський воєвода Дмитро Голіцин повідомив канцлера Г. Головкина про донос коропського сотника Івана Логинова на Скоропадського. Донощик інформував про те, що нібито гетьман вів таємне листування з П. Орликом³⁴⁶. Канцлер не надав цьому ніякого значення. «Как мы видим,— писав він гетьману,— что у вашей вельможности с воеводою киевским не согласно, однакож царское величество на нашу верность есть благонадежен и бесосновательным никаким доносам поверено не будет, в чем изволите ваша вельможность быть надежен»³⁴⁷.

13 грудня 1710 р. Д. Голіцин повідомив про свої сумніви О. Меншикова: «Для нынешних причин ... не вовсе надобно верить гетману, понеже в малороссийском народе и преж сего не без шатости было и ныне кому верить, Бог весть...»³⁴⁸.

Підозри київського воєводи все ж мали під собою підставу. Відомий лист П. Орлика до І. Скоропадського, в якому він запрошує останнього спільно виступити проти Московщини. «Коли Вас зупиняє теперішній мій титул, що я ношу,— писав ініціатор звільнення України,— то будьте певні, що для загального добра я уступаю його Вам, як старішому, сподіваючись, що й Ви не захочете мене губити. Не йміть віри тим, що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні! Блискуча Порта, Його Величність король шведський і хан кримський уже межі собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, але була б назавше самостійною державою»³⁴⁹.

Одразу після появи військ П. Орлика в Україні майже всі правобережні полки, за винятком Білоцерківського, перейшли на його бік³⁵⁰. Здалася йому й частина лівобережного війська разом з наказним гетьманом, генеральним осавулом С. Бутовичем³⁵¹. Цікаво, що 31 січня 1711 р., у день виходу мазепинців з Бендер, Г. Головкин просив І. Скоропадського замінити С. Бутовича на іншого старшину. «На генерального есаула Бутовича, который обретається от Вашей Вельможности за Днепром для надзирання тамошних мест и обращений неприятельских,— писав канцлер,— есть здесь наречение: того для изволите, Ваша Вельможность, его, Бутовича, оттуду переменить, и вместо него послать туда инаго кого добраго и вернаго человека по своему разсмотрению»³⁵². Та генеральний осавул опинився в полоні і, певне, чинив так з відома гетьмана.

Як і в 1708 р., 1711 р. московські урядовці здійснили ряд превентивних заходів, аби запобігти розгортанню повстання. До гетьмана та полковників були приставлені російські наглядові підрозділи, московські війська увійшли в Гадяч, Сорочинці, Золотоношу та Чигирин⁵³. Г. Головкин наказав І. Скоропадському «оставить жену свою

в Глухове», а також «всех полковников и старшины генеральной и знатной полковой женам, по вашем выходе из Глухова, быть в Глухове»³⁵⁴. Згодом дружин старшин за царською вказівкою зобов'язали «для лутчого безопасения от неприятелей» перевезти у Київ³⁵⁵. Їх не відпускали, до речі, й після невдалого закінчення акції орликівців, пояснюючи, що незабаром буде нова війна.

Із щоденника П. Орлика за 1723 р. дізнаємося, що вмер його «старий приятель Скоропадський»³⁵⁶. Цей запис вказує не тільки на дружні стосунки мазепиних старшин, а й на їх очевидну таємну співпрацю після 1709 р., оскільки автор нотаток не висловлював негативних оцінок щодо лівобережного гетьмана.

І. Скоропадський чимало доклав енергії, аби пом'якшити участь спійманих мазепинців, їхніх родин. У січні 1709 р. він звернувся до Д. Голіцина з проханням, звільнити з-під караулу заарештованих у Переяславі братів Миновичів³⁵⁷, знайшов аргументи для виправдання генерального осавула Михайла Гамалія³⁵⁸, полтавського полковника Івана Левенця³⁵⁹, хорунжого генеральної військової артилерії Івана Забіли³⁶⁰, турбувався, аби дружина В. Чуйкевича не була відправлена до Сибіру.

«Мой ласкавий приятелю, пане Горленку!» — так звертався І. Скоропадський 1715 р. до колишнього прилуцького полковника, який повернувся з еміграції, і просив його терміново приїхати у Глухів, аби «не наволік на себе в тому гневу»³⁶¹ царя. Запідозрених у зносінах з Орликом гадяцького суддю В. Велецького, генерального осавула С. Бутовича І. Скоропадський, попри невдоволення київського воєводи, залишив на займаних урядах.

17 листопада 1720 р. канцлер Г. Головін дорікав у своєму посланні гетьману за поблажливість до канцеляриста Генеральної канцелярії Григорія Михайлова, котрий як «человек подозрительный» «в самую измену был при Орлике и писал в мазепиной канцелярии некоторые универсалы и письма, противные интересам нашего царского величества»³⁶².

І. Скоропадський, не зі своєї волі зайнявши найвищу посаду в Гетьманщині, широко турбувався про права автономії, інтереси українського народу. Але після Полтавської битви робити це з кожним роком було важче й важче. Царські наближені посилили контроль за Батурином, дуже обмежили права гетьмана. Указ Петра I від 1722 р. про створення першої Малоросійської колегії, яка істотно обмежувала владу гетьманату, призвів до погіршення здоров'я І. Скоропадського. 3 липня 1722 р. у Глухові він помер.

— 1.7. —

НЕСТЕРЕНКО ДМИТРО (? — 1708)

У гетьманській столиці статус сотні був особливий — вона підлягала Ніжинському полку, але водночас підпорядковувалася безпосередньо гетьману. Відразу після усунення від гетьманства І. Самойловича його

наступник І. Мазепа на місце сотника Яреми Андріїва, який обіймав сотницький уряд у Батурині з 1676 р., але був призначений сердюцьким полковником, підшукав гідну кандидатуру. І. Мазепа мав повністю на цю людину розраховувати, бути впевненим у її надійності, незрадливості.

Усім цим вимогам відповідав Дмитро Нестеренко. Згодом, він був сином лубенського полковника Андрія Нестеренка, котрого як зятя Д. Многогрішного 1672 р. позбавили уряду³⁶³. Відставний старшина у 1682 р. згадувався на посаді понорницького сотника³⁶⁴. У січні 1688 р. І. Мазепа підбадьорив його, вже як колишнього сотника, універсалом на володіння двома млинами³⁶⁵. Того ж року вперше у документах згадується як батуринський сотник Д. Нестеренко³⁶⁶.

З кореспонденції І. Мазепа випливає, що його висуванець часто їздив на Запорозьку Січ з гетьманськими листами і жалуванням³⁶⁷. У 1696 р. Д. Нестеренко разом з царським указом привіз запорожцям 1000 рублів для побудови морських суден та двісті підвід з хлібом³⁶⁸. Виконував він і дипломатичні завдання. Так, 26 листопада 1696 р. гетьман відправив його з Петром Волошиним з донесенням до царів про ситуацію на півдні України³⁶⁹.

Дмитро Нестеренко з Батуринською сотнею був залишений І. Мазепою для захисту гетьманської столиці. Разом з полковником Дмитром Чечелем сотник очолював оборону міста від вояків Олександра Меншикова. Після штурму Батурина його схопили і стратили в Глухові³⁷⁰.

— 1.8. —

МИКЛАШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (1640-і рр.—1706)

Окремі деталі життя стародубського полковника досить переконливо вказують на те, що він користувався довір'ям у гетьмана, належав до тих його співпрацівників, які думали про кращу долю України. М. Миклашевський, очевидно, переселенець з Правобережжя, бо на Львівщині навіть дотепер є село Миклаші³⁷¹.

Свою військову кар'єру майбутній соратник І. Мазепа розпочав у гетьмана Д. Многогрішного військовим товаришем, дворянином у гетьманській резиденції³⁷². Гетьман вважав його одним з головних дорадників. У доносі старшини 1672 року згадуються висловлювання гетьмана Д. Многогрішного про те, що треба думати про іншого государя, а від Москви вже нічого сподіватися³⁷³. Він також хвалився загнати московців за їхню столицю³⁷⁴. М. Миклашевський не тільки чув подібне, але й, очевидно, поділяв погляди свого патрона. Гетьман не випадково у критичні дні послав свого довірника в Москву, аби з'ясувати настрої царської верхівки щодо нього³⁷⁵. Та М. Миклашевський повернувся до Батурина, в якому вже відбувся переворот.

І. Самойлович спочатку дещо віддалив від себе наближеного Д. Многогрішного — 1675 р. він обіймав посаду глухівського городского отамана, а в 1679–1682 рр. був ніжинським полковим осавулом³⁷⁶. На цей час, як довідуємося з царської грамоти 1689 р., «он, Михайло, на нашей царского величества службе в нахождение неприятелское изранен тяжелыми рани и тесть ево под Чигирином убит»³⁷⁷.

1682 р. І. Самойлович призначив М. Миклашевського генеральним хорунжим, а через рік — генеральним осавулом³⁷⁸. Схоже, остання посада зблизила М. Миклашевського з І. Мазепою, який займав у ієрархії гетьманату подібний ранг. Щоправда, задіяні у службі вони були по-різному. Так, І. Мазепа найчастіше їздив з дипломатичними місіями, у справах сім'ї Самойловичів.

У серпні 1686 р. М. Миклашевський не знати з яких причин був відставлений від уряду генерального осавула й отримав гетьманський оборонний універсал³⁷⁹.

Після зміщення І. Самойловича новобраний гетьман не забув свого недавнього колегу. Вже 7 серпня 1687 Р. І. Мазепа підписав один зі своїх перших універсалів, яким ствердив за М. Миклашевським село Зазірки, слобідку Новосілки, гуту і млин³⁸⁰. 27 березня 1688 р. гетьман наділив «товариша значкового войскового»³⁸¹ правом «греблю займати и на ней млин, построивши своймь коштом всі пожитки на себе до ласки войсковой отбирати»³⁸². Через кілька місяців, 31 серпня 1688 р., вийшло нове гетьманське розпорядження — «надаємо ему до ласки нашей селцо Волокитин, в ключу глуховском лежащее, яко теди позволяем ему тим селцем владіти и от посполитих належное послушество и повинность обиклую отбирати»³⁸³.

За подібними знаками уваги незабаром відбулося й повернення М. Миклашевського в коло вишого старшинського генералітету. Спочатку бачимо його на посаді генерального хорунжого³⁸⁴ (під час приїзду 1688 р. посольства Ф. Шаковитого в Батурин), а в березні 1689 р. — генеральним осавулом³⁸⁵. Уже 3 серпня 1689 р. він підписував документ як стародубський полковник³⁸⁶, а з початку 1690 р. його ім'я постійно фігурувало в діловій документації Стародуба³⁸⁷.

28 червня 1691 р. коштом М. Миклашевського та полчан була відроджена церква святого Миколи³⁸⁸, що згоріла 14 вересня 1690 р. До речі, правив у ній Роман Ракушка, який служив генеральним підскарбієм у І. Брюховецького, їздив від П. Дорошенка до патріарха Константинопольського Мефодія³⁸⁹. Його вважають автором відомого «Літопису Самовидця». Син Р. Ракушки при М. Миклашевському став мглинським сотником, а потім стародубським полковим суддею³⁹⁰. 1692 р. стародубський полковник заснував за 30 верст від Стародуба Каташинський Миколаївський монастир³⁹¹. Його дружина Юліана подарувала у 1694 р. обителі Євангеліє³⁹². Значні кошти М. Миклашевський вклав у розбудову Видубецького монастиря в Києві. Тут, зокрема, ним фундовано зведення одного із шедеврів українського бароко — Георгіївського собору (розпочато будівництво 11 червня 1696 р. і закінчено 15 липня 1701 р.)³⁹³, а також Спаської трапезної³⁹⁴.

Коштом родини Миклашевських змуровано й Михайлівську церкву у Глухові (1693 р.)³⁹⁵.

На початку 1690-х рр. відбулося зближення сім'ї М. Миклашевського з родинами Гамаліїв і Лизогубів. 1694 р. дочку стародубського полковника Параску взяв за дружину Андрій Лизогуб (нар. 1673 р.). Андрій Гамалія, син генерального осавула, одружився з Настею Миклашевською. Родичання впливових у Гетьманщині родин зміцнювало їхній союз, давало можливість, не боячись зради, вільно говорити про наболіле, висловлюватися про Московію тощо.

На початку Північної війни у бойових діях проти шведів та їхніх прихильників найчастіше застосовувався Стародубський полк, оскільки після наказів з Москви йому було найближче добратися до вказаного театру бойових дій. Наказним гетьманом над військом, яке 1702 р. вирушило для взяття Бихівської фортеці, І. Мазепа призначив М. Миклашевського³⁹⁶. Завдяки героїзму козаків Бихів був узятий³⁹⁷. Гетьмана, однак, обурило те, що наказний гетьман не посадив у фортеці український гарнізон, а передав її полякам-союзникам. «Зело гневен есм на полковника стародубскаго наказного моего,— писав І. Мазепа царю,— что не усыпкою денною и ночью войск его величества regimentу моего малороссийских работою и трудами и уроном людей, которых больше 200 человек, меж которыми и сотников 2 человека убито, а столко же и раненых учинилось самих толко при нем будучих людей (понеже при Халецком regimentаре мало было людей, и то конные, которые только на речи смотрели), склонив ту Быховскую крепость к подданию, допустил Халецкому на имя королевского величества польского и Речи Посполитой осадити, а на имя великого государя нашего своих людей ни мало не оставил, рушился к рубежу..., а он бы Халецкий хотя бы и 10 лет стоя добывал той крепости, то не возмог бы достати оной, как и сами быховцы в осаде будучи говорили и писали, что не сдалися бы Халецкому, да и ныне тоже твердят, что не Халецкому и не ляхам сдалися»³⁹⁸.

М. Миклашевський виправдовувався тим, що осадники здалися на умові передачі фортеці польському королю. Він також мотивував свій поспішний відхід додому тим, що в козацьких полках почався голод³⁹⁹.

У 1703 р. стародубського полковника, який знову перебував з полками у Прибалтиці, було звинувачено у зносинах з литовським магнатом, троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Коцелом⁴⁰⁰. М. Миклашевський нібито вів таємні переговори з польсько-литовськими прошведськими політичними колами з метою створення конфедеративного об'єднання України, Польщі та Литви на засадах Гадяцького договору⁴⁰¹. В результаті він був усунений від полковницького уряду.

Як нам видається, стародубський полковник вступив у контакт з протилежною стороною за завданням гетьмана. Опісля покоев'ї І. Мазепа Андрій Юрчерський зустрічався з Казиміром Коцелом у Литві, і останній бажав керманичеві України «вольности лутчей»⁴⁰².

Литовський магнат передав М. Миклашевському листа гетьманові ⁴⁰³. Згодом І. Мазепа відіслав у Литву стародубського полкового писаря Опанаса Покорського ніби з фальшивим листом від М. Миклашевського, аби виявити справжні наміри Коцела⁴⁰⁴. Як з'ясував посланець Батурина, він прагнув «дабы Украина в такой же волности цвіла» ⁴⁰⁵, як і інші держави, і позбудася залежності Московії. Коцел вважав, що слухна година для реалізації згаданого задуму настане, коли «покой с шведом король его милость и Реч Посполитая примет примирение, либо чрез трактаты, или иным каковым-нибудь способом» ⁴⁰⁶.

Очевидно, про ці переговори дізналися в Москві. Тому І. Мазепа швидко їх інтерпретував для царя у вигідному для себе світлі. Але переконливішою, на нашу думку, є версія компрометації Батурином у такий заплутаний спосіб союзника Петра І, польського короля Августа ІІ, аби відібрати у Польщі українське Правобережжя. І. Мазепа звинуватив «простого и неписьменного» стародубського полковника в тому, що «по взятии города Быхова, zelo ныне возгордился» ⁴⁰⁷ і мав сумнівні зносини з прошведськими колами. Показуючи в донесенні до Москви не стільки роль М. Миклашевського, як активні провокуючі наміри ініціаторів відокремлення України від Московії, гетьман явно вигороджував свого полковника. Це особливо видно з такої пропозиції. Аби «ево полковника Литва в чем не прельстила» ⁴⁰⁸, І. Мазепа пропонував царю відставити М. Миклашевського від полковницького уряду «и учинить вторым генеральным судьбою» ⁴⁰⁹. Разом з тим гетьман просить Петра І не відсилати полковника до Москви: «Не пристойно ли бы было его по войсковым правам наказать за его преступление, подержать в Батурине в вязенье, от полковничья уряду оставить, из Стародуба перевести в Глухов на старое господарство, чтобы жил, нежели посылать к Москве, чтоб таковым поступком иных полковников не ожесточить сердца и не привести в отчаяние» ⁴¹⁰.

Дослідники О. Г. та Н. В. Рогожини вважають, що цар повернув М. Миклашевського на полковницький уряд для того, щоб мати в генералітеті І. Мазепи своїх людей ⁴¹¹. Однак це спростовує документ — лист Петра І до гетьмана, опублікований згаданими авторами у 1993 р.: «Доносил ты наш верно подданной, нам великому Государю нашему царскому величеству. Что regimentу твоего в пяти полках полковников ныне нет. А преждебывше полковник стародубский Миклашевской, у которого за некоторое преступление полковничество отнято и довольно смирен, клялся пред тобою верным подданным нашим пресвятым евангелием в церкви, что нанесено на него в том ложно, и обещался нам Великому Государю нашему царскому величеству служить верно, и что тебе верному нашему подданному указ учинить. Мочно ли ему привратить полковничество. И Мы, Великий Государь, наше царское величество, указали тебе, верному нашему подданному, о помянутом Миклашевском учинить по своему рассмотрению и по верной Своей к нам Великому Государю службе, и утвержая его к нам Великому Государю в верности, и приведши к вере, велеть ему в том полку быть по своему рассмотрению по прежнему в полковниках, и сказать, что

мы, Великий Государь, наше царское величество, по предстательству твоему, нашего верного подданного о нем, в меня то доношение на него учиненное несправду, пожаловши его по прежнему полковничим чином, и дабы он ту нашу царского величества милость к себе видя, верностию своею и службою нам, Великому Государю, оказался паче прежняго. Дабы себя истого подозрения весьма вывесть мог. Писан Государствия нашего во дворе в царствующиим Велицем Граде Москве. Лета от рожества Христова 1704 месяца декабря 16 дня Государствования нашего 13 году»⁴¹². Як видно з послання, І. Мазепа турбувався про реабілітацію М. Миклашевського, про відновлення його на уряді.

О. Лазаревський вважав, що гетьман «просто задрив богатству стародубського полковника і хотів віддати цей уряд кому-небудь іншому, більш приближеному до себе чоловіку»⁴¹³, а тому й оббріхував його, звинувачуючи у зв'язках з противником. Разом з тим історик сам собі суперечив, друкуючи універсал, яким І. Мазепа 10 серпня 1704 р.⁴¹⁴, тобто після відсторонення від полковницького уряду, підтвердив усі маєтності М. Миклашевського: «Имяючи з ласки нашей гетманской и войсковой за значныя и вѣрныя прислуги в войску запорожском, за нас, гетмана, и антецессоров наших, значне на высоких войсковых застаючи урядах ронення, п. Михаил Миклашевский, значный войска запорожскаго товарищ, на данныя от нас в вѣчистую посессию себѣ села, нашими універсалами прикрытыя и монаршими грамотами подтвержденныя, в полку стародубовском будучия, а именно: с. Нижнее, с. Демьянки, с. Понуровка, Картушин, слободка Приваловка, с. Каменка, якие то наши універсалы через някийсь там трафунок страчены zostali, на которыя вновь просил нас он, п. Миклашевский, о выданье на тие его давние села нашего універсалу, также на купленные и своим коштом заведенные грунты, що все абы універсалом нашим было прикрыто, просил нас; теде мы, гетман, принявши ласкове его, п. Миклашевскаго, занесенное прошение — велѣлисмо теперь вновь выдати ему сей наш універсал»⁴¹⁵.

Далі О. Лазаревський, посилаючись на «предание», зазначив, що гетьман, «бажаючи позбавитись від Миклашевського, ...відправляє його в 1706 р. в Несвиж»⁴¹⁶ з невеликою кількістю козаків, аби цей загін став жертвою-приманкою для ворогів. Цій оповіді суперечить свідчення В. Кочубея, який на допиті в 1708 р. пригадав, що «когда в Несвижу убит полковник стародубовской Миклашевский, а в Ляховичах был в обложеньи полковник переяславский... гетман с ним, Кочубеем, говорил на одини, что та им война зѣло трудна»⁴¹⁷. При цьому Мазепа згадав пропозиції княгині Дольської порвати з Москвою, аби король Станіслав дав «всей Україні вольности»⁴¹⁸. Отже, вочевидь, звістка про загибель стародубського полковника не порадувала гетьмана, швидше навпаки — потрясла, засмутила, бо викликала його на відверту розмову з генеральним суддею. Суть її полягала в тому, що потрібно думати, аби подібного більше не трапилось, аби українці не гинули в інтересах імперії.

Чернігівський літопис так оповідає про загибель стародубського полковника: «Місяця марта 12 дня Михайла Миклашевського, полковника стародубовського, в Несвіжю на консистенції под час утрни зрадецько шведы напавши забили. Который пред тим у мнишок лядских в кляшторі ховалися три дни. Также и Андрія Гамалію, зятя его, и иных много козаков, а других в полон забрали. А сами ушли з корыстию до короля своего»⁴¹⁹. Тобто М. Миклашевський загинув у сутичці з якимсь шведським загоном, що виконував або розвідувальну місію, або не встиг вчасно відійти у ході відступу.

— 1.9. —

ОРИК ПИЛИП СТЕПАНОВИЧ (1672–1742)

Майбутній соратник гетьмана І. Мазепи народився 11 жовтня 1672 р. у селі Косуті Ошмянського повіту на Віленщині⁴²⁰ в родині давнього чеського шляхетського роду. Осиротівши у 1673 р. (батько загинув під Хотиним), Пилип виховувався матір'ю, яка, ймовірно, була православною⁴²¹. Юний П. Орлик навчався «в школі на Литві»⁴²², а потім — у стінах Києво-Могилянської колегії. Зіставлення років народження П. Орлика та небожа І. Мазепи І. Обидовського (1671–1672 рр.⁴²³) доводить, що вони не лише навчалися в один час у Києві і були знайомі один з одним, а й, цілком вірогідно, мали приятельські стосунки. Саме цим можна пояснити написання П. Орликом панегірика «Hippomenes Sarmaski»⁴²⁴, присвяченого одруженню у 1698 р. І. Обидовського з Г. Кочубей. А ще раніше, у 1695 р., у Вільні вийшов друком його панегірик «Alcides Rossiyski», в якому П. Орлик оспівує І. Мазепу як організатора взяття Казикермена, Асламмістечка та інших кримських фортець⁴²⁵. У додатку поет-панегірист перелічив заслуги гетьмана в розбудові православних монастирів: з цих нотаток дізнаємося, що український керманіч обвів кам'яною стіною Печерську Лавру, позолотив верх Печерської церкви, збудував храми у Микільській та Братській обителях⁴²⁶. 1695 р. І. Обидовський вже працював у Батурині — отож, імовірно, це було його власне замовлення.

3 листопада 1698 р.⁴²⁷ П. Орлик одружився з Ганною Герцик. Очевидно, знайомство консисторського писаря Київської митрополії з представницею знатної родини відбулося на весіллі І. Обидовського. П. Орлик як віртуозний панегірист, знавець п'яти іноземних мов⁴²⁸, зумів справити позитивне враження на гетьманське оточення, на самого І. Мазепу, і це вплинуло на подальшу долю талановитого вихованця Києво-Могилянської колегії, учня Стефана Яворського.

П. Орлик полишив службу в Київській митрополії, церковну кар'єру і, завдяки прихильності гетьмана, добрим стосункам з І. Обидовським, потрапив до Батурина, де посів ранг канцеляриста, а згодом — старшого канцеляриста і реєнта Генеральної військової канцелярії. Захоплення

молодого висуванця теологією, філософією, літературою сприяло його ще більшому наближенню до І. Мазепи. Не випадково 5 листопада 1702 р. гетьман разом з «панею Вірою Кочубейноюю»⁴²⁹ стали хрещеними новонародженого сина Орликів – Григорія⁴³⁰ (першою у 1699 р. народилася дочка Анастасія⁴³¹).

Деякі дослідники датують затвердження П. Орлика на посаді генерального писаря 1706 роком⁴³², інші вважають, що це сталося раніше – у 1702 р.⁴³³. Проте зберігся документ, що спростовує твердження як перших, так і других. Так, у листі від 13 січня 1707 р. до дівизького сотника Ніжинського полку Осипа Шендюха П. Орлик підписався як «реєнт Канцелярії Войска Запорожского»⁴³⁴. Дослідник В. Стафійчук так прокоментував зазначений посадовий припис: «Враховуючи, що перед нами копія документа, можемо висловити наступні припущення: маємо справу з помилкою копіюста у датуванні, автор документа свідомо підписався як реєнт, хоч був вже генеральним писарем, і останнє, на наш погляд, найвірогідніше, – Пилип Орлик дійсно обіймав посаду реєнта у січні 1707 року і одночасно виконував обов'язки генерального писаря»⁴³⁵. Остання версія має право на існування, однак при одному застереженні – генеральний уряд писаря був вакантним. Тобто фактично реєнт П. Орлик у гетьманській резиденції мав дещо ширші повноваження, ніж того вимагала його безпосередня посада, однак при цьому він ще не входив до складу генералітету.

Генеральним писарем П. Орлик став лише 1708 р.⁴³⁶ Тоді ж, 24 березня, І. Мазепа вибачався перед Петром І, «что он, по причине подагрической и хирагрической болезни замедлил своим о том доношением»⁴³⁷. На перший погляд, ця деталь у кар'єрі П. Орлика не така вже й значна, аби їй приділяти певну увагу. І все ж вона багато чого прояснює для дослідників тієї доби. Адже тепер до окремих положень свідчення П. Орлика (лист до С. Яворського) слід ставитися з обережністю, з поправкою на те, що реєнт багато чого знав, але разом з тим він не входив до кола генералітету Гетьманщини, лише фрагментарно посвячувався у його потаємні плани. Так, він не брав участі восени 1707 р. в обговоренні полковниками Гадяцького договору⁴³⁸.

Лише 17 вересня 1707 р. І. Мазепа відкрився йому: «До сего часу не сміл я тебе прежде времени наміренна моего и тайны твоей объявлять, якая тебе вчерась по случаю откритася, не для того, чтоб я о твоей к себе вірности иміл якое подозрение, понеже никогда не могу такой быть о твоей почтливости опинии, дабы ты за толикую мою к тебе милость, любов и благодіяние, неблагодарствием мні платил и придателем моим был; но разсуждая, что ты хотя человек разумный и совісти не подозрінной, однак еще молодой, и несовершенную в таковых циркументациях имієш експериенцию, опасаемся, дабы ты и с великороссийскими и с нашими всякого чина людьми конверсуючи, или с конфиденции или с неосторожности не вымолился пред ким с тым секретом, и тым самым мене и себе не погубил»⁴³⁹.

Тим часом свідчення П. Орлика як генерального писаря, його оцінки й припущення дали підстави багатьом історикам (М. Костомарову, С. Соловійову, М. Грушевському) вважати 1705 рік переломним для І. Мазепи, періодом, коли він наважився на протидію Москві. Хоча сам автор листа до С. Яворського, починаючи спомини, зауважував, що «о том сам Бог... відаєт», чи мав «якую інклинацію до противной стороны и помышлял о изміні»⁴⁴⁰ гетьман до кумівства з княгинею Дольською та походу з військом у Польщу.

На прикладі Пилипа Орлика, який у кінці 1690-х рр. розпочав свою кар'єру писарем у гетьманській канцелярії, видно, як гетьман довго вивчав, придивлявся, випробовував кандидата у свої наближені.

Старий Василь Кочубей, який дванадцять років був генеральним писарем, ревниво стежив за симпатією І. Мазепи. Разом з доносом на гетьмана генеральний суддя підготував і записку про П. Орлика, який «на повазі и на заслугах... легче нас важить», зате «во всем понижает, безчестит и допчет»⁴⁴¹. В. Кочубея образило те, що останній говорив про нього як про неука, що «не уміл писывати, а хоча и писывал, то з информации панской, а письм его, до дурных москалей писованых, москалі дурныи не постерегали... и для того у пана мои оным писарские праці будто за годнии заслуги не почитаются»⁴⁴².

Записка про П. Орлика – красномовний підтверджувальний факт рейтингу популярності генерального судді, який у старі роки вже викликав скепсис у молодшого покоління канцеляристів, давав підстави для глузування і насмішок. Його рівень освіченості далеко поступався інтелектуальним можливостям П. Орлика.

І. Мазепа поступово ввів рента у таємниці своїх контактів з представниками іноземних держав. Спочатку П. Орлик сумнівався у вірності гетьмана царю, але зрештою настав момент, коли все стало явним і зрозумілим. Гетьман зізнався йому, що виконує плани спасіння України, збереження прав і свобод українського народу, й саме тому він веде таємні антимосковські переговори. «Держу я о тебе кріпко, – говорив Мазепа Орлику, – и надіюся, что а ни совість твоя, а ни цнота, а ни почтивость, не допустит тебе, абысь мене, пана и благодітеля своего, зрадил»⁴⁴³.

Реєнт присягнув гетьману у вірності «и крест святыи в руках его поціловал»⁴⁴⁴. Лише після цього він був затверджений на уряді генерального писаря, став найближчим потаємним помічником І. Мазепи.

У жовтні 1708 р. гетьман доручив П. Орлику скласти латинську інструкцію І. Бистрицькому, якого відправили до Карла XII з пропозицією взяти Україну під його протекторат.

Генеральний писар П. Орлик та генеральний обозний І. Ломиковський як представники генералітету Гетьманщини першими виїхали на зустріч із шведськими представниками.

Потенціал мазепинця П. Орлика як політичного, державного діяча особливо розкрився в період еміграції. Після смерті І. Мазепи старшини обрали його гетьманом. Майже тридцять наступних років

він присвятив відстоюванню інтересів України у світі, активно ведучи дипломатичні переговори з урядовцями провідних європейських країн, залучаючи їх до антиросійської коаліції. Його зусилля не увінчалися успіхом, але вони не були марними: вогник боротьби за волю України, її самостійність не згасав навіть у найтяжчі роки реакції, його тепло зароджувало надію на кращі часи в серцях багатьох патріотів.

— 1.10. —

ДОВГОПОЛИЙ КЛИМ (? – 1719)

Уперше один з довірників І. Мазепи згадується у 1687 р. як підписант статей новообраного гетьмана. Він поставив свій підпис після військових канцеляристів Генеральної канцелярії Г. Болдаковського і М. Малковського⁴⁴⁵. Відразу після Коломака К. Довгополий виконував делікатне доручення І. Мазепи – разом з І. Бистрицьким знайшов і відкопав приховані І. Самойловичем коштовності й передав їх новому патрону⁴⁴⁶.

К. Довгополий якогось впливового уряду не займав, але, як значний військовий товариш⁴⁴⁷, належав до кола наближених осіб гетьмана, котрі виконували всілякі важливі доручення⁴⁴⁸. У 1700 р. київський полковник К. Мокієвський скаржився, що Довгополий на весілі І. Обидовського його «жону при людях многих зневажал як хотіл, курвою називал и иншими ущипливими словами домовлял»⁴⁴⁹. Згодом, як довідуємося з цього ж листа, гетьманський наближений, розслідуючи крадіжки в полку, не дуже-то церемонився з виділеними для його інспекції кіньми. К. Мокієвський посилав у Батурін «реєстр ексцессов Довгополого, пополненных в полку моем»⁴⁵⁰, але з гетьманської столиці ніякої перевірки «теды не прислали».

Як видно з вищезгаданого, довірник І. Мазепи, не маючи впливового уряду, займав вище становище за полковника, який до того ж був родичем гетьмана. Виконував він і дипломатичні місії. Так, 19 лютого 1708 р. вирушив від гетьмана до царя з листом⁴⁵¹.

Клим Довгополий був з мазепинцями аж до своєї смерті у Стокгольмі. П. Орлик цінував його знання, вірність українській справі. Не випадково він у 1710 р. висунув його на посаду генерального судді⁴⁵². Тоді ж К. Довгополий з Д. Горленком, І. Максимовичем їздив до Криму для переговорів. 23 січня 1711 р. вони уклали союзницьку угоду⁴⁵³. Також у Стамбулі генеральний суддя брав участь в укладанні двох договорів з Туреччиною. Якщо у 1714 р. чимало український емігрантів зневірилися у боротьбі й вирішили повернутися додому, то К. Довгополий разом з П. Орликом подався до Швеції⁴⁵⁴. Помер він у Стокгольмі 1719 р.⁴⁵⁵

— 1.11. —

СВІЧКА ЛЕОНТІЙ НАЗАРОВИЧ
(? – 1699)

У 1688 р. був відправлений у відставку лубенський полковник Григорій Гамалія⁴⁵⁶, який очолив полк після зміщення І. Самойловича. Його уряд посів Леонтій Свічка. Цей старшина ще у 1645–1666 рр., а потім 1670–1680-х рр. здебільшого був полковим осавулом⁴⁵⁷. Якимсь чином Л. Свічка справив позитивне враження на гетьмана, можливо, своєю освіченістю (інтелігентність, розум проглядаються навіть у його портретах). Втім, найвірогідніше, саме тоді відбулося породичання родин Свічок і Мазеп. Відомо, що син лубенського полковника Лук'ян узяв за дружину Євфимію⁴⁵⁸, дочку смілянського сотника Василя Громика (1687–1695). Останній був одружений з донькою від першого шлюбу дружини Мазепи Ганни⁴⁵⁹. Отже, родинний союз міг скріпити і ділові, й політичні інтереси двох діячів тієї доби.

Відстоюючи інтереси полчан, Л. Свічка добре прислужився І. Мазепі, який підозрював в опозиційності переяславського полковника Леонтія Подуботка. У російській столиці лубенський полковник порушив питання про незаконність володіння переяславського полковника⁴⁶⁰. Загарбання лубенських земель Л. Подуботком після розслідування було визнане незаконним⁴⁶¹. Перемога Л. Свічки дуже посилила його позиції й додала безперечного авторитету серед полчан. Про згадане свідчить документ за 1689 р.: «Мы, Петр Барщевский, протопоп пириятинский, Андрей Гладкий сотник пириятинский, Тимофей Курьченко, атаман городской, Семен Кавельский, войт, Марко и Федор, бурмистры зо всіми міщанами пириятинскими гди пришлисмо с поклоном до его мил. П. Леонтия Свічки, полковника лубенскаго, дякуючи его милости п. полковникови за его добродійство, иж правуючися с п. Леонтієм Подуботком у Москві, отстоял степь аж из Сухою Оржицею до своего полку лубенскаго, сотни пириятинской, который п. Подуботок и Сухую Оржицу хотіл отъіхать до полку переяславскаго. И мы тое всі вольными голосами говорили п. полковникови, же вольно ему який хотя себі узяти степь для кошенья сіна; он теди п. Леонтій Свічка полковник, не хотячи себі дармо ничего взяти у посессию свою, дал двісти талерей грошей доброй монеты за Сухую Оржицу, почавши от шляху, который идет на село Коломійцы аж у вершині самой Оржици Сухой с принадлежащими к ней пологами, аж до яру кушченнаго Кононовскаго, который тягнет над самую Шелезавку и за селище Малютинское, на котором селиці вольно его милости п. полковнику Леонтію Свічки осадити людей, яко на своем власном, купленном грунті»⁴⁶².

Л. Свічка був у числі тих, хто їздив з І. Мазепою у 1689 р. за викликом В. Голіцина до Москви. Гетьман посилав його і в серпні 1690 р. до царів з певними дорученнями⁴⁶³. Найімовірніше, лубенський полковник розвідував у російській столиці, як просувається розслідування справи Соломона, чи є небезпечні моменти у ній для І. Мазепи. Лубенський полк за правління Л. Свічки брав участь у

Другому Кримському поході, героїчному взятті Азова, багатьох військових операціях проти ординців.

На нашу думку, якби Л. Свічка чимось не влаштував гетьмана, то він би протримався на полковницькому уряді рік-два. При тому І. Мазепі не важко було знайти причину, аби усунути його з посади. Так, 1696 р. гетьман докоряв Л. Свічку, що той, проігнорувавши вказівки гетьманської столиці, не виїшов з Лубен для розвідування намірів татар, які підійшли до Голтви: «Знати, же велька ваша милость памятаеш евангельское слово и тому приліжно послідуеш, идіже есть сокровище ваше, тамо будет и душа ваша. Домыпляемся мы, же много ваша милость животных своих в Лубнях зложил сокровищ, а при них и душу свою увязуеш так мощно, же не хочется вашей милости и на, ку обороні отчизны, ити службу, з яких мір и вимовки перед нами в той мірі вынаходиш; а так мы вашей милости упевняем, же тих всіх сокровищ ваших, за нашим до Лубян прибытем, устережемо и додержим вашей милости в цілости, тилько по правді ознайми нам, гді що сложено ⁴⁶⁴.

Лубенський полковник у вересні 1688 р. подарував Лубенському Мгарському монастирю 200 злотих і «дерев сто колод» ⁴⁶⁵. Також його коштом вишиті срібні ризи у пирятинській соборній церкві ⁴⁶⁶. У 1694 р. він подарував «Євангеліє» ціною в 11 копійок «до храму Благовищення пресвятой Богородицы, стоячче в селі Усовці, за отпущение гріхов» ⁴⁶⁷.

Здоров'я його погіршилось у 1699 р., і 4 серпня того ж року він склав заповіт ⁴⁶⁸. Помер Л. Свічка 1699 р. ⁴⁶⁹ в Пирятині. Отже, одинадцять років він посідав полковницький уряд, що є певною мірою доказом того, що він належав до кола наближених гетьмана. І. Мазепа після смерті Л. Свічки видав ряд універсалів, згідно з якими надав можливість отримувати прибутки його сином Василю та Лук'яну, вдові Домникії з осаджених Л. Свічкою сіл та придбаних ним млинів ⁴⁷⁰. У 1707 р. Василь та Лук'ян Свічки вже представлені в тодішній діловій документації як знатні військові товариші ⁴⁷¹. Сини не отримали за І. Мазепи впливових урядів. Можливо, виною тому смерть 1700 р. Євфимії, дружини Лук'яна ⁴⁷². Тісний родинний зв'язок між Л. Свічкою і сім'єю гетьмана перервався. До того ж, син померлого лубенського полковника невдовзі одружився вдруге.

Розділ 2

РОДИЧІ, СВОЯКИ

Гетьмани Д. Многогрішний та І. Самойлович, як і їхні попередники, аби забезпечити себе від зазіхань на гетьманську владу конкуруючих старшин, вивищували на впливові уряди свояків, родичів. Вони були найнадійнішою опорою, позаяк зміна керманіча залишала близькі до нього родини найчастіше без землі, набутого майна. Доля родинного оточення Д. Многогрішного, І. Самойловича трагічна. Так, були репресовані брати першого – чернігівський полковник Василь Многогрішний та стародубський полковник Шумка (Сава Шумейко). На заслання до Сибіру були також відправлені дружина Многогрішного Настя, їхні сини Петро та Іван, дочка Олена, племінник Михайло Зіновіїв. Після усунення І. Самойловича від влади його старшого сина, чернігівського полковника Григорія, страчено, а молодшого сина, стародубського полковника Якова, вислано на заслання. Їхні маєтності, коштовності були конфісковані. Зазначимо, що репресій, зміщень з урядів зазнавали всі ті, хто породичався, посвоячився зі скинутими гетьманами та їхніми наближеними – зяті, куми, племінники й т. ін.

Згадані реалії стимулювали кожного наступного зверхника добирати надійне оточення передусім з родинного середовища. Пов'язане з гетьманом відповідальністю, воно стояло на сторожі його інтересів, попереджало про змови, інтриги, інформувало про настрої козаків, старшин у полках.

І. Мазепа не був винятком серед своїх попередників. Він теж із цих причин при кожній нагоді надавав впливові уряди близьким родичам, своякам дружини. Особливо це відчувалося на початку 1690-х рр., коли гетьман потребував надійних і незрадливих виконавців. Гетьман, не маючи власних синів, взяв під опіку дітей сестри – Івана Обидовського та Андрія Войнаровського. Молоді небожі опанували в Батурині управлінський досвід вирішування поточних державницьких справ.

— 2.1. —

МАЗЕПА МАРІЯ-МАГДАЛИНА (? – 1707)

Гетьманова мати походила з родини шляхтичів Мокієвських⁴⁷³. Поставивши з чоловіком на ноги двох дітей – Івана та Олександру, вона заопікувалася православними ділами. Проживаючи в Білій Церкві, орієнтовно 1666 р. М. Мазепа стала членом Луцького Хрестовоздвиженського братства як «подчашина Черниговская»⁴⁷⁴, а після смерті чоловіка пішла в монастир. Вперше Марія-Магдалина згадується як ігуменя Києво-Печерської Воздвиженської дівочої обителі 29 січня 1683 р. Тоді київському воєводі князю Петру Прозоровському надійшла царська грамота про надання їй 100 рублів з міських доходів на побудову теплої церкви та виправлення колодязя⁴⁷⁵. Очевидно, очолила вона духовний заклад ще раніше.

Діяльність ігумені активізувалась після обрання її сина І. Мазепи гетьманом. За його сприяння і протекції володіння монастиря значно зросли. Вирішальну роль у цьому плані відіграла поїздка Марії-Магдалини до Москви у грудні 1687 р. І. Мазепа у листі царям просив їх, аби вони затвердили монаршими грамотами прохання його матері⁴⁷⁶. Государі Іоан та Петро Олексійовичі урочисто зустріли ігуменю⁴⁷⁷. Черниць, що супроводжували Марію-Магдалину, та гетьманських козаків також приймали на вищому рівні, всіляко їх обдаровували. «А впрעדь то, – записано в документації Малоросійського приказу, – иных Киевских монастырей игуменьям и старицам и служкам их не в образец и на примере не выписывать (тобто не винагороджувати додатковим продуктивним пайком. – *Авт.*), потому она игуменья мать гетманская и козаки при ней гетманские, а не служки монастырские»⁴⁷⁸.

За жалуваною грамотою царів від 27 січня 1688 р. Київський Вознесенський монастир отримав підтвердження на «село Ходосовку... также в Киевском же уезде на село Подгорцы, и Бугаевку, и Берки, да в Переяславском уезде на деревни Иванково и Бзово... со всякими к тем селам и деревням належашими угоды, с мельницами, с полями, и с санными покосы, и с озеры, и с лесы, и с иными всякими угоды»⁴⁷⁹. Деякі старшини, підлабузнюючись до нового гетьмана, дарували обителі свої маєтності. Так, у листопаді 1688 р. «пан Федор Сулима (сват І. Самойловича. – *Авт.*) слушним правом и доброволне висоце в Богу превелебной ей милости госпожі Маріи Магдалині Мазепиной, ігумені монастиря девичого Києво-Печерского, село Сенковку в узді Баршпполском найдуючоесе уступил»⁴⁸⁰.

Інокіні бідного Глухівського дівочого монастиря вирішили поліпшити своє становище підпорядкуванням Києво-Печерському жіночому монастирю. В універсалі І. Мазепи від 12 лютого 1688 р. вони вже представлені як «законници под завідованем ку правленем превелебной в Бози его мил[остивой] госпожі Магдалины Марии»⁴⁸¹. Гетьманова мати сприяла розширенню земельних володінь обителі⁴⁸².

Подбала вона й про переселення черниць на нове місце. У зверненні до патріарха Адріана ігуменя зазначала, що монастир «на місці мятежном, среди торжища, и дворами обселен корчемными, еще велие бідство и ко гріху соблазны живущим там монахиным бывает»⁴⁸³. Марія-Магдалина, порадившись із гетьманом І. Мазепою та митрополитом В. Ясинським, запропонувала в 1692 р. облаштувати обитель довкола новозбудованої Успенської церкви, яку «построил и всем украсил своим иждивением войска Запорожскаго обох стран Днепра сын ея, игуменіи, гетман Іоанн Стефанович Мазепа»⁴⁸⁴. За відповідними підтверджувальними грамотами вона їздила до Москви⁴⁸⁵. Невдовзі завдяки зусиллям матері й сина для черниць були збудовані келії. Прочанин Леонтій Лук'янов, зайшовши 1701 р. у Глухів, у своїх подорожній нотатках відзначив, що тамтешній «девичий монастир предивен zelo»⁴⁸⁶. Разом з впливовим сином ігуменя доклала чимало зусиль для розбудови Печерського жіночого монастиря. У ньому в 1701–1705 рр. за кошти гетьмана збудовано велику кам'яну Вознесенську церкву⁴⁸⁷. Ігуменя самостійно дбала про приріст грошей для будівництва. Так, 7 жовтня 1701 р. вона продала за 1000 золотих полковому стародубському Гордію Насикевичу «двор ис садом, на клину, близ церкви святого Симеона»⁴⁸⁸, що належали померлій «паней судьиной», яка заповіла своє майно жіночій обителі. За її правління обитель також стала справжнім центром гаптування. Тут вишивали золотом і сріблом фелони, епитрахилі, воздухи та інші церковні прикраси. Причому у творіннях черниць, зокрема на палиці «Вручення ікони Рудницької Богоматері», пелені «Покрова», — явно зображені гетьман та його мати⁴⁸⁹ як церковні меценати. У майстерні Києво-Вознесенського монастиря виготовлено із золотих, срібних і шовкових ниток пелену «покладання до гробу» з гербом Мазепи. На гаптуванні залишився напис: «Року 1689 тшанием чесного старца иеромонаха Иннокентия, строителя пещеры преподобной Феодосия и духовника, и укладом чесной госпожи Марии Магдалены Мазепиной, игумени монастыря Печерского, сделан сей воздух»⁴⁹⁰.

За вказівкою Петра І духовна обитель у 1707 р. мала бути зруйнована і перенесена на нове місце. Тоді у Києві будувалася фортеця. «Как закладана крѣпость, — писав автор Лизогубівського літопису, — великое людам было въздыхание и плач, понеже двори розметал, сады прекрасные вырубали и жильцам велено, где хотя жить искать. Но и самому Мазепѣ была скорбь не малая, понеже матир его гетманская была игуменіею в Вознесенском панянском монастыру, шчо который стоял был противно самой святой брамы Печерско-лаврскаго монастыря — також был упразднен и знесен на нижній Киев, на Подол на Житнее торжище, где церква Флора и Лавра — оная належала до того ж монастыря»⁴⁹¹.

Низка документальних свідчень дає підставу стверджувати, що Марія-Магдалина не тільки старалася захистити сина від донощиків (проводила в Києві розслідування, хто написав анонімку на гетьмана⁴⁹²), а й допомагала йому залагоджувати конфіденційні політичні справи. Так, П. Орлик у своїх споминах згадував, як таємні листи від польського короля С. Лещинського гетьман передавав на зберігання матері.

Перейшовши на бік шведів, І. Мазепа розповів своєму генеральному писареві, що згадану кореспонденцію вона «удержала у себе, и перед кончиною своею вручила внучці своей, а моей племенниці панні Маріанні, и веліла ей отдать мні по смерти своей и тоє сказать, что она госпожа matka прошла едной по Бозі живучой черниці о молитвы до Господа Бога, дабы он сам управил тоє діло, если надобно посылать или удержать тые писма»⁴⁹³.

Діяльну матінку гетьмана намагалися скомпрометувати недоброчливці керманича України. У ході розслідування доносу Данила Забіли (1699 р.) було з'ясовано, що донощик говорив на адресу «высочайшей превелебной Госпожі Игуменї, родительниці Его Милости» «аживые поклепные и безчестные... слова, называя ее чаровницею»⁴⁹⁴.

Зруйнування 1707 р. Печерського дівочого монастиря додало переживань і хвилювань старенькій ігумені, якій, правдоподібно, було 86–90 літ (І. Мазепа у ті дні мав 68 літ.— *Авт.*) Стан здоров'я її погіршився. У листі до канцлера Г. Головкина від 2 листопада 1707 р. І. Мазепа зазначав, що «госпожа matka моя вельми болізнует и до кончины жития своего приближается»⁴⁹⁵. Очевидно, невдовзі вона й померла.

_____ 2.2. _____

ОБИДОВСЬКИЙ ІВАН ПАВЛОВИЧ (1672–31.01.1701)

Хоча багато дослідників, зокрема О. Оглоблин, вважають, що небіж І. Мазепа народився у 1676 р.⁴⁹⁶, є ряд моментів, які дають серйозні підстави засумніватися в цьому. Якщо прийняти згадану дату як дійсну, то вийде, що в 1689 р., тобто коли І. Обидовському сповнилося 13 років, Петро I дав йому вже титул стольника, а також подарував у Рильській волості слободу з двадцятьма селянами⁴⁹⁷.

Найімовірніше, перший син сестри гетьмана Олександри народився дещо раніше, орієнтовно у 1671–1672 рр. Тобто він був ровесником Петра I, П. Орлика. У серпні 1691 р. на публічному диспуті в Києво-Могилянському колегіумі він уже успішно захищав свої *Conclusiones Theologicae*⁴⁹⁸. Відомий гравер І. Щирський виготовив йому з приводу цього оголошення у вигляді академічних тез⁴⁹⁹. У вересні того ж року молодий Обидовський з викладачами колегіуму, префектом Сілуаном Озирським, студентами А. Лизогубом та Я. Лизогубом їздили до Москви до патріарха Андріана⁵⁰⁰ з проханням надавати допомогу навчальному закладу. На зустрічі з царями вони подарували їм академічні філософські й богословські гравіровані тези, демонструючи цим, що в їхньому навчальному закладі панує дух науки⁵⁰¹.

Оскільки в Київському колегіумі навчання тривало 12 років⁵⁰², з них чотири останні присвячувалися вивченню теології⁵⁰³, то завершальні студії племінника І. Мазепа (*Conclusiones Theologicae*) вказують, що він був у 1692–1693 р. уже випускником навчального закладу. А отже, мав тоді 21–22 роки.

Військова кар'єра І. Обидовського почалась у Батурині. «Его царского пресветлого величества столник» відразу посів високий щабель у гетьманській ієрархії. 18 листопада 1695 р. у листі до Івана Забіли він дякував останньому за борошно, «высланое от вашесци мосци пана, до двору ясновельможного добродія»⁵⁰⁴. В. Кочубей повідомляв одного прохача в листі від 27 листопада 1696 р. про те, що «о сюм tedy дії докладад его милости добродієви и его милость пан Обидовский по тому велможнаго пана желанию»⁵⁰⁵.

Згадане вказує на те, що небіж Мазепи у Батурині залагоджував делікатні справи, був фактичним ад'ютантом-секретарем гетьмана. При цьому останній «наимилшого племінника нашого»⁵⁰⁶ (так він іноді називався у гетьманських універсалах) готував до серйозної військової кар'єри.

Як повідомляв Лизогубівський літопис, перший невдалий похід під Азов 1695 р. не обійшовся без українців: «Там же был Обидовский наказный гетман з козацким войском»⁵⁰⁷. Улітку 1697 р. він очолив кількатисячний загін, який вирушив правим берегом Дніпра до Казикермена. Родич І. Мазепи прибув туди після 25 липня й отаборився з військом у шанцях⁵⁰⁸, аби обороняти фортецю, яку намагалися повернути ординці. Незабаром почали з'являтися загоони татар. Білгородська орда 2 серпня напала на козаків Обидовського. Вдавши, що відступають, ординці виманили загін Четвертинського і порубали, взяли у полон чимало козаків. Гетьман змушений був передислокувати військо небожа під надійніший захист⁵⁰⁹.

У травні 1698 р. гетьман інформував царя про обрання І. Обидовського, свого родича «во младых літах», полковником у Ніжині⁵¹⁰.

Того ж року у Батурині відбулося його одруження з дочкою В. Кочубея Ганною. На урочистій шлюбній церемонії Стефан Яворський виголосив «Весельное казанье, при благословенном венчании Иоанна з Обедова Обедовского, стольника и полковника Нежинского в церкви Свято-Троицкой Батуринской, названное Виноград Христов»⁵¹¹, а консисторський писар Київської митрополії Пилип Орлик – панегірик «Нипромєnes Sarmaski»⁵¹². У останньому автор, порівнюючи полковника «в юних літах»⁵¹³ з Ганнібалом⁵¹⁴, зазначав:

«Ти той перун, власне, Йване,
на бісурман ти насланья,
Знати, Беллона до тебе прихильна,
Бо в Казикерменські шанці
не змогли ввійти поганці,
Де був над військом регімент твій пильний»⁵¹⁵.

І. Обидовський активно взявся за впорядкування справ у своєму полку. 2 листопада 1699 р. він видав універсал, з якого дізнаємося, що люди, які належали до ніжинської ратуші, називаючи себе козацькими підсусідками, не сплачували жодної повинності і водночас не брали участі у відбуванні походів. Тож ніжинський полковник своїм наказом зобов'язав їх, аби вони «отбували бы повинность»⁵¹⁶. 8 липня 1700 р. він наказав отаманам «не употреблять людей», які належать ратуші, для заготівлі сіна полку⁵¹⁷.

Весілля І. Обидовського та Г. Кочубей поєднувало роди І. Мазепи та В. Кочубея. Відтак гетьман, який остерігався генеральського писаря і тримався з ним тривалий час на відстані, в такий спосіб ніби уклав з ним неофіційну союзницьку угоду, що пов'язувала їхні сім'ї та припиняла конфронтацію 1692 р.⁵¹⁸. Тепер з В. Кочубеєм можна було ділитися потаємними планами, думками без страху за підступну зраду.

У січні 1700 р Василь Кочубей, будучи з Мазепою в Москві, отримав почесне звання стольника⁵¹⁹, а на традиційному великодньому з'їзді старшин у квітні подав у відставку. «Цій несподіваний його, Кочубея, зміні, – писав у літопису С. Величко, – не тільки полковники і вся старшина, але й гетьман здивувалися, а будши задоволені його справністю у писарських ділах і до себе зичливою схильністю, зашуміли були знову постановити його, Кочубея, на писарському уряді, але він, дуже те заперечуючи, відразу ж від'їхав із гетьманського дому до дому свого, і хоч, здавши з себе писарство, бажав після великих писарських трудів відпочити у спасенній тиші свого дому, провівши решту свого життя спокійно»⁵²⁰.

Як нам видається, генеральний писар, утаємничений напередодні у плани Мазепи (можливо, через І. Обидовського), вирішив завчасно залишити уряд, аби в разі провалу гетьманських задумів його сім'я не зазнала репресій. Очевидно, він був проінформований про донос Д. Забіли⁵²¹, намагання допомогти останньому Б. Шереметьєва, який у розмові з полковниками прохопився, що хоче випросити у царя впливовий уряд⁵²² у Гетьманщині.

Старшини, незважаючи на слізні прохання В. Кочубея та його відмови, призначили відставника генеральним суддею. Таким чином, усупереч власній волі й обережності, він ставав свідком небажаного для нього розвитку подій, співучасником гетьмана та його радикальних однодумців. Не випадково І. Мазепа пізніше, у 1702–1707 рр. відкрито говорив з ним як зі свояком про набоділе, висловлював антицарські міркування.

Важко сказати, чи був племінник І. Мазепи І. Обидовський утаємничений більш детально у плани свого дядька. У доносі на гетьмана 1696 р. згадується і його небіж: «Начальние люди теперь в войске малороссийском все поляки*, при Обидовском, племяннике Мазепы, нет ни одного слуги козака»⁵²³. Як засвідчують ці рядки, в оточенні І. Обидовського переважали правобережці, на яких гетьман і його племінник робили ставку. Поведінка ніжинського полковника, його доля прямо залежали від І. Мазепи. А тому немає сумніву в прогнозі його дій у 1708 р.

Втім, ніжинський полковник не дожив до повстання проти Москви.

У 1700 р. за наказом царя І. Мазепа послав корпус козаків у Прибалтику на допомогу московській армії, яка вступила у війну з Шведським королівством. Наказним гетьманом над Полтавським, Київським та Ніжинським полками був призначений І. Обидовський⁵²⁴. І. Мазепа, доручаючи племіннику велике козацьке з'єднання, явно сприяв його загартуванню, змужнінню, набуттю досвіду в нелегких умовах війни. Та полки у складі 7290 вояків⁵²⁵ прибули до Нарви запізно: росіяни 19 листопада зазнали поразки.

* Так називалися переселенці з Правобережжя України.

Згодом з Гетьманщини надійшли нові козацькі підрозділи. Загалом у грудні 1700 р. під командуванням І. Обидовського було 4000 ніжинських козаків, 4000 — чернігівських, по 1000 — київських, миргородських та стародубських, 500 — прилуцьких, чотири охотницькі полки Пашковського, Федора Степановича, Дмитра Чечеля та Лук'яна Шульги (понад 2000 чоловік)⁵²⁶.

Корпус, розташувавшись у Печерському монастирі під Ізборськом та Гдові, здійснював успішні вилазки проти шведів в Естляндії й Ліфляндії⁵²⁷.

Так, 16 грудня 1700 р. козацький загін, очолюваний І. Обидовським, за 30 кілометрів від Дерпта напав на півтисячний загін шведів, примусив його відступати. Наступного ж дня українці, атакувавши більший підрозділ противника, після годинного бою відступили. Згодом козаки здобули перемогу поблизу Нейгаузена, при обороні Гдова, у поході на Сиренськ⁵²⁸. Поява в Прибалтиці корпусу І. Обидовського, несподівані рейди українських козаків углиб території шведів примусили Карла XII розсосередити війська в прикордонних фортецях⁵²⁹, постіжно жити в напруженому очікуванні нападу. Командування противника вирішило провести каральну експедицію проти вояків з України. Однак чотиритисячний корпус генерала Кліпслера, підійшовши до Гдова, не наважився штурмувати місто, оскільки в ньому було більше захисників, ніж нападників⁵³⁰.

Січень 1701 р. козаки провели в щотижневих походах до Марієнбурга, інших порубіжних містечок.

Як видно з анонімного старшинського доносу, написаного у 1701 р., у Печерському монастирі під час зустрічі царського посланця Апраксіна відбувся старшинський бенкет-прийом, у ході якого п'яний київський полковник Костянтин Мокієвський «пана Обидовского вельми даял и блазном (молокосос, дурень, олух⁵³¹. — *Авт.*) называл и як хотел обезчестил, до шабли порываючися, от того пан Обидовский вельми плакал, а и перед тим на розних місцах перед всіми многократне пана стольника Обидовскаго зневажил и даял, що ревне бувало плаче и тужить»⁵³².

Згаданий документ свідчить, що в родинному колі Мазепи ревниво ставились до гетьманських улюбленців-висуванців. Київський полковник, маючи значно більший досвід, ніж небіж гетьмана, був невдоволений тим, що мав підлягати останньому. А тому як родич не боявся приховувати свої думки. Молодому ж і вразливому Обидовському важко було протистояти грубості, приниженням, задержуватості свояка.

З анонімного доносу також випливає те, що київський полковник називав полковників, які брали участь у боях у Прибалтиці, «измінниками государскими, и особо примолвил такою зміною пану Обидовскому»⁵³³.

На перший погляд, це лише словесне звинувачення. Однак контекст грудня 1700 р. певною мірою давав підстави К. Мокієвському робити подібні заяви. Частина українських козаків перейшла на бік Сапегів, союзників шведів⁵³⁴. Це магнатське угруповання Великого князівства Литовського, борючись за незалежність країни, проголошувало, «что не токмо де их, Речь Посполитую, бьют они, сапегане, но и подданные царского величества казаки, и чтоб Речь Посполитая учинила союз против царского величества с свейским королем»⁵³⁵.

Українці зініціювали активізацію партизанського руху проти прихильників проросійського табору Огинського. Налякана шляхта звернулася до Петра I з проханням вжити заходів щодо прискороного повернення козаків додому. У грамоті до малоросійської старшини від 9 січня 1702 р. цар дорікав їй, що «ваше посольство... призрев тое свою службу и радение, а нашу государску к себе милость, от регимантарев своих отлучились и отечество свое оставили и в дома свои не пошли, и пристали к другой стороне неведомо для чего, и нам, великому государю, слышать о том прискорбно, однако ж мы... все атаманов и козаков и все посольство милостию... увещаем, дабы вы возвратились по прежнему в дома свои безо всякого сумнения»⁵³⁶.

Ніжинський полковник в одному з рейдів застудився. Очевидно, кпини К. Мокієвського змушували його навіть хворого триматися в сідлі, продовжувати керувати корпусом. Це загострило хворобу.

Як повідомляє Чернігівський літопис, 1701 р. * «Иван Обидовский, полковник ніжинський, будучи гетманом наказным, под Ругодевом ** , мыстом шведским, помер, похован в Печерском монастыру киевском»⁵³⁷.

Ніжинський полковник залишив після себе двох малолітніх синів — Михайла та Івана⁵³⁸. 20 лютого 1702 р. цар надав їм у власність Крупиц-поле, Вишнівку, Сваричівку, Коровинці та Перевод⁵³⁹.

Родина Обидовського зазнала репресій після 1708 р. Незважаючи на те, що Ганна була дочкою В. Кочубея, її утримували в Полтаві під вартою.

Згодом, у березні 1710, цар дозволив їй мешкати у Глухові «повольно без караулу»⁵⁴⁰. Однак удові заборонялося відвідувати інші населені пункти⁵⁴¹. У дружини племінника Мазепи конфіскували землі. Гетьман Д. Апостол у 1731 р. звертався до російського уряду, аби їх повернули вдові та її синам⁵⁴². Але це клопотання не задовольнили. Син Обидовського Іван, здобувши освіту у Києво-Могилянській академії, у Вроцлаві (1721–1723 рр.) злидарював⁵⁴³. «Барзо оспуден естем на денги...— писав він до рідні.— Суконки не маю за що справити, аж встид мне перед нашими людьми появитися»⁵⁴⁴. Разом з тим, попри це, він, як зазначав у одному з листів, «на славу Божию и пользы ради души моей» продовжував навчатися, бо «віра святая не может стояти без науки»⁵⁴⁵. У 1724 р. онук І. Мазепи почав заробляти на хліб учителем у гімназії Феофана Прокоповича⁵⁴⁶. Згодом за клопотаннями останнього та гетьмана Д. Апостола став перекладачем у Колегії іноземних справ⁵⁴⁷.

— 2.3. —

ВОЙНАРОВСЬКИЙ АНДРІЙ ЯНОВИЧ (1681/1682–1740-і)

Небіж І. Мазепи А. Войнаровський народився в 80-х рр. XVIII ст. Під час Бендерської комісії 1709 р. промайнула його фраза про компетентність старшин щодо скарбу І. Самойловича: «Не було

* 31 січня 1701 р.

** Старовинна назва Нарви. Обидовський помер у Пскові.

Войнаровського на світі, але й України не було. Хто ж був тоді Орлик? Знає. Учився з бідкою у школі на Литві»⁵⁴⁸. Дослідники з цього висловлення зробили висновок, що небіж гетьмана народився після 1687 р. Наприклад, Л. Винар вважає, що він з'явився на світ «біля 1689-го року»⁵⁴⁹. Отже, в Бендерах йому мало бути 20 років. Але в такому випадку навряд чи б він отримав перемогу в суперечці зі старшиною. З актів Бендерської комісії випливає, що небіж гетьмана поведився досить упевнено, наступально, протистояв опонентам як досвідчений старшина.

Якщо П. Орлик та П. Полуботок завершили навчання в Києво-Могилянській колегії, маючи вік 21–22 роки, то, вірогідно, що стільки ж літ мав і А. Войнаровський, який закінчив там курс освіти, як зазначається в панегірику на його честь, у 1703 р.⁵⁵⁰. Таким чином, імовірно, він народився у 1681–1682 рр. Хоча М. Битинський локалізує появу його на світ 1680 роком⁵⁵¹. Отже, у 1708–1709 рр. А. Войнаровському було 27–29 літ. А його висловлювання щодо скарбів І. Самойловича слід трактувати як метафору: мовляв, він не міг у ті часи їх бачити, спостерігати. Мати Андрія — Олександра Степанівна — і в третьому шлюбі з Яном Войнаровським, київським земським суддею, не була щасливою. Чоловік спонукав її стати католичкою. Але вона зважала за краще порвати з чоловіком, аніж з православ'ям. Подружжя розлучилося. Причому Олександра Степанівна забрала до себе і дітей. Як згадував А. Войнаровський, він «дійшов на Україні до зрілих літ»⁵⁵². У 1695 р. померла його мати і тому батько звернувся до гетьмана з проханням: «..Изволь меня подарить такою щастливоюстю, чтоб здісь в дому взирал на чада мои от родной сестры вашей милости рожденные»⁵⁵³. Не знаємо, як вирішив це питання І. Мазепа. На тоді Андрій, мабуть, став вихованцем Києво-Могилянської академії. У 1703 р. він у її стінах виголошував промову в присутності гетьмана, митрополита та інших знатних осіб⁵⁵⁴. З панегірика, написаного на день його імені 30 червня, довідуємося, що в навчальному закладі А. Войнаровський займав високе становище у студейському самоврядуванні — називався аудитором і префектом содаліції⁵⁵⁵. Крім навчання в Києві, він деякий час студіював науки у Дрезденському університеті⁵⁵⁶.

Уже 1705 р. І. Мазепа використав його як свого посланця⁵⁵⁷. Тоді ж небіж уперше став свідком опозиційних висловлювань в оточенні гетьмана. На допиті 25 листопада 1716 р. він свідчив: «Але ще перед тим, як його царської величності похід був через Київ у Жовкву, були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: «Коли б не я за все стояв, то вас би вже давно солдатами зробили». А полковник миргородський * на те відповів: «Так само як ми покійному гетьману Хмельницькому завдячуємо, що нас звільнив від ярма ляхського, так вас будемо проклинати, коли за нас стояти не будете, і нас погубите»⁵⁵⁸. Після смерті 1701 р. ніжинського полковника

* П. Орлик у своїх споминах писав, що ці слова сказав Д. Горленко. Очевидно, А. Войнаровський, знаючи про повернення колишнього прилуцького полковника, не хотів йому зашкодити.

І. Обидовського, брата А. Войнаровського по матері, наближення другого небожа до І. Мазепи розцінювалось у старшинському середовищі як знак підготовки керманічем України собі наступника. У 1707 р. гетьман на ці настрої відповів полковникам так: «Може (каже),— читаємо в доносів В. Кочубея,— Ваш Мосць, разумієте, же я, гетман, наміраю гетманство взити на Войнаровскаго, то не естъ так; я того не желаю. Вольно Ваш Мосцем будет, кого хотіти змежи себе обрати на той уряд, а Войнаровский и без того на своем отчизном кутку и на моем собрании может виховатися; а того уряду я и теперь Вам готов уступить»⁵⁵⁹. Все ж молодого племінника І. Мазепа поступово залучив до виконання серйозних завдань. Так, у серпні 1707 р. 5000 козаків під командою Андрія Войнаровського поблизу Вісли очікували можливого нападу шведів⁵⁶⁰. Щоправда, через погану дисципліну в підлеглому війську виконати місію стримання противника вдалося не повністю. Петро I у листі до І. Мазепи висловив невдоволення тим, що «уже 500 человек побежали, а достальные, чаю, недолго подержатца»⁵⁶¹. У жовтні 1708 р. А. Войнаровський був відправлений І. Мазепою до О. Меншикова з повідомленням, що гетьман не має можливості з ним зустрітися через хворобу. Небіж, мабуть, виконував і подвійне завдання: розвідати, з якими силами, намірами просувається корпус князя в Україну. А. Войнаровський, отримавши нові повідомлення від гетьмана⁵⁶² (на тоді вже генералітет визначився з повстанням), утік з Горська. Він ніби почув слова якогось старшини-німця: «Пожалій, Боже, тих людей: завтра вони будуть в кайданах»⁵⁶³. Згадане він розповів старшинам. П. Орлик висловив припущення, що небіж їх лякав за намовою І. Мазепи⁵⁶⁴. А. Войнаровський взяв активну участь в антимосковському повстанні — їздив до Туреччини, Криму зі зверненням про допомогу, відзначився в боях за Веприк та Гадяч. Карл XII про останнє повідомляв свою сестру Ульріку-Елеонору⁵⁶⁵.

З актив Бендерської комісії, яка вирішувала долю гетьманського скарбу, постать А. Войнаровського бачиться в негативному світлі. Він енергійно, цілеспрямовано виборював право на привласнення всіх коштів, які привіз із собою І. Мазепа в Бендери. Хоча, як зазначали старшини, коштовності, гроші належали військовій скарбниці, а не особисто гетьману. Однак, користуючись правовим неврегулюванням згаданого питання, підтримкою Карла XII, якому були потрібні фінансові запозичення, Андрій Войнаровський домогся передачі йому у спадок великого скарбу гетьманського уряду.

На наш погляд, така зовнішня егоїстична сутність небожа має своє пояснення. Поразка повстання деморалізувала дух повстанців. Люди втратили надію у справу визволення України. Емігранти почали думати про своє майбутнє, власне виживання. Група запорожців намагалася заволодіти гетьманським скарбом, а самого І. Мазепу відправити цареві⁵⁶⁶. Його врятувало лише заступництво ад'ютанта шведського короля Станіслава Понятовського. Безгрошів'я спонукало козаків 11–12 липня бунтувати. Частина генеральної старшини

вирішила за допомогою молдавського государя домогтися царського прощення⁵⁶⁷. Згадане посварило І. Мазепу з його прибічниками, які залишили хворого гетьмана і перебралися до Ясс. Він, загнаний у безвихідь ситуацією, хворобою, перед смертю не міг залишити на недавніх підлеглих, які його фактично зрадили, військовий скарб, справедливо підозрюючи розподіл коштів не в інтересах України, а лише для особистого використання-збагачення. У Бендерах гетьман звинуватив у відступництві генерального писаря. У листі до С. Яворського П. Орлик згадував, що «Войнаровский, по указу его Мазепы, не токмо мене оскорбил, но и на житие мое настоевал, а я жалостие ему выговаривал: «Такое ли есть за верность мою награждение?» Отказал он: «Если б ты мні на был вірен, то також бы погибл, як и Кочубей». И того ради принужден я был от него удалитця до Ясс»⁵⁶⁸.

Невизначеність політичного курсу мазепинців після полтавської катастрофи, їх зневіра в боротьбі, наміри старшин покаятися перед царем призвели до конфлікту між ними й гетьманом. Розпорядник військового скарбу, сподіваючись на одужання, до останньої хвилини турбувався, аби золото, коштовності залишались у цілісності, нерозграбованими під цей настрій поразництва. Генералітет же, розмежований відчаєм, апатією, зневірою, думками про повернення на батьківщину, не наважився підняти перед І. Мазепою питання про наступництво, подальшу долю військового скарбу. Це й стало причиною того, що А. Войнаровский став енергійно боротися за позбавлення їх права наслідувати вивезені з Бендер кошти. Свою позицію він аргументував так: «Громадські справи треба ставити вище від приватних тоді, коли вони не валяться до ґрунту, а лишають надію на недалеку поправу, та коли вони нищать цю надію, природніше видається рятувати особу, життя, здоров'я й усе, що з ним зв'язується»⁵⁶⁹.

Вигравши розгляд справи, у подальшому він усе ж таки не порвав з мазепинцями. У 1710–1712 рр. А. Войнаровский їздив у Крим, Стамбул в українських справах, служив Карлу XII. Разом з емігрантами 1715 р. він перебрався до Відня. А. Войнаровский вів дипломатичні переговори з європейськими урядовцями, аби створити антиросійську коаліцію держав, з допомогою яких можна було б відновити українську державність. Його життєва позиція, авторитетність стурбували Петра І. У 1716 р. він в ультимативній формі зажадав від міста Гамбурга видати мазепинця. У жовтні того ж року А. Войнаровский був підступно вивезений до Петропавлівської фортеці, де пробув аж до 1723 р.⁵⁷⁰ Потім його відправили на заслання в Якутськ. Там з ним у 1736–1737 рр. побачився російський історик Герард Міллер: «В бытность сочинителя сих известий в Якуцке, — зазначив він у своїх нотатках, — Войнаровский еще в живых обретался: но знания иностранных языков, искусства в науках и приятности в обихождении весьма мало в нем примечалось. Препровождая время в беседах подлых людей, сделался он чрез то к обихождению с приезжими, коих тогда по случаю второй

Камчатской экспедиции в Якуцке не мало было, почти не удобным»⁵⁷¹. Помер А. Войнаровський там само, це сталося орієнтовно у 1740-х рр. У своєму заповіті, складеним небіжчиком у Швеції, він заповів 10 000 талерів монастиреві св. Георгія в Галаці на поминання душі І. Мазепи⁵⁷².

— 2.4. —

БИСТРИЦЬКИЙ ІВАН

Свояк І. Мазепи І. Бистрицький (його дружина була тіткою Войнаровського) був управителем Шептаківської волості у 1687–1708 рр. Він заснував на її території чимало нових слобід⁵⁷³, чим значно збільшив населення округи. Крім господарських справ (управитель збирав продовольство «на кухню» гетьманської резиденції), І. Бистрицький виконував різноманітні делікатні доручення І. Мазепи. Наприклад, у 1687 р. викопував приховані скарби І. Самойловича і передавав їх гетьману⁵⁷⁴. Схоже, у березні 1688 р. гетьманський свояк-«слуга» возив у Москву до В. Голіцина не тільки листа від свого зверхника з коментарем «плевельных речей» у Путивлі «Федора Иванова о мне гетмане и о нескольких подручных мне людей»⁵⁷⁵, а й солідну фінансову віддачу за заступництво. В офіційному супровідному листі від 24 березня І. Мазепа зазначав, що, «посылаючи з умыслу слугу моего Ивана Быстрицкого к Царствующему великому граду Москве отдаю мое низкое челобите Вашей княжой Вельможности, милостивому моему Благодетелю» і «препосылаю поздоровлень»⁵⁷⁶. Подібне лаконічне привітання він міг послати й з генеральним суддею М. Вуяхевичем, який тоді ж віз разом з канцеляристом П. Івановим до царів повідомлення від 26 березня про переговори між ним та воєводою А. Неплюєвим про військову кампанію 1688 р.⁵⁷⁷

Отже, І. Бистрицький, очевидно, виконував додаткове таємне доручення. «Прирекая обетница моя вашей княжой вельможности не могла через немалое время прийти в належное исполнение,— зазначав І. Мазепа у приватній записці В. Голіцину, знайденій після арешту останнього у 1689 р. його противниками,— одно за всегдашними моими около дел на новости уряду моего втрудихся трудными забавами, другое за тым, же не моглем наскоре приспособитися в такую способность, яка бы до посланья была удобна. Теперь tedy тую должность мою в пилности належитой составивши, посылаю вашей княжой вельможности, милостивому благодетелю моему, в червонных золотых пять тысяч и осм сот рублей, в копейках три тысячи рублей, а в талерах битых тысячу и двесте рублей, всего десять тысяч рублей. Якое мое приношение изволь, ваша княжая вельможность, принять милостиво и ховати меня в милостивой отческой и благодетельской своей ласце и заступлении. Ощо покорне прошу: обедаючи то по себе, донележе жити буду, же во всем желательным и послушным семь работник вашей княжой вельможности, о его же милостивую отческую ласку

истинным всецелым усердием всегда повольными услугами моими старатися буду»⁵⁷⁸.

Реалії березня 1688 р. (наклепи в Путивлі на гетьмана, зустріч з Л. Неплюєвим, котрий, як довідуємося з інших документів, бажав поживитися конфіскованим майном і чинив певний тиск у цьому плані на керманіча України) дають змогу датувати записку до В. Голіцина часом приїзду І. Бистрицького до Москви. Після повернення останнього в Батурин І. Мазепа 11 травня 1688 р. доручив йому виконати, по суті, аналогічне завдання — доставити генеральному обозному В. Борковському частину конфіскованого майна І. Самойловича⁵⁷⁹. На свого приближеного свояка гетьман покладав відповідальну місію — повідомити Карла XII про бажання генералітету Гетьманщини стати союзниками шведів. Для цього І. Бистрицького викликали в Борзну, де, як згадував П. Орлик, йому було наказано «при всіх нас присягнути ему на секреті, а мні приказал написать ему инструкцию до графа Пипера»⁵⁸⁰. Відданого посланця відправили разом з полоненими до шведів з посланням «ни таким ни сяким без подпису, без печати и без жадного ни до короля, ни до Пипера писаного листу от себе»⁵⁸¹. Підстраховуючись, І. Мазепа, за пізнішим повідомленням англійського надзвичайного посла Чарлза Вітворта, інформував царя, «що він бунтівник і втікач. Цим гетьман відвернув від себе підозріння, яке у зв'язку з тим могло постати»⁵⁸².

І. Бистрицький з'явився у шведській армії 18 жовтня, коли вона залишила за собою Стародуб⁵⁸³. У спогадах А. Гіленкрока, генералквартирмайстра шведської армії, про це є запис: «Цей козацький старшина передав прохання, щоб Й. В. (Його Величність.— *Авт.*) змінив свій марш і вирушив в напрямі Новгород-Сіверського, щоб там зайняти позицію. Король обіцяв та наказав... заопікуватися гостем. Коли вони обидва сиділи за обідом, прибув слуга старшини з Новгород-Сіверського і повідомив його, що фельдмаршал Шереметев повним ходом марширує на Новгород-Сіверський. Тоді попросив цей козацький старшина... доповісти королеві, що потрібно якнайшвидше послати туди шведський відділ, щоб зайняти там позицію»⁵⁸⁴. Карл XII децю із запізненням, яке виявилось зрештою фатальним, тільки увечері віддав наказ генералові Крейцу вирушити до Новгород-Сіверського. Його підрозділ через це лише 20 жовтня зупинився за 12 кілометрів від цього міста, у селі Шептаках. Спійманий росіянами шептаківський в'їт на допиті показав: «Был де он, войт, в Шептаках, в то число пришли в ту деревню и показались ему швецкие люди, сколько числом, не знает. И он, войт, ис той деревни ушел в Новгородок и сказал о том сотнику Журовченку. И сотник ему сказал, что хател послать проведовать, какие люди. А полк московской еще в Новгородок не пришел. Того ж числа пришел к нему Быстрицкому холопец Усович и взял его, войту, с собою в деревню Шептаки, сказал ему, что де пришло московское войско со князем Меншиковым, а не шведы. И как они приехали в Шептаки к пану Быстрицкому, и Усович сказал Быстрицкой, что идут московские люди в Новгородок. И он, Быстрицкой, пошел, сказал швецкому генералу, что можно москвич побить и велел ему,

войте, отвесьть шведских людей на дорогу, которую идут от Камня в Новгородок московские люди. И он привел и поставил их от Новгородка в миле на мельнице. А сам он, войт, поехал в Новгородок и приехал на отводной караул, сказал козакам, что шведкова войска тысяч с пятнадцать стоят в Шептоках и на дороге у мельницы. И пришел в городок, и сказал городничему и сотнику тож, что шведов пятнадцать тысяч, и сотник отдал ево, войту, за караул. И по приказу пана Быстрицкого сказал, что как придут в Новгородок шведы, чтоб они их встретили с хлебом и ис пушек не стреляли, то де не будет им ничего. Да он же, Быстрицкий, сказал ему, войте, что поедет он того ж часу до гетмана. А Усович остался при Быстрицком. А Быстрицкой при шведе ходит свободна»⁵⁸⁵.

Оскільки допитували війта росіяни в Новгороді-Сіверському 20 жовтня, то стає зрозумілим, що шведи запізналися увійти в місто буквально на якусь годину.

І. Бистрицький був відправлений до гетьмана з відповіддю короля, який згоджувався взяти запорозьке військо під свою протекцію⁵⁸⁶. Отримавши її, І. Мазепа відразу направив повторно свого свояка до Карла XII. Гетьман висловлював радість з приводу обіцяної протекції, просив шведів прискорити марш для з'єднання, аби врятувати підрозділи Гетьманщини від небезпеки⁵⁸⁷. І цю місію І. Бистрицький виконав успішно.

Деталі переговорного процесу свідчать, що управитель Шептаківської округи, очевидно, знав латину, тобто мав непогану освіту, яка дозволяла йому вільно спілкуватися з іноземцями.

І. Бистрицький залишався з І. Мазепою до його смерті. Бендерська комісія показала, що свідчення наближеного гетьмана стали вирішальними при визначенні належності військового скарбу. Адже він разом з Довгополом у 1687 р. «викопали із землі різні начиння гетьмана Самойловича, повні дукатів, і віддали в руки того ж гетьмана»⁵⁸⁸. Як з'ясувалося пізніше, І. Бистрицький за певну винагороду, обіцяну А. Войнаровським, ажесвідчив на користь останнього, доводячи, що військовий скарб — приватна власність І. Мазепи⁵⁸⁹.

12 жовтня 1717 р. П. Орлик переслав з Христіанстада до Стокгольма копію листа померлого полковника І. Бистрицького (здагується полковником у джерелах бойових дій 1712 року⁵⁹⁰), адресованого шведському королю: «Ваша королівська величносте і милостивий пане! Не через будь-кого іншого, а тільки через Мазепу покинув я свою доброчесну дружину, своїх дітей та свої маєтки, і, пробувши у нього на службі 40 років, я не зрадив його, коли двічі їздив з листами від нього до Вашої королівської величності. Але тепер шляхетний пан Войнаровський дурить пустими обіцянками, при тому, що моя дружина була з ним у дружніх стосунках, бо Мазепа був його дядьком, а моя дружина, уроджена Городисько, — його тіткою. Спочатку пан Войнаровський пообіцяв мені кілька сотень дукатів за те, щоб я підтримав його у суперечці, що стосувалася походження грошей, і я запевнив, що гроші були взяті не з козацької каси, а з власних коштів Мазепи. А якби я сказав правду, то виявилось би, що Мазепа привласнив гроші трьох попередніх гетьманів: Брюховецького, Многогрішного та

Самойловича, а також трьох синів Самойловича: Сімеона, страченого за наказом царя у Севську Григорія та засланого в Сибір Якова. Усі ці гроші опинилися у руках Мазепи. Мазепа одержував також прибутки і від оренди, а після його смерті пан Войнаровський забрав усі ці гроші та клейноди, хоча Мазепа не приніс їх з собою на Україну. З допомогою кошового Сірка Мазепа уник смертельної небезпеки і був посланий ним у Батурин до Самойловича, а згодом — до Москви. Тоді він прослужив при Самойловичу 15 років, потім шість років був генеральним осавулом, а коли Самойловича заслали в Сибір, Мазепа заступив його на місці гетьмана і прибрав до рук усі його статки та громадські кошти»⁵⁹¹.

Дослідник Н. Молчановський висловив припущення, що згаданий лист написав П. Орлик⁵⁹², який боровся за те, аби скарби І. Мазепи належали українському емігрантському уряду, а не А. Войнаровському, який незаконно ним заволодів.

Лист, справді, викликає ряд сумнівів. По-перше, він, адресований королю, подавався в копії. По-друге, насторожує фраза: «пробувши у нього на службі 40 років», тобто з 1669 р. Управителем Шептаківських маєностей І. Бистрицький став лише 1687 р. Він міг бути слугою у І. Мазепи, але ж після появи на Лівобережжі той сім років не мав якогось значного уряду. По-третє, не відповідає дійсності твердження, що «він (Мазепа.— Авт.) прослужив при Самойловичу 15 років, потім шість років був генеральним осавулом». Насправді І. Мазепа став служити на Лівобережжі у 1674 р. Загальна його служба у Самойловича становила 13 років, з них 6 років — генеральним осавулом. Такі помилки навряд чи міг допустити І. Бистрицький. Згадані ж неточності могли допустити фальсифікатори, оскільки життєвий шлях гетьмана до 1687 р. знали фрагментарно, приблизно. Разом з тим П. Орлик та старшини по правді клопоталися про справедливий розподіл військового скарбу, оскільки Карл XII вирішив спір гетьманського генералітету та А. Войнаровського на користь останнього. Адже це відповідало передусім інтересам короля, який потребував коштів і якому легше було домовлятися про позики з небожем гетьмана, ніж зі старшинами.

Помер І. Бистрицький у Швеції. В еміграції був також його син.

— 2.5. —

МОКІЄВСЬКИЙ КОСТЯНТИН (? — 1709)

Свояк Мазепи по лінії матері Костянтин Мокієвський походив з родини білоцерківської шляхти.

У 1690 р. він за бажанням гетьмана був разом з Іваном Лисенком кандидатом на посаду переяславського полковника. Вакансія на цей уряд з'явилася після зміщення Леонтія Полуботка. У виборах 25 червня брали участь козаки, старшина, міщани. Більшість голосів отримав І. Лисенко, оскільки за його полковництва у 1677–1679 рр. Переяслав зріс і збагатів, а за наступних полковників зубожів⁵⁹³.

Свого «ближнього кровного»⁵⁹⁴ І. Мазепа час від часу залучав як до військових, так і до дипломатичних справ. К. Мокієвський як знатний військовий товариш брав участь у колі генеральної старшини в Другому Кримському поході. У травні 1689 р. І. Мазепа направив його з польового табору з донесенням до Олексія Голіцина⁵⁹⁵, сина Василя Голіцина.

У 1691 р. гетьман призначив свого родича К. Мокієвського київським полковником. Резиденція полку була в Козельці. У підпорядкуванні полковника перебувала велика територія з населенням західної Чернігівщини та лівобережної Київщини. Для Мазепа дуже важливо було тут мати свою людину, оскільки найчастіше цим шляхом він посилав таємних агентів до Польщі. Король Ян III Собеський у листі від 6 травня 1690 р. польському полковнику Василю Іскрицькому згадує Мокієвського як родича гетьмана. Очевидно, весною він за завданням з Батурина виходив на контакт з представником Польщі. «Во-первых, уверь нашим именем благороднаго Мокиевского, — писав король, — что его доброе расположение мы приняли благосклонно и все для него сделать готовы»⁵⁹⁶.

Новопризначений полковник, ознайомившись зі справами в полку, вирішив навести в ньому порядок, спираючись на авторитет і слово свого родича гетьмана. У листопаді 1691 р. І. Мазепа видав універсал — своєрідний «основний закон» для полку: «Их же царского пресвітлого величества войска запорожского полковникови кievскому пану Константину Мокиевскому, обозному, судии, асаулом полковим, сотником, атаманом и всему старшому и меньшому того полку товариству, войтом, бурмистром и всякого чину людем, доброго жичачи здоровья, ознаймуем, иж дошло нам відати, же некоторые з духовних и з свідких людей особи, з ласки Божой и монаршой и з респекту нашего, рейментарской маетности под собою маючи, не поглядючи на тутошние малороссійские обикновения и на войсковие порядки, не так, як би ся годило, але збитечне з жителями тих маетностей поступуют, стяглих людей над міру обтяжают, а козаков приневоляют во свое подданство. А если козак которий по своей старинности держится реестра войскового и пилнует козацкое службы, то такого розными способами кривдят, чинячи такую налогу, жебя албо з козацтва в мужицтво силомоцю его притягнути, албо цале з житя маетности тої проч витиснути; через що многие козаки, над право волности войсковой, необычнои утерпіли тягкости. А над то якоби и тое діється, же тие особи, маетностями владіючи, вивідуючие о давних крунтах, полях и сіножатех панских, якие за лядское держави при дворцах бывали, а от першое войны славное памети гетмана Хмельницкаго пришли под область козацкую сміют оние от козаков отнимати и приворочат под свою владзу. Що як против права войскового и против самое слушности, так и против волі нашео гетманское діється; кдиз що колвек добр рухомих и лежачих, перших літ войны Хмельницкаго, отвагою рицерства войска запорожского zostało отнято и завладіно, и уже через так не мало літ утверждалося козацким заживанем, з того жадная річ не повинна быти от козаков отбирана. Поневаж война оная Хмельницкаго была щтата не из инших яких неуважних

завзятостей, тилко за віру чистую и за церкви благочестия достойнаго, которые до униі римское квалтовне были потягнены, а тутже и за волности войсковні, которіе ярмом тяжким были притиснены. Прото годно тиі отважники того и теперь заживати повинни, що им тогда шаблюю и кровію загорнулось в руки; а если бі хто помер, то потомки их на том сидіти мають. А так мы, гетман, через сей наш універсал як духовного чина просим, так и свіцким людем приказуем, абы власти свои над маетностями заживали мірне, так, як малоросійское несет обикновение, не чинячи подданім жадних вымыслов и збиточних тягкостей, а особливе абы козаков, здавна в тих маетностях мешкающих, жадною и найменшою кривдою не домикали, и кгрунтов жадних здавна ими завладіних, хоч бы так доводилось же за державы польское панскими найдовались, отнимать оних не важилися; опроч хібабы такие панские давние кгрунта пусто, а не в поділу и заживанію козацком найдовались, то можноб державцом нинішнім владою своею их огорнути; а що колвек, яко ся вышей помянуло, з початкових літ войны Хмельницкого, люб слушним поділом люб завладініем з позволения старших в область козацкую пришло, з того конечно абы от козаков жадное річи не отбирано и инчим их, ани порыванем на послуги, ани витяганем датков не обтяжано; ижбы козаки всі в реестру войсковом найдуючиеса и услуг козацких не лениво и не хилтяно ширим прилежанием всегда пилнуючі, при зуполних войскових правах и волностех найдовались и спокойне до всех духовних и свіцких маетностей без жадное жили турбации. Бо велмиб тое било непристойне и не справедливо, если бы козаков в чинх же колвек маетностех живучих которіе одни с продков своих, а другіе своими отвагами и кровавыми працами на волности собі заробили, теперь под рейментом нашим приневоление в подданские работы и посполитие повинности были. А претож, ктоби таковий, люб з духовних, люб з свіцких особ сміл козаков в одданство приневоляти, албо оних кривдити и яким колвек обременяти обтяженям, одийскати з подданних здавна владзі их будучія кгрунта, албо вытискати оних з маетностей; против такого каждого мы гетман, зверхністю нашого райментарского козаков боронячи, на отпор стати хочем, маючи мы в нашем намірені, же з докладом монаршим у такового упорного державцы маетности во общее владіние войсковое одобрати роскажем. А докладает тут и тое, же яко козаков в реестре войсковом будучих от налогов всяких и от повинностей посполитих бороним, заховуючи их при волностех належачих, так и посполитих тяглих людей в реестре козацкій приймовати не кажем, жебы як козаки свои козацкое службы, так и посполитие люде свои тяглое повинности неприменно як теперь, так и во всі потомние часы пилновали. О чом виразний у нас есть монарший указ, и на том и наше есть непремінное постановление. Всего теде того пан полковник и старшина полковая з сотниками осматривати повинни, абы сее універсальное виразное гетманское предложение наше ненарушне было заховано. А хто окажется в яким колвек пункте быти противен, о том абы нам не закрыто давано знати. Пилно и з великим

потверженем приказуем и поручаем всіх Господу Богу. Дан в Батурині ноєврия 20 1691. Звишменованный гетман рукою власною.

Містце печати войскової звиклої гетманскої»⁵⁹⁷.

Цей універсал був розкопійований по всіх селах і містечках, підпорядкованих родичу Мазепи. К. Мокієвський отримав рангові землі, у 1695 р. заснував і заселив село Макіївку⁵⁹⁸.

Київський полковник з полком брав активну участь практично в усіх військових акціях Гетьманщини. Так, влітку 1692 р. його козаки були мобілізовані на відсіч кримської орди⁵⁹⁹. У 1693 році Київський полк спільно з полком С. Паляя під Очаковим убили 200 татар, взяли в полон 90 ординців і трьох старшин, а також захопили 15 тисяч овець та 240 волів⁶⁰⁰.

Вирушав Київський полк проти Криму і в 1696 році. Тоді частина козаків, залишених у Таванську, намагалася змістити К. Мокієвського у його відсутність. Вони обрали полковником полкового хорунжого Сергія Солонину⁶⁰¹.

К. Мокієвський повідомив про це гетьмана, який надіслав у розташування бунтівливих козаків генерального хорунжого Юхима Лизогуба з наказом відновити попереднє полковництво, а призвідців заколоту відправити до нього⁶⁰². Адаже вони затіяли вибори без санкції Батурина. У цей час на Мазепу пішов до Москви донос від стародубця Суслова, де також фігурувала справа про Київський полк⁶⁰³.

Гетьман через канцеляриста В. Чуйкевича трактував царю надіслане звинувачення як наклеп: київський полковник не лях, а чистий русин — його дід при Хмельницькому поклав голову під Чортковим, а батько — у Дрижипольській битві під Ахматовим; і що частина козаків збунтувалась у зв'язку з невдоволенням — вони не хотіли йти на море⁶⁰⁴.

Зачинателі перевиборів полковника втекли, інших покарали й відпустили⁶⁰⁵.

Очевидно, опозиційні настрої в Київському полку підігрівала родина Солонин. Костянтин Дмитрович Солонина був київським полковником у 1669 р., 1671–1682 рр. Після Коломацького перевороту 1687 р. він знов очолив цей полк, але в 1688 р. був зміщений.

У 1696 р. після смерті К. Солонини⁶⁰⁶ частина козаків висунула на уряд полковника кандидатуру його племінника Сергія Васильовича Солонину (1660–1737)⁶⁰⁷. А в 1699 р. його родич Андрій Солонина разом з Данилом Забілою пишуть донос на Мазепу.

С. Солонина лише в 1709 р. став остерським сотником (1709–1727), що підтверджує неухагу й негативне ставлення до нього попереднього уряду.

У 1696 р. К. Мокієвський разом з гадяцьким полковником М. Бороховичем, переяславським І. Мировичем їздив до Москви⁶⁰⁸. І. Мазепа дав своєму родичу «інформацію и інструкцію, що говорити и чого добиватись словесно»⁶⁰⁹. Взагалі ж, гетьманський свояк був направлений до російської столиці швидше для того, щоб його зверхники ближче познайомилися з «кривним пану гетману»⁶¹⁰ і пересвідчилися, що він українець, а не поляк, як інформував донощик.

У Посольському приказі, як довідуємося з виправдального листа К. Мокієвського до І. Мазепи, між київським та гадацьким полковником відбувалася розмова на підвищених тонах. М. Борохович, віддавши гетьманську інструкцію, вирішив її не коментувати, мовляв, «нам що говорить мужикам?». «Я на его слова одозвалем: коли ти мужик, а я не мужик, козак, — зізнавався К. Мокієвський родичу. — А он отповиді: ти шляхтич, а не козак. А я знову мовил: естем шляхтич, а ти перехрист, жидовский сын»⁶¹¹. Гадацький полковник, затаївши зло, очевидно, передав у своїй інтерпретації відповіді київського полковника на запитання в Посольському приказі думного дяка Є. Українцєва, «знаете вы, хто его (Петрика. — *Авт.*) виправил?». Через те І. Мазєпа у своєму пізнішому листі до К. Мокієвського докоряв, що він «же лишнее» говорить⁶¹². Як видно з виправдань полковника, гетьману передали, що в Москві він втечу Петрика у Крим пов'язував з опозиційними діями генерального писаря⁶¹³.

Після розслідувань 1692 р., коли й справді подібне твердження домінувало, між І. Мазєпою і В. Кочубєєм встановилися мирні стосунки, у 1698 р. вони навіть породичалися. Ганна Кочубей вийшла заміж за племінника гетьмана Івана Обидовського. Отож переведення вини за місію Петрика на генерального писаря вже не відповідало новій стратегії Батурина. Хоча К. Мокієвський дослівно переповів гетьману, що саме він відповідав на провокаційні запитання, а також зазначив, що все це підтвердить свідок — Ф. Топольницький, між ним та родиною Кочубєїв з часів посольства 1696 р. встановилися неприязні, конфронтаційні стосунки.

Згодом у старшинський конфлікт втрутився й ніжинський полковник І. Обидовський як зять В. Кочубєя. «Пан столник (І. Обидовський. — *Авт.*), — скаржився К. Мокієвський гетьману, — чи ли его старости шкод починили в кгрунтах и инших річках в селе Коровинцах жоні моей належных; лісов три зрубав, греблю спустошив, стави позволявал, гребею иншою став переняв, меди пива в льоху повикидал, двор спалив, жидок коня взял, которий стоявся болшей талярый ста, проса насіяли, на которое орали як на сто день»⁶¹⁴.

Те, що київський полковник мав запальну, емоційну вдачу і, випивши, «же лишнее» говорив, засвідчує ще один документ. Під час війни зі шведами у Прибалтиці на одній з вечірок грудня 1700 р. захмеллий Мокієвський обзивав усіх полковників «измінниками» і, як свідчить донос, «особо примовыл такою зміною пану Обидовскому (ніжинський полковник, племінник І. Мазєпи. — *Авт.*)»⁶¹⁵.

«А кгда одозвался пан Обидовский против него, — зазначив донощик, — так он почал больше кричать и мовить: «Так не тилко полковники, але и сам пан гетман измінник»⁶¹⁶.

Амбіційний К. Мокієвський, претендуючи на першу роль у команді І. Мазєпи, не міг спокійно спостерігати за вивищенням ніжинського полковника, призначенням його наказним гетьманом. Тому він у ході зимового прибалтійського походу 1700–1701 рр. всіляко принижував, ображав молодого І. Обидовського. Після смерті останнього І. Мазєпа призначив К. Мокієвського наказним гетьманом⁶¹⁷.

Київський полковник, не маючи впливовішого конкурента в оточенні гетьмана, не рахувався з підлеглими, поводився зухвало. Між ним та полтавським, чернігівським, миргородським, прилуцьким, стародубським полковниками почалися чвари⁶¹⁸.

У доносі, написаному, на нашу думку, полтавським полковником І. Іскрою*, К. Мокієвський звинувачувався в тому, що безпідставно ображав ніжинського полковника, «а о смерты небожчика пана Обідовскаго велмы радовался сполна»⁶¹⁹, а також у тому, що просив Б. Шереметьєва, вороже настроєного до гетьмана, зайняти впливове становище в Україні, тоді «б то мы собі за щастя тое почиталы»⁶²⁰.

Очевидно, полковники, які були з племінником-улюбленцем І. Мазепа в Прибалтиці, в Батурині підтвердили вищезгадане, а тому київський полковник після повернення додому був відсторонений від уряду. Відправлений у відставку був й І. Іскра, який у доносі, мабуть, дещо згустив фарби, не розповів про якісь власні прорахунки в ході бойових дій.

У 1706 р. київським наказним полковником був Федір Коровченко (Коровка-Вольський⁶²¹), а в березні 1708 «по прошенію всіх стародубовских и киевских полчан» він став полковником⁶²².

Лише в листопаді 1708 р., як довідуємося з листа Д. Голіцина О. Меншикову, Мазепа «учинил Макієвського полковником Чигиринским, и оной около Чигирина многих возмудил»⁶²³. Як наказний гетьман під час союзу шведів та українців він їздить з дипломатичними місіями на Запоріжжя та в Крим. Очевидно, Мокієвського «в противной стороне умерлого»⁶²⁴ поховали у 1709 році, бо про перебування його в Бендерах відомостей не залишилось.

Полковник мав дочку Ганну⁶²⁵, яка вийшла заміж за Василя Мировича, теж мазепинця. Вона була разом з дітьми на засланні в Москві, а потім у Тобольську до 1716 року⁶²⁶. Її чоловік помер на засланні в Сибіру у 1732 році. Ще одна дочка полковника померла в юному віці. Вона була похована у м. Острі у Троїцькому соборі, в якому коштом Мокієвського зроблено приділ св. Трійці, виконано розпис стін⁶²⁷. На них намальовано битву козаків з татарами, а також зображення самого полковника⁶²⁸. На одній з церковних чаш викарбовано: «Сей сосуд надал раб Божий Константин Мокиевский, полковник их Ц. В. войска запорожского киевский до храму св. Троицы року 1695»⁶²⁹.

Коштом К. Мокієвського також зведено камінні церкви у Вишгороді (Борисоглібську), у Києво-Печерській лаврі – велику семикупольну церкву на честь Різдва Богородиці Марії⁶³⁰ (1696 р.)⁶³¹ та Феодосіївську⁶³².

К. Мокієвський зазнав великих фінансових витрат при перенесенні Київського дівочого монастиря у зв'язку з будівництвом фортеці. Він

* У доносі наведено слова полтавського полковника про Мазепу: «Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и дасть (полковницький уряд.— Авт.)». А в кінці є приписка, що «о которых то речах» «вслух чули» полковники чернігівський, миргородський, прилуцький, стародубський.

обдарував жіночу обитель діамантами⁶³³. Не виключено, що через рік після смерті матері гетьмана ігуменею Києво-Флорівського Вознесенського монастиря стала або дружина, або сестра К. Мокієвського. Її називали Марія-Магдалина Мокієвська⁶³⁴. Разом з нею у монастирі була її дочка Памфілія⁶³⁵.

— 2.6. —

ВІТОСЛАВСЬКА МАРІАННА (кінець 1670-х — ?)

Племінниця І. Мазепи — друга дитина сестри гетьмана Олександри, яка після смерті першого чоловіка Обидовського вийшла заміж за шляхтича Вітославського. Народилася вона, найвірогідніше, в кінці 1670-х рр. Після смерті батька виховувалась у родині київського земського судді Яна Войнарівського, за якого вийшла заміж мати. У сестри І. Мазепи не склалося життя і з третім чоловіком, католиком. Головна причина розладу стосунків — чинення перепон у здійсненні православних обрядів⁶³⁶. Гетьман 1691 р. просив у царів дозволу побачитися з сестрою⁶³⁷. У 1692 р. вона приїздила до Києва й, очевидно, до Батурина. Повернувшись додому, Олександра скаржилася братові на нестерпне життя в Польщі і своє бажання прийняти «ангельський образ»⁶³⁸. Зрештою, вона з дітьми в кінці 1694 р. перебралася до Києва, стала черницею і невдовзі, у 1695 р., померла⁶³⁹.

Її дочка Маріанна залишилася під опікою матері гетьмана у монастирі. Марія-Магдалина, помираючи, у 1707 р. передала таємні листи, адресовані гетьманові, своїй онуці⁶⁴⁰, а та в свою чергу вручила їх дядьку. Очевидно, аби порятуватися від відправлення в Сибір після поразки мазепинців, племінниця гетьмана стала черницею. Вона отримала нове церковне ймення Марфа⁶⁴¹. У 1712 р. її як намісницю Глухівського монастиря та келійницю Магдалину⁶⁴² все ж відправили на заслання до Гориського Воскресенського монастиря⁶⁴³, на Біле озеро⁶⁴⁴, звідкіля племінниця Мазепи втекла⁶⁴⁵. Є відомості, що її спіймали й 1715 р. направили в Олександрівський Успенський дівочий монастир⁶⁴⁶.

— 2.7. —

ГРОМИКА ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ (? — ?)

У дружини гетьмана Ганни від першого шлюбу була дочка, яка, вірогідно, вийшла заміж за Василя Громику (сина білоцерківського полковника Михайла Громики (1649–1651))⁶⁴⁷. Він став смілянським сотником Лубенського полку відразу після Коломацького перевороту⁶⁴⁸. На цьому уряді служив до 1695 р.⁶⁴⁹

В універсалі І. Мазепи за 1 липня 1696 р. В. Громика вже згадується як «пан», «значний товариш войсковий»⁶⁵⁰. Він помер або загинув на

початку 1706 р. Тоді, 29 червня, його вдова Марія отримала гетьманський універсал на маєтності. Інших відомостей про В. Громику не знайшлося. Його син Кирило згадувався як «племінник» І. Мазепи, «прозиваємому Громіці»⁶⁵¹. У 1712 р. була заарештована й відправлена до Москви на заслання Анастасія «Громикова»⁶⁵².

— 2.8. —

ФРИДРИКЕВИЧ КРИШТОФ САМІЙЛОВИЧ (? — 1700)

І. Мазепа був одружений з Ганною Половець, удовою білоцерківського полковника Самійла Фридрикевича Козми (він у 1665 р. став генеральним осавудом, а П. Дорошенко — генеральним обозним у гетьмана Опари⁶⁵³). Син «полковника давнього»⁶⁵⁴ К. Фридрикевич виховувався в родині майбутнього гетьмана. Після 1687 р. він зайнявся господарськими справами. В універсалі від 22 квітня 1691 р. І. Мазепа зазначив, «иж просил нас пан Криштоф Фридрикевич, пасинок наш о наданьє собі трох сілець Конотопу, и Смячи, и Хрипковки в уезді Седневском будучих на поратунок свого нового господарства»⁶⁵⁵. Вітчим задовольнив його прохання і дозволив «ему з тих сілець дорочную повинність и належитое послушенство от людей посполитых отбїрати»⁶⁵⁶. Гетьман виправдовував це надання тим, що, мовляв, пасинок має «до слуг войскових способност»⁶⁵⁷. Чернігівський полковник Я. Лизогуб 10 листопада 1691 р. наказав війтові Хрипківки збирати з тяглих людей «всякую повинність и послушенство»⁶⁵⁸ на користь родича гетьмана.

У кінці XVII ст. К. Фридрикевич отримав уряд седнівського сотника й відповідно 20 квітня 1699 р. — рангові двори та ґрунти⁶⁵⁹. Посотникував він недовго. Очевидно, мав слабке здоров'я і помер від хвороб.

Уже 12 травня 1700 р. Мазепа взяв своїм універсалом під опіку його дружину Катерину Войцеховичівну, якій після смерті чоловіка передавалось право володіти Смячем, Хрипівкою та Конотопом⁶⁶⁰. У вересні 1705 р. він надав їй додатково оборонний універсал на володіння пущею (під Смячем), на яку з'явилися нові претенденти⁶⁶¹. Син Фридрикевичів Григорій довго рахувався бунчуковим товаришем, з 1741 р. він — канцелярист Генеральної військової канцелярії⁶⁶². Одна з доньок К. Фридрикевича була одружена зі Спиридоном Шираєм, сином стародубського війта, власника багатьох млинів і буд⁶⁶³. Інша дочка — Євдокія — вийшла заміж за Федора Грембецького, батько якого Микола Грембецький був чернігівським полковим обозним і родичався з Ломиковськими, Миклашевськими⁶⁶⁴. У 1729 р. старожили Конотопа ще згадували про Криштофа Фридрикевича як про пасинка І. Мазепи⁶⁶⁵.

2.9.

МАКОВСЬКИЙ ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ (? – 1715)

Невідомо, коли сталося зближення крелевецького сотника з І. Мазепою. І. Маковський згадується під 1669 р. як крелевецький отаман ⁶⁶⁶. 1675 р. – він уже крелевецький сотник ⁶⁶⁷. Після перевороту 1687 р. старшина залишився на тій же посаді, бо, як згадували сучасники, «Мазепі бил кум и люблях его Мазепа» ⁶⁶⁸.

Сотнику дуже згодилося вплиове родичання при вирішенні земельних спорів з родиною Голубів. Коли помер Захар Голуб, І. Маковський вирішив приєднати до своєї слободи й частину ретицьких земель померлого, який їх займав ⁶⁶⁹. Вдова почала чинити опір. Крелевецький сотник звернувся по допомогу в Батурин «о своих слобожанах, поселенных близ Голубовой гуты, которым Захарчиха не только не позволяет собрать посеянный ими хлеб, но еще грозит и в подданство их к себе привернуть» ⁶⁷⁰. Як інформував І. Маковського генеральний суддя С. Прокопович, про його справу була зроблена доповідь самому І. Мазепі. Гетьман прийняв рішення на користь сотника: слобожанам дозволялося збирати хліб на зайнятих ними землях ⁶⁷¹. Кум І. Мазепи у гетьманській команді значно поліпшив свої статки. Він прикупив млини, поблизу села Подолова відкрив гуту, що була затверджена за ним царським універсалом 1691 р. ⁶⁷².

У 1707 р. старий крелевецький сотник вирішив постригтись у ченці Києво-Печерської лаври. І. Мазепа 20 грудня 1707 р. підписав універсал, згідно з яким кілька млинів, «ліси, гай, поля, сіножати и иние кгрунта, так купление, яко и здавна занятие» ⁶⁷³ І. Маковського перейшли у володіння його синів – Павла, Якова та Дем'яна.

Новопострижений чернець пізніше згадується як городничий лаврської Лишинівської волості ⁶⁷⁴.

Згодом службу Богу обрали й два сини крелевецького сотника: Павло і Дем'ян стали священиками, останній якийсь час був протопопом у Кролевці ⁶⁷⁵. Яків згадується на посаді крелевецького сотника у 1712–1713 рр. ⁶⁷⁶.

2.10.

ДМИТРАШКО ДМИТРО МАРКОВИЧ

У 1688 р. був усунений з посади переяславський полковник Родіон Дмитрашко, який разом з племінником Марком Дмитрашком, як показало слідство, розорив маєтності колишнього переяславського полковника Леонтія Полуботка ⁶⁷⁷, прагнув дестабілізувати становище в Гетьманщині. 18 грудня 1688 р. генеральний суд зобов'язав їх відшкодувати збитки потерпілим ⁶⁷⁸.

Марко Дмитрашко ще до 1687 р. одружився на дочці Дмитра Зеленського, свояка І. Мазепи, з якою мав двох синів — Олексія та Дмитра. Племінник Р. Дмитрашка помер у 1690 р. молодим ⁶⁷⁹. Гетьман, незважаючи на неприязнь до колишнього перекладського полковника, передав йому «для вскормлення» ⁶⁸⁰ дітей померлого село Малу Березанку. Дмитро Дмитрашко згадується у 1707 р. як знатний військовий товариш, І. Мазепа доручив своякові доставити указ Петра І для зустрічі казни, яку везли з Києва до Жолкви ⁶⁸¹. Він мав відібрати з неї 10 000 рублів.

Дмитро Дмитрашко був з мазепинцями до червня 1709 р. і потрапив у полон після Полтавської битви в селі Недри ⁶⁸². На клопотання про нього І. Скоропадського київський воєвода писав: «Получил Вашего Превосходительства письмо, в котором извольте писать о Дмитрии, чтоб его из-за караулу свободить на прошение тещи его Дмитрияшковой, за котораго ставит она себя порукою, что онный клятвою своею обещается содержать верность к Царскому Величеству, и по желанию Вашего Превосходительства рад бы то учинить, токмо невозможно, понеже писал об нем до Двора Царского Величества, на что указу еще не получил» ⁶⁸³. Своjak Мазепи був відправлений до Сибіру. Як дізнаємося, Д. Дмитрашко, «который... явился в измене и в сылке умре» ⁶⁸⁴.

— 2.11. —

КОРОВЧЕНКО (ВОЛЬСЬКИЙ) ФЕДІР ГРИГОРОВИЧ

У березні 1708 р., коли І. Мазепа взяв чіткий курс на незалеження від царя, гетьман повідомляв з Фастова Петру І, що «по прошенію всех стародубовских и киевских полчан» ⁶⁸⁵ призначив київським полковником Федора Коровченка, сина покійного «старого полковника киевского Григорія Коровченка» ⁶⁸⁶ (у документах тієї доби найчастіше фігурує як Григорій Карпович.— *Авт.*). Невідомо, з яких причин прізвище старшини не набуло сталих форм. В універсалі І. Мазепи від 25 січня 1708 р. новопризначений київський полковник називався Федором Вольським ⁶⁸⁷. Він отримав «для всякого его ж удовоствования сотню Бобровицкою, млин на реці Острі на греблі Козелецкой стоячий, озера, синожати и іние здавна до уряду полковництва киевского належные угодия» ⁶⁸⁸. Тобто полковник для забезпечення виконання своїх службових обов'язків одержав належні йому рангові володіння. Доля старшини перед відповідальним призначенням практично невідома. У 1687 р. серед підписантів Коломацьких статей знаходимо двох київських учасників перевороту: «Игнат Григориевич *, Федор

* Гнат Коровченко у 1690–1692 рр. був стародубським полковим осавулом, у 1695–1696 рр.— почепівським сотником, у 1697 р.— наказним Стародубським полковником. Помер або загинув у 1697 р.

Григорієвич Карповичови»⁶⁸⁹. Отже, це були два сини Г. Карповича. Тоді вони ще не мали певних урядів, але засвідчили як діти старшини прихильність до новообраного гетьмана.

Деяке пояснення про стрімкий посадовий злет Ф. Коровченка дають купчі документи за 1708 р. Тільки-но ставши полковником, він 16 березня 1708 р. продав генеральному писарю П. Орлику за 600 червоних золотих свої маєтності на Стародубщині⁶⁹⁰. При цьому ми дізнаємося, що дружину полковника звали «Марія Криштофоровна Федоровна Волская»⁶⁹¹. Не виникає жодних сумнівів, що це дочка Криштофа Фридрикевича, пасинка І. Мазепи.

Федору Коровченку І. Мазепа більше довіряв, ніж своякові К. Мокієвському. У донесенні царю від 9 травня 1708 р. повідомлялося, що гетьман послав у Польщу три тисячі козаків, «а командиром над тем воском учинил полковника киевского, придав ему в помощь полковника Белоцерковского»⁶⁹².

Про антимосковські повстання старшини дізналися в Польщі й поспішили відіслати козаків додому. Однак київський воєвода Д. Голіцин наказав полковникам не оминати Київ і, повернувшись зі спаленого Батурина, їх «утверждал и обнадеживал государевою милостью»⁶⁹³. Вони «обещались и крест целовали верно государю служить»⁶⁹⁴. Фактично Д. Голіцину вдалося нейтралізувати київський полк. Незабаром Ф. Коровченко був усунутий з полковницького уряду як ставленик і свояк І. Мазепи. Він помер до 1712 р.

— 2.12. —

ТРОЩИНСЬКИЙ СТЕПАН

У листі до полковника І. Новицького від 19 листопада 1690 р. І. Мазепа згадував «племінника нашого пана Трощинского»⁶⁹⁵. Отже, Трощинські — свояки гетьмана. У Білій Церкві у 1654 р. мешкав шляхтич Василь Степанович Трощинський⁶⁹⁶. З джерел 1659 р. відомий канівський сотник Стефан Трощенко⁶⁹⁷. Козак Харитон Трощинський⁶⁹⁸ супроводжував матір гетьмана Марію-Магдалину, ігуменю Києво-Печерського Вознесенського дівочого монастиря, у грудні 1687 р. в Москву до царівни Софії. Відомий і кошовий отаман на Запорозькій Січі Матвій Трощинський, землі якого як у родича Мазепи конфісковані у 1710 р.⁶⁹⁹

Племінник гетьмана вперше згадується у джерелах за 1687 р. Тоді, 31 грудня, він вирушив з Батурина до Москви з гостинцями «тем лицам, которые в делах великих государей и великой государыни их царского пресветлого величества о состоянии малороссийского краю всегда работают»⁷⁰⁰. І. Мазепа «велел посланному своему показать вашей князей вельможности (В. Голіцину.— Авт.) роспись, в которой написано, что кому посылаетца»⁷⁰¹.

С. Трощинський доставив новорічні подарунки й В. Голіцину. «Хотя знаю,— зазначав у супровідному листі гетьман,— что в благодатном дому вашей княжой вельможности всякого добра изобильно есть,

однако така зверина у мене случилась, именно, лося, и два кабана посылаю к вашей княжой вельможности, по повольному приютству моему, и то изволь ваша княжая вельможность принять милостиво и на доброе здорově кушать»⁷⁰².

Племінник у жовтні 1690 р. їздив на оглядини нареченої, про що повідомив свого впливового дядька⁷⁰³. Гетьман у листопаді 1690 р. дав згоду І. Новицькому на одруження свояка з його дочкою Марією: «Если самого вашей милости на том стало изволение, жебы пан Стефан Трошинский з домом ваше милостивых зприятелився понятем собі в стан малженский милой дочери вашей; теды мы такому доброму ділу не перечим, вручаючи то Божому благословению»⁷⁰⁴.

Трохи раніше, у травні 1690 р., І. Мазепа призначив С. Трошинського господарем Гадяцького замку⁷⁰⁵. Водночас він використовується при виконанні дипломатичних місій у 1692 р. на Запорозьку Січ та в липні 1695 р. до краківського каштеляна, великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського⁷⁰⁶.

У січні 1697 р. С. Трошинський отримав уряд гадяцького полкового обозного⁷⁰⁷. У 1704 р. після смерті гадяцького полковника його син Федір Борохович, узявши 1000 червонців, поїхав у Батурин клопотатись, аби йому перейшов уряд⁷⁰⁸. Але І. Мазепа, не взявши хабаря, призначив гадяцьким полковником Степана Трошинського. Свояк гетьмана не встиг взяти участь у повстанні. Його полк разом з Київським та Білоцерківським у квітні 1708 р. був відправлений за наказом царя до Польщі. «А когда уведали о измене Мазепиной, полков их казаки побежали по домам, — доповідав 5 грудня Г. Головніну Д. Голіцин. — И полковников киевского, белоцерковского и сотников чигиринского, каневского утверждал и обнадеживал государевою милостью, которые обещались и крест целовали верно государю служить. А гаецкого полковника, мой государь, удержал в Киеве до указа вины ради такой, понеже он Мазепе свой и полк свой в Киев не привел, а сказал: полк ево пошел иным трактом. И оттого я сомневаюсь, понеже имеем ведомость, что Мазепа в Гадячах, и был при нем канцеляриста Мазепин изо Львова, и оного от себя отпустил с половины дороги, а сказал, будто он с ним не поехал»⁷⁰⁹.

30 листопада 1708 р. С. Трошинський був узятий під караул⁷¹⁰. Петро І наказав сотникам, отаманам та всій старшині Гадяцького полку вибрати нового полковника на місце свояка І. Мазепи⁷¹¹. Репресований родич гетьмана невдовзі помер⁷¹².

— 2.13. —

ТОПОЛЬНИЦЬКИЙ ФЕДІР

Вважається, що Федір Топольницький був свояком Мазеп (дружина гетьмана мала родинний зв'язок з ним та з Дмитром Горленком, який одружився з Марією Захарівною Голуб, племінницею гетьманши Марії Самойлович). Молодий родич також одружився з дочкою брата Захара Голуба — Костянтина.

Своjak спочатку служив гетьманським дворянином. У листуванні І. Мазепи він називається «слугою». Так, у січні 1689 р. гетьман посилав його з кореспонденцією до Леонтія Неплюєва⁷¹³. Згодом І. Мазепа наділив родича званням значного військового товариша⁷¹⁴. Ф. Топольницький згадується як вихователь Івана Обидовського⁷¹⁵. Своjak гетьмана брав участь у посольстві до Москви у 1696 р.⁷¹⁶ У джерелах є відомості про те, що в 1697 р. І. Мазепа посилав його до царя з донесенням про військові дії з табору при Кодацькому перевозі⁷¹⁷.

У 1700 р. він ще жив. Подальша доля Ф. Топольницького невідома.

— 2.14. —

ЗЕЛЕНСЬКИЙ ДМИТРО

Лубенський полковник (1701–1709) належав до свояків гетьмана⁷¹⁸, очевидно, з боку його дружини. Відомий брацлавський полковник (1664 р.) Михайло Зеленський, можливо, був його батьком або якимсь родичем. Після поразки П. Дорошенка він перейшов на Лівобережжя⁷¹⁹. Д. Зеленський одружився з донькою свата І. Самойловича, колишнього переяславського полковника (1659 р.) Федора Судими⁷²⁰. У 1689 р. він був знатним військовим товаришем. Як видно з листа П. Орлика С. Яворському, лубенський полковник належав до тих старшин, які після доносу В. Кочубея з власної ініціативи клялися гетьману у вірності, «обіщая, при его достоинстві и при обороні прав и волностей войсковых до крове стоятъ, и в наиболшом нещастію не отступать его, яко вожда и рейментара своего»⁷²¹. Лише з Д. Апостолом, Д. Горленком та Д. Зеленським гетьман радився, чи йти йому на з'єднання з московським військом. «Отказали на тоє всі единоголасно, — зазначав П. Орлик, — чтоб не ишол, и совітовали, дабы немедленно до короля шведского посылал с прошением о протекцию»⁷²². Лубенський полк брав участь у героїчній обороні Батурина (Д. Зеленський у той момент був разом з І. Мазепою).

Після Полтавського бою лубенський полковник разом з багатьма іншими старшинами здався. На допиті він вдавав, що нічого не знав про зраду аж до переходу на бік шведів: «...А перешед Десну, объявил ему, Зеленскому, что будто генерал... Меншиков идет по него и по всю старшину, которых хочет побрать и забить в колодки»⁷²³. Цьому поясненню царські сановники не повірили. Розслідування показало, що він належав не тільки до кола посвячених гетьмана. «Как Мазепа приводил к Белой Церкви единомышленников своих ко кресту, чтоб против Царского Величества и отчизны своей бунтовали, — писав 19 грудня 1710 р. київський воєвода Д. Голіцин І. Скоропадському, — и с той старшины тому, Зеленскому, на оное злое дело паче других и прежде всех к присяге пришел и крест целовал оный обозный с сыном»⁷²⁴.

Лубенського полковника ув'язнили і 1711 р. заслали до Сибіру, де він і скінчив у бідності та злиднях своє життя.

Розділ 3

ДИНАСТІЇ «ИЗМЕННИКОВ»

У середовищі старшинських родин, наближених до І. Мазепи, потаємні дискусії, міркування про кращу долю України, ідеї визволення її від залежності Московії сприяли розширенню кола прибічників гетьманської партії. Мазепинське правління 1687–1709 рр. резонувало у відповідній орієнтації, спрямованості, виборі дітей соратників, а згодом навіть їхніх онуків. Впливові старшини частенько запрошували І. Мазепу бути хрещеним батьком їхніх синів та дочок. Це збільшувало їхні шанси в отриманні вищих посад, прогнозувало задалегідь позитиви майбуття нащадків. Разом з тим відбувалося зближення старшинських родин з гетьманом. Отож останнього без перебільшення можна назвати хрещеним батьком багатьох династій «изменников». У зв'язку з цим показова доля родини переяславського полковника Івана Мировича, діти якого, незважаючи на малий вік, у 1708 р. пішли шляхом мазепинців, а 1764 р. один з онуків навіть намагався вчинити переворот у Росії.

— 3.1. —

ЛИЗОГУБИ

ЛИЗОГУБ ЯКІВ КІНДРАТОВИЧ
 (? – 1698)

Чернігівський полковник часів гетьманування І. Мазепи був родом з переяславського містечка Гельмязова⁷²⁵. Він висунувся в старшинські поводири на Правобережжі. Уже під 1662 р. Я. Лизогуб згадувався канівським полковником⁷²⁶, який служив спочатку Сомку, потім Брюховецькому. У Лизогубівському літописі зазначено, що 1665 р. лівобережний гетьман «посылає Якова Лизогуба, асаулу енералного»⁷²⁷,

запросити калмиків для допомоги у війні з поляками. З цим завданням той успішно впорався і, привівши допомогу, разом з козацьким військом «Яблунковского, гетмана полского, разбили и много ляхов живьем в полон с великою добычою к гетману припрощено»⁷²⁸.

Після подій 1668 р. старшина опинився в таборі П. Дорошенка і знову очолив канівський полк. Оскільки І. Мазепа мав родину в Корсуні⁷²⁹, а сам служив дорошенківським ротмістром надвірної компанії, а потім генеральним писарем, то, певна річ, він добре знав Я. Лизогуба, а той — його. Полковник часто виконував функції наказного гетьмана, Москва навіть думала поставити його гетьманом на Правобережжі⁷³⁰. П. Дорошенко в кінці 1673 р. усунув канівського полковника від впливового уряду і призначив його генеральним осавулом⁷³¹.

Утім, перейшовши 1674 р. з великою кількістю старшини на бік І. Самойловича, Я. Лизогуб не дочекався від гетьмана значної посади, хоча й претендував на неї. Він оселився в Конотопі, отримавши поблизу землю, на якій господарював. Його сусідом став І. Мазепа, який купував у Я. Лизогуба сіно⁷³² і не мав навіть достатньо волів, аби впорати власні наділи, а тому «пока не ожилсся», єднався в роботі з козаком Іваном Охріменком⁷³³.

Чернігівське полковництво дісталось Я. Лизогубу в результаті перевороту 1687 р., одним з активних учасників якого він був сам. Оскільки полк тоді перебував на Запоріжжі, то козаки, старшини, не взявши участь у раді на Коломаку, висловлювали згодом, як інформував гетьман в Москву, «свое в том неудовольствие и роптание, с тем объявлением, что против их прав и узаконениев то было учинено, и им в том царского объявления не сделано»⁷³⁴. І. Мазепа просив царів надіслати «ради утишения тех мятежей» відповідну грамоту. З грудня 1687 р.* її привезли в Чернігів. У грамоті полковнику Я. Лизогубу «и того Черниговского полку старшине, и козакам... подданному нашему, Войска Запорожского обеих сторон Днепра гетману, Ивану Степановичу Мазепе, в наших государских и во всяких делах послушание и повиновение отдавать, яко было при прежних гетманах»⁷³⁵.

Після втихомирення полчан Я. Лизогуб займався облаштуванням своїх резиденцій у Чернігові, Седневі (і до сьогодні збереглися ці муровані ним для військових потреб споруди — «Мазепин дім», «Кам'яниця Лизогуба»), вирішенням тодішніх проблем. Так, у вересні 1690 р. він рішуче виступив проти свавільного, без його дозволу захоплення в Чернігівському полку земель: «...Срокгий заказ чиню, абы ништо з тих же селян и в тих кгрунтах давно и новоприбранных сіножатах не важилсся орати, яко міло уже своволно и допустно поорано, иле рачей гді прибрано на сіножаты, нехай тое сіножатю буде, а що на поле пахатне, абы каждый працею своею старалсся робити, албо на том перестал, що хто старого розробления мае»⁷³⁶.

Уже 1688 р. І. Мазепа наказав «полковнику черниговскому Якову Лизогубу как порубежному, чтобы и от себя проводывал о всяких поведених, а какие от него ко мне пришли ведомости на письме и стороны польской от чернобольского старосты ныне октября принесены ко мне»⁷³⁷.

* О. Рігельман, який цитує царську грамоту, датує її 1690 р., але тоді царівна Софія, зазначена в титлах, уже не правила.

Цей, здобутий Я. Лизогубом досвід розвідництва, контактів у Польщі дуже згодився гетьману у 1689–1692 рр. Після перевороту в Москві у 1689 р. чернігівський полковник був задіяний Батурином у таємних переговорах з польським королем. Так, у листі І. Мазепи до свого посланця у Варшаву Соломона зазначалося: «И объявляем честности твоей сим листом нашим, что послал к пану Лизогубу свои листы, за печатями великими и за моею печатною малою твердо запечатаны, чтоб никто не дознался, что за листы и к кому пошли, и пан Лизогуб пошлет своего челядника к честности твоей в Жолкву, а тот челядник имеет своих приятелей в Остроге»⁷³⁸. У 1692 р. московські урядовці, розслідуючи справу Соломона, наказали І. Мазепі приїхати до Москви, аби він дав усі необхідні пояснення⁷³⁹. Гетьман, запідозривши в цьому інтригу оточення Петра І, намір скинути його з уряду, за згодою найближчих старшин послав до Московії велике посольство, яке очолив Я. Лизогуб. Довірити таку відповідальну місію І. Мазепа міг тільки своєму однодумцеві, сподвижнику. Підозри гетьмана підтвердились. Посольство з Батурина затримали в Москві. Незважаючи на прохання І. Мазепи відпустити його посланців, царські наближені дали відповідь, що їх триматимуть до указу, поки йтиме розслідування⁷⁴⁰. Утримування найближчих сподвижників гетьмана як заручників у Москві не дало можливості розпочати влітку 1692 року в Україні антимосковське повстання, що готувалося.

Старий чернігівський полковник відзначився при облозі та штурмі Азова у 1696 р., де завдяки його військовому таланту і досвіду внесок у взяття неприступної турецької фортеці гетьманців став вирішальним. Під керівництвом наказного гетьмана⁷⁴¹ Якова Лизогуба сюди прибули «конных и пеших 15 000 человек»⁷⁴² козаків гадацького, лубенського, прилуцького, двох охотних полків⁷⁴³, полчани з чернігівської округи. Московські чиновники, які відповідали за постачання під Азов продовольства, значну його частину розікрали, «а которые мяса и рыб поставили, — как зазначалося в одному з документів, — и те самыя худыя и гнилыя»⁷⁴⁴. В українських та російських полках почався голод. Голодні козаки, залучені до земляних робіт поблизу фортеці і втомлені безперспективністю подібної участі у війні, вирішили здобувати Азов по-своєму⁷⁴⁵.

За повідомленням, яке зробив у Москву 20 липня 1696 р. перекладач Вульф, «в 17 числе июля, как черкаские казаки земляным своим валом к одной турецкой башноке, т. е. башне подошли, и тогда они толь жестоко на нее нападение учинили, и, не смотря на то, хотя Турки их больше шти часов непрестанною стрельбою и каменным метанием отбить хотели и трудились, однакож крепко и неподвижно остоялись; последующия же ночи еще мужественнейше того 4 пушки у турок с башни они сволокли»⁷⁴⁶. При цьому українські козаки, незважаючи на те, що московське командування не планувало наступу⁷⁴⁷, здійснили успішну атаку. «Черкасы завладели частью углового бастиона, — писав у щоденнику учасник походу П. Гордон. — После полудня они попытались выволочь три небольших пушки, которые они привязали веревками; при этом возникла шумная стычка между ними и турками, так что мы принуждены были, чтобы воспрепятствовать туркам обрушиться на них со всею силою, сделать вид, как

будто мы хотим предпринять штурм или общую вылазку... Ночью мы отрядили гренадеров поддерживать черкес»⁷⁴⁸. В одному з листів з російського табору повідомлялися такі подробиці про взяття Азова: «А черкасы с себе пеню (вину.— Авт.), что пошли на вас своевольно, без указу, не согласясь с московскими войски, сваливают: не могли де мы дождаться от шатра указу, когда нам идти к приступу, а гуляем де слишком две недели даром, и многие де из них голодом тают (...) для того, не дождавсь указу, и пошли на приступ собою»⁷⁴⁹.

Незважаючи на це, Петро I у посланні до патріарха із захопленням висловлювався про дії козаків: «Сего же настоящего июля месяца 17 числа, в п'ятюк, малороссийския нашия войска, по жребию своему в тех трудах пребывающие, при которех неотступно пребывал муж в добродетели и в военных трудах искусный гетман наказный Яков Лизогуб... предварили неприятельский роскат подкопать, и на него мужественно взойти, и с неприятелем бившись довольно, и тем роскатом овладели, и дождавсь ночи, с того роската четыре пушки стащили; а в 18 числе, в субботу, о полудни, неприятели, азовские сидельцы, видя войск наших крепкое на град наступление и промысл радельный, а свою конечную погубель затахали шапками и знамена приклонили и выслали для договора от себя двух человек знатных людей»⁷⁵⁰.

З Азову на батьківщину поверталися 126 старшин, 13 782 козаки⁷⁵¹, тоді як понад 1000 з них наклали головами при штурмі фортеці. У пам'ять про загиблих⁷⁵², а також на честь померлого 9 серпня 1698 р.⁷⁵³ Я. Лизогуба онуки останнього Семен⁷⁵⁴ та Яків Лизогуби⁷⁵⁵ власним коштом звели у Чернігові Катерининську церкву. Її освячено у 1715 р.⁷⁵⁶. Поховано Якова Лизогуба в усипальниці Успенського собору, яку він сам розпочав будувати, а завершив 14 вересня 1701 р. його син Юхим⁷⁵⁷. На кам'яному надгробку в усипальниці Якова Лизогуба викарбовано епітафію:

«Зде Яков Лизогуб воин
роский славный,
Полковник Черніговский храбрый,
бодрий, давный,
Благоразумный сего града оградитель,
Азова и многих мест кріпкий
побідител»⁷⁵⁸.

У ті ж роки за прибутки, отримані від рангових та скуплених земель чернігівського полковника у Любецькій околиці⁷⁵⁹, споруджено дзвіницю Єлецького монастиря. Коштом Я. Лизогуба 1690 р. збудовано собор Різдва Пресвятої Богородиці у Седневі⁷⁶⁰. Полковник подарував храму два Євангелія⁷⁶¹. Ще одне Євангеліє він передав у Борзну, де внаслідок пожежі згоріла стара церква⁷⁶².

ЛИЗОГУБ ЮХИМ ЯКОВИЧ (? — 1703)

Син Я. Лизогуба Юхим Якович теж належав до вузького кола старшини, що поділяла потаємні плани І. Мазепи. Не маємо відомостей, яку посаду Ю. Лизогуб посідав у П. Дорошенка. Однак той факт, що

гетьман, дізнавшись про замір Я. Лизогуба оженити сина на падчериці переяславського полковника Родіона Дмитрашка, вирішив віддати за нього свою дочку Любу, свідчить як про авторитет молодого козака, так і про впливовість канівського полковника. «И взял его, Якова, за руку, говорил, — читаємо в одному з документів про гетьмана, — пусть де он, Яков, будет сватом Дорошенку, а не Дмитрашку. И велі ему, Якову, сына своего прислать и дочь его Дорошенкову иметь в скорых часіх. И он, Яков, убоясь его, Дорошенка, не отговариваясь ничем, сына своего на его Дорошенковой дочери женил» ⁷⁶³.

П. Дорошенко, родичаючись з Лизогубами, переслідував і практичну мету: у такий спосіб «прив'язував» останніх до себе, аби вони, відчуваючи слабкість правобережного гетьманату, не перейшли на Лівобережжя.

Лише за гетьманства І. Мазепи Юхим Лизогуб здобув впливовий старшинський уряд — на Коломаку став генеральним бунчужним ⁷⁶⁴. В універсалах І. Мазепи за 1690 р. Ю. Лизогуб згадується як виконавець відповідального завдання — він доставляє охотницьким полкам жалювання ⁷⁶⁵. Декілька років Ю. Лизогуб був генеральним хорунжим.

За Лизогубівським літописом старшина не відразу після смерті батька посів його уряд. «1700 года по світлом Воскресении, — зазначається в родинних літописних нотатках Лизогубів, — Евфим Лизогуб у Чернігові полковником учинен» ⁷⁶⁶. Незабаром, восени 1700 р., він разом з полком ходив у Прибалтику. Після смерті в січні 1701 р. І. Обидовського гетьманське військо поверталось назад додому, але полковник з частиною чернігівських козаків та двома охотницькими полками були залишені для стримування ворога. «О чем шведский король уведомившись, — згадує Лизогубівський літопис, — прислал енерала своего с девятьма тысячами добувать Печер, токмож помощью Божюю войско его поражено барзо и самого енерала под брамою Печерского сердюк забил, з которого добычи не мало ему, козаку тому, Свириду Перебенди, досталось» ⁷⁶⁷.

У 1702 р. Чернігівський полк, очолюваний Ю. Лизогубом, також брав участь разом з російським військом у боях зі шведами — «енерала шведского Кренігорта збили на річці Ижорі и до Канцов, городка, над Неву прогнали» ⁷⁶⁸.

Тяжкий і тривалий похід поза Україну дався взнаки чернігівському полковнику. 1703 р. він, «возвратяся с под Орішка в Чернигов, преставися мая 30 дня и погребен в Елецком монастырі архиепископом Иоанном Максимовичем» ⁷⁶⁹. Таким чином це родинне літописне повідомлення суперечить іншим версіям, згідно з якими Ю. Лизогуб перебував на полковницькому уряді аж до 1705 р. ⁷⁷⁰.

ЛИЗОГУБ ЯКІВ ЮХИМОВИЧ (бл. 1672—24.01.1749)

Уперше Яків Юхимович, син і онук наближених до І. Мазепи Лизогубів, згадується в джерелах як спудей Києво-Могилянської колегії під 1691 р. Тоді він разом з братом Андрієм та племінником гетьмана

І. Обидовським їздили до Москви «с конклюдзиею печатною»⁷⁷¹ до царів і привітали їх орацією.

Розраховуючи на сподвижників, І. Мазепа не тільки заохочував довірників наданням маєтностей, а й залучав до відповідної роботи їхніх дітей. Так, у 1694 р. син Ю. Лизогуба, недавній випускник Києво-Могилянської колегії, був відправлений гетьманом до Москви з донесенням⁷⁷². Можна припустити, що він кілька років після Києва працював у Генеральній канцелярії в Батурині. У 1700-х рр. Я. Лизогуб брав участь у походах проти шведів. Разом зі своїм однокурсником І. Обидовським він у 1700 р. вирушив у Прибалтику. Там деякий час виконував обов'язки наказного чернігівського полковника і був направлений з 1500 козаками «до Вдова-городка, лежачого над Чудским озером»⁷⁷³.

Очевидно, вже тоді І. Мазепа увів Я. Лизогуба до складу значних військових товаришів (уперше в джерелах він так називається у 1704⁷⁷⁴, 1706 рр.⁷⁷⁵). Фактично Я. Лизогуб став генеральним старшиною. Як значний військовий товариш 1707 р. він супроводжував наказного гетьмана А. Войнаровського у військовому поході «за Вислою»⁷⁷⁶. Йому було доручено супроводжувати «посла польского великого, воеводу Мазовецкого» до Києва⁷⁷⁷.

У 1708 р. Я. Лизогуб був у Білій Церкві серед генеральної старшини, яка поклялася боротися за інтереси України. І. Мазепа направив свого довірника до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського і до російського резидента при варшавському дворі князя Дашкова⁷⁷⁸. З першим гетьман вів тривале листування і, дотримуючись конспіративних заходів, прагнув схилити його на бік С. Лещинського та Карла XII⁷⁷⁹.

На момент початку повстання 1708 р. Я. Лизогуб був у складі Чернігівського полку, а тому разом із старшиною змушений був приймати правила поведінки, що диктувалися російською стороною.

І. Скоропадський, який багато років працював у Батурині з Ю. Лизогубом, 1710 р. призначив його сина генеральним хорунжим⁷⁸⁰. До 1728 р. старшина був на цій посаді, а далі — до 1749 р. — генеральним обозним⁷⁸¹. Я. Лизогуба арештовували в Полуботковій справі⁷⁸². Оскільки 1695 р. він одружився з Федорою Іванівною Мирович, дочкою переяславського полковника⁷⁸³, діти якого були репресовані за підтримку І. Мазеви, на зв'язок з Я. Лизогубом у 1732 р. виходив мазепинець Федір Мирович⁷⁸⁴. Посланця Данила Бодаковського ** заарештували. Він розповів, що привозив Я. Лизогубу прохання, аби він передав Ф. Мировичу «кабалне писмо» гданських купців⁷⁸⁵. У січні 1733 р. Бодаковський «бит батожем в четьре перемены»⁷⁸⁶. На очній ставці з Я. Лизогубом він відмовився від попередніх свідчень і сказав, що обмовив генерального обозного. Зрозуміло, що в такий спосіб він

* Друкований панегірик.

** Мабуть, Д. Бодаковський — син мазепинського канцеляриста Григорія Бодаковського. На допиті він повідомив, що вчився у Києві і за кордоном, а потім повернувся додому й не міг знайти посади.

намагався відвести підозру від старшини. Д. Бодаковського нещадно били киями, після чого відпустили.

Генеральний обозний опікувався засланими до Сибіру Мировичами. Своїй тещі, матері Ф. Мировича, він надавав матеріальну допомогу⁷⁸⁷. Я. Лизогуб, обіймаючи високі посади в Гетьманщині, турбувався про розширення прав української автономії, відновлення гетьманату. Як високоосвічена людина свого часу Я. Лизогуб вів історичні нотатки. На думку дослідників, саме він написав так званий Лизогубівський літопис.

ЛИЗОГУБ СЕМЕН ЮХИМОВИЧ (? — 1734)

У 1699 р. «полковниченко черниговский», тобто син Ю. Лизогуба, навчався в Києво-Могилянській колегії⁷⁸⁸. Опісля здобуття освіти він одружився з Іриною Скоропадською⁷⁸⁹, дочкою майбутнього гетьмана. У 1708 р., як і брат Яків, Семен Лизогуб, очевидно, мав звання значного військового товариша. Останній був з І. Мазепою від початку повстання. Здався росіянам разом з багатьма старшинами лише після Полтавського бою⁷⁹⁰.

Підканцлер Петро Шафіров 31 липня 1709 р. повідомив гетьмана І. Скоропадського, що «письмо Вашей Ясневельможности, в котором писать ко мне изволили о зяте своем Лизогубе, я получил (...) в свободности того зятя Вашего я старание мое прилагал, и ныне он до Вашей Вельможности отпущен»⁷⁹¹. Завдяки протекції тестя С. Лизогуба не репресували, але він уже не міг отримати відповідального уряду.

У 1715–1734 рр. С. Лизогуб значився як бунчуковий товариш. Загинув він у польському поході 1734 р.⁷⁹²

ЛИЗОГУБ АНДРІЙ ЮХИМОВИЧ (? — 1737)

У 1691 р. як спудей Києво-Могилянської колегії Андрій Лизогуб відвідав Москву⁷⁹³. Велике значення в його житті мало одруження з Параскою, дочкою стародубського полковника М. Миклашевського⁷⁹⁴. Отримавши великий посаг, він займався здебільшого господарськими справами, торгівлею. А. Лизогуб заснував села Лизогубівку і Дадирівку⁷⁹⁵. У документах І. Мазепи за 1707 р. він згадується як військовий товариш⁷⁹⁶. Тобто А. Лизогуб користувався у І. Мазепи меншим авторитетом, ніж брат Яків. Нічого невідомо про участь А. Лизогуба в Північній війні, повстанні. Знаємо, що 1719 р. він був конотопським сотником⁷⁹⁷.

3.2.

ГАМАЛІЇ

ГАМАЛІЯ ГРИГОРІЙ МИХАЙЛОВИЧ
(бл. 1630–1702)

У черкаського полковника (1662) Михайла Висоцького було два сини – Григорій та Андрій. Перший, як стверджує родова легенда, «посылан был от оного гетьмана (І. Виговського. – *Авт.*) посланником к султану турецькому, который, увидя его остроумие, назвал его на турецьком языке Гамалеєю»⁷⁹⁸. Цим прізвиськом і почали називати братів.

З 1663 р. Григорій Гамалія відомий як пириятинський сотник⁷⁹⁹. Під час правління І. Брюховецького він очолював Лубенський полк. Після надання полковнику 3 грудня 1666 р. царської грамоти на дворянство⁸⁰⁰, його запідозрили у зносінах з П. Дорошенком, внаслідок чого старшина майже рік провів у Гадячі «в оковах»⁸⁰¹. Збереглася навіть згадка про те, що полковник перебував на засланні на Московщині⁸⁰².

Здається, про Г. Гамалію згадали лише при підготовці антимосковського повстання. Зі старшинської ради в 1668 р. у Гадячі І. Брюховецький послав лубенського полковника до турецького султана з пропозицією про протекцію⁸⁰³.

Поразка повстання на Лівобережжі привела Г. Гамалію в табір П. Дорошенка, де він уже як командир відділу охотників весною 1669 р. брав участь у сутичці з найманими полками Д. Многогрішного⁸⁰⁴. Джерела фіксують його перебування на урядах паволоцького полковника у 1671–1673 рр.⁸⁰⁵, генерального осавула у П. Дорошенка⁸⁰⁶.

Перехід на Лівобережжя не дав Григорію Гамалії того становища, яке він займав у попередні роки. Його здібності, можливості не були затребувані І. Самойловичем. І тому не випадково Г. Гамалія взяв найактивнішу участь у зміщенні лівобережного гетьмана⁸⁰⁷. Як активний учасник Коломацького перевороту він здобув уряд лубенського полковника⁸⁰⁸. Щоправда, утримався на ньому недовго. Причиною тому – явна антимосковська позиція старшини. Ще в доносі на І. Самойловича фігурувала його дошкульна репліка, кинута російському полковнику Петру Борисовичу: «Что ты меня, полковник, порекаешь? Не саблею, де, нас взяли»⁸⁰⁹. У 1688 р. за наказом з Москви він був усунутий від полковницького уряду⁸¹⁰ і навіть за підозрою в опозиційних діях на деякий час узятий «под караул». Схоже, Г. Гамалія проявляв самостійність у діях, тримався незалежно, молодшого за нього гетьмана, якого знав ще з часів П. Дорошенка, належно не пошанував. І це було головною причиною незадоволення ним у Батурині.

* По-турецьки – великий зростом, сильний.

У 1688 р. гетьман бажав абсолютного підкорення оточення, вельми переживав відсутність власного авторитету у старшинському середовищі, гостро відчував брак «своїх» людей на головних урядах.

У ролі зміщеного старшини Г. Гамалія не становив небезпеки. Його біографія, антимосковські настрої — ті складові, які зараховували відставника все ж таки у табір нової команди, бо в ній панічно боялися ширих і переконаних вірнопідданців царів та опиралися на тих, хто не чекав з Москви ні малої, ні великої милості.

Тож Г. Гамалія, хоч і позбувся полковницького уряду, однак невдовзі потрапив у стан значних військових товаришів. У 1689 р. він отримав згідно з гетьманськими універсалами с. Бодакву з млинами на річці Суглі⁸¹¹, а 1690 р.— село Хрулі⁸¹². 1689 р. гетьман брав його з собою у поїздки до Москви. До своєї смерті Г. Гамалія проживав і господарював у Лохвиці, де сотникували його брат та племінник.

ГАМАЛІЯ АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (? — до 1696)

Якби І. Мазепа бачив у Г. Гамалії опозиціонера, то не наблизив би до себе його молодшого брата Андрія, лохвицького сотника (1679—1687)⁸¹³, який після перевороту 1687 р. став генеральним осавулом⁸¹⁴ і виконував усілякі оперативні, дипломатичні доручення гетьмана аж до 1694 р. А. Гамалія свого часу разом з І. Мазепою служив у П. Дорошенка. 1674 р., розчарувавшись у протурецькій орієнтації правобережного гетьмана та впевнившись у безнадійності його справи, він перейшов на Лівобережжя⁸¹⁵. У царській грамоті від 20 вересня 1690 р. зазначалося, що Андрія Гамалія «не щадя голови своей»⁸¹⁶ брав участь у Чигиринських походах. Очевидно, тоді, після загибелі сотника, він і очолив сотню.

Генеральний осавул у 1690 р. разом із Захаром Шийкевичем розслідував справу Л. Полуботка⁸¹⁷, після чого останнього було відправлено у відставку. Цікавим є повідомлення про приїзд у березні 1692 р. до П. Дорошенка у Ярополчу, який там проживав у своєму маєтку, Якова Григоровича Лешинського, брата дружини Андрія Гамалії⁸¹⁸. Цілком вірогідно, що цей приїзд якимсь чином був пов'язаний з подіями в Україні, підготовкою Батурином антимосковського повстання, бо свідчення прибульця в Малоросійському приказі про мету його приїзду дуже вже плутані (мовляв, вирішив побачити колишнього гетьмана, з яким служив його батько, полковник).

ГАМАЛІЯ МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (? — до 1725)

Син генерального осавула за протекцією І. Мазепи кілька років, вірогідно у 1690—1693 рр., був лохвицьким сотником. В універсалі гетьмана від 18 серпня 1693 р. він згадується вже у званні значного

військового товариша. Молодий старшина отримав після сотникування «село Безсали в ключу Лохвицьком будучое зо всіми приналіжностями, и млин Нейжалов на греблі в селі Ручках»⁸¹⁹. Через рік, 13 грудня 1694 р., І. Мазепа, «маючи... пана Михайла Гамалія, значного товариша войскового в особливої ласце нашої гетманской»⁸²⁰, надав «село Ивахины зо всіми приналіжностями». Як видно з наступних підвишень старшини, така увага до його персоні у 1693–1700 рр. не була випадковою. Фактично М. Гамалія потрапив у кадровий резерв на найвищі посади Гетьманщини. Тому й заохочувався наперед селами, маєтностями. Згадані надання у 1693, 1694 рр. дають підставу зробити висновок про тісніше зближення представників родини Гамаліїв з гетьманом, у перспективності використання їх у реалізації своїх задумів. М. Гамалію І. Мазепа невдовзі призначив генеральним бунчужним (1701–1703), наказним полтавським полковником (березень 1705), генеральним хорунжим (1707)⁸²¹. У драматичні дні квітня – травня 1708 р., коли старшинська верхівка у Білій Церкві присягнула гетьманові спільно з ним боротися за права і вольності України, у складі українського генералітету відбулося чергове високе призначення: М. Гамалію вже бачимо в «енералном асаулом достоинстві»⁸²². Тоді ж він отримав у володіння село Позняки.

М. Гамалія взяв участь в антимосковському повстанні. Як Б. Шереметев у своєму донесенні від 26 лютого 1709 р. сповіщав Петра І, «на помянутой переправе (через Псел. – *Авт.*) взяли Мазепина ясаула Гамалея з женою и з детьми, да зятя миргородского полковника з женою ж, которых я велел немедленно к себе прислать»⁸²³. Спіймані на допиті заявили, що насправді вони самі втекли від І. Мазепи⁸²⁴. Згадане свідчення явно вступало у конфлікт з тими обставинами, в які потрапили М. Гамалія та А. Горленко, син прилуцького полковника Д. Горленка. Та завдяки родинній підтримці миргородського полковника Д. Апостола й самого І. Скоропадського виправдання полонених стали підставою для їх реабілітації. Уже 2 березня 1709 р. генерал-фельдмаршал Б. Шереметев інформував царя, що затримані «в бытность мою в Сорочинце объявили, что оные от неприятельских рук свободились сами под помощью им посланной (!?) нашей партии у переправы»⁸²⁵. І у зв'язку з цим «Гомолей человек простой и ради болезни жены своей оставлен в Сорочинцах, а Горленко отпущен по желанию тестя ево, миргородского полковника, на время в Голтву»⁸²⁶.

28 лютого 1709 р. командуєчий московським військом навіть видав універсал, яким надав М. Гамалії у володіння село Позняки в Лубенському полку⁸²⁷. Універсалом від 7 березня того ж року І. Скоропадський підтвердив за ним право на це село. Гетьман при цьому виправдовував участь М. Гамалії у повстанні «прелестным ошуканнем Мазепи изменника»⁸²⁸, через що «зведенный и уведенный з инними злоковарного Мазепиного умышления незнаючими особами до шведов тепер самоволне оторгнувшись от его изменника прихилился до единомыслия з нами ку стороне его царского пресветлого величества»⁸²⁹.

І. Скоропадський до 1708 р. був, як і М. Гамалія, генеральним осавулом. У нових обставинах він намагався в такий спосіб вберегти свого колишнього колегу від розправи, зберегти за ним впливовий статус. 28 липня 1709 р. гетьман послав «пана Михайла Гамалею, товариша військового»⁸³⁰ у Стародуб вручити на старшинській раді Лук'яну Журавці «належащие еще до того полковницького уряду войсковые знаки и клейноты, яко то полковую कोरोгов, значок и котлы»⁸³¹.

Незважаючи на намагання І. Скоропадського реабілітувати мазепинця, скарга лохвицьких обивателів царю доводить, що генеральний осавул у І. Мазепи мав можливість покинути повстанців раніше, але, очевидно, не бажав цього. Як видно з доносу, він разом з лохвицьким сотником Павлом Мартосенком порвали царську грамоту, наказали заарештувати тих, хто її привіз у Лохвицю⁸³², реквізували худобу у небажаючих підтримувати гетьмана.

20 червня 1712 р. київський воєвода Дмитро Голіцин, який ще 21 листопада 1708 р. доповідав О. Меншикову про те, що М. Гамалія приїхав у Чигирин «для возмущения и прелести здешняго народа»⁸³³, дорікав гетьману: «И то извольте напаятовать, как я прежде сего неоднократно к Вам писал, чтоб по указу прислать для розыску в Киев Гамалея. И Ваше Превосходительство онаго Гамалея прислать не извоили, а прислал токмо письмо его, в котором написано, что взял он, Гамалей, того Гречаного по приказу изменника Мазепы насильно и отвез в Ромну; и о том можете изъяснить до господина графа Головкина, ежели изволите»⁸³⁴.

Уже 1712 р. Михайло Гамалія перебував на засланні в Москві⁸³⁵ й утримувався там до 1715 р.⁸³⁶. Знесилений на засланні мазепинець помер до 1725 р.⁸³⁷. Дружині М. Гамалії за царським указом було дозволено повернутися з Москви для прожиття у матері в Сумах⁸³⁸.

ГАМАЛІЯ АНТОН АНДРІЙОВИЧ (? – 1728)

Відомо, що у 1702 р. Антон Гамалія був уже генеральним осавулом і до цього часу власним коштом збудував церкву святого мученика Харлампія при своїй слободі Гамаліївці⁸³⁹. Згодом при ній виник Гамаліївський Харлампієвський монастир, який узяла під свій патронат дружина гетьмана І. Скоропадського Настя Марківна⁸⁴⁰. Невідомо, яку посаду займав А. Гамалія у 1704–1707 рр. Як видно з його допиту, що відбувся після Полтавського бою, «он уряду никакого напред сего не имел, служивал под бунчуком за товарища»⁸⁴¹. Разом з тим це свідчення не зовсім відповідало істині. Антон Гамалія приховував, що І. Мазепа його призначив у кінці 1708 р. білоцерківським полковником⁸⁴². Та оскільки він фактично не керував полком, бо перебував при гетьмані, то його зізнання повірили. У справі мазепинців А. Гамалія проходив як «козак»⁸⁴³.

Антон Гамалія отримав суворіше покарання, ніж брат. Його відправили до Сибіру. Починаючи з 1712 р й до своєї смерті 1728 р., А. Гамалія жив на засланні в Москві ⁸⁴⁴.

ГАМАЛІЯ АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ (? – 1706)

Хоча третій син Андрія Гамалії не займав впливових урядів, ряд деталей вказує на те, що він належав до кола мазепинців. Насамперед це пов'язано з його одруженням на Насті Михайлівні Миклашевській ⁸⁴⁵, дочці стародубського полковника. Андрій Гамалія, «товариш знатний войскової», у вересні 1702 р. їздив під Бихів до українського війська з важливим повідомленням від гетьмана ⁸⁴⁶. 1706 р. він загинув разом з тестем у бою у Несвижі.

— 3.3. — МИРОВИЧІ

МИРОВИЧ ІВАН ІВАНОВИЧ (? – 1706)

Життєвий шлях переяславського полковника (1692–1706) до призначення на відповідальний уряд майже невідомий. Очевидно, він був родичем писаря І. Виговського Тиміша Мировича Ляховицького ⁸⁴⁷. У 1689 р. І. Мирович згадується як значний військовий товариш ⁸⁴⁸.

Чотирнадцятирічне перебування старшини на полковницькому уряді є красномовним підтвердженням його особистої відданості гетьману, цінування останнім свого соратника. Не випадково один зі своїх листів І. Мазепа надіслав «пану Івану Мировичу», своєму, як він зазначав, «надежнійшому приятелеви» ⁸⁴⁹, якого гетьман просив ужити заходів, «абы жаден з посполитой шляхты и з панов не важилса городов и сел осажовати о пять миль от Дніпра» ⁸⁵⁰.

Згідно з «Вічним миром» 1686 р. землі від Києва до Чигирина мали «быть в пусте всегда» ⁸⁵¹. Гетьман як васал надіслав царським урядовцям копії своїх грізних наказів, адресованих старшині, немовби демонструючи в такий спосіб свою заповзятливість щодо виконання договірних умов. Однак діяв він навпаки. Бо і польська сторона порушувала укладені трактати, заохочуючи пільгами переселенців на не зайняті землі. І. Мазепа, прагнучи мати під своєю булавою Правобережжя, ще в 1694 р. заявляв польському послу К. Ісаровичу, що «кордон я собі ті осаджу» ⁸⁵². У цій стратегії важливу роль відігравав порубіжний переяславський полковник, який сприяв заселенню Правобережжя. У листопаді 1708 р. Дмитро Голіцин повідомив Гаврила Головкина: «На сей стороне поселено жителей с 50 000» ⁸⁵³.

Переяславський полк разом з полком С. Палія успішно відбив набіг орди на Кодимі в 1693 р.⁸⁵⁴, завдав чимало шкоди кримчанам. За проявлену мужність та героїзм у дводенному бою цар нагородив І. Мировича об'яром (лискуча тканина), парою соболів⁸⁵⁵. 1694 р. слідом за наказним гетьманом Я. Лизогубом І. Мирович зі своїм полком брав участь у поході на Білогородщину⁸⁵⁶, згодом — на Казикермен⁸⁵⁷.

Під час Північної війни І. Мирович разом з полчанами виконував гетьманські та царські накази у Прибалтиці в 1702–1706 рр. Він був наказним гетьманом над 10 000 козаками в поході на Волинь 1704 р.⁸⁵⁸. Під його керівництвом козаки здобули Варшаву. Захопивши весною 1706 р. Ляховичі, переяславський полковник організував оборону міста, яке оточили 36 тисяч шведів та 8 тисяч волохів⁸⁵⁹. 15 квітня за його наказом козаки здійснили героїчну вилазку, в ході якої вбили 30 шведів, 50 — поранили, а декількох узяли в полон⁸⁶⁰. Та невдовзі у фортеці почався голод, й І. Мирович прийняв рішення капітулювати. Про трагічні події кінця квітня 1706 р. йдеться у листі І. Мазепи до Петра I: «Когда полковник переяславский, по многих прошениях и присылках своих, прислал до мене, гетмана, з фортецы Ляховицкой одного козака, через мур спустивши, з крайним и последним свобождения своего прошением и таковым донесеньем, что над еден тиждень болш не могут там в фортецы одержатися, поневаж и борошна не стало и коне все едны выдыхали, а другие з голоду облеженци повьедали, теды, по таковых слезных его, полковника Переясловского, прошениях, ординовал я, гетман, думного дворянина Семена Неплюева и полковника Миргородского Данила Апостола, з которими так много было войск Великороссийских и Малороссийских, як много тут числом изображається:

Думного дворянина Семена Неплюева драконею	800
Его ж салдатов	600
Стольника и полковника Григория Анненкова стрелцов	200
Стольника и полковника Василия Кошелева стрелцов	250
Салдацкого нововыборного полку Севского розряду	300
Два полки сердюцких пеших, в которих выбрано было сердюков	600
З полковником Миргородским комонника, компаней и сердюков конных, также и его полку товариства	1900

З тими прето войсками он, думный дворянин Семен Неплюев, и полковник Миргородский когда по приказу моем надсеч Ляховицким облеженцом ишли и реку Немен и иные речки переправили, теды войска неприятелские, известившися о том, зайшли им дорогу в Клецку, где когда себе дали баталию, тогда наши войска, Божиими судбами, не выдержавши наступлению и огню неприятелскому, едны трепом там же пали, другие в полон досталися, а третии розбеглися; и любо еще тое росположеное войско совершенно не ишчислялося и число избегших в баталеи людей подлинно неизвестно, однак мощно порозумети, что на осмот пехоти Великороссийской и Малороссийской, а комонника сотце з лишком убито, в полон зас пятьдесят человека Великороссийских,

а тридцять Малороссийских взято. По такому прето войск вашего царского пресветлого величества рейменту моего поражении одолетелном, когда силы неприятельские возвратилися з Клецка до Ляхович и презентовали облеженцом так знаменая, яко и полковника охочокомонного, прозываемого Прийму, з иными полоняникамы, в том погроме побранными, мзвещаючи им, что войска тые, якие наодсеч фортеци Ляховицкой, все розгромлены zostали, тогда полковник Переяславский з полчанами своими, едно, сердце и надею свобождения своего стративши другое, крайним голодом погибаючи [бо последнее число коней уже доидали, не меючи от килка недель хлеба, соли и неякого борошна] здалися 1 дня мая. По осмотренью теде фортеци Ляховицкой, 3 мая ездил он же, король Шведский, и до Клецка, хотячи видети местце, на котором бой был, и труп з обоих сторон побитих, наших и своих людей. А який лист полковник Переяславский до мене писал, той я для ведома вашему царскому пресветлому величеству посылаю и покорне прошу себе монаршого вашего царского пресветлого величества указу, если треба мне до кого з войск Шведских о свобождении з неволе полковника Переясловского и полчан его писати и який мею ответ самому полковникови на тот лист учинити, чтоб ему хоч малую отраду желаемой свободы принести, для чого нарочно удержалем тых его, полковника Переяславского, посланных»⁸⁶¹.

Як повідомляла пізніше урядовцям у своїй чолобитній дружина переяславського полковника Пелагея, її чоловік «взят в полон и завезен за море в Готтембург и тамо в полону умре»⁸⁶². Вона завершила розпочате чоловіком будівництво Покровської церкви у Переяславі⁸⁶³.

У джерелах не зафіксовано якихось антимосковських дій полковника, його висловлювань. Проте, патріотична позиція його синів, участь їх у боротьбі з Москвою дає підстави не сумніватися в тому, що І. Миревич поділяв погляди І. Мазепи і в такому ж дусі виховав дітей.

МИРОВИЧ ФЕДІР ІВАНОВИЧ (? – 1758)

У вирішальний для гетьмана 1708 р. І. Мазепа наблизив до себе сина Івана Мировича, Федора, призначивши його генеральним бунчужним⁸⁶⁴. У 1755 р. царський агент повідомляв київського віце-губернатора Костюріна про 65-річного Ф. Мировича⁸⁶⁵. Однак він, очевидно, помилився щодо віку емігранта, адже тоді виходить, що 1708 р. генеральному бунчужному було всього-на-всього 18 років. А в нього на той час, як ми знаємо, вже були дружина Ганна Леонтіївна (Полуботок)⁸⁶⁶ та двоє синів «в малых летех»⁸⁶⁷. До того ж, Ф. Мирович закінчив навчання в Києво-Могилянській академії. Як нам здається, на час повстання проти Москви Ф. Мировичу вже виповнилося 26–28 років. Підстави для такого твердження дає і той факт, що Павло Полуботок, рідний брат дружини Ф. Мировича, народився 1660 р., одружився 1680 р.⁸⁶⁸. Отже, його сестра Ганна могла бути пізньою

дитиною, що, найвірогідніше, з'явилася на світ на початку 1680-х рр. Навряд чи це сталося в 1690-х рр., адже її батько помер у 1695 р.

За довіру гетьмана, його увагу до родини Мировичів молодий генеральний бунчужний платив вірністю. Він перебував при ставці І. Мазепи у напружені дні осені 1708 р., виконував різні його доручення. У березні 1709 р. разом з К. Мокієвським та В. Чуйкевичем Ф. Мирович на Запорозькій Січі переконував козаків підтримати мазепинців⁸⁶⁹. Генеральний бунчужний не залишив свого патрона в найкритичніші години після Полтавського бою.

Згодом в еміграції Ф. Мирович відзначився як діяльний український урядовець. 1710 р. П. Орлик призначив його генеральним осавулом. У Швеції, Польщі за завданням гетьмана-емігранта, його сина аж до 1757 р. Ф. Мирович займався українськими справами, встановлював контакти із запорожцями. У 1753 р. він з Бахчисарая інформував Григора Орлика про те, що «вся Україна напередодні повстання, як за часів гетьмана І. Мазепи»⁸⁷⁰. На схилі літ, 25 травня 1756 р., Ф. Мирович дякував сину П. Орлика Григору за його «останні турботи про інтереси нашої коханої батьківщини» і продовжував: «Не вважаючи на наш вік, ми (Мирович і Нахимовський.— Авт.) також готові служити батьківщині, як і раніше. Цими днями прибув до хана московський старшина, що, між іншим, запропонував нам в імені цариці амністію та повернення маєтків. На все це твердо й непохитно ми відповіли, що не маємо ніякого довір'я, бо знаємо московську перфідію. (...) Ви були ласкаві порадити мені, щоби я змагав до гетьманського уряду на Україні, на нашій батьківщині, коли обставини й кон'юнктура сприятимуть цьому. Але коли за життя небіжчика Й. М. Батька Вашого я ніколи про це не гадав і не амбіціонував на цей уряд, то тим менше можу думати про це в такому пізньому віці... Відданий назавжди інтересам батьківщини, бажаючи лише дочекатися нагоди, щоб офірувати останню краплину крові для неї і довести їй мою вірність, я й п. Нахимовський молимо Господа, щоби Він дав вам натхнення змагати до цього уряду»⁸⁷¹.

Федір Мирович до останніх днів життя вірив у визволення України. На зустрічі в Бахчисарай із запорозькими козаками Іваном Орловським та Омеляном Черевком він повідомив, що прусський, французький та шведський королі уклали союз для ведення війни проти Росії⁸⁷², й він з Нахимовським прислані від польського короля, аби залучити до майбутньої акції кримського хана. Однак Семилітня війна зашкодила реалізації планів мазепинців.

Діти Федора Мировича Петро та Яків разом з матір'ю жили до 1723 р. в родині Павла Полуботка⁸⁷³. Разом з ним вони поїхали до Петербурга, де після смерті дядька жили «на наємних різних квартерах», півроку вчилися в академії. Але через нужду залишили навчання. Згодом Петро став секретарем цесарівни Лизавети Петрівни, а Яків — секретарем графа Антонія Потоцького, литовського посла в Росії⁸⁷⁴. Разом з останнім Я. Мирович їздив до Польщі, де й 1731 р. бачився з батьком⁸⁷⁵. Очевидно, Федір Мирович переконав сина у

важливості співпраці з мазепинцями. Про почуте останній розповів рідні. 1732 р. обох братів заарештували у справі написання Петром листа до батька. П. Мирович, порушивши указ Катерини I, яка заборонила дітям мазепинця виїжджати в Україну, побував в Україні, зустрічався з гетьманом, іншими урядовцями ніби для того, щоб з'ясувати питання про власне майно. Його великий лист до батька в Польщу з додатком до нього від 8 лютого 1725 р. про козацьку старшину, заарештовану Петром I, насторожили російського урядовця, генерал-майора, резидента при гетьмані Д. Апостолові Семена Нарішкіна, який мав дати дозвіл на відправлення кореспонденції. Хоча в посланні з москвофільських вірнопідданих позицій виправдовується окупація України і є пропозиція Ф. Мировичу повернутися додому, припинити марну боротьбу, все ж чимало місця в ньому присвячено змалюванню реальних подій, що відбувались у Гетьманщині. Як писав 24 жовтня 1732 р. голова Таємної Канцелярії Андрій Ушаков родичеві цариці, генерал-ад'ютанту Семену Салтикову, «из оного их Мировичев показания явно что со оным изменником отцом своим имели они корреспонденцию не для призвания ево в Россию, но знатно о других каких делах»⁸⁷⁶. Розслідування також показало, що Ф. Мирович у ті ж дні посилав до Д. Апостола та генерального обозного козака Василя, якогось Данила Бодаковського з приватними листами⁸⁷⁷. Слідство не знайшло у них нічого крामольного. Та, зрозуміло, посланці про головну мету приїзду могли повідомити усно. Братів вирішили заслати до Сибіру, оскільки «такова подозрителного человека детей внутри государства держать опасно». Петро Мирович з 1735 р. був воєводою в Єнисейську. Згодом і Якова призначили воєводою в Кузнецьку Сибірської губернії.

У 1742 р. на прохання Олексія Розумовського імператриця Єлизавета звільнила із заслання Я. Мировича. Він із сім'єю, малолітнім сином Василем повернувся до Петербурга⁸⁷⁸. Царський фаворит у 1754 р. допоміг В. Мировичу влаштуватись у кадетський шляхетський корпус. Згодом юнак потрапив у коло знайомих молодого гетьмана К. Розумовського. Новітні історичні студії засвідчують, що останній надихнув підпоручика Василя Мировича 1764 р. звільнити з Шліссельбурзької фортеці ув'язненого імператора Івана VI Антоновича для усунення від влади Катерини II, аби з допомогою нового правителя повернути Україні втрачені права⁸⁷⁹. Двірський переворот не вдавсь. Василь Мирович усю вину взяв на себе⁸⁸⁰, 15 вересня 1764 р. йому відрубали голову.

МИРОВИЧ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (? – 1733)

Сини переяславського полковника І. Мировича Семен, Василь, Дмитро та Іван вперше були заарештовані у січні 1709 р. Тоді І. Скоропадський просив князя Д. Голіцина звільнити їх з-під караулу⁸⁸¹. Київський воєвода 8 лютого 1709 р. надіслав гетьману

таку відповідь: «Доношу Вашему Превосходительству: оных Мировичев не я задержал, а присланы они из Переяслава за караулом, по доношению Золотоношского сотника, что оные имели пересылки с изменниками, которые ныне при шведе, и об них просил меня переяславский полковник, чтоб их свободить, и я велел о том писать до Вашего Превосходительства, дабы за ведомой Вашим отпущены были, чтоб в них не показалось какой фальши, и по письму Вашего Превосходительства оных Мировичев отпустил с таким паролем, чтоб им неотступно быть при Вашем Превосходительстве»⁸⁸².

У 1712 р. за указом Петра I рідні «изменника» Федора Мировича – мати Пелагея Захарівна, його брати Семен, Василь (з дружинами та дітьми), Дмитро, Яків та Іван були відправлені до Москви⁸⁸³.

4 липня 1715 р. у Посольський приказ надійшло повідомлення про антидержавні заміри Василя Івановича Мировича⁸⁸⁴. Його дружина Ганна Костянтинівна, дочка колишнього київського і чигиринського полковника К. Мокієвського, зробила донос на чоловіка, з яким співжиття склалося невдало. Вона повідомила в приказі, що В. Мирович просив шведа Ірика Вігмана при від'їзді того з Москви в Швецію передати брату Федору, аби той не повертався в Росію, бо самі Мировичі-арештанти шукатимуть шляхів виїзду за кордон. Розслідування показало, що Ганна Мирович говорила правду. Під час обшуку у В. Мировича були знайдені підозрілі листи, які доводили, що останній водив знайомство з полоненими шведами, допомагав їм повертатися на батьківщину.

Ірика Вігмана відшукали у Фінляндії і доставили 21 лютого 1716 р. в Москву на очну ставку із запідозреним у зраді⁸⁸⁵. Швед підтвердив прагнення В. Мировича разом з братами залишити Росію, зауваживши, що останній якось говорив йому: «А ежели бы де ему (В. Мировичу.— Авт.) не жаль было матери своей и жены, тоб и он давно с Москвы уехал»⁸⁸⁶.

Василя Мировича заслали до Сибіру. Там він вдруге одружився з дворянкою Марією Федорівною Феофіловою. У 1726 р. у них народився син Степан⁸⁸⁷. В. Мирович помер 1733 р.⁸⁸⁸ А його сину Степану лише в 1743 р. дозволили жити будь-де в Російській імперії.

Пелагею Захарівну Мирович, її дочку Марину, синів Семена (помер 1726 р.) з дружиною Оленою та дітьми Григорієм і Уляною, Якова, Дмитра та Івана у зв'язку з викриттям В. Мировича заслали до Тобольська на вічне поселення⁸⁸⁹. Лише в 1745 р. помилувані царським указом від 1744 р. члени родини Мировичів, які ще були живі (серед них і старенька мати), змогли повернутися в Україну.

МИРОВИЧ ІВАН ІВАНОВИЧ (1703—1753)

Позиція старших братів, їхні політичні орієнтири та вподобання вплинули на становлення ідеалів одного з молодших синів переяславського полковника. Іван Мирович, відзначений «клеємом» мазепинця, після арештів, заслання випросив дозвіл потрапити на

військову службу, яку розпочав 1720 р. в Єкатеринобурзі. Він пройшов шлях від капрала артилерії до капітана драгунського полку Українського корпусу⁸⁹⁰. Будучи флігель-ад'ютантом при генералі Генінгу, І. Мирович не забув про задум брата Василя порвати з царським режимом, задушною атмосферою нагляду, підозрливості. Очевидно, 1731 р. він отримав через племінника Якова певні настанови, інструкції та побажання від брата-емігранта Федора. Везучи у Петербург за завданням генерала залізо, капітан-поручик з дороги втік до Польщі, де «жил... несколько лет»⁸⁹¹.

Понад 20 наступних років він присвятив справі визволення України, боротьбі з Росією. Дезертир російської армії, оселившись у Криму, потрапив в оточення кримського хана й швидко став його фактичним радником, постійним супроводжувачем у дипломатичних місіях⁸⁹². І це не тільки завдяки своїм антипатіям до Москви. Джерела повідомляють, що І. Мирович добре знав турецьку, татарську, німецьку, французьку, латинську, польську, волоську мови, тобто мав доволі високий освітній рівень для використання його в ролі дипломата. Згадане вище з першого погляду ніби суперечить тим можливостям, які могла мати сім'я Мировичів, що перебувала на засланні, для навчання своїх дітей у Росії. Однак, по-перше, як нам здається, Івану Мировичу вдалося ще до Криму вивчити латинську, німецьку, французьку, польську мови з явною допомогою старшого брата Семена, який ще 1699 р. був віце-префектом київського колегіуму. По-друге, в Тобольську, куди родина Мировичів потрапила у 1716 р., колишній капітан драгунського полку Курт Фрідріх фон Врех заснував для шведських полонених та їхніх дітей школу. Відвідуючи її, 18-річний Дмитро навіть засумнівався у православній вірі, за що Пелагея Захарівна схопила його за чуприну, кинула на підлогу і била ногами⁸⁹³. Оскільки він не покаявся, то його півроку тримали в лазні. Але через деякий час Дмитро та менший на п'ять років брат Іван знову відвідували заняття. Останньому вони згодились у майбутній дипломатичній роботі.

Російська колегія закордонних справ у зв'язку з активною діяльністю мазепинця завела справу на нього та його сім'ю⁸⁹⁴. Російський резидент у Туреччині Вешняков інформував Петербург, що І. Мирович у 1735–1739 рр. «многия в Крыму противности делал и в Константинополе бядословил и поносил российскую нацию с хулением правления»⁸⁹⁵. Під час російсько-турецької війни він також брав участь у військових акціях проти Росії.

Активність політемігранта змусила російських урядовців уживати заходів для його нейтралізації та знешкодження. Імператриця Єлизавета Петрівна 18 серпня 1750 р. навіть видала указ про необхідність арешту кримського емісара в Берліні Мустафи Аги (тобто Мировича), щоб «его и со всеми его письмами во чтоб ни стало схватить и в наши границы елико можно наисекретнейшим образом привесть»⁸⁹⁶.

Петербурзька влада намагалася повернути мазепинця в Росію за допомогою родичів. Так, 1750 р. І. Мирович отримав від брата Дмитра

листа з повідомленням про власне звільнення із заслання і пропозицією Івану повернутись у рідні краї. 19 жовтня того ж року з Бахчисарая в чернігівський Седнів надійшла кореспонденція про безперспективність цієї справи, оскільки «и ежели с покорностію возвращушъ и во всем прощен и награжден буду од всемилоустевой Государыни императрицы..., киевские чудотворци кнудом спину очешут так як брату Василию без всякой причины и вины (...)»⁸⁹⁷.

Григор Орлик, дізнавшись про І. Мировича, просив своїх довірених подати йому інформацію «про брата останнього (тобто Ф. Мировича. – Авт.), який живе біля хана»⁸⁹⁸. У 1753 р. Федір Нахимовський їздив у Крим «до брата старого Мировича»⁸⁹⁹. Того ж року Іван Мирович помер, що стало великою радістю для російської агентури.

МИРОВИЧ (ВОЙНАРОВСЬКА) ГАННА ІВАНІВНА

Дочка переяславського полковника після Полтавського бою пішла з мазепинцями. Можливо, вона була якраз тією жінкою-козачкою, котра, як згадується в одному щоденнику, «увивалася коло»⁹⁰⁰ хворого І. Мазепи, який, їдучи до Бендер, майже не підводився через сильні напади подагри і потребував догляду.

Ганна була одружена з Семеном Забілою⁹⁰¹, який, очевидно, в кінці 1708–1709 рр. не підтримав її вибору. Це й стало причиною їх розриву. За поведінку дружини у чоловіка 25 вересня 1709 р. відібрали села Клишки та Чапліївку⁹⁰². І. Скоропадський намагався пом'якшити вирок щодо С. Забіли. 3 січня 1712 р. він звернувся до графа Головкина з листом, в якому з цих міркувань навмисне дискредитував Ганну Мирович: «У Бендерах перебуває дружина Семена Забіли, – писав він, – котра, проте, не живе при своєму мужеві, а веде нехристиянське непотрібне життя у шведському таборі при королівському маршалові по імені Лімонт»⁹⁰³. Насправді вона ще раніше вийшла вдруге заміж за Андрія Войнаровського⁹⁰⁴. Дружина П. Орлика, хоч і запросила Ганну 1711 р. бути хрещеною матір'ю у Бендерах (а хрещеним батьком Карла XII), згодом, виборюючи кошти зі скарбу І. Мазепи, у листі до шведського уряду писала: «Один Бог знає, кому зрештою належить пані Войнаровська – самому Войнаровському, а чи своєму колишньому чоловікові Забілі»⁹⁰⁵.

Племінник же І. Мазепи, як видно з його заповіту, заповідав 50 000 талерів своїй «коханій вірній дружині, уродженій Мирович, у чесності, вірності, порядності та подружній любові», якої він був повністю переконаний⁹⁰⁶. У листі до дружини А. Войнаровський називав її «моє сердечко кохана Анночко!»⁹⁰⁷. Син Станіслав, якого вона виховувала самотужки (А. Войнаровського 12 жовтня 1716 р. заарештували російські агенти і вивезли до Росії), не залишився байдужим до української справи. 1743 р. він підняв питання про укладання миру з Росією за умови звільнення батька із заслання, повернення

мазепинцям конфіскованих маєтків⁹⁰⁸. У 1754 р. Станіслав Войнаровський приїхав у Францію до Григора Орлика і пішов на службу в його полк⁹⁰⁹.

МИРОВИЧ СЕМЕН ІВАНОВИЧ (? – 1726)

Семен був, очевидно, старшим сином переяславського полковника. З-поміж усіх дітей І. Мировича про нього збереглося найменше відомостей. Відомо, що С. Мирович закінчив Києво-Могилянську колегію. 1699 р. він був її віце-префектом Старшої конгрегації⁹¹⁰. 1700 р. С. Мирович підписався під скаргою митрополиту В. Ясинському на Київський магістрат, який тоді втручався у справи Києво-Могилянської колегії⁹¹¹.

Син переяславського полковника одружився з Оленою Ломиковською, дочкою генерального обозного⁹¹². Після повстання І. Мазепи з усією родиною він потрапив на заслання, де й помер 1726 р.⁹¹³.

Його син Григорій був на засланні до 1743 р.⁹¹⁴. У 1744 р. йому було присвоєно ранг титулярного радника і направлено в Оренбурзьку губернію⁹¹⁵.

— 3.4. — ГЕРЦИКИ

ГЕРЦИК ПАВЛО СЕМЕНОВИЧ (? – 1699)

У доносі В. Кочубея на П. Орлика сім'я Герциків змальована в чорних фарбах. Головний аргумент звинувачення щодо них — єврейське коріння родини та співпраця П. Герцика з І. Мазепою. Як дізнаємося з цього джерела, торговець Семен Герцик під час повстання Б. Хмельницького вихрестився у Полтаві. Після його смерті дружина-вдова Агафія 1667 р. вдале вийшла заміж за генерального суддю Петра Забілу⁹¹⁶. Завдяки вітчиму син С. Герцика Павло невдовзі увійшов у коло полтавської старшини. Він почав свою кар'єру полтавським полковим писарем (1675 р.), а потім був призначений полковником у Полтаву (1675–1677, 1683–1687 рр.⁹¹⁷). Після Коломаку у старшини, який втратив уряд, були проблеми з прожиттям у полковому місті через недоброзичливців, ворогів. П. Герцик за царським наказом оселився з родиною в Охтирці⁹¹⁸, яка тоді належала Росії. У вересні 1688 р. колишній полковник приїхав у Батурин з проханням дати дозвіл на повернення його додому. За вигнання клопоталися й впливові

старшини, зокрема колишній генеральний обозний П. Забіла, та інші. Вони просили, щоб «ему, Павлу Герцику, вольно было опять из великороссийских городов в Полтаву к своим маестностям перейти на житье, потому что был головой его, Герциков, неприятель там Прокоп Левенец, а ныне он умер и иных таких неприятелей не имеет там»⁹¹⁹.

У 1691 р. гетьман усунув з полковницького уряду Ф. Жученка і на його місце поставив опального старшину, який став зручним і безвідмовним виконавцем гетьманських таємних доручень. Особливо це проявилось під час подій 1691–1692 рр. У доносі Кочубея на Орлика згадувалося, що П. Герцик «чигав на пагубу мою головную, натягаючи зміны поречение, же будто я того Петрика в той побіг выправил. Есть и теперь в живых человек певный, который был сотником, який, з оного поучения, писал до него лист о мні губительный, а он прислал той лист до пана гетьмана доносячи, же будто той сотник сам собою о моем изминичем ділі извистившись, тим письмом своим чинит ему уведомление»⁹²⁰.

Очевидно, полтавський полковник пішов у відставку 1695 р. через хворобу або поранення, бо полишив світ орієнтовно після 1700 р. Його син Г. Герцик на допиті у 1721 р. зазначав, що батько помер «тому лет с двадцать»⁹²¹. Його поховали в камінній церкві Воздвиження Чесного Хреста, збудованій у Києво-Печерській лаврі влітку 1700 р.⁹²². Про це було зроблено на мідній дошці запис⁹²³. У церкві також висів портрет ктитора П. Герцика⁹²⁴.

Три сини полтавського полковника, хоч і не займали за часів І. Мазепи впливових урядів, усе ж опинилися з ним в одній команді в 1708–1709 рр. За позицію дітей була репресована їхня мати, яка ще 1717 р. проживала у злиднях у Москві.

ГЕРЦИК ГРИГОРІЙ ПАВЛОВИЧ (? — після 1735)

Син полтавського полковника закінчив Києво-Могилянську колегію («в науке латинской он, Григорий, был в Киеве»⁹²⁵). Деякий час у 1705 р. Г. Герцик виконував обов'язки наказного полковника⁹²⁶. Ймовірно, що 1708 р. він перебував у Батуринській фортеці під час її осади і якимсь чином врятувався. Бо згадуваний при тих обставинах «Левон Герцик, колишній полтавський полковник»⁹²⁷, мабуть, і є Григорій Герцик. На допиті 1721 р. спійманий мазепинець зі зрозумілих причин усіяко применшував свою роль у повстанні, а тому, за його свідченням, він пристав до антимосковської акції лише випадково, у надії порятувати маєтності на Правобережжі. Г. Герцик в уряді П. Орлика насправді займався важливішими справами, ніж вирішення власних проблем. Він обійняв посаду генерального осавула. Г. Герцик разом з обозним полтавського полку

Дорошем Дмитрієвичем їздив від гетьманців до донських козаків для встановлення з ними зв'язку. Його також «направляли з дипломатичними завданнями до кубанського султана, казанських татар, Туреччини, до запорожців»⁹²⁸. Він брав участь у переговорах з турками.

Григорій Герцик, проживаючи у Швеції, виконував різноманітні доручення П. Орлика. У 1720 р. його підступно викрали у Варшаві царські агенти. До 1728 р. він перебував у Петропавлівській фортеці, а пізніше мешкав як політичний засланець у Москві⁹²⁹. Сюди ще у 1712 р. були вислані з України дружини його та брата Івана⁹³⁰. Київський воєвода Д. Голіцин 11 вересня 1717 р. за царською грамотою наказав І. Скоропадському «прислати за крепким караулом к Москве» «полтавских жителей Григория, Ивана, Афанасия Павловых детей Герцыковых»⁹³¹, тобто нащадків мазепинців. У 1728 р. разом з Григорієм Герциком мешкали його дружина Настя Василівна (Громика), три сини — Василь, Семен, Павло та дочка Параскева⁹³². Родина жила у великих злиднях. Коли померла у 1732 р. дружина, Г. Герцик навіть не мав коштів на її поховання. У 1735 р. він був звільнений з-під постійного караулу без права повертатися в Україну і почав отримувати на сім'ю 25 копійок на день. У щоденнику П. Орлика є повідомлення за 1729 р., що його швагер (Г. Герцик.— *Авт.*) зайнявся лікуванням людей і вмів навіть зцілювати сліпих⁹³³. Ще один син Г. Герцика Петро, отримавши місце в Москві на службі у князя Олексія Васильовича Долгорукого, 1722 р. був ним заарештований і зачинений на шість тижнів для знущань у лазні⁹³⁴. Незважаючи на клопотання матері, його заслали в Сибір.

ГЕРЦИК ІВАН ПАВЛОВИЧ

Середній син колишнього полтавського полковника, випускник Києво-Могилянської академії⁹³⁵, теж взяв участь в акції мазепинців, відступив з ними до Бендер. Як генеральний хорунжий в емігрантському уряді, Іван Герцик їздив з листами до Туреччини, аби підбурити її володарів до війни з Росією, захоплення Астрахані, Азова, Дону⁹³⁶. У червні 1721 р. він повідомляв П. Орлика зі Стокгольма про свій від'їзд з Швеції. Гетьман довідався про його життя «при жебранім хлібі і гроши»⁹³⁷. Остання звістка про старшину датується лютим 1722 р., коли він зустрівся у Кракові з П. Орликом.

Дружина І. Герцика Агрипина Іванівна (Левенець), перебуваючи з 1712 р. на засланні в Москві, незважаючи на прохання І. Левенця, одного з правителів генеральної канцелярії, не була відпущена додому.

ГЕРЦИК (ОРЛИК) ГАННА ПАВЛІВНА (приблизно 1680 – після 1752)

Дочка колишнього полтавського полковника Г. Герцик 23 листопада 1698 р. у Полтаві вийшла заміж за П. Орлика⁹³⁸. Хрещеними їх першого сина Григорія, який народився 1702 р. в Батурині, були І. Мазепа та Л. Кочубей⁹³⁹. Ганна Орлик вирушила з багатьма дружинами мазепинців услід за своїм чоловіком. У листопаді 1708 р. «наїхав множество женского полу, которые съїхали із родных міст, как із Батурина и из других»⁹⁴⁰. Джерела засвідчують провідну роль Ганни в цьому середовищі. Так, О. Меншиков послав Михайловського з указом в Прилуки. Ганна Орлик, дізнавшись про приїзд гінця, відібрала у нього послання і наказала посадити зрадника до в'язниці⁹⁴¹. Його ледь не стратили. Разом з чоловіком та дітьми вона терпіла нужду й гіркоту відступу. Як пізніше писав П. Орлик, «жона моя в єдної токмо сукні з дітьми переправилася»⁹⁴² через Дніпро влітку 1709 р.

Ганна Орлик народила восьмеро дітей⁹⁴³ – дочок Настю (1699–1728), Варвару (?–?), Марту (1714–?), Марину (1715–?), Катерину (1718–1719), синів Григора (1702–1759), Якова (1711–1722), Михайла (?–1720-і рр.). Вона, незважаючи на скруту, майже двадцятирічну роз'єднаність з чоловіком, займалася не тільки вихованням дітей, а й активною громадсько-політичною діяльністю. Через неї здійснювався у 1740-х рр. зв'язок між її сином Григором та Ф. Мировичем і Ф. Нахимовським⁹⁴⁴. У 1741 р., не маючи на що жити в Станіславові, Г. Орлик передала в заставу власний одяг. Лише у 1747 р. шведський король призначив їй пенсію.

Ганна Орлик у 1750 р. разом з Варварою та Маріанною проживала в Станіславові⁹⁴⁵. У 1752 р. вона отримала метрику про хрещення Григора Орлика в Батурині⁹⁴⁶. Її онуки, сини Насті – Карл і Пилип Штайнфліхти служили під командою Григора Орлика і часто виконували завдання, пов'язані з українськими справами. Зокрема, Пилип був посередником у Стокгольмі у французько-шведських переговорах щодо співпраці з козаками.

ГЕРЦИК ОПАНАС ПАВЛОВИЧ

Наймолодший брат Герциків теж пішов з мазепинцями, зокрема П. Орликом, при якому був «для науки»⁹⁴⁷. Він емігрував до Швеції, де служив у полковника Росохацького, а в 20-х рр. XVIII століття завербувався на службу до польського війська під команду полковника Загвойського⁹⁴⁸. До останнього його влаштував з великими труднощами колишній посланець І. Мазепа до С. Лещинського ксьондз Зеленський. Він звертався у вищезгаданій справі й до Й. Потоцького, але той проігнорував його прохання, оскільки П. Орлик, чоловік його сестри, відстоював право Правобережної України бути у складі Гетьманщини, а не Польщі.

— 3.5. —

МАКСИМОВИЧІ

МАКСИМОВИЧ ДМИТРО МАКСИМОВИЧ
(? — 1732)

Старшинському роду Максимовичів гетьман І. Мазепа неодноразово надавав знаки уваги, що засвідчує його сподівання на подальшу співпрацю і впевненість у близькості позицій. Максим Васильківський, який ще прозивався Печерським, був родом з Умані⁹⁴⁹. Він, оселившись у Ніжині, згодом прийняв від лаври в оренду містечко Печерське і за половину прибутку займався господарюванням, облаштуванням млинів на Трубежі, Віті та інших річках⁹⁵⁰. Підприємливий обиватель також за відповідний відсоток збирав мито для Гетьманщини з іноземного краму⁹⁵¹, який привозили купці у Київ. Зрозуміло, ці фінансові справи дуже впливали на поповнення бюджету автономії. Швидше за все доручені вони були М. Васильківському як здібному господарнику, якого І. Мазепа не випадково називав «выгодным нам человеком и в ділі войсковом около выбранья индукты працюющим»⁹⁵².

У травні 1690 р. батьку Дмитра Максимовича Максиму (його діти отримали прізвище за ім'ям батька.— *Авт.*) гетьман надав оборонний універсал, в якому, зокрема, були такі рядки: «...беремо его самого и сынов оного пана Василя, пана Петра и пана Димитрия Максимовичов под нашу гетманскую оборону, и всі их дома, хуторі, млины, гді колвек в яком полку власним своим коштом набутие мають, з всяких повинностей войсковых и міських, чинячи, волними при них заховуем»⁹⁵³.

Д. Максимович був з 1682 р. переважно полковим писарем у Ніжині⁹⁵⁴. Прикметною деталлю в його біографії стало одруження 1692 р. з Тетяною Сулимою⁹⁵⁵ (з цього роду, зокрема, походив Петрик). У 1694 р. І. Мазепа забрав Д. Максимовича у Батурин і призначив його «войсковым экзактором», який відповідав за обмін, збір податків з продажу горілки, тютюну й дьогтю⁹⁵⁶. «Генеральний осавул Максимович не раз говорив,— зазначалося на Бендерській комісії,— що за більше ніж 100 000 флор. із військового скарбу, коли мав його протягом декількох років у своєму розпорядку, закупив багато клейнодів і дорогого каміння для військового скарбу й передав у руки Мазепи»⁹⁵⁷.

У 1703 р. І. Мазепа призначив свого довірника на відповідальний уряд генерального бунчужного. Дмитро Максимович брав активну участь у встановленні кордону між Росією і Туреччиною, переговорах з цього приводу. У жовтні 1705 р. він інформував гетьмана про підсумки трирічної діяльності: «С сей стороны Днепра земли и речки восприяли определение не концами или какими, явно положенными знаками, а только изображенной на письме линиею в таком порядке и

расположене: от польской границы вниз рекою Бугом до Ташлыка, от котораго неподалеку во время чигиринской войны были турецкие мосты, а от того Ташлыка полем прямо через Мертвые Воды, через Великий Ингул и Малый Ингулец до устья речки Каменки, которая выше Кызыкермена в нескольких милях в Днепр впадает. В письмах, взаимно данных, положены крепкия статьи о том, что мирные договоры о нестроении Кызыкермена и иных городов, о нестеснении вольностей и всякой свободы, о мирном между собою пограничном пребывании и все, что в них на пользу всенародную положено и поставлено, были ненарушимо сохранены. О крымской-же стороне никакой отмены в письмах не сделано, потому что когда пришла очередь договариваться о ней, то от (турків.— Авт.) были предлагаемы неудобно решительные запросы, особенно о Каменном-Затоне, и хотя мы, согласуясь с пактами, склоняли их к согласному той стороны разсуждению, однако они, опираясь вместо действительной причины на свое упорство, это принять по нашему предложению и описать не захотели, чтоб та сторона в таком порядке оставалась, как о ней в мирном договоре положено; только к тому и приклонились, чтобы отложить комиссию о той стороне, до предбудущаго года... После этого начальные комиссары обеих сторон Днепра, октября 25 дня, разъехались во-свояси»⁹⁵⁸.

Д. Максимович підтримував задум І. Мазепи порвати з Московією. Отримавши 1708 р. уряд генерального осавула, він виконував різноманітні доручення гетьмана під час повстання. Після Полтавського бою здався⁹⁵⁹. Його репресували і заслали в Архангельськ. Більше він не побачив України. Д. Максимович помер у злиднях на засланні у 1732 р.⁹⁶⁰.

Його сини Федір та Іван після смерті матері у 1711 р. зростали у Москві⁹⁶¹. За зверненнями Іоанна Максимовича вони були зараховані у гвардійські полки, перший — у Семенівський, а другий — в Ізмайлівський⁹⁶². Сержант Ф. Максимович у 1728 р. звертався до гетьмана Д. Апостола у справі батька: «Отец мой клятвами и неблагословением отеческим претячи, непрестанно пишет ко мне, чтоб с движимаго имения того, которое после его, отца, оставленное, у швагра моего Николая Бороздны и жены его Борозниной, а моей сестры, обретається, четвертую долю выделивши, ему ж отцу ради пропитания, при крайней беде и нижете будущему, в Архангельской город прислать; о чем с соизволением других моих братьев и сестер, многажды у их, Николая Бороздны и жены его писмами и словесно домогался, жебы отец наш при бедствии своем, принаймней с своего имения получил спомоществование; однако он, Николай Бороздна, с своего женою, як на нас, так и отца нашего, против воле его отеческой, с того движимаго належные части удержуют и желают того имения посессорами быти»⁹⁶³.

Син Д. Максимовича, попри все, завдяки підтримці українців 1741 р. очолив Стародубський полк і був у ньому полковником до 1756 р.⁹⁶⁴.

МАКСИМОВИЧ ВАСИЛЬ МАКСИМОВИЧ (? – 1693)

У М. Васильківського, крім Дмитра, було ще сім синів: Іоанн (архієпископ, митрополит.— *Авт.*), Василь, Петро, Григорій, Михайло, Антон ⁹⁶⁵ та Іван. В історичній літературі В. Максимовича помилково називають компанійським полковником, наказним переяславським полковником, який загинув у 1698 р. на Кодимі ⁹⁶⁶. Насправді він не обіймав впливового уряду. Як і батько, В. Максимович займався господарськими справами. Згідно з універсалом І. Мазепи від 15 березня 1691 р. йому, переяславському обивателю, було надано право «зачати и робити селитру» і «певную квоту до скарбу войскового платити» ⁹⁶⁷. Як писав сучасник останнього С. Величко, у 1693 р. на Кодимі «дістався до бусурманських рук значний переяславський товариш Василь Максимович» ⁹⁶⁸, якому тоді ж відрубали голову.

МАКСИМОВИЧ ПЕТРО МАКСИМОВИЧ (? – 1708)

Уперше ім'я цього нащадка М. Васильківського зустрічаємо серед підписантів Коломацьких статей ⁹⁶⁹ у 1687 р. Тоді він очолив остерську сотню. Згодом він згадувався як значний військовий товариш ⁹⁷⁰.

МАКСИМОВИЧ ІВАН МАКСИМОВИЧ (? – 1708)

Хоча в історіографії згадується сім братів Максимовичів, на нашу думку, їх було вісім. Один з них прийняв чернечий постриг і отримав ім'я Іоанн *. Це призвело до того, що Івана Максимовича в подальшому ототожнили з братом. Насправді саме він за правління І. Мазепи очолював охотницький полк. І. Максимович ще за І. Самойловича почав військову службу в компанійському полку І. Новицького. Він тривалий час мав звання полкового осавула ⁹⁷¹. Як полковник І. Максимович уперше згадувався у жовтні 1690 р. ⁹⁷². В універсалі І. Мазепи від 1 листопада 1698 р. наказувалося войтові Обтова надавати плату «товаришови полку піхотного Максимового» ⁹⁷³. Тобто останній спочатку командував компанійцями, а потім сердюками.

У 1708 р. полк І. Максимовича взяв участь в обороні Батурина. «А в Батуринском де замке ныне войска четыре полка сердюцких, Чечелев, Покотилов, Денисов, Максимов» ⁹⁷⁴,— свідчив на допиті канцелярист О. Дубяга. Практично всі сердюки та полковник І. Максимович героїчно загинули 2 листопада 1708 р. під час оборони гетьманської столиці.

* Детальніше про нього можна прочитати у розділі 12.

МАКСИМОВИЧ ІВАН ПЕТРОВИЧ (? — 1.08.1732)

Син значного військового товариша Петра Максимовича, племінник Дмитра Максимовича та Івана Максимовича, закінчив у кінці 1690-х рр. Києво-Могилянську колегію⁹⁷⁵. Деякий час він працював у Ніжині у полковій канцелярії⁹⁷⁶. Згодом І. Максимович потрапив до складу військової канцеляристів Генеральної військової канцелярії⁹⁷⁷. І. Мазепа доручив йому виконувати різноманітні дипломатичні доручення. Так, 1704 р. наблизений канцелярист їздив з гетьманським посланням до Августа II⁹⁷⁸. У 1707 р. І. Мазепа відправив його в Малоросійський приказ з великим скарбом монет, знайдених під час побудови Печерської фортеці⁹⁷⁹. Завдяки діду та батьку, І. Максимович мав у Гетьманщині чималі статки. Акти Бендерської комісії, зокрема, засвідчують, що він втратив в Україні кількадесят тисяч золотих⁹⁸⁰.

І. Мазепа за три дні до повстання послав канцеляриста «з останнім привітом до царського двора, неначе на вівтар московської жорстокості»⁹⁸¹. Хоча «лютість москалів домагалась там цілком пожертви» його, як розповідав І. Максимович у Бендерах, усе ж він, забувши про власне добро, поспішив не до Меншикова, а «до гетьманського боку вже до Дегтярів із відповіддю»⁹⁸².

Після Полтавського бою старшина залишився з І. Мазепою. На еміграції П. Орлик призначив його генеральним писарем у свій уряд. І. Максимович разом з Д. Горленком та К. Довгополим їздив у 1711 р. у Крим, де вони уклали союзницький договір з Кримським ханством⁹⁸³. Також він брав участь у дипломатичній місії до Стамбула. Разом з багатьма мазепинцями, що натерпілись на еміграції, отримавши хисткі гарантії безпеки власному життю, у 1715 р. І. Максимович повернувся в Україну, звідки його відправили на заслання до Москви.

І. Максимович влаштувався на роботу в бібліотеку Синоду. Тут у 1722–1726 рр. він уклав латино-слов'янський словник⁹⁸⁴. Відомо, що в грудні 1726 р. його як політично неблагонадійного звільнили з роботи. Ледей зводячи кінці з кінцями, репресований українець зробив ряд перекладів (зокрема, переклав посібник з медицини «Ковчежеу медицинский», збірки елегій Германа Гюго «Желания благоговенные»), редагував «Цветную Триод», книгу «Аполлодора грамматика» А. Барсова та інші видання⁹⁸⁵.

До вищесказаного слід додати, що у 1712 р. на заслання до Москви був відправлений брат І. Максимовича — Степан⁹⁸⁶.

— 3.6. —

ДОРОШЕНКИ

ДОРОШЕНКО АНДРІЙ ДОРОФІЙОВИЧ

У 1676 р. Петру Дорошенку, який добровільно склав з себе повноваження правобережного гетьмана, було надано для проживання містечко Сосниці. Сюди він вирушив 4 листопада 1676 р. із сім'єю,

родичами, 15-ма слугами, завантаживши власне майно на 30 двокінних возів⁹⁸⁷. Саме о тій порі сосницьким сотником було призначено його брата Андрія Дорошенка, який був паволоцьким полковником, наказним гетьманом (1674 р.). Але він протримався на цьому уряді, очевидно, недовго. Схоже, І. Самойлович не бажав мати під боком брата недавнього конкурента, а тому й усунув його з уряду. У 1677 р. Петра Дорошенка відправлено до Москви⁹⁸⁸. Іван Мазепа, який тривалий час служив у Петра Дорошенка, належав до найближчого його оточення, відразу після приходу до влади відновив Андрія Дорошенка на уряді сосницького сотника. При цьому слід зазначити, що його дружиною була дочка паволоцького полковника (1674 р.) Якова Гамалії⁹⁸⁹. Гамалії ж, як відомо, взяли активну участь у зміщенні І. Самойловича. Від І. Мазепа сотник П. Дорошенко у 1689–1690 рр. отримав у володіння Козляничі, Чорнотичі, Верхолісся, Купчичі, «млини на Убеді, Мені, Бречі»⁹⁹⁰. Сосницький уряд (орієнтовно у 1691 р.) він передав своєму синові Іванові⁹⁹¹.

ДОРОШЕНКО ІВАН АНДРІЙОВИЧ (? — до 1712)

І. Дорошенко, очевидно, займав сосницький уряд з деякими перервами до 1709 р. У 1708 р. він підтримав І. Мазепу⁹⁹², за що потім у нього було конфісковано частину володінь. І. Дорошенко мав рудню поблизу села Рудки⁹⁹³. Його дружиною була Анастасія Мокрієвич.

ДОРОШЕНКО ВАСИЛЬ АНДРІЙОВИЧ (? — 1731–1733)

Молодший син Андрія Дорошенка був одружений з дочкою колишнього брацлавського полковника Івана Лисиці⁹⁹⁴, який аж до своєї смерті був у Батурині при І. Мазепі. В. Дорошенко згадується у 1690-х рр. волинським сотником. Універсалом від 12 квітня 1691 р. гетьман надав йому можливість зайняти греблю і будувати «млини помеж Сосницею і селом Масалаєвскою за певну сумму»⁹⁹⁵. Після 1709 р. у нього забрали слобідку Луб'янку⁹⁹⁶. Це вказує на те, що останній постраждав за участь брата у повстанні. У «Деле о учреждении в Малороссии Войсковой Канцелярии и о приведении к присяге служителей оной» від 17 листопада 1720 р. фігурує в негативному контексті як неблагонадійний канцелярист Василь Дорошенко⁹⁹⁷, якому І. Скоропадський надмірно довіряв підписувати важливі папери. Під 1723 р. він значився сосницьким сотником, але невдовзі за станом здоров'я полишив цей уряд.

РОЗДІЛ 4

ПРЕДСТАВНИКИ ТАЄМНОЇ
ТА ПРОЗОРОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Згідно з Коломацькою угодою гетьману заборонялося вести дипломатичні переговори з правителями сусідніх держав. Одне з її положень застерігало «не писати й не посилати до польського короля, до інших государств і до кримського хана, а коли від якихось государств чи від кримського хана прийдуть до них листи, то ті листи прийняти їм і прислати до великих государств на Москву в приказ Малої Росії, а від себе їм у відповідь на ті листи ні до кого не писати»⁹⁹⁸. Втім, потреба мати неофіційні контакти з Польщею, Кримським ханством час від часу виникала. І Мазепа шукав союзників на випадок непередбачуваних санкцій Москви щодо Батурина. У гетьманській ієрархії не було інституції, яка б відповідала за зносини з іншими державами. Певні, дозволені Малоросійським приказом дипломатичні функції, найчастіше виконував генеральний писар. До роботи у стосунках з царями гетьман також залучав практично більшість генеральних старшин. Зносини ж з Польщею, Кримським ханством мали таємний характер. Вони не могли афішуватись, позаяк російські урядовці ревниво стежили саме за виконанням цього положення Коломацької угоди. Ці реалії проектували пошук відповідних виконавців таємничих місій. І Мазепа, як правило, доручав їх або родичам (К. Мокієвському, І. Бистрицькому), або дуже довіреним канцеляристам, знайомим. «Есть и другой человек, прозываемый Быевский, — доносил В. Кочубей царям, — который тако ж до Крыму и до Білогородщины был от него посланный, тилко невідомо о чом; тилко коли сказав сам мні, знат з помилки, же «Казингерей Солтан превисокое имя хулил Великаго Государя Нашего. Тое мні принеслося устами того Быевского»⁹⁹⁹. На випадок проваду кожен з посланців мав певну легенду, яка знімала підозру з гетьмана. І Мазепа, до того ж, старався убезпечити себе від викриття й іншими конспіративними заходами, до яких вдавався для успіху справи. Таємні місії 1689–1690 рр. Соломона, 1691 р. Петрика, 1703 р. М. Миклашевського, 1708 р. І. Бистрицького фактично побудовані за одним конспіративним сценарієм.

— 4.1. —

ГРОДСЬКИЙ СЕМЕН ІВАНОВИЧ (СОЛОМОН)
(1650–1692)

У листопаді 1689 р. до польського короля Яна Собеського прибув з України чернець Соломон. Королівський покоєвий Подольський 16 грудня повідомив резидента Москви стольника Івана Волкова, що прибулець був з образом Спаса в Кримському поході і привіз листа від Мазепи, щоправда, без його підпису, але з гетьманською великою печаткою¹⁰⁰⁰. Довірений інформатор не знав про зміст написаного.

М. Костомаров однозначно трактує прихід ченця до Варшави як хитромудру провокацію проти гетьмана його недоброзичливців, котрі тоді намагалися скомпрометувати українського керманіча анонімними доносами про його таємне бажання з'єднати Україну з Польщею. «Обласканий московським урядом, не маючи при цьому причини остерігатися припинення до себе довіри, — зауважував він, — Мазепа нічим не спонукався до зради: польська сторона не була могутня, а московська дуже слабка. Мазепа не був ще таємним ворогом російського царя і російської держави, тому що це не надавало йому ніяких вигод»¹⁰⁰¹. Майже подібну точку зору відстоював й О. Оглоблин¹⁰⁰².

Відомі історики, на жаль, не звернули уваги на контекст подій осені 1689 р., коли становище гетьмана істотно похитнулося у зв'язку з двірським переворотом у Москві й усуненням від влади його патрона В. Голіцина. За указом Петра I І. Мазепу, який зі старшинами вже місяць перебував у російській столиці, було викликано з неї у Троїце-Сергіїв монастир¹⁰⁰³, де було облаштовано тимчасову ставку юного царя та його прибічників. У селі Воздвиженському українське посольство 9 вересня царським розпорядженням зупинено. «Потім питано у нього (гетьмана. — *Авт.*), — писав С. Величко, — навіщо він приїхав у Москву і за чийм указом. На це питання гетьман дав докладну відповідь, що учинив те за монаршим указом, присланим від князя Голіцина. Тоді проти нього, Голіцина, з товаришами виник великий монарший гнів і підозра в недоброзичливості»¹⁰⁰⁴.

Під час короткої церемоніальної зустрічі з Петром I гетьман, вибачившись за нездужання, виступив з короткою промовою, в якій пообіцяв вірно служити царям. З цієї хвилини, за версією більшості дослідників, «чар Мазепи взяв верх»¹⁰⁰⁵ і між ним та царем зав'язалася довготривала дружба, яку ніщо не могло потьмарити. Насправді сімнадцятирічний Петро I, який проводив час у «марсових потіхах», п'ятиці з друзями як до перевороту, так і пізніше¹⁰⁰⁶, ще був далекий від політики, дипломатії, заглиблення в тонкощі управління державою, аби за кілька миттєвостей однозначно визначитись у своїй приязні до керманіча України. Реальна влада опинилася в руках брата царя Наталії Кирилівни 25-річного випивохи Льва Нарішкіна. За свідченням родича Петра князя Б. Куракіна, після семирічного правління царівни Софії, коли «торжествовало довольство народное», настало «непорядочное» правління Нарішкіних і тоді почалося «мздоимство

великое и кража государственная». На роль другої особи в країні висунувся «интригант дворовый» боярин Тихін Микитович Стрешнєв (1644–1719). Помітно піднявся вплив і кімнатного стольника Петра, начальника приказу Казанського палацу Бориса Олексійовича Голіцина, який керував переворотом 1689 р., був «ума великого», але «любил забавы и разорил вверенную ему область взятками».

Восени 1689 р. у Москві тривали розслідування, розшуки прибічників Софії, репресії щодо них. Підозра у виступі на боці заколотників падала й на Мазепу, адже його та кількесот козаків і старшин явно викликали у російську столицю для підсилення партії Голіцина. Такий висновок зробив, зокрема, французький дипломат Де ля Невіль¹⁰⁰⁷. Він же повідомив про прибуття в Москву для підтримки Софії черниць* із Києва¹⁰⁰⁸.

Непевність становища Мазепи підсилювалась і ревізією конфіскованих скарбів І. Самойловича. Уже в грудні 1689 р. гетьман звітував перед переможцями двірського перевороту, куди й кому він передавав конфісковане¹⁰⁰⁹. Згодом до Гетьманщини були направлені ревізори для повторного обліку майна попереднього гетьмана¹⁰¹⁰.

Весною 1690 р. було проведене ретельне слідство і щодо анонімного листа царям про замір гетьмана 1689 р. допомогти В. Голіцину усунути Петра. З цією метою до Батурина приїздив дяк Борис Михайлов, і Мазепа намагався переконати його, що донос відправив з корисливою метою Михайло Гадяцький з допомогою Родіона Дмитрашки та Леонтія Полуботка. Виправданням гетьмана ніби повірили. І все ж після арешту 30 листопада 1690 р. М. Гадяцького і відправлення його в Москву (згодом відпустили додому) думний дяк О. Українцев секретно доручив В. Кочубею наглядати за І. Мазепою¹⁰¹¹. Останнє фактично означало, що нові правителі не довіряють І. Мазепі. Активізувалась і опозиція. В Україні поширились чутки про скинення гетьмана з уряду і що замість нього «якийсь інший пан має бути»¹⁰¹².

Згадане, зрозуміло, не заспокоювало Батурина «прихильністю Петра І», а змушувало вдаватися до пошуку шляхів збереження існуючої гетьманської влади. Ще у вересні 1689 р. в Москві відбулася таємна зустріч французького резидента Де ля Невіля з Іваном Мазепою. Перший, проїжджаючи Польщу, відвідав польського короля Яна Собеського. Від нього він отримав доручення не тільки передати листи царям, а й побачитися з Мазепою, переконати його прийняти польську протекцію. «Незважаючи на небезпеку, — писав згодом Невіль у своїх спогадах, — я декілька разів старався його (Мазепу. — *Авт.*) стрінути. Я переодягнувся і в товаристві надвірного німецького лікаря зустрів його вночі й запропонував йому протекцію польського короля»¹⁰¹³.

Обережний гетьман тоді не дав французу ствердної відповіді. Але пропозиції короля, схоже, в умовах серйозної небезпеки його зацікавили. У скрутні дні листопада — грудня 1689 р. зв'язок з Варшавою

* Він оцінює їх кількість у 800 осіб, що дуже нереально. Правдоподібніше делегація Печерського Вознесенського (де ігуменею була мати гетьмана) та Флорівського Успенського жіночих монастирів налічувала до 80–100 черниць.

як союзником міг переінакшити плани Москви щодо зміщення гетьмана, посилення контролю над ним та гетьманатом. У цьому зв'язку трактування місії ченця Соломона лише як провокації не зовсім правомірне і потребує ретельного аналізу. Джерела 1689–1691 рр. у цій справі засвідчують неабияке прагнення Батурина та Варшави за будь-яку ціну дистанціюватися, відхреститися від поміченого російською резентурою в Польщі прибульця. Звідси у донесеннях, виправданнях, поясненнях Москві чимало фантазії, плутанини, явної брехні. Не піддавати сумніву ці тенденційні дипломатичні фальшування, брати їх за основу – означає свідомо відхилитися від пошуку істини.

Розслідування, яке проводилось у Польщі та Московії у 1690–1692 рр. щодо прибулого до короля посланця з України, висвітлило три версії-пояснення його дій. Згідно з першою з них Соломон виконував завдання В. Голіцина та І. Самойловича.

У Батурині пов'язували ченця з опозиціонером гетьмана – Михайлом Гадяцьким. У Малоросійському приказі ретельно вивчалася і третя, найголовніша версія, – чи не був Соломон усе ж таки посланцем І. Мазепи?

Розглянемо спочатку перше трактування-пояснення його появи у Польщі. У листі полковнику Василю Іскрицькому від 6 травня 1690 р. польський король просить послати до Мазепи гінця «відразу з цими попередженнями, які йому потрібні»¹⁰¹⁴. Ось що мав знати гетьман: «Сказав (Соломон. – Авт.), коли він перебував при царському дворі, позвав його до себе молодий князь Голіцин, правитель Москви, під час походу батька на Крим. Бажаючи, певно, згубити Мазепу, послав його до Самойловича Поповича на місце його заслання. Самойлович ніби написав ці листи і печатки попросив підробити, й давши добрі гроші, послав його до Польщі»¹⁰¹⁵. Детальніше цю версію викладено 19 травня 1690 року у добровільній конфесії, тобто зізнанні Соломона, записаному поляками на вимогу московських урядовців. «Тоді той Самойлович, – свідчив чернець, – з намов Голіцина наказав мені листи придумувати і писати ніби від Мазепи до короля його Величності і до ксьондза Шумлянського, котрі я при ньому писав. Потім дав мені фальшиву печатку, котрою я ті листи скріпляв. Ту ж печатку наказав взяти з собою, аби міг писати нові листи. Усно так сказав мені Самойлович: як тільки отримаєш на ті листи письмову відповідь, то їдь з нею до Голіцина старого, до війська і віддай її у його власні руки, бо цим можна буде взяти Мазепу до столиці як зрадника»¹⁰¹⁶.

Згадане пояснення – не що інше, як «легенда»-прикриття, вигадана у Польщі для розслідувачів цієї справи у Москві. Сім'я Голіцинів підтримувала дружні стосунки з гетьманом І. Мазепою, а тому задумувати проти нього інтригу, при тому у дні власного падіння, їй було ні до чого (9 вересня 1689 р. князі були позбавлені боярського сану, маєтностей і невдовзі відправлені в Каргополь).

Не міг зустрітися Соломон і з І. Самойловичем, який, за його оповіддю, перебував у Nizna¹⁰¹⁷ (С. Величко у своєму «Літопису» пише: «Одні казали, що послано його в якесь Нижнє над Волгою, а інші оповідали, що в Тобольськ»). Тобто в Батурині, де працював у канцелярії автор цього повідомлення, достеменно не знали, куди насправді відправили недавнього

їхнього зверхника.— *Авт.*) Відомо ж, що екс-гетьман утримувався у Якутську, в тюрмі¹⁰¹⁸, за тисячі кілометрів від Москви. До нього заборонялося пускати відвідувачів, він не мав можливості писати¹⁰¹⁹. За передавальними списками якутських воєвод прізвище І. Самойловича як засланця згадувалося протягом п'яти років¹⁰²⁰.

Спростував своє зізнання й сам Соломон у «Діаріуші», написаному ним у Польщі. Так, він зазначив: «Стражник коронний тої ж ночі прийшов і сказав мені через вікно: скажи, що тебе вислав колишній гетьман Попович (Самойлович.— *Авт.*) і будеш вільним»¹⁰²¹. Далі автор оповідав, як записували його конфесацію: «Прийшли до мене на інквізицію ті всі особи., а вони те, що самі хотіли, те й писали»¹⁰²². Референт коронний, зазначив він, «дав мені науку брехні»¹⁰²³.

Отже, за завданням польського двору, зміст свідчень Соломона подавали таким чином, аби на І. Мазепу не лягла тінь підозри у зраді царів. Тому й Ян Собеський спішив проінформувати Батурин через полковника В. Іскрицького про «посланця Самойловича», аби гетьман і король мали спільне виправдання перед Москвою.

Автор другої версії-тлумачення дій викритого у Варшаві російською агентурою прибулого з України — І. Мазепа. Усю вину за появу ченця Соломона в Польщі він поклав на Михайла Гадяцького, племінника Самойловича. Останній, як писав гетьман у листі до царів, навіть «бывшему гетману, дяде своему желал зла»¹⁰²⁴. Дяку Борису Михайлову Мазепа у квітні 1690 р. в Батурині розповів про особисту неприязнь колишнього гадяцького полковника до нього: мовляв, Михайло Гадяцький звинуватив його, ще генерального осавула, в отруєнні сина та дочки І. Самойловича¹⁰²⁵. Після Коломацького перевороту 15 вересня 1687 р. «старшина били челом, чтоб ему, Михайлу, в малороссийских городах не быть, потому что он непостоянный человек»¹⁰²⁶. Узятий під караул, він був відправлений на прожиття в Москву, де під час скинення Голіцина намагався накликати гнів царя на Мазепу¹⁰²⁷.

Заарештований за гетьманським наказом на Сумщині Панас Озерянський*, який служив у М. Гадяцького, засвідчив на допиті, що Соломона відправив до польського короля з фальшивими листами племінник Самойловича¹⁰²⁸. Підтвердив цю версію на допитах у Москві й чернець. Лише звинувачений, витримавши тортури, не зізнався ні в чому. «Пытан черкасский полковник Михаил Гадяцкий в государственном деле,— твердить тогочасний документ,— с пытки он ни в чем не винился, очистился кровью и сослан в ссылку»¹⁰²⁹. Схоже, він став жертвою нищівної розправи як затятий ворог — опонент Мазепа.

Його співпраця з Соломоном нелогічна хоча б з тих міркувань, що для ченця вона несла смертельну загрозу. У разі отримання від короля письмової відповіді чи універсалу на фальшиві листи з проханням протекції від гетьмана він мав би виступати в Посольському приказі в ролі не викривача, а свідка — спільника Мазепа-зрадника. А отже, його чекала сумна доля — тортури та смертна кара. У листах,

* У Гадячі в ті дні сотникував Іван Озерянський (або його брат, або батько). Отже, Панас Озерянський не міг свідчити інакше, як від нього вимагалося.

якби їх автором замість І. Мазепи був М. Гадяцький, не наголошувалося б про необхідність вжиття з обох боків конспіративних заходів, не висловлювалося б прохання вести спілкування за допомогою надійних посланців, без кореспонденції («а листи при ньому були б, а їх знайшли б, то б ми відразу пропали»¹⁰³⁰).

Колишній гадяцький полковник до того ж не знав про вересневі таємні пропозиції гетьману від короля, передані французьким резидентом, а тому й не міг прогнозувати позитивну реакцію Яна Собеського на майстерно виготовлену фальшиву приманку. А відтак уся акція без впевненості її ініціатора в успіху була авантюрою, не мала сенсу.

Ймовірний посланець племінника І. Самойловича, крім того, ніби навмисне, аби викрити себе і провалити задумане, найняв під кінець своєї місії для написання чергової партії листів від І. Мазепи варшавського студента.

Польський дослідник «Діаріуша» Соломона А. Даровський, не сприйнявши критично конфесацію ченця, сумнівається у ширості й правдивості написаного останнім у власних нотатках. Друкуючи текст маловідомого джерела, історик зазначав, що в ньому є «легке помішання змістів»¹⁰³¹. Зроблено це, мовляв, для того, аби уникнути покарання. З А. Даровським можна погодитися лише в тому, що Соломон писав щоденник не тільки для себе. Він був під наглядом, заарештованим, а тому кожної миті міг розраховувати на те, що його нотатник заберуть (це й трапилося перед відправленням до Москви). З цих причин чернець вів записи, не розкриваючи прізвищ тих, хто його направив, уникаючи прямої відповіді, чий завдання він виконував.

Якби Соломон діяв в інтересах М. Гадяцького, то мав би зробити якісь натяки, зауваги про свій зв'язок з Батурином. Але в його нотатках фіксуються антимосковські заміри польського двору і водночас проглядається певне табу щодо особи І. Мазепи, його оцінок. Усе це дає підставу дуже засумніватись у діях ченця як агента М. Гадяцького.

Третя версія пов'язує місію Соломона з таємними планами українського гетьмана, конспіративними заходами, вжитими його посланцем та Батурином. Аналіз джерел і «Діаріуша» переконує, що підозри московських чиновників щодо цього не були безпідставними. Саме І. Мазепа дає найбільше фактологічних аргументів для розуміння Соломона як агента Батурина.

У польській конфесатії, адресованій насамперед московському слідству, — багато фантазій, зокрема, викладена зручна для І. Мазепи «легенда» про намір В. Голіцина скинути його з гетьманства. Водночас у допиті Соломона є і свідчення, які суттєвого значення до появи ченця у Варшаві не мають. Допитувачі ретельно зафіксували біографічні подробиці життя сорокарічного прибульця, який мав середній зріст, бороду, довгі вуса¹⁰³². Перед постриженням у ченці він називався Семеном Гродським. «Я народився в Польщі, в Бродах, — зазначав він у «Konfesata dobrowolna» — Батько мій, Іван Гродський, був бродським міщанином, але за Дорошенка і польської війни переїхав до Чигирин, і мене під час перебування там ксьондза Шумлянського, єпископа Львівського, віддав там же до гетьмана Дорошенка, при котрому я й був років шість»¹⁰³³.

Відомо, що Йосип Шумлянський прийняв єпископську хиротонію 1 лютого 1668 р.¹⁰³⁴ Його, як повідомляв Самовидець, 1671 р. «запровадивши в Чигирин, немало держачи, Дорошенко отпустил»¹⁰³⁵. Отже, саме тоді розпочалася служба С. Гродського у правобережного гетьмана. У листі до В. Іскрицького Ян Собеський уточнив, що він «був хлопцем при Дорошенку»¹⁰³⁶. Ця деталь дуже пов'язує його з І. Мазепою, позаяк останній займав у Чигирині уряд ротмістра надвірної компанії. Можливо, що С. Гродський навіть служив під його безпосереднім керівництвом. У всякому разі вони обидва були при дворі Дорошенка і добре знали один одного.

Після ліквідації правобережного гетьманату Соломон деякий час козакував у різних ватагах, поки не потрапив у 1677 р. у полон до татар. У 1678 р. йому вдалося втекти від них і пожити два роки в Полтаві у батька, який там оселився¹⁰³⁷. Чернече життя він розпочав орієнтовно у 1680 р. «в Козельці за Києвом, там в монастирі провів півтора року»¹⁰³⁸. Наступні вісім років Соломон, за його власним твердженням, прожив у московському «Симонівському монастирі»¹⁰³⁹ і зрештою опинився «в Савинському дворі на Тверській вулиці, звідки часто ходив на службу до царів на замок». Останнє повідомлення про перебування у Москві було неправдиве. Причина тому невипадкова. Насправді, як виявив помічник резидента Москви у Польщі І. Волкова дяк Паюсов, Соломон жив у Донському монастирі¹⁰⁴⁰. Архімандритом же останнього був українець Никон, якому, за свідченням В. Кочубея, І. Мазепа давав читати свою «Думу». Отже, ця людина була близькою гетьману*. Саме архімандрит, схоже, і послав довіреного йому ченця з листами І. Мазепи. Тому він і приховував співучасника, старався не накликати на нього біду.

Польський король у посланні В. Іскрицькому зазначав, що чернець «зайшов у Москву і ніби був у числі придворних півчих»¹⁰⁴¹. Згадувана заувага прояснює причини залишення ним Чернігівщини. 1682 р. за вимогою царівни Софії «велено выслать в Москву певчих не из Киева, откуда обыкновенно высылались они, а из Чернигова»¹⁰⁴².

Не будучи в Україні більше восьми років, Соломон разом з тим, як засвідчує його «Діаріуш», добре знає про сімейні старшинські зв'язки, прихильників та опонентів українського керманіча. Так, під час зустрічі з Яном Собеським він зазначає: «Милостивий королю, не буде пан гетьман наш вірити пану Іскрицькому, бо з його зятем знаходиться в великому гніві»¹⁰⁴³. І далі уточнює, що цей зять — миргородський полковник Данило Апостол. Михайло Гадяцький з 1687 р. проживав у Москві, а тому навряд чи знав, з ким гетьман ворогував, хто його підтримував. Певні подібні застереження перед відправленням до Польщі Соломон швидше за все отримав від І. Мазепи.

Велике посольство з Гетьманщини 1689 р., очікуючи відправлення до Батурина, розв'язки двірського перевороту, проводило зустрічі з московською знаттю, духовними особами, земляками.

Чернець Соломон, як колишній дорошенківець, не мав перепон для спілкування з гетьманом, з яким його єднали три роки спільної

* Детальніше про архімандрита Никона — у розділі 12.

праці. Зустріч двох побратимів, пропозиція французького резидента, реалії московських репресій, схоже, дали імпульс ідеї терміново розпочати таємні переговори з польським двором.

Достовірність місії Соломона спочатку не викликала сумнівів у Варшаві. І, головним чином, тому, що чернець, за заувагою короля, мав «печатку велику з олова Запорозьку, і другу, меншу, з міді, власну шляхетного Мазепи»¹⁰⁴⁴.

Якщо М. Гадяцький чи якийсь опозиціонер готував провокацію проти гетьмана, то вони дуже ризикували бути викритими ще при спробі найняти співника – майстра для виготовлення відповідних гетьманських знаків. За їх підробку золотарі, замовники фальшивування каралися смертю. Російський резидент Волков інформував царів про те, що за його відомостями печатку допомагали виготовити Соломону двоє слуг Мазепи¹⁰⁴⁵. Але це, без сумніву, гетьманська або польська «легенда» для відведення підозри від головного спонукача дипломатичної місії в Польщу.

Чернець з'явився у Львові орієнтовно 21–23 листопада 1689 р. За «Діаріушем», він спочатку побачився з місцевим єпископом Й. Шумлянським, а вже той організував йому через день-два зустрічі з Яном Собеським, його оточенням у Жовкві. «І наказано мені листи читати перед королем, – оповідав автор щоденника, – Слухали те і гетьман, і маршалок, і підскарбій, і кухмістер, а іншим панам наказано вийти»¹⁰⁴⁶.

У читаних посланнях І. Мазепа скаржився на утиски Москви, просив протекції, захисту й допомоги у боротьбі з царями і запевняв, що татари будуть на його боці¹⁰⁴⁷.

Польський двір, шокований почутим, довго вирішував, що відповісти на несподівану звабливу пропозицію. Якраз 20 листопада 1689 р. король відправив полковнику Василю Іскрицькому, який дислокувався на Правобережній Україні, побажання зустрітися з лівобережним гетьманом.

«Дійшли до нас чутки, – писав Ян Собеський, – що шляхетний Мазепа, гетьман запорозький, в столиці з великою ввічливістю і почестями прийнятий, чому дуже радуємося, бажаючи йому доброго здоров'я та щастя»¹⁰⁴⁸. Отже, король, польський двір не знали про те, з яким страхом та напруженням керманія України повертався додому, як важливо було для нього швидко дізнатися про реакцію Польщі на висловлені прохання. Натомість звернення з Батурина довго вивчалось, обговорювалось. Зрештою, лише 22 грудня 1689 р.¹⁰⁴⁹, тобто майже через місяць, Соломона відпустили. Нічого конкретного при тому йому про думки, порушені в листах, не сказали. Чернець у «Діаріуші» зазначав, що король попросив «пану Мазепі сказати усно про Палія, що його звільнить (С. Палій був ув'язненим з XI.1689 по IV.1690. – Авт.), бо вже з гетьманом поєднався»¹⁰⁵⁰. Ян Собеський також наказав передати й таке: «Якщо вже так стало, то з Московією треба мудро почати, таким способом, як під Чудновом*. Я зараз з ханом добре живу, а свого посла таємно пошлю, щоб татарський представник їхав на Сейм і його усі пани бачили»¹⁰⁵¹.

* Видати татарам.

У 1692 р. львівський єпископ Й. Шумлянський, листи якого фігурували у розслідувальній справі Соломона в Москві, каявся російському резиденту Борису Михайлову за сприяння в 1689–1690 рр. Яну Собеському у підштовхуванні Мазепи до зради. Він повідомив, що його викликав король зі словами: «Пане отче, приспело твое время нам помогать, а кроме тебя делать этого дела некем»¹⁰⁵². Російський резидент зафіксував і такі зізнання єпископа: «И я по тому королевскому примеру писал к гетману Мазепе письмо своею рукою, чтоб он по желанию своему приступал к наследственному государю»¹⁰⁵³.

Майже через місяць після відбуття Соломона від короля польський двір за посередництва львівського єпископа делегував у Батурин шляхтича Климентія Домарацького. Лист Шумлянського, в якому І. Мазепу просили підтвердити посланцю, «як тепер хочеш чинити з королівською високістю і з Річчю Посполитою»¹⁰⁵⁴, датований 19 січня 1690 р. Очевидно, його ще надсилали на перегляд і затвердження королю. Підканцлер коронний 26 січня того ж року розписався за отримання сорока талерів «на експедицію певного чоловіка за Дніпро в Україну»¹⁰⁵⁵.

Поки Мазепа напружено очікував визначеності польського двору щодо захисту інтересів України, у Москві вже набирало обертів розслідування у справі Соломона, про загадкову місію якого оперативно проінформував царів російський резидент у Варшаві. «Принесена ко мне в Гадич, февраля в 7 день, — інформував царський двір гетьман, — ваша великих государей, вашего царского пресветлого величества, грамота, в которой указали вы, великие государи, мне подданому своему, чтоб я имел радение и прилежное тшание в спасении и охранении малороссийского края от прелестных козней, а собою к тому тшательно приложился, чтоб неистовый чернец именем Соломон, на возмущения сего народа устремленный, был сыскан и пойман»¹⁰⁵⁶.

Зволікання і обережність короля, викриття агента у Варшаві ще більше загострило напружену ситуацію в Батурині. Тепер Мазепа мав думати не стільки про продовження пошуку контакту з Варшавою, як про аргументацію власної непричетності до справи ченця. Всякий штрих — натяк на зв'язок з ним викривав його, давав вагомий козир опонентам та супротивникам в усуненні гетьмана від влади.

Після 9 березня 1690 р. І. Мазепа приїхав у Лубни¹⁰⁵⁷, куди прибув з листом від Шумлянського Климентія Домарацького*.

Гетьман, наполоханий варшавськими та московськими викриттями, запідозрив з боку прибульця провокацію проти себе й вирішив за краще його заарештувати. Це було зроблено завбачливо, оскільки гетьманські опоненти в анонімному доносі, підкинутому 9 березня 1690 р. у Києві стрільцям біля П'ятницьких воріт Печерського містечка¹⁰⁵⁸, натякали на зв'язки Батурина з Шумлянським. Крім того, особа львівського єпископа не заслуговувала повного довір'я, церковний ієрарх мав схильність періодично змінювати орієнтації, хитрувати, лавірувати в боротьбі за повноваження, маєтності¹⁰⁵⁹. У листі

* Овруцький архімандрит з 1696 року (за С. Величком. — *Авт.*).

Й. Шумлянського викривався Мазепа («недавно присланого від вашої милості з листом... диякона Соломона»¹⁰⁶⁰), нічого не говорилось про допомогу Польщі — висловлювалось лише побажання: «І в Божий час працюйте, і те їго з вільної шії народу свого зняти промишляйте»¹⁰⁶¹. Усно К. Домарацький передав, що на випадок війни І. Мазепі обіцяно 30 хоругв (4500 вершників) під проводом В. Іскрицького¹⁰⁶². Така підмога практично нічого не вирішувала, бо Московія на власний захист могла виставити до 150 тисяч вояків.

Застороги ж щодо провокації не були безпідставними. Соломон вирушив з Польщі 22 грудня, а лист єпископа датовано 19 січня, при тому із зауваженням, що Домарацького відправлено «мало не вслід за тим же дияконом»¹⁰⁶³. Майже півтора місяця він добирався до гетьмана!

Крім того, офіційна Варшава знову залишилася ніби ні при чому в місії посланця Шумлянського, що посилювало підозри в її співпраці з російським резидентом, який завдяки свідченням покоєвого Подольського був добре обізнаний у справі Соломона.

Приїхавши 15 березня 1690 р. у Батурин, І. Мазепа відразу за посередництвом довірених направив таємно до Польщі чернігівського полковника Я. Лизогуба чергові послання. Очевидно, вони були шифровані. При отриманні передачі Соломонові доводилось робити розшифрування надісланого, тобто оформляти, переписувати листи. На те, що чернець не вигадав їхній зміст, як це йому приписало наступне слідство, вказує ряд обставин. Так, зокрема, Соломон, перебуваючи у Польщі, не міг достеменно знати, коли гетьман з'явиться в Батурині (листи до короля і Шумлянського датовані 15 березня, а в інші дні березня І. Мазепа був у дорозі до гетьманської столиці!). Це по-перше. По-друге, хоч чернець згодом був обізнаний про відправлення К. Домарацького в Батурин, але ж польська сторона не інформувала його про деталі цієї місії. Звідкіля ж він знав, що Домарацькому не повірили «і його затримали ми (Мазепа.— *Авт.*) у себе»¹⁰⁶⁴, що посланець Шумлянського і Варшави не привіз офіційної стверджувальної відповіді на пропозиції про співпрацю? І. Мазепа, розчарований невизначеністю польського двору, ставив останній до відома, що «вже самі будемо з ордою бити Москву»¹⁰⁶⁵. Усе ж він сподівався, що «початок ми вчинимо, а ваша королівська милість дасть поміч в той час своїх жовнірів — скільки тисяч присилайте на назначене місце через Дніпро на Канів»¹⁰⁶⁶.

Подальші контакти з Варшавою через посередництво Соломона набули небезпечного характеру, бо його приїзд, зустрічі з королем фіксувалися російською агентурою. Задля конспірації, відвернення підозр від гетьмана, очевидно, Батурином була продумана акція самовикриття агента-посланця. Для цього чернець найняв студента Мерецького¹⁰⁶⁷, який допомагав йому переписувати листи, а потім зізнався в цьому у Варшаві. І. Мазепа в такий спосіб ніби спалював мости співпраці з польським двором. Версія про підступність його недругів набувала фактичного підтвердження. Вона впевнювала, що

гетьман не має нічого спільного з провокаторами, які ввели в оману короля і Шумлянського. Разом з тим його листи, які оголошувалися фальшивими для Варшави і Москви, несли реальну інформацію-пропозицію. Якби гетьману вдалося налагодити союз із Кримом і розпочати визвольну акцію, то надіслане королю набувало значення реального запрошення до дій.

Проте, Батурич спіткала невдача і в пошуку реальної допомоги на півдні України. Кримський хан Селім-Герей з ордою брав участь у складі турецького війська у війні з австрійцями¹⁰⁶⁸. Повернувшись з неї, він узимку 1690 року сховався на Білгородщину і зрештою поставив зморожених коней на перепочинок на півострові¹⁰⁶⁹. Джерела інформують, що він захворів і, підправивши здоров'я, подався в Порту¹⁰⁷⁰, де й пробув довгі місяці та в 1691 р. попросився у відставку.

Кримські ординці, як піддані Османської держави, без наказу султана не мали права розпочинати війни з серйозними противниками, зокрема із Московією. Можливо, Селім-Герей і їздив вирішувати це питання, просити про допомогу, однак його зверхники мали інші плани.

Відсутність хана в Криму, неготовність Османської держави ув'язуватись у війну з росіянами зводили нанівець зусилля Батурича в пошуку надійного бунта.

Польський двір, мріючи про повернення України під опіку Варшави, водночас не був самостійним у прийнятті кардинальних рішень. Після п'ятирічної перерви 6 лютого 1690 р. у Польщі зібрався сейм, який констатував, що в казні порожньо¹⁰⁷¹ і для військових заходів необхідно збирати податки.

Прихильники австрійської політики зорієнтували прибулу на зібрання шляхту розпочати підготовку походу проти турків, аби повернути Кам'янець і заволодіти Молдавією¹⁰⁷². Двомісячні дискусії на сеймі завершилися для України невігідними політичними пріоритетами сусідньої держави. Цьому сприяла і польська королева Марія Казимір д'Аркіян, яка мріяла укласти шлюби своїх дітей з близькими імператора Австрії — Леопольда I¹⁰⁷³. У зв'язку з цим вигідні пропозиції про мир татарського хана були відхилені¹⁰⁷⁴. Австрія всупереч планам Яна Собеського примиритися з Портою, підштовхувала Польшу до війни з нею¹⁰⁷⁵.

Ці реалії змушували Мазепу вдавати з себе заповзятливого вірнопідданого Москви. Ян Собеський у листі від 20 липня 1690 р. Василю Іскрицькому дивується, що, відкривши зраду Соломона, у Варшаві «не могли дочекатися у цій справі від шляхетного Мазепи гетьмана відповіді й пояснення»¹⁰⁷⁶.

Російський резидент Волков у ті ж дні дізнався про появу при польському дворі нового ченця з України, Іраклія Русиновича¹⁰⁷⁷, який нібито передавав відомості королю від слуг гетьмана. У листі ж Й. Шумлянського від 13 липня 1690 р. до короля прибулець називався «великим агентом п. Мазепи»¹⁰⁷⁸, який приїхав за гетьманським завданням без жодних пояснень забрати ченця Соломона. У «Діаріуші» останнього теж згадується про це: «Потім приїхали комісари від пана

Мазепи, монах Русинович з Печерського монастиря і козак від Мазепи і наказано мені прийти до себе»¹⁰⁷⁹. Зустріч відбувалася при спостерегачах. Соломону, як він оповідав, «дали... знати, щоби перед ними казав ті самі слова, що й у Варшаві, і звільнення мене тішили, і я так казав, як у Варшаві (тобто підтримав офіційну версію польського двору про нібито прибуття до Польщі від Самойловича та Голіцина.— *Авт.*)»¹⁰⁸⁰.

Незважаючи на вимоги Посольського приказу видати Соломона для слідства в Москву, польський уряд не поспішав це робити. Після приїзду Русиновича останній, як дізналася російська резентура, перебував у Жовкві незакутим¹⁰⁸¹. З ним зустрічався мазепинський козак Олександр Івановський. Ян Собеський, перекававши всю відповідальність за місію Домарацького на Шумлянського, який сам просив усе «на мене звалити»¹⁰⁸², водночас сприяє поширенню відомостей про Мазепу як сумлінного, чесного васала Москви. Це підігрування гетьману, трактування місії Соломона як інтриги екс-гетьмана Самойловича не випадкові. Король усе-таки вірив у справжність послань Мазепи. Якби було інакше, він, не вагаючись, відіслав би Соломона до Москви. Доля ж ченця, який твердив на слідстві: «Суд — не ваш, суд — Божий, душа мені вища за тіло»¹⁰⁸³, великою мірою залежала від вирішення у 1690–1691 рр. питання залучення Кримського ханства до війни проти Московії. Польський двір, сподіваючись на неї, на здобуття України під свій вплив чужими руками, до 1692 р. (!) відмовляв під усілякими приводами на настирливі звернення Посольського приказу видати Соломона. Проте очікувані акції не відбулися. Чернець був принесений у жертву великій політиці.

У квітні 1692 р. І. Мазепа отримав від царів повідомлення, що «старец Соломонка из Смоленска к Москве прислан»¹⁰⁸⁴ і що в цьому зв'язку гетьману треба «по розыску в ево воровстве и составе явитца»¹⁰⁸⁵. У Батурині з цього приводу був скликаний з'їзд старшин¹⁰⁸⁶. І. Мазепа не сумнівався, що в Москві готують розправу над ним. Як інформував він царів, «и знатные войсковые и рядовые товарищи велми о том скорбели»¹⁰⁸⁷, що його викликають на розслідування. Підстрахувавшись рішенням старшин, І. Мазепа відрядив у справі Соломона велике посольство на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом. Виїхали до Малоросійського приказу найвідданіші гетьману люди. Їх вирішили там тримати як заручників на непевний термін. 14 липня 1692 р. І. Мазепа надіслав царям листа, в якому «у пресветлого монаршеского престола покорственно мы просим с старшиною и со всем Войском Запорожским, упаядая многократно, челом бьем, дабы по милостивому вашему великих государей указу те послы наши с желаемым на все наши прощения отпуском вскоре были к нам отпущены»¹⁰⁸⁸.

На це звернення з Москви відповіли 29 липня 1692 р.: «А Якову Лизогубу, полковнику черниговскому, с товарищи указывали мы, великие государи, наше царское величество побыть еще на Москве до нашего царского в-ва указу, и как розыскное дело о воре Соломоне вершитца»¹⁰⁸⁹.

Чернець мужньо витримав усі тортури в Москві. Він чітко дотримувався вже гетьманської версії, що все зробив за намовою лише Михайла Гадяцького. Розслідувачі його справи так і не змогли добитися від польського уряду привезення до Москви перших і других послань від Мазепи. Королівський посланець Ян Окраса виправдовувався тим, що їм не надали значення і вони, мовляв, загубились¹⁰⁹⁰.

С. Гродського відрядили в Батурин з царським гінцем Язиковим для виконання смертного вироку. Подальша позиція Мазепи засвідчує, що доля закутого йому не була байдужою. Гетьман відклав виконання вироку і звернувся до царів із проханням помилувати ченця, від якого у нього було, здавалося б, стільки неприємностей. Зачекати з покарою він просив і старшинську раду. «Казнить его тотчас нельзя, — казав гетьман, — мы о нем к великим государям писали. Подождем царского указа. Еще надобно дать преступнику время покаяться да и людей собрать побольше, чтобы все видели казнь его. Недурно было бы повезти его по всем городам, чтобы народ везде его увидел (чи не для того, аби организовать йому втечу? — *Авт.*)»¹⁰⁹¹. Та з Москви надійшов царський указ виконати вирок, і 7 жовтня 1692 р. Соломона позбавили життя.

— 4.2. —

СУЛИМА ПЕТРО ІВАНОВИЧ (ПЕТРИК)

На Різдво щороку у Батурин приїздила на свої з'їзди-бенкети гетьманська старшина, яка при цьому погоджувала і визначала плани на рік. У січні 1691 року, якщо не увесь український генералітет, то його провідна частина (І. Ломиковський, А. Гамалія, М. Борохович, К. Мокієвський, Я. Лизогуб, Ю. Лизогуб, З. Шийкевич, М. Вуяхевич, М. Миклашевський) була посвячена у плани відокремлення України від Московії за допомогою Туреччини як найбільш зацікавленої союзниці у послабленні агресивного північного сусіда. Зробити такий висновок можна з огляду на відправлення якраз у ті дні старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Івановича Сулими¹⁰⁹² (Петрика, Петричевського) з секретною місією на Запоріжжя і до Криму.

В. Кочубей, який навмисне звинувачувався гетьманом у 1690-х рр. у зв'язках з Петриком, у доносі 1708 р., згадуючи давній епізод повстання 1692–1693 рр., зазначив, що І. Мазепа «глаголом племянника своего исходника сотвори»¹⁰⁹³. Цю загадкову фразу можна трактувати двояко: гетьман або послав у Крим свого племінника, або, назвавши Петрика племінником Кочубея, насправді відправив до ханів власного посланця. Тобто генеральний суддя відмежовувався від якоїсь втаємниченої причетності до акції старшого канцеляриста, він і не підтверджував близького родинного зв'язку з ним.

Кримське донесення піддячого Москви Василя Айтемирова про Петрика як Сулиму дещо прояснює походження посланця І. Мазепи.

* Так його, за повідомленням піддячого В. Айтемирова, називали у Криму.

Зауважимо, що сестра І. Мазепи Олександра взяла шлюб з Павлом Обидовським, який мав герб «Сулима». 16 представників роду Сулим служили на старшинських урядах у полках Лівобережжя. Петрик в універсалі від 1692 р. назвав себе Петром Івановичем¹⁰⁹⁴. Тобто його батьком був Іван Сулима. В історичній літературі відомі Іван Федорович Сулима (воронківський сотник у 1687 р., генеральний хорунжий у 1708–1721 рр.)¹⁰⁹⁵ та Іван Степанович Сулима (був гельмязівським сотником у 1684 р.)¹⁰⁹⁶. Їхні батьки були братами. Степан Іванович Сулима, переяславський сотник (1659 р.), разом з братом Федором, переяславським полковником (1659 р.) та Северином, козаком, нобілітовани польським сеймом, 30 травня 1659 р. отримали від Яна Казимира грамоту на Димер¹⁰⁹⁷. Діти без батька росли в бідності. У цей же час Степан Мазепа, батько Івана Мазепи, добився підтвердження за ним та його дружиною, нащадками права на село Мазепинці.

Як видно, Сулими були в одній команді з Мазепами, Виговським. Так, літопис Самовидця повідомляє, що товариш Юрія Немирича¹⁰⁹⁸ Сулима у 1644 р. «скупил немало голоти в Уманському повіті, оставивши Сірка поишол до Лисянки, которому Лисянка здалася и Ставища, где прийшол под Білую Церков, беручися до боку Виговського. Але Чернецькій з Маховским не дались оним скупити, того Сулимку под Білою Церквою розгромили, где и Сулимка згинул»¹⁰⁹⁹. Федір Сулима служив, як й І. Мазепа, у поляків, у 1673 р. перейшов на Лівобережжя. Двоюрідний брат Сулим Степан Сулима у 1669 р. був полонений П. Дорошенком. Отже, чимало деталей (служба у Виговського, прохання до Я. Казимира, дружба родин з Ю. Немиричем) вказує на те, що шляхи Мазеп та братів Сулим перетинались не раз, вони добре зналися і мали навіть родинний зв'язок. Оскільки Степан Сулима загинув у 1659 р., то його сини Самійло, Іван та Олександр* 30 липня 1661 р. отримали від польського короля грамоту на Димер, їм призначено опікуна Федора Сулиму¹¹⁰⁰. 9 листопада 1663 р. братам повторно була надана грамота на м. Димер¹¹⁰¹. Діти без батька виростили у бідності.

У листі полтавської старшини від 31 липня 1692 р. до Петрика зазначалося: «Всі ми знаємо, що батько твій жебрак і мешкав у нашому місті Полтаві у шпиталі, а ти, валяючись у школі між нищими і під вікнами нашими ходячи, вигодовувався крихтами»¹¹⁰². На нашу думку, саме Іван Степанович Сулима найвірогідніше є батьком Петрика. Адже Іван Федорович Сулима народився дещо пізніше. Його дружиною була Марія Леонтівна Полуботок (1664–1729 рр.), фактично лише на якихось 2–3 роки старша за Петрика. Отже, вона аж ніяк не могла бути його матір'ю. Хоча не виключаємо існування й третього Івана Сулими, бо відомо, що Петрик, відїжджаючи на Запоріжжя, заїхав з Полтави до кривних родичів у Нові Санжари¹¹⁰³.

* В. Модзалевський вважав, що це були діти його двоюрідного брата, теж Степана Сулими, якого 1669 р. захопив у полон П. Дорошенко. Але ж у 1661 р. Ян Казимир синам С. Сулими призначив опікуна Ф. Сулиму. Отже, це могло трапитися лише тому, що діти стали сиротами.

Іван Степанович Сулима 1684 р. згадувався гельмязівським сотником Переяславського полку. Отже, після поневірянь у молодості на Лівобережжя він мав певне суспільне становище, можливість вчити дітей. Те, що Петрик працював у Генеральній військовій канцелярії, вказує на його достатньо високий освітній рівень, і не виключає факту навчання у Києво-Могилянській колегії. У березні 1688 р. П. Сулима супроводжував генерального суддю М. Вуяхевича у поїзді до царів. Вони разом повинні були словесно про «войсковых потребных дел... донести, яко убо на речь в статьях писано»¹¹⁰⁴. У 1689 р. П. Сулима став старшим військовим канцеляристом. Отже, його здібності та заслуги були належно пошановані у Генеральній військовій канцелярії, гетьманом.

Побутуюча думка дослідників про самостійність акції-авантюри канцеляриста спирається в основному на просяїні І. Мазепю і подані ним у вигідному світлі свідчення його резидентів, дозорців для Малоросійського приказу. У Москву відправили документи про те, що Петрик втік на Запоріжжя винятково з особистих мотивів: «Гетман стал к нему быть недобр, оттого он и покинул его»¹¹⁰⁵, а також тому, що посварився з дружиною, яка нібито хотіла позбавити його життя. У листі, надісланому до неї, втікач писав: «Ганно! Ты как хотела, так и учинила! Не описываю твоих непристойных и злоторных поступков. Сама ты ведаешь, что делала. Если тебе лучше будет без меня, то забудешь меня. Живи, богатей, прохлаждайся, а я субет хоть соломаху естиму, да не буду опасаться за свое здоровье. Пришли мне зеленый кафтан, котел, треног и путо ременное, а хлопство мое, что там осталось, пусть будет в целости. Марта 2. Твой желательный муж»¹¹⁰⁶. Така фальшива, задалегідь домовлено-вірогідна інформація, по-перше, рятувала у разі провалу місії від репресій сім'ю П. Сулими, його родичів, по-друге, послаблювала пильність московської агентури, по-третє, відводила всілякі підозри від особи гетьмана. Тим часом І. Мазепа не поспішав сповіщати в Москву про «втечу» старшого канцеляриста і, власне, її приховував, що змушувало його далі за це виправдовуватися¹¹⁰⁷.

Самійло Величко, який тоді вже працював у Генеральній військовій канцелярії, у своєму літопису з упевненістю зазначав, що І. Мазепа, «замисливши як підступник якісь хитрощі супроти своїх государів, дозволив йому (Петрику.— *Авт.*) при особливій своїй таємній інформації від'їхати з Полтави до Запорозької Січі, а звідти до Криму і почати те, про що була дана йому від гетьмана словесна наука»¹¹⁰⁸.

Швидко здобувши на Січі авторитет і ставши там військовим писарем¹¹⁰⁹, П. Сулима, коли самостійно розпочав свою проти-московську акцію, поширював чутки, ніби мав у себе якийсь таємний лист від гетьмана І. Мазепи, який поділяє з ним усі його плани і дії¹¹¹⁰, розсилав по Гетьманщині послання про те, що він не прагне гетьманства, бо гетьман уже є готовий¹¹¹¹. На перший погляд, все це неправдиві заяви, мета яких одна — згасити сумніви у козаків, викликати їх на боротьбу, а там, мовляв, видно буде. Та маємо й інші підтверджувальні документальні дані, які вказують на головних рушіїв повстання.

Писар П. Сулими Григорій Волковський втік до Новобогородицького і 11 березня 1693 р. на допиті в Білгороді давав боярину Б. Шереметьєву дуже важливе свідчення про те, що старший канцелярист, «прибежав в Казыкерман, казыкерманскому бею объявляя письма и говорил, что де с теми писмами послал ево от гетмана писарь Василий Кочубей * в Крым к хану, чтоб он с ордами шол к малороссийским городам, и, совокуплясь с малороссийскими войски, итить бы им сопча войною на Великороссийские города»¹¹¹².

Сам допитуваний був свідком зустрічі Петрика з новим ханом у грудні 1692 р. «И как он, Петрушка, к тому хану пришол и пришод по их босурманской обыклости тому хану поклонился,— повідомляв перебіжчик,— и, поклонясь, положил перед него, хана, два писма; и те писма тот хан велел прочесть; и те писма перед тем ханом чтены. И писаны те писма к старому хану от гетмана и Кочубея, чтоб они татарове Малороссийских городов с народом учинили мир, и собрався шли к малороссийским городам, и, совокупясь с Малороссийским войском, итить бы им войною на Великороссийские города, так ж как было преж сего при Хмельницком (...). И те вышписанные письма хан отдал ему, Петрушке, по прежнему; а у того де у гетманского писма припис гетманской руки, а печать войсковая»¹¹¹³. Оскільки І. Мазепа засудив акцію Петрика, виступив з військом проти орди і «гетьмана», то цьому зізнанню не повірили, а відтак перебіжчик почав рятувати своє життя, виправдовуючи гетьмана і В. Кочубея. Тим паче, що його доставили спочатку у Батурин на «розыск и наказание»¹¹¹⁴. Після відповідних тортур у гетьманській резиденції арештант, як доповідав гетьман царям 26 травня 1693 р., «совершенно говорит, что подписи руки моея, гетманской и писма писаря Василья Кочубея, ни в каких листах не видал и ни от кого о том не слыхал и нигде о том своими устами никому не говаривал ни сказывал на листу руками проклятого врага Петрика поданном хану печать великую, подобну войсковой печати, но если б та была совершена войсковая печать, того он не ведает»¹¹¹⁵. Зрозуміло, що подібне зізнання у батуринській катівні не могло бути іншим.

Разом з тим Г. Волковському не було ніякого сенсу обмовляти гетьмана, йти на такий смертельний ризик заради чийось підступних інтересів. Передаючи правдиві відомості, донощик розраховував, безумовно, на великі царські милості. Його інформація дійсно дуже багато важила.

Звернемо увагу на таку промовисту деталь: у 1699 р. на боярина Бориса Шереметьєва, який вів перший допит Г. Волковського і, мабуть,

* У матеріалах допиту Никанора (справа Кочубея) є розповідь про те, як дружина генерального судді на одній з вечірок казала гетьману: «Поано, де, тебе коварничать! (...) Ты, де, и с нас головы рвешь: будто, де, они с мужем переписывались в Крым». И к тем, де, ее словам он, гетман, ей говорил: «Почему, де, вы ведаете, что я о том за вами ведаю?» И она, де, ему, гетману, говорила: «Писарь ево, гетманский, который у него, гетмана, писал всякие письма, при смерти своей дал мужу ево Кочубею, письмо своей руки, каково ныне у нее, что он, гетман, на них затевал, ево, Кочубеевым, именем писал в Крым», а к кому и о чем, того именно не выговорила.

десь висловаював невдоволення прикриттям справи, вийшов бунчуковий товариш Данило Васильович Забіла з доносом на гетьмана¹¹¹⁶. У Москві співчутливо поставились до нього. Боярин сказав прибулому: «Правда, и мне гетман добра не желает. Поживи, коли так, в Москве, пока великий государь не воротится из-под Азова, и никуда не ходи, ни в приказ, ни к боярам, а как царь воротится в Москву, тогда подашь на гетмана челобитную в мои руки, а я сам представлю ее великому государю и буду ходатайствовать об оказании тебе милости»¹¹¹⁷.

Гетьман випередив чолобитника власним поясненням і Петро I не взяв до уваги надіслану скаргу. Впевнений у своїй правоті (а ця впевненість йшла від того, що антимосковський настрої І. Мазепи все-таки був відомий у найближчому гетьманському оточенні!) Д. Забіла, як показало слідство в Батурині, першим звинувачувальним пунктом свого доносу визначив те, «что будто Его Милость вора Петрика к бусурманам выслаал, и о приходе бусурманском под городы был желателен»¹¹¹⁸. Тобто Шереметьєв, як і він, не сумнівався в оцінці подій 1692 р. Цю ж провину інкримінує українському керманичу і В. Кочубей у 1708 р. І. Мазепа, зауважив обвинувач, «злаго совету своего тайну откры» Петрику, «научи же его, како бегство сотворити, вручи ему Вашего Царскаго Величества довольное жалованье, иже и Малороссийским Полководам розда»¹¹¹⁹.

Згадані аргументи на користь гетьмана як головного натхненника антимосковського повстання 1692–1693 рр. не будуть повними без ще кількох суттєвих подробиць. Якщо пропозиції І. Мазепі від польського короля розірвати з Московією надійшли у вересні 1689 р., то від кримського хана — двома місяцями раніше. Зрозуміло, ханське звернення набуло актуальності після падіння цариці Софії, у 1690 р. Легальний контакт гетьманського посланця Пантелеймона Радича з представниками влади в Криму відбувся у лютому 1691 р. з приводу обміну полоненими¹¹²⁰. Ясна річ, що довірена особа гетьмана мала добру нагоду погодити одночасно й безліч інших питань, зокрема і про орієнтири керівництва України.

Закономірно виникає запитання: яку роль тоді відігравав Петрик, якщо він діяв за погодженням або, як писав С. Величко, «згідно підступної інформації, яку дав йому Мазепа (про це багато хто балакав)»¹¹²¹? Справді, начебто не було ніякої рації одночасно посилати з Батурина двох посланців з одним і тим же завданням. Але це, якщо не враховувати конспіративні заходи, попередній досвід реалізації місії Соломона. Таємна дипломатія І. Мазепи велася з оглядом на її провал, а тому гетьман завжди мав шанс на виправдання, спростування найтяжчого звинувачення (1708 р. Карлу XII надіслано від нього послання про намір гетьманської старшини порвати з Московією без підпису і печатки). Місія погодження планів Криму та України щодо Московії, на нашу думку, мала відбутися у два етапи: спочатку офіційний представник Батурина П. Радич повідомляє про наступний приїзд Петрика, про довіру його листам (мабуть, проекту договору), а вже згодом приїжджає старший канцелярист з відповідною

документацією. Д. Яворницький справедливо підмітив, що таємною метою першого було, як йому видається, «попередити хана про задуми * Петрика»¹¹²².

Якби П. Радич робив і перше, і друге одноосібно, то у разі провалу (шпигуни Москви були і в Криму) гетьман навряд чи знайшов би якісь аргументи на свій захист. Дипломатичний пошук контактів з Кримом у 1691 р. не вдавсь. Якраз тоді у Кримському ханстві сталася зміна влади¹¹²³. І П. Радич не зміг навіть погодити питання про обмін полоненими. Певний час у Криму тривали заворушення¹¹²⁴, йшла боротьба за владу, потім ханами були Саадет-Герей II (березень – грудень 1691 р.), Сафа-Герей I (січень – жовтень 1692 р.), Селім-Герей (жовтень 1692–1699 рр.)¹¹²⁵. Останній, до речі, ханствував також у 1670–1677, 1684–1690, 1702, 1703–1704 рр.¹¹²⁶.

У березні 1691 р. австрійський посол І. Курц, а в серпні – польський посол Я. Окраса вимагали від Москви виконати зобов'язання перед «Священною лігою» і розпочати новий похід на Крим¹¹²⁷. І. Мазепа таємно наказав зібрати Запорозьке Військо «укупу» на Січі і тримав його влітку там до наказу йти на ординців. Легальна мобілізація полків при цьому сприяла б організованому виступу Гетьманщини проти Московії. Гетьман, на нашу думку, інформуючи царів, значно перебільшував настрої невдоволення від неробства на Січі, і таким чином виманював невідготовлене московське військо до походу на Крим, аби здійснити потаємний задум. Але у Москві ніби передчували небезпеку. Нарешті розпочали третій похід на Крим якраз після втечі Петрика (!), бо отримали новий донос на Мазепу: «А остерегаем Восточных и Благочестивых Монархов для того, чтоб наше прибежище и оборона не была разорена от злаго и прелестного и давнего губителя Христианскаго Мазепы, Гетмана нынешняго, которой преж иго людей наших Подольских, Русских и Волынских в очах емля бусурманом продавал, церкви наши благочестивые, оклады и наряды здирая, Туркам сребро продавал, а потом Государя своего в вечное безчестье и безславие отдав, ево казны позабирал, и за те маетности сестре своей в наших краях покупил и покупает, а что пуши и больши подговорив Голицина, чтоб с Софиею Царевною руку дав, Вас, Царя Благочестиваго, не токмо с престола, но и с света согнать, в Москву приехать было, а изгнав веселье своими проторми приукрасить имел, котораго украшение из Немецких стран добыл было.

Твое Величество Царское, согнав с света и любезнаго брата Твоего Величества Иоанна Алексеевича, убить постановили. Ах! Доколе же и сего убийцы и на Ваше Царство наступника будете держать? Тех казнили, и иных поразсылали, а ему учинили поноровку, и того ждет, чтоб злой свой умысел збытием совершил»¹¹²⁸.

Сумісність між поїздкою Петрика на Запоріжжя і появою в Києві цього доносу свідчила про зраду, яка йшла з Батурина, з найближчого оточення гетьмана. Мазепа запанікував. До царів пішло його чергове виправдання: «Истинно радетьельная служба моя не точию в

* Щоправда, історик, очевидно, ототожнював їх лише з канцеляристом.

нерадетельство, но и в злое клетвопреступничество превращается. Тяжко уязвлен есмь непрестанными болезнями, сокрушилось и иссохло сердце мое. Идеже бы мне без таких напрасств и козней свободным разумником мыслити и простирати начинания о надлежащих в предбудущие времена службах и радениях, которые бы к угождению Вам и к охранению вольностей православного российского народа належаи, тут утесняет мя всегда скорбь, печаль, плач и воздыхание, от чего неточию плоть моя немоществует, но и малый разумишко мой пришел в притупление и дух мой едва держится во мне»¹¹²⁹.

Гетьман запідозрив у зраді Василя Кочубея. Відразу його агентура на Січі почала постачати у Батурич, а він відповідно до Москви вигідні для гетьмана свідчення. Так, згідно з цими повідомленнями, Петрик, підбурюючи запорожців до повстання, казав, що у разі його успіху «гетман зараз на Москву утечет, бо там его вся душа, а тут тилко тінь его»¹¹³⁰. Дозорець Рутковський «знайшов» відповідний компромат на генерального писаря, який, мовляв, і послав Петрика на Січ, бо той там казав: «Знаю, що гетьманові не бути живим... від мого пана писаря. Писар хотів, використавши якусь нагоду, заколоти його, і я живу, щодень очікуючи про те звістки»¹¹³¹.

У Москві гетьманський посланець Юрій Харевиц тоді ж казав, що «на Украине говорят, что он (Петрик) на Запорожье убежал с ведома генерального войскового писаря Василя Кочубея»¹¹³². У травні 1691 р. І. Мазепа про це заявляв московському посланцеві дякові Нікітіну («Петрушка совершенно побежал с ведома Кочубеева и полтавского полковника»¹¹³³). Згадані компрометуючі матеріали щодо особи генерального писаря дали підставу О. Оглоблину зробити помилковий висновок, що «саме Кочубей очолив блок опозиційних угруповань Гетьманщини й Запоріжжя, який в 1691–1692 рр. організував повстання Петрика»¹¹³⁴. Відомий історик, однак, при цьому зауважував у примітках: «Дальші наші досліди над цим питанням ще більше ствердили можливість участі Мазепа в цій справі. Проте, через брак певних даних, питання й надалі залишається дискусійним»¹¹³⁵.

Активна нищівна компрометація В. Кочубея І. Мазепою, використання з цією метою втечі Петрика¹¹³⁶ пов'язані передусім із дорученням відомого російського дипломата, думного дяка Омеляна Гнатовича Українцев, який у Посольському приказі контролював усі українські справи і мав право підписуватись замість царів¹¹³⁷, генеральному писарю «смотреть над всем поведением гетманским», а також запідозренням його в написанні доносу. У 1692 р. звинувачений у тяжких гріхах звернувся до митрополита Варлаама Ясинського з листом-сповіддю, де оповів, що «у ясновельможного виникла проти мене думка, ніби мене з другою особою наставлено і навчено з Москви доглядати за його рейментарськими вчинками і давати про все те знати в Москву», а також «той пасквіль, який оголосила флорівська ігуменя, немовби з мого відома або й за власною настановою було покладено»¹¹³⁸.

В. Кочубей, повідомивши й про інші обмови проти нього, заприсягнув: «Я свідчу перед Господом та сподіваюся вашій святині,

що ті вищеперечислені обмовки при невинності своїй зношу й терплю, а коли б я був винуватий хоча б в одному пункті із тих наносів, нехай пожене ворог душу мою і забере, і кине через швидку безчасну смерть тіло моє в землю, а всі мої труди вселить у порох»¹¹³⁹.

Непричетність його до справи Петрика підтверджується не тільки цим особистим зізнанням. Якби В. Кочубей справді очолював якесь старшинське антимазепинське угруповання, що шукало зв'язку з Кримом, то І. Мазепа мав достатньо доказів, аби за зраду або стратити його, або заслати до Сибіру (наприклад, 22 лютого 1692 р. доторець Рутковський сповіщав гетьмана про таке: «Захар, сын полтавского протопопа Луки, вместе с полтавским жителем Иваном Герасименком, возвратясь из Перекопа, где покупали лошадей, рассказывали слово в слово разговор свой с казыккерменским писарем Шабаном. «Знаете ли вы, господа полтавцы, – спросил Шабан, – каков человек у вас Кочубей?» Те отвечали: «Не знаем, только слышали, что писарь генеральный». – «Знаю я, что писарь, – продолжал Шабан, – писарь-то он писарь, да гетманом хочет быть и уже дважды писал в Крым, призывая Орду, чтоб пришла поставит его гетманом. Дело и сделалось бы, да хана не было. Он, Кочубей, и канцеляриста Петрика прислал в Сечу»¹¹⁴⁰).

Допит сина полтавського протопопа Луки, полтавчанина І. Герасименка та інших «свідків» дав би Москві достатньо доказів, щоб розправитися з генеральним писарем. У 1688 р. зняття з відповідальних посад багатьох учасників коломацького перевороту мотивувалось далеко невиннішими провинями. Та розслідування проводилося абияк, для форми і без жодних наслідків для генерального писаря, що вказувало на розуміння гетьманом «участі» підлеглого у справі старшого канцеляриста. Активне ж обвинувачення агента Малоросійського приказу (а в цьому гетьман не сумнівався, бо мав достатньо підкуплених, задобрених доброзичливців* у Москві) застерігало його від подальшого співробітництва не на користь Батурина. Сам Кочубей у записці про Орлика від лютого 1708 р., оповідаючи про те, як полтавський полковник Павло Герцик у 1692 р. примусив одного сотника написати листа «о мне губительный». Це повідомлення з Полтави відразу пішло до гетьманської столиці «будто той сотник сам собою о моем изменничем деле известившись»¹¹⁴¹.

Після активних дій Петрика з ханським військом і, мабуть, зізнання Г. Волковського на обіді у стародубського полковника Миклашевського І. Мазепа кинувся на Кочубея, бив його по щоках, кричав: «Ты с Петриком писал листы моим именем, отчего я в невинности моей сокрушаюсь и ношу такое нарекание». «Я ни в чем тут не виноват, ничего не знаю, – виправдовувався звинувачений, – разве писар захватил какие-нибудь старые письма из моей канцелярии, – этого я не знаю»¹¹⁴².

* Співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України В. Кривошея серед родичів І. Мазепи виявив Теофіла Бобровича, який служив у Посольському приказі, був учасником переговорів з Ю. Хмельницьким (1661), П. Дорошенком (1668).

Все це відбувалося на очах московських представників і, очевидно, було розраховано на них, бо ті ретельно зафіксували перепапку у донесенні в Москву. Стольник Батурич порадив І. Мазепі помиритися з ображеним, що гетьман і зробив ¹¹⁴³. У такий хитрий спосіб подолана криза недовір'я, відбулося примирення двох українських керманичів, згодом їх породичання (Кочубей віддав у 1698 р. свою дочку Ганну за племінника гетьмана – ніжинського полковника Івана Обидовського ¹¹⁴⁴). І. Мазепа навіть докоряв у 1700 р. свояку, київському полковнику К. Мокієвському, який, будучи 1696 р. у Москві, натякав правителям Посольського та Малоросійського приказів про причетність генерального писаря до акції Петрика ¹¹⁴⁵. У 1707 р. І. Мазепа в листі до В. Кочубея, однак, згадував його «великии и многии, смерти годныи, проступки» ¹¹⁴⁶ шістнадцятирічної давності, тобто гетьман вірив у причетність генерального писаря до опозиційної пошти в Москву, а тому й вважав справедливими репресивні дії щодо нього.

У зізнанні писаря Г. Волковського від 11 березня 1693 р. є важлива додаткова деталь, яка прояснює зв'язок Мазепи з Петриком: після невдалого походу 1692 р. в Україну разом з ордою «ханський гетьман» * у грудні (!), чомусь, показує потаємні листи з гетьманської столиці новопризначеному хану. Вручення їх йому не випадкове. У січні – лютому 1691 року старший канцелярист Петро Сулима направлявся у Крим до Селім-Герейя, якого І. Мазепа знав ще з часів Яна Казимира (він возив у 1663 р. до його війська дипломатичну пошту ¹¹⁴⁷) та гетьманства Петра Дорошенка (був свідком або навіть брав участь у переговорах про кримську протекцію). Саме від нього у 1689 р. гетьман отримав пропозицію про співпрацю проти Московії. На початку 1691 р. Селім-Герей, відчувши невдоволення у війську, подав у відставку ¹¹⁴⁸. Його наступники не змогли як слід виконати покладені на них завдання щодо мобілізації на війни Османської імперії кримських орд, а тому у жовтні 1692 р. султан викликав до себе хворого відставника і надав йому знову у володіння Кримське ханство ¹¹⁴⁹. Таким чином, Петрик за півтора року все-таки довів послання тому, кому воно адресувалось.

У 21 статті доносу В. Кочубея є цінна згадка про слова І. Мазепи, сказані ним під час розмови з полковниками: «Уже я (мовить) пробовал приязне Ханской, и был прихилен бывший Хан Казингирей, але того отставлено, а теперишний Хан з початку приятно до мене на мои листи отписовал, а теперь (мовить) посылал я до Крыму своего посильщика, але далеко отменился, а до Паши Селистрийского; Сераскера як много посылаем, не получаю жадное надеи» ¹¹⁵⁰.

Казі-Герей – син Селім-Герейя. Отже, з цього зафіксованого одкровення випливає, по-перше, той факт, що І. Мазепа «пробовал приязне Ханской» (Селім-Герей!), по-друге, до нього «был прихилен бывший Хан Казингирей» (син Селім-Герей!).

У повідомленні інформатора за 1700 р. про п'яну суперечку на бенкеті у полковника Івана Обидовського зазначалося, що київський полковник К. Мокієвський у запалі назвав всіх полковників «измінниками

* Петрик.

государскими» і говорив, що «и сам пан гетман измінник», бо «хотіл з под Казикермена утікати»¹¹⁵¹. У серпні 1697 р. йшли тяжкі бої козацького і московського війська з ордою Кази-Герей під Казикерменом¹¹⁵². Дещо раніше, у березні, цар Петро відбув до Європи¹¹⁵³, а тому для І. Мазепи випадала слушна нагода реалізувати попередній задум. Про інтенсивне таємне листування у ті дні та пізніше гетьмана з кримчанами повідомляється у доносі Д. Забіли¹¹⁵⁴ й В. Кочубея¹¹⁵⁵. «Мой любимой приятель и старой наш друг»,— так звертався у своєму листі син Селім-Герей — Ганзи-Герей до Івана Мазепи¹¹⁵⁶. У 1699—1703 рр. у Кримському ханстві правив Давлет-Герей, син Селіма-Герей. Згадуваний Кази (Гази)-Герей очолив опозицію, що була невдоволена правлінням його брата. Здібний і авторитетний військовий діяч¹¹⁵⁷ у 1701 р. переховувався деякий час з 200 своїми прихильниками у Чигирині¹¹⁵⁸. Мабуть, тоді ж відбулися інтенсивні контакти між ним і гетьманським урядом. Згодом турецькі джерела фіксують появу посла від буткальських і барабашських козаків, які пропонували татарам союз для спільної боротьби проти росіян, оскільки їх кінцева мета — завоювати Крим і поневолити українців¹¹⁵⁹. Часті ханські усобиці, перемир'я, досягнуте між «Священною лігою» та Туреччиною у Карловиці¹¹⁶⁰, російсько-турецький Константинопольський мир 1700 р. та інші причини не сприяли реалізації задумів І. Мазепи щодо об'єднання сил Криму та України для зміцнення обох країн.

Зупинимось детальніше і на інших подробицях, які підтверджують причетність правителя Гетьманщини до акції П. Сулими.

Початок 1692 р. Батурич прожив у неспокійній обстановці: з Москви 18 березня надійшов наказ гетьману приїхати у справі Соломона. У гетьманську резиденцію прибув піддядя Посольського приказу Василь Айтемиров¹¹⁶¹, який їхав з царською грамотою у Крим для переговорів щодо укладення мирного договору. 9 квітня він був на Запорозькій Січі, а вже наступного дня вирушив до Казикермена. Невигідний для Гетьманщини мир Московії з Кримом, можливе зізнання Соломона — такі дві обставини, що прискорювали протидію гетьманського уряду планам Москви. Гетьман, посилаючись на старшинську раду, відмовляється їхати до царів. Натомість 23 квітня 1692 р.¹¹⁶², у супроводі 12 січовиків до Криму вирушає Петрик. Спочатку московський посол дізнається, що кошовий писар Петро Іванович Сулима вручив Кемаль-бею «те писма»¹¹⁶³. Останній відправив їх навздогін хану, який 2 травня¹¹⁶⁴ вирушив за наказом султана в Угорщину. Потім В. Айтемиров відчув, що протилежна сторона враз охолола до розпочатих переговорів і те «учинилос прелятие ево Петрушкиным воровским приездом»¹¹⁶⁵. П. Сулима невдовзі зустрівся з Василем Велецьким, гадяцьким канцеляристом, якому гетьман доручив супроводжувати московського посла, і повідомив йому, «что де Царского Величества посланной задержан будет в Крыму надолго»¹¹⁶⁶. Прогноз його збувся — московського дипломата протримали там під караулом аж до літа 1695 р. Переговори були зірвані. «Мир, що Москва учинила *

* Намагалася це зробити.

оцей Петрик розірвав»,— справедливо зазначає у своєму звіті польський посол Кир'як Ісарович ¹¹⁶⁷.

Цікаві такі подробиці. У 1693 р., у січні — лютому, в Батурині К. Ісарович був ознайомлений з тією офіційною версією, яку він виклав королю: «Петрик, котрий був канцеляристом у п. Мазепи, забравши певні листи від московських царів до обох гетьманів і всі секрети, втік на Запороже. Там на Запоріжжі кошовий учинив його писарем і той почав бунтувати козаків, (привертаючи) їх на свій бік. Але як тільки п. Мазепа довідався про нього, що бунтує козаків, послав від себе до кошового, аби його схопив і прислав із Запорожжя до Батурина. Там же кошовий наказав ударити в котли і мав учинити на Запоріжжі раду відносно цього Петрика. Але Петрик, дізнавшись про це, не став чекати ради і втік до нових замків, пішов до кримського хана» ¹¹⁶⁸.

У Криму Василь Велецький, який їздив на зустріч з Петриком, повідомляв московському дипломату подібну ж версію: «Будучи в той гетманской канцелярії, наплутал и наворовал, так что удостоился повесить. И он от того ушел из Батурина, пропал безвестно, и как в нынешних недавних часах гетману Ивану Степановичу об нем учинилос ведомо, что он, плут Петрушка, объявился на Запороже; послал было от себя на Запороже в Сечу к кошовому Атаману и ко всему низовому войску некакую особу, чтоб ево оттуду взять и он, плут, видя тое на себя за злои свои поступок смертную беду, и из Запорожя из войска ушол к ним в Крым» ¹¹⁶⁹.

Дві версії втечі Петрика з Батурина і Січі подібні, навіть тотожні. Але ж ще 9 квітня московський посол, В. Велецький зустрічалися на Січі з кошовим отаманом Федьком, суддею Опанасом Губою та писарем Петриком Батуринським ¹¹⁷⁰ і ніхто з прибулих про жодні репресії щодо останнього не чув. Отже, про згадане В. Айтемиров та його проводир дізналися лише в Криму.

Звідси випливає:

1) П. Сулима, шукаючи контактів з В. Велецьким, просив його підкинути російському резиденту офіційну батуринську «легенду», яка реабілітує І. Мазепу.

2) В. Велецький, отримавши також відповідні установки в Батурині, протягом усього часу виконання дипломатичної місії ретельно слідкує за тим, аби посол мав таку інформацію для Москви, що не зашкодила б гетьману.

Зазначимо одразу, що І. Мазепа у 1691 р. справді вимагав видачі Петрика. Його інформатор козак Сидір Горбаченко згодом повідомив гетьмана: «Що в листі реиментарском писано до войска, упоминаючися, чтобы видано вашей милости запорожца сюда, то тое для публики вчинено, жебы тамошние увіривши, же то есть отселя гныв на вашу милость... и не в чом В. М. не стереглись» ¹¹⁷¹. Тобто у донесенні підкреслено, що наказ зачитано для форми, але не для виконання. При цьому автор закінчив «цедулу» багатозначною фразою: «Тот писал,

хто читав, а гді скрито, мало хто відаєт»¹¹⁷². Чи не йдеться про заховані листи гетьмана до хана?

Універсали П. Сулими вказують на високий інтелектуальний рівень їх автора-патріота. Довірена особа гетьмана мала досить активну політичну позицію, гнучкий розум і рішучість. Саме йому було довірено передати кримським зверхникам позицію українського уряду, вести переговори від його імені про умови союзницької співпраці. У листах і договорах Петрика зустрічаємо фрази та ідеї, які через 16–20 років повторюватимуть гетьман, мазепинці. Так, у довірній розмові з Пилипом Орликом у 1707 р. І. Мазепа відкрився про своє прагнення зробити Україну самостійною: «...пред Всевідушим Богом протестуюся и на том присягаю, что я не для приватной моей ползы, не для вышших гоноров, не для болшаго обогащения, а ни для инных яковых нибудь прихотей, но для вас всіх, под властию и реиментом моим застаючих, для жон и дітей ваших, для общаго добра матки моеї отчизны бідной Украины, всего войска Запорожскаго и народу Малороссийского, и для подвышшеня и разширення прав и волностей войсковых, хочу тоє при помощи Божой чинити»¹¹⁷³.

Подібне зустрічаємо й у листі Петрика до запорожців: «Бачить Бог, що не для своєї слави, а для цілості й оборони українського нашого краю, для помноження і охорони вольностей Запорозького низового й городового Війська і для вільної військової здобичі на Дніпрі я розпочав цю справу»¹¹⁷⁴.

Договір Петрика 1692 р. з Кримом і договори П. Орлика з Туреччиною 1711–1712 рр. теж мають багато спільного: південний союзник зобов'язується не втручатися у внутрішнє життя, вольності козаків, не брати з купців додаткового податку, мита, спільно виступати під час військових дій¹¹⁷⁵ тощо.

Це не випадковість. Петрик оприлюднив ідеологію мазепинців задовго до її прояву. Посвячений у визвольні плани як один з найдовіреніших висуванців гетьмана, старший канцелярист мав презентувати їх у ході дипломатичної місії.

Великомасштабна антимосковська акція, задумана в Батурині, все ж не відбулася. Петро Сулима 22 червня 1692 р., агітуючи запорожців у похід на Москву, писав у зверненні до них: «Тут же и то вашим милостям обявляю, что его милость г. гетман задніпровский по совіту всіх господинов полковников в тайні прислал ко мні чоловіка с таким словом, кой час мы с ордами к Самарі приближимся, то иміют всі от Москви отстати и с нами случившіся итить воевати Москву, который человек тут ныні при мні обрїтается и я вашим милостям, как даст Господь Бог приитить к Каменному, то вам покажу ево, а что он тут говорил под присягою, то слышали ваши посланцы и Вашим милостям за своим к Січі прибытием пространно изустно скажет о всем»¹¹⁷⁶.

У той же час, гетьманський уряд І. Мазепи, дізнавшись про початок повстання, не проявив активності щодо його розвитку. Причиною тому стали дії московських урядовців, які, отримуючи з різних джерел

суперечливу інформацію про зрадницькі наміри гетьмана, на всяк випадок вирішили підстрахуватися*. Замість І. Мазепи до Москви у квітні було направлено у справі Соломона велике посольство на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом. Виїхали до Мало-російського приказу найвідданіші гетьману люди. Їх і вирішили там тримати, як заручників, на невизначений термін.

Перебування односторонніх І. Мазепи у ролі заручників позбавляло гетьмана маневру, змушувало його діяти за царськими вказівками і всупереч інтересам Гетьманщини. Не відчувши обіцяної підтримки Батурина, а через нього й Січі, Петрик не міг відмінити задуману акцію, оскільки з цього приводу вів переговори з Кримом. Беручи ініціативу в свої руки, він, на нашу думку, зробив стратегічну помилку — дав згоду обрати себе у невеликому колі запорожців гетьманом. Цим надалі відштовхнув від себе акції дійсних ініціаторів проти-московського повстання.

І. Мазепа дав наказ канцеляристам написати ніби від полтавчан відповідь Петрику, де є такі фрази — «як тобі, собако скажена, не соромно за твою підлість, що зачинаєш діло, собі не належне», «не думай, божевільний гаупче, щоб тебе хоч одна душа жива хотіла б тут, поміж народу, назвати тим, чим сам себе, напідпитку, титулуєш»¹¹⁷⁷.

Розрахунок новопроголошеного гетьмана на сірому, низи, його осуд старшини теж звужив базу для повстання. Беручи приклад з Богдана Хмельницького, Петрик не врахував істотної різниці між часом і його сьогоднішнім. Народжена за сорок років автономна українська адміністрація з усіма її недоліками вже контролювала ситуацію в Україні, і замах на управлінський апарат стихійного руху з анти-московськими гаслами змусив його підняти військо на захист своїх станових інтересів. Визвольна акція не відбулася, оскільки її зачинатель не мобілізував для цього всі суспільні сили України. Навпаки, у таку вирішальну годину він фактично поставив еліту нації на один щабель з московським противником.

Вважаємо за потрібне сказати, що на заваді успіху справи як Петрика, так і І. Мазепи значною мірою була велика залежність Кримського ханства від Османської держави. Щороку султан вимагав десятки тисяч кримчан на власні стратегічні війни, які призвели до послаблення Криму. Хани, прихильно ставлячись до намірів українців порвати з Московією, все ж не могли надати все своє військо для спільної успішної акції. Навіть виступивши в похід, вони часто повертали назад, бо несподівано отримували наказ іти на інші, важливіші для султана, війни.

У самому Кримському ханстві безперервно тривала боротьба за владу. Петрику, який агітував орди йти проти Москви, знатні кримчани

* У Батурині за вказівкою Москви були заарештовані ймовірно спільники Петрика — В. Кочубей «да с ним же... держат за караулом ис Чернигова сотника Николая Грембецкого и некоторого Высоцкого... гетманского дворецкого, и Григорья Карпова, полковника бывшего Киевского, и иных многих, которые были в совете вместе с Кучубеем». Свідство вів писар Генерального суду Захар Шийкевич, який в інтересах гетьмана і його приближених односторонніх не виявив у діях зазідаючих складу злочину.

сказали, «что в то время им не до войны стало; но надобно, чтоб им свое в Крыму зачатое дело совершить и успокоить, а когда да успокоитца и тогда они усмотря время будет пристойнее так о посылке войск своих с ним на Русь и учинять»¹¹⁷⁸.

Незважаючи на те, що антимосковське повстання не вдалося і зазнало поразки, підготовка до нього, діяльність Петрика позитивно вплинули на зміцнення автономних інститутів Гетьманщини, позицій гетьмана.

П. Сулима після невдалих походів у 1696–1712 рр. був гетьманом * «Ханської України»¹¹⁷⁹. При ньому таборилося «людей воинских двусот человек»¹¹⁸⁰. Як засвідчують джерела, він співробітничав з мазепинцями-емігрантами. За відомостями російської резентури, у січні 1712 р. «изменник Петрик ездил до хана сам бить челом, чтоб Орлик и кошевой с войском пошли к Яссам»¹¹⁸¹. Як склалася його подальша доля, невідомо.

_____ 4.3. _____

ЗГУРА (СТИГЛІВ, ГРЕЧАНІН) ТИМОФІЙ (? – 1708)

Генеральний суддя Василь Чуйкевич на допиті 14 липня 1709 р. повідомив, що Згура користувався особливим довір'ям в І. Мазепи і ніби гетьман наказав греку наглядати за ним¹¹⁸². Невідомо, коли Т. Згура з'явився в Україні. Швидше за все він належав до греків, які переселилися до Ніжина. Він мав там двір¹¹⁸³, в якому, очевидно, й мешкав. Т. Згурі належали маєтності в Яготинській сотні Переяславського полку¹¹⁸⁴. У глейті (проїжджому листі) від 8 січня 1700 р., виданому І. Мазепою, згадувався Зкгурустинович¹¹⁸⁵, значний військовий товариш, який їздив посланцем гетьмана до Молдавії¹¹⁸⁶. Але це, певно, був не Т. Згура, а якийсь його родич. Бо в листі І. Мазепи до боярина Ф. Головіна від 20 травня 1703 р. повідомлялося, що гетьман «утратилем Зигуру Стилевича (которого послаем был до Юсуп Сараскер силистрийского паше) через запорожцов разбойников в семидесятом числе собравшихся и около Богу и Днестра всяких людей разбивающих, якии, спостигши его, Зигуру, на урочищи Сухом Ягорлику, до смерти забили»¹¹⁸⁷.

З дипломатичними дорученнями від гетьмана в Туреччину їздив і Згура. Так, Г. Головін інформував 9 червня 1708 р. Петра I: «Получили мы на сих днях письмо от гетмана Мазепы, в котором пишет, что посылал он человека своего Згуру до Сераскера — паша Силистрийского с компламентом и со взаимным подарунком и з словесным оправданием в обидах, Белогородской орде подчиненных. А в самом деле посылал

* Мабуть, не випадково І. Мазепа призначив генеральним хорунжим родича Петра Сулими — Івана Федоровича Сулиму у 1708 р., коли вже не боявся, що Москва може виступити категорично проти цієї кандидатури. Сестри новопризначеного ще у 1690-х рр. вийшли заміж за майбутніх мазепинців Дмитра Максимовича та Дмитра Зеленського. Чи не через Сулим останні прилучилися до тіснішої співпраці з гетьманом?

он, гетман, его, чтоб подлинно проведал о всяком поведении тамошнем, а наипаче теперь, во время бытности тамо послов неприятельских Швецкого и Полского, которые, как он, Згура, сказывал ему, гетману, что с версту от Бендера в одном селе стоят и частые с Сераскером конференции имеют»¹¹⁸⁸.

Посланець І. Мазепи готував ґрунт для співпраці османів з українцями у визволенні України. Трохи пізніше І. Мазепа відкрито просив допомоги в Туреччині у війні мазепинців проти Московії. Гетьман наділив свого довірника орендою на Білоцерківщині¹¹⁸⁹. Також він доручав йому проводити фінансові операції. На Бендерській комісії зазначалося, що «гетьман велів через Згуру виміняти звичайну монету на дукати»¹¹⁹⁰. Ніжинський грек — довірник І. Мазепи помер у кінці 1708 р. у Ромнах¹¹⁹¹, тодішній резиденції Карла XII та І. Мазепи.

— 4.4. — ХАРЕВИЧ ЮРІЙ

Уперше прізвище гетьманського дворянина як посланця зарясніло в документах доби І. Мазепи на початку 1690-х рр.¹¹⁹². Вихідцю з Правобережжя¹¹⁹³ гетьман доручав різноманітні завдання. Так, він їздив з листами та повідомленнями з гетьманської столиці до Москви (1691 р.), до Запорозької Січі (1691, 1708 рр.), Казикермена (1691 р.)¹¹⁹⁴. Також йому доручались і господарські справи. Він, наприклад, був дозорцем «Конотопських млинів панських»¹¹⁹⁵. Уже тоді Ю. Харевич став значним військовим товаришем.

У серпні — вересні 1708 р. він разом з московським посланцем Ф. Дуровим возив жалування запорожцям. Отаман кислянівського куреня обурився, що йому перепали соболі з відрізними щоками. Невдоволені запорожці прикували Ю. Харевича до гармати і «за бороду драли и выговаривали ему, что как он приехал в Переволочню, не дал им знать и не дождался их поехал до Сечи»¹¹⁹⁶. Можливо, все це було розігране для Ф. Дурова, аби той переказав московським урядовцям, як треба шанувати запорожців. Тоді ж, як довідуємося з допиту канцеляриста О. Дубляги, Ю. Харевич передав козакам Запорозької Січі прохання І. Мазепи, «чтоб они, запорожци шли к нему, гетману, на помощь, когда он их требуют будет, и запорожцы, де в том ево гетмана как он, Дубляга, слышал, обнадежили»¹¹⁹⁷.

— 4.5. — НАХИМОВСЬКИЙ ФЕДІР ІВАНОВИЧ (? — 1758)

Один з найактивніших борців за вільну Україну в 1715–1755 р., соратник Пилипа та Григорія Орликів Федір Нахимовський розпочав свою політичну кар'єру при дворі Івана Мазепи. Він походив з Лубенського полку¹¹⁹⁸.

Очевидно, перед появою в оточенні гетьмана Ф. Нахимовський отримав непогані знання в Києво-Могилянській колегії, оскільки неодноразово виконував дипломатичні доручення як І. Мазепи, так і П. Орлика. Причому за їхнім проханням складав важливі таємні депеші. Данило Апостол розповідав, що з Бахмача на початку листопада 1708 р. гетьман та Карл XII послали Ф. Нахимовського до польського короля Станіслава Лещинського¹¹⁹⁹. Після полтавської поразки 1709 р. він був генеральним бунчужним, а потім (з 1730-х рр.) генеральним писарем П. Орлика¹²⁰⁰.

Проживаючи в Туреччині, Швеції, Польщі, активно боровся за українську справу. Навіть на схилі літ у 1750-х рр. Ф. Нахимовський планував підняти антимосковське повстання в Україні. Син П. Орлика Григорій Орлик з пошаною писав про нього у 1753 р.: «Цей старшина був дуже корисний при листуванні гетьмана І. Мазепи з небіжчиком шведським королем (Карлом XII). Йому довіряли в найтаємніших місіях, і мій батько користувався ним у найделікатніших справах»¹²⁰¹. Генеральний секретар міністерства закордонних справ Франції Терсієр теж відзначав у 1752 р. здібності Ф. Нахимовського: «Цей старшина дуже розумна людина, сильно прив'язана до свободи своєї батьківщини...»¹²⁰². У грудні 1755 р. він разом з Ф. Мировичем у Бахчисараї зустрічався із запорозьким козаком Василем Романовським і попросив його передати на Січ, що вони перебувають у Криму, аби «військо Запорозьке низове від Російської держави відвернути й повернути до хана кримського»¹²⁰³ на вигідних умовах. Взагалі ж, за свідченням січовиків Івана Орловського та Омеляна Черевика, які бачилися з емігрантами, останні дуже розраховували на союз прусського, французького, шведського і польського королів у боротьбі з Росією, їх таємну згоду в грудні 1755 – січні 1756 рр. спільно з кримським ханом розпочати війну з нею¹²⁰⁴. Та задуми обох мазепинців залишилися з незалежних від них обставин нереалізованими.

Федір Іванович Нахимовський помер майже одночасно з Ф. Мировичем у 1758 р.

— 4.6. —

ВЕЛЕЦЬКИЙ ВАСИЛЬ ЙОСИПОВИЧ (? – 1721)

І. Мазепа помітив свого майбутнього довіреного дипломатичного посланця ще за життя на Правобережній Україні. В. Велецький був сином полковника, який служив у польському війську. Як і багато старшин, він перейшов на Лівобережжя «с польских краев»¹²⁰⁵. За плечима у нього вже був певний досвід, навчання у Києво-Могилянській колегії, робота в гетьманській канцелярії¹²⁰⁶. Певно, правобережець якийсь час побув у полоні в кримчан, адже надалі гетьмани використовували його як тлумача у переговорах з ними.

Відразу після скинення І. Самойловича бачимо В. Велецького в колі наближених до гетьмана. У жовтні 1687 р. І. Мазепа послав його до Стародуба ревізувати конфісковане майно полковника Якова Самойловича¹²⁰⁷. У складеному по цьому звіті В. Велецький називався гетьманським канцеляристом. 1688 р. І. Мазепа, «з певних респектов заховуючи на дальній час до услуг войскових пана Василя Велецького», взяв його під «рейментарскую оборону, абы он яко до войска и где поход военный окажется — при боку гетманском под бунчуком найдовался, так и до суда войкового, а не до полкового, належал в прилучающихся расправах»¹²⁰⁸.

Маючи помешкання в Гадачі, довірник гетьмана залучався при нагоді до важливих справ гетьманського уряду. Зокрема, у 1692 р. І. Мазепа викликав його в Батурин і доручив супроводжувати піддячого Посольського приказу Василя Айтемирова, який їхав у Крим вести переговори про укладення мирного договору.

У Криму В. Велецький пробув разом з російським дипломатом до 1695 р. Причому ще 1692 р. зустрічався з Петриком, який повідомив його, «что де Царского Величества посланной задержан будет в Крыму надолго»¹²⁰⁹.

В. Велецький «другий раз року 1699 в Крымском ханстве был же и того ж року оттуда и повернулся»¹²¹⁰. Крім дипломатичних завдань, він ще й виконував обов'язки гадацького полкового судді (1697–1711), наказного полковника (1705)¹²¹¹.

Важливість виконання місії до Криму впевнює, що вона була доручена людині І. Мазепи. Не випадково Петрик шукав контакту з В. Велецьким. Гетьманський канцелярист, на нашу думку, оберігав царського посла від інформації, що могла зашкодити гетьману, сприяв появі повідомлень для Москви, вигідних І. Мазепі.

У січні 1711 р. Гаврило Головкін інформував І. Скоропадського про те, що «судья гадичский Велецький ушел к неприятелю, как о том в особливом письме к Вашей Вельможности писал»¹²¹². У лютому того ж року з'явилися якісь нові подробиці про його вчинок. «Понеже о судьбе гадичском Василе Велецком,— писал Г. Головкін,— из свидетельств, которыя привез сюды секретарь Василий Степанов, усмотрели мы, что явилось инако, не так как об нем здесь пронеслось: того ради изволите, Ваша Вельможность, его судьбу взять с собою в Киев, дабы нам о том деле изустно от него слышать, и о том решение учинить»¹²¹³. Як відомо, в січні 1711 р. союзні війська Криму та П. Орлика розпочали акцію визволення України. Населення прихильно зустрічало орликівців, масово вливаючись у їхні ряди. Московські урядовці, аби попередити поширення руху відступництва, вдалися до заходів застереження. Г. Головкін так про це інформував гетьмана: «Хотя Его Царское Величество не имеет сомнения в верности Вашей Вельможности и всей старшины, однако ж, чтоб не было в том числе таких, которые бы могли быть легкомысленны, то-не без сомнения: того ради, дабы толь безопаснее на обеих сторонах и вне всякого сомнения быть, разсудил Его Царское Величество за благо, дабы всех

полковників і старшини генеральної і знатної полкової жонам по Вашем выходе из Глухова бытъ в Глухове. И дабы в том не было оным старшинам оскорбления: того ради изволь, Ваше Вельможность в том для общей пользы показатъ собою образ, и оставитъ жену свою в Глухове, советуя и приказывая, дабы и они жен своих в Глухове оставили»¹²¹⁴. Очевидно, згадане, а також неузгодженість дій союзницьких військ Криму та П. Орлика негативно вплинули на визначення позицій лівобережної старшини. В. Велецькому вдалося швидко знайти аргументи, які реабілітували його в очах Москви.

— 4.7. —

ВОЛОШИН ПЕТРО

На Правобережній та Лівобережній Україні у XVIII ст. селилося багато православних вихідців з Греції, Валахії, Сербії. Вони наймалися тут на службу, провадили господарство. П. Волошин, як свідчить його прізвище, був за походженням волохом. Оскільки при І. Мазепі він рахувався у Прилуцькому полку козаком¹²¹⁵, то можна припустити, що його рідня опинилася в козацькому середовищі за правління І. Самойловича після подій 1674 р., коли багато найманців, козаків, мешканців правобережних містечок перейшли на Лівобережжя. У 1666 р. сердюцьким полковником у П. Дорошенка згадувався Василь Волошин¹²¹⁶. Можливо, це його батько або ж брат, який перейшов на Лівобережжя. Козак знав татарську і молдавську мови, користувався довір'ям як у прилуцького полковника Д. Горленка, так і в гетьмана, який неодноразово залучав його до виконання секретних дипломатичних місій. Так, улітку 1693 р. І. Мазепа відправив П. Волошина до Криму з листами до кримського хана. Цікаво, що в Перекопі він ніби «обронил»¹²¹⁷ царське послання «и ищетъ»¹²¹⁸. І. Мазепі було вигідно, аби між Кримом та Москвою тривала ворожнеча, а тому й втрату листів слід розглядати у цьому контексті.

Цікаво, що царського послання В. Айтемирова кримчани утримували під охороною з 1692 по 1695 рр., не даючи йому можливості повернутися на батьківщину. В той же час у листопаді 1693 р. П. Волошина було відпущено додому¹²¹⁹.

У 1695–1696 рр. гетьман відрядив його «для вивідання вістей до волоського господаря Константина Дуки»¹²²⁰. П. Волошин, як сповіщав С. Величко в літопису, був затриманий у ханського гетьмана, «Стецикового брата»¹²²¹ і ніби «втік до Ясс»¹²²².

Значимо, що у ханського гетьмана Стецика, який мав резиденцію в Кагарлику, у 1693 і 1695 рр. писарем був Петрик (Суліма). Про це свідчив у Москві царський посол до Криму В. Айтемиров¹²²³. Можливо, П. Волошин знову ж таки погоджував у такий спосіб з ним та ханським гетьманом якісь дії.

26 листопада 1696 р. І. Мазепа відрядив П. Волошина до царя, аби його посланець детальніше оповів про ситуацію на Волощині, в Яссах.

— 4.8. —

РУСИНОВИЧІ

Російський резидент у Варшаві І. Волков у 1690 р. дізнався, що з Польщі в Україну таємно ходить чернець Іраклій Русинович і передає повідомлення королю ¹²²⁴. У свою чергу його нібито інформують слуги І. Мазепи. Польська ж сторона у своїй таємній кореспонденції називала ченця Печерського монастиря І. Русиновича «великим агентом * п. Мазепи» ¹²²⁵. Він мав погодити питання про повернення Соломона. Очевидно, Русиновичі були родом з Переяславщини. Козак Переяславського полку (1663 р.) Павло Ростанович (Рустанович) мав кілька синів ¹²²⁶. За походженням він був греком. У 1687 р. згадувався ігумен Мгарського монастиря Макарій Русинович ¹²²⁷, якому І. Мазепа допомагав розбудувати обитель. А. Баранович у лютому 1689 р. послав до царів «наместника своего отца Палиехта Русиновича» ¹²²⁸. В. Кочубей у своєму доносі свідчить, що 7 вересня 1707 р. «міщанчук лвовский» Русинович «в Батурині повідал, же «он от Сенявского, Тарла, Хоментовского и Потоцкого, старости Рубешовского и иных, лист привезл до его милости, пана гетмана. Правда (мовит) на дорозі к Заславию ревідовали мене москалі, але я штучне оние листи схоронил и в цілости до рук его милости довел. Хотел же его милость, пан гетман, через мене: (мовит), и отвіти до помянутых особ посылати, але я (мовит) отпросил, жебы кто инший тие респонси поотвозил, сам обавляючись, чтоб у мене оних листов не перенято, яко (мовит) сюда ідучого мене в том настрашено в помянутом Заславі». Говорил и тое он, Русинович, же и Сенявский, гетман коронный, мовил ему: «Вивідайся, що на Україні діється, а особливе, чи склонии к нам, поляком, козаки, чи ли ни, и предложи (мовит) самому его милости, пане Мазепі, гетману, нехай нам будут зычливиі, естли хотят, жебы им же было добре, бо (мовит) мы певне відаем, же государь шведов не видержит, то теж и козаки, если при нем зоставатимуть, погинуть; з нами бы зась будучи, в цілости и при своих вольностях найдовалися». Кдгы теды я (мовит) доносил тое его милости, пану гетману, отвітовал в тие слова: «Бог сам свидитель, той нехай так подает мні силу и кріпость в здровю моем, которое мію слабое, же естем паном поляком зычливый... Вижу я и сам, як государ оскорбил Польшу, але теж и Украину натто обтяжил. Я и сам не знаю, що з собою чинити, если до чого прииде; я не змогу удержати козаков, як на которую сторону схотят удатися» ¹²²⁹.

На жаль, інших подробиць про діяльність агентів І. Мазепи Русиновичів відшукати не вдалося.

— 4.9. —

ІВАНОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР

Російський піддячий Герасимов, який був на службі в російського резидента при польському дворі, зустрів на ринку козака. Як з'ясувалося,

* Детальніше про його місію див. у розділі 4 (4.1.).

це був О. Івановський, що служив у І. Мазепи¹²³⁰. Він нібито приїхав до коронного гетьмана Яблоновського з проханням вислати Соломона в Смоленськ. Разом з тим із свідчення Герасимова випливає, що гетьманський посланець бачився з С. Гродським (Соломоном) у Жовкві¹²³¹. У листі ж до останнього від 15 березня І. Мазепа зазначав: «И объявляем честности твоей сим листом нашим, что послал к пану Лизогубу свои листы, за печатъми великими и за моею печаткою малою твердо запечатаны, чтоб никто не дознался, что за листы и к кому пошли, и пан Лизогуб пошлет своего челядника к честности твоей в Жолкву, а тот челядник имеет своих приятелей в Остроге (...) А те листы належат один королю е. м., а другой к е. м. епископу Львовскому, а тебе третій»¹²³². На нашу думку, челядник Я. Лизогуба – О. Івановський, який передав Соломону прохання гетьмана свідчити, ніби він прийшов у Польщу за намовою Михайла Гадяцького, колишнього гадяцького полковника. Саме такої версії пізніше дотримувався спійманий чернець.

— 4.10. —

ЗЕЛЕНСЬКИЙ (РЕКТОР, КСЬОНДЗ)

У 1666 р. брацлавським полковником був Михайло Зеленський. 28 квітня того ж року він їздив до Варшави на сейм як козацький посол¹²³³. У І. Мазепи дубенським полковником у 1701–1708 рр. був його свояк Дмитро Зеленський. Очевидно, посланець гетьмана Зеленський мав з ним якийсь родинний зв'язок. Ймовірно, гетьман знався з ним ще за часів перебування у Варшаві або в Дорошенка. У всякому разі, зустріч І. Мазепи із Зеленським у квітні 1707 р. була не першою, тому що, як згадував П. Орлик, гетьман зрадив його появі¹²³⁴, і вони «на єдині з собою затворившись, о чом через долгое время конферовали, сам Бог вість»¹²³⁵. Тоді ж І. Мазепа послав співрозмовника в Саксонію «для провідованья, як скоро оттуль войска шведские рушать»¹²³⁶. Зеленський, за одними даними, – ректор колегії у Вінниці, а за іншими – ксьондз¹²³⁷, у вересні 1707 р., як свідчив В. Кочубей, переконував старшин у Києві не боятися шведів: «Вы (мовить) панове козаки, нічого не бойтеся взглядом шведа, который не на вас готуется, але на Москву»¹²³⁸. Він також приїжджав таємно в Батурин¹²³⁹, привозив листи від польських кореспондентів, короля. Шведський офіційний біограф Карла XII Г. Нордберг у своїх нотатках за жовтень 1707 р. повідомляв про посланця від гетьмана до короля Станіслава Лещинського з союзницькими намірами, «якщо він дістане підтримку й поміч від шведського короля»¹²⁴⁰. І. Мазепа запевнив Карла XII: «Шість чи сім тисяч москвинів, які знаходяться в околиці його постою, він легко зліквідує і тим способом покладе поміст для шведів»¹²⁴¹.

Цим передавачем надтаємної інформації явно був Зеленський, бо він фігурував у джерелах як посланець І. Мазепи.

Відомо, що Станіслава Лещинського коронував львівський архієпископ Костянтин Зеленький, якого у лютому 1707 р. схопили російські вояки генерала Рене ¹²⁴². Він був відряджений до Москви, де, як читаємо в повідомленні єзуїтів своєю керівництву, «тутешній полонений» помер від тяжкої хвороби у лютому 1709 р. ¹²⁴³. Очевидно, йдеться також про родича ректора Вінницької колегії.

Посланець І. Мазепи Зеленький у 1720-х рр. турбувався про долю мазепинців, зокрема за його протекцією був прийнятий під команду полковника Загвойського Опанас Герцик ¹²⁴⁴.

— 4.11. —

КОНДАЧЕНКО

Полтавський козак, навіть імені якого не знаємо, фігурував у доносі В. Кочубея як посланець гетьмана. Його І. Мазепа «посилал многократне до разных солтанов и до самого хана з словесними, ему самому відомими наказами» ¹²⁴⁵. Очевидно, Кондаченко служив разом з гетьманом у П. Дорошенка або мав з ним якийсь родинний зв'язок.

— 4.12. —

НОВИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІЛЛІЧ (бл. 1676 — після 1727)

Один із синів відомого компанійського полковника доби І. Мазепи І. Новицького Григорій навчався в Києво-Могилянській колегії. Митрополит В. Ясинський дякував 25 вересня 1696 р. його батьку за добре виховання сина ¹²⁴⁶, який показував приклад у навчанні. Спудей писав додому шанобливі листи, демонструючи свої знання латини і Святого Письма ¹²⁴⁷. 1699 р. Г. Новицький був обраний префектом Старшої студентської конгрегації ¹²⁴⁸. 1700 р. він поставив свій підпис під скаргою митрополиту В. Ясинському на обмежування дії магістрату щодо спудейства ¹²⁴⁹.

Г. Новицький згодом розпочав службу військовим канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії ¹²⁵⁰. Є відомості, що він очолив компанійський полк ¹²⁵¹. Своєюм приближеному І. Мазепа 1708 р. доручив бути резидентом при польському коронному гетьманові Адамові Сенявському ¹²⁵², який вагався, кому служити — Петру I чи Карлу XII. Оскільки представник гетьмана схилив його до останнього, то після поразки мазепинців підпав під арешт. Г. Новицького як «изменника» ¹²⁵³ та свояка П. Орлика взяли під караул ¹²⁵⁴ і відправили на заслання спочатку в Москву, а з 1712 р. — до Сибіру.

Про те, що це була як на той час вельми освічена й неординарна людина, свідчить праця «Короткий опис про народ остяцький» ¹²⁵⁵, яку мазепинець написав на засланні 1715 р., вивчаючи побут і звичаї

тубільців. Її автор у передмові поділився думками про те, чому йому спало на думку зайнятися цією справою: «Узриш, яко странник бедствующий и пришлец, его же не желание любопытства ниже о всяких вещех искателство видения введе сімо, но брани смущения междоусобных и времен зоключение предаша неволи; неволя же, обще приятелище многих узников, жилище и ужилище, царственную показа Сибір, в ней же пребывание мое и самое состояние неволи яви творить, яко не о хитросоплетении риторского добровищения время удобно упражняться, но повседневно обучение»¹²⁵⁶. Тобто Г. Новицький наголошував, що взявся за наукове заняття не як допитливий мандрівник, а через вимушені обставини неволі, в якій він прагнув відчутти себе вільним хоча б у пізнанні дійсності. «Быстрость ума человеческого в мгновение ока всю подсолнечную обходить»¹²⁵⁷, — зазначав автор про переваги свободи розуму.

Можливо, одним з натхненників його праці був митрополит Тобольський і Сибірський, поет та філософ І. Максимович, який фактично теж потрапив з Чернігова за рідних-мазепинців до Сибіру¹²⁵⁸. Разом з ним Г. Новицький їздив проповідувати православ'я, займався місіонерською діяльністю.

Після смерті І. Максимовича та його наступника Ф. Лещинського у Тобольськ очолити митрополиту кафедру прислали чернігівця А. Стаховського. Як і попередники, останній дбав про поширення освіти, православ'я в Сибіру. Одним з його активних помічників став Г. Новицький. Орієнтовно після 1727 р. митрополит призначив репресованого українця в Кондинську волость наглядачем за виконанням новохрещеними православних звичаїв¹²⁵⁹. Невдовзі під час однієї з поїздок його вбили остяки¹²⁶⁰.

У «Короткому описі про народ остяцький» зустрічаємо не тільки цікаві історичні, географічні, етнографічні екскурси, спостереження, подробиці автора, а й зразки його поетичної творчості. Вірш з «Передмови до читача», якоюсь мірою є prorочим:

«Неволя ми смерть, се есть воскреснуть желаю.
Живо тело гроб ми есть, всегда умираю.
Скорб и печаль тяжцы умерщвляют,
В живом тело смертельным прахом покривают.
Но содержай сердце в рудех своих, Боже,
Еже елико хошет, створити може.
Перклони к сей полезной странном благостине
От плачевной глубины здешной палестине.
Возвести нас, плачевних странников бедственных,
Аки воскресит з мертвых скорбми умерщвленных»¹²⁶¹.

Попри трагічні й сумні реалії заслання, Г. Новицький не занепадав духом і зумів створити працю, яка стала цінним першоджерелом у пізнанні історії побуту і життя сибірських народів. Завдяки цій роботі ім'я мазепинця по-справжньому воскресло із забуття. Додамо до цього, що «Короткий опис...» спочатку був видрукуваний у перекладі полоненого німця, драгунського капітана І. Мюллера у 1721 р. в Гамбурзі (без посилання на автора)¹²⁶². У Росії ж рукопис Г. Новицького вийшов друком 1884 р.

— 4.13. —

ГЛУХІВЕЦЬ ЯКІВ

Походження «нарочного посланця» гетьмана невідоме. Можливо, він був братом або сином Дмитра Глухівця, дубенського полкового обозного ¹²⁶³, який згадується на цій посаді під 1687–1699 рр. ¹²⁶⁴.

На початку правління І. Мазепи йому було доручено ряд дипломатичних місій. У кінці грудня Я. Глухівець повіз лист гетьмана до польського коронного гетьмана Станіслава Яблоновського з подякою «за то присланное поздравление, свидетельствованое мне доброхотение, когда яко волею всемогущего Бога... На тот уряд возван есмь» ¹²⁶⁵. У посланні до В. Голіцина від 1 січня 1688 р. згадуючи про свою кореспонденцію в Польщу, керманіч України називав свого посланця «в тех краях бывалого» ¹²⁶⁶. Крім виконання головного завдання, він мав і додаткові доручення розвідувального характеру. З'явившись 30 січня 1688 р. у Батурин, Я. Глухівець повідомив «о настоящем в державе королевского величества поведении, так ж и о перемене власти Магмета, турского салтана и о новопоставленном салтане» ¹²⁶⁷. Як довідуємося з листа гетьмана, надісланного в лютому того ж року В. Голіцину, С. Яблоновський проінформовав його посланця, ніби має «писма, рукою Полуботковою писаны до хана крымского, через которыи будто он, Полуботок, в некоторые с ханом вступал совети» ¹²⁶⁸.

У травні гетьман послав «товариша войскового» ¹²⁶⁹ у Москву до Голіциних з певними діловими пропозиціями. Я. Глухівець, крім того, супроводжував до В. Голіцина будівельника, який «круг строения мельниц работати хошет» ¹²⁷⁰. З листа гетьмана від 20 травня 1688 р. довідуємося, що його посланець «товарышц войсковый», не такий уже простак. У Москву він їхав за підтримки І. Мазепи «имея в промысле торговом к сооружению дела» ¹²⁷¹. Очевидно, комерційна пропозиція мала зацікавити родину Голіциних, за підтримки яких і вони, і автор ідеї отримали б непоганий зиск. Гетьман у своєму листі дуже просив «ево (Глухівця.— *Авт.*) выслушат, и в чем [он] милости и заступления вашей княжой вельможности будет употреблять благодетельскую свою милость к нему явить» ¹²⁷².

Довірник І. Мазепи у січні 1689 р. доставив В. Голіцину важливу кореспонденцію з порадами, як краще здобути Крим ¹²⁷³.

Восени 1688 р. Я. Глухівець удруте зїздив до С. Яблоновського у Польщу «как для отдания ему взаимное (как он мне (І. Мазепі.— *Авт.*) учинил), почаста, так и для проведывания тамо оглашающихся ведомостей» ¹²⁷⁴. Після повернення у Батурин він був відряджений до Москви, щоб «обо всем, что видел и слышал» «о поведении польском» ¹²⁷⁵ словесно доповісти.

Посланець виконав ще одне завдання. У Польщі за дорученням гетьмана він підшукав двох «добрых певчих во двор монаршеской» ¹²⁷⁶, яких і доставив у російську столицю.

Комерційний проект Я. Глухівця, на нашу думку, після падіння В. Голіцина не мав успіху.

Довіреного посланця І. Мазепи зустрічаємо також у джерелах за 1691 р. Тоді він разом зі стольником Афанасієм Чубаровим та піддядим Боніфасієм Парфентьевим привозив на Січ жалування ¹²⁷⁷.

РОЗДІЛ 5

ЗНАЧНІ ВІЙСЬКОВІ ТОВАРИШІ

Ще у 1660-х р. у Гетьманщині в тодішньому діловодстві починає траплятися термін «значний військовий товариш»¹²⁷⁸. За гетьманства І. Самойловича він набув поширення. Так називалися старшини, які стояли рангом вище за козаків, полкових урядників і підпорядковувалися безпосередньо гетьманові. Фактично знатні військові товариші були поважним кадровим резервом козацької еліти на вищій посаді, починаючи від сотника до генерального уряду. Це почесне звання отримували й відставники з генеральних, полкових посад. Таким чином вони зберігали свої земельні та майнові привілеї. За І. Мазепи кількість значних військових товаришів значно збільшилася. Гетьман у такий спосіб не тільки здобув союзників серед багатьох старшин, яким не вистачило високих впливових урядів, а й також пом'якшив стосунки з відставленими з генеральних урядів опозиціонерами або тими, чия робота на відповідальній посаді його не влаштувала. Останні залишилися у складі генералітету, викликалися на старшинські з'їзди, мали значні пільги. Так, в універсалі від 28 вересня 1693 р. І. Мазепа наголошував: «Их же царского пресвітлого величества Войска Запорозкого всеи старшині и черні, а особливе пану полковникови киевскому, старшині полковои, сотником и кождому, кому колвек о том відати належит, сим нашим писанем ознаймуем, иж пана Григорія Карповича, бывшего полковника киевского з певних и слушных респектов беремо под оборону нашу рейментарскую, окриваючи его, яко значного и в Войску Запорозком добре заслужоного, особу особливою ласкою нашою такою, жебы оныи спокойниие без жадных налогов и утисков жите себе провадил, не узнаючи ни от кого з старшых и менших полку Киевского обывателие непотребных турбауии, кривд и поношении. А хто бы на его пана Карповича міл якие претенсии й правный заводы, той повинен в своих кривдах з скаргою негде индеи

тылко до нас, гетмана, удаватися, где перед судом нашим войсковым енеральным кождому жалуючомуся учинена будет неотмовная и слушная з него справедливость, а уряд полковый не мает его до суду своего в яких колвек ділех потягати и турбовати»¹²⁷⁹.

Значні військові товариші разом з двором гетьмана брали участь у військових походах. Їм доручалось керувати окремими козацькими з'єднаннями, сотнями, виконувати ад'ютантські функції. За мирного життя І. Мазепа часто використовував значних військових товаришів для доставлення важливої пошти у Москву, до місця перебування Петра I. Їх залучали також до перевірки скарг, з'ясування позицій конфліктуючих сторін, під час виборів у полках.

Трійка значних військових товаришів у складі Захара Шийкевича, Якова Жураховського та Василя Гуманського збирала влітку 1690 р. переяславських полчан «и прислухалися их голосам, кого б они похотіли у себе міти полковником»¹²⁸⁰. У 1694 р. ці ж старшини вчинили «розыск» про належність млинів на річці Котор і поділили їх між Київським Межигірським і Київським Братським монастирями¹²⁸¹.

У серпні 1702 р. значні військові товариші Яків Солонина, Пантелеймон Радич, Микола Грембецький приїхали на Остерщину з «инквизициеи» законності отримання теж значковим військовим товаришем Григорієм Карповичем дворища в селі Лутаві з полем і сіножатями¹²⁸². Перевірка засвідчила, що колишній полковник купив їх, не порушуючи чинних законів. Як правило, почесний гетьманський статус здобували екс-урядовці гетьманатів П. Дорошенка, М. Ханенка, Д. Многогрішного, І. Брюховецького та І. Самойловича. І. Мазепа наділяв цим званням і родичів впливових старшин. Так, перед відставкою у 1689 р. київського полковника Костянтина Солонина, який у 1691 р. згадувався як значний військовий товариш¹²⁸³, гетьман 11 січня 1689 р. надав у володіння села Заворичі та Макаричі його брату Якову, названому в універсалі так само¹²⁸⁴. Згадане звання мав у 1706 р. Данило Солонина, якому тоді гетьманським універсалом було надано село Куптів¹²⁸⁵, а також син Я. Солонина — Василь¹²⁸⁶. У серпні 1693 р. І. Мазепа надав село Безсали значному військовому товаришеві Михайлові Гамалії, сину генерального осавула Андрія Гамалії. Гетьман обґрунтував своє надання тим, що «взглядом его самого добре в Войску Запорожском отправуючихся услуг, як и взглядом того, же пред тим дід его славное памяти годний в том же войску роним пращи и труди, а тепер отец его, пан асаул наш войсковий енеральний пристойний по себе показал и показует ділности»¹²⁸⁷.

Аналіз джерел, документації Гетьманщини 1687–1709 рр. показує, що статус значного військового товариша мали Іван Биховець, Василь Гуманський, Григорій Гамалія, Михайло Гамалія, Степан Гречаний, Василь Громека, Яків Дем'янович, Дмитро Дмитрашко, Родіон Дмитрашко, Яків Жураковський, Дмитро Журман, Федір Жученко, Іван Забіла, Дмитро Зеленський, Григорій Карпович, Микола Грембецький, Яків Лизогуб, Іван Лисенко, Іван Лисиця, Іван Ломиковський, Дмитро Максимович, Костянтин Мокієвський, Дем'ян Мокрієвич, Карпо Мокрієвич, Самійло Мокрієвич, Іван Ніс, Леонтій

Полуботок, Павло Полуботок, Пантелеймон Радич, Тимофій Радич, Григорій Романовський, Михайло Рославець, Василь Свічка, Лук'ян Свічка, Данило Солонина, Костянтин Солонина, Яків Солонина, Федір Судима, Леонтій Черняк, Захар Шийкевич, Юрій Харевиц. Очевидно, їх кількість наближалася до 40–50 осіб. Отже, стільки генеральних старшин становили додаткову опору правлінню гетьмана.

У період 1687–1709 рр. також набули поширення звання «значний військовий товариш полку», «значний військовий товариш сотні»¹²⁸⁸. Тобто в такий спосіб кожен полковник і сотник міг розраховувати на допоміжну команду старшин, які могли замінити убитих урядовців, виконувати різноманітні завдання. Тоді ж з'явився і чин бунчукових товаришів. «Гетьман Мазепа, — зробив цікаве спостереження 1786 р. О. Шафонський, — щоб надати більше честі, пишноти і захисту своїй гетьманській корогві і бунчукам, запровадив у малоросійському війську новий і до того небувалий чин бунчукових товаришів, записавши до нього молодих людей, дітей генеральної старшини, полковників та знатного шляхетства, які під час походів мали невідлучно бути при гетьмані, при його корогві та бунчуках, під зверхністю генерального хорунжого і генерального бунчужного, а в мирний час або дома жили, або при гетьмані позмінно перебували, і доручені від нього справи і комісії виправляли»¹²⁸⁹. Проте, до 1709 р. нововведене звання не набуло авторитетності¹²⁹⁰. Лише при наступних гетьманах воно повністю витіснило почесний чин значного військового товариша¹²⁹¹.

— 5.1. —

БИХОВЕЦЬ ІВАН РОШКЕВИЧ

Самійло Величко одним із джерел свого «Літопису» назвав щоденник Самуїла Зорки, що потрапив до нього від друга — канцеляриста Сильвестра Биховця. Батько останнього Іван Биховець «був за канцеляриста при тогочасних чигиринських гетьманах і там переписав собі той діаріуш діянь Хмельницького»¹²⁹². Не виключено, що перед цим у віці 16–18 років він брав участь у Національно-визвольній війні рядовим козаком. До таких припущень нас підштовхує «Реєстр війська Запорозького, в якому під 1649 р. у Ніжинському полку згадується Іван Биховець»¹²⁹³. Хоча не виключено, що це міг бути і його батько. У 1665 р. І. Брюховецький посилав генерального осавула Я. Лизогуба з канцеляристом-перекладачем І. Биховцем до калмицького хана Аюки з проханням надати допомогу у війні з поляками¹²⁹⁴. Дипломати, як повідомляє Лизогубівський літопис, зтягли «калмыков, которых 6000, и припрводили к гетману»¹²⁹⁵.

Підпис Івана Биховця як «підписка військової канцелярії» зустрічаємо під статтями вибору Дем'яна Многогрішного у 1669 р.¹²⁹⁶

У купчій за 1671 р. повідомлялося, що олишівський обиватель Тарас Андрійович продав Івану Рошкевичу Биховцю хутір¹²⁹⁷. Очевидно, йдеться про хутір Грабовський¹²⁹⁸, що значився за канцеляристом та

його родиною. І. Биховець придбав також після 1667 р. млини під Воронежем на річці Османі та заснував слободи під Олишівкою¹²⁹⁹.

Після зміщення гетьмана канцелярист перебрався на Правобережжя до Чигирини під стяги П. Дорошенка. Але й тут не було стабільності, надії на мирне життя. У 1674 р. переважна більшість старшини й козаків правобережного гетьманату перейшла на Лівобережжя. Пішов з ними й І. Биховець. І. Самойлович час від часу використовував здібності недавнього дорошенківця, зокрема знання останнім мови ординців. Так, у 1677 р. гетьман послав його до калмицьких тайпів з проханням надіслати війська для спільної участі у Чигиринському поході¹³⁰⁰.

Іоаникій Галятовський у «Скарбниці потрібній», описуючи чудеса святої Богородиці, згадував І. Биховця як «козака полку Ніжинського»¹³⁰¹. У 1675 р. йому наснився сон, ніби до нього в Олишівку приїхав «челядник з Батурина... и о(д)дал ему три листы з печатю архимандриты Черніговского Елецкого, книги сии автора, на которой печати архимандричьи суть инсигнии нарысованы полица чворогранаястая з выображенем успения пресвятой Богородицы»¹³⁰². Наступного року І. Биховець відвідав Єлецький монастир, де й розповів про видіння.

Служба в Чигирині (був писарем у суді при П. Дорошенку¹³⁰³), літературні вправи канцеляриста зблизили І. Биховця з І. Мазепою. У Криму його вважали найближчим до гетьмана¹³⁰⁴. Є свідчення того, що вже у 1693 р. він називався значним військовим товаришем¹³⁰⁵.

І. Биховець виконував різні дипломатичні завдання І. Мазепи. Відомо, що 17 серпня 1697 р. старий гетьманський посланець розвозив наказ містам на Дніпрі та Пслау¹³⁰⁶.

У 1704 р. гетьман доручив йому реалізацію важливої дипломатичної місії у Криму. Про неї І. Биховець докладно оповів у своєму «Діаріуші», своєрідному звіті про почуте й побачене, адресованому як І. Мазепі, так і московським урядовцям (копія нотаток відсилалась до Москви). Гетьманський посланець зустрічався з Кримським ханом Селім-Гіреєм, до якого 1691 р. від'їжджався Петрик з проханням допомоги Гетьманщині. «Тоді хан говорив, — зазначав автор нотаток, — що в листі гетьман до нас писав, те є відомо, що маєш з усного наказу — кажи нам»¹³⁰⁷. Згадані слова підтверджують неофіційні контакти І. Мазепи з правителями Криму. І хоча «Діаріуш» не афішує зі зрозумілих причин таємних повідомлень, прохань Батурина, видно, що гетьман використовував нагоду обмінятися важливою для нього інформацією, вивідати найближчі плани ханства. «Відаю я, що ти є близький чоловік у пана гетьмана, — підсумував розмову з гетьманським посланцем Селім-Гірей, — і якщо то правда, що гетьман до нас писав і що ти говорив, хай так буде. Амінь»¹³⁰⁸. І. Биховець під час візиту до візира чув, як «луччі бусурманські абизи-аги, беї, салтани говорили...: «Щасливі козаки, що мають розумного гетьмана собі»¹³⁰⁹.

Мазепинський дипломат, як видно з його нотаток, добре знав становище у Криму, Польщі, володів мовою ординців, бо «сам з ними перекладав»¹³¹⁰. У ході своєї місії він подбав про визволення з неволі багатьох українців.

На жаль, як склалася подальша доля цієї неординарної особистості, нам невідомо. Історик О. Лазаревський висунув припущення, що олишівський сотник Семен Биховець був сином Івана Биховця¹³¹¹.

— 5.2. —

ГРЕМБЕЦЬКИЙ МИКОЛА

Кар'єра майбутнього значного військового товариша (у цьому званні він згадується в універсалі І. Мазепи від 22 серпня 1702 р.¹³¹²) розпочалася за гетьманства Д. Многогрішного. Після закінчення у 1660-х рр. Києво-Могилянської колегії¹³¹³ М. Грембецький потрапив у коло дворян гетьмана. Оскільки останній був свояком К. Мокрієвича, то за І. Самойловича він не мав ніякого уряду. Лише за І. Мазепи кандидатура М. Грембецького була затребувана новою командою. Очевидно, відразу після Коломака (хоча в джерелах називається 1689 р.) його призначили роїським сотником¹³¹⁴. Під час розслідування справи Петрика М. Грембецький, як можливий його спілник, на деякий час був заарештований¹³¹⁵. З 1692 р. він був відставлений від сотництва.

Хоча, як видно з наступних його підвищень, М. Грембецький належав до наближених людей гетьмана. Вельми ймовірно, що його арешт і зняття з посади — вдавання І. Мазепою перед Москвою, що він активно проводить розшук змовників. Коли ж про Петрика почали забувати, М. Грембецький знову посів впливову посаду — обозного Чернігівського полку (здається, з 1696 р., бо в літопису С. Величка елекцію чернігівського архієпископа він підписав як «чернігівський полковий осавул»¹³¹⁶). При тому він часто виконував обов'язки наказного полковника (1696.10, 1697.11, 1698.10—11)¹³¹⁷.

Син М. Грембецького Федір одружився з дочкою пасинка гетьмана Криштофа Фридрикевича Євдокією, і це, звісно, підвищило їхній родинний статус у старшинському середовищі. У 1687—1700-х рр. Грембецькі породичались і посвоячилися з Ломиковськими.

Під час подій 1708 р. М. Грембецький у складі Чернігівського полку був на півночі України, і це врятувало його разом з сім'єю від подальших репресій. У травні 1712 р., березні 1713 р. він згадувався наказним полковником¹³¹⁸. Як і коли обірвалося його життя, невідомо.

Нащадок М. Грембецького Гедеон Грембецький після закінчення на початку 1700-х рр. Києво-Могилянської академії продовжив навчання у Московській слов'янській греко-латинській академії, де з 1711 р. сам викладав¹³¹⁹. У 1718 р. він став професором риторики, а в 1722—1724 рр. — префектом¹³²⁰. Г. Грембецький написав підручник риторики «Руно Гедеона, яке просякнуте сяючою рососою Туліанової вченості»¹³²¹, за яким вчилися й у Києві.

— 5.3. —

МОКРІЄВИЧІ

Для родини Мокрієвичів прихід у 1687 р. до влади нового гетьмана дав надію на підвищення значимості їхнього старшинського статусу. Глава сім'ї Карпо Мокрієвич був «подписок с канцелярії»¹³²² гетьмана

І. Брюховецького, який посилав його з відповідальним дорученням до Москви¹³²³. За гетьманства Д. Многогрішного він став генеральним писарем. Літописці приписують йому головну роль у поваленні 1672 р. гетьмана — «старшина задніпрская з писарем войска задніпрского Карпом Мокрієвичом змовившись... постерегли зміну гетмана задніпрянского Демка Игнатенка... оного взяли и извязали, и уложивши в воз, накривши шкурою, повезли на Москву»¹³²⁴. Однак І. Самойлович, знаючи про досвід організатора змови, вирішив не мати нічого спільного з ним. К. Мокрієвич після зміщення Д. Многогрішного залишився без уряду, нікому непотрібним. У 1676 р. його навіть запідозрили у змові проти гетьмана¹³²⁵.

П. Орлик у своєму посланні до С. Яворського згадував про невтішне життя К. Мокрієвича після викриття Д. Многогрішного: «А якуж напотым за тоє иміл честь? И уряду писарского от Самуйловича лишился, и з Украины изгонимый был, и на всяком місті чрез все житие свое предательством укораемый и поносимый был и от мирских и от духовных особ, наипаче от блаженныя памяти преосвященнаго архиепископа Черніговского Лазара Барановича, который, когда колвек его Мокрієвича в церкві или на обхождении виділ, во услышание всім и ему самому именовал его Июдою, пана своего предателем, а сынов ехидниным порождением, и когда антидору ему давал, всегда обыкк был тые мовить слова: «И Христос Июде хліб дал, и по хлібі вииде вон сатана»¹³²⁶.

І. Мазепа все ж вирішив вдатися до послуг гнаного й зневаженого і пішов з ним на співпрацю. Сумний досвід старшини впевнював його, що той зрозумів, яку ласку можна заслужити в Москві, доносячи на своїх зверхників. Уже 28 серпня 1687 р. гетьман підтвердив за військовим товаришем К. Мокрієвичем села Сибереж і Ямщину з млинами, слобідку Роїську з млином та належними ґрунтами, сіножатями¹³²⁷. Його син Самійло відразу ж після цього отримав уряд чернігівського полкового сотника і село Листвин «со всіми угодиї»¹³²⁸. Схоже, тоді ж посаду любецького сотника здобув ще один син старшини Оникій¹³²⁹.

К. Мокрієвич з 1688 р. потрапив у коло значних військових товаришів і в лютому — березні того ж року використовувався для розслідування справи київського вїйта¹³³⁰. Під 1688—1690 рр. він згадується на посаді чернігівського полкового судді¹³³¹. Можливо, він та його син посідали довірені уряди і в 1690-х рр. Зрештою, у документах за 1699 р.¹³³² К. Мокрієвич (помер до 1704 р.), а з 1706 р. і його крєвні — Самійло та Дем'ян Мокрієвичі¹³³³ називалися значними військовими товаришами.

Випускник Києво-Могилянської колеґії Самійло Мокрієвич¹³³⁴ у 1687 та 1689 рр. брав участь у Кримських походах. Завдяки сприянню І. Мазепа він кілька років сотникував у Чернігові. Після смерті батька — став володарем Слободи¹³³⁵.

Вивищення Мокрієвичів у старшинському середовищі, наділення головних представників родини селами, ґрунтами і званням значного

військового товариша спонукало Самійла Мокрієвича створити своєрідну віддаку гетьманові. У 1697 р. він написав книгу «Виноград домовитом благим насажденный, в нем же наследник віков всіх бысть убиенный»¹³³⁶. Її видали у Троїцько-Ільїнському монастирі. Віршовану збірку присвячено «гетманови Иоанну Мазепе, бл(а)гому домовиту винограда малороссийскаго, м(и)л(ос)тивому своему добродееви, оферованный от наинижшого подножка Самоила Мокреевича»¹³³⁷. На другій та третій сторінках поет оспівав герб І. Мазепи, його знатність. В інших віршах С. Мокрієвич подав поетичну версію книг Буття та Євангелія від Матвія, виклав свої міркування про страсті Христові, помістив молитву до всіх святих та додаток на похвалу Божу і церковному статусу.

С. Мокрієвич був одружений з дочкою чернігівського віята Тетяною Романівною Лопатою¹³³⁸. Його сім'я та сини Карпа Мокрієвича через одруження численних дітей породичалися з впливовими родинами (зокрема Скоропадськими, Ломиковськими). Після закінчення Києво-Могилянської колегії сини Оникія Мокрієвича Іван (з 1699 р.) та Михайло (з 1704 р.) розпочали службу в Чернігівському полку¹³³⁹.

Представники родини Мокрієвичів під час повстання мазепинців перебували у складі полку в розташуванні російського війська, а тому брали участь у подіях 1708–1709 рр. на боці гетьмана І. Скоропадського.

— 5.4. — ГРЕЧАНИЙ СТЕПАН (? — ДО 1697)

С. Величко, згадуючи у своєму «Літописі» про І. Самойловича, підкреслив визначальну роль у його просуванні шаблями військової кар'єри генерального писаря гетьмана І. Брюховецького. С. Гречаний не тільки помітив красноколядинського писаря, а й подбав, щоб «вчинено його у Веприку, місті Гадяцького полку, сотником, потім перемінено з веприцького сотництва на красноколядинське»¹³⁴⁰. І далі генеральний писар протегував свого улюбленця. «А з красноколядинського сотництва при сприянні того-таки генерального писаря Гречаного,— далі зазначив С. Величко,— поставлено його від Брюховецького наказним чернігівським полковником, і жив він у місті Седневі»¹³⁴¹.

Посада гадяцького судді¹³⁴² явно не відповідала тій послузі, яку зробив С. Гречаний свого часу гетьманові І. Самойловичу. Саме через те в чолобитній у Москву зустрічаємо кілька звинувачень на адресу останнього, автором яких був, безперечно, колишній генеральний писар: «Степана Гречаного, судью гадяцького, без ведома і изволения государского, к королевскому величеству с тем посылаю, чтоб Мигула, именующийся на той там стороне гетманом, с его войском самовольным не держал, а себя на всякую службу быть готовым с Войском Запорожским обещал, просил при том, чтоб ему позволил по тех мест владеть, города осадив пока Хмельницкий владел»¹³⁴³;

«...тому Гречаному, к королевскому величеству посланному, о тех землях и о Посожских селах, сверх договоров мирных, упоминать велел»¹³⁴⁴,

«...Михайла (гадяцький полковник, племінник І. Самойловича.— *Авт.*) говаривал: «Когда бы нам самопалы козацкие соединить с саблями крымскими, сильны мы были б против всяких монархов»¹³⁴⁵;

«Лошадей сколько к нему не приведут, заблудившихся московских и всяких, всех велит своим пятном перепятнав, в Гадяч отсылать, то его всем явное воровство»¹³⁴⁶.

Не виключено, що С. Гречаний, як гадяцький суддя і колишній генеральний писар, допомагав генеральній старшині скомпонувати перелік обвинувачень, викладених у чолобитній.

І. Мазепа з перших днів гетьманування залучив старшину до кола своїх довірених і відразу після Коломака доручив йому ряд важливих доручень, пов'язаних з приверненням на гетьманський бік війська¹³⁴⁷, яке не брало участі у виборах.

Невдовзі С. Гречаний склав із себе повноваження уряду гадяцького судді, бо завдяки гетьману набув статусу значного військового товариша¹³⁴⁸. На ранг він у 1688–1689 рр. отримав три села¹³⁴⁹, що відразу значно поліщило його матеріальні статки.

У 1689 р. С. Гречаний просив царів дати підтверджувальну грамоту на його маєтності¹³⁵⁰. За царською грамотою від 20 вересня 1690 р. села, надані раніше І. Мазепою, надбані старшиною млини переходили в довічне користування Гречаних, «дабы,— як зазначали царі,— дети его (С. Гречаного.— *Авт.*), внучата и правнучата и нашим наследникам служили»¹³⁵¹.

З цього ж документа дізнаємося, що Степан Гречаний був учасником як Чигиринських, так і обох Кримських (1687, 1689 рр.) походів¹³⁵².

Через брак документальних джерел подальші сліди цього старшини губляться.

У жовтні 1689 р. генеральний писар Василь Кочубей виїхав у Гадяцький полк, аби владнати конфлікт за суперечні поля між селами. У своєму звіті він писав: «За моєю пропозицією згідно й одногolosно приговорено й постановлено, щоб ті межі та границі було держано, як чинив перед цим за указом старших небіжчик пан Стефан Гречаний з товаришами»¹³⁵³. Отже, незадовго до перевірки В. Кочубея значний військовий товариш помер.

І. Мазепа наблизив до себе його сина Якова, який став фактично скарбником у гетьманській резиденції.

— 5.5. —

ЗАБІЛА ІВАН ПЕТРОВИЧ (1665—1703)

За гетьманства І. Самойловича до 1685 р. генеральним обозним був старий Петро Забіла, котрий, як записав у своїх нотатках його онук, «жил лет сто девят»¹³⁵⁴ (помер у 1689 р.— *Авт.*). З другою

дружиною він мав дочку Федору і сина Івана¹³⁵⁵, які були улюбленцями батька. Молодшому сину Петро Забіла передав практично всі свої маєтності¹³⁵⁶. З листа генерального обозного В. Борковського до ніжинського полковника С. Забіли (це один із старших синів П. Забіли. — *Авт.*) від 23 жовтня 1687 р. довідуємося про погодження з останнім «о терміні справованя веселого акту»¹³⁵⁷: впливові старшинські родини вирішили зблизитись через одруження Івана Забіли з Ганною Борковською. Вигідний шлюб, знатне родинне коріння відразу ставили молодого нащадка колишнього генерального обозного у привілейоване становище. Після смерті батька на початку 1689 р. В. Борковський, втішаючи свого 24-річного зятя «отцѣвскою... ласкою нашою», радив йому «нікуда на містца непотребные не ходіте, але ж, в дому день и ночь найдуючися, пилнуйте господарства, яко бы оному (ховай Боже, за яким недозором вашим) не стал ущербок якый»¹³⁵⁸. Великі маєтності, що перейшли у спадок молодому І. Забілі, справді сповна занурили його у світ господарських проблем і визначили подальшу долю: він не переймався військовою кар'єрою. Разом з тим у джерелах, починаючи з 1693 р., двадцятивосьмирічний син П. Забіли називався значним військовим товаришем. Тобто І. Мазепа надав І. Забілі, як представникові знатного роду, родичу багатьох гетьманських співпрацівників, військове звання, що відразу вивщило його над полковою старшиною.

У тих відомостях про життя генерального старшини, які збереглися, зустрічаємо ряд подробиць про виконання ним завдань та наказів гетьмана. Здебільшого І. Мазепа використовував маєтності багатого І. Забіли в Коропі та побіля нього для постою компанійців і сердюків. Так, у листі від 27 березня 1691 р. гетьман зазначав, що «члвкв двадцет в маєтности ваши посилаючи, пилю міти хочем, абы ваша милость оним козакам, по селах своих становиско поназначовавши, господи расположил, жебы они міли оттол себѣ виживленья»¹³⁵⁹. Оскільки підлеглий недобросовісно виконав доручення, І. Мазепа 1 вересня 1691 р. у своєму посланні дорікав йому за це: «Дойшло нам відати з скарги товариства полку п. Ясилковскаго, же вы в своих селах на стации им будучому товариству, а тепер достаючому в Києві, не позволяете давати місячного борошна. Зачим мы, тому дивуючися, пилю вам приказуем, абысте за отобранем сего письма нашего, зараз люб грошми, як належит, на одного козака за місяць по чтири золотих, люб ведлут давной уставы борошном, вистатчивши на два місяці веліли своїми подводами до Киева оному товариству запровадити, якобы нас не заходила такая болш их товариства скарга»¹³⁶⁰.

З одного з листів В. Борковського до І. Забіли дізнаємося, що останній мав забезпечити в Коропі зустріч кількох гетьманських наблжених та їхніх дружин з І. Мазепою і його «самої панеї»¹³⁶¹. Зять мав наготувати «верхніє свитлици: одну для пана, другую — для самої панеї» і постаратися, «жеби всім старшинам енералним господи слушние били наготовани не в важаючи ні на кого, и мні господку коли б близько где вас, щоб мні недалеко ходит»¹³⁶². Очевидно, старшини

зустрічалися віддалік Батурина, аби обговорити в неформальній обстановці якісь щоденні проблеми буття Гетьманщини. І. Забіла постачав у Батурин до гетьманського двору борошно¹³⁶³. Господар Батуринаського замку Никифор Лук'янович сповіщав його, що «за присланое пиво дякует вашой милости ясневелмежный»¹³⁶⁴. Очевидно, коропське пиво шанувалося в Гетьманщині. Наступник Н. Лук'яновича — господар Батуринаського замку І. Черниш 29 березня 1701 р. теж дякував І. Забілі за напій — «принято бочок три до пивниці велможного добродія, а четвертую до самой добродійки пивниці отдалем»¹³⁶⁵.

У гетьманській резиденції значний військовий товариш мав «своїх» інформаторів — кума І. Ломиковського та свояка В. Кочубея, які повідомляли його про гетьманські рішення щодо його суплік. До своєї смерті у 1703 р. І. Забіла активно займався купівлею гаїв, млинів, земель. У 1695 р. І. Мазепа своїм універсалом від 15 березня дозволив значному військовому товаришеві осадити під Коропом слобідку з десяти чоловік¹³⁶⁶. На хуторі Остапівщині старшина збудував з благословення митрополита В. Ясинського церкву Іоанна Предтечі¹³⁶⁷.

І. Забіла турботливо піклувався про освіту своїх дітей. В ігумена Київського Михайлівського монастиря Захарія Корнидовича він просив прислати «інспектора»¹³⁶⁸ для виховання дітей. Його син — Іван Іванович Забіла після закінчення Києво-Могилянської академії був бунчуковим товаришем, хорунжим Генеральної артилерії (1731–1735 рр.). У 1740–50-х рр. останній уклав генеалогічні нотатки про свій рід, про гетьманів України¹³⁶⁹. Він мав непогану як на той час бібліотеку. Одна з трьох дочок Івана Петровича Забіли — Євдокія вийшла заміж за гадацького полковника Григорія Грабянку¹³⁷⁰, відомого літописця.

— 5.6. —

ЖУРАКОВСЬКИЙ ЯКІВ МИХАЙЛОВИЧ (? — жовтень 1704)

Значний військовий товариш Я. Жураковський у 1669–1672 рр. був глухівським сотником¹³⁷¹, у 1677–1681 рр. — ніжинським полковником¹³⁷². На чолі полку він брав участь у Чигиринському поході 1677 р. І. Самойлович, очевидно, запідозрив ніжинського полковника в опозиційних діях, бо в 1682 р. останній був позбавлений уряду і маєтностей. І. Мазепа, прийшовши до влади, в універсалі від 1 вересня 1687 р. зазначав: «Респектуючи за значныя п. Якова Жураковскаго, знатного товарища войскового, в войску запорожском прислуги, приворочаем ему в сотні Глуховской находящиися его Слободу с Малою Слободкою и с. Щебру, которыми он и перед тим пользовался»¹³⁷³. Тобто старому старшині були повернуті втрачені ним маєтності. Я. Жураковський невдовзі був залучений до виконання різноманітних

гетьманських завдань. Так, у червні 1690 р. він контролював вибори у Переяславському полку¹³⁷⁴. У липні 1694 р. значний військовий товариш розмежовував володіння Київського Межигірського та Київського Братського монастирів¹³⁷⁵.

Гетьман залучив до своєї команди синів Жураковського — Василя та Лук'яна. Перший згадується у джерелах за 1695 р. як ямпільський сотник¹³⁷⁶ (з 1710 р. по 1724 р. — генеральний осавул. — *Авт.*). Лук'ян же у 1694 р. обіймав уряд ніжинського полкового осавула¹³⁷⁷, з 1699 р. по 1708 р.¹³⁷⁸ — полкового судді. Причому після смерті ніжинського полковника І. Обидовського у 1701 р. він до 1708 р. був наказним полковником. На нашу думку, І. Мазепа не наважувався призначити його полковником лише з однієї причини — Л. Жураковський одружився з дочкою П. Апостола Ганною, а відтак вищлення свояка одного зі старшинських лідерів-авторитетів — миргородського полковника, могло змістити рівновагу влади не на користь гетьмана. Лише за гетьманства І. Скоропадського ніжинський полковий суддя у 1708 р. став ніжинським полковником і посідав цей уряд до 1718 р.¹³⁷⁹.

— 5.7. —

ПОЛУБОТОК ЛЕОНТІЙ АРТЕМОВИЧ (? — 1695)

Рід Полуботків відомий у Чернігові ще в першій чверті XVII ст. Дід Л. Полуботка — Ярема Полуботок у листопаді 1619 р. отримав від чернігівського воєводи Володимира Солтика «на осаженне місце... на Стародубської улиці у валу из міста идучи за вал полевою у сороні»¹³⁸⁰. Згодом, у документах за 1637 р. про продаж млина на річці Стрижні, Я. Полуботок фігурує як «райца и міщанин черниговский»¹³⁸¹. Його син Артем, ставши козаком, невдовзі зайняв уряд чернігівського сотника¹³⁸². Щоправда, про останнього майже не лишилось ніяких відомостей. Значно більший слід в історії залишив його син Леонтій¹³⁸³, який почав військову кар'єру товаришем Чернігівського полку, а згодом, при гетьманстві І. Брюховецького, служив полковим писарем¹³⁸⁴. Після зміщення гетьмана Л. Полуботок на деякий час утратив писарську посаду і 17 грудня 1669 р. значився в реєстрі товаришем полку¹³⁸⁵. Однак, відомо, що з ним рахувалась нова гетьманська команда. У Глухівських статтях 1669 р. постановлено «бути посланцями на польський посольський з'їзд обох боків, царської пресвітлої величності й Корони Польської та Князівства Литовського, до послів та комісарів Федору Завадському, судді Ніжинського полку, Лаврентію Борозні, Леонтію Артемовичу Полуботку, Єремїї Єремїєву, а на з'їзді сидіти їм при польських послах тому, що царська величність ударував їх за службу дворянською честю. Та й ще раніше, коли вони служили польському королю, то їм також давано за служби шляхетство, а на те в них є королівські привілеї»¹³⁸⁶. Лише Полуботка в документі названо по-

батькові. Цим, напевне, підкреслювалася його належність до шляхетного роду.

Невдовзі, 7 червня 1671 р., бачимо А. Полуботка на посаді чернігівського сотника¹³⁸⁷. Після зміщення Д. Многогрішного у 1672 р. він уже підписував Конотопські статті, займаючи уряд генерального бунчужного¹³⁸⁸. Освічений і доброзичливий старшина користувався довір'ям у І. Самойловича. У 1678 р. гетьман призначив А. Полуботка генеральним осавулом¹³⁸⁹, а після усунення у 1682 р. з полковницького уряду в Переяславі В. Сербина на його місце поставив свого двірника¹³⁹⁰.

Коломацький переворот 1687 р. позбавив переяславського полковника уряду. Його місце зайняв один з найактивніших учасників змови Р. Дмитрашко. Останній, користуючись владними повноваженнями, почав переслідувати свого попередника. Дмитрашкові люди розбивали Полуботкові пасіки, господарські двори, вивозили борошно з його млинів, забирали виловлену рибу¹³⁹¹. Це змусило А. Полуботка звернутися по захист до І. Мазепи, з яким він за І. Самойловича тривалий час працював у Батурині. Гетьман послав до Переяслава генерального суддю М. Вуяхевича з кількома іншими перевіряючими¹³⁹². Вони пересвідчилися, що скаржник писав правду. Згідно з вироком суду від 18 грудня 1688 р. р. Дмитрашко мав компенсувати потерпілій стороні завдані збитки¹³⁹³.

Це при тому, що у 1688 р. А. Полуботок частіше згадувався в контексті опозиційних дій щодо нового гетьмана. Так, у матеріалах посольства Ф. Шакловитого до Батурина, що відбулося у жовтні 1688 р., фігурує «Полуботкова справа»¹³⁹⁴. З інших джерел довідуємося, що ще у лютому 1688 р. гетьман довідався, ніби колишній переяславський полковник писав у Крим листи, в яких «з ханом вступовал совіти»¹³⁹⁵. Однак І. Мазепа тоді ж доповідав В. Голіцину, що «донесеню без явственных доводов нілзе вірити»¹³⁹⁶. З листа гетьмана від 31 грудня 1688 р. до царів випливає ще одна важлива деталь: Полуботка звинуватили у зраді переяславський полковник Василь Мясково та деякі переяславці¹³⁹⁷. На їхнє подання у Батурині відбулося засідання генерального суду: «А я тут покорне докладно, же яко по сих свідоцтвах не довелося на пререченого Леонтія Полуботка в звітах описаная вина, — доповідав І. Мазепа у Москву, — так отпустилем его з Батурина в Чернігов без задержаня, жебы там жил в дому своем; також и людей переяславских в дома их отпустилем»¹³⁹⁸. З вищесказаного стає зрозумілим, що звинувачення, висунуті проти А. Полуботка, — не що інше, як прагнення Р. Дмитрашка через своїх знайомих у такий спосіб розправитися зі своїм опонентом, а також уникнути компенсаційних виплат.

У липні 1689 р. І. Мазепа, виїжджаючи до Москви, «постановил совершенным полковником Леонтя Полуботка»¹³⁹⁹ замість Якіма Головченка, який пробув переяславським полковником кілька місяців і захворів. Згаданий факт — явний прояв симпатій гетьмана до А. Полуботка. І. Мазепа розраховував, що за повернення впливового уряду останній віддано йому служитиме.

Разом з тим прихід А. Полуботка до влади у Переяславі породив проблему. Річ у тім, що за часів І. Самойловича полковник, користуючись наближеністю до гетьмана, приєднав до свого полку чимало земель Пирятинської сотні Лубенського полку. Новий лубенський полковник Леонтій Свѣчка (з 1688 р.) вирішив на позов полчан відновити справедливість. По це він навіть поїхав до Москви¹⁴⁰⁰. 20 березня 1690 р. І. Мазепа земельний спір вирішив на користь козаків Пирятинської сотні¹⁴⁰¹. Цього ж місяця у Києві стрілець Євстрагна знайшов листа, адресованого Петру І, в якому йшлося про зрадливість І. Мазепи, бажання останнього вбити царя¹⁴⁰² на догоду Голіщину та Софії. Київський воєвода Ромадоновський розповів гетьману, що А. Полуботок негативно висловлювався про керманіча України, казав, ніби його як поляка не терпить запорозьке військо¹⁴⁰³. Схоже, що земельний спір, вирішений не на користь переяславського полковника, викликав у нього неприязнь до І. Мазепи. Хоча гетьман пов'язав написання доносу безпосередньо з діями М. Гадяцького, колишнього гадяцького полковника, та Р. Дмитрашка, при розслідуванні цієї справи він прилучив до кола запідозрених і А. Полуботка (його син Павло був одружений на рідній сестрі М. Гадяцького.— *Авт.*). Неприязнь до гетьмана за вирішення земельного спору не на користь А. Полуботка завершилася для останнього відставкою від уряду. 11 травня 1690 р. І. Мазепа сповіщав царів, що «выразный и преможный ваш царского пресветлаго величества указ исполняючи за непристойныи и дерзновенныи поступки, в том же вашом монаршом указе именованные Леонтия Полуботка от полковничества переяславского отставилем, и в Батурине ему до времени побыти приказалем»¹⁴⁰⁴.

У 1691 р. відставника чекало нове випробовування — його разом з сином на деякий час узяли під арешт у зв'язку зі справою Соломона. «Да будет и о сем ведомо великим государям,— аргументував згадане І. Мазепа,— что мы, гетман, Леонтья Полуботка, и сына его держим за караулом, для той причины, что они учинились у нас в подозрении. Того ради, зная, что сын Полуботков быв на Москве не остерег нас, властителя своего, как ему надлежало, толко спомошником Мишке (М. Гадяцькому.— *Авт.*) учинився, искали головы нашей и зла всей старшине и возмущения народа; а старой Полуботок в Переяславле на полковничестве обретаясь, промышлял о гетманстве и желал нам, гетману, и всем при нас будущим, пагубы и нестроение в народе — постановили есми с старшиною и с полковниками взять от них, Полуботков, все маетности, старые и ныне, вновь данные и одни при- вратить к городу Чернигову, потому что издавна тому городу надлежали, а другие обратить на войсковой пожиток, о чем покорно их великим государем доносил»¹⁴⁰⁵. Втім, оскільки гетьман добре знав, чий інтереси відстоював А. Полуботок, яку мету переслідувала соломонівська акція, то невдовзі змінив гнів на милість. 7 серпня 1691 р. екс-полковник за власним прохання отримав від І. Мазепи універсал на «село Коломійци», яким дозволено йому «до ласки войсковой... владіти и з него всякое послушенство, повинность отбирати»¹⁴⁰⁶. Згодом, після повернення

старшині всіх маєтностей, у листопаді 1693 р. гетьман «оного пана Леонтия Полуботка до своей мы ласки рейментарской знову принялисмо»¹⁴⁰⁷. Тобто І. Мазепа спочатку покарав старого полковника за неприязні висловлювання, незгоду щодо рішення земельного спору, а потім постарався його підтримати, повернути до співпраці. Старшина-відставник отримав статус значного військового товариша¹⁴⁰⁸ і таким чином знову був залучений до команди гетьмана.

Навіть в останні роки свого життя А. Полуботок діяльно займався розширенням власного господарства. Так, 27 квітня 1694 р. І. Мазепа дозволив йому на Переяславщині «при млинах з десят хат людей осадити і належитое от них отбирати послушенство»¹⁴⁰⁹. З іншого універсалу від 4 червня 1694 р. довідуємося, що «значний войсковый товариш, одержавши з ласки наше гетманское на слободку Мохнатинскую універсал, допустил чи ли приказал своїм державцам и старостам кгрунта около тих сел лежачие, великою обширностью заїздити из тим оголошати, же не волно тих поменених сел и иншим околичним жителем в дуброві для дров и двори для будинкового дерева уїздити и полов и сеножатей, якие к той Мохначовской слободці попритягали, заживати»¹⁴¹⁰.

1695 р. А. Полуботок помер, залишивши по собі великі маєтності, багато майна, млинів. Практично все це за заповітом його вдови Насті, яка пішла в монастир, перейшло до сина Павла¹⁴¹¹.

— 5.8. —

РАДИЧІ ТИМОФІЙ (? — після 1709) та ПАНТЕЛІЙ (? — після 1702)

У 1663 р. був відправлений до Сибіру писар Переяславського полку Семен Радич¹⁴¹². Можливо, Тимофій та Пантелій Радичі були його синами. Перший козакував на Правобережжі¹⁴¹³, а потім опинився на Лівобережжі — у 1672 р. служив канцеляристом, далі згадувався як «обиватель конотопський» (1681), військовий товариш (1689)¹⁴¹⁴. Тимофій Радич «при боку» гетьманському виконував різноманітні доручення І. Мазепи. У документах 1694 р. він значився як державця Гиравський¹⁴¹⁵. У 1702 р. під його керівництвом до Бихова було відправлено 1500 запорожців¹⁴¹⁶. У 1708 р. він титулувався значним військовим товаришем. Під час антимосковського повстання перебував у війську І. Скоропадського, а тому й залишився з ним. Т. Радич поставив свій підпис під присягою нового гетьмана, обраного у Глухові¹⁴¹⁷. І. Скоропадський 22 грудня 1709 р. надав йому оборонний універсал¹⁴¹⁸.

Пантелій Радич у 1676 р. був гетьманським посланцем до Москви¹⁴¹⁹, займав посаду канцеляриста в Батурині¹⁴²⁰, згодом зайняв уряд чернігівського полкового судді (1685)¹⁴²¹.

Приятельські стосунки між П. Радичем та І. Мазепою у гетьманській резиденції за правління І. Самойловича засвідчує один з перших земельних універсалів, виданих після Коломацького перевороту 25 серпня 1687 р. Згідно з ним П. Радичу було надано села Буянки та Сахнівку¹⁴²². У 1688 р. він згадувався як значний військовий товариш¹⁴²³. У царській грамоті від 3 березня 1690 р. зазначено, що згадані села надані йому у власність за участь «в прошлих чигиринских и в иных в многих» походах¹⁴²⁴. У 1691 р. І. Мазепа нібито для обліку полонених відрядив свого довіреного до Криму, хоча навіть запорожці за підозрили, що він виконував якесь таємне гетьманське завдання¹⁴²⁵. Гетьман виправдовувався перед ними (копію листа надіслав царям*): «И хотя Радич от нас... за ведомом великих государей в Крым послан, однако на него не положено о перемирье там говорить, и сами разсудите, что особа ево к тому неприлична, но приказано ему от нас о свободе невольников порадеть, и некоторые иные дела, о которых ныне объявляют никому не належит, а для примеру zde докладываем хотя бы и так было, что великие государи наши для лутчей своим государствам прибыли каких послов своих и о перемирье к бусурманам послали, то от того какое бы вам Войску Низовому уростало сомнение и для чего бы вам тем полошитца...»¹⁴²⁶.

У 1702 р. значний військовий товариш П. Радич разом з кількома іншими старшинами перевіряв правильність землеволодінь колишнього київського полковника Г. Карповича¹⁴²⁷.

У своєму тестаменті, складеному у липні 1701 р., П. Радич згадував своїх дітей — дочку Мартусю, синів — Дем'яна, Івана, Іова, Стефана¹⁴²⁸. У разі своєї смерті він просив генерального обозного В. Борковського та генерального осавула І. Скоропадського стати опікунами його дітей¹⁴²⁹. Це — видиме підтвердження його тісного зв'язку з гетьманською верхівкою.

_____ 5.9. _____

КАРПОВИЧ (КОРОБЧЕНКО, КАРПОВ, КОРОБКА-ВОЛЬСЬКИЙ) ГРИГОРІЙ (? — ДО 1706)

У джерелах за 1664 р. згадується чигиринський полковник Федір Коробка¹⁴³⁰, який у 1669 р. був посланцем гетьмана П. Дорошенка до Києва з полоненими росіянами¹⁴³¹. Можливо, це був брат або батько Г. Карповича. Кар'єра останнього започатковувалась при гетьманстві

* Цим листом І. Мазепа показував царям, як запорожці не хотіли перемир'я. Очевидно, в Москві воно вже планувалося (наступного року до Криму був посланий піддядчий Посольського приказу Василь Айтемиров з пропозиціями щодо укладення мирного договору).

Д. Многогрішного. Тоді Григорій Карпович зайняв відповідальний уряд — очолив БатуриНСьку сотню в гетьманській столиці.

Гетьман І. Самойлович поставив його полковником у 1677 р. в Чигирині як «свого батуринського чоловіка»¹⁴³². У липні 1680 р. він згадувався як стародубівський полковник, а в 1682 р. на з'їзді старшини в Батурині було вказано «оставити полковничество киевское Костянтину Солонине, а на его місто перевели есмы из Стародуба бывшего полковника Григорья Карпова»¹⁴³³. Після скинення І. Самойловича аналогічна ситуація знову повторилася. Г. Карпович замінив К. Солонину, але сам лише тимчасово побув на київському полковницькому уряді у 1689—1690 рр. перед призначенням сюди К. Мокієвського. Яка причина його зміщення, наразі невідомо. Можливо, полковник захворів або, швидше за все, І. Мазепа його вимушено відправив у відставку, імітуючи перед Москвою розслідування у справі Соломона та Петрика. Хоч би як там було, старшина та його родина залишилась під надійним патронатом Батурина.

Універсалом від 28 вересня 1693 р. гетьман «бывшого полковника киевского з певных и слушных респектов» узяв «под оборону нашу рейментарскую»¹⁴³⁴. Іншими ж універсалами, від 14 жовтня 1691 р. та 22 серпня 1702 р., за ним затверджені набуті володіння¹⁴³⁵.

Зблизило значного військового товариша та керманича України й одруження сина першого Федора з донькою Криштофа Фридрикевича Марією.

Як видно з подальшої співпраці гетьмана з Г. Карповичем, останній як значний військовий товариш виконував різноманітні доручення І. Мазепа. Так, у жовтні 1699 р. його делегували з Батурина як гетьманського представника на вибори київського вйта¹⁴³⁶. Він як посланець гетьмана брав участь у розмежуванні кордону з Оттоманською Портою у 1705 р.¹⁴³⁷. 1708 р. гетьман призначив сина Г. Карповича Федора київським полковником.

— 5.10. —

ЛИСИЦЯ ІВАН ПАВЛОВИЧ (? — до 1700)

Військова кар'єра сина брацлавського полковника Павла Лисиці почалася у Брацлаві, де він замінив батька на полковницькому уряді¹⁴³⁸. Після падіння правобережного гетьманату П. Дорошенка І. Лисиця перебрався на Лівобережжя і деякий час очолював охотницький полк¹⁴³⁹. Згодом він потрапив у коло наближених І. Самойловича, який не раз доручав І. Лисиці важливі дипломатичні доручення¹⁴⁴⁰. Також він брав участь у двох Чигиринських походах¹⁴⁴¹.

У листопаді 1685 р. з Москви до Константинополя виїхало посольство на чолі з Микитою Алексеевим для переговорів з патріархом

про передачу Київської митрополії в підпорядкування Московському патріархату ¹⁴⁴². І. Самойлович відрядив разом з ним свого посланця І. Лисицю, який мав передати гетьманські грамоти — прохання з вищезгаданого приводу ¹⁴⁴³. Як зазначалося в одному тодішньому документі, «и по той его послылке та митрополия святейшему московскому патриарху уступлена и совершенно отдана» ¹⁴⁴⁴. Крім того, І. Лисиця, який, певно, знав турецьку мову, зустрічався з султаном у справі повернення українських полонених ¹⁴⁴⁵.

На Коломаку в 1687 р. І. Лисиця як значний військовий товариш брав участь у зміщенні гетьмана ¹⁴⁴⁶. Він підписав Коломацькі статті і відразу опинився в команді наблжених І. Мазепи. Причина цього єднання зрозуміла — старшина служив у П. Дорошенка, отже, їх зближувало минуле бойове побратимство.

Відразу після Коломака І. Лисиця як людина, котрій І. Самойлович довіряв свої фінансові справи, передав новому гетьманові приховані скарби його попередника ¹⁴⁴⁷.

Значного військового товариша І. Мазепа використовував для вирішення ряду важливих справ. Так, вирушаючи 20 липня 1689 р. до Москви, гетьман відправив у полки з І. Лисицею універсал, в якому закликав козаків та простолюддя під час його відсутності зберігати спокій, «чтоб те плевелы меж народом не сеялись и плевелосеятели в недобрых речах своих были воздержаны» ¹⁴⁴⁸, а ті, хто поширює різні чутки, щоб «были за караул взяты» ¹⁴⁴⁹.

У кінці лютого 1690 р. І. Мазепа відрядив значного військового товариша до Москви у справі Соломона з листом від Й. Шумлянського ¹⁴⁵⁰, що було свідченням високого ступеня довіри до посланця.

І. Лисиці гетьман доручав очолити і велике українське посольство до російської столиці з нагоди іменин Петра I 29 червня 1694 р. ¹⁴⁵¹. У проїжджих документах він значився як полковник ¹⁴⁵². Під час військових походів другої половини 1690-х рр. наблжений гетьмана, очевидно, або помер, або загинув.

Залишилися відомості про його сина Якова, що вступив у 1699 р. до Києво-Могилянського колегіуму ¹⁴⁵³. Після закінчення навчального закладу він у 1712 р. прийняв чернечий постриг і з 1716 р. викладав граматику в Києво-Могилянській академії ¹⁴⁵⁴. Відомо, що І. Лисиця мав ще й двох дочок.

РОЗДІЛ 6

ОДНОДУМЦІ ТА СПІЛЬНИКИ

Процес творення команди гетьмана І. Мазепи, як уже зазначалося, не був одномоментним, обмеженим певними часовими рамками. Пошук однодумців, прихильників тривав протягом усіх 22 років його правління. Одні висуванці були або тісно пов'язані родинними зв'язками з найближчими довірниками гетьмана, або служили з останнім у П. Дорошенка. Другі вивищились або залишилися на високих генеральних урядах тому, що відкрито боролися з опонентами гетьмана (Д. Апостол, Л. Свічка), виявили у своїх діях вірнопідданість і незрадливість, негативне ставлення до царів, Московії. Треті були відданими І. Мазепі завдяки отриманим земельним володінням, впливовим урядам. Гетьман на прохання ніжинського полковника Степана Забіли відібрав у його молодшого брата Івана село Клишки, яке перейшло у спадок після смерті батька Петра Забіли. Позовна справа засвідчує як явне зловживання І. Мазепи, так і те, що він ігнорував інтереси заявника не випадково. С. Забіла до своєї смерті (1694¹⁴⁵⁵) входив до кола явних довірників гетьмана. І. Мазепа чесно пояснив І. Забілі, що «не с умыслу взял и отдал Степану (село.— *Авт.*); што мушу дать еще и больше и лишне, только абы не наприкрался (набридав¹⁴⁵⁶.— *Авт.*) и в ділах препятствия ниякого не чинил»¹⁴⁵⁷. Тобто ніжинський полковник належав до посвячених у плани гетьмана, а відтак і користувався цим на власну користь. І. Мазепі не вигідно було конфліктувати з останнім, вирішувати справу не на його користь.

Аж до своєї смерті (десь у серпні 1701 р.¹⁴⁵⁸) майже 14 років працював у команді І. Мазепи генеральним суддею Сава Прокопович. Як і чимало наблизених до І. Мазепи, він займався літературною творчістю. Генеральний суддя залишив нащадкам власну рукописну книгу із записом апокрифів про сон святої Богородиці¹⁴⁵⁹. Гетьман належно віддячив сім'ї покійного, його дружині Ірині за чоловіка-

сوراتника правом володіння селами Кудрівкою та Загорівкою¹⁴⁶⁰. Син генерального судді Семен Савич орієнтовно у рік смерті батька був узятий на службу писарем Генерального суду, що відкрило йому шлях у майбутньому до генерального уряду (з 1709 по 1725 рр. займав посаду генерального писаря).

До числа вірогідних спільників І. Мазепи належав і прилуцький полковник (з 1687 р.) Іван Стороженко (помер 1693 р.), сина якого Андрія в 1692 р. гетьман поставив ічнянським сотником¹⁴⁶¹.

Нижче пропонуємо більш детальне знайомство з кількома діячами доби І. Мазепи – явними співпрацівниками й однодумцями гетьмана.

— 6.1. —

ДУНІН-БОРКОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ КАСПЕРОВИЧ (1640–1702)

Рід Борковських, очевидно, датського походження. На це, зокрема, вказує їхнє друге прізвище Дуніни.

Слово «дунчак» означає датчанин¹⁴⁶². Невідомий поет не випадково зазначив в епітафії, присвяченій померлому генеральному обозному: «Пан Василій Борковський, от Дунінов дому»¹⁴⁶³.

У польських джерелах XVI ст. у грамоті, виданій у Любліні в 1569 р., згадується ланцицький референдар короля Сигізмунда Августа Ян Борковський¹⁴⁶⁴, в іншому документі за 1578 р. натрапляємо на прізвище земського люблінського писаря Андрія Дуніна-Борковського¹⁴⁶⁵. Нащадок останнього Каспер (Карпо) заснував старшинський рід Дуніних-Борковських¹⁴⁶⁶. Є дві версії появи їх на Чернігівщині. Після приєднання в 1665 р. до Московії Смоленська, де Дуніни-Борковські мали свої володіння, частина з них, аби не втратити землі, прийняла московське підданство¹⁴⁶⁷.

За іншими джерелами, найбільш вірогідними, польський полковник Каспер Андрійович Дунін-Борковський отримав у нагороду за Смоленську війну 1632–1635 рр. від короля Владислава IV маєтності на Чернігівщині¹⁴⁶⁸. У 1787 р. Борковські передали до справ депутатського зібрання свої відомості про родину¹⁴⁶⁹.

Згідно з сімейними переказами К. Дунін-Борковський загинув під час повстання Б. Хмельницького¹⁴⁷⁰. Його дружина Тетяна та дочка Катерина (у синодику Любецького монастиря їхні імена записані відразу після батькового¹⁴⁷¹) намагалися заховатися від повстанців у Ніжині, але їх там знайшли розлючені козаки і вбили¹⁴⁷². За документами 1638 р. К. Дунін-Борковський оселив на Чернігівщині слободу Борковичі¹⁴⁷³ (Бурківку).

У польського полковника було двоє малолітніх синів – Василь (народився у 1640 р.— *Авт.*) та Юрій*. Після вбивства батька у 1649 р.¹⁴⁷⁴ вони, очевидно, потрапили під опіку або православної родини, або родичів матері (її українське походження та віросповідання,

* Очевидно, старший.

певне, стали вирішальними чинниками у визначенні подальшої доли братів). В одному з літописів згадується чернігівський полковник доби Б. Хмельницького Семен Барковський¹⁴⁷⁵. Можливо, це був дядько осиротілих Борковських.

В універсалі Івана Самойловича від 28 червня 1672 р. говориться, що Василь Касперович Борковський (в універсалах він називався без родової назви «Дунін».— *Авт.*) «з дитинства літ при отвазі и ушербку здоровья своего вік свой провадячи ... немало навалних и прикрых отправляя экспедиций»¹⁴⁷⁶.

Уперше він згадується в джерелах за 1665 р. як підлеглий чернігівського полковника Д. Многогрішного¹⁴⁷⁷. У 1668 р., після невдалого повстання І. Брюховецького, опинився в команді гетьмана П. Дорошенка, від якого отримує уряд вибельського сотника¹⁴⁷⁸.

Правобережний гетьман універсалом від 2 вересня 1668 р., виданим у Чигирині, повернув В. Борковському за «значние ризарские дела» село Борківку в Березнянській сотні¹⁴⁷⁹. У підтвердженні на володіння маєтністю зазначається, що вона, «ему отчистим правом належачую», відібрана від єпископа Мефодія, який незаконно нею користався.

Прихід на Лівобережжі до влади Д. Многогрішного, у якого В. Борковський служив перед тим кілька років, визначило подальшу долю вибельського сотника. Він присягнув новообраному керманичеві.

На цей час Василю Борковському було 28 років. Отже, з Іваном Мазепою, який народився у 1639 р.¹⁴⁸⁰, він — майже ровесник. Те, що В. Борковський у 1669-му, а потім у 1673 рр. їздив посланцем І. Многогрішного та І. Самойловича до Москви¹⁴⁸¹, вказує на отримання ним у попередні роки серйозної освіти, очевидно, в Києво-Могилянській колегії. Адже остання дипломатична місія вимагала не тільки вірнопідданості дипломата, а й уміння відстоювати інтереси гетьмана. В. Борковський їздив переконувати московських урядовців відмінити рішення про прийняття П. Дорошенка у підданство на умовах залишення за ним гетьманського уряду на Правобережжі¹⁴⁸².

Ймовірне навчання В. Борковського в Києво-Могилянській колегії одночасно з І. Мазепою заклало між ними підвалини майбутньої співпраці.

У цьому зв'язку висловлюємо ще одне припущення. Як відомо, посаду ректора Києво-Могилянської колегії у 1650–1657 р. посідав Лазар Баранович, який після цього кілька десятиліть був чернігівським архієпископом. Очевидна його визначальна роль у виборах гетьманів, чернігівських полковників у 1668-му, 1672 рр. Так, царським указом 1668 р. було оголошено, щоб новий гетьман був обраний «под председательством Лазаря Барановича»¹⁴⁸³. Такі самі повноваження він мав і при обранні І. Самойловича¹⁴⁸⁴.

У звіті про обрання останнього, взятому С. Величком з офіційних документів, зазначається: «У нинішньому 180 році (1672 р.— *Авт.*), у березні місяці в різних числах, вищеназваний архієпископ (Л. Баранович.— *Авт.*) зі своїми дворовими людьми, з конюшим Яковом Хапчинським і з кухмістром Григорієм Менжинським писав до великого

государя і великого князя Олексія Михайловича, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, до його царської пресвітлої величності, оголошуючи про зраду бувшого гетьмана Дем'яна Ігнатова за листом всієї генеральної старшини»¹⁴⁸⁵. Саме на його авторитет опиралася опозиційна старшина, а відтак і мала дослухатись до його міркувань при виборах нового гетьмана.

Підписи під Конотопськими статтями засвідчують, що велика частина старшини при малограмотному Д. Многогрішному теж була неписьменною. Так, зокрема, за шістьох полковників підписались їхні писарі, інші старшини, за генерального обозного П. Забілу – його син Степан.

Л. Баранович знав І. Самойловича не тільки як недавнього чернігівського полковника (1668–1669 рр.), а й як здібного випускника Києво-Могилянської колегії. До того ж, важливим для чернігівського архієпископа був факт того, що претендент на булаву мав батька, трьох братів, які працювали на Лівобережжі священиками.

Призначення у 1672 р. чернігівським полковником вибельського сотника, на нашу думку, відбулося теж за протекцією впливового Л. Барановича, який волів бачити в Чернігові на відповідальному уряді краще своїх учнів, аніж випадкових людей.

Василь Борковський щедро обдарував пізніше чернігівські собори, монастирі. Про це згадується, зокрема, в епітафії про нього:

«Всім бо бязе любезен
ділами своїми,
Церкви и обители усердно любяше,
Благоліпіе оных везде разширяше.
Церков соборна чрез брань бязе опустіла,
Его тшанием вскорі сотворися ціла,
Своим ю имініем претвори на нову.
В честь преобразившюся Христу Богу Слову.
Его тшания діло и храм Воскресенский,
Их-же создав украси иконами зіло,
Чая себі от Бога мзды за сие діло.
Он от основанися дівичу обитель
Воздвиже и бысть оной прещедрый кормитель.
Он святых страсотерпец алтарь попремногу
Дражайшими сосуды украси в честь Богу.
Сия такожде церковь Елецка названна
Оным основася и трапеза созданна,
И келии камени и инная многа
Чрез него иматъ сия обитель убога.
Он даде иконостас, фероны, сосуды
Сребряние, его то уклад, кошт и труды.
Много добра духовным и мирским твораще,
Всіх любя и сам от всіх любим бязе»¹⁴⁸⁶.

І ці дари – явна ознака дружньої співпраці чернігівського полковника з Лазарем Барановичем.

Архієпископ у 1670-х рр. залучив значні кошти В. Борковського для реставрації, відбудови храмів Чернігова. Так, у 1675 р. за сприяння чернігівського полковника були відновлені бані, надбудовані абсида

Спасо-Преображенського собору, одного з найдавніших в Україні (XI ст.)¹⁴⁸⁷. Дерев'яну покрівлю було замінено металевою. У храмі після десятиріч запустіння відновили богослужіння.

У 1814 р. за одним з проєктів планувалося зробити розпис Спаського собору і «на другому простінку зобразити чернігівського полковника і військ Запорозьких генерального обозного Василя Дунін-Борковського з написом, що сей благочестивий і ревний христоробець влаштував у граді сім нові храми Божі і поновлював занепаді; поновив святоліпно і цей всемілостивого Спаса храм і богатим начинням наділив у 1672 і 1685 роках»¹⁴⁸⁸.

Так само за його кошт у ті ж роки було відремонтовано занедбану і пограбовану в ході війн П'ятницьку церкву, на її фронтоні зі східного боку у 1690-х рр. був викарбуваний герб І. Мазепи¹⁴⁸⁹.

Значні кошти полковник вклав і у будівництво та реставрацію Воскресенської, Єлецької церков, трапезної Єлецького монастиря.

Ставши чернігівським полковником, В. Дунін-Борковський отримав від І. Самойловича на ранг 28 червня 1672 р. у Понорницькій сотні села Авдіївку, Казилівку та Холми, а також Бобровицю під Черніговом і підтвердження на село Борківку в Березнянській сотні¹⁴⁹⁰.

За життя В. Дунін-Борковський відзначився не тільки щедрими жертвами на храми й монастирі. Він згадується під час задучі Чигирини в 1676 р., тоді він увів у місто козацький гарнізон¹⁴⁹¹.

Полковник разом з полчанами брав участь в обох Чигиринських походах. Кіннотники з Чернігова 28 серпня 1677 р. провели успішну атаку на турецький табір — «для языков и подъезду»¹⁴⁹². Під час другого Чигиринського походу 3 серпня 1678 р. В. Борковський як наказний гетьман¹⁴⁹³ очолював лівий фланг наступаючих. Крім чернігівських козаків, йому були підпорядковані ніжинський, миргородський, лубенський, прилуцький, два сердюцькі та два компанійські полки.

«И вночі полковника черніговского Василя Борковского гетман послал»¹⁴⁹⁴, — як зазначає літопис Самовидця, — на вилазку. У цьому та інших боях за Чигирин загинуло 287 чернігівських козаків, з них п'ять сотників¹⁴⁹⁵.

У 1685 р. на чолі Чернігівського полку І. Самойлович поставив свого сина Григорія. В. Борковський отримав ранг генерального обозного. Ці та інші кадрові рокировки — намагання гетьмана мати на відповідальних полковничих урядах близьких родичів — призвели до активізації старшинської опозиції. 20 березня 1685 р. при загадкових обставинах померла старша дочка Самойловича Параска, дружина київського воєводи боярина Федора Шереметьєва, а 19 травня — старший син Семен, що був стародубським полковником.

У 1687 р., під час Першого Кримського походу, старшини вирішили змістити гетьмана. Перший вирішальний підпис під чолобитною поставив генеральний обозний В. Борковський. Цей факт багато про що говорить. Гетьман, давши В. Борковському поважний уряд генерального обозного, фактично усунув його від реальної влади. Номінально займаючи високе становище, останній, живучи в Чернігові, водночас не мав у руках силових управлінських важелів. Генеральний обозний був віддалений від артилерії,

що підпорядковувалась йому, батуринського оточення. Гетьман І. Самойлович самовладно керував полками, старшинами, не маючи бажання бачити у своїй резиденції впливового заступника. А роль почесного генерала В. Борковського ображала. І це відчували, розуміли ті, хто переконав його піти на великий ризик.

Найбільш зацікавлені в результатах зміщення гетьмана і правлячої старшини, безурядні опозиціонери в реаліях, що визначалися, контролювалися Москвою, не могли відразу претендувати на гетьманську булаву. Зате Борковський як компромісна високопоставлена особа відповідав вимогам моменту. А тому в обставинах, що склалися в 1687 р., він був головним претендентом на булаву. Не випадково прізвище генерального обозного як кандидата на посаду гетьмана вигукувалося частиною козацької старшини під час виборів 25 липня 1687 р. біля річки Коломак¹⁴⁹⁶.

Підкуплений вигідною для нього пропозицією, перспективою зайняти гетьманський уряд, генеральний обозний, зваживши на ситуацію, на голіцинське невдоволення І. Самойловичем, своїм підписом формально очолив заколот. Але гетьманом став І. Мазепа.

Легенда про те, ніби В. Голіцин пропонував В. Борковському гетьманство за десять тисяч рублів, але той через свою скнарість не згодився¹⁴⁹⁷, не відповідає реаліям. Так само позбавлена логіки похідна від згаданої легенда, за якою І. Мазепа випросив у нього вказану суму й отримав генеральний уряд. По-перше, В. Борковський навряд чи міг мати 10 тисяч рублів (50 тисяч золотих), тим паче в поході, при собі (за службу отримував у рік всього-на-всього 1000 золотих). По-друге, якби у нього й було стільки грошей, то генеральний обозний їх би не пошкодував за надання гетьманської посади. Адже гетьманське правління дало б можливість компенсувати понесені затрати.

Незважаючи на прихильність опозиційної старшини до особи В. Борковського, В. Голіцин зупинив свій вибір на І. Мазепі, з яким часто зустрічався у Москві, добре знав його як освічену людину. Найвпливовіший державний діяч Московії зробив ставку на гнучкий розум, дипломатичний хист, високу культуру претендента. Ці якості мав Іван Мазепа, який «підкупляв» європейців знанням мов, ерудицією. Для побудови передової унітарної держави В. Голіцину якраз потрібні були надійні однодумці-«європейці» з поглядом у майбутнє.

Як головний претендент на гетьманську булаву у 1687 р., генеральний обозний, здається, мав потрапити до числа тих, кого гетьман не бажав би бачити у своєму уряді. І все ж В. Борковський залишився на відповідальній посаді другої людини в Гетьманщині до дня своєї смерті у 1702 р. Як нам видається, п'ятнадцятирічна співпраця І. Мазепа та генерального обозного ґрунтувалася на засадах довіри, дружби, взаємоінтересу. Пов'язуємо це, по-перше, з їх імовірним спільним навчанням у Києво-Могилянському колегіумі; по-друге, з наявністю у Василя Борковського брата в Польщі. Про останнього говорив московському посланцю Борису Михайлову у 1690 р. І. Мазепа, який виправдовувався, що не тільки у нього сестра залишилася в польській стороні, а й «у войскової старшини, как у обозного у Василья Борковского брат, так и у иных в полских містах сродники есть»¹⁴⁹⁸.

Дослідник В. Шугаєвський висловив сумніви щодо існування у Польщі ще одного Борковського¹⁴⁹⁹. Його аргументи, однак, спростовуються як згаданим повідомленням, так і літописом С. Величка. Зокрема, останній навів лист І. Мазепи до царів від 8 лютого 1693 р. з такими рядками: «...Семен Палій оголосив мені у своїй словесній мові, чого ротмістр королівської величності полковник Іван Борковський, котрий був у Білій Церкві, повернувся тепер з Поліського краю до Білої Церкви,— він, заїхавши до Хвастова, бачився з ним, Палієм. То під час тих відвідин, він, Семен, пригощав того Борковського і підпилого почав питати про польські зачини та наміри; тоді він, Борковський, сказав йому такі слова: “Відає він, що Семен вірний королівській величності, і хай не готується на війну і не ходить під Очаків та й на інші бусурманські місця в далекі краї, бо тут поблизу матиме здобич”. То з тих слів Борковського здогадується він, Семен Палій, що польський бік збирається на війну супроти боку вашого, царської пресвітлої величності»¹⁵⁰⁰. У травні 1694 р. згаданий полковник разом з регіментарем Вільгою теж вели переговори з Палієм. І. Борковський пропонував останньому булаву наказного гетьмана Правобережжя¹⁵⁰¹. З листів І. Мазепи 1688 р. дізнаємося, що Ян (Іван) Борковський, тоді поручик, був племінником В. Борковського.

Отже, брат генерального обозного — Юрій, який ще до 1670-х рр. служив на Лівобережжі¹⁵⁰², а потім перейшов на Правобережжя, теж займав впливове становище у Польщі: його син дослужився до полковника і ротмістра польського короля. Оскільки з кінця 1689 р. і впродовж всього 1690 р. І. Мазепа посилав своїх посланців до Яна Собеського з тими чи іншими пропозиціями щодо співробітництва, то, зрозуміло, посередництво в усьому цьому Івана Борковського не викликає жодних сумнівів.

Борковські були важливим каналом зв'язку для І. Мазепи з сусідньою державою. Як видно з донесення останнього царям, за допомогою Івана Борковського гетьманський уряд залякував Московію. З повідомлення Палія, наприклад, випливало, що Польща готується до війни проти царів. З огляду на політичний контекст 1690—1692 рр., коли І. Мазепа з вузьким колом своїх прибічників планував порвати з Московією, подібні фальшиві повідомлення дезорієнтували російських урядовців.

Гетьманові було вигідно тримати їх у напруженні, підозрі щодо Польщі, яка уклала з Московією мирний договір, не вигідний для України. У такий спосіб він оберігав Гетьманщину від надмірного зазіхання на її права, вольності, втручання у внутрішнє життя автономії наришкінів.

У вересні 1705 р. польський король С. Лещинський відрядив до І. Мазепи посланця Вольського, який мав переговорити з гетьманом про перехід України під протекцію шведського короля. У таємній інструкції зазначається, що конкретно вести мову про умови співпраці трьох держав «дана полная мочь господину Борковскому»¹⁵⁰³. Тобто у Польщі знали, кому І. Мазепа мав довіритися.

Значимо, що після союзницького договору 1686 р. між Московією та Польщею у рідні Борковських з'явилася можливість частіше бачитися і спілкуватись.

У листі до В. Голіцина від 11 лютого 1688 р. І. Мазепа повідомляв свого патрона про те, що в Україну приїхав «к обозному нашему войсковому к Василю Бурковскому ис польської сторони племянник ево Ян Бурковской, поруччик войска квартенова»¹⁵⁰⁴. Останній привіз у Батурин гетьману «лист от гетмана корунного Станислава Яблонного»¹⁵⁰⁵.

В. Шугаєвський, досліджуючи дари В. Борковського чернігівським соборам, помітив на них ініціали¹⁵⁰⁶:

IDB і т. п.

P. CZE

Він вважав, що Василь Дунін-Борковський мав ще ім'я Юрій (польськи Jerzy) *, яким його «охрестили... як сина природного поляка».

На нашу думку, це, однак, не заперечує існування його брата і навіть з таким самим ім'ям (за звичаєм католиків). У березні 1669 р.

* Ця версія заслуговує на увагу, бо справді на срібному визолоченому потири є дарчий надпис: «Ten Kielich Nadal na chwal Boza do Cerkwi Zwiastowania Nayswietszy rannu Jerzy Dunin Borkowski Obozny Generalny». У ньому б генеральний обозний мав називатися Василем, а не Юрієм.

М. Петровський у згадуваній нами праці з цього приводу висловив припущення, що ця «річ робилась далеко від Чернігова — данцизької роботи... могла там трапитись і помилка майстрів, особливо коли її замовляв брат Борковського, що мешкав у Польщі» (С. 37) Г. Арендар, досліджуючи герби на церковних пам'ятках із вкладними записами, теж звернула увагу на нетрадиційне гербове зображення на оправі Євангелія, подарованого чернігівським полковником у 1685 р. Спаському собору: «У нижній частині фігурного щита карбовано двох лебедів, повернутих один до одного». На думку дослідниці, «своєрідне розміщення лебедів можна пояснити або помилкою, якої допустився майстер-золотар, або ж бажанням замовника зобразити в образі лебедів подружжя Дуніних-Борковських» (Арендар Г. Герби та емблеми на ужиткових речах із зібрання Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис— 2001.— №1.— С. 30).

На нашу думку, вживання І (Jerzy) у гербових зображеннях на дарункових тарілках, потирах з одночасним написом від вкладника В. Дуніна-Борковського можна пояснити, по-перше, спільною участю братів у виготовленні церковних речей, по-друге, використанням польського фамільного герба, який мав Ю. Дунін-Борковський, а його брат лише ним користувався.

На підтвердження останньої версії знаходимо вказівку польського короля Сигізмунда Августа про право іноземців використовувати герб польського сімейства лише з дозволу його власників та затвердження королем (Лакиєр А. Б. Русская геральдика.— М.: Книга, 1990.— С. 135). У 1686 та 1687 рр. у Посольському приказі було створено книгу «О родословии и о гербах Российских разных знатных шляхецких фамилий» (Лакиєр А. Б. Вказ. праця.— С. 213.) Аби затвердити за собою право користуватися тим чи іншим гербом, прохач повинен був надати докази належності до відомого роду. Лише після вивчення цього питання в Родовідній Палаті у Москві приймалося на найвищому рівні відповідне рішення. Схоже, саме тоді і в Гетьманщині І. Мазепі та його наближеним довелося з допомогою граверів шукати вирішення цієї проблеми (герб гетьмана в кількох варіаціях вперше зустрічаємо у книзі «Echo g'osn...» С. Яворського, автор І. Щирський). Герби В. Борковського після 1687 р. виходили вже з його ініціалами.

До речі, чотири церковні пам'ятки подаровані чернігівським соборам від І (Jerzy) Борковського (є відповідний напис).

Очевидно, брат теж сповідував православну віру й старався зробити посильні вклади рідній церкві.

Зрештою, є й інший, компромісний варіант у трактуванні цієї проблеми. М. Петровський зауважив, що висновок про Василя Борковського і Юрія Борковського як різних осіб «не протирічить тому, що Василь Борковський, коли був ще католиком, мав і ймення Юрій і міг вживати зрідка й потім» (С. 38).

Хоча сумнівно, щоб у такий спосіб генеральний обозний як православний віддавав данину своєму католицькому минулому. Швидше за все в одному з дарчих написів золотарі зробили помилку й через це його важко нині зрозуміти.

Д. Многогрішний називає його в своєму універсалі товаришем військовим¹⁵⁰⁷. Очевидно, Ю. Борковський з якихось причин (швидше за все побоюючись репресій після зміни гетьмана у 1672 р.) втік до Польщі. У 1683 р. він відзначився при захисті Відня¹⁵⁰⁸.

Родичі зустрічаючись мали можливість обговорити не тільки родинні справи, а й міждержавні. І в цьому була неабияка цінність для І. Мазепи генерального обозного. Як засвідчують джерела, з ним гетьман мав не тільки офіційні стосунки. Так, 11 травня 1688 р. гетьман відрядив свояка Івана Бистрицького до Чернігова, аби той передав генеральному обозному «двадцяти гривень срібра в работі доброй будучого, из сукон: кунтуш ластровый собольи обшитый и жупан ластровый»¹⁵⁰⁹ з конфіскованого майна І. Самойловича.

У листі від 27 жовтня 1687 р. до колишнього генерального обозного Петра Забіли, син якого Іван забажав одружитися на дочці В. Борковського, останній писав, аби перед переговорами «о терміні справованя веселного акту» про це бажано «ясневельможного его мил. пана гетмана добродія общого, о тое доложившися»¹⁵¹⁰.

З іншого листа генерального обозного від 18 січня 1698 р. вже до свого зятя Івана Забіли довідуємося, що в Короп мав приїхати І. Мазепа з дружиною, а також В. Кочубей, Ю. Лизогуб «з своїми паніями»¹⁵¹¹. Він просив свояка «тіи избы свої на гори стоячие роскажи добре випатрати, жебы были тепли, бо кгдаж теперь буде ясневельможный к вам и в тих світлицях буде стояти; мні также неподалеці знайти господу»¹⁵¹².

Йдеться, очевидно, про якусь неформальну зустріч наближених гетьмана. В. Борковський забезпечував її проведення поблизу Батурина на базі коропських маєтностей свого зятя.

О. Лазаревський, спираючись на зміст кількох універсалів, легенду про хабар, зробив помилковий висновок про негативне ставлення гетьмана до генерального обозного: «Не любив Борковського Мазепа, певно, за його багатство та скупість, тому що був задрісним і ненаситним»¹⁵¹³. Мовляв, через це гетьман після смерті першого відібрав у його родини отримані раніше маєтності. Насправді вищезгадані висновки — помилкові. Як свідчать документи, гетьман сприяв зростанню добробуту родини Борковських як на початку свого правління, так і після 1702 р. Універсалом від 5 жовтня 1687 р. І. Мазепа надав генеральному обозному у рангове володіння села Орлівку, Авдіївку, Брусилів, Листвен і Тупичев з хуторами¹⁵¹⁴.

У 1694 р. «з певного донесення, — зазначалося в гетьманському універсалі від 7 березня, — уважили мы и разсудили, же слушно и непристойне есть отдаленный пан Василий Борковский, обозный войска их царского пресвітлого величества Запорозкого енеральный од двора того, который он за своего полковництва на волном войском плацу, межи ратушем и межи резницкими коморами, против шевского, калачницкого, соляного ряду, своим власным старанем построил и выставил»¹⁵¹⁵. На думку І. Мазепи, «жебы з тое дбалости и стараня мѣл пожиток, так и он, пан обозный, от того своего стараня отпадати

не повинен»¹⁵¹⁶. А тому «тот преречонный двор» гетьман передав В. Борковському «во всегдашнюю владзу и посессию»¹⁵¹⁷.

У січні 1700 р. на прохання генерального обозного гетьманським універсалом йому надано дозвіл побудувати млин на Снові¹⁵¹⁸.

Після смерті В. Борковського І. Мазепа турботливо й уважно розглянув усі звернення вдови. За ними Марії Борковській видано універсали від 25 квітня 1702 р.¹⁵¹⁹, від 23 травня 1705 р.¹⁵²⁰, від 19 серпня 1706 р.¹⁵²¹, від 21 листопада 1706 р.¹⁵²² та інші.

Образ побожного фундатора чернігівських храмів, впливового українського діяча кінця XVII століття завдяки хворобливій фантазії деяких чернігівських аматорів-літераторів та газетярів у середині та кінці XIX ст. потьмарений вигаданою легендою про Борковського як упиря¹⁵²³:

Кажуть люди:
що полковник
По ночах блукає,—
То душа його страдная
Упокою все шукає¹⁵²⁴.

У 1890 р. «Черниговские губернские ведомости», не посилаючись на жодний документ, друкують додаткові подробиці з життя генерального обозного: «Він їв скоромне в страсну п'ятницю, тягав до себе дочок і жінок своїх селян, тиранив самих селян, одягав їх у ведмеже хутро і травив ведмедями»¹⁵²⁵.

І досі виходять друком статті, присвячені фантастичній нісенітниці, яка з'явилася майже через 150 років після смерті генерального обозного: «Розповідають, що не стало сил у чернігівчан та сім'ї покійного обозного терпіти його нічні виїзди. І звернулися вони до архієпископа Іоанна Максимовича з проханням дати «укорот» нечистій силі. Відслуживши молебен, архієпископ вийшов проти упиря. У ніч, коли примарна карета з чортами по боках вилетіла з воріт монастиря і помчала мостом через Стрижень, вийшов владика і перехрестив їй шлях. І злякавшись, дух Генерального обозного клацнув зубами і провалився у річку, примарна карета розтанула у тумані, а сам міст впав. Ще говорять, що труну з Борковським відкрили, убили у груди мертвому осиновий кіл і перенесли труп у родовий маєток на Бобровиці»¹⁵²⁶.

Автор новітньої «розвідки» П. Кошарний завершив своє смакування подробицями про Борковського-упиря поставленими запитаннями: «А що, якщо у цій похмурій легенді є доля правди? Що, якщо справді тіло упиря було витягнуте з могили та перепоховане? Що, якщо чернігівці справедливо підозрювали Борковського у відовстві та чорнокнижництві? Що, якщо власній кар'єрі та багатству він зобов'язаний нечистій силі? Що, якщо все, що він створив для церкви, було лишень бажанням вимолити прощення у Бога?»¹⁵²⁷.

Доводиться лише шкодувати, що подібні міркування та «відкриття», зроблені без елементарного вивчення джерел, документів кінця XVII ст., раз у раз популяризуються, спотворюючи реалії минулого і компрометуючи діячів доби Мазеви.

Як нам видається, у великій родині Борковських один з нащадків (кінець XVIII — початок XIX ст.) міг поводитися справді неадекватно. У цьому впенює й розвідка Н. Россовського, опублікована у 1911 р. За його версією у Чернігові жив Дунін-Борковський, про якого збереглися такі відомості: «Він був якийсь дикий, непривітний, все і всіх висміюючи. Так і виріс, ніким не любимий. Після смерті батьків кинув службу, одружився і замкнувся у такому ж похмурому будинку, як і сам. З цього часу стали ходити про нього чутки одна за одну моторошніні, неймовірні. Його сусіди часто чули, як в його сумному домі нерідко вночі лунали дикі плачі, страшні крики, гучні ридання»¹⁵²⁸. Далі дослідник розповів про його жорстокі стосунки з дружиною і переповів сюжет про перевтілення померлого Борковського в упиря, який вночі їздив на трійці до Червоного мосту.

Оскільки Василь Дунін-Борковський був у родині Борковських найпомітнішою постаттю, то саме йому пізніше приписувались і переадресовувались дії ймовірного нащадка-нелюда. Натомість у XVIII ст. образ генерального обозного не був потьмарений жодною фантастичною нісенітницею. Навпаки, ще за життя він згадувався у книзі Д. Туптало «Руно орошенное» як свідок і учасник реального чуда ікони Пресвятої Богородиці¹⁵²⁹. Описувач чудес розповів, як «Василий Борковскій, прихавши з Батурина в Чернігов, так захорів и весь опухл, же не толко з одра не мог востати, але и сам о себѣ не мог на одрѣ ни мало двинутися»¹⁵³⁰.

Через певний час до генерального обозного завітав ієродиякон Іллінського монастиря Деофіл, який, «видячи его тяжко болящаго, совѣтова ему»¹⁵³¹ звернутися до образу чудотворного Пресвятої Богородиці. І хоч В. Борковський образився на Деофіла, мовляв, «всегда ей офируюся, и маю ей себѣ на патронну», але все ж після його відвидин «воздыхаше непрестанно к Пресвятой Богородици» і наступного ранку «почув в себе силу и здрав бысть»¹⁵³². Д. Туптало при цьому згадав, що генеральний обозний власним коштом виготовив до чудотворного і зцілюючого образу золоту корону, прикрашену коштовностями, а також дорогу оправу.

Через 15 років після смерті В. Борковського (4 березня 1702 р.) в Успенському храмі поновили надгробок* з великою віршованою епітафією, в якій зазначається, що ктитор-небіжчик «всегда царям и вождям служаше без лести», а тому його проводили в останню путь архієпископ Іоан Максимович «и весь чин священный»¹⁵³³.

— 6.2. —

ЧУЙКЕВИЧ ВАСИЛЬ НИКИФОРОВИЧ

Родина Чуйкевичів входила у наближене коло людей, яким гетьман довіряв. До 1702 р. «господарем Гадяцького замка»¹⁵³⁴ був Тимофій Чуйкевич. Після його смерті І. Мазепа призначив на цю ж відповідальну

* Очевидно, у першій епітафії згадувався І. Мазепа, що було невігодно родині Борковських.

посаду брата померлого – Василя Чуйкевича. Ще один їхній брат Олександр обіймав посаду писаря у Полтавському полку.

В. Чуйкевич довго служив у Батурині канцеляристом, мав дружні і родинні стосунки з впливовими урядовцями. Так, з листа В. Кочубея до полковника І. Новицького від 27 січня 1679 р. довідуємося, що «панове братья моя пан Кроткевич и пан Василий Чуйкевич низко в. м. кланяются»¹⁵³⁵. Тобто Кочубеї та Чуйкевичі були, очевидно, двоюрідними або троюрідними братами.

Гетьман І. Самойлович цінував свого канцеляриста, посилав його з відповідальними дорученнями в Москву. 9 березня 1679 р. В. Чуйкевич інформував московських урядовців про взяття козацьким військом Переяслава і Ржищева.

Важливі дипломатичні місії останній виконував і за правління І. Мазепи. Так, на початку 1692 р. він привіз у Батурин царський указ, аби гетьман їхав у справі Соломона до Москви¹⁵³⁶. У 1697 р. В. Чуйкевич згадується вже як старший канцелярист¹⁵³⁷, котрого наступного року І. Мазепа відрядив знову до царя з вимогою будувати морські судна «за скудностію в малоросійских краях лесов и за небытностію в их полках на то проторей»¹⁵³⁸.

Господарем Гадяцького замку він пробув, очевидно, лише кілька місяців, бо вже того ж року отримав уряд реєнта генеральної канцелярії і виїжджав за вказівкою гетьмана визначати кордони нової слободи для стародубського полковника М. Миклашевського¹⁵³⁹.

Історик Ю. Гаєцький у своєму дослідженні помилково назвав Василя Чуйкевича у 1702–1706 рр. генеральним писарем, а в 1706–1709 рр. – генеральним суддею¹⁵⁴⁰. Насправді до 1708 р. він був лише реєнтом. У листі до Петра I від 24 березня 1708 р. І. Мазепа повідомив царя, що тільки-но вручив «судейство генералное Василью Чюйкевичю, которой прежде сего был реєнтом канцелярии войсковой»¹⁵⁴¹.

Рішення Семена Чуйкевича, сина реєнта, одружитися у 1707 р. з Мотрею Кочубеї, напружило стосунки гетьмана з родиною Чуйкевичів. З доносу В. Кочубея довідуємося, як гостро відреагували батьки на невдоволені репліки І. Мазепи з цього приводу і швидко прискорили вінчання молодих. Не виключаємо, що гетьман призначив В. Чуйкевича генеральним суддею, аби нейтралізувати свояка В. Кочубея. Підкуплений впливовим урядом старшина вже не був зацікавлений під час розслідування доносу підтримувати свого свата і свідчити проти І. Мазепи.

Хоч у 1707–1708 рр. Василь Чуйкевич мав усі підстави ображатися на свого зверхника (його сина Семена у зв'язку з доносом на деякий час заарештували і тримали під вартою¹⁵⁴²), все ж він у вирішальний момент пішов з однопумцями на повстання проти Москви й залишався з мазепинцями аж до завершення Полтавського бою. Якщо Д. Апостол та І. Сулима, зневірившись після загибелі Батурина в успіхові справи, перейшли на царський бік, то генеральний суддя перебував в оточенні І. Мазепи до тієї хвилини, коли опір уже не мав ніякого сенсу.

За свідченням на допиті 16 березня 1709 р. Василя Микифорова, В. Чуйкевич з К. Мокрієвським за кілька днів до цього привезли на

Запорозьку Січ «прелесныя письма», в яких повідомлялося, що цар «хочет весь народ малороссийский за Волгу реку загнать и ныне де московское войско будучи в здешних краях чинят разорение»¹⁵⁴³. Саме цей приїзд істотно вплинув на позицію запорожців і «оной де полковник Нестулей и все запорожское войско как конница, так и пехота превратилась на изменничью сторону»¹⁵⁴⁴. Після Полтавського бою В. Чуйкевич разом з багатьма старшинами здався переможцям. На допиті він виправдовувався тим, що І. Мазепа наказав за ним наглядати і «имел на него Чуйкевича всегда суспицью за сватов его покойного Кочубея и за миргородского полковника, о чем часто и словами ему напоминал и бунтовщиком против себя называл»¹⁵⁴⁵. І хоч останнє міг підтвердити Д. Апостол, активна участь генерального судді у збройному протистоянні проти Московії все ж не лишилась непоміченою. В. Чуйкевича не амністували. Разом з іншими мазепинцями він потрапив до Сибіру, де постригся в ченці. У монастир пішла і його дружина.

— 6.3. —
ПОЛУБОТОК
ПАВЛО ЛЕОНТІЙОВИЧ
(1660—1724)

Ідея зарахувати чернігівського полковника до кола соратників І. Мазепи, на перший погляд, може здатися сумнівною. Адаже у 1708 р. він не пішов з мазепинцями, зробивши зовсім інший вибір. До того ж на початку 1690-х рр. гетьман вжив до родини Полуботків репресивних заходів. Ці деталі біографії П. Полуботка постійно закривали для дослідників тему зближення, порозуміння І. Мазепи й чернігівського полковника. Шлях же останнього у соратники гетьмана був непростим.

Син А. Полуботка народився близько 1660 р.¹⁵⁴⁶ На початку 1680-х рр. він одружився з племінницею гетьмана Самойловича Євфимією Василівною Самойлович¹⁵⁴⁷, сестрою гадяцького полковника Михайла Гадяцького. Зрозуміло, у реаліях 1680-х рр. подібне родичання вивиснувало Полуботків у старшинському середовищі, надавало їм численні переваги. Після ж 1687 р. ситуація докорінно змінилася. Святництво з М. Гадяцьким, опозиціонером І. Мазепи, позбавляло П. Полуботка кар'єрної перспективи. Він навіть підозрювався в підступних діях проти верхньої гетьманської влади.

Гетьман, однак, після заслання гадяцького полковника М. Гадяцького до Сибіру, очевидно, отримав від Полуботків гарантійні запевнення у вірнопідданості, лояльності, а тому й не ставився до них, як до особистих ворогів. Їм повернули маєтності. Як і батько, П. Полуботок невдовзі мав високе почесне звання значного військового товариша¹⁵⁴⁸. Це якоюсь мірою погамовувало його амбіції як старшини і, зрештою, не заважало на всю потугу займатися управлінням великим

власним господарством, яке завдяки отриманій спадщині та підприємливості на початку 1700-х рр. стало одним з найбільших у Гетьманщині¹⁵⁴⁹.

Після смерті чернігівського полковника Юхима Лизогуба його місце за сімейною традицією мав би посісти хтось із його синів – або Яків, або Семен. Тим паче, що рід Лизогубів відзначався відданістю гетьману. Однак полковницький уряд здобув 45-річний Павло Полуботок. Очевидно, сини Лизогуба ще не змогли проявити себе як слід у житті полку або відмовились од відповідальної посади.

Водночас призначення П. Полуботка у квітні 1705 р.¹⁵⁵⁰ чернігівським полковником не могло бути випадковим. І. Мазепа дуже ретельно підбирав кадри, особливо після їх ротації початку 1690-х рр., і не міг довірити такий відповідальний уряд будь-кому. На нашу думку, гетьман при виборі полковника проводив консультації з впливовими чернігівцями. Найкраще ситуацію в місті і людей у ньому знав генеральний осавул І. Скоропадський, який довго працював у Чернігові, мав тут житло, добре орієнтувався, хто є хто серед старшин, міщан. Отож, може, й за його рекомендацією П. Полуботок, який вивчив латину, віршував, захоплювався книгами (зібрав після навчання у Києво-Могилянській колегії велику бібліотеку) потрапив у поле зору І. Мазепа. Гетьману імпонували освічені особистості. Певно, він знав про патріотичне захоплення старшини історією України, започаткування ним літописної хроніки¹⁵⁵¹.

Джерела не фіксують якихось антимосковських реплік, заяв П. Полуботка до 1709 р. Однак його дії після поразки повстання І. Мазепа засвідчують, що він поділяв погляди тих, хто боровся за волю України. Чернігівський полковник після поразки мазепинців оберігав від виселення до Сибіру Петра та Якова Мировичів¹⁵⁵², синів своєї сестри Ганни, яка була одружена з активним учасником антиросійського повстання Федором Мировичем. Племянники жили у дядька в Чернігові до арешту чернігівського полковника.

Як видно з пізніших дій П. Полуботка, він був щирим патріотом своєї землі, у дні реакції, наступу російської монархічної влади на гетьманські інституції рішуче виступив на захист прав та вольностей українського народу. За це він і був ув'язнений до Петропавлівської фортеці, де й помер¹⁵⁵³.

У 1715 р. його підлеглого Федора Стичинського запитали в Сосниці, чому він проігнорував урочистий молебень з нагоди річниці Полтавської битви. Гість відповів на те зустрічним запитанням: «Чого ви святкували, за що Богові дякували?». Йому сказали: «За те, що цар побив шведа і проклятого Іуду Мазепу». «Не Мазепа проклятий Іуда, – зауважив Федір Стичинський, – а нинішній гетьман проклятий Іуда, того що не стоїть за Україну і москалі її розоряють. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну, і москалі її не будуть розоряти. Вся Україна сподівається, що нашому полковнику бути гетьманом, і нам, слугам його, віддають поваг більше гетьманських»¹⁵⁵⁴. Цей промовистий діалог засвідчує, що в оточенні П. Полуботка плекали надію на кращі

часи, і чернігівський полковник, безперечно, не приховував вдома від наближених думок про майбутнє Гетьманщини без тяжких московських кайданів.

Цікаво й те, що, за свідченням сучасника, «у бывшего полковника черниговского Павла Полуботка многие малороссийских и полских шляхтичей дети придворно служивали, с которых он, Павел Полуботок, иных сотниками, а иных значковыми полку Черниговского товарищами производил»¹⁵⁵⁵. Як видно з реплік Ф. Сичинського, полковник виховував їх у патріотичному дусі, старався поближче ознайомитися зі своїми майбутніми висуванцями і виявити серед них одностудців, які б стали на перешкоді занепаду Гетьманщини.

Саме на ґрунті згаданого зблизилися поглядами, інтересами І. Мазепа та П. Полуботок. І вже у листопаді 1705 р. гетьман доручив останньому командувати полками, що перебували за наказом Петра І в Польщі: «Остановляем... на местцу нашем для управления всяких надлежащих порадков пана Полуботка, полковника черниговского, зачим мети хотим и пиано всім приказуем, абысте з оним во всяких делах военных советно зносились, всякое послушенство ему отдавали, которому далисмо моц и владзу всякою проступность не тилко легко, леч и на горло карати»¹⁵⁵⁶.

Дослідник О. Ільїн висловив припущення, що призначення П. Полуботка сталося за наказом Петра І¹⁵⁵⁷, мовляв, «цар намагався тримати його (Мазепу.— *Авт.*) під контролем»¹⁵⁵⁸. Відразу зазначимо, що за часів І. Мазепа прерогатива вибору полковника належала лише гетьману. Призначений же у 1705 р. чернігівський полковник, очевидно, викликав деякі сумніви у Москві, бо російські урядовці не поспішали видати підтверджувальну грамоту на займаний ним уряд аж до 1718 р.¹⁵⁵⁹. Події кінця жовтня 1708 р. застали П. Полуботка в російському таборі. Не маючи відомостей від І. Мазепа, він підкорився обставинам. Те, що П. Полуботок належав до неблагодійних, свідчать реалії виборів 6 листопада 1708 р. у Глухові. Вони приходили для «правильного проведення» під наглядом драгунів Білозерського полку¹⁵⁶⁰. Більшість старшин, військових товаришів запропонували кандидатуру П. Полуботка¹⁵⁶¹. Але згадане не сподобалось царю, який пригрозив, що не затвердить чернігівського полковника на гетьманському уряді. При цьому він додав: «Этот человек хитер; с него может выйти другой Мазепа»¹⁵⁶². Отже, Петро І сумнівався у вірності чернігівського полковника, мав якусь інформацію, яка давала йому підставу побоюватись П. Полуботка. Можливо, в якійсь ситуації кандидат у гетьмани проявив свою високоосвіченість, власну неординарну думку. І це насторожило Петра І: Мазепа теж мав саме такі якості. Не змінив своєї думки щодо кандидатури П. Полуботка цар і після смерті І. Скоропадського. Оскільки подальша діяльність чернігівського полковника досить детально висвітлена в історичній літературі, ми не вважаємо за потрібне на ній зупинятись.

6.4.

ТУРАНСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ
(? – 1716)

Уряд глухівського сотника на початку 1690-х рр. отримав О. Туранський, один з талановитих і здібних старшин, інтелектуальні потенції якого в такий спосіб відзначив І. Мазепа. Його висуванець закінчив Києво-Могилянську колегію, вмів віршувати латиною¹⁵⁶³. Очевидно, в першу чергу саме ці інтереси зблизили сотника з гетьманом, який «у него всегда детей крещивал»¹⁵⁶⁴. Відзначився старшина й у військових походах. У царській грамоті від 24 червня 1688 р. схвально згадувалися його «и скорие, и знатние посланки, и за чигирынское осадное седение»¹⁵⁶⁵. Під командуванням І. Обидовського він на «службах в Лифляндии бил же»¹⁵⁶⁶. У 1689 р. значний військовий товариш О. Туранський поспішав як посланець І. Мазепи до Москви з повідомленням, «что неприятельских людей на Зеленой и Черной долине и на Колончаку – побили и с поля сбили, и загнали в Крым»¹⁵⁶⁷. У березні 1690 р. О. Туранський знову виконував відповідальне доручення гетьмана – за царською вказівкою доставляв російських кріпаків-втікачів «з семьями, и з их животами, знову в Терни»¹⁵⁶⁸.

Також маємо відомості, що 22 червня 1703 р. І. Мазепа послав глухівського сотника у похідну канцелярію в Шлотбург, аби він подав царю статті про те, як бути, якщо турки побажають встановити між Туреччиною та Росією кордон тощо¹⁵⁶⁹. Універсалом від 2 березня 1701 р. гетьман доручив О. Туранському здійснити «перебор лучшим», тобто ревізувати бойовий склад Глухівської, Коропської та Вороніжської сотень. Після цього вони мали під його зверхністю «з тим виборним и переборным товариством завше, когда зайдет наш ордынанс, куда на монаршую службу рушати, без всякого отлагательства з дому рушивши, на назначеное місце спішно простовал; подлійшое зась товариство, в домах оставатися маючое, повинно будет тому виборнійшому товариству всякое всегда до подему належитое чинити вспомогателство по его, пана сотника, разсмотрению и предложению»¹⁵⁷⁰.

За свою службу О. Туранський отримав у володіння села Імшане, Богданівку, Дем'янку, хутори, слобідки Собичеве, Туранівку, Цилюрківщину, Вереміївку¹⁵⁷¹. Ці солідні надання підтверджують добре ставлення гетьмана до свого підлеглого.

Як і більшість старшин доби І. Мазепи, сотник опікувався церковними ділами. За виготовлення у Москві цінного Євангелія він заплатив у 1704 р. 100 рублів і 20 гривень. На зворотному боці обкладинки майстер викарбував його напис: «Аз многогрішний раб Божий Алексій Михайлович Туранский, на той час сотник Глуховский, властным своим коштом и накладом сие евангелие справил и надал до храму св. живон. Троицы, соборной глуховской, за здравие и отпущение гріхов своих и малжонки своей Марии и потомства своего м. Алексия, м. Демьяна, Васю, Анны, Анастасию в живых, и за преставившихся Михаила, Васю и родителей»¹⁵⁷².

31 жовтня 1708 р. Глухів зайняли російські військові підрозділи під командуванням генерал-лейтенанта Я. Брюса. Останній сповіщав царя про обстановку в місті: «...Токмо не гораздо приятен их (росіян. — *Авт.*) приход был старшине здешней, а наипаче всех здешному сотнику, которой поехал к господину фелтмаршалу Шереметьеву купно с Четвертинским князем. И сказывают многие здешные жители, что он весма мазепиной партии»¹⁵⁷³. Однак Олексій Туранський у зв'язку з тим, що його сім'я перебувала у Глухові, а він не мав зв'язку з мазепинцями, змушений був коритися царській владі. З листопада 1708 р. він приймав із старшиною у місті полковників І. Скоропадського, П. Полуботка¹⁵⁷⁴ та інших старшин, яких повстання гетьмана захопило зненацька в московському таборі. Цікаво, що І. Скоропадський, який теж симпатизував І. Мазепі, належав до його довірників, невдовзі призначив О. Туранського генеральним суддею. На цьому уряді останній пропрацював аж до своєї смерті у 1716 р.

— 6.5. —

АПОСТОЛ ДАНИЛО ПАВЛОВИЧ (17.12.1654 — 17.01.1734)

Життєвий шлях майбутнього гетьмана України (1727–1734) великою мірою був визначений його батьком, Павлом Єфремовичем Апостолом, волошським найманцем, який служив ротмістром у Я. Вишневецького¹⁵⁷⁵, сотником у полку Г. Лісницького, хомутецьким сотником¹⁵⁷⁶, а згодом — на старшинських урядах у П. Тетері, С. Опари, генеральним осавулом у П. Дорошенка (з 1666 р.)¹⁵⁷⁷, гадяцьким і миргородським полковником (на останній посаді згадується під 1660, 1671–1678 рр.)¹⁵⁷⁸. Завдяки військовим заслугам, авторитету батька у 1682 р. полчани прийняли кандидатуру його сина, Данила Апостола, запропоновану гетьманом І. Самойловичем, як таку, що гідна полковницького уряду. Новопризначеному полковнику виповнилось тоді лише 28 років.

1687 р. поставив у складне становище миргородського полковника: з одного боку, він зберігав вірність І. Самойловичу за полковницький пернач, а з іншого — не міг перешкодити його падінню, діям опозиції. Д. Апостол вберігся від зміщення з посади завдяки приятельським стосункам з севським воєводою Л. Неплюєвим, який, за спогадами С. Величка, «з миргородським полковником дружив»¹⁵⁷⁹. Цей прихисток впливового російського вельможі заважав І. Мазепі розправитися з полковником, якого він повинен був остерігатися через його зв'язки з тими, хто так чи інакше впливав на політику щодо України. Гетьман, не бажаючи мати у власній команді «не свого» старшину, вдався випробовуваного ще на початку своєї кар'єри засобу: подавав до Москви компрометуючі дані про небажану персону. Уже на початку 1688 р. Малоросійський приказ був поінформований про

те, що Д. Апостол «пишет к запорожцам без ведома ево, гетманского, противные на возмущение народу малороссийскому писма»¹⁵⁸⁰.

У жовтні того ж року до Батурина приїхало посольство Ф. Шаковитого з Москви у справі Другого Кримського походу. У статті VIII переговорів записані слова І. Мазепи: «Полковник де Апостоленко, который в прошлую зиму запорожцев кормил и дарил, и обещал им дать зимовые становища в своем полку, также челядника своего, без его ведома, в Польшу посылать и по возвращении челядника о нем не писал же и в том не оправдался,— теперь еще учинил также поступки: был он поставлен с полком своим на побережье для опасения от неприятельских людей, и писал к нему, гетману, чтоб ему для лучшего поиска над неприятелем перейти за Днепр, и он вместо промыслу, учал иметь съезды, и банкеты и разговоры с вором и беглецом с Апостольцом»¹⁵⁸¹. Московські урядовці, ознайомившись у листопаді 1688 р. з цим гетьманським звинуваченням, вирішили віднести його розгляд на початок військової кампанії 1689 р.¹⁵⁸², коли в Гетьманщину з полками прибуде В. Голіцин і прийме відповідне рішення. Російські урядовці, схоже, прислухались до думки Л. Неплюєва: залишили все по-старому. Та й відставка миргородського полковника в ході маршу, розгортання військових дій теж була, очевидно, небажана для успіху справи, а тому Д. Апостол утримався на полковницькому ряді.

Ще на початку 1690 р. І. Мазепа, розпочавши таємні зносин з польським королем Я. Собеським, дорікав останньому за небажаного йому посланця в Батурин «Искрицкаго, что я с его зятем zelo в великом гневе»¹⁵⁸³.

Д. Апостол у 1677 р. одружився з Уляною Іскрицькою¹⁵⁸⁴. Її батько Василь Іскрицький мав «отчизну» на Переяславщині¹⁵⁸⁵, був племінником П. Тетері¹⁵⁸⁶. Він разом з братом, «заслужонные в войску козацком товариши», 28 травня 1659 р. були нобілітовані Яном Казимиром¹⁵⁸⁷. Оскільки батько І. Мазепи Степан приблизно в той самий час отримав від короля підтвердження на село Мазепинці, то можна зробити висновок, що Іскрицькі служили в І. Виговського, а тому після його поразки залишились у Польщі. Ймовірно, що їхні життєві шляхи свого часу перетиналися з покоєвим королем. В. Іскрицький був димерським полковником, ротмістром при королі Яні Собеському¹⁵⁸⁸.

Останній, незважаючи на прохання І. Мазепи прислати когось іншого, все ж доручив своєму довіреному В. Іскрицькому зустрітись повторно з гетьманом та поінформувати його про деталі розслідування справи Соломона¹⁵⁸⁹, заарештованого на вимогу російської резидентури. У листі до полковника король просив поспішити в Батурин «с этими предостережениями, которья ему очень нужны»¹⁵⁹⁰. Справді, повідомлене було важливим для гетьмана. Тепер версія Батурина щодо Соломона для Москви не суперечила дипломатичним відповідям з Варшави.

Зустріч В. Іскрицького з І. Мазепою кардинально вплинула на стосунки гетьмана з миргородським полковником. Очевидно, польський

полковник зняв сумніви щодо опозиційності свого зятя, пообіцяв залучити його та рідню у Полтаві до співпраці з правителем Гетьманщини. У 1691 р. І. Мазепа призначив тестя В. Іскрицького, Павла Герцика, полтавським полковником ¹⁵⁹¹.

Д. Апостол ще раніше довів свою відданість І. Мазепі активною участю в боротьбі з опонентами гетьмана. Відразу після зустрічі В. Іскрицького та І. Мазепа миргородський полковник доніс у Батурин, що, коли він із старшиною був у Москві, то П. Полуботок говорив йому про ворожі заміри Михайла Гадяцького. «Если, — зазначав гетьман у донесенні в Малоросійський приказ, — молодой Полуботок знал о замыслах Гадяцкого, то должен был знать и о замыслах Соломона, должен был знать об этом и отец его, тем более, что старик, находясь на полковничестве переяславском, промышлял о гетманстве» ¹⁵⁹².

Д. Апостол також знайшов «неложныи сведытели» ¹⁵⁹³, які дали показання, що «Кочубей с Жученком, тестем своим, на той час бывшим полковником Полтавским, до Сечи и до Криму выправили» ¹⁵⁹⁴ Петрика. Як відомо, саме тоді гетьман запідозрив генерального писаря в таємному інформаторстві на користь Москви, а тому нейтралізація його руками миргородського полковника була для нього дуже доречною.

У пізніші роки І. Мазепа неодноразово покладав на Д. Апостола обов'язки наказного гетьмана. Він відзначився в боях під Казикерменом, на Північній війні і мав авторитет й у війську, й серед старшин. Це, зокрема, відзначив у 1708 р. і гетьман: «Апостол породы волошской, человек от отца заслуженный в войске, воин добрый, из всех полковников давнеший, старейший, знатный, заслуживший честь и любовь от всех полков» ¹⁵⁹⁵. Миргородський полковник поділяв погляди свого зверхника. За спогадами П. Орлика, у 1707 р. Д. Апостол говорив І. Мазепі: «Очи всіх на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанемо в такой неволи, то и куры нас загребутъ» ¹⁵⁹⁶. Однак нерішучість, вагання гетьмана в підготовці антимосковського повстання, його оборонна позиція в дедалі зухвалішому ставленні Москви до України змусила миргородського полковника взятися за організацію старшинського перевороту, метою якого було усунення старого керманіча від влади руками Петра І. Зрозуміло, Д. Апостол мріяв посісти гетьманський уряд. Для цього він мав не лише авторитет, а й можливості: практично весь український генералітет за часів правління І. Мазепа з ним породичався. Проте акція його однодумців, зокрема В. Кочубея, не вдалася*.

Д. Апостол взяв активну участь у серпні 1708 р. в підготовці, а в кінці жовтня — у проведенні визвольного повстання. Прагматичний миргородський полковник 20 листопада 1708 р. залишив мазепинців і з Сорочинців попросив І. Скоропадського, аби той поклопотався перед Петром І за його помилування ¹⁵⁹⁷.

Відхід сподвижника гетьмана у найкритичніший момент після спалення Батурина є наслідком його зневіри в подальшому успіху визвольної справи. Сам І. Мазепа, вражений розб'єм О. Меншикова,

* Про це детальніше в частині IV (розділ I).

на руїнах гетьманської столиці казав: «Уже тепер в нынішнем нашем нещасливом состоянии всі діла иначе пойдут, и Украина Батурином устранныя бояться будет едно с нами держать»¹⁵⁹⁸.

Пересвідчившись у слабкості шведської та української армій, їх нечисленності (більшість козацьких полків ще до визвольної акції за наказом Петра I були усунуті з теренів Гетьманщини), Апостол вирішив припинити боротьбу¹⁵⁹⁹.

Деякі історики стверджують, що він виконував завдання І. Мазепи¹⁶⁰⁰, який, мовляв, «швидко зрозумів, що помилився, й спробував вступити в таємні перетрактації з царем»¹⁶⁰¹. Насправді в допиті Д. Апостола ні про що подібне не йдеться¹⁶⁰².

Листи Г. Головкина¹⁶⁰³ та миргородського полковника до І. Мазепи про те, що нібито Петро I ознайомився з його пропозицією викрадення й доставки Карла XII до царської резиденції, є не що інше, як дезінформація, покликана дискредитувати гетьмана в очах шведів.

На чернетці послання Д. Апостола до гетьмана збереглася правка Г. Головкина й зроблений ним на останній сторінці припис: «Писма, что писаны к Мазепе по измене ево фальшивые от Канцлера»¹⁶⁰⁴.

Прагнення миргородського полковника стати гетьманом здійснилося лише у 1727 р.¹⁶⁰⁵ в набагато складніших для України умовах, ніж це було напередодні військової кампанії 1708–1709 рр. До цього він у 1723 р. від імені козаків Миргородського полку підписав колективну чолобитну про відміну податків, заведених Малоросійською колегією, та збереження української автономії¹⁶⁰⁶. За це Д. Апостол, як і П. Подуботок, до 1725 р. сидів у Петропавлівській фортеці. Фактично завдяки його зв'язкам і прагненню царський двір урешті пішов на відновлення гетьманства.

Д. Апостол як державний діяч у нелегкій обстановці кінця 20-х рр. XVIII ст. зумів відновити діяльність інституцій Гетьманства, здійснити ряд правничих, господарських реформ. На той момент це мало велике значення, оскільки затримувало наступ російського централізму, поглинання України імперією. Гетьман Д. Апостол помер 17 січня 1734 р.¹⁶⁰⁷.

— 6.6. —

БУТОВИЧ ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ (? — до 1717)

Зять Д. Горленка Г. Бутович¹⁶⁰⁸ пішов разом з мазепинцями і не здавався після Полтавського бою, як чимало старшин. Очевидно, він не займав впливового уряду (вірогідно, був значним військовим товаришем), але поділяв погляди гетьмана і прилуцького полковника. Був з мазепинцями-емігрантами в Бендерах та інших місцях, де вони отаборились, до 1715 р.¹⁶⁰⁹. Разом з Д. Горленком та частиною старшин, які втратили віру у можливість здобути перемогу, Г. Бутович повернувся додому й був відісланий до Москви¹⁶¹⁰, де вже перебували його

дружина, мати і діти. За брата-мазепинця постраждали також Іван Бутович (відправлений у 1712 р. на заслання¹⁶¹¹) та Степан Бутович, генеральний осавул у гетьмана І. Скоропадського. Останній був довго під наглядом у царських урядовців.

Г. Головкін 31 січня 1711 р. писав І. Скоропадському: «На генерального есаула Бутовича, который обретається от Вашей Вельможности за Днепром для надзирания тамошних мест и обращений неприятельских, есть здесь наречение: того для изволите, Ваша Вельможность, его, Бутовича, отсюда переменить, и вместо него послать туда инаго кого добраго и вернаго человека по своему разсмотрению»¹⁶¹².

Завдяки турботам гетьмана Г. Головкін 7 листопада 1711 р. прийняв рішення «есаула генерального Бутовича ни к Москве, ни ко Двору выслать не извольте, ибо дела до него никакого не имеем, а велите ему, Вельможность Ваша, быть в прежнем уряде по Вашему разсмотрению»¹⁶¹³.

Але вже у 1712 р. це рішення змінено¹⁶¹⁴. Степан Бутович повернувся додому з Москви лише у 1715 р. з тяжким присудом «позволить ему жить на Украине в своих маетностях и не в какие уряды его не допускать»¹⁶¹⁵.

Під 1717 р. він згадується в урядовій документації як померлий¹⁶¹⁶.

— 6.7. —

БОРОХОВИЧ МИХАЙЛО (? — 1704)

М. Борохович сімнадцять років при І. Мазепі очолював Гадацький полк. Ще 1687 р. гетьман належно оцінив його заслуги: «Видячи мы п. Михайла Бороховича старанность и в статечных поступках доскональность, разуміем его на уряд полковничества гадацкаго бути годного, сподиваючися по нем, же и в дальший час в тіх своих статечных поступках и годных войсковых працях, не будет отмінен»¹⁶¹⁷.

Полковнику доручалися всілякі відповідальні військові операції, і він не підводив свого керманича. У вересні — жовтні 1693 р. під його управлінням були два охотницькі полки — свій та Полтавський, з якими М. Борохович «для бережения від знамірених ворожих бусурманських находів»¹⁶¹⁸ стояв біля Коломаку і стримував ординців від походу в глиб Гетьманщини. Гадацький полк взяв участь у деяких боях з кримчанами у 1695 р.¹⁶¹⁹, разом з полковником штурмував Азов, посилався на війну зі шведами в 1701–1704 рр. у Прибалтику¹⁶²⁰.

І. Мазепа дуже часто надавав М. Бороховичу за добру службу маєтності (є універсали з цього приводу від 21 січня 1688 р., 28 січня 1690 р., 4 травня 1696 р.)¹⁶²¹. Гетьман на прохання гадацького полковника 11 вересня 1695 р. передав його старшому сину «Максиму на завод его нового господарства... села Будишу и просюлка Трояновки,

в уезді Лютенском будучих»¹⁶²². Після смерті М. Бороховича у вересні — жовтні 1704 р. в оборонному універсалі за 10 листопада, виданому родині небіжчика, зазначалося, що померлий «найбарзій нам, гетманові, был зичлив»¹⁶²³. У зв'язку з цим «яко за живота зийшлого в Богу небожчика пана Михайла Бороховича, полковника гадяцкого, весь дом его был откритий нашою гетманскою протекцією... так и тепер по смерти оного, тот же его дом и овдовілуу его жену панію Елену Ивановну Михайлову Бороховичеву з синами, зятем и всіми им крєвними беремо в особливую нашу гетманскую оборону (...), заховуючи их при всяком межи людьми в посідінях, почитаний и пошанованю и заступаючи од судов — полкового и инних, ибо хоч хто когда буде иміти до оних якии претенсии, то не повинен будет ништо до суду полкового или иного якого их потягати»¹⁶²⁴.

Окремим універсалом І. Мазепа передав дружині покійного О. Борохович села Лютенку, Борки, Соколівку і Загрунівку¹⁶²⁵. Коли ж селяни почали не слухатися полковничихи, гетьман 7 січня 1707 р. видав універсал, адресований війтам вищезгаданих сіл із суворим наказом «кабысте по прежнему во всем ей, паней Бороховичевой, были послушни и належитии повинности уйшали без отречения, так же и достойное пошанование отдавали, яко державці»¹⁶²⁶.

— 6.8. —

ЛЕВЕНЕЦЬ ІВАН ПРОКОПОВИЧ

Формуючи довірену команду сподвижників, І. Мазепа призначив у 1703 р. полтавським полковником сина Прокопа Левенця, який займав полковницький уряд у Полтаві впродовж 1674–1679 рр.¹⁶²⁷. Шлях Івана Прокоповича Левенця до впливового уряду розпочався фактично після Коломацького перевороту. Його батько свого часу був відставлений від полковництва, можливо, зусиллями Д. Гуджола, Ф. Жученка, П. Герцика, які скаржилися І. Самойловичу на те, що він «на их здоровья похвалки чинит; самих безчестит, перестает з винниками и броварниками и на их слугами»¹⁶²⁸.

З цих причин покривджений старшина взяв активну участь у подіях 1687 р.¹⁶²⁹ і, мабуть, якоюсь мірою доклав зусиль до обрання І. Мазепа гетьманом, бо вже 27 липня, фактично відразу після отримання булави новим зверхником Гетьманщини, одним з перших мав у своєму розпорядженні універсал про надання йому села «Милци в ключу Полтавском лежачое зо всіми належностями»¹⁶³⁰. Син П. Левенця Іван тоді ж обійняв уряд полтавського сотника і був на цій посаді до 1691 р.¹⁶³¹.

Хоч родина новопризначеного полтавського полковника П. Герцика ворогувала з сім'єю Левенців, І. Мазепа після смерті у вересні 1688 р.¹⁶³² батька І. Левенця посприям, щоб останній став полковим осавулом¹⁶³³. Наявність у колі полтавської старшини різних партій-опонентів часом

була на користь гетьманові. Внутрішні інтриги полкової старшини давали йому дієвий інструмент для здійснення кадрових роковірок. Так, на початку 1703 р. був зміщений з уряду полтавський полковник І. Іскра, який тимось не задовольнив гетьмана. І. Мазепа своє рішення аргументував тим, що відставник «с татары ссылатца было почал, и татар имел и принимал в присылках, у которых татар и письмо наши, писанное от него к некоторому аге, о чем старшина полковая, судья, обозной и иное знатное товариство свидетелство чинили, что не точию пересылался, но и подарки посылал, которые преступления помянутая старшина доносила господину гетману, не хотя иметь его полковником»¹⁶³⁴.

Повідомляючи царю про свій новий вибір, гетьман теж посилався на думку полтавчан. «И для того иная еще сторона полчан,— писав він Петру I,— знаючи Левенца, на тот уряд згодного и достойного, что и его и отец был полковником и сам может управитись, и ево, гетмана, просили, [дабы] вручил тот уряд полковничества полтавского помянутому Левенцу»¹⁶³⁵.

Отже, І. Левенець з літа 1703 р. був полтавським полковником.

Соратник І. Мазепа у третій декаді жовтня 1708 р. взяв участь у змові генералітету Гетьманщини. Про це свідчив на допиті спійманий канцелярист О. Дубяга: «А слышал де он й о полтавском полковнике, что он недавно при гетмане ж был и не ведает, отпущен ли он в дом или нет»¹⁶³⁶. Як згадував на допиті Григорій Герцик, І. Левенець «приехал от Мазепы из Батурина в Полтаву» «и ничего он о Мазепиной измене не объявлял»¹⁶³⁷. Допитуваний вигороджував полтавського полковника, оскільки за тогочасними реляціями ахтирського полковника Ф. Осипова видно, що інформатори з Полтави повідомляли російську сторону про те, як після приходу листів від І. Мазепа І. Левенець наказав читати їх з великою пошаною в церквах і тому «ціла Полтава змінила»¹⁶³⁸. Полтавський полковник не поспішав за царським наказом їхати до Глухова на вибори нового гетьмана. У цьому зв'язку Г. Головкін нагадував йому, що «уже было писано, дабы вы на обрание нового гетмана изволили быть в Глухов как найскорее: но понеже не имеем ведомости получили ли ваше благородие тот его монарший указ, а другие полковники, яко же Стародубовский, Черниговский, Переяславский, Нежинский и иная полковая старшина многая уже в Глухов съехалась и час от часу прибавляютца»¹⁶³⁹.

І. Левенець виправдовувався на це послання тим, що «послалем по всіх сотников полку моего и ті як прибудуть и я з ними в дорогу выберусь»¹⁶⁴⁰. Та й через кілька днів І. Левенець не вирушив до Глухова. На повторне нагадування «дабы... по верности своей к его царскому величеству как найскорее»¹⁶⁴¹ прибути, він свою пасивність пояснив тим, що мусив «остановитца за вступлением неприятельским в Рамну и в Гадяч, для чего проехати было безопасно»¹⁶⁴².

Як видно з цього красномовного листування, полтавський полковник очікував приходу мазепинців. Це підтвердив у своєму листі від 20 листопада 1708 р. в Полтаву І. Мазепа: «Мы вдячни же ваша милость горливую и оборону отчизны Своей от тиранского московского ярма

заховуєш, всегда свое постоянство, последуя славной памяти небожчика отца своего»¹⁶⁴³. Гетьман просив полковника підготуватись до захисту Полтавщини від московського війська. У наступному листі від 23 листопада з Ромнів І. Мазепа намагався згасити ймовірні сумніви після поразки Батурина щодо сили, напрямку руху шведського війська: «Пусть то вашей милости и всему полку тамошнему полтавскому не будет в подивление, что мы для певных, пильных и велми нужных для целости отчизны нашей малоросійской стягаючихся по указу наяснейшаго короля Его милости швецкого из Гадяча на время до Ромны съехали, зоткуда по прежнему управивши, что належит, повернемся до Гадяча, а ваша милость яко пред симъ в верности ждали вести и горливости к отчизне матце zostаваль, так и ныне не уводячися жадными хитрыми прелестми московскими хоти оную непорочно сохранили; и народ тамошній всячески утверждай, чтоб ни в чем Москве не верили, и ждали бы так и в полку и всему місту, как в Лубенском уведши людей бедные природным себе ошуканством. И шалберство ли не учинила, когда певное число войска московского вернувшисья в город Смелое будто для обороны оногo, у которого Александр Данилович (Меншиков. — *Авт.*) не в далеком нас давался разстояній. Со всеми своими войсками лечь и гды войска силные короля его милости шведского тогда почали наступати в малом числе, те дві полону той Александр Данилович, ломя голову утечкою спасся и забегль, где безвести. Чи в полки слободцкие, чи ж на иншие где места в границу московскую, а где Москва. Что в Смелом была забравшившехъ людей тамошнихъ як быдло з женами и з детми, погнала в Московщину до Курска. Что сталоь в прошлый понедельник, а до того ваша милость может отвагу и мужество московское (в которые непотреба целиком жадной надейся покладати и в том разсудити. Что войска шведцкие в двух сотняхъ своіхъ людей числе в прошлую субботу напавши на генерала Рена, под которого под командою под 4000 было Москвы, не толко ихъ разгромили, с поля збили, але аж до Корибутова гнали и на целую милоу землю трупом московским услали. Також то ихъ отвагою мочно прото всякому горливому отчизне малоросійской сынове разсудити тое, же Москва не уборон и та всей раз утогнула лечь русновати. И народ малоросійской вскоре знати, для чего хоти ваша милость и талу ие затыгне за целость отчизны, правъ волностей войсковыхъ застоновлятися, и люде утверждати. Что б были постоянные и ничего не обовялялися, поневоли для защищениа того полку войска короля его милости швецкого будут там вскоре у ваших містей, а то и вашей милости заявим»¹⁶⁴⁴.

Однак, отримавши 18, 19, 20 листопада 1708 р. відомості від Ф. Осипова про «розврат» у Полтаві, цар 27 листопада повідомив полковнику, що направляє до нього російські полки на чолі з бригадиром Олександром Волконським¹⁶⁴⁵, й наказав впустити їх «без всякого прекословия и обще отпоръ чинити, как учинено было в Стародубе и в Новгородке Северском и в протчих городах, что видя неприятель принужден был от тех отступить»¹⁶⁴⁶.

І. Левенець змушений був підкоритися силі. Зібравши старшин, він сказав: «Кто к нам будет скоріе, того мітимо за пана»¹⁶⁴⁷. Підозріла

поведінка І. Левенця все ж не залишилась непоміченою. Російське командування не довіряло полковнику. Підозри щодо його симпатій посилились, коли з Полтави втекли до мазепинців Герцуки, полковий обозний Дорош Дмитрович з сином Леонтієм, полковий суддя Іван Красноперич¹⁶⁴⁸. Із записок Петра Крекшина, який служив у московському війську, довідуємось, що «полтавский полковник королю и в Запорожье писал, чтоб шли для взятья Полтавы, и о сем немедленно произведено следствие, по которому оный полковник в сей измене явился»¹⁶⁴⁹.

Полковнику все ж вдалося якимось чином виправдатись. О. Меншиков писав царю з Охтирки 19 січня 1709 р., що «при чем полтавский (полковник.— *Авт.*) в своей верности великие клятвы приносил и сам просил, дабы для вящаго уверения жену и детей ево вывезть куды потребно будет, а о детях имянно просил, чтоб им в Харькове для учения в Славенской школе быть»¹⁶⁵⁰.

17 січня 1709 р. у Полтаву прибув новопризначений над гарнізоном комендант О. С. Келін з п'ятьма батальйонами піхоти¹⁶⁵¹. Перед початком шведської осади у місті налічувалося 4270 російських вояків¹⁶⁵². Потім, у травні, сюди увійшло ще 1200 росіян¹⁶⁵³. У Полтаву за вказівкою О. Меншикова звезли всі наявні в сусідніх містечках гармати¹⁶⁵⁴. У травні їх тут налічувалося 28.

З листа коменданта О. Келіна П. Крекшин, автор згаданих вище записок, дізнався, що «из бунтовщиков полтавского полку, согласившихся с запорожцами о содержании стороны короля шведскаго, взят полковник Левенц, и сердюков 7»¹⁶⁵⁵.

К. Ренне інформував 25 березня 1709 р. О. Меншикова, що він відправив І. Левенця до Н. Репніна, «а он, полковник, и сам тому не рад, что полк его заплутовал и пристал к запорожцам»¹⁶⁵⁶.

У цей час І. Левенець фактично перебував під арештом у Харкові, куди, як писав О. Меншиков царю 26 квітня, ще раніше «жена и дети его привезены»¹⁶⁵⁷; і під наглядом, — продовжував останній, — «собирает свой полк и желает привести в прежнее состояние. И о том универсалы, как я от себя со обнадеживанием вашего величества милостию за их вины прощением, так и он от себя розсылает, дабы все к стороне вашего величества немедленно под команду к нему были, немедленно и над неприятелем всякого искали поиску»¹⁶⁵⁸.

З донесень, повідомлень першої половини 1709 р. видно драму мазепинського прибічника, який, усупереч бажанню, змушений був коритися силі московського війська, таємно підтримувати мазепинців і водночас вдавати вірнопідданого царя.

Полтавський полк при цьому не відступився від І. Мазепи, більшість полчан відкрито перейшла на його бік¹⁶⁵⁹. І. Левенця то заарештовували, то залишали під наглядом. Московським урядовцям було невідгідно у грудні 1708 — першій половині 1709 рр. його репресувати, оскільки цар для зменшення опору на Лівобережній Україні волів бачити в Гетьманщині серед керівної верхівки більше союзників, аніж ворогів. Тим і обумовлене поблажливе ставлення московських урядовців до полтавського полковника, до його пояснень-виправдань.

Гетьман І. Скоропадський теж доклав зусиль, аби залишити своїх колег з оточення І. Мазепи на впливових посадах. Так, 13 липня 1709 р. він видав універсал, у якому фактично виправдовував І. Левенця за пасивність щодо підтримки царя: «Извѣстно нам, гетману, что под час измѣны Мазепинои многие полка полтавского войсковые и послолитые люди, прельщены будучи хитростию Мазепы и на разные отчизні нашей вредительныя удавшися замѣшания, стали противиться войсковым порядкам и не отдавали должнаго послушания полковнику Левенцу. Не похваляя такого легкомыслия тѣх раскольщиков приказываем полтавским полчанам, оставив всі ті расколы, свирѣпства и розни, подчиниться издавна утвержденным войсковым порядкам и во всем быть послушными своему полковнику п. Ивану Левенцу, ибо если и за сим не оставите легкомыслия вашего, то объявляем, что всякий кто-бы он ни был, ослушник нашей воли будет казнен смертью»¹⁶⁶⁰.

Втім, після Полтавського бою московським урядовцям уже не треба було загравати з українською старшиною. І. Левенця відправлено у відставку, а І. Скоропадського усупереч його волі змусили призначити полтавським полковником Івана Черниша, який ще за І. Мазепи конфліктував з ним за стародубське полковництво.

У листопаді 1711 р. І. Скоропадський взяв екс-полковника за його проханням в свою «гетманскую оборону и протекцию... под бунчуком»¹⁶⁶¹. За деякими джерелами І. Левенець у 1724 р. очолював разом з І. Мануйловичем та Ф. Гречаним Генеральну Військову Канцелярію¹⁶⁶², а потім знову став полковником (1725–1727 рр.), активним учасником військових походів проти Кримського ханства¹⁶⁶³. Сина старшини або його внука — Івана Левенця зустрічаємо на посадах полтавського полкового асаула у 1720–1730-х рр., полкового обозного у 1737–1747 рр.¹⁶⁶⁴. У «Ведомости Полтавского полку о полковой старшине, сотниках» за 1742 р. є такі рядки: «Полковый обозный Иван Левенец в чин оного полкового обозничества определен з асаулов полковых полтавских по общому старшини полковой полтавской и сотников выбору, за служби в том асаулства полкового чину отправляемые»¹⁶⁶⁵.

— 6.9. —

КАНДИБА АНДРІЙ ФЕДОРОВИЧ (? — 1730-ті)

Корсунського полковника у 1669–1675 рр.¹⁶⁶⁶ Федора Кандибу І. Самойлович не тільки взяв «под оборону»¹⁶⁶⁷ й універсалом від 2 січня 1676 р. дав можливість «в полку Ніжинському волне занимать и покупать грунта»¹⁶⁶⁸, а й у липні 1681 р. нагородив урядом конопського сотника¹⁶⁶⁹.

І. Мазепа добре знав Кандиб ще з часів спільної служби у П. Дорошенка. До того ж, майбутній гетьман проживав до 1674 р. з дружиною в Корсуні¹⁶⁷⁰. А відтак вирішення багатьох господарських

питань їхньої молодості сім'ї великою мірою залежало від корсунського полковника Ф. Кандиби.

Після Коломацького перевороту останній, обіймаючи сотницький уряд, значно розширив свої маєтності. Він отримав від нового правителя Гетьманщини 25 вересня 1688 р. «село Куриловку в полку Прилуцком... з слободою... Кандибовкою»¹⁶⁷¹. Згодом Кандиба-батько став ніжинським полковим обозним¹⁶⁷², а його син Андрій з 1693 р. очолив конотопську сотню¹⁶⁷³. У коло наближених гетьмана останній потрапив і завдяки шлюбу з донькою чернігівського полковника Якова Лизогуба Домникією¹⁶⁷⁴. Тому до гетьманського висування, як писав на початку 1700-х рр. В. Кочубей, «ласка ясневельможного его мил. п. гетмана к нему, Кандыбі, не может быть нарушена»¹⁶⁷⁵.

З іншого листа генерального судді, датованого 7 квітня 1702 р., довідуємося, що конотопський сотник був, очевидно, задіяний у таємних переговорах з Кримом. «Посланного ханского,— писав В. Кочубей,— который там в городе в. м. найдется, теперь исправ в. м. так, жебы он прибыл в Батурин в среду наступающую перед обидом. На том есть воля самого ясневельможного его мл. добродія пана гетмана»¹⁶⁷⁶.

Є кілька версій подальшого службового вивищення А. Кандиби у 1708 р. Зокрема, О. Лазаревський його призначення корсунським полковником пов'язує з облогою шведами Конотопа¹⁶⁷⁷. С. Ніс висловив міркування, що перед цим він працював канцеляристом у І. Мазепи¹⁶⁷⁸. Підставою для таких припущень послужило повідомлення О. Рігельмана про те, що канцелярист Андрій Кандиба першим розповів Петру I про наміри гетьмана¹⁶⁷⁹. У свій час згадане впевнило і нас у тому, що саме ціною зради мазепинців А. Кандиба посів уряд корсунського полковника¹⁶⁸⁰. Нині, маємо визнати, що такий висновок був хибним. Швидше за все А. Кандиба не був мазепинським канцеляристом, а О. Рігельман помилково його прізвиськом назвав іншого канцеляриста — Олександра Дубягу, який потрапив у перші дні повстання в полон. Є документ, який спростовує всі вищенаведені здогади, версії і проливає світло на обставини появи нового полковника у Корсуні.

Київський воєвода Д. Голіцин, інформуючи канцлера про неблагонадійність І. Скоропадського, зазначав: «Теперь от него в Корсуне полковником Кандыба, который был в измене, и Мазепа из Ромна послал его в Корсунь в полковники; я, узнав об этом, перестерет и не допустил его; ему негде было деться, пришел ко мне своею волею, я послал его к гетману, и тот сейчас отправил его в полковники туда же, куда и Мазепа посылал; а я думаю, что от него, кроме плутовства, нельзя ждать никакого добра; хорошо, если б на его месте был другой с нашей стороны»¹⁶⁸¹.

Тобто, як бачимо, гетьман надав А. Кандибі уряд, який у 1669–1675 рр. займав його батько. Обставини змусили полковника підкоритися на словах царській волі.

13 березня 1709 р. Д. Голіцин вітав А. Кандибу з повторним пожалуванням у полковники від царя і просив-попереджав, «что как в бытность свою при мне обещался царскому величеству в верности быть, так и ныне оное содержит»¹⁶⁸². А вже 20 березня того ж року

київський воєвода докоряв новопризначеному полковнику: «Великого государя нашего его царского величества в указах из Киева посланных к вашей милости писано, велено вам писать к нам и прислать ведомости по все недели, что у вас и в полку нашем чинится и ваша милость о том к нам не пишете, о чем не помалу дивимся»¹⁶⁸³. Неблагонадійного старшину за доносом сотника Василя Ждановича зрештою у січні 1711 р. «велено прислать к Москве»¹⁶⁸⁴. Там він пробув до 1715 р.¹⁶⁸⁵.

Андрій Кандиба тривалий час залишався без уряду. Як бунчуковий товариш він брав участь у чотиричному Гилянському поході, що розпочався в 1725 р. Тільки після повернення з війни у 1729 р. його призначили генеральним суддею¹⁶⁸⁶. Але пробув на цьому уряді А. Кандиба недовго: він помер у травні 1730 р. в Москві, куди прибув разом з гетьманом¹⁶⁸⁷.

— 6.10. — ЛІСНИЦЬКІ

Ідучи до Батурина з Коломацької ради 1687 р., новообраний гетьман 19 серпня у Ромнах підписав один з перших універсалів. Цим документом він надав значному військовому товаришу Данилові Лісницькому села Матяшівку та Мильюшки, право розпоряджатися Шишацькою греблею зі всіма млинами¹⁶⁸⁸. Подібне щедре значне надання — ознака явної симпатії гетьмана, далекосяжний розрахунок останнього на підтримку в старшинському середовищі.

Д. Лісницький — син сподвижника гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського Григорія Лісницького, який очолював Миргородський полк, був генеральним суддею¹⁶⁸⁹. Останній одночасно з батьком І. Мазепою С. Мазепою був нобілітований у шляхтичі. «Оскільки всіх лицарських людей звикали Нашою ласкою приоздоблювати на респекти лицарської справи і вірність, — зазначав у привілеї король Ян Казимир у червні 1659 р. — Григорія Лісницького приймаємо його до клейноту шляхетства польського і вважаємо шляхтичем. Для особливого заохочення його до Нашої і Речіпосполитої послуги надаємо йому добра Наші містечко Вільшане з маєтностями Корсунського староства і підтверджуємо привілей, виданий йому на дідичному праві повагою сучасного зібрання»¹⁶⁹⁰.

Після смерті у 1664 р. батька¹⁶⁹¹ (він разом з І. Виговським був зазідозрений в організації антипольського повстання) Данилова мати вдаруге вийшла заміж за Степана Куницького, який також був неординарною постаттю доби Руїни (виконував дипломатичні доручення П. Дорошенка, у 1683–1684 рр. був польським козацьким гетьманом на Правобережній Україні¹⁶⁹²).

З 1672 р. Д. Лісницький потрапив у близьке оточення правобережного гетьмана¹⁶⁹³ і, певна річ, добре зазізнався з І. Мазепою.

Тож після Коломаку гетьман солідно пошанував свого доброго знайомого. Можливо, він не отримав впливового уряду через обережність І. Мазепи, який остерегівався, аби його не звинуватили в тому, що висуває на центральні посади родичів-зрадників, опозиціонерів Московії (Г. Лісницький, С. Куницький). Проте почесний ранг значного військового товариша зберігав за Д. Лісницьким високе становище у Миргородському полку, давав право бути незалежним від полкової влади і напříму звертатися до гетьмана. У 1689 р. І. Мазепа на його прохання віддав у «зуполную владзу» «містечко... Шишак»¹⁶⁹⁴.

Менших братів Данила — Дмитра та Івана в Батурині, очевидно, знали менше, а тому вони залишилися поза увагою влади. Під 1695 р. Іван Лісницький згадується як «товариш войсковий»¹⁶⁹⁵.

Данило Лісницький помер, вірогідно, в кінці 1694 р., бо вже 11 січня 1695 р. І. Мазепа своїм універсалом надав його село Милюшки — брату Івану¹⁶⁹⁶, а 4 березня 1695 р. — Матяшовку та Шишак — дружині та синам — Григорію і Єремїї¹⁶⁹⁷.

Старший син Д. Лісницького Григорій на початку XVIII ст. очолював одну з Миргородських сотень¹⁶⁹⁸. А це означає, що він у складі полку брав участь у повстанні І. Мазепи, їздив разом з миргородським полковником Д. Апостолом та наближеними гетьмана до ставки Карла XII. Г. Лісницький був одружений з дочкою П. Полуботка¹⁶⁹⁹. Мабуть, він покинув І. Мазепу і повстанців разом з Д. Апостолом, тому й не потрапив на заслання. Але й на значні уряди вже не призначався. Його ж молодший брат Роман Лісницький сотникував у Шишацькій сотні у 1719—1729 рр.¹⁷⁰⁰. Їхня сестра Марія як дружина мазепинця Василя Цурки була заарештована у 1709 р. і два роки утримувалась під наглядом у Глухові¹⁷⁰¹.

— 6.11. —

ТРЕТЯК ФЕДІР

У джерелах згадується київський полковник Семен Третяк, якого в 1663 р. було відправлено до Сибіру¹⁷⁰². Лише після повалення Брюховецького він повернувся в Гетьманщину і в 1671—1672 рр., до зміщення Д. Многогрішного, очолював Прилуцький полк¹⁷⁰³. Федір Третяк, мабуть, його син або онук. Відомо, що останній у 1708—1709 рр. був переволочанським дозорцею. Разом з мазепинцями він відступив у Бендери, а звідти — в 1714 р. услід за королем поїхав до Швеції¹⁷⁰⁴.

В українському емігрантському уряді в Стокгольмі Федір Третяк був другим генеральним суддею¹⁷⁰⁵.

Подальші подробиці його життя нам невідомі.

Розділ 7

ПОМІЧНИКИ В РЕЗИДЕНЦІЇ

См

У гетьманській резиденції зосереджувалася не тільки генеральна старшина, а й численний апарат помічників, які виконували різноманітні функції. Вони передусім забезпечували порядок у палаці, вели канцелярські справи, були економами, скарбниками, організаторами урочистих прийомів, зустрічей старшин тощо. Як правило, лише деякі з них мали чітко окреслені обов'язки. Переважна більшість гетьманських дворян, покоевих використовувалася як ад'ютанти при І. Мазепі.

Керівники міського самоуправління у Батурині, хоч і мали певну самовряду самостійність, однак належали до тих, у надійності яких гетьман не сумнівався.

Гетьманські дворяни

Ще при І. Брюховецькому ряд провідних старшин отримав у 1665 р. від царя «дворянское достоинство»¹⁷⁰⁶. У Москві суспільний прошарок дворян означав належність до служилої, військової аристократії. Під кінець XVII ст. вони своєю впливовістю, значимістю потіснили боярство¹⁷⁰⁷. Якщо в 1681 р. у Москві налічувалось 6385 столичних дворян¹⁷⁰⁸, то вже через 19 років у похід під Нарву їх було відправлено 11 533¹⁷⁰⁹. При царях вони використовувались на державній службі, а також на прийомах, зустрічах послів, церемоніях¹⁷¹⁰. Крім виборних дворян, які займали вищі посади в царській ієрархії, у містах налічувалось дуже багато городових дворян, котрі, як правило, під час воєн ішли в похід рядовими¹⁷¹¹.

У Коломацьких статтях 1687 р. є четвертий пункт, у якому йдеться про прагнення старшин узаконити надання дворянського, тобто в їхньому розумінні шляхетського звання еліті Гетьманщини. «Коли хто

раніше із заслужених ударований був дворянською честю, — читаємо у згаданому положенні, то щоб при тому чині й честі лишалися, а коли хто заслужить і надалі і про них гетьман і старшина битимуть чолом великим государям, їхній царській пресвітлій величності, то щоб царська пресвітла величність зволив ударувати дворянською честю і тих»¹⁷¹².

Джерела не фіксують широкого надання царями шляхетського звання українцям. У цьому не був зацікавлений сам І. Мазепа. При цьому, очевидно, значна частина лівобережної старшини, маючи за вислугу свою та батьків польські підтверджувальні грамоти про своє шляхетство, не вважала за потрібне випрошувати подібні документи у Москві. Швидше за все гетьманськими дворянами при І. Мазепі, як і при його попередниках, вважалися нижчі чиновники управлінського апарату в резиденції. Тобто вони належали до гетьманського двору і його почту. У російських документах дяки часто називали їх челядниками, слугами гетьмана. Гетьманські дворяни комплектувалися із старшинських родин, знайомих І. Мазепі. Виконуючи повсякденні доручення гетьмана, вони ніби перевірялися ним у надійності, сумлінності, ретельності.

«Слугу моего (Мазепа. — *Авт.*) чулого і справного чоловіка Гаврила Жеребецького»¹⁷¹³ гетьман послав 4 липня 1690 р. з продовольством у Самару. Він згадувався перед цим серед учасників Коломацького перевороту і підписантів Коломацьких статей¹⁷¹⁴. Іван Рутковський, який у кореспонденції за 1689 р. називався як «слуга»¹⁷¹⁵ гетьмана, на довгі роки став переволочненським дозорцею. Він не тільки збирав мито при переїзді через Дніпро, а й детально інформував гетьмана про настрої, дії, вчинки запорожців аж до 1704 р.¹⁷¹⁶ У документах Другого Кримського походу згадується «слуга» — посланець Олександр Лісовий¹⁷¹⁷ (Лисовий *). Також у складі гетьманських дворян перебували певний час Андрій Ребриковський¹⁷¹⁸ (колишній сердюцький полковник, підписав Коломацькі статті 1687 р. — *Авт.*), Іван Зарудний.

Вісім гетьманських дворян супроводжували І. Мазепу під час поїздки у 1689 р. в Москву¹⁷¹⁹. Більшість з них через певний час отримала значний сотенний, полковий чи генеральний уряд. Так, Дмитро Чечель, почавши при І. Мазепі службу дворянином¹⁷²⁰, згодом очолив сердюцький полк. Іван Дяківський був «при дворі»¹⁷²¹ «конюшним»¹⁷²². Відомо, що його дружина — дочка колишнього генерального бунчужного Костянтина Голуба¹⁷²³. Гетьман, «заохочуючи его вперед до далшої нашої воискової служби», надав йому у 1700 р. ряд млинів, а згодом і уряд сотника у Кролевіці¹⁷²⁴. І. Дяківський, очевидно, загинув у вирі 1708–1709 рр., бо в 1710 р. Дарія Дяківська згадується вдовою¹⁷²⁵.

Іван Черняк, «слуга мой дворовой, который... был у меня прикащиком»¹⁷²⁶ (лист І. Мазепа. — *Авт.*), згодом став полтавським полковником.

Дворяни супроводжували гетьмана в походах. С. Величко у «Літопису» оповідав, як ординці під Казикерменом, вдаючи відступ,

* Можливо, це син або онук генерального осавула у 1649–1654 рр. Дем'яна Лисовця, який не раз був наказним гетьманом, вважався одним з головних дорадників Б. Хмельницького.

виманили сміливих мазепинців і «тоді-то взяли живцем князя Четвертинського, канцеляриста Стефановича, а з дворян Витвицького, Михайловського, Шульгу (мабуть, сина сердюцького полковника Лук'яна Шульги.— Авт.), Галецу і Козловського, гетьманського покойового Барановського»¹⁷²⁷. «Дворянин Мазепы»¹⁷²⁸ Михайло Козловський, очевидно, син або брат Антона Козловського, якого у 1678 р., як повідомляв І. Самойловича кошовий Іван Сірко, викуплено «с тіми, что с ним в неволи сиділи»¹⁷²⁹. Можливо, якийсь родинний зв'язок простежується між вищезгаданими Козловськими та писарем сподвижника Б. Хмельницького — полковника Івана Нечая — Миколою Козловським¹⁷³⁰. У документах за 1707 р. згадується і Павло Козловський¹⁷³¹, який «при прежних гетманах и при гетману зменнику Мазепе бил дворянином»¹⁷³². Він ще жив у 1726 р. та як бунчужний брав участь у поході. Андрій Михайловський, як відомо, перебував серед учасників Коломацького перевороту¹⁷³³.

У складі дворян І. Мазепи у 1708–1709 рр. бачимо пасинка сердюцького полковника Якова Покотила — Василя Покотила¹⁷³⁴. У червні 1709 р. був схоплений «слуга дворовой» Супрун, який знав татарську мову і перекладав гетьману послання союзників¹⁷³⁵. У 1710 р. здався владі й повернувся в Гетьманщину з Бендер «слуга мазепинский» Олександр Сакович¹⁷³⁶. Відправлені до сибірського Устюга «челядники» І. Мазепи Степан Рузанович та Ян Перевіський¹⁷³⁷. Швед Вейге називав їх офіцерами, які «сиділи у в'язниці на Україні». Конюший Хома Городський за наказом І. Мазепи був відправлений у розпорядження шведського генерала Крейца. Його спіймали і доставили у Лебедін¹⁷³⁸.

З опису Батурина 1726 р. дізнаємося про синів Роговниченка, який «бил при Мазепе зменнику дворянином»¹⁷³⁹, а також про те, що «Стефан Череватий бил при зменнику Мазепе дворянином»¹⁷⁴⁰.

Із «казки» мазепинського дворянина Якова Долинського, який у 1726 р. проживав у Батурині, дізнаємося, що «был он в оном городе от двора ево изменника четыре года шафором при ратуше батуринской до самой имзены и заведовал приход и расход ратушной и которые села и деревни городова и ратушная старшина показали (...) что было с оных сел на каждой год денежных и хлебных доходов»¹⁷⁴¹. З цього документа видно, що дворянам доручались і певні контрольні функції. Вони також часто використовувались гетьманом як посланці¹⁷⁴². Так, Ф. Головін у листах до І. Мазепи за 1705 р. згадував гетьманського слугу Мартина Волковитина, «присланного вашего Стефана Рановского»¹⁷⁴³. 10 грудня 1707 р. гетьман інформував Г. Головіна про те, що повернувся «курієр... Хомицкий от двору его царского величества»¹⁷⁴⁴. До гетьманських слуг-дворян належав і Федір Нахимовський, який возив таємну кореспонденцію з Батурина.

Покоєві

У Батуринській резиденції за прикладом польського двору були заведені посади покоєвих. Їм доручались важливі дипломатичні місії. Так, у 1703 р. Андрій Юрчевський їздив від І. Мазепи на зустріч з

литовським магнатом Михайлом Коцелом¹⁷⁴⁵, аби прояснити настрої панівних верств Литви і виконати якесь таємне завдання. Покоєві перебували в оточенні І. Мазепи до літа 1709 р. Так, 14 червня потрапили в полон Григорій Новгородець, Яків Поручка¹⁷⁴⁶. Ще у 1717 р. йшлося «о сыску Дмитрия Почепца, бывшего Мазепина покоевого»¹⁷⁴⁷. Останній згадується у доносі В. Кочубея як важливий свідок. «Октоврѣя 10 дня (1707 р.— *Авт.*), ку вечеру, замкнени были двери у избѣ пана гетмана, а он, писар,— свѣдчив донощик,— в сѣнех будучи, хотѣл быти, для своего дѣла, у пана гетмана, але не могл доступити, и когда з той избы выйшол покоевый Дмитро, в сѣни, питал его писар, кто есть у пана, и что дѣтсѣя? Он сказал, же «есть панове полковники, а дѣло у их такое, же читают пакта Комиссии Гадѣцкое»¹⁷⁴⁸. Покоєвий Запорожець, як пригадував С. Величко, брав участь у приховуванні скарбів І. Самойловича¹⁷⁴⁹.

Музики

Як повідомляє Лизогубівський літопис, «також Филипу, реенту певчих, в Батурине взятому, уято голову в Глухове и на спицах железных на глаголях на площади в самом городе заткнено»¹⁷⁵⁰. Це вказує на те, що погромники гетьманської столиці вбачали загрозу навіть у музиці, піснях, виконуваних раніше для гетьмана та його оточення.

У Батурині вже з перших років правління І. Мазепи був заведений оркестр. У 1689 р. 12 музик їздили разом з гетьманом у Москву¹⁷⁵¹. Княгиня Анна Дольська, зустрівшись у 1705 р. з І. Мазепою, невдовзі «прислала ему... музыкантов своих колка человека з инструментами, котории музыканти и теперь (1708 р.— *Авт.*) при нем найдуютца»¹⁷⁵².

Після спалення гетьманської столиці частина музик утілила. В описі Батурина 1726 р. вказані їх прізвища та імена: Дорош Павленко, Миско Скрипка, Пилип Гребенниченко, Панко Демиденко, Демид Старий, Федір Шевченко¹⁷⁵³.

Господарі Батуринського замку

Очевидно, в гетьманській столиці так називалась посада коменданта. Невідомо, коли її зайняв Самійло Целгорик, який згадується як «изменника Мазепи бывшего господар»¹⁷⁵⁴. У 1687–1688 рр. за гетьманським дорученням він переховував від московських чиновників частину скарбів І. Самойловича¹⁷⁵⁵.

Господарям Батуринського замку до 1702 р. був Никифор Лук'янов¹⁷⁵⁶. Відомо, що він як «слуга» посилався з донесеннями гетьмана до царів 22 червня 1690 р.¹⁷⁵⁷ та на початку 1691 р.¹⁷⁵⁸. Господарем Батуринського замку він став, очевидно, в середині 1690-х рр. З листа Н. Лук'янова від 21 жовтня 1698 р. довідуємось, що він «докладалем... ясневелможному добродієви»¹⁷⁵⁹ про справи прохачів і отримував усні відповіді-розпорядження¹⁷⁶⁰.

Після смерті останнього у 1702 р. уряд господаря Батуринського замку обійняв Василь Цурка. При цьому І. Мазепа наполіг, аби він

одружився на вдові попередника¹⁷⁶¹. В. Цурка пішов разом з гетьманом у кінці жовтня 1708 р. до шведів¹⁷⁶². Був схоплений. 31 липня 1709 р. В. Цурку відправлено у Київ до воєводи¹⁷⁶³, де, схоже, він помер від катувань. Його дружина з шестиричною донькою після спалення Батурина разом з дружинами мазепинців перебувала в Придуках, а потім жила у брата Романа Лісницького. Влітку 1709 р. вона була арештована і до 1711 р. прожила під наглядом у Глухові¹⁷⁶⁴, а потім утретє вийшла заміж за Боровського.

Міська влада

У дарчих документах продажу згадується війт Лук'ян Филонович та бурмистр Самійло Григорович¹⁷⁶⁵. Вони ж перебували на цих посадах і в 1697 р.¹⁷⁶⁶ Схоже, війт і бурмистр очолювали міське самоврядування до 1708 р. і були страчені за підтримку гетьмана й непокору.

Канцеляристи

У Батурині розмішувались Генеральна військова канцелярія, Генеральний суд, писарі, канцеляристи яких складали гетьманські універсали, вели адміністративне діловодство, розглядали судові спори, займалися ревізіями у полках тощо. Генеральний суддя у 1753–1776 рр. Яким Сулима у «Записці» від 2 серпня 1798 р. зазначав, що «во время правления Малороссиею гетманов для канцелярских служителей войсковой генеральной канцелярии и генерального суда построен был особый дом, под названием “Куринь войсковий», где жили более ста человек»¹⁷⁶⁷. Багатші канцеляристи мешкали у власних будинках¹⁷⁶⁸. Але автор «Записки» мав на увазі ближчі до нього часи, коли бюрократичний контроль з боку Москви за Гетьманщиною значно посилився.

Ще при гетьманові Д. Апостолі у складі генеральної канцелярії були один реєнт, два старших канцеляристи, вісімнадцять молодших канцеляристів¹⁷⁶⁹. Апарат канцелярсько-адміністративного управління за І. Мазепи, схоже, становив не меншу кількість персон.

У гетьманській столиці до писарської справи здебільшого залучались випускники Києво-Могилянської академії. Зі складу канцеляристів гетьман призначав людей на посади сотників та на інші генеральні уряди.

З джерел 1687–1709 рр. відомі такі співробітники Генеральної військової канцелярії та Генерального суду: судові писарі Семен Савич¹⁷⁷⁰ (1701–1706)*, Андрій Василів¹⁷⁷¹ (1690 р.), канцеляристи Василь Велецький (1687–1690), Павло Доброніцький, Сава Шабельниченко¹⁷⁷² (1687**, 1690, 1696), Климентій Радич (1687, 1699), старший військовий Петро Іваненко¹⁷⁷³ (1688–1691), Іван Павлов¹⁷⁷⁴ (1690), Григорій та Андрій Богдановські¹⁷⁷⁵ (1687, 1691), Яків Глухівець

* У 1709–1725 рр. – генеральний писар.

** Сава Степанович (Шабельниченко) підписав Коломацькі статті 1687 р.

(1690–1708), значний військовий канцелярист Данило Болбот¹⁷⁷⁶ (1707–1709), військові канцеляристи Василь Силецький, Михайло Маньковський, Лукаш Петровський, Семен Кирчаський¹⁷⁷⁷ (1687), Тимофій Чуйкевич¹⁷⁷⁸ (1697), Тихон Андрієвич (1697), Іван Черниш¹⁷⁷⁹ (1698–1700), Сильвестр Биховець¹⁷⁸⁰ (1690–1700-ті рр.), Самійло Величко (1690–1709), Антон Трощина¹⁷⁸¹ (1687–1707*), Григорій Покотило (початок 1700-х рр.), Яків Гречаний (кінець 1690-х, 1700-ті рр.), Григорій Новицький (початок 1700-х), Григорій Михайлов (1708, 1709), Іван Борозна (1708, 1709), Олександр Дубяга, Іван Максимович (1700-ті рр.), Федір Яснопольський (1708, 1709), старший військовий канцелярист Василь Чуйкевич (1698–1702), Пилип Орлик (1700–1702).

Як свідчив Стефан Тарновський, у дні повстання «Мазепа в изменничую с собою всю канцелярию увел сторону»¹⁷⁸². Багатьох канцеляристів після Полтавського бою порятував від розправи І. Скоропадський. Федір Яснопольський навіть отримав підвищення. З універсалу 1713 р. дізнаємося, що його, вже «знатного канцеляриста войскового, при боку нашом в канцелярии войсковой нелениво отправляючися пради и прислуги»¹⁷⁸³, гетьман нагородив селом Піски «в сотни Роменской обретаючоєся, зо всеми здавна до него приналежними кгрунтами и угодиями, позволяючи оному всякие от толку своему пожиткови отбирати користи».

Та у 1720 р. з якихось причин по-новому переглядалась у Києво-губернській канцелярії справа Ф. Яснопольського, який у ході допиту пояснював, що «он до Мазепиной измены был в его канцелярии молодым писарем, а в измену его Мазепину с прочею старшиною был при нем же Мазепе под Полтавою»¹⁷⁸⁴. Як інформував гетьмана І. Скоропадського князь П. Голіцин, «он-де, Федор, с прочими канцеляристы и с другими оставлены при Вас... а по допросам отданы в службу к Вашей вельможности. И он-де, Федор, определен по прежнему в канцеляристы»¹⁷⁸⁵. Частина з них у різні роки за доносами, у зв'язку з активізацією мазепинців-емігрантів зазнала репресій.

Нижче знайомимо з долями деяких найпомітніших діячів, які працювали разом з гетьманом у Батурині.

— 7.1. —

ЗАРУДНИЙ ІВАН ПЕТРОВИЧ (? – 1727)

Уперше звістку про майбутнього головного архітектора Москви знаходимо в листі І. Мазепи від 22 листопада 1690 р. до царів Івана та Петра Олексійовичів. Гетьман, інформуючи їх про обрання генерального судді Михайла Вуяхевича архімандритом Києво-Печерської лаври, просив, аби «ему (М. Вуяхевичу.— *Авт.*) не ехав к Москве тут в порогах домовых в печерской церкви воспріяти от преосвященного киевского галицкого и всеа Малыя Росии митрополита

* З 1707 р.— срібнянський сотник.

поставление и посвящение»¹⁷⁸⁶. Це послання він передав «через скорого гонца слугу моево Ивана Зарудного»¹⁷⁸⁷. Уже 30 листопада останній був у Москві¹⁷⁸⁸. З «Расходной книги денежной и соболиной казны, сукон и других товаров» Малоросійського приказу видно, що послання гетьмана зустрічали як почесного гостя: «Декабря 1 по указу великих государей жалованья гетмана Ивана Степановича Мазепы гонцу слуге его Ивану Зарудному на приезде в приказ на покупку харчу десять алтын, да поденного корму с приезду его ноября с 30-го числа декабря по 21-е число на двадцать на один день, и в том числе на один день с поденным вдвое по два алтына на день. Да для топления полат и варенья есть по возу дров на неделю, по два алтына по две денги за воз. Да по две денги свеч сальных на судки. Итого два рубли один алтын две денги. Да на отпуске три рубли. Обоего пять рублей один алтын две денги»¹⁷⁸⁹. 5 грудня 1690 р. згідно з царським указом І. Зарудному даровано двадцять алтин «на покупку рыбы и всякого харчу Устюжские четверти»¹⁷⁹⁰. 19 грудня посланець отримав подорожну, прогонні гроші на дві підводи і подарунок — «отпуском сукна полукармазину полпята аршина, тафты тож, пары соболей»¹⁷⁹¹.

Іван Зарудний як гетьманський посланець перебував у Москві з 21 вересня до 12 жовтня 1691 р.¹⁷⁹². Приїжджав він у російську столицю й у складі урочистого посольства на день народження Петра І 29 червня 1694 р.¹⁷⁹³. На думку мистецтвознавця І. Грабаря, мазепинський довірений у Москві вирішував питання, пов'язані з будівництвом гетьманських церков у Батурині, Києві, погодженням кандидатур московських зодчих¹⁷⁹⁴ для втілення задумів керманіча України.

З чолобитної І. Зарудного царю від квітня 1722 р. дізнаємося, що він у 1701 р. за указом Петра І взятий «из дворянства» в Україні і «определен... ко многим... делам»¹⁷⁹⁵ у Москві. Ця деталь показує, що гетьманський посланець був спочатку дворянином у гетьманській резиденції і мав знатне походження. Швидше за все це був онук сподвижника Б. Хмельницького, генерального судді з 1654 р. Самійла Зарудного (Богдановича), який у 1658 р. підтримував І. Виговського і брав участь у розробці та укладенні Гадяцького договору¹⁷⁹⁶. Разом з батьком І. Мазепи генеральний суддя був нобілітований польським королем Яном Казимиром у червні 1659 р. у дворяни: «З огляду на вірність і відваги Самійла Зарудного, судді Військ Наших Запорозьких, надаємо йому клейнот шляхетства польського, також надаємо йому містечко Савуличі Київського воєводства відповідно до привілею, наданого повагою сучасного Сейму на ленному праві, який підтверджуємо»¹⁷⁹⁷.

Оскільки майбутній гетьман у 1659 р. вже був посвячений у тодішні плани старшини, знався з нею, то він не випадково заопікувався нащадком генерального судді. До речі, у Миргородському полку був шишацьким сотником, полковим осавулом (1688–1690 рр.), полковим суддею (1690–1708 рр.) Григорій Федорович Зарудний*¹⁷⁹⁸, який

* Теж співпрацівник І. Мазепи. Як довідуємося з листа гетьмана до Головкина від 6 жовтня 1708 р., «самого Заруднаго, судию миргородскаго... от меня послан был с господином Соловьем для провозжания пятитысячного числа выборнаго войска, под команду Скоропадскаго, полковника Стародубскаго».

«с того боку Дніпра от Чигирина на сюю сторону»¹⁷⁹⁹ перейшов (помер у 1713 р.) і, схоже, був якимсь родичем С. Зарудного. Він мав сина Івана¹⁸⁰⁰, доля якого невідома. Якщо запис у «синодику церкви архангела Гавриїла» про те, що її «архитектором был Иван Петров Зарудный»¹⁸⁰¹, зроблений переписувачами з помилкою (Петров?), або скорописне «Георгієв» архівіст А. Ф. Малиновський прочитав (1762–1840 рр.) як «Петров», то дуже ймовірно, що головним архітектором Москви був син миргородського полкового судді.

Дворянин І. Зарудний вже до 1690 р. мав певну спеціалізовану освіту (у 1680-х рр. навчався в Києво-Могилянській колегії та університетах Італії¹⁸⁰²), був добре знайомий з С. Яворським, який після 1701 р. постійно опікувався земляком у Москві й висував його на відповідальні посади¹⁸⁰³.

За проектом наближеного І. Мазепи збудовано тріумфальні арки на честь Азовської перемоги (1696 р.), на честь Полтавської битви (1709 р.), Ніштадського миру (1721 р.) і так звані Синодальні ворота (1721 р.)¹⁸⁰⁴. Крім того, за його архітектурним рішенням зведено у 1704–1707 рр. найвищий у Москві храм Архангела Гавриїла («Меншикова вежа»), церкву Івана Воїна, споруджено шпиталь, будинок Священного Синоду¹⁸⁰⁵. І. Зарудний також автор семи проектів іконостасів¹⁸⁰⁶.

Очолити у 1707 р. «ізуграфську палату» при Сенаті, він фактично став головним чиновником, якому підпорядковувались усі архітектори, художники Росії¹⁸⁰⁷. Певний час дворянин І. Мазепи називався «головний над житлами директор»¹⁸⁰⁸.

Припущення І. Грабаря про те, що І. Зарудний разом з відомим російським зодчим Йосипом Старцевим збудували Миколаївський і Богоявленський собори в Києві¹⁸⁰⁹, дуже вірогідне. На нашу думку, зведення у 1690-х рр. і в 1701–1702 рр. в Україні за кошти К. Мокієвського, П. Герука, М. Миклашевського, Д. Горленка та інших старшин кам'яних соборів у Києві, у Густині не обійшлося без українського архітектора. Саме цей досвід вплинув на його визнання Петром І, О. Меншиковим і залучення ними авторитетного дворянина до реалізації відповідальних проектів.

— 7.2. —

ГАЛЕЦЬКИЙ СЕМЕН ЯКОВИЧ (? – 1738)

У літописі С. Величка згадується дворянин І. Мазепи Галеца, який потрапив у 1697 р. у полон до кримчан¹⁸¹⁰. Очевидно, йдеться про С. Галецького, який після замирення Росії з Туреччиною, у 1699–1700 рр. міг повернутися додому. В універсалі І. Мазепи від 6 жовтня 1704 р. він названий як «товариш полку Стародубовского, обыватель погарский»¹⁸¹¹, якому надано «в селі Михайловці в сотні Бакланской... чоловіка десять тяглих людей ку спартю его домостве наданных»¹⁸¹².

З 1707 р. С. Галецький — стародубський полковий осавул¹⁸¹³. У складі Стародубського полку він брав участь у бойових діях 1708—1709 рр. на боці Петра I. У 1712—1722 рр. С. Галецький сотникував у Погарі, а потім, у 1722—1723 рр. — у Новгороді-Сіверському¹⁸¹⁴. За відвезення у грудні 1723 р. чолобитної в Петербург разом з кількома старшинами та П. Полуботком, був заарештований. Під арештом пробув до 1725 р.¹⁸¹⁵. Впродовж 1726—1734 рр. очолював стародубську полкову сотню. З 14 травня 1734 р. відомий як генеральний бунчужний¹⁸¹⁶.

Загинув С. Галецький 8 липня 1738 р. у Кримському поході¹⁸¹⁷.

— 7.3. —

ВИСОЦЬКИЙ РОМАН

Гетьманський дворецький належав до роду Гамаліїв, які ще у 1650-х рр. називалися Висоцькими.

Його прізвище вперше зустрічаємо в листі І. Мазепи до В. Голиціна. Гетьман повідомляв останнього про відправлення у квітні 1688 р. до царського двору «при знатном и ближном слуге моем Романе Висоцком»¹⁸¹⁸ п'яти співаків з Чернігова та одного — з Києва. 18 травня дворецький повернувся додому¹⁸¹⁹. «Нарочного посланного к Москве дворецкого»¹⁸²⁰ гетьман відрядив з посланням до В. Голиціна і вітку 1689 р.

Наближений гетьмана виконував відповідальні дипломатичні місії й пізніше. Так, у грудні 1689 р. доставив царям «Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, гетмана, с начала уряду гетманского, во все времена князю Василью Голицину»¹⁸²¹. Возив Р. Висоцький у Москву і гетьманське донесення від 28 березня 1690 р.¹⁸²², двох спійманих польських паліїв-лазутчиків¹⁸²³ (грудень 1690 р.). При останній поїзді дворецький вирішував питання присилання до І. Мазепи лікаря. У листі до царів гетьман зазначав, що він доручив Р. Висоцькому «и иные домовые дела мои исправляти, в царствующем граде»¹⁸²⁴. У 1696 р. гетьманський наближений супроводжував з Москви до Батурина турка Абдремана¹⁸²⁵.

У джерелах дворецький згадується до 1701 р.¹⁸²⁶. За вірну службу гетьманський наближений отримав у володіння с. Ярошівку в Прилуцькому полку¹⁸²⁷.

— 7.4. —

БОЛДАКОВСЬКІ ГРИГОРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ та АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

У Василя Семеновича Болдаковського, чернігівського полкового сотника (1670), наказного гетьмана (1670), чернігівського полкового судді (1673), згодом батуринського і білоуського сотника¹⁸²⁸, два сини здобули освіту у Києво-Могилянській колегії.

Григорій Болдаковський — «канцелярист войсковый»¹⁸²⁹ Генеральної військової канцелярії — стверджував своїм підписом за себе і за багатьох неписьменних старшин результати Коломацького перевороту 1687 р., причому — повністю за сотників Київського полку. «А вмiсто тых всiх (перелiчених сотників.— Авт.) я, Григорий Болдаковский, руку свою приложил»¹⁸³⁰.

Канцелярист брав участь у Другому Кримському поході. Гетьман відрядив його 8 червня 1689 р. з табору над р. Вільною до царів з повідомленням про останні бої¹⁸³¹.

У жовтні 1690 р. він розвозив разом з генеральним бунчужним Юхимом Лизогубом плату охотницьким полкам¹⁸³².

З універсалу І. Мазепи від 20 листопада 1690 р. дізнаємося про існування Андрія Болдаковського, військового канцеляриста. На прохання Анастасії Болдаковської, матері Григорія та Андрія, гетьман підтвердив за ними їхні володіння. При цьому він це зробив, як підкреслив в універсалі, враховуючи «щоденные сынов ей пращи, которые около дiл войсковых в канцелярии нашей войсковой непрестанно роняты и впредь охочого ронити маюць»¹⁸³³.

Того ж 1690 р. Андрій Болдаковський за гетьманським завданням перевіз з Ніжина в Батурин грецькі книги архімандрита Діонісія¹⁸³⁴.

— 7.5. —

ГРЕЧАНИЙ ЯКІВ СТЕПАНОВИЧ

Канцелярист Я. Гречаний у резиденції гетьмана фактично виконував функції скарбника. Після полтавської поразки саме його допитували про суми податків у Гетьманщині¹⁸³⁵.

Батько Я. Гречаного у 1663–1665 рр. був генеральним писарем у І. Брюховецького. У чолобитній царям на І. Самойловича є ряд положень, які вказують на причетність до її написання і С. П. Гречаного. І. Мазепа, очевидно, віддячив гадацькому полковому судді за участь у змові наданням сіл Римарівки та Оксютинців¹⁸³⁶, а також наближенням до себе його сина.

Я. Гречаний контролював надходження коштів у гетьманську скарбницю і за наказом зверхника видавав певні суми на поточні та військові витрати. Потрапивши в полон, канцелярист під час першого допиту вдавав, що нічого не знає. Лише другий допит показав, що він володіє дуже цінною інформацією.

Я. Гречаний був засланий до Сибіру. Його друзі в Гетьманщині клопоталися про повернення засланця додому. Відчуваючи їхню підтримку, останній теж «оттуда присылает непрестанное челобитие, и сылается в невинности своей в том на него Гамалея»¹⁸³⁷.

Д. Голіцин 20 червня 1712 р. писав І. Скоропадському: «И понеже тот Гречаний Вашему Превосходительству донес, что об нем розыск есть в Киеве, объявляю о том Гречаном: в прошлом 709 году, как изволил быть Царское Величество в Киеве и при нем оный граф и

кавалер Гаврило Иванович, и писал он господин граф указом Его Величества, дабы об нем Гречаном взять свидетельство, как он сказывал, будто не по своей воле при Мазепе был, но пойман, и на кого он в том пошлется, и тех во свидетельство допросить, и особо по доношению его, Гречанаго, о Гамалее»¹⁸³⁸.

З повідомлення гетьмана від 5 січня 1712 р. Г. Головкіну дізнаємося, що «Гречаного зась жены на Сибір посилати ні к кому, понеже и сам Гречаный ныні не в Сибіри, але в Києве в Сият. Князя Его Милости, Дмитрия Михайловича Голіцина, найдуется, о котором Его Сиятельство розисковал, а, узнавши его невинность, уволил и писал о нем до Его Милости, Федора Ивановича Протасиева»¹⁸³⁹.

Після амністії Я. Гречаний оселився в Гадячі, де у 1725–1729 рр. був полковим осавулом.

— 7.6. —

БОЛБОТ (ЗОЛБОТА) ДАНИЛО

Д. Болбот був одним з найвідданіших гетьману військових канцеляристів. 24 лютого 1708 р. І. Мазепа послав його разом з І. Скоропадським до царя¹⁸⁴⁰, аби нейтралізувати свідчення донощиків проти себе. Він виконував й інші таємні та рядові доручення гетьмана. Так, у січні 1707 р. їздив представляти у Конотоп нового сотника. «Посилаем от боку нашего и Данила Болбота, значного канцеляристу войск,— писав в універсалі І. Мазепа,— зличивши тот уряд сотничества, вручити и корогв дати ему, и Григорию Костенецкому, который тот уряд сотничества объявши, должен будет добрых миловати, а злих и преступних карати»¹⁸⁴¹.

І. Мазепа після повернення Д. Болбота у жовтні 1708 р. з царської ставки у Борзну оголосив старшині, що деякі його довірені там «через того ж канцеляристу... перестерегали его Мазепу, чтоб до двору царского величества не ехал»¹⁸⁴². Хоча насправді, як зізнався посланець гетьмана у 1714 р. Орлику в Букурешті, «ничего ни от кого противного о нем (гетьмані.— *Авт.*) не слышал»¹⁸⁴³, ніхто не думав його заарештовувати.

Д. Болбот возив листа від шведського першого міністра Пїппера до Криму, весною 1709 р. супроводжував з Очакова до Січі турецького посла¹⁸⁴⁴. Згодом він перебував разом з мазепинцями в Бендерах та Яссах. П. Орлик згадував, що у 1714 р. Д. Болбот збирався йти в монастир¹⁸⁴⁵.

— 7.7. —

ДУБЯГА ОЛЕКСАНДР

Мазепинський канцелярист Олександр Дубяга,— очевидно, син або родич миргородського полковника Івана Дубяги¹⁸⁴⁶, який отримав впливовий уряд відразу після скинення Д. Многогрішного, але протримався на ньому недовго.

Про О. Дубягу маємо дуже скупі відомості. Знаємо, що у ніч з 27 на 28 жовтня він ночував у Батуринській фортеці¹⁸⁴⁷, яка вже не впустила О. Меншикова до міста. Потім його відправили на зв'язок з І. Мазепою, але в дорозі він був полонений драгунами О. Меншикова.

Подальша доля мазепинського канцеляриста невтішна. Після допиту, слідства він був засланий у 1709 р. до Архангельська¹⁸⁴⁸.

— 7.8. —

ВЕЛИЧКО САМІЙЛО

Відомий літописець¹⁸⁴⁹, автор «Літопису» С. Величко у 1690 р., «маючи кільканадцять років»¹⁸⁵⁰, тобто 20–21 літ, почав служити в Батурині «в поважнім домі малоросійських панів, шляхетного його милості пана Василя Леонтійовича Кочубія, писаря на той час військового генерального»¹⁸⁵¹. Схоже, він якраз завершив навчання у Києво-Могилянській колегії, бо знав кілька мов¹⁸⁵², добре орієнтувався в літературі. В. Кочубей доручав йому готувати листи від гетьмана, волоському та муляньському господарям, царю¹⁸⁵³.

У 1705 р. С. Величко завершив суто приватну службу у свого патрона¹⁸⁵⁴ і перейшов на роботу до Генеральної військової канцелярії, де, як він зазначав, «був у ділах писарських не останній впродовж 4 літ».

Майбутній літописець у жовтні – листопаді 1708 р. залишався в таборі І. Мазепи. 24 листопада 1708 р. кошовий писар Запорозької Січі Григорій Рогуля послав до канцеляриста С. Величка листа: «Утішилиємся попремногу сердцем и душею, когда в такие трудные часы одержалем в себе братарское ваше писанья, доброго здоровья мні узичающее, за которое хочь в коротці всеусердственною моею літерою отписуючи зичу, дабы в. м. м. пан з своими любымыи друзьями в мирном поведении во всецѣлом здравии всегда пребывал непременно»¹⁸⁵⁵. При цьому він дописав на окремому аркуші: «Мосці пане брате. Прошу покорне в. м. м. пана и брата о такое до пана писаря енералного ходатайство, жебы доложил самому ясневелможному о сем як будут до Січі послы от наяснійших милостей королей шведского и полского посылати, то щоб писма по руску писали для наше не вмѣстности и для войскового латвійшого вирозумленья. О тое чолом бью»¹⁸⁵⁶.

З цього листування можна зробити висновок, що, по-перше, С. Величко проінформував свого знайомого про останні події. По-друге, він передав власного листа гетьманським посланцем, котрий, як довідуємося з листа кошового до гетьмана від 24 листопада 1708 р., «подал нам на Коші обширне виписанный універсал ваш рейментарский»¹⁸⁵⁷. Цілком можливо, що його від імені гетьмана писав С. Величко, а тому й додав до нього власну кореспонденцію. По-третє, особисте звернення канцеляриста до знайомого кошового писаря, очевидно, теж не випадкове. Воно, схоже, мало пробудити у людини,

до голосу якої прислухалися на Січі, солідарність, налаштованість на співпрацю.

Оскільки листи Якова Рогулі, відповідь запорозького війська І. Мазепі (датовані 24 листопадом 1708 р.— *Авт.*) Д. Яворницький відшукав у Архіві міністерства іноземних справ, то це означає, що вони в ході протистояння шведів та росіян потрапили до рук останніх. С. Величко згадував у «Літописі»: «Недоля моя заплатила мені в самому кінці 1708 р. крайнім нещастям, про яке можна буде згадати далі в названому році»¹⁸⁵⁸. Очевидно, при виконанні якогось завдання І. Мазепи чи Орлика його спіймали московські драгуни. У ході слідства додалися й перехоплені листи, адресовані гетьману, С. Величку. Канцелярист після допиту був ув'язнений¹⁸⁵⁹ і, певно, його заслали до Сибіру, бо в «Літопису» є така фраза про І. Максимовича: «Які були після нього в Чернігові архієпископи, про те я не знаю, оскільки змінів в той час добре своє життя на невільниче».

Повернувся на батьківщину С. Величко у 1715 р. лише завдяки сприянню В. Кочубея, сина колишнього генерального писаря¹⁸⁶⁰. Він оселився спочатку в селі Жуках, а потім — Диканьці на Полтавщині. У 1720 р. С. Величко розпочав писати свій «Літопис». Великий історичний твір завершується на оповіді про 1700 р. Можливо, автор розповів і про події 1707–1708 рр., але його правдиві свідчення з огляду на справу Полуботка могли б лише підлити олії у вогонь. А тому ці сторінки, якщо вони були, або знищені, або надійно приховані родиною Кочубеїв, у якої проживав літописець.

— 7.9. —

МИХАЙЛОВ ГРИГОРІЙ

Канцелярист Генеральної військової канцелярії Г. Михайлов був з І. Мазепою до Полтавського бою¹⁸⁶¹. У 1709 р. завдяки протекції Д. Апостола йому вдалося уникнути покарання. І. Скоропадський наблизив колишнього мазепинця до себе. У «Доношении в Государственную Коллегию Иностранных дел» 1720 р. царський урядовець ображено сповіщав, що гетьман через канцеляриста Г. Михайлова відмовив йому у звіті про грошові збори в Україні¹⁸⁶². Канцлер Г. Головін, пишучи 17 листопада 1720 р. І. Скоропадському про поточні справи, згадував і про канцеляриста як «человека подозрительного»¹⁸⁶³. Автор послання перелічує усі виявлені слідством антиурядові злочини героя доносу:

«Канцеляриста твоего, Григория Михайлова, за показанные его противности, о которых он и сам в распросе объявил, что когда Мазепа и Орлик изменили, тогда он при Орлике служил до самой Полтавской баталии, и в измену Мазепину, будучи в Ромне, по приказанию канцеляристов, писал универсал, о котором он признает, что тот универсал был противной, для возмущения народа; также и селе Дехтярровке, по приказу изменника Орлика, Леонтию Галицкому,

присягу писал, щоб он был в верности у изменника Мазепы; да он же, Григорий, в том же своем распросе показал, что он в прошлом 1719 г., в феврале месяце, в доме твоем гетманском Семену Соболевскому, говорил он, Григорий: «Разве, де, за то к нему ты подданный наш, явши респект, что он, Соболевский, подает доношение та людей, на пример, как на него, Григория, что он был при Орлике, и на других подавал, чего было говорить не надлежало, ибо он, Соболевский, то на него доносил правду»¹⁸⁶⁴.

Г. Михайлова було заслано в Казань¹⁸⁶⁵.

— 7.10. —

БОРОЗНА ІВАН ВЛАДИСЛАВОВИЧ (? — 1740)

З донесення російського командування видно, що серед тих, хто перебував з І. Мазепою під Полтавою, був і канцелярист Іван Борозна¹⁸⁶⁶. Оскільки Іван Лаврентійович Борозна * 7 лютого 1709 р. отримав універсал на с. Медведово від І. Скоропадського¹⁸⁶⁷, то у вищезгаданому повідомленні мається на увазі представник старшинського роду — Іван Владиславович Борозна. Новий гетьман вберіг молодого випускника Києво-Могилянської колегії¹⁸⁶⁸ від репресій. Очевидно, в подальші роки після Полтави він перебував у Генеральній канцелярії. При гетьманстві Д. Апостола у 1729–1731 рр. він став генеральним бунчужним¹⁸⁶⁹. Згодом, у 1731–1740 рр., був генеральним суддею¹⁸⁷⁰. У 1734–1740 рр. очолив Кодифікаційну комісію¹⁸⁷¹, яка мала завдання створити проект зводу законів для Гетьманщини, «понеже е. и. в. донесено, что малороссийский народ судят разными правами»¹⁸⁷². І. Борозна залучив до праці майже 80 старшин та священників¹⁸⁷³. Уже в 1736 р. Кодифікаційна комісія під його керівництвом підготувала понад 30 правничих розділів. Праця генерального судді та його колег мала велике значення для поліпшення судоустрою в Україні.

— 7.11. —

ПОКОТИЛО ГРИГОРІЙ

Завдяки вітчиму — сердюцькому полковнику Я. Покотилу — Григорій як бранець з Криму, захоплений разом з матір'ю та братом, отримав можливість здобути непогану освіту, згодом в Києво-Могилянській академії. Невдовзі він потрапив до складу гетьманських канцеляристів. Очевидно, І. Мазепа довіряв йому ведення фінансових

* Значний військовий товариш стародубівський, у 1724–1725 рр. — сотник у Стародубі, наказний полковник. За доносом був репресований і провів два роки в Сибіру. Помер до 1730 р.

справ. У Бендерах старшини жалкували, здається, за ним: «Незбите свідощтво правди дав би канцелярист Григорій, якщо він не загинув би над берегами Дніпра разом з грішми»¹⁸⁷⁴. Проте його зникнення не пов'язане зі смертю у ході втечі-відступу. Г. Покотило вирішив вчинити, як і вітчим. Його взяли під арешт. З листа київського губернатора Д. Голіцина від 20 червня 1712 р. дізнаємося про наказ відіслати дружину Григорія Покотила в Москву¹⁸⁷⁵.

У 1717 р. князь Гагарін інформував гетьмана: «В прошлом 1712 году по указу Великого Государя прислан был в Сибирь, в Тобольск украинец Григорий канцелярист, а жена его с двумя его детьми по челобитию своему прислана до Тобольска, и тот вышепомянутый Григорий канцелярист, по воле Божией, в Тобольску умер, жена его против указу Его Великаго Государя отпущена на Украину с двумя детьми своими ко своим родителям»¹⁸⁷⁶.

Напередодні мазепинського повстання брат Григорія Покотила Василь хоч і був «малих літ»¹⁸⁷⁷, як він виправдовувався пізніше, але вже рахувався в І. Мазепи дворянином. Найімовірніше, що йому довелось їхати на заслання спокутувати вину вітчима.

Розділ 8

НАЙМАНЦІ

Наймані підрозділи в Гетьманщині з'явилися ще за часів І. Виговського. Руїна сприяла розоренню селян, а відтак і виникненню на Правобережній Україні ватаг охотників, що бажали нести військову службу будь-де за відповідну плату. До воюючих сторін приставали й підрозділи шукачів заробітку з Сербії та Валахії. Уже за І. Брюховецького на Лівобережжі стояло «на лежі» під Полтавою до п'яти тисяч охотників¹⁸⁷⁸. Збройні контингенти найманців утримувались також під Батурином (їх очолював Р. Дмитрашка), біля Мени і Сосниці (полк Могилевського), Остра і Ніжина (козаки Децика)¹⁸⁷⁹.

У статтях Глухівської ради березня 1669 р. йшлося про утворення охотницького полку з «тисячі чоловік», плати передбачалося їм «давати за договором на рік»¹⁸⁸⁰. Це було першим офіційним оформленням найманого контингенту. Незважаючи на відповідне рішення ради, Д. Многогрішний довів чисельність охотників до 3,5–4 тисяч чоловік¹⁸⁸¹. Фактично він перенайняв компанійців і сердюків, які служили опорою І. Брюховецькому. За проханням старшини, яка побоювалась зростання ролі найманців у зміцненні влади гетьмана, в Конотопських статтях 1672 р. йшлося про їх заборону, розформування «через те, що від таких компаній чиниться жителям малоросійських городів, міст, містечок та сіл всілякі розори та образи»¹⁸⁸². Однак І. Самойлович, зацікавлений у збереженні свого становища, побоюючись інтриг полковників-конкурентів, обґрунтував перед Москвою важливість комплектації найманих компанійських (кінних) та сердючких (піхотних) полків постійною загрозою від гетьманату П. Дорошенка та Кримського ханства.

Через кілька місяців після скинення Д. Многогрішного і розформування охотників новий гетьман доручив створити найману

частину звільненому з ув'язнення полковнику А. Мурашці¹⁸⁸³. Невдовзі на Лівобережжя, як згадував І. Самойлович, «Федор Мовчан с полком своим конным, от Дорошенка отлучась, пришел ко мне»¹⁸⁸⁴. Перевів сюди своїх кіннотників і димерський комендант Ілля Новицький¹⁸⁸⁵. Особливо багато охотників з'явилося на Лівобережжі після капітуляції П. Дорошенка. Фактично вся його старшина, сердюки, компанійці були взяті на службу І. Самойловичем. У кінці 1670-х рр. у гетьмана були три компанійські полки Іллі Новицького, Якова Павловського, Якова Корицького, чотири сердюцькі полки Андрія Ребриковського, Петра Кожуховського, Герасима Василенка та Василя Іванія¹⁸⁸⁶. Тільки в сердюцьких підрозділах налічувалося близько чотирьох тисяч чоловік¹⁸⁸⁷.

Хоча в перевороті 1687 р. не брали участь охотницькі полки Новицького, Пашковського, Яворського, Герасимового, Іванія та Кожуховського (вони були на Запоріжжі та поблизу Кодака¹⁸⁸⁸), інтереси найманців було враховано у Коломацьких статтях: «А оскільки охотницькі кінні та піші полки потрібні під ці воєнні часи для оборони малоросійського краю, то щоб їх було збережено так, як це було при бувшому гетьмані, а плату давати їм, збираючи гроші з посполитих людей, яких не записано в козацькому списку»¹⁸⁸⁹. І. Мазепа, як дізнаємося з переговорів його з Ф. Шаковитим, у 1688 р. міг виставити для Другого Кримського походу «охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть»¹⁸⁹⁰.

У донесенні за 27 березня 1688 р. гетьман повідомляв про місце розташування найманих військ на території Гетьманщини: «В Стародубе, полк пехотный Яворского, в Чернигове пехотной ж, Герасимов, в Нежине киевский полк конный Пашковского, в Переяславле компанея Гордичына, в Прилуках полк конной Михайлов, в Лубнах и часть Миргородского полку конной Новицкого, в Гадиче полк пехотной Яремин, в Полтаве полк пехотной Кожуховского обретаютца»¹⁸⁹¹. Сердюцький полк Герасима Васильєва в кінці жовтня 1689 р. ніс сторожову службу в Переволочні¹⁸⁹².

У липні 1690 р. у документах згадуються полковники компанійські Ілля Новицький, Григорій Пашковський, Михайло Кузьмич (Кузьменко, полк Михайлів), сердюцькі Петро Кожухівський, Ярема Андрієвич, Стефан Яворський¹⁸⁹³. У джерелах за той час є звістки і про сердюцький полк Гаврила Ясликовського (Ясилковського)¹⁸⁹⁴. Тоді ж і в 1689 р.¹⁸⁹⁵ діяла «компанія Ростковского»¹⁸⁹⁶. Іван Ростковський – «ротмістр коровги волоской надворной»¹⁸⁹⁷, яка налічувала триста сердюків на конях¹⁸⁹⁸. На території Краснянської сотні у жовтні 1690 р. розташувались охотники «комонного товариства полку его милости пана Ивана Максимовича»¹⁸⁹⁹, який перед тим не один рік служив у полку І. Новицького компанійським сторожовим осавулом¹⁹⁰⁰. У 1688 р. він з невеличким прикордонним загоном комонників вів розвідку про пересування кримських татар і оперативно повідомляв Батурин і своє керівництво про ситуацію на півдні України¹⁹⁰¹. Отже, як видно з цих джерел, І. Мазепа на початку свого гетьманування мав вісім охотницьких

полків і допоміжні підрозділи. У складі перших налічувалось від 500 до 1000 компанійців та сердюків.

Серед найманців переважали ті, хто служив з ним у П. Дорошенка, а тому в новообраного гетьмана відразу з'явилася серйозна підтримка з боку як колишніх однополчан, так і інших правобережців. Більшість з них, як, наприклад, С. Яворський*, що у 1673–1674 рр. очолював Уманський полк, пройшла горнило боротьби за об'єднання Лівобережжя і Правобережжя, свободу, незалежність українців. Підрозділи охотників у 1680–1700-і рр. фактично трансформувалися з охоронно-поліцейських частин у регулярні збройні сили з широкими військово-політичними функціями. Вони найчастіше використовувалися у найвідповідальніших місцях бойових дій, активно залучалися для охорони кордону від набігів татар.

І. Мазепа відразу після Коломаку практично не змінював керівний склад компанійців та сердюків. У відставку невідомо з яких причин був відправлений лише сердюцький полковник Герасим Василенко (Василевич). Інші ж кадрові заміни відбувалися здебільшого після загибелі командування полків або через їхній похилий вік. До середини 1690-х рр. з цих та інших причин очолили сердюцькі полки Лук'ян Шульга (очевидно, син охочекомонного полковника-дорошенківця Гната Шульги¹⁹⁰²) та Дмитро Чечель, компанійський полк – Федір Степанович¹⁹⁰³ (мабуть, вони замінили Я. Андрієвича, С. Яворського і М. Кузьмича). У 1697 р. І. Новицького замінив його син Григорій. Відомо, що у 1701 р. в Прибалтиці очолював компанійський полк Григорій Пашковський¹⁹⁰⁴. Як повідомляє Лизогубівський літопис, під Юрьєвим було «убито Пашковского, полковника компанійскаго, и погребено его в Псковских Печерах»¹⁹⁰⁵. Того ж року востаннє згадується полковник Лук'ян Шульга¹⁹⁰⁶ – активний учасник походів на Крим, Казикермен. На початку 1700-х рр. на керівних посадах в охотницькому війську перебували Федір Степанович¹⁹⁰⁷, Дмитро Чечель¹⁹⁰⁸. У наступні ж роки здебільшого через загибель полковників у Північній війні І. Мазепа призначав на вакантні місця нових людей, сподіваючись на їхню вірність. У зв'язку з втратою значення збройних формувань С. Палія, С. Самуся на Правобережжі після приходу туди у 1704 р. козацьких військ І. Мазепа за рахунок правобережців поповнив охотницькі полки й довів їх кількість до десяти. Один з них, компанійський, був утворений із запорожців у вересні 1706 р. Запорозька Січ обрала його полковником Гната Галагана і відрядила на війну зі шведами¹⁹⁰⁹. Цей полк був переданий у підпорядкування І. Мазепи.

У вирішальному 1708 р. сердюцькі полки очолювали Дмитро Чечель, Яків Покотило, Іван Максимович, якийсь Денис, Гаврило Бурляй, а компанійські – Юрій Кожуховський, Малама Андріяш, Антон Танський, Гнат Галаган, Болковицький¹⁹¹⁰. Про окремих з них залишилися дуже скупі відомості. Так, Г. Бурляй був, очевидно, або

* Схоже, він був родичем відомого поета і церковного діяча Стефана Яворського, якого дуже поважав і цінував гетьман.

братом, або сином полкового обозного Федора Бурляя з компанійського полку Якова Павловського (згадується у реєстрі за 1682 р.¹⁹¹¹). А. Танський у проханні старшини Білоцерківського полку називався сином Семена Палія¹⁹¹² (був його зятем.— *Авт.*). Родинний зв'язок з останнім вплинув на позицію полковника під час повстання: перебуваючи в розташуванні російських військ, він не повернувся до гетьмана.

З десяти охотницьких полків сім узяли активну участь в акції І. Мазепи, обороні Батурина. Швидше за все загинули в ході штурму гетьманської столиці полковники Іван Максимович, Денис. Докладніші відомості про долю кількох полковників подаємо нижче та в розділі «Найближчі довірники» (Д. Чечель).

Зауважимо принагідно, що, крім вищезгаданих збройних формувань, І. Мазепа утримував 80 жолдаків¹⁹¹³ — спеціальний підрозділ особливої гвардії¹⁹¹⁴. Він розташовувався на території Конотопської сотні¹⁹¹⁵. Як зазначав О. Шафонський, жолдаки несли караульну службу в Генеральній Військовій Канцелярії та інших відповідальних місцях гетьманської столиці.

І. Мазепа, як і його попередники, мав надвірну корогву¹⁹¹⁷. У ній служили волохи. Останні не тільки охороняли гетьмана, а й брали участь у військових операціях. На початку правління І. Мазепи надвірну корогву очолював «ротмістр конной волоской» Іван Ростковський, який під час перебування свого патрона в Москві з «полтараста человек» стояв на сторожі за Дніпром¹⁹¹⁸. Він як керівник охоронного підрозділу «за показанние его в Чигиринському поході заслуги» отримав у рангове володіння село Покошичі¹⁹¹⁹. Ротмістр помер або загинув у 1690-х рр.

Гетьман залучав до співпраці й німецьких фахівців — гетьманською артилерією керував найманець інженер Ф. Кенігсек.

— 8.1. —

НОВИЦЬКИЙ ІЛЛЯ ФЕДОРОВИЧ (? — до 04.1703)

Майбутній соратник І. Мазепи І. Новицький, за спогадами його нащадків, «произошел по мужской линии от знатной фамилии, владевшей в Лиденском уезде за триста лет именьями Курейсовскими»¹⁹²⁰. Батько старшини був дрібним польським урядовцем — чашником або чесником¹⁹²¹. Хоча деякі дослідники вважають, що І. Новицький очолив полк охотників ще при Д. Многогрішному, та нещодавно виявлені матеріали засвідчують, що у 1671–1673 рр. полковник обіймав посаду коменданта димерської фортеці на Правобережній Україні¹⁹²².

Якісь мотиви змусили його перейти на службу до українського гетьманства. І. Самойлович 20 квітня 1673 р. призначив І. Новицького компанійським полковником¹⁹²³. У великому архіві Новицьких¹⁹²⁴ та виданих збірках документів цієї родини неодноразово зафіксовано,

що полковник у 1670–1680-х рр. «в самых сражениях противу неприятеля был и оказал неоднократно отличное свои мужественные подвиги»¹⁹²⁵. Після скинення І. Самойловича І. Новицький зберіг свій уряд. Причому новий гетьман усіляко дбав про примноження майна і статків останнього. Уже 12 вересня 1687 р. І. Мазепа своїм універсалом надав полковникові село Нехаевку, «а для досконалшого двора его уконтентованя прилучаем и Царувский млин зо всіми з него приходящими розміровими пожитками»¹⁹²⁶. Згідно з іншим універсалом від 12 січня 1689 р., гетьман, враховуючи попередню відмінну службу І. Новицького, який «от молодых своих літ, аж до шедивого волоса працюете з отвагою здоровья и з розліаньем крови своей в розних военных оказиях ронил и вперед ронити охочо мает»¹⁹²⁷, надав йому «городище опустілоє Снітин з селами Окопом и Исачками и з иними до него належними здавна приселками и угодыями». У 1690 р. полковника чекало нове надання – він отримав села Литвеки, Хорошки, Гробище, частину села Клишинці і Галицьку слободу¹⁹²⁸. І. Мазепа у 1689 р. під час поїздки генералітету Гетьманщини в Москву саме І. Новицькому як старшому над кінним охотницьким військом доручив «строго сохранять в народе порядок»¹⁹²⁹. Очевидно, гетьман мав непогані з ним стосунки ще за правління І. Самойловича. Та й під час служби на Правобережжі вони могли заприятелювати. У 1690 р. двоюрідний племінник І. Мазепи Степан Трошинський, господар Гадацького замку, майбутній гадацький полковник (з 1704 р.) одружився з донькою Іллі Новицького Марією¹⁹³⁰. Поєднання родинним зв'язком з гетьманом залучало охотницького полковника у коло спільників, які між собою не крилися в потаємних намірах.

З листів І. Мазепи до І. Новицького 1690–1692 рр. видно, що вони не все довіряли пошті. «Жадаем вашмосьци, – писав гетьман 20 лютого 1690 р., – абысь скоро, за одобранням сего листа нашего, прибував до нас в Лубні для устное обо всем, о чем належить розмови и для отобрання в ділі певном выразное словесное информации»¹⁹³¹.

25 березня 1691 р. І. Мазепа надіслав такого листа І. Новицькому: «Посылаючи в пилних ділах моих до Переволочної молодця своего, велілисмо оному и до вашмосьци уступити з сим моим писанням, чрез которое яко доброго здоровья вашмосьци жадаю, так оного ж о тое пилно жадаю, жеби на тие річи, которые велілисьмо сему молодцеви говорити вашмосци, слушній отвіт мені через него ж учинилисьте, о що и повторе жадаючи, в сохранення Господу Богу вашмосьцу поручаем»¹⁹³².

Рік написання цього листа – час підготовки й організації І. Мазепою антимосковського повстання. І, як видно з листування гетьмана з охотницьким полковником, І. Новицький був залучений до реалізації таємного задуму.

Компанійський полковник – активний учасник обох Кримських походів, бойових дій 1690–1696 рр. 26 червня 1696 р. І. Мазепа призначив І. Новицького начальником прикордонних містечок та фортець¹⁹³³. У документах за 1697 р. він згадується як начальник прикордоння від Дніпра до Ворскли¹⁹³⁴.

Мабуть, через похилий вік полковник пішов у відставку. Гетьман надав йому почесне звання значного військового товариша¹⁹³⁵. Знаємо, що 21 квітня 1702 р. І. Новицький ще був живий¹⁹³⁶.

Один із синів полковника Григорій після поразки мазепинців був засланий до Сибіру. Спадок батька перейшов Івану та Якову Новицьким, котрі з якихось причин не брали участь у повстанні.

— 8.2. — ПОКОТИЛО ЯКІВ

Сердюцький полковник походив з козаків Гельм'язівської сотні Переяславського полку¹⁹³⁷. Відомо, що він покохав кримчанку — красуню, яку разом з двома дітьми взяли в полон козаки. Після того, як вона охрестилася, він з нею одружився і всиновив її синів Василя та Григорія. Подружжя мало також спільного сина Іллю¹⁹³⁸. Усі діти отримали належну освіту. Гетьман подбав, аби вони почали свою кар'єру в Батурині.

Я. Покотило згадується на полковницькому уряді в 1700—1709 рр. Його сердюцький полк мужньо захищав гетьманську резиденцію і практично увесь загинув під час героїчної оборони Батурина 2 листопада 1708 р. Як свідчив пізніше на допиті Я. Покотило, у подальших бойових діях брало участь «полку его сердюков... меньше ста человек»¹⁹³⁹. Разом з кількома старшинами полковник вимушено здався після Полтавської битви і тривалий час перебував під арештом. У 1712 р. його заслали в Архангельськ¹⁹⁴⁰. Відправили до Сибіру і його дружину¹⁹⁴¹.

— 8.3. — КОЖУХОВСЬКІ ПЕТРО та ЮРІЙ ПЕТРОВИЧ

На початку правління І. Мазепи один із сердюцьких полків очолював Петро Кожуховський¹⁹⁴², який займав цей уряд і за І. Самойловича, зокрема він згадується в джерелах під час бойових дій першого Чигиринського походу, рейдів на Правобережжя у 1678—1679 рр.¹⁹⁴³. Він не тільки вписався у команду нового гетьмана, а й отримав від нього посаду «енерала войск охочепіхотного строю»¹⁹⁴⁴, тобто командира сердюцьких полків.

Полк П. Кожуховського разом з іншими сердюками брав участь у Кримських походах, нападах на ординців у 1690—1696 рр. Очевидно, П. Кожуховський загинув в одному з боїв до 1696 р., бо подальших відомостей про нього не зустрічаємо¹⁹⁴⁵.

Його син Юрій вже у 1689 р. як значний військовий товариш їздив з генеральною свитою до Москви. Він був одружений з онукою

І. Брюховецького та І. Самойловича. І. Мазепа призначив Ю. Кожуховського компанійським полковником. За наказом гетьмана, останній терміново повернувся з походу проти Булавіна в Борзну і брав активну участь в антимосковській акції. 7 березня 1709 р. його полк зазнав поразки в нерівному бою з корпусом О. Меншикова. «А вчерашняго дня наша партия на Зиньков была, — інформував І. Скоропадського кат Батурина, — где полковник Кожуховский в 500 человек обрета- лся компании и онаго полковника отуды наши выбили, из 200 человек компанейцев на месте положили»¹⁹⁴⁶. Після закінчення Полтавської битви останній здався царському війську. У 1712 р. після трьох років ув'язнення його заслали до Архангельська.

— 8.4. —

МАЛАМА АНДРІЯШ (АНДРІЙ) ДМИТРОВИЧ (? — до 1730)

Компанійський полковник македонського походження¹⁹⁴⁷ близько 1706 р. виїхав з Валахії¹⁹⁴⁸ і найнявся на службу до гетьмана. Як повідомив А. Малама під час допиту 5 вересня 1709 р., він приїхав до Батурина «з жоною и з детми... и с полгода при изменнике Мазепе ни в какой службе он не был, а потом он, Мазепа, учинил ево полковником над компанейским полком, в котором полку было под ево командою с шесть сот чавк казаков, и с тем полком служил он при нем, Мазепе, з два года и был в Белой Церквы и в других местах»¹⁹⁴⁹.

Перед початком повстання Андріяш зі своїми компанійцями допомагав військам литовського гетьмана Огинського¹⁹⁵⁰. Він повернувся до Батурина у вирішальний момент кінця жовтня 1708 р. І. Мазепа, як довідуємося з його повідомлення на допиті, «приказал и ему, полковнику, с полком ево, також и другим полковникам итить за собою; и он по ево повелению с полком своим за ним пошел»¹⁹⁵¹. «А как де он перешел за Десну, — далі свідчив полковник, — к войску швецкому и хотя увидел он ево, Мазепину, измену, однако ж из за Десны уже уйтить не мог и служил при нем, Мазепе»¹⁹⁵².

У березні 1709 р. козак Семен Горденко на допиті засвідчив, що «козаков в Стасовцах с 200, да кумпаншиков Андреяшев полк весь человек с 400»¹⁹⁵³.

Реалії літа 1709 р. показували, що мазепинці програли і їхня подальша боротьба марна.

Григорій Долгорукий 17 червня 1709 р. писав царю: «А имянно, Андреяш полковник, который ныне при Мазепе с частью компании под прислугою миргородскому полковнику верное слово персонално дал, что ежели ево вина отпуститца, хотел со всеми людьми Мазепу оставить»¹⁹⁵⁴.

Після Полтавського бою А. Малама втік до Криму¹⁹⁵⁵. Пізніше він з'явився у Бендерах, де бачив умираючого гетьмана¹⁹⁵⁶, «только тот изменник Мазепа ничего с ним за болезнию не говорил»¹⁹⁵⁷.

Найманець вирішив просити прощення у царя і на початку вересня 1709 р. з'явився з повинною. Його прізвисьцем деякий час спекулювали царські урядовці, закликаючи запорожців та мазепинців за прикладом прошеного полковника припинити подальшу боротьбу і повернутись додому. На нашу думку, А. Малама міг залишитись у Валахії і не ризикувати з поверненням до царського табору. Однак у Гетьманщині залишилася його дружина Ірина (до заміжжя Булацеи)¹⁹⁵⁸ та діти Ірина і Михайло¹⁹⁵⁹. Отже, він був змушений іти на контакт з російськими урядовцями, аби родину не заслали до Сибіру.

До найманця, зрештою, поставилися поблажливо, і згодом він опинився на службі в російській армії. Після царського указу йому наказано було з полком «маршировать под Ригу, а ис под Риги, по указу покойного гдна генерала фелтмаршала и ковалера графа Шереметева, повелено... маршировать с полком же под Ревель и быть в команде гдна генерала Боура, а от Ревеля командирован... с полком же своим в остров Эзель в крепость Аренсь-Бурх»¹⁹⁶⁰.

А. Малама згадується охотницьким полковником у 1719, 1726 роках. Помер він до 1730 року¹⁹⁶¹.

Його сини Михайло, Петро та Іван служили в Гетьманщині бунчуковими товаришами¹⁹⁶². Іван пішов на службу в Угорський полк, який згодом і очолив¹⁹⁶³.

— 8.5. —

КЕНІГСЕК ФРІДРІХ (? — 1708)

Іван Мазепа впродовж 1657 р. навчався у Віллема Вегеваарда у голландському місті Девентері артилерійської справи¹⁹⁶⁴. Набуті в ті роки знання вплинули на пріоритети в розбудові збройних сил Гетьманщини, коли він став гетьманом. У 1690-х рр. керманич України піклувався про збільшення в Батурині й полкових містах артилерії. У гетьманській резиденції «арматними» ділами відала канцелярія Генеральної військової артилерії. Орієнтовно на початку 1700-х рр. генеральним гарматним осавулом Гетьманщини був призначений фахівець-гармаш Фрідріх Кенігсек¹⁹⁶⁵, німець з Пруссії¹⁹⁶⁶. Відомо, що у 1702 р. в оточенні Петра I з'явився саксонський посланник Кенігсек¹⁹⁶⁷, який згодом вступив на службу до царя. Він трагічно загинув у квітні 1703 р.¹⁹⁶⁸ Очевидно, останній був братом Ф. Кенігсека.

Шукач в Україні кращої долі прийняв православ'я¹⁹⁶⁹. У Сиволожі, поблизу Батурина, йому було надано маєток¹⁹⁷⁰.

Гетьманська артилерія дислокувалась у Коропі. Гармашів забезпечували всім необхідним жителі Риботина, Сохачів, Райгородка і Лукнова¹⁹⁷¹. Коні-тягачі випасались у Біловіжському степу. Під контролем канцелярії Генеральної Військової Артилерії Ф. Кенігсека були ливарні, порохові та кінні заводи¹⁹⁷². Гетьманщина постачала

порох до Москви. Так, у 1703 р. за наказом Петра I порохові заводи, підпорядковані І. Мазепі, мали дати для армії 2000 пудів пороху¹⁹⁷³.

Свідками професіоналізму німецького інженера-артилериста Ф. Кенігсека вперше стали учасники облоги Бихівської фортеці у вересні 1702 р. Як повідомлялось у донесенні Михайла Миклашевського І. Мазепі від 30 вересня 1702 р., «за присланием... господского велможности Вашей инженера господина Фридерика многое строение Быховское в разорение превратилось, устращась все, перво господин Белезюкевич подкоморий парнавский лист свой, которой велможности вашей посылаю, выслал из крепости в шанцы, потом от француза губернатора Старобыховскаго воинства и всех мещан быховских г-н Зенкевич подчаший слонгемский выехал именем всех граждан, желая чтоб заступлением велможности вашей к великому государю... крепкий город Быхов всеконечно отсель пребывал во владении короля»¹⁹⁷⁴. Тобто завдяки гетьманській артилерії сапежинські прихильники Карла XII здалися. Ядра, спрямовані Ф. Кенігсеком у фортецю, нарobili там переполоху. З того ж донесення довідуємося, що «сам господин Билюзикевич, не надеясь на поляков, желает склонится под оборону велможности вашей, который сими времены зело есть болен, когда из гаанки от прилуцких шанцов пушечное ядро в полатах Сапежинских степу проломив г-на Билизюкевича во оных будучаго кирпичем ушибло»¹⁹⁷⁵. Оборону Батурина у жовтні 1708 р. гетьман доручив Д. Чечелеві та гарматному осавулові Ф. Кенігсеку. Як показує свідчення на допиті канцеляриста О. Дубяги, педантичний німецький фахівець суворо дотримувався військових артикулів. Через те Ф. Кенігсек не випустив канцеляриста 27 жовтня увечері із замку, «хотя он и просился с принуждением... объявлял ему на сие артикулы иномеские, что по ночах из крепостей никого пускать не надлежит»¹⁹⁷⁶.

Гармаші завдали чимало клопоту війську О. Меншикова, посланцю якого захисники сказали «многими голосами, что мы де здесь помрем, а президиума в город не пустим»¹⁹⁷⁷. Чернігівський літопис повідомляє, що 1–2 листопада 1708 р. по росіянах «давано огню з гармат велми з Батурина»¹⁹⁷⁸. Лише підступна зрада прилуцького наказного полковника Івана Носа, проникнення вночі через потаємний хід московських стрільців звели нанівець зусилля оборонців. За повідомленням англійського посла Чарльза Вітворта Ф. Кенігсек «не встиг розставити своїх людей в належний порядок»¹⁹⁷⁹ і був тяжко поранений.

Гарматного осавула невдовзі схопили вояки О. Меншикова. Ф. Кенігсек помер від ран у дорозі. Але й мертвому йому переможці не давали спокою. Тіло німецького інженера колесували в Конотопі¹⁹⁸⁰, піся чого голову його з виколотими очима «на столпе каменном також на шпичу железную воткано» в Сумах¹⁹⁸¹.

Розділ 9

ПАРТНЕРИ З ПРАВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

— 9.1. —

ПАЛІЙ СЕМЕН ПАВЛОВИЧ
(? – 1710)

Стосунки Семена Палія та Івана Мазепи – одна з малодосліджених сторінок вітчизняної історії. Поверхові, тенденційні висновки, історіографічні стереотипи¹⁹⁸² довкола арешту першого у 1704 р. і нині побутують у багатьох дослідженнях, інерційно повторюють викривальні звинувачення XVIII–XIX ст. щодо особи гетьмана. Героїзація, з одного боку, С. Палія¹⁹⁸³ і нищівна критика І. Мазепи – з іншого, контрастне протиставлення цих діячів заважають об'єктивно пізнати реалії їх співробітництва, конфлікту.

У зв'язку з постійною загрозою з боку Туреччини польський король Ян III Собеський вирішив у 1684 р. відновити правобережне козацтво, яке б захищало кордони Київського, Брацлавського та Подільського воєводств від орда¹⁹⁸⁴. З цієї причини він пізніше видав «приповідні листи» – дозволи на формування полків і заселення земель козацьким старшинам Семену Палію, Самійлу Івановичу (Самусю), Андрію Абазину і Захару Іскрі¹⁹⁸⁵. Вони не тільки успішно з цим упоралися і стали ефективним інструментом у захисті прикордоння, а й доволі швидко породили в Речі Посполитій проблему спірності щодо належності території Правобережжя. Фастівський полковник Семен Палій, який отримував платню від короля і мав під своєю орудою в окремі часи від трьох до п'яти¹⁹⁸⁶ тисяч козаків*, фактично утворив

* За укладеним компютом козацького війська, що служило Польщі на Правобережжі, плату отримували 500 козаків Самуся, 300 – Палія, 200 – Абазина, 100 – Вільги, 200 – Циганчука, 200 – Яреми, 200 – Іскри, 150 – Барабаша, 150 – Крука. Тобто саме таким був головний склад найманців. До них у ході бойових дій могли приєднуватись охочі козаки.

«урядову провінцію» з претензією, як повідомляла київська шляхта, на «якусь монархію аж по Случ»¹⁹⁸⁷.

Польський найманець був родом з Борзни, що на Чернігівщині¹⁹⁸⁸. Опинившись на Запорозькій Січі, він вибився в кошові старшини. У 1683 р. С. Палій очолював загін запорожців, які допомагали польському королю у розгромі турецького війська¹⁹⁸⁹.

З 1688 р. ми бачимо обопільні дії І. Мазепи та С. Палія у прагненні об'єднати Правобережжя з Лівобережжям¹⁹⁹⁰ і ліквідувати несправедливі щодо України статті мирного договору 1686 р. між Росією та Польщею. Царські урядовці не наважувалися порушувати союзницьких зобов'язань, а тому радили паліївцям спочатку піти на Запоріжжя, а вже звідти перебраться на Лівобережжя. Після неодноразових прохань охотницького полковника 5 листопада 1691 р. вийшов царський указ: «Велено ему Семену Палею в переходе на сю сторону Днепра попередньому в то место, в котором он уродился, дать свободу»¹⁹⁹¹. На перешкоді виконання його став І. Мазепа, який не ознайомив з цим рішенням Фастів, мотивуючи свої дії тим, що організований перехід з Правобережжя ускладнить стосунки з королем, уряд якого звинуватив Палія в убивстві наказного гетьмана Павла Апостола-Щуровського. Підтекст же його відмови в іншому: гетьману самі по собі козаки без території не дуже-то й були потрібні. Без присутності їх на Правобережжі ідея об'єднання втрачала сенс. У вересні 1691 р. не випадково польський посол Я. Окраса звертав увагу царя на те, що «І. Мазепа пишесться обох сторін гетьманом; а по договорам Вічного Миру права сторона Дніпра в Польському володінні і гетьману так писатися не слід»¹⁹⁹². Цю важливу заувагу в Батурині зігнорували. У 1701 р. у ході московсько-польських переговорів щодо «спірних земель» натомість гетьман радив царям не уступати Чигирина, Канева, Черкас, Крилова¹⁹⁹³. Протягом 1690-х – початку 1700-х рр. І. Мазепа фактично таємно ініціював та й фінансував на Правобережжі вогнище нестабільності з далекоюсяжним прицілом об'єднання спірної території з Гетьманщиною. У цей період С. Палій не раз отримував завдяки проханням з Батурина царські гроші, подарунки, крім цього, жалування в 1000 єфимків від Мазепи¹⁹⁹⁴. У Києві полковник мав двір, що, як довідуємося з одного донесення, «купил ему у чернцов межигорских за 400 золотых на свои собственные деньги»¹⁹⁹⁵ гетьман.

Польський уряд у 1700 р. і пізніше надсилав союзницькій Москві протести у зв'язку з реальними фактами допомоги І. Мазепи правобережним повстанцям. Польський мемуарист Е. Отвіновський навіть зазначав, що він під Фастів посилав 10 000 військовиків¹⁹⁹⁶. На запит Москви І. Мазепа зізнався лише в тому, що забезпечував правобережних полковників порохом та оловом¹⁹⁹⁷. Гетьман неодноразово тоді ж звертався до царя з проханням узяти під свою опіку Білоцерківщину, Фастівщину, але отримав відмову. Не знайшла підтримки у Москві і його ідея таємної підтримки озброєних повстанців С. Самуся.

До речі, роль цього ватажка у протипольському повстанні несправедливо затінена істориками особою Палія, хоча останній був

усього-на-всього його підлеглим-соратником. Саме С. Самусю належать головні визвольні акції на Правобережжі. За його покликком повстання спалахнуло спочатку в Богуславі, а згодом у Корсуні.

Ідеалізація образу С. Палія на тлі викриття гетьмана спричинила формування помилкового уявлення про нього як яскравого представника рядового козацтва, захисника інтересів знедолених тощо. Насправді це було далеко не так. Організаційний військовий хист «лицаря доброго»¹⁹⁹⁸, як називав С. Палія І. Мазепа, героїзм полковника, проявлений у походах на ординців, водночас межував з його діловим зиском, особистою вигодою. Поблизу Фастова він отримав у приватне володіння від короля Романівське староство, до якого належало більше десятка сіл¹⁹⁹⁹. При цьому на всій прилеглий території від литовського кордону на все Полісся він як удільний князь збирав мито та податки з населення²⁰⁰⁰, а також з проїжджих купців²⁰⁰¹. Крім цього, полковник отримував щорічно* 600 золотих платні від короля²⁰⁰².

Після його арешту у царську казну надійшло 2144 червоних золотих, 5709 єфимків, 40 левків²⁰⁰³, з частини яких закуплено 700 пар волів та видано платню впливовим московським чиновникам**. Цей капітал частково творився і шляхом грабунку польської шляхти, яка скаржилася на це уряду²⁰⁰⁴. На ключових позиціях у полку Палія були його родичі, свояки (К. Часник, О. Омельченко, А. Танський, Семашко), з якими він ділився набутком.

Полковник, контролюючи велику порубіжну територію з центром у Фастові²⁰⁰⁵, спекулюючи інтересами короля, царя та гетьмана І. Мазепа, фактично діяв як незалежний анархічний отаман-володар. Загравання з селянами, козаками, запровадження на підлеглий території невисокого і нерегулярного податкового збору, відкрите гоніння польського панства сприяло зростанню його авторитету. На Запорозькій Січі ще у 1693 р. ширилася чутка, що «Палей будет совершенно гетманом»²⁰⁰⁶. Згодом, у 1699 р., полковник так себе й іменує: «Я поселився на вільній Україні, і Речі Посполитій нема ніяких справ до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися, як справжній козак і гетьман козацького народу»²⁰⁰⁷.

Доволі влучну характеристику йому зробив виступ полковника К. Мокієвського, що чув від фастівчан таке: «Нехорошо Палей делает, что на две стороны службою своею оказывается; теперь в Польше король новый, богат деньгами, надобно б ему одному верно служить, от него и Палею, и всем нам добрая может быть награда. А если Палей на две стороны колебаться будет, то и ему придет такая же кончина, какая и другим от него была»²⁰⁰⁸. Інші його прихильники говорили протилежне: «Лучше нам, будучи восточной православной веры, держаться православного христианского монарха». Але таких

* Із «Щоденника військових видатків С. Яблунівського в 1693–1696 рр.» можна дізнатися, що за чотири роки найманим козакам виплачено 43 667 талари, зокрема полкам наказного гетьмана Самуся – 10 061, С. Палія – 9107, А. Абазіна – 4120, Яреми – 3428, З. Іскри – 2685, Киліяна – 2261, Булак-Баші 1245, Крука – 1233, Іскрицького – 1128, Барабаша – 900, Семена – 520, Циганчука – 477, Данила – 260.

** Всупереч міфу про привласнення скарбів С. Палія Мазепою.

людей, зазначав вістун, небагато, сам Палій кожного дня п'яний, і коли п'є, то іноді поминає царське ім'я, а іншим разом п'є за здоров'я польського короля ²⁰⁰⁹.

Ці свідчення про орієнтири полковника підтверджуються й іншими документами. Так, у 1690 р. через місяць після звернення у Батурин про своє бажання служити царю він писав з Фастова польському монарху: «...впавши до ніг В. К. М. (Вашої Королівської Милості.— *Авт.*) пана наша милостивого, чинимо подяку і вірну зичливість до останку життя мого, як вірний підданий В. К. М., з людьми полку мого служити неодмінно готовий...» ²⁰¹⁰.

У листопаді 1702 р. фастівський полковник з допомогою наказного гетьмана С. Самуся, який прийшов на Київщину з 10-тисячним ²⁰¹¹ загоном повстанців, захопив Білу Церкву і переніс туди свою резиденцію. Підтримавши повстання С. Самуся проти польського уряду, якому після замирення з турками у 1699 р. козацьке військо стало непотрібним, С. Палій виявив непослух не тільки королю. Запевняючи хитруваннями поляків, які наполягали передати їм Білоцерківську фортецю, що він присягнув царю і здав місто І. Мазепі, а тому без їх дозволу не може нічого чинити ²⁰¹², водночас не корився волі й царського посланця. На початку 1703 р. посол Петра I у Відень Іван Паткуль мав зустріч із бунтівним полковником і вів з ним переговори. Перше враження у нього склалося про співрозмовника досить промовисте — С. Палій, за його донесенням, людина бездарна, яка не здатна навіть мислити, вдень і вночі п'яний, з ним не варто мати ніяких зносин ²⁰¹³.

«Ни ляхам, ни кому инчому не оддам Білої Церкви, хиба мене из неї за ноги выволочатъ» ²⁰¹⁴, — писав полковник І. Мазепі, все-таки запитуючи, як бути. Тим часом за вимогою польської сторони Петро I 20 лютого 1704 р. направив С. Палію грамоту, в якій наказав, щоб «вышеназванную фортецю отдали по прежнему в сторону Королевского Величества Польского безо всякаго препятія, не отговариваяся вышеписанным непристойством, чиня меж Нами, Великими Государи, бездельные ссоры, и противления своего на сторону Королевского Величества против прежняго конечно б не имели». Він водночас попереджав: «А если вы той взятой фортеции Королевского Величества в державу не отдадите, а Королевское Величество о том, за такими вашими бездельными словами, еще чрез верные письма просить нас будет, то повелим Мы, Великий Государь, Наше Царское Величество, в ту взятую фортечью наступить Нашим, Царского Величества, войскам, Великороссийским и Малороссийским, и оную отобрать» ²⁰¹⁵. Семен Палій під усілякими приводами не виконував і цього наказу. У зв'язку з цим 30 квітня 1704 р. Ф. Головін фактично дав І. Мазепі санкцію на його арешт ²⁰¹⁶.

Тоді ж за наказом Петра I Мазепа перейшов Дніпро не приборкувати повстанців, як зазначає канадський історик І. Левкович ²⁰¹⁷, а допомогти польському королю Августу II у війні проти шведів та їхніх прихильників у Речі Посполитій — Станіслава

Лещинського, магнатів Любомирських і Вишневецьких²⁰¹⁸. 29 травня гетьман у своєму донесенні Ф. Головіну доповідав, що «идут при боку моем» правобережні полковники С. Палій, С. Самусь та З. Іскра²⁰¹⁹. Останні два приїжджали якраз перед тим у Батурин «дабы есмы могли со всем войском нашим тамосторонним в протекции государственной и в обороне гетманской пребывать»²⁰²⁰. Ці полковники, зігравши провідну роль у протипольському повстанні, здобули великий авторитет на Правобережжі. С. Самусь, маючи гетьманські клейноди, відмовився передати їх С. Палію, який за умов відсутності королівської опіки почав у 1703 р. претендувати на лідерство на Правобережжі. Конфлікт між правобережним наказним гетьманом і фахівським полковником з цих причин загострився. С. Самусь намагався зобразити свого конкурента в чорному світлі як підступну амбіційну людину, котра будь-якої хвилини може зрадити. Саме він інформував гетьмана про чергову таємну переорієнтацію С. Палія, який у Ковшоватій скликав полкову раду й оголосив, що Любомирські взяли їх під свою протекцію²⁰²¹.

«Уже 4 недели,— доповідав гетьман у черговому донесенні від 3 червня про нього,— в обозе при мне находится и постоянно пьян и день и ночь; ни разу я не видал его трезваго»²⁰²². На наказ І. Мазепи припинити розбій його підлеглих на Дністрі та Бузі, «он ничего не слушает, рациями говорит с ним трудно, ничего не понимает, потому что ум его помрачен повседневым пьянством, без страха Божия и без разума живет и гультияство также единоправное себе держит, которое ни о чем больше не мыслит, только о грабительстве и о крови невинной и никогда никакой власти и начальства над собою иметь не хочет»²⁰²³. Зрештою, свідчення єврея-орендаря, якого Палій посилав до Любомирського, який пообіцяв полковнику жалування від шведського короля та передачу в особисте володіння Білої Церкви²⁰²⁴, стали вирішальним приводом до арешту полковника 31 липня 1704 р. Дослідники сумніваються в достовірності компромату щодо його особи. Все це, мовляв, гетьманські намови, жертвою яких і став Палій-герой. Хоча треба взяти до уваги те, що між ним і коронним підстолиєм Ю. Любомирським ще в 90-х роках XVII ст. у ході спільних бойових операцій проти татар зав'язалися дружні стосунки²⁰²⁵.

З приходом І. Мазепи на Правобережжя для С. Палія закінчувалася «вольниця», самостійність, і, зрозуміло, варіант Любомирських (протекція впливового і сильного шведського короля) був кращим, ніж підданська служба гетьману і царю. Сам І. Мазепа дещо пізніше взяв цю ідею на озброєння.

До того ж, у травні 1702 р. війська Карла XII досить успішно розгромили польську армію і зайняли Варшаву, Краків. Більшість магнатів перекинулася на бік шведів. Повертаючись з походу під Ригу, 150 запорожців навіть пристали у Бихові до цієї польської партії²⁰²⁶. У липні 1704 р. Карл XII оголосив Августа II скинутим, прибічники шведів вибрали королем познанського воєводу Станіслава Лещинського²⁰²⁷.

«Невідомо, чим керувався гетьман, роблячи цю найбільшу помилку своєї діяльності,— зазначив М. Антонович,— Він втратив випробуваного, слухняного полководця і його вишколене військо»²⁰²⁸. На нашу думку, якраз головною причиною арешту полковника і стали як відсутність цих якостей, так і його розхлябаність, анархізм, недисциплінованість. Така роль С. Палія в умовах Речі Посполитої була вигідна і Москві, і Мазепі. Ф. Головін навіть радив у 1704 р. гетьману «дабы на его место поставлен был такой, который бы таков же противен был полякам»²⁰²⁹. Мати ж у складі свого війська подібного «авторитета» І. Мазепа не бажав. Гетьман був поборником жорсткої дисципліни, безвідмовного виконання наказів. А Семен Палій жив, як сам говорив у своєму оточенні, за принципом: «Колы не напьюсь, то и нездужаю»²⁰³⁰. У донесеннях (а не в дописах, як прийнято називати багатьма істориками регулярні обов'язкові інформаційні звіти гетьмана Москві) І. Мазепа чітко проглядається образ людини, яка ще живе минулою славою, але вже не викликає ніякої поваги: «Вот уже шестой день сидит Палей у меня в обозе, он беспросыпно пьян, кажется, уже пропил последний ум, какой у него оставался! Это человек без совести, и гультайство у себе держит такое же, каков сам: не знают они над собою ни царской, ни королевской власти и всегда только к грабёжам и разбоям рвутся. Сам Палей даже не помнит, что говорит: я предложил ему ехать в Москву,— он отказался; я через несколько дней стал упрекать его за это, а он мне сказал, что ничего не помнит, потому что был тогда пьян»²⁰³¹. На перший погляд, це тенденційно перебільшене звинувачення. Але ж гетьман не міг заздалегідь домовитися з іншими інформаторами, царським послом І. Паткулем про наголос саме на цій ваді полковника. Так, у донесенні інформатора зі Львова польській владі зазначалося, що полковник «гулять, злий і п'яниця», але «людина здібна і кмітлива»²⁰³². Цікаво, що взяття під караул С. Палія відбулося загалом спокійно, без протестів. Гарнізон Білої Церкви змушений був відчинити браму 300 козакам С. Самуся. Міщани, добре знаючи поведінку полковника, паліївським «гультаям», які намагалися завести переговори про звільнення С. Палія, пригрозили: «Коли вы добром не уступите, то мы вас отсюда выбьем вон, никому иному кланяться не будем, только пану гетману»²⁰³³.

О. Барвінський та інші дослідники²⁰³⁴ вбачають в акті арешту полковника побоювання І. Мазепа, аби народ не скинув його з гетьманства за підтримку шляхетства і не обрав гетьманом Палія²⁰³⁵. Така версія не підтверджена реаліями тієї доби. Особа С. Палія навіть при можливому зміщенні І. Мазепа не могла б розглядатися царським урядом як перспективна кандидатура, оскільки обрання такого гетьмана (а воно було керованим процесом) посварило б Петра I з його союзником Августом II. У листі царя до короля від 25 січня 1703 р. не випадково Самусь і його полковники називаються «изменниками»²⁰³⁶.

Ізоляція С. Палія — вимушена необхідність. І. Мазепа усунув з теренів Правобережжя не стільки його, як дестабілізуючий фактор, пов'язаний з особою білоцерківського полковника. Зрозуміло, що якби

гетьман лише позбавив С. Палія полковницького уряду (а він, власне, через свою негідну поведінку цього і заслужував), то через якийсь час мав би клопіт з опозиціонером, який під своє демагогічне гасло «ні панів, ні орендарів» легко підняв би Запоріжжя, простолоуддя Правобережжя. Взагалі, у Мазепиних донесеннях йдеться про тимчасову ізоляцію Палія на час здачі Білої Церкви. Заслання останнього в Москву і Сибір* – то вже рішення Петра I, якому воно було вигідне з огляду на союзницькі зобов'язання перед польським королем.

Вступивши у 1704 р. з козацькими полками на Правобережжя, І. Мазепа аж чотири роки свідомо зловживав виконанням покладеної на нього тимчасової місії захисту зайнятої території від шведів. Незважаючи на вимоги польської сторони щодо евакуації українського війська звідтіля, гетьман знаходить усілякі причини, аби їй відмовляти, доводячи царю, що це робиться в союзницьких інтересах²⁰³⁷. Концепція Мазепи щодо утримання Правобережжя під гетьманським управлінням у 1707 р. приймається Москвою²⁰³⁸. У той же час поряд з дипломатичним підґрунтям узаконення об'єднання України гетьман вживав інших заходів для закріплення своєї влади на правобережних землях. Так, у 1708 р. тут уже функціонували сім полків – Білоцерківський (полковник М. Омельченко), Богуславський (С. Самусь), Корсунський і Уманський (А. Кандиба), Чигиринський (К. Мокієвський), Брацлавський (Г. Іваненко), Могилівський (С. Волошин)²⁰³⁹. Протягом чотирьох років вони активно заселялись переселенцями-українцями. 21 листопада 1708 р. київський воєвода писав канцлеру Головкину про те, що заходами І. Мазепи на Правобережжі «поселено жителів с 50 000»²⁰⁴⁰. Тут уже діяли такі ж козацькі порядки, як і на Лівобережжі. Непопулярні рішення (зокрема, арешт С. Палія), небезпечна таємна гра з Петром I, його оточенням – усе це реалізація гетьманом своєї мрії: об'єднання України, здобуття їй волі.

— 9.2. —

САМУСЬ САМІЙЛО ІВАНОВИЧ (? – після 1711)

Бажання І. Мазепи об'єднати під гетьманською булавою Лівобережжя та Правобережжя фактично було реалізоване у 1704–1708 рр. завдяки його співпраці з правобережними прихильниками цієї ідеї. Виходець з Переяславщини С. Самусь у 1684 р.²⁰⁴¹ найнявся на службу польському королю Яну III Собеському й очолив за плату козацький загін. У 1688 р. на його основі утворений Богуславський полк²⁰⁴². Його зверхником тоді ж став Самійло Самусь, якого король у 1693 р. призначив наказним гетьманом²⁰⁴³ Правобережної України.

* Був у Тобольську до 1709 р. Після Полтавської битви очолив полк і проживав у Фастові. Помер 18 січня 1710 р. Похований у Межигірському монастирі. С. Палій мав сина Матвія та дочку Марію (? – 1739).

Джерела зберегли чимало повідомлень про контакти І. Мазепи з козацьким лідером, який часом називався «його пресвітлого величества війська запорозького гетьман український»²⁰⁴⁴.

Батурич таємно заохочував С. Самуся та його підлеглих не переходити на Лівобережжя, а створювати на Правобережжі вогнище нестабільності для Польщі, аби вона відмовилася від окупованої території. Саме завдяки цій політиці на початку 1700-х рр. населення, яке підлягало українській полковій адміністрації, піднялося на повстання проти польської влади. Першим підняв народ на збройну боротьбу у липні 1702 р. в Богуславі Самійло Самусь²⁰⁴⁵. Останній привів під Білу Церкву майже 10 тисяч повстанців²⁰⁴⁶.

Є всі підстави вважати, що він попередньо узгодив свої дії з Батуричем. Адже про перебіг і успіх визвольної акції повідомив І. Мазепі²⁰⁴⁷. 30 липня 1702 р. гетьман писав у Малоросійський приказ: «Сия война поведением нашим не есть зело противна, ибо господа поляки, взяв ныне вновь намерение от поступку Самусевого, что народ наш малоросийский не может под их полским игом в подданстве жити, перестанут о Киеве и Украине упоминатися»²⁰⁴⁸.

1 січня 1704 р. наказний гетьман з 15 старшинами з'явився в Переяславі й повідомив переяславського полковника Івана Мировича про намір передати бунчук та булаву І. Мазепі²⁰⁴⁹. Згодом у гетьманській резиденції вони просили гетьмана «дабы есмы могли со всем войском нашим тамосторонним в протекции государской и в обороне гетманской пребывать»²⁰⁵⁰. І хоча І. Мазепа відмовився прийняти гетьманські клейноди, не бажаючи відкрито вступати в конфронтацію з польською владою, все ж у травні того ж року завдяки таємній дипломатії, інспірації повстання на Правобережжі отримав дозвіл-наказ від царя перейти з лівобережними полками на другий берег Дніпра. Самійло Самусь при цьому відчув себе впевненіше, надійніше, оскільки в останні роки перед цим С. Палій дедалі настирливіше претендував на його уряд та владу.

Богуславський полк під його керівництвом проіснував до 1711 р. С. Самусь зі своєю старшиною тоді підтримав визвольну акцію мазепинців на чолі з П. Орликом²⁰⁵¹. Повсталих правобережців оточило військо М. Голіцина²⁰⁵² і взяло в полон богуславського полковника разом з сином (Степаном²⁰⁵³). Є переказ, ніби С. Самусь разом з С. Палієм похований у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі, але швидше за все він загинув на засланні в Москві або в Сибіру.

— 9.3. —

НЕВІНЧАНІЙ ВАСИЛЬ

Після приходу у 1704 р. на Правобережжя І. Мазепа спішно насадив тут власну адміністрацію. Чигиринським сотником став Василь Невінчаний, який згадується водночас у 1704–1708 рр. чигиринським полковником²⁰⁵⁴. Очевидно, насправді він був наказним полковником, бо в листопаді 1708 р. І. Мазепа призначив чигиринським полковником К. Мокієвського.

В. Невінчаний підтримав задум мазепинців. У березні 1709 р. він закликав підлегле йому населення всіляко допомагати січовикам, які виступили проти Москви²⁰⁵⁵. Чигиринський сотник також мобілізував козаків на відсіч загону козаків І. Скоропадського²⁰⁵⁶. Він убив посланця останнього в Чигирин²⁰⁵⁷.

Після смерті К. Мокієвського В. Невінчаний очолив Чигиринський полк. Він відступав з козаками у Бендери. 5 вересня 1709 р. разом з компанійським полковником А. Маламою здався російському генералу Волконському²⁰⁵⁸.

Незважаючи на те, що В. Невінчаний «при Мазепе был в измене»²⁰⁵⁹, його амністували, аби заохотити орликівців повернутися додому, однак у 1710 р. знову заарештували. Можливо, це сталося за чийсь доносом, які тоді заохочувались царським урядовцями. (В. Невінчаний, правдоподібно, мав необережність розповісти у близькому колі про свою розмову з посланцем І. Скоропадського Подольським.) У лютому 1710 р. київський губернатор Д. Голіцин сповіщав Г. Головкина: «Сказывал мне бывший чигиринский сотник Невенчаннный: когда ехал он из Москвы, то на дороге встретил гетманского посланца, отвозившего к государю дичину. Это посланец спрашивал его: на Москве что делается? А у нас на Украине слышно, что государь хочет украинских всех людей перевести за Москву и на Украине поселить русских людей. Москва лучшие города наши хочет себе побрать. Что наши и за вольности? Министр, который при гетмане, всякое письмо осматривает. Дурно сделал гетман Мазепа, что не объявил о своем деле всей старшине и посполитым людям. Теперь гетман просил всю старшину, чтоб потерпели какие ни есть тягости от русских людей до весны, пока выйдут в поле, а как в поле выйдут, тогда будут писать к государю, чтоб их вольности по-прежнему были; а если государь тем их не пожалует, то иное будут думать. Невенчаннный спросил у того же посланца, не пришли ли запорожцы с повинною к государю? И тот отвечал: «Разве будут дураки, что пойдут; они хорошо делают, что Орду поднимают; а как Орду поднимут, то вся Украина свободна будет, а то от Москвы вся Украина пропала». Тот же Невенчаннный объявил, что встретились с ним два запорожца, шедшие с повинною к государю, и сказывали: «Все запорожцы для того нейдут с повинною к государю, что из Украины дали им знать: если вы пойдете, то все пропадете, заключайте союз с татарами и освободите нас, потому что мы все от Москвы пропали»²⁰⁶⁰.

Можна припустити, що коли це свідчення Невінчаного ініційоване ним самим (а не є результатом доносу на колишнього чигиринського сотника), то йдеться про добре продуману акцію, спрямовану в першу чергу проти маріонеткового гетьмана І. Скоропадського. Усунення останнього від влади, московське розслідування у Глухові — це привід для збереження напруженості, нестабільності в Україні. У цьому була зацікавлена команда П. Орлика, яка готувалась до визвольного походу на рідну землю. При розслідуванні, як довідуємося з документа, датованого 11 січня 1711 року, «Подольский сказал, что таких слов он с Невенчаннным не говорил. И тот Невенчаннный пытан в том пружестоко трижды, и огнем сжен, и с пыток тож говорил, что Подольский такие речи ему тогда говорил»²⁰⁶¹.

Посланця І. Скоропадського за царським указом вирішено не піддавати тортурам, оскільки «он и сам в измене Мазепиной не был, и прошедшаго 1709 году на Полтавской баталии брат его убит, а он ранен»²⁰⁶².

Хоча розслідувачі цієї справи визнали свідчення Невінчаного наклепом, Подольського за те, що «сидя в Петербурге здесь в аресте, некоторыя вымышляя бездельницы»²⁰⁶³, заслано в Соловецький монастир «и велено его там держать без аресту и давать пропитание»²⁰⁶⁴.

Г. Головкін повідомив І. Скоропадського, що В. Невінчаному «будет... учинено или смертная казнь, или по последней мере вечная каторжная работа»²⁰⁶⁵.

9.4.

БРАТКОВСЬКИЙ ДАНИЛО БОГДАНОВИЧ (бл. 1640 — 26.11.1702)

С. Величко, оповідаючи про події 1700 р., зауважив, що «був у гетьмана Мазепа давній конфідент з міста Львова... благочестя святого нарушний блюститель Данило Братковський»²⁰⁶⁶. Літописець не знав про мету приїзду «чоловіка ученого та поета» в Батурин, однак не засумнівався, назвавши його давнім довірником. Отже, Д. Братковський знався, приятелював з І. Мазепою ще до гетьманства останнього.

Чимало біографічних подробиць з їхнього життя справді підтверджують вищесказане. Д. Братковський походив зі старої православної української шляхти Брацлавського та Волинського воєводств²⁰⁶⁷. Одним із засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства був його дід Богдан, а старостою у 1675–1677 рр. — батько, якого теж називали Богданом²⁰⁶⁸. Відомо, що мати І. Мазепа тривалий час вважалася членом цього братства, в реєстрі якого вона записана як «Марина Мазепина, подчашина Черниговская»²⁰⁶⁹.

Ревниві охоронці православ'я на Волині Братковські послали свого сина навчатися до Києво-Могилянської колегії²⁰⁷⁰. І саме тут, очевидно, вперше заізналися І. Мазепа та Д. Братковський. Можливо, вони разом також навчалися в Італії²⁰⁷¹. Їхні життєві шляхи перетнулися і при дворі польського короля. І. Мазепа був у Яна Казимира покоевим. Д. Братковський теж рахувався якимось чиновником при дворі, бо король у 1660-х рр. призначив його секретарем посольства до Москви²⁰⁷².

Вихований на православних традиціях, він активно відстоював догмати віри впродовж усього життя. 9 грудня 1679 р. брацлавський підстолий Д. Братковський спільно з житомирським хорунжим князем Вацлавом Четвертинським і київським чашником Андрієм Гулевичем поклялися боротися за православ'я і ніколи не зраджувати його²⁰⁷³. Скликаний польським королем Яном III Собеським у Любліні з'їзд «примирення» представників уніатів та православних завдяки останнім не приніс владі бажаного результату.

Д. Братковський активно сприяв тому, щоб послати на сейм у 1699 р. включили питання про свободу православного віросповідання. Проте, вони цього не зробили. Через те поборник віри зібрав у Волинському і Київському воєводствах 54 підписи українських шляхтичів під текстом протесту, в якому ганьбилися послати ²⁰⁷⁴. Ці дії, однак, не змінили ситуацію на краще – все залишалося без змін. Від безсилля Д. Братковський перебрався з Луцька у Львів. Мабуть, там у нього зародилася ідея поділитися наболілим з українським гетьманом. Як оповідав С. Величко, І. Мазепа підтримав його зусилля в боротьбі за православ'я ²⁰⁷⁵. Більше того, вони мали «в том согласіе» ²⁰⁷⁶.

Відразу після поїздки * в Батурин Д. Братковський зайнявся активною політичною діяльністю, присвяченою звільненню Правобережжя України від польського панування. 1701 р. у Фастові він брав участь у нараді полковників Самуся, Палія, Абазіна, Іскри, причому – не як запрошений шляхтич чи пасивний споглядач, а як рівноправний учасник. Таку роль йому у зібранні міг забезпечити лише І. Мазепа як найбільший авторитет для правобережних полковників. Схоже, Д. Братковський озвучив у Фастові таємний далекосяжний план гетьмана у вигляді тексту відозви до правобережного люду. Уп'ятох вони підписалися під нею. Головна ідея відозви – звернення до православних українців Правобережжя із закликом до повстання ²⁰⁷⁷.

З цим документом Д. Братковський пішов по селах і містечках. Агітатора під Заслав'єм помітив польський підрозділ. У затриманого знайшли відозву та листівки ²⁰⁷⁸. Уже 17 жовтня 1702 р. відбувся суд Волинського воєводства, який розглянув справу арештанта. Через те, що венденський підчаший Д. Братковський мав шляхетне походження, судовий процес над ним розтягнувся. Зрештою, 25 листопада військовий суд виніс йому смертний вирок ²⁰⁷⁹. Перед смертю 13 листопада Д. Братковський написав заповіт, у якому тепло відгукнувся про гетьмана І. Мазепу.

Поета і патріота було страчено 26 листопада 1702 р. на центральному ринку м. Луцька. Як стало пізніше відомо С. Величку, його «було по-тиранському розтято за сім разів» ²⁰⁸⁰.

Мазепин довірник залишив по собі збірку віршів «Світ, переглянутий по частинах», видану чотирьохтисячним накладом 1697 р. у Кракові. 83 поезії, за згадкою козацького літописця, складено «красно й утішно» «польським ритмом» ²⁰⁸¹. Головна тема віршів – критика польських порядків, панства. Д. Братковський також розмірковував про головні цінності життя, порушував теми моралі:

З одних палаців вже самі руїни,
А іншим тільки зводять красні стіни,
Хоч і порожні простоять убого.
Не мають люди страху перед богом!
А чи не краще зводити шпиталі,
Щоб нещасливих стіни ті приймали?
Шпиталь будуєш – чиниш так, як треба,
Палац будуєш тим собі на небі ²⁰⁸².

* Вона була, очевидно, у 1701 р.

Розділ 10

ЗАПОРОЖЦІ

Стабілізація в Гетьманщині у кінці XVII століття применшила значення і роль Запорозької Січі в суспільно-політичних процесах України. Становлення, розбудова державних інституцій, збройних сил позбавляли запорожців попереднього впливу, авторитету. Сильний Батурин рахувався з Січчю як допоміжною силою у стримуванні кримсько-татарської агресії. Але прагнення січовиків мати незалежну політику, їхня участь у проведенні неузгоджених походів, підтримка всіляких опозиціонерів суперечили абсолютистській владі гетьмана. Анархічність, сумбурність буття, орієнтацій запорожців завдавала чимало клопоту І. Мазепі, який завжди прагнув знайти порозуміння з ними. Конфронтація у стосунках гетьманської влади із Запоріжжям особливо загострилася в 1688 р. та 1702–1703 рр. у зв'язку з побудовою російських фортець по Орелі і Кам'яному Затоні.

Суперечності між невдоволеними і Батурином І. Мазепа прагнув розв'язати шляхом передачі у Січ випроханого у царів грошового і хлібного жалування, матеріальним заохоченням старшини, виділенням коштів на козацьку церкву.

Свавільність, непрогнозованість запорозького товариства була причиною гніву гетьмана, різних його заяв про необхідність ліквідації вогнища нестабільності.

У 1708 р. інтереси І. Мазепи та запорожців, незважаючи на попередні розбіжності, збіглися. Запорозька Січ більшістю голосів схвалила задум гетьмана і підтримала його у важку хвилину. Недавні козацькі опозиціонери Батурина поповнили ряди мазепинців. Про найяскравіших їхніх представників піде мова нижче.

— 10.1. —

ГОРДІЄНКО КОСТЬ
(? — 15.05.1733)

Майбутній кошовий отаман Війська Запорозького народився на Полтавщині, здобув освіту у Києво-Могилянській колегії²⁰⁸³. Здібний її вихованець, потрапивши з якихось причин у січове товариство, швидко вившився в ньому. Спочатку його обрали отаманом Платнирівського куреня²⁰⁸⁴. А коли більшість на Січі різко виступила проти будівництва нової російської Кам'янозатонської фортеці, найвпливовішим виразником протесту січовиків став К. Гордієнко, якого у 1701 р. обрали кошовим отаманом²⁰⁸⁵. Він і пізніше виступав проти будівництва нового форпосту на півдні України, у червні 1704 р. послав на Самару 3000 запорожців з наказом зруйнувати московські оборонні містечка-фортеці. Січовики захопили Новосергієвську фортецю, спалили передмістя Новобогородицької фортеці, зігнали московських посланців з лівого берега Орелі²⁰⁸⁶.

Зрозуміло, І. Мазепа як підлеглий царів змушений був засуджувати акцію гордієнківців, тривалий час конфронтувати з кошовим отаманом. Порозуміння між обома козацькими лідерами відбулося після жовтня 1708 р. Партія запорожців, які бажали волі Україні, вирішила підтримати І. Мазепу. 26 березня 1709 р. відбулася зустріч гетьмана з кошовим отаманом та запорожцями. Швед Нордберг записав звернення К. Гордієнка до І. Мазепи: «Ми, Військо Запорозьке і я, дякуємо вам за те, що ви як начальник України взяли до серця, як добромисна людина, становище, у якому вимушено опинилася наша Вітчизна, і за те, що ви почали звільняти її від панування москалів. Оскільки ми певні, що саме з огляду на цей намір, а не з огляду на власний інтерес чи якусь особливу мету ви просили заступництва у короля Швеції, то ми зважилися вірно допомагати вам, ризикуючи нашим життям і скоряючись вам у всьому, так що ви маєте право нам наказувати для досягнення бажаної мети. Ми благаємо вас узяти на себе цей тягар; аби полегшити вам вагу цього тягара, ми зробимо все можливе. Дякуємо вам також за те, що ви зволили сповістити нас про намір і прихильність короля Швеції. Ми прийшли з наміром просити заступництва у його величності і сподіваємся, за посередництвом вашим, отримати затвердження цього, як ви нам обіцяли. Маючи також на меті вступити у спільну з вами справу й будучи готовими поклястися вам у послухові й вірності, ми бажаємо, щоб і ви так само поклялися діяти з нами одностайно й виявили ваше сприяння у захисті вітчизни»²⁰⁸⁷.

І. Мазепа, дякуючи за довір'я, зауважив, що він сам, удівець, без дітей, уже в старшому віці міг би поїхати до Польщі або якоїсь іншої країни доживати свої дні у спокої, однак з почуття любові до своєї Батьківщини, якою він вірно й чесно керував довгі роки, не хотів покидати її на поталу, а вирішив піти під шведську протекцію²⁰⁸⁸.

Далі К. Гордієнко зустрівся з Карлом XII. Причому звернувся до останнього латинською мовою²⁰⁸⁹. На прохання гетьмана король підтвердив письмово, що він «бере Мазепу й Гордієнка зі всім військом під свою опіку та зобов'язується не підписувати договору або перемир'я без їхньої участі. Ніякий договір не може бути підписаний, у якому не зазначено, що Україна й запорожці вільні від московської зверхності і що вольності будуть назавжди забезпечені»²⁰⁹⁰.

Ще перед зустріччю з І. Мазепою запорожці на чолі з К. Гордієнком розбили тритисячний російський загін під Царичанкою, а також військо під Келебердою²⁰⁹¹. Згодом вони штурмували Полтаву, брали участь у сутичках з російським полками, займалися спорядженням переправи біля Переволочної. Саме завдяки К. Гордієнку та його прибічникам частині шведської армії на чолі з Карлом XII вдалося уникнути ганебного полону.

Кошовий отаман після смерті І. Мазепи співпрацював з П. Орликом, брав участь у його поході на Правобережну Україну, українсько-старшинських переговорах. Протягом 1717–1728 рр. він кілька разів обирався кошовим Олешківської Січі. Загалом же з 1701 р. К. Гордієнко 12 разів очолював січовиків²⁰⁹². Помер він 15 травня 1733 р. у Кам'янській Січі²⁰⁹³.

— 10.2. —

НЕСТУЛЕЙ ФЕДІР

У Переволочні, сотенному містечку²⁰⁹⁴ Полтавського полку, у джерелах за 1709 р. згадується Переволочанський полк. Очевидно, так називався великий загін запорожців, який перебував тут на зимових квартирах. Полк очолював Федір Нестулей. До нього 11 березня 1709 р. приїхав кошовий К. Гордієнко з 1000 козаками. 13 березня у Переволочні відбулася рада, на якій зачитано було листи І. Мазепи про те, що цар хоче всіх українців загнати за Волю, що московське військо розоряє Україну²⁰⁹⁵.

Полковник Нестулей зі своїми полчанами вирішили «б'ють в Мазепину сторону»²⁰⁹⁶. Його козаки брали участь у подальших бойових діях з російськими полками. Не припинив полк боротьби і після Полтавської битви. У 1711 р. він діяв на півдні Гетьманщини та Слобідської України²⁰⁹⁷.

Восени 1711 р. полковника спіймали. Канцлер Г. Головкін наказав «Нестулея прислати к Москве за караулом»²⁰⁹⁸. Його та запорожця Івана Куценка закували і відправили на розправу. «Приличившихся в измене с бывшим гетманом Мазепою»²⁰⁹⁹ спочатку мали у 1713 р. за присудом московського слідства покарати на смерть, але згодом за рішенням «Приказа Малоя России» вирок було пом'якшено — обох відправили до Сибіру²¹⁰⁰.

— 10.3. —

СОРОЧИНСЬКИЙ ПЕТРО

Разом з І. Мазепою відступили в Бендери чимало запорожців. Серед них був і Петро Сорочинський, який взяв активну участь у творенні Конституції 1710 р.²¹⁰¹ Він належав до керівного прошарку Запорозької Січі й ще під 1696 р. згадувався як полковник²¹⁰². У 1701 р. його обрали кошовим²¹⁰³, деякий час він був на цьому уряді й у 1707 р.²¹⁰⁴, а потім був усунений з посади за ігнорування прохань булавінців.

П. Сорочинський мав великий авторитет на Запорозькій Січі, а тому й постійно претендував на роль лідера. Коли К. Гордієнко із запорожцями пішов на з'єднання з мазепинцями, частина козаків, підкуплена царськими посланцями, проголосила його кошовим.

Петро І дуже зрадів цій новині, він писав О. Меншикову: «Мы zelo порадовались, что Господь Бог в начале сей кампании таким счастием благословил, наипаче тому я рад, что проклятые воры (запорожці.— *Авт.*) сами видели, что шведов разбили, от чего принуждены будут оные разбежаться, а что кошевым выбрали Сорочинского, он добрый человек, я его сам знаю»²¹⁰⁵.

Але кошовий домігся, аби настрої козаків промосковської орієнтації змінився на протилежний. Крім цього, він невдовзі поїхав разом з козаком Кириком Меньком у Крим просити допомоги проти росіян²¹⁰⁶. Під час їхньої відсутності московські полки зруйнували Січ.

Як склалася доля П. Сорочинського після 1710 р., невідомо.

— 10.4. —

БОГУШ ЯКИМ

У розробці Конституції 1710 р. брав участь і Я. Богуш²¹⁰⁷. До повстання І. Мазепи він був «добрим»²¹⁰⁸ запорожцем. У травні 1709 р., коли Петро Сорочинський поїхав кликати підмогу в Крим, він залишився на Січі за старшого. Якраз тоді до Січі підійшли московські полки. Три дні запорожці вели переговори і затиювали час, аби діждатися кошового з кримчанами. Російський полковник Яковлев наказав штурмувати Січ на човнах. Атака не вдалась. У ході неї загинуло майже 300 чоловік²¹⁰⁹. Лише завдяки підступності Гната Галагана російським воякам вдалося розправитися із запорожцями.

Якиму Богушу з частиною козаків вдалося втекти. Невдовзі запорожці обрали його отаманом. Карл XII у листі до Я. Богуша від 10 травня 1710 р. висловив сподівання, що незабаром вони спільно візьмуть участь у війні «проти москаля». «И дело наше,— продовжував він,— может скоро окончится, потому что как вы, так и мы к этому вполне готовы, и вельможам нашим мы приказали быть готовым, опасаться чего-нибудь нет никакого основания, потому что najwyżший Бог благословил нас праведным оружием»²¹¹⁰. Вже у червні 1710 р. у Коші був інший отаман.

Розділ 11

МАЛОВІДОМІ МАЗЕПИНЦІ

У гетьманській столиці підтримували задум І. Мазепи, як інформував О. Меншиков, «сотники и есаулы с сердюками и некоторыми городовыми и со всею батуриною черню»²¹¹¹.

Більшість їх загинуло під час нічного штурму Батурина 2 листопада 1708 р. «Много там людей пропало от меча, понеже збег был от всех сел»²¹¹², — читаємо у літопису. Обороняли столицю підрозділ гармашів (до 200 осіб), батуринська сотня (100–150 шабель)²¹¹³, чотири сердюцькі полки (2000²¹¹⁴ — 2600 чоловік), козаки Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків (до 4500 шабель). Відомо, що після погрому врятувалося лише до 300 сердюків²¹¹⁵, частина прилуцьких полчан. Серед страчених були реєнт півчих Пилип, якому як мазепинцю «утято голову в Глухове и на спицах железных на глаголях на площади в самом городе заткнуто»²¹¹⁶. Такої ж участі швидше за все зазнали представники міської влади Батурина — городовий отаман, війт, бурмистр. У 1690-х рр. ці посади обіймали відповідно Гордій Хрисанович, Лук'ян Філонович та Самійло Григорович²¹¹⁷. Це були люди І. Мазепи, а тому дуже вірогідно, що вони займали відповідні уряди й у 1708 р.

За підтримку мазепинців російське військо випалило містечко Ромни, села навколо нього²¹¹⁸ та Гадяча²¹¹⁹. Полковник Кампель знищив Маячну й Нехворощу, а всіх жителів покарав на смерть²¹²⁰.

Також були знищені Келеберда, Переволочна²¹²¹, Старий і Новий Кодак²¹²².

У Лебедині чинились криваві розправи над спійманими мазепинцями. Тут допитували запорозького отамана Тимофія Полугера, лохвицького сотника Якова Єременка, селянина Прокопа Іваненка (вбив драгуна), козака Н. Лютого з двома компанійцями, що везли листа королю, якогось Феська з Переяславського полку (з двома

товаришами під виглядом чумаків агітував проти Росії)²¹²³ та інших. У лебединську катівню потрапив житель Глухова Данило Тарашенко, який говорив у місті: «Москва Батури́н розорила и людей тамошних перебила, далие и малых детей не пощадила; за это и мы не зарекаемся в московской крови ви колена бродить, потому что за разорение Батурина вся Украина встанет»²¹²⁴.

У Галках був спійманий мазепинський розвідник Я. Федоров²¹²⁵, у Лубнах – полковий осавул та компанієць полку Галагана²¹²⁶, у Попівці – гінець полковника Д. Зеленського²¹²⁷. У Миргород 14 грудня 1708 р. був доставлений розвідник І. Мазепи²¹²⁸. 21 березня 1709 р. катували козака Федора Коломийченка²¹²⁹, 29 березня – Антонія Семенова. Останній, до речі, як показало розслідування, «говорил такие слова... что нас черкаских жителей всех порабовали» і «которые есть москали, всех забьем, и пойдём до Москвы»²¹³⁰. У руки росіян потрапили роменський житель Флюс («чрез котораго тот же Мазепа писал к Лещинскому»²¹³¹, Василь Линівський з Почепа²¹³², «два изменника Сытанской да сотник Кошеводецкой»²¹³³, козак Гадяцкого полку Гнат Конданченко²¹³⁴, запорожці Н. Іванов, І. Романов²¹³⁵. Більшість допитаних відправляли на заслання або карали на смерть. Так, козака Григорія Пархомова – посланця від І. Мазепи до чернігівського архієпископа після допиту у січні 1709 р. стратили²¹³⁶.

Ченців Печерського монастиря Юрчевського, ДOMEцького, а також Малишевського «и козаков запорожских и иных, которые в измене с Мазепою были»²¹³⁷, відправлено у каземати Києва.

Репресії щодо мазепинців, розшук їх тривали ще у 1709–1715 рр. З листа Г. Головкина від 18 листопада 1714 р. дізнаємося, що полковник І. Черняк зробив сотником у Будущі зятя свого Дмитра Калачинського, «у котораго брат родной при изменнике Войнеровском маршалком»²¹³⁸. «Новосенжаровский сотник Матвей Буцкий и нехворощенский сотник Стецко, – зазначав автор повідомлення, – были при изменнике Мазепе; переволочинский сотник Дмитро с изменником Косткою Гордеенком был, когда в Цариченке побии великороссийских людей»²¹³⁹. У квітні 1715 р. Г. Головкин інформував гетьмана про повернення в Україну козака Миргородського полку Корнія Федоренка, «который был в измене»²¹⁴⁰. У 1711 р., як дізнаємося з тогочасного документа, «водолажских жителей и других которые в приход на Украину хана Крымскаго онаго (союзника мазепинців, які хотіли звільнити Гетьманщину від росіян. – *Авт.*) встречали с хлебом и солью, и местечка ему отдали, и отдалися ему... указал его Царское Величество из тех, которые добровольно хану поддались и бились против войск Великороссийских и Малороссийских, казнить с жеребья десятого смертию, а достальных всех с женами и детьми послать к Москве для ссылки»²¹⁴¹. Цієї ж покари зазнали й мешканці Новосергіївської фортеці, «которые при переходе ханском оной город отдали и солдат его Царского величества выдали»²¹⁴². Після страти кожного десятого надійшов наказ 37 сімей відіслати «за караулом» спочатку до Москви, а потім на заслання²¹⁴³.

Серед маловідомих мазепинців — козак Брацлавського полку Михайло Пішняк та «слуга» гетьмана Олександр Сакович, які до лютого 1710 р. перебували в Бендерах, а потім повернулись в Україну²¹⁴⁴. Шведський офіцер Вейге, який перебував у полоні в Устюзі, у своїх записках згадував про привезення до них 16 грудня 1712 р. чотирьох українських офіцерів: «А були се: пан Григорій Новицький, полковник; Рузаневич, сотник; Янковський, сотник; Перевіський *»²¹⁴⁵.

За підтримку мазепинців у кінці грудня 1711 р., у січні — лютому 1712 р. за наказом Петра I було перегнано з Правобережної України на Лівобережжя понад 100 тисяч козаків, поселян²¹⁴⁶. Спочатку цар прийняв рішення «козаков, которые бунтовали, вывезть за ту их вину к Москве ближе, а протчих за Днепр перевезть»²¹⁴⁷. Потім він пом'якшив цей вирок — «что же велено вам козаков вывозить к Москве, и то ныне дутче оставить, а выгнать их за Днепр и жилища их разорить»²¹⁴⁸.

За оцінками росіян, «сей бок (Правобережна Україна.— Авт.), кроме Белоцерковского полку, весь был в измене»²¹⁴⁹. Через це Петро I у своєму листі до О. Меншикова називав правобережців «ско-тами»²¹⁵⁰, з якими не варто церемонитися.

Насамкінець назвемо ще ряд гетьманських урядовців, наближених, яким у різні часи гетьман доручав вести відповідні справи. Так, переволочанським дозорцею був у 1690-х рр. Іван Рутковский, у 1700-х — Роман Селезневич, Безкровний, почеповським у 1700-х — Іван Білозерський, переяславським у 1700-х — Петро Гриневиц, ропшинським — Степан Сейнович, дозорцею «добр панских ясновельможного» Іван Асакаї, дозорцею Ямпільських лісів Василь Струтинський²¹⁵¹. Ці довірники вели переговори із запорожцями, козаками, дбали про збільшення прибутків автономії.

Нижче пропонуємо зібрані нами відомості про окремих маловідомих мазепинців.

— 11.1. —

ГАЛЕЦЬКИЙ ЛЕОНТІЙ ЯКОВИЧ (? — 1741)

Л. Галецький служив у Стародубському полку. Більше відомий його брат Семен — товариш Стародубського полку²¹⁵², стародубський полковий осавул з 1707—1708 рр.²¹⁵³. Очевидно, у кінці жовтня 1708 р. командуванням Стародубського полку Л. Галецький був посланий на зв'язок з І. Мазепою. Вістун знайшов гетьмана якраз у переддень його зустрічі з Карлом XII. Як свідчать документи розслідування за 1720 р., канцелярист Г. Михайлов «в селе Дехтяровке, по приказу изменника Орика, Леонтию Галицкому, присягу писал, чтоб он был в верности у изменника Мазепы»²¹⁵⁴.

* М. Костомаров їх називає відповідно — Степан Рузанович, челядник Мазепи; сотник Янкович; Ян Перевеский, челядник Мазепи.

Можливо, на цьому його участь у повстанні й обмежилась (якщо був відправлений до І. Скоропадського). Усе ж тривалий період невисування Л. Галецького на посади (під 1713 р. він згадується як товариш Стародубського полку, у 1722 — погарським наказним (тобто тимчасовим.— *Авт.*) сотником ²¹⁵⁵) дає підставу думати, що він перебував у таборі І. Мазепи дещо довше. Лише у 1727–1728 рр. його призначили бакланським сотником ²¹⁵⁶.

— 11.2. —

САМОЙЛОВИЧ ГРИГОРІЙ САМІЙЛОВИЧ

Хоча прізвище новомлинського сотника ніби вказує на його близькість до родини гетьмана Івана Самойловича, насправді він так називався за іменем батька — Самійла Леонтійовича. Важливий поблизу гетьманської столиці сотницький уряд у Нових Млинах він займав з 1687 р. ²¹⁵⁷ по 1708 р. ²¹⁵⁸.

За універсалом І. Мазепи «Самойлу Леонтєву, обывателю Н.-Млинскому, с сыном своим Григорьем Самойловичем, сотником Н.-Млинским, позволено занять в уїзді Волинском место для винницы» ²¹⁵⁹.

1709 р. сотник був зміщений з уряду за те, що він «явился причинен к измене Мазепиной» ²¹⁶⁰.

— 11.3. —

ГРИГОРІЙ, РОМЕНСЬКИЙ СОТНИК

Очевидно, 1708 р. на сотницький уряд у Ромнах була запропонована нова кандидатура. Про неї довідуємося з листа київського губернатора Д. Голіцина від 19 грудня 1710 р.: «А Грицько сотник роменский с шведами непрестанно набеги чинили и малороссийские и великороссийские города разоряли обще, а именно местечко Смелое Печерскаго монастыря и город Недригайлов и два села Сумскаго полку разорили; и как тот же Мазепа с шведом стояли в Ромнах и тогда во всем им прислуживался паче других же и противно царскому величеству чинил и сыскал роменскаго жителя Флюса, чрез котораго тот же Мазепа писал к Лещинскому, чтоб шел с полками в Украину» ²¹⁶¹.

Григорій був заарештований і відправлений до Київської фортеці. Подальша його доля невідома.

Не виключено, що він був сином Хоми Манджоса, роменського сотника в 1700–1705 рр. ²¹⁶² Григорій Хомич Манджос помер до 1768 р. У джерелах останній згадується як дубенський полковий хорунжий (1738–1751), полковий осавул (1751–1763) ²¹⁶³.

— 11.4. —

ЗОЛОТАРЕНКО ЯКІВ КІНДРАТОВИЧ

Дружина Богдана Хмельницького Ганна мала від першого чоловіка Якіма сина Кіндрата ²¹⁶⁴. Її онуку, Якову Кіндратовичу Золотаренку-Хмельницькому ²¹⁶⁵, як вихідцю з Правобережжя ²¹⁶⁶, І. Мазепа доручив після свого обрання очолювати Придубуцьку полкову сотню. Він служив на сотницькому уряді до березня 1709 р. Був з мазепинцями. Хоча відразу після Полтавського бою йому вдалося уникнути покарання, у 1717 р. значного військового товариша заарештували і відправили до Москви. Я. Золотаренко відчував, що додому вже не повернеться, а тому написав і передав одному з ченців Густинського монастиря свій заповіт: «Честный отче Дамаскин, мой зичливый приятелю. Узятый я по указу до Москви (...) Ежели послет Господь мні смерть — половина на монастырь, за душу мою, а половина жоні моеї, а двор жоні моеї у місті зо всім набитком, що маєт в руках» ²¹⁶⁷.

Колишній придубуцький сотник помер на чужині.

— 11.5. —

ТИМЧЕНКО-ЗАБОРОВСЬКИЙ ІВАН ТИМОФІЙОВИЧ

У Лубенському полку, який захищав у 1708 р. Батурин, підібралася злагоджена команда спілників. Правою рукою полковника Д. Зеленського був Іван Тимофійович Тимченко-Заборовський. Упродовж 1687–1699 рр. ²¹⁶⁸ він очолював сотню в Ромнах, а пізніше був полковим обозним ²¹⁶⁹. Влітку 1708 р. йому першому в полку Д. Зеленський розповів про задум І. Мазепи та старшини порвати з Москвою ²¹⁷⁰. Полковий обозний «с сыном» ²¹⁷¹ поклялися на хресті підтримати мазепинців.

У 1710 р. вони були заарештовані ²¹⁷² і відправлені в каземати Київської фортеці. У ході слідства з'ясувалось, що «бывший Лубенского полку вышешепянутый обозный с сыном» не тільки сприяли гетьману, а й «ругали неподобными словами великого государя» ²¹⁷³. На обурений лист І. Скоропадського київському воєводі про те, що без його відомства Тимченко-Заборовський «в колодах сюда (Київ.— Авт.) повезены» ²¹⁷⁴, Д. Голіцин виправдовувався, що він «то взятие не к возмущению народа учинил, но паче к лучшему охранению прав и вольностей Малороссийских жителей и целости отчизны их, дабы такие плевосеятели между ими искоринились и не принесли б им како-го подозрения и убытку, чего весьма должно остерегать и от таких охранять» ²¹⁷⁵.

— 11.6. —

ДМИТРІЄВИЧ ДОРОШ

Д. Дмитрієвич майже десятиліття перед 1708 р. займав впливовий у Полтаві уряд полкового обозного²¹⁷⁶. Він пішов разом з мазепинцями²¹⁷⁷. У 1710 р. Дорош Дмитрієвич їздив з Григорієм Герциком до козаків-булавінців, їхнього отамана Некрасова погоджувати спільні дії²¹⁷⁸.

— 11.7. —

ДМИТРІЄВИЧ ЛЕОНТІЙ

Син полтавського полкового обозного обіймав уряд полкового хорунжого²¹⁷⁹. Разом з батьком Л. Дмитрієвич втік у листопаді 1708 р. з Полтави до І. Мазепи. Очевидно, він залишився з мазепинцями в еміграції.

— 11.8. —

КРАСНОПЕРИЧ ІВАН

Полтавський полковий суддя у 1689–1709 рр.²¹⁸⁰ І. Красноперич, залишивши сім'ю, пішов з полковим обозним та його сином на поклик гетьмана. Подальша його доля невідома.

— 11.9. —

ТРОЦИНА ТРОХИМ ВАСИЛЬОВИЧ

Прилуцьким полковим суддею Т. Троцина згадується у 1707 р.²¹⁸¹, а до цього старшина майже 20 років сотникував у Срібному. 1708 р. Д. Горленко залишив його наказним полковником у Прилуках як найбільш довіреного на час власної відсутності. Відразу після переходу мазепинців на бік шведів прилуцький полковник інформував свого заступника: «Мой ласковый приятелю, господине судия наш полковый прилуцкий. Ознаймую вашей милости, за божиею помощию, щасливо пребыли мы с ясневелможным добродеем нашим паном гетманом 24 числа месяца октоврия до шведского войска, где всех нас с принадлежитою обсервациею любовне приняли. Яко изустно вашей милости приказывал, так теперь и листовне повторяючи, пишно приказую, дабы всякую вместе осторожность имел, людей пресмыкающихся поместу перестерегал, также со всех местечок и сел полку нашего Прилуцкого, всех казаков, конных и пеших, согнал для обороны места. А бысте имели ежели от неприятеля, на нас наступающаго, боронитца, что все

дабы было с пилным вашей милости доглядом и стараньем, пилю приказуем, и жичим ему ж доброго здорovia»²¹⁸².

Д. Горленко зробив і важливу дописку: «Для чего и для каких причин с шведскими войсками совокупились, будет универсалами его милости пана гетмана, нашего добродяя, в скором часе всей Украине объявлено, ибо не для какой приватии, но для добра всего поступства их волностей»²¹⁸³.

Після спалення Батурина до Прилук примчав полковий обозний Іван Ніс, який, за вимогою царських урядовців, зініціював чолобитну від прилучан про вірність царю. Її підписав і полковий суддя²¹⁸⁴. Хоча найвірогідніше це зробив сам зрадник батуринської залоги. А вже невдовзі Трохим Трощина на завдання гетьмана їздив до запорожців з посланням. У листі Г. Волконського від 29 лютого 1708 р. з Сорочинців повідомлялося, що за прилуцьким суддею, який «послан был от изменника Мозепы»²¹⁸⁵, «посылал я партию, и того судью и казака запорожского взяли»²¹⁸⁶. Спійманого мазепинця відправили у Лебедин, де він, очевидно, разом з козаком, який його супроводжував, був страчений.

— 11.10. —

ОПОЧЕНОК (? – 1708)

Іван Бистрицький, одвізши послання І. Мазепи та його однодумців до шведів, супроводжував союзників на територію Сіверщини. У його Шептаках рішення гетьмана не осуджувалось. Шептаківський війт Опоченок, як показало подальше розслідування, виконав завдання Бистрицького «отвесьть швецких людей на дорогу, которую идут от Камня в Новгородок московские люди»²¹⁸⁷. І він «привел и поставил их от Новгородка в миле на мельнице»²¹⁸⁸, а сам пішов до міста і «сказал, что как придут в Новгородок шведы, чтоб они их встречали с хлебом и ис пушек не стреляли, то де не будет им ничего»²¹⁸⁹.

У Лебедині спійманого віита двічі піддали тортурам. Він зізнався, що в Новгороді-Сіверському кричав на вулицях, аби люди не боялися шведів²¹⁹⁰. Опоченок говорив, що і новгород-сіверський сотник спільник мазепинців²¹⁹¹. Замученого віита після нелюдських катувань стратили²¹⁹².

— 11.11. —

РОГАЧЕВСЬКИЙ ІВАН

У Лохвиці відомий рід священиків Рогачевських, які служили в Бояоявленській церкві²¹⁹³. Очевидно, І. Рогачевський після закінчення в кінці XVIII ст. Києво-Могилянської колегії продовжив батькову справу. Він був заарештований у 1709 р. як лохвицький протопоп. У своєму поясненні св. Синоду у 1722 р. І. Рогачевський зізнався, що постраждав

через донос одного священника, який звинуватив його в ігноруванні царського маніфесту й не оприлюдненні останнього людям²¹⁹⁴. Найпевніше, лохвицький протопоп відмовився ознаямлювати прихожан з актом, в якому піддавався анафемі І. Мазепа, закликав їх боротися за визволення України. Про чітку позицію священника як мазепинця дізнаємося з його дій на засланні в Архангельську, куди його після перебування в Преображенському приказі привезли у 1712 р. Він мав відбувати покарання в Соловецькому монастирі. Проте через сувору зиму сполучення з духовною обителлю припинилося. З цих причин «по его великаго государя указу (1713 года апреля 12 дня),— зазначається в одному з тогочасних циркулярів,— и по приговору бывшего вице-губернатора Курбатова велено ему, Рогачевскому, быть в Архангельске префектом во вновь учрежденных школах»²¹⁹⁵.

Як нам видається, не тільки припинення зв'язку з монастирем несподівано поліпшило життя посланця. В Архангельську мешкали купці, військові, чиновники губернії. Вони бажали дати освіту своїм дітям. Схоже, згаданий приватний інтерес останніх і породив клопотання перед Москвою про використання вченого українця в навчальному закладі (разом з архімандритом Г. Одорським).

І. Рогачевський швидко здобув авторитет у місцевого люду як здібний церковний проповідник²¹⁹⁶, цікавий співбесідник. Його запрошували на родинні свята. Він часто бував у будинках впливових чиновників, зокрема піддячого Якова Матвеева²¹⁹⁷.

У 1719 р. в Архангельськ заслали відомого ще з часів І. Мазепа скаржника на гетьманів та старшин Данилу Забілу за черговий донос. Не міг він обійтися без звичного заняття і на засланні. У 1721 р. Д. Забіла направив архангельському віце-губернатору Ладигенському нове звинувачення: «Лучилось мне бити апреля 15 в дому Якова Матвеевича, подьячего, на обеде, и през целной обеде все мне досаждал поганими слови, якие не могу и выписать, а то ненавидячи за то, что назван тут же и я был кушать, а найпаче як враг ненавидяй добра, вем, же за мою верность царскаго величества, на мя так повстал. Где был и Покотило (репресований сердюцький полковник.— *Авт.*) з своею женою, и порвался было до мене Рогачевский бить за единый людской грех, а то все надеючись на то, что за ним все стали, яко единомысленики на мене единого, и я сказалем ему: “Знаты, вороже царский и всего воинства, за що ты имеешь печать на своих плечах и разве хочеш еще своей погибели, когда тебе того не довлеет?” И Рогачевский припомнил мне проклятого Мазепу, и за тое Яков Матвеевич подьячий и все на мене обурились за проклятого Мазепу и за ворога государева Рогачевского; сопхал мене з избы своей Яков Матвеевич подьячий. И рад бил ведать, откуда воля им есть такая дана, что хтели мене убить; чому и Покотило зменник помогал»²¹⁹⁸.

При розслідуванні написаного доношик доповнив свої звинувачення новими подробицями: «Прошедшаго июня месяца 28 дня, в навечерие святых верховных апостолов Петра и Павла, у

города Архангельського в соборній церкві во всенощне пєнє стоячи в той церкві, посадської человек Василь Иванов сын Дунин сказывал ему, Забеле: ссыльной де протопоп Иван Рогачевский говорил ему, Дунину: “Наш де Мазепа свят и в небе будет, а ваш государ не будет в небе”, да в то же всенощное бдение он же, Дунин, ему, Забеле, сказывал, что де оной протопоп Рогачевский государя нашего проклинает и он де Дунин его Рогачевского хотел бить и за волос драть и его де, Дунина, того Рогачевского бить и за волос драть не допустили»²¹⁹⁹.

Допитаний Василь Дунин зазначив, що «на слова его, Дунина, что у нас Мазепу проклинают, протопоп Рогачевский отвечал: “Он, Мазепа, погребен честно архимандритом; кающихся Бог приемлет”»²²⁰⁰. Єдиному свідку справжніх висловлювань лохвицького протопопу не було резону підтримувати звинувачення Д. Забіли. Адаже в такому разі виходило б, що В. Дунін приховав крамольні висловлювання, не заявив про них місцевій владі. А це означало, що він підлягав теж суворому покаранню, як і Рогачевський.

Усіх запідозрюваних в антицарських висловлюваннях у 1721 р. викликали до Москви, де завдяки явному заступництву Стефана Яворського Синод, вислухавши спростувальні виправдання І. Рогачевського, віддав останнього на поруки²²⁰¹ дяку Опанасу Кульбицькому*.

Згодом лохвицькому протопопу вдалося повернутися на батьківщину, бо, схоже, саме його прізвище згадується серед членів Кодифікаційної комісії, яка готувала правничі документи для Гетьманщини. У Списку від духовенства, яке допомагало виробити законодавчі документи для українців, значився «отець Рогачевський, лохвицький протоієрей»²²⁰².

* Наближений С. Яворського.

Розділ 12

ДУХОВНІ ПОБРАТИМИ

У житті діячів Гетьманщини кінця XVII ст. значне місце займала релігія. Духовні ідеали оточення І. Мазепи були тісно пов'язані з вірою у Христа, православ'ям. Земне існування воно вважало важливим, але скороминущим етапом буття, а тому, навіть маючи пристойні статки, жило в тіснуватих скромних кам'яницях, грубих дерев'яних маєтках, не дуже переймаючись їх красою, вишуканістю. Головне було прийти на суд Божий із почуттям виконаного обов'язку перед церквою, православними, батьківською землею. Час І. Мазепи не залишив нам ознак старшинського змагання в побудові розкішних палаців, маєтностей. Найближчі соратники гетьмана набуті на урядах кошти здебільшого спрямовували на зведення, ремонт дорогих храмів, підтримку монастирів.

Неідеальні реалії залежності від Московії, перебування в напруженому очікуванні навали ординців з Криму, корисливе зазіхання Польщі на територію гетьманату постійно вимагали їхнього звернення до небес.

У «Думі» гетьмана не випадково є слова-звертання «Жалься, Боже, України». Аби Він прислухався до українців, І. Мазепа, як і його найближчі, замість величних палаців будував церкви, видавав релігійну літературу. У 1700 р. гетьман попросив ченців Крупицького Батуринаського монастиря перекласти для нього і для мирян тлумачник Григорія Двоєслова на книгу Іова. Невдовзі він вийшов друком під заголовком «Толкованіє Григорія Двоєслова на книгу Іова за щасливого владенія Его Царскаго Пресветлаго Величества войска Запорозскаго обоих стран Днепра гетмана ясновельможнаго его милости пана Іоанна Стефановича Мазепы его ж коштом и иждивенієм преведесе сія духовная книга на спасеніє его и всех чтущих и пользу приемлющих от нея»²²⁰³.

Чернігівська та інші друкарні коштом І. Мазепи здійснили кілька видань Євангелія, які він при нагоді подарував Лубенському монастиреві, православному Сирії²²⁰⁴ (арабською мовою), Верхратському монастирю біля Рави-Руської²²⁰⁵ та іншим релігійним закладам.

Іноземець Адам Зерникау, оселившись у гетьманській столиці, написав за підтримки гетьмана працю «Про походження Святого Духу від Святого Отця»²²⁰⁶.

З передмови до Євангелія «Апракос» (друкарня Печерської лаври, 1707 р.) довідуємося, що його основу склав старовинний рукопис, подарований гетьманові архімандритом із Святої Афонської гори. І. Мазепа як «Церкви Православной Восточной Благочивый син» попросив митрополита Варлаама Ясинського перевірити текст реліквії і доручив печерському архімандритові Іоасафу Кроковському його передрукувати²²⁰⁷.

До рук книголюба І. Мазепи в кінці XVII ст. потрапила безцінна духовна пам'ятка українського народу – Пересопницьке Євангеліє, яке у квітні 1701 року²²⁰⁸ він передав у збудований власним коштом у Переяславі кафедральний собор.

За прикладом гетьмана збирали духовну літературу і його соратники, співпрацівники. Так, у реєстрі майна П. Полуботка згадуються «Два Барониуши русския, Жития Святых Отец дві, Гербор великий, Описание порядка державнаго, Часослов московский, Меч духовный, Псалтир велика под червоною оправою, Требник великий, Книга польская подгатином оправленная, Тріодь постная, Спекулум Саксонум, Синонима велика, Кнапиуш великий, Панагирик польський, Философия панская, Книги для записок четыре, Калепин великий, Літопись писаний Св. Димитрия Ростовскаго, Книга для запису, Книга записки руки покойнаго пана, Книга мир с Богом, Книга аптечная писана уставом, Другая философия писанная, Реторика покойнаго пана, Регламент, Книжка латинская оправленная білою оправою, Ілотропион, Параклис в червоной оправі, Псалтирь паничева зелена четверткова, Акафист жолтый, Часослов старый»²²⁰⁹.

Генеральний суддя Сава Прокопович створив власну рукописну книжечку, до якої записував апокрифи про Богородицю²²¹⁰. Зазначимо, що саме за правління І. Мазепи з-під пера Д. Туптала не випадково з'являються «Четві-Мінеї» – чотири томи житій святих (т. 1 – 1689, т. 2 – 1695, т. 3 – 1700, т. 4 – 1705)²²¹¹.

Апокрифи про мучеників, подвижників церкви, їхні діяння, дискусії про віру були дуже популярними у старшинському середовищі, церковних колах. Звістки про це знаходимо у щоденниках П. Орлика, «Літопису» С. Величка, поетичних творах кінця XVII ст.

І. Огієнко вважав, що І. Мазепа «справою самостійності Української церкви реально цікавився мало», з українською церковною ієрархією «він взагалі ближче не дружився і пускав її самопасом»²²¹², а також «з вищим духовенством сходився мало, стояв осторонь його»²²¹³. Ці зауваги безпідставні, оскільки насправді гетьман намагався під час свого правління сприяти вивищенню багатьох знайомих йому патріотично

налаштованих діячів церкви. Після смерті 6 квітня 1690 р. свата І. Самойловича митрополита Гедеона Четвертинського, якого І. Мазепа не любив ²²¹⁴, на звільнене місце був обраний затятий противник покійного Варлаам Ясинський ²²¹⁵ (він став архімандритом Києво-Печерського монастиря всупереч волі попереднього гетьмана ²²¹⁶).

Оскільки в соборі брали участь посланці з Батурина і їхні голоси за традицією орієнтували церковних ієрархів визначатися певним чином, то є всі підстави стверджувати, що новим митрополитом стала людина гетьмана. До того ж ряд біографічних подробиць з життя В. Ясинського — навчання у Києво-Могилянській колегії, Краківському університеті — дають змогу припустити, що вони були знайомі ще в молодому віці.

У червні 1690 р. до польського короля з таємною дипломатичною місією був направлений Іраклій Русанович, чернець Києво-Печерської лаври, як його називали в Польщі, «великий агент п. Мазепа» ²²¹⁷. Його поява у Варшаві була б неможлива без санкції В. Ясинського, погодження з ним такого важливого питання.

Значні дари І. Мазепа багатьом монастирям засвідчують як його духовні пріоритети, так і добрі стосунки з настоятелями обителей. Так, співпраця з ігуменом Густинського монастиря Авксентієм вилилась у побудову Успенської церкви з трапезною, щорічними наданнями на потреби ченців 500 золотих. Підтримував гетьман і випускника Києво-Могилянської колегії, з 1697 р. настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря Захарія Корниловича, якому 25 серпня 1699 р. видав універсали на володіння маєтностями, виділив кошти для виготовлення срібної раки для мощей св. Варвари.

У 1688–1692 рр. він істотно допоміг фінансами настоятелю Мгарського монастиря у завершенні будівництва Спасо-Преображенського собору, а також побудові рефектара (8000 золотих). Макошинський монастир отримав від І. Мазепа 20 000 золотих. Подібною його турботою були оточені й жіночі обителі, інші монастирі.

Таланти, здібності багатьох провідних церковних діячів кінця XVII — початку XVIII ст. змогли проявитися повною мірою завдяки дружбі, контактам з гетьманом, його активній підтримці освіти і книгодрукування в Україні. Сприятлива мазепинська доба вродила інтелектуалами, потенціал яких у першій половині XVIII ст. у великих масштабах був використаний Петром I для реформування освіти, культури Росії, «прорубування вікна в Європу».

— 12.1. —

МОНАСТІРСЬКИЙ ІНОКЕНТІЙ (? — 17.01.1697)

Ігумен Свято-Троїцького Києво-Кирилівського монастиря (1681–1697), як довідуємося з одного донесення 1696 р., «тайно пересылається с Шумлянским, а в Батурин ездит мало не каждую неделю» ²²¹⁸.

І. Мазепа справді мав добрі стосунки з І. Монастирським, цінував його думку як богослова, колишнього професора Львівської колегії, автора курсу філософії²²¹⁹. Ігумен до того ж підтвердив своїм підписом акт обрання у 1687 р. нового гетьмана²²²⁰.

У 1689 р. останній звернувся до нього з проханням висловити свою думку про «Манну» Сильвестра Медведєва, твір, який ставив під сумнів деякі канони, запроваджені московським патріархом Іоакимом. У липні – серпні того ж року І. Мазепа надіслав до Москви отриманий ним від Інокентія Монастирського вердикт: «Пречеснаго монаха Медведєва веру, труды, разум хвалю и почитаю для того, яко согласуется со установлением самого Христа Спасителя откупителя нашего, с преданием святых апостол и их наследников»²²²¹. У приписі до фаворита царівни Софії Федора Шаковитого гетьман зазначав: «Книги ваша вельможность дал мне за великую тайну, якоже аз их тако и держу, но вижду убо, уже давно по всему Киеву их знают, такожде и в Чернигове»²²²².

І. Монастирський як уповноважена духовна особа від українських церковників їздив у складі великого гетьманського посольства в 1689 р. до Москви²²²³ «ради состязания и изъявления правды о пресуществлении святых Даров»²²²⁴. Він узяв з собою написаний весною трактат «Книга о пресуществлении словесы Христовимы содействием Св. Духа совершающемся...»²²²⁵, у якому відстоював православні постулати, що їх патріарх Іоаким вважав католицькими.

Хоча в дискусії з московськими вищими церковними ієрархами аргументи ігумена Кирилівського монастиря Інокентія як знавця Святого письма, поборника православ'я виявилися переконливішими, переможена сторона, скориставшись дворським переворотом і падінням царівни Софії, яка підтримувала С. Медведєва, вирішила встановити істину огульним запереченням постулатів київського теолога, звинуваченням його у збоченні. Гострий обмін думками завершився прокляттям І. Монастирського. Супротивники бачили у ньому не здібного вченого, філософа, а ворога християнства: «Орудие великого оного дракона Сатаны многопозственное и многообразное в Киеве явился игумен Иннокентий, нарицаемый Монастырским (его же вемы еврейского рода есть, где же быть христианином или где монашеский образ и священство принять, никто весть даже до днесь). Книжицу сложил явно противно преданиям и обычаям чином таинством святые Христовы восточные церкви...»²²²⁶.

Московські церковники не тільки спалили «Манну» С. Медведєва, а й за наказом патріарха Іоакима знищили всі українські книги, що суперечили московським²²²⁷.

Релігійзнавча суперечка торкалася й особи І. Мазепа. Перед стратою С. Медведєв посвідчив: «А книгу о Манне я написал по приказу царевны, и та книга послана была к гетману Ивану Степановичу и к киевским властям к свидетельству и с нею другая греческая книга, и в Киеве на обличение греческой книги написана обличительная книга (І. Монастирського.— Авт.) и прислана князем В. В. Голицыным»²²²⁸.

Незважаючи на прокляття, спалення книг, ігумена Інокентія завдяки гетьманській підтримці не репресували і не відсторонили від управління монастирем. Натомість саме йому духовенство доручило після смерті митрополита Гедеона у травні 1690 р. бути головою церковного собору і керувати процесом вибору нового митрополита. Опозиційного до московських церковників ігумена І. Мазепа заохочував наданням значних коштів на розбудову монастиря ²²²⁹.

Завдяки їхній дружбі та співпраці духовний заклад став другим за багатством і значенням після Києво-Печерської лаври ²²³⁰. У 1692 р. І. Монастирський на прохання В. Ясинського зустрівся з гетьманом, аби обговорити питання про відкриття в гетьманській столиці Батуринської протопопії і заснування архімандрії ²²³¹. Чим завершилися ці переговори, невідомо.

У кінці серпня 1695 р. І. Монастирський та префект Києво-Могилянської колегії С. Яворський повідомили І. Мазепі про виконання його доручення про «заспокоєння суперечок поміж священниками і тамтешніми жителями» ²²³² у Переволочній, передали йому кореспонденцію про церковні справи на Правобережжі.

Помер ігумен 17 січня 1697 р. 18 січня І. Монастирського відспівував його друг Дмитро Туптало.

— 12.2. —

БАРАНОВИЧ ЛАЗАР (1616-1693)

Чернігівський архієпископ не приховував задоволення від зміщення І. Самойловича, бо, як писав він в одному з листів, «утеснен был многими от него обидами, многими скорбими и неисповедимыми печалыми» ²²³³. За збігом обставин новообраним гетьманом став його учень. Адже І. Мазепа навчався в Києво-Могилянській колегії у 1650–1657 рр., коли ректором у ній був Лазар Баранович.

Останній мав значний вплив як у церковному, так і в суспільно-політичному житті Гетьманщини. У 1657, 1659–1661, 1670–1685 рр. він був місцеблюстителем Київської митрополичої кафедри ²²³⁴.

Думка впливового архієпископа враховувалась при виборі гетьманів, призначенні воевод, наданні всіх духовних посад на Лівобережній Україні ²²³⁵. Автора кількох богословських трактатів ²²³⁶, книг поезій, проповідей шанувала і творча громадськість. Занепокоєний зневаженням православ'я в Польщі, Л. Баранович, як і багато українських церковних діячів, бачив порятунок у збереженні віри, у протекції Москви над Києвом, який через агресивні наміри сусідніх держав, старшинську боротьбу за лідерство мав недостатньо сил для самостійного існування. Поряд з цим архієпископ був рішучим противником втручання Московського патріархату у справи Київської митрополії ²²³⁷, російської присутності в Україні. Сучасники доносили в Москву слова

Л. Барановича: «Надобно нам того, чтобы у нас в Малой России и нога московская не была»²²³⁸.

Старий і впливовий архієпископ саме через ці погляди, самостійність мислення, авторитет був проігнорований як кандидат на посаду київського митрополита І. Самойловичем²²³⁹. Гетьман волів бачити на цій посаді слухняного і вдячного йому виконавця. Його вибір упав на луцького єпископа Гедеона Святополка Четвертинського, якого у 1685 р. і було обрано митрополитом. Останній, знаючи, яким чином він очолив Київську митрополію, з перших днів забажав «прийняти жезл архієпасторський не від кого іншого, як від московського патріарха»²²⁴⁰. При цьому Київська митрополія відійшла від підпорядкування константинопольського патріарха. Митрополит Гедеон досить швидко став зручною маріонеткою не стільки в руках гетьмана, як верхівки Московського патріархату, Малоросійського приказу. Українські церковники, І. Самойлович, виставляючи перед Москвою головну умову при зміні патріархату – збереження автономних давніх прав та привілеїв, – формально отримали їх підтвердження. Однак патріарх Іоаким відразу після церемоніальних заходів про обіцяне забув і своїми наказами, по суті, прирівняв покірного Гедеона до інших митрополитів Росії²²⁴¹.

Згадане деморалізувало українське духовенство, що, як писав І. Самойлович, «обріталоя аки в розтерзанії ума»²²⁴². Особа заподадливого перед Москвою митрополита Гедеона не влаштувала ні І. Мазепу, ні церковників. Аби обмежити його вплив, схоже, в Батурині ініціювали ідею підпорядкування Чернігівської єпархії, Києво-Межигірського монастиря, Києво-Печерської лаври безпосередньо Московському патріархату.

У кінці березня 1688 р. царі отримали листа від гетьмана. «Покорственно прошу, – писав він, – дабы ваше царское пресветлое величество изволили прошения и желания архиепископа (Л. Барановича. – Авт.) милостиво выслушать и премилосердым удовольствоваться призьреньем»²²⁴³. Чернігівський архідиякон Антоній ознайомив государів зі скаргою і міркуваннями Л. Барановича: «Изшед от забвения гроба, прихожу пред пресветлейший престол с смиренным челобитием: не отвергните меня во время старости моей, призьрите на озлобление мое! Когда преосвященный отец Гедеон Святополк принял престол Киевский, то я, презрев мою старость, встретил святяню его в Батурине, преклонил пред ним ослабевшие колена мои, надеясь, что призрит меня своею милостию за тридцатилетние мои труды, в архиерейском сане подъятые. Я просил его подкрепить данную мне митрополитом Дионисием Балабаном грамоту на семь протопопий; желал я также видеть данную ему вашим царским величеством грамоту на митрополию киевскую. Но преосвященный митрополит обиду великую старости моей нанес: прежде всего отнял у меня архиепископское имя, велел называть меня только епископом, тогда как это название дал мне отец ваш, блаженной памяти царь Алексей Михайлович по благословению троих вселенских патриархов. Потом отнял три протопопии; в укорительном письме к воронежскому священнику глуховской

протопопии назвал меня пастушком и похитителем некоторых приходов, ему будтобы принадлежащих. Падаю пред вашего царского величества лицом, примите прошение мое: да буду со всею епархией моею прямо под благословением святейшего патриарха московского наравне с прочими великороссийскими архиереями, и пусть преемниками мои поставляются в Москве, а не в Киеве»²²⁴⁴.

Відповідні листи аналогічного змісту були надіслані і В. Голіцину. Жалувальною царською грамотою від 24 червня 1688 р. це прохання було задоволене²²⁴⁵. Тоді ж подібним чином виведена з-під юрисдикції митрополита Гедеона і Києво-Печерська лавра. У Москві охоче погодилися на пропозиції українських ієрархів, не запідозривши в їхніх діях опору централізованому поширенню абсолютистської духовної влади на Україну. Гетьманська влада, свідомо ослабляючи Київську митрополію, водночас посилювала свій вплив на перебіг церковного життя на Гетьманщині.

Так, з 1688 р. кандидатів в архимандрити Києво-Печерської лаври повинен спочатку представляти на затвердження царю гетьман, а вже потім обранець мав право їхати до патріарха для висвячення²²⁴⁶. Отже, не митрополит, а гетьман став відігравати вирішальну роль у церковних обраннях, кадрових рокировках духовних осіб. Крім того, управління українською церквою з Москви ускладнилось. І Л. Барановичем, і В. Ясинським не можна було керувати, як митрополитом Гедеоном. Вони дотримувались давніх прав і саботували зазіхання патріарха на їхні привілеї, розуміння християнських постулатів. Після падіння Софії у вересні 1689 р.²²⁴⁷ Іоаким погрожував Л. Барановичу судом за ігнорування осуду С. Медведєва, підтримки ідеології духовної влади Москви.

«Писали мы к тебе, — значав патріарх, — желая ведать согласие и единомыслие твое к св. восточной церкви и к нам, архипастырю твоему; и твое боголюбие, презирая и в ничто полагая нас, отца и архипастыря твоего, по прошествии многого времени едва отписал, и то не по своей мудрости; мы тебя спрашивали об одном, а ты отвечал о другом. Мы тебе предложили от восточной, а ты, отскочивши в противную сторону, говоришь от запада; и простому человеку стыдно так говорить; вместо того, чтоб противопоставить нам обычай, преданный св. отцами, ты толкуешь о своем застарелом обычае и о новшествах, обретающихся неосмотренно в новосочиняемых ваших книгах. Изъяви нам все искренно и немедленно, да не обнаружится пред нами твое непокорство и презрение. Или ты один вне власти, нам данной? [...] Коли ты нас о себе не известишь, не смей священнодействовать до совершенного о тебе суда; да знаешь главу и отца твоего и да научишься не быть презорлив и непослушлив к архипастырю своему и восточной церкви святой. Если же будешь согласен с св. восточной церковью и объявишь немедленно свое согласие и единоумие с нами, то священнодействуй невозбранно»²²⁴⁸.

Обставини 1688–1690 рр. єднали гетьмана і старого архієпископа не тільки церковно-політичними справами. У своїх збірках віршів,

проповідей Лазар Баранович сповідував ідеал людини, здатної згуртувати український народ, вказати йому шлях до кращого життя, до національної злагоди ²²⁴⁹.

Боже, дай згоди святої Україні,
Хай Україна у січі не гине! ²²⁵⁰

— такий лейтмотив його поезії «Світ стрясають грози на людськії сльози». Ці рядки співзвучні «Думі» І. Мазепи, якого непокоїло те ж саме:

Жалься, Боже, України,
Що не вкупи має сини! ²²⁵¹.

Гетьман, маючи велику бібліотеку, поповнював її всіма книжковими новинками. Завдяки ж Л. Барановичу — книговидавцю, автору понад 1500 віршів ²²⁵², Чернігів у другій половині XVII ст. подарував світу найбільшу кількість поетичних збірок українських літераторів. На початку 1689 р. І. Мазепа відвідав Чернігів і був посвячений у проблеми Чернігівської друкарні, де якраз помер управитель Лукаш і припинилося книгодрукування. У посланні від 7 лютого того ж року в Батурин Л. Баранович детально інформував гетьмана про зазіхання на посаду управителя друкарні друкаря-невдахи Семена Ялинського ²²⁵³, про книговидавничі справи. У кінці 1691 р. здоров'я архієпископа погіршилось. І. Мазепа спільно з німецьким Л. Барановичем погодили питання про призначення архієрею помічника щодо управління Чернігівською єпархією.

3 вересня 1693 р., як повідомляє Чернігівський літопис, «Лазар Баранович, архієписком черниговский, умер; жив літ всіх 77, прави престол 37, погребен в катедрі черниговской за лівим крылосом» ²²⁵⁴.

— 12.3. —

УГЛИЦЬКИЙ ФЕОДОСІЙ (ПОЛОНИЦЬКИЙ) (?— 1696)

2 січня 1688 р. помер відомий український письменник, культурний і церковний діяч, ігумен Слєцького монастиря Іоанікій Галятовський. На вакантне місце в обитель Лазар Баранович невдовзі запросив Феодосія Углицького, котрого висвятив в архімандрити ²²⁵⁵. До цього він 24 роки був ігуменом Київського Видубецького монастиря ²²⁵⁶. Його перехід з обителі, яку підняв з руїн, був спричинений швидше за все не стільки прагненням до підвищення, як конфронтацією церковників у Київській митрополії й небажанням підлягати митрополиту Гедеону.

У біографії Феодосія Углицького є ряд моментів, які дають змогу припустити знайомство його та І. Мазепи як спудеїв ще у 1650-і рр. Перед набуттям церковного чину він навчався в Києво-Могилянській колегії за ректорства Л. Барановича ²²⁵⁷. Брат ігумена Євстафій

Полонийський служив у війську гетьмана І. Виговського²²⁵⁸ (Степан Мазепа з сином Іваном Мазепою, як відомо, часто виконували дипломатичні завдання останнього.— *Авт.*) Згодом, 30 березня 1663 р., Ян Казимир надав йому шляхетське звання та герб. Є повідомлення, що і Феодосій теж після навчання спочатку пішов разом з братом під козацькі прапори в українське військо²²⁵⁹. Поразка І. Виговського у 1659 р. змусила багатьох його прибічників по-новому визначитись, пристосовуватись до змінених реалій. Можливо, саме тоді й прийняв чернечий постриг Ф. Углицький. Кандидат І. Виговського митрополит Діонісій Балабан (обраний 6 грудня 1657 р.— *Авт.*) висвятив його в архidiaкони при Софійському соборі. Деякий час молодий церковнослужитель був намісником митрополичого дому. Але переслідування Д. Балабана, якого Москва не визнавала митрополитом, змусила його підлеглого знайти прихисток у Батуринському Крупицькому монастирі. У 1662 р. Ф. Углицького призначено ігуменом Корсунського Онуфріївського монастиря²²⁶⁰.

Ставленник Москви, місцеблюститель Київської митрополії єпископ Мефодій в одному з доносів царям характеризував його як симпатика Польщі, П. Дорошенка та Й. Тукальського²²⁶¹. Останнього всупереч царській волі у 1663 р. обрали митрополитом у Корсунському монастирі²²⁶², де ігуменував Ф. Углицький. Мефодій зазначав, що Феодосій «был в измене и его, епископа, поносил»²²⁶³. Але після арешту у 1664 р. польським урядом Й. Тукальського, внаслідок переслідування православних архієреї Правобережжя шукали захисту на Лівобережжі, у московської влади. Правобережне духовенство йшло на компромісне замирення з одіозною фігурою місцеблюстителя Київської митрополії. Відбулася зустріч Мефодія з ігуменом Феодосієм і єпископ «вини его отдал»²²⁶⁴.

І. Брюховецький, будучи у 1665 р. в Москві, скаржився на місцеблюстителя за те, що той призначив ігуменом Видубецького монастиря відомого царського ворога²²⁶⁵. Вже з цих ранніх біографічних відомостей про Ф. Углицького довідуємося про непрості обставини, в яких формувався характер православного діяча. Про його потенціал як випускника колегії, одного з учасників державницьких змагань за волю України, знав І. Мазепа, а тому, ставши гетьманом, він не випадково, сподіваючись на співпрацю, всіляко сприяв правобережцю. Після відвідин Чернігова І. Мазепа 10 лютого 1689 р. видав універсал, згідно з яким Єлецькому монастирю було надано додатково село Мощенку²²⁶⁶.

На прохання ігумена гетьман дарував духовній обителі право осадити Лемешівку «людми тогочными заграничними»²²⁶⁷. Високі інтелектуальні якості архімандрита виявилися в підготовці за дорученням Л. Барановича відповіді-роз'яснення патріарху Іоакиму про перетворення Святих Дарів²²⁶⁸.

І. Мазепа у 1689 р. взяв Углицького з собою в поїздку до Москви²²⁶⁹. Архімандрит Єлецького монастиря став свідком неприйняття верхівкою московської церкви поглядів, релігійних тлумачень діячів української церкви.

1691 хворий Л. Баранович погодив з І. Мазепою кандидатуру свого наступника. У жовтні того року гетьман звернувся до патріарха Адріана сприяти в затвердженні Ф. Углицького помічником чернігівського архієпископа в управлінні Чернігівською єпархією²²⁷⁰. Це прохання було задоволене в листопаді 1691 р.²²⁷¹ Через кілька місяців І. Мазепа знову писав до патріарха. На його думку, через хворобу Л. Барановича треба «в ту єпархию освятити архієпископа и подати пастыря, сего добродетельнаго, вашему архипастырству ведомаго, а **нами избраннаго** (виділення наше.— *Авт.*), мужа, пречестнейшаго архимандрита Елецкаго Черниговскаго Феодосия Углицкаго»²²⁷², «в божественных книгах искусна»²²⁷³.

Подібними зверненнями гетьман турбував і царів. У Москві 11 вересня 1692 р.²²⁷⁴ Ф. Углицького було висвячено в єпископи, а через два дні, 13 вересня,— в архієпископи Чернігова та Новгородка (Новгорода-Сіверського.— *Авт.*). 9 грудня він відвідав Батурин і подякував своєму покровителю²²⁷⁵.

Після смерті Л. Барановича І. Мазепа прохав царів та патріарха посприяти, аби помічник чернігівського архієпископа очолив єпархію, бо він «своими добротами может украсить церковь и благоусмотрением устроить дел правление»²²⁷⁶. Згодом Москва ствердила кандидатуру висуванця гетьмана²²⁷⁷.

Новий архієпископ енергійно взявся за справи в єпархії. У співпраці з І. Мазепою він пожвавив церковне будівництво. Як дізнаємося з універсалу, тоді «иж мы, гетман, с побожности нашей христианской на местцу, прозываемом Думница, в полку Черниговском, противо места Березной лежачом, на котором появился чудовный Пресвятяя Богородицы образ и многим подает людям исцеления, власным своим коштом постановивши церковь во имя Рождества Пресвятяя Богородицы, из самого фундаменту построивши монастыр, яко для спасения своего до тоей обители купилисмо млын, поля и сеножати и займища околого того местца лежачий»²²⁷⁸. Архієпископ Феодосій освятив гетьманську новобудову в Домницькому монастирі²²⁷⁹. Тоді ж І. Мазепа виділив 10 тисяч золотих на відбудову кафедрального монастиря у Чернігові і 10 тисяч золотих — на завершення добудови Троїцького собору²²⁸⁰. В останньому у 1695 р. архієпископ з нагоди відкриття відстежив урочисту відправу. Ченці Іллінського монастиря були при цьому переселені в новозбудовані келії. Обитель отримала назву Троїцько-Іллінського монастиря. Архієпископ дав лист-благословіння дружині померлого стародубського полковника Семена Самойловича Марії Сулимовій на будівництво жіночого монастиря²²⁸¹.

Доброзичлива духовна атмосфера в єпархії притягувала багатьох православних з Правобережжя та співчуваючих їм. Так, 14 січня 1694 р. до Ф. Углицького звернувся із Смоленського воеводства хорунжий Домінік Полубинський, який вирішив порвати з римською вірою і «привернутися до батьківської релігії»²²⁸². Архієпископ надіслав його прохання гетьману. Незабаром шляхтич прийняв православ'я в Чернігові, одружився з дочкою знатного товариша Карпа Мокрієвича й отримав посаду городского отамана в Стародубі²²⁸³.

Добродіяння Феодосія Углицького не завершилися з його смертю 5 лютого 1696 р. Похований у Борисоглібському соборі, він не раз у наступні століття привертав увагу громадськості. У XIX ст. навіть було заведено книгу про зділення віруючих, які зверталися по допомогу до Ф. Углицького.

9 вересня 1896 р. православна церква проголосила його святим.

— 12.4. —

МАКСИМОВИЧ ІОАНН (1651—1715)

І. Мазепа був безпосередньо причетний до появи ще одного святого. Після смерті Ф. Углицького визначилися три претенденти на посаду керівника Чернігівської єпархії: ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович, архімандрит новгород-сіверський Михайло Лежайський та настоятель Єлецького монастиря Іоанн Максимович. У листопаді 1696 р. ігумен Л. Крщонович «покійно»²²⁸⁴ просив І. Мазепу посприяти йому у здобутті вищої духовної посади: «Не зволь відкинути, ваша вельможність, од своєї патронської та добродійної ласки й мене, найнижчого підніжка свого, який безперервно дбає про панську вашої вельможності ласку»²²⁸⁵. Та уповноважені представники гетьмана 24 листопада 1696 р. обирали зверхником єпархії архімандрита Іоанна Максимовича (Васильківського)²²⁸⁶. Симпатії гетьмана до останнього не випадкові. По-перше, три представники родини майбутнього святого займали впливове становище на Гетьманщині. В універсалі від 1688 р. батька І. Максимовича, Максима Васильківського, І. Мазепа називав «выгодным нам чоловіком і в ділі войсковом около выбранья индукты працюющим»²²⁸⁷. Його син Іван Максимович служив у Гетьманщині охотницьким полковником. Брат останнього Дмитро у Батурині фактично виконував роль скарбника.

По-друге, Іоанн Максимович на той час уже заявив про себе як здібний церковний діяч. Він народився в Ніжині²²⁸⁸. Талановитого випускника Києво-Могилянської колегії керівництво навчального закладу запросило викладати студентам латинську мову²²⁸⁹. Згодом він прийняв чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі й кілька років займав у ньому посаду економа, одночасно будучи проповідником колегії.

У 1678 р. ченці духовної обителі обрали його послом у Москву до царя Федора Олексійовича з проханням, аби останній у разі татарської агресії, якої очікували, відрядив до Києва своє військо і надав прихисток монахам²²⁹⁰. З 1681 по 1695 рр. І. Максимович був намісником Брянського Свенського монастиря, переданого царем у підпорядкування Києво-Печерського монастиря «для тихаго и безмольнаго пристанища в нужное воинских браней время»²²⁹¹. У 1695 р. Ф. Углицький за узгодженням з Батурином запросив його очолити Єлецьку обитель.

По-третє, архієрей імпонував гетьману виразною проукраїнською позицією. Мешканці Брянська, місцеві поміщики скаржились на нього за те, що він вигнав з обителі «священников московских и дияконов и крылошан»²²⁹², а на їхнє місце набрав українців. У монастирі намісник насаджував київські норми співіснування ченців, відправи релігійних обрядів. Крім того, І. Максимович писав вірші, проповіді, що теж багато чого важило для І. Мазепи. Тому гетьман і звернувся 1 січня 1697 р. «от всего тамосущаго жительствова»²²⁹³ у Москву з проханням затвердити свій вибір. Патріарх Адріан висвятив І. Максимовича в архієпископи.

У Чернігові завдяки плідній співпраці з І. Мазепою таланти архієрея набули ще більшого розквіту, насамперед це виявилось у книговидаванні, створенні в єпархії духовно-освітнього центру. На гроші гетьмана і за його благословенням у 1700 р. І. Максимович заснував Чернігівський колегіум. Був збудований навчальний корпус з класами, дзвіницею, трапезною, службами, папірнею для друкарні²²⁹⁴.

І. Мазепі як фундатору першого вищого рівня освітньо-просвітницького центру на Лівобережжі (про його участь засвідчувала закладна дошка, вмурована у стіну навчальної установи) у 1705 р. був піднесений виданий збірник «Зерцало от писания божественного»²²⁹⁵. Гетьману-ктитору з приводу відкриття колегіуму присвячено також п'ять книг, два панегирики²²⁹⁶.

І. Максимович, натхненний започаткуванням «чернігівських Афін», плідно займався віршописанням. Його друковані поетичні твори-книги («Алфавит рифмами сложенный» – 1705 р., «Богородице діво» – 1707 р., «Отче наш», «Осьм евангельских блаженств»²²⁹⁷ – 1709 р.), а також філософська праця «Феатрон»²²⁹⁸ (1708 р.) призначалися передусім для студентів колегіуму і мали ознайомити їх з повчальними легендами, переказами, думками, ідеями. У них він закликав молодь ретельно вивчати надбання предків, батьків²²⁹⁹, а викладачів колегіуму – виховувати у студентів високі почуття, гуманність, любов до ближнього²³⁰⁰.

Авторитетного на Гетьманщині архієпископа, незважаючи на те, що він старався після поразки І. Мазепи засвідчити у віршах свою радість від перемоги Петра I, у 1712 р., коли активізувались репресії проти родин мазепинців, було висвячено тобольським і всього Сибіру митрополитом.

Старого архієрея, брата якого та племінник взяли участь у повстанні І. Мазепи, фактично в такий спосіб усунули з України. Він потрапив у Тобольськ, де перебували на засланні шведи, чимало родин мазепинців. І. Максимович і на новому місці подібно «чернігівським Афінам» зайнявся впорядкуванням, формуванням Тобольської слов'яно-латинської школи²³⁰¹, яка дала можливість здобути непогану освіту дітям репресованих старшин. За його ініціативою було відкрито православну духовну місію в Пекіні. Не полишав він і літературних справ. У його перекладі 1714 р. вийшла теологічна праця «Іаіотропiон».

Перебування віддалік Батьківщини негативно позначилося на самопочутті митрополита. 10 червня 1715 р. він помер. Російська православна церква у 1916 р. визнала його святым.

— 12.5. —

КРОКОВСЬКИЙ ІОАСАФ
(? – 1718)

С. Величко, занотовуючи в «Літопису» події 1695 року, зазначав: «Гетьман же, за згодою зі згаданим преосвященим отцем митрополитом (В. Ясинским.— *Авт.*) збудувавши в Переяславі великим коштом і старанням чудову кафедральну муровану церкву Вознесіння Господнього, дбав ретельно як у пресвітлих монархів, так і у святійшого патріарха про благословення, щоб при тій Вознесенській церкві в Переяславі було поставлено єпископа, оскільки єпископська кафедра була там з давніх віків»²³⁰². Того ж року, 9 березня, І. Мазепа звернувся до патріарха Адріана з проханням висвятити в єпископи Переяславської єпископії ігумена Миколаївського монастиря і водночас ректора Києво-Могилянської колегії Іоасафа Кроковського²³⁰³. Він повинен був стати головним помічником київського митрополита з огляду на його «старечу неміч»²³⁰⁴. Царі, патріарх дали на це згоду²³⁰⁵. Адріан повідомив В. Ясинського, щоб новообраний архієрей «на оновленому престолі» «був співслужитель престолу Київської митрополії на визначених умовах та на місці, щоб зручніше йому було прислужувати митрополії»²³⁰⁶. З цих переговорів та прохань видно, що І. Мазепа задалегідь дбав передусім про наступника митрополита. Він волів бачити на вищій церковній посаді в Києві людину високоосвічену, філософа, професора. Ректор І. Кроковський 11 січня 1694 р. добився у Москві царської грамоти, аби його Києво-Могилянська колегія була визнана вищим навчальним закладом як для України, так і для Московії, щоб у ній навчали «философской и богословской науке детей великороссийских и малороссийских всяких чинов жителей»²³⁰⁷. Після смерті Мелетія Вуяхевича І. Кроковський з 1697 по 1708 рр. очолював Києво-Печерську лавру²³⁰⁸. Його найбільше захоплення того періоду — друкарство. Архієрей писав передмови до книжок²³⁰⁹, дбав про їх ошатне оформлення. За часів його правління лаврою збудовано нове приміщення для друкарні, він придбав великий друкарський верстат і видав до 40 книг²³¹⁰. Найцінніші з них — «Патерик Печерський» (1702 р.), «Євангеліє» (1707 р.), «Четві-Мінеї» Д. Туптала (1705 р.). Симпатії І. Мазепа до І. Кроковського як церковного діяча вилились у щедрих пожертвуваннях на Лавру. Завдяки фінансовій підтримці гетьмана у 1698–1701 рр. оновлено прадавню Троїцьку²³¹¹ церкву, збудовано церкви Всіх Святих²³¹², Феодосіївську²³¹³, Здвиженську²³¹⁴, зроблені високі кам'яні монастирські мури з вежами (Онуфріївською, Івана Кушника, Малярною, Південною²³¹⁵). Після смерті В. Ясинського за протекцією І. Мазепа у Москві 15 серпня 1708 р. І. Кроковського було висвячено в митрополита²³¹⁶. Він повертався в Гетьманщину у дні, коли український генералітет визначався щодо майбутнього повстання. З'явившись у жовтні 1708 р. у Борзні до «вмираючого» гетьмана, який у такий спосіб відтягував рух решток свого війська на з'єднання з

російським, І. Кроковський був посвячений у плани старшин. Невдовзі після від'їзду І. Мазепа попросив митрополита написати йому листа ніби з підтвердженням, що «оное елеосвящение было»²³¹⁷ (тобто здійснено релігійний обряд над помираючим.— *Авт.*). Це прохання ієрарх виконав. Отриманий лист гетьман відразу направив царю «во уверение о крайней своей немощи»²³¹⁸ і таким чином не виконав наказ іти з полками на з'єднання з армією Б. Шереметьєва.

11 листопада 1708 р. І. Кроковського в супроводі царських наглядачів привезли до Глухова²³¹⁹. Його та інших церковників примусили взяти участь у наспіх організованій церемонії анафемування І. Мазепи. Цікаво, що митрополит не підписав акт вибору гетьмана²³²⁰. Не він, а протопоп А. Заруцький очолив анафемування. Схоже, І. Кроковський чинив пасивний опір царській акції і був задіяний у «театральній виставі» з примусу.

У 1718 р. в Росії викрили протипетровську змову, яку очолював царевич Олексій²³²¹. Багатьох царедворців стратили. За підозрою в підготовці заклоту був заарештований й І. Кроковський, бо він не тільки листувався з царевичем, а й скликав опозиційний до церковних реформ Петра I Собор українських ієрархів²³²². Митрополита намагалися доставити в Петербург²³²³. Якийсь час арештанта утримували в Архангельському монастирі, де він і помер²³²⁴. Митрополита поховали у Тверському Преображенському соборі.

— 12.6. —

ОДОРСЬКИЙ ГЕДЕОН

У Крупицькому Батуринському монастирі, розташованому поблизу гетьманської столиці, гетьман говорив, постійно брав участь у хресному ході 9 травня²³²⁵. У духовну обитель призначались настоятелі за узгодженням з ним. У квітні 1704 р. архімандритом монастиря став Г. Одорський. Родом він був з Білорусі, народився у Вітебському воєводстві²³²⁶. Його батько, стольник і городничий, Данило Довмонт Одорський, на початку 1688 р. переїхав у Київ під протекторат гетьмана І. Мазепи²³²⁷. До цього часу Г. Одорський, вірогідно, закінчив Львівську єзуїтську колегію й навчання в Оломоуці (Моравія)²³²⁸.

Прийнявши чернечий постриг, він багато літ був архімандритом уніатського Онуфріївського Михайлівського монастиря Мстиславської єпархії (Білорусь). Після 1686 р. Білоруська православна єпархія була без єпископа, а тому на неодноразові вимоги Москви до Варшави дати дозвіл православним вільними голосами обрати церковного ієрарха, польський король вирішив це питання на свою користь. 20 вересня 1689 р. Ян III Собеський видав уніату Г. Одорському привілей на Білоруську православну кафедру²³²⁹. Його мали висвятити сочавський митрополит Досифей та єпископи — львівський Йосип Шумлянський та перемишлянський Інокентій Вінницький. Проти цього рішуче

виступила білоруська шляхта. Вона поставила Г. Одорському умову: «Если ты хочешь быть нашим православным епископом, то не посвящайся в Польше от тех, кого мы имеем в подозрении относительно их склонности к унии. Тебе следует принять епископское посвящение от нашего православного митрополита, живущаго в Киеве»²³³⁰. Ознайомившись із цими аргументами, польський король дав згоду, щоб його обранець відправився до київського митрополита²³³¹.

Проте з'їзд православних 12 січня 1690 р. не обрав Г. Одорського як уніата в єпископи²³³². Того ж року він переїхав до Києва, де, прийнявши православ'я, став ченцем Києво-Печерської лаври. 1691 р. білоруса призначили тут казнодієм (проповідником.— *Авт.*)²³³³. Під 1693 р. він уже згадується в документах як ієромонах лаври²³³⁴.

Протягом 1693–1697 рр. Г. Одорський мешкав у Москві, звідки повернувся до Києво-Печерської лаври. Московське духовенство надіслало слідом наказ «о самом бдительном надзоре» за ним²³³⁵. Завдяки батьку, який був на службі у І. Мазепи, а також добрій освіті, яку цінував гетьман, і не без протекції останнього 1701 р. Г. Одорський став ректором Києво-Могилянської академії та настоятелем Братського Богоявленського монастиря. При ньому становище святої обителі та навчального закладу значно зміцніло. Велику допомогу у вирішенні економічних проблем академії надав І. Мазепа, який універсалами 1702 р.²³³⁶, 1704 рр. підпорядкував під управління монастиря відібрані раніше маєтності та надав нові. Саме при Г. Одорському восени 1703 р. був закладений фундамент головного корпусу навчального закладу. Гетьман, буваючи в Києві, навідувався сюди, аби пересвідчитись, як витрачаються кошти, виділені ним на будівництво²³³⁷. У 1705 р. Феофан Прокопович був захоплений розмахом зведення нового приміщення:

А з усього найліпше видовище зрію:
Дім учений виводять. О, днів тих блаженних,
О, Росіє! Та ж скільки мужів доброденних
Дім цей створить. Над ними, будовами тими,
Цих хоромин зиждатель Іван всеславний,
Мов накреслений, мріє...²³³⁸

(Переклад Валерія Шевчука)

У 1703 р. за ректорства Г. Одорського в академії навчався племінник І. Мазепи — Андрій Войнаровський, який під час приїзду до навчального закладу дядька з митрополитом, знатними особами виголосив промову²³³⁹.

Після спалення 2 листопада 1708 р. Батурина у Крупицькому Батуринському монастирі драгуни Меншикова провели «спустошувальний обшук»²³⁴⁰. При цьому дзвіниця, настоятельські та братські келії, гостинний двір були вщент зруйновані²³⁴¹.

Г. Одорський, як повідомляє синодик обителі, «неизвестно куда девался, с того времени в сем монастыре архимандрия уничтожена»²³⁴². Незнання місцевих ченців про долю архимандрита було пов'язане, очевидно, з тим, що він якийсь час переховувався, а в 1712 р. був схоплений і засланий в Архангельську губернію разом зі своїм

челядником Іваном Видковським, лохвицьким протопопом Іваном Рогачевським²³⁴³. Вони мали відбути на поселення в Соловецький монастир. Але через сувору зиму затримались в Архангельську. Місцеве керівництво вирішило використати їх з користю для міщан. Як довідуємося з тогочасного документа, «по приговору бывшего вице-губернатора Курбатова велено ему, Рогачевскому, быть в Архангельске префектом во вновь учрежденных школах»²³⁴⁴. Засновником їх і ректором став у 1713 р. Г. Одорський²³⁴⁵.

В Архангельську він написав «Катехизис», положення якого викладав «в школах архангелогородских, в общую пользу всем православным христианом, в искоренении Богу притовнаго расколу, наипаче зде в Примории чрез плевосеятельнаго врага умножившагося»²³⁴⁶.

Помер Г. Одорський, очевидно, на засланні.

— 12.7. —

РОСТОВСЬКИЙ ДИМИТРІЙ (ДАНИЛО ТУПТАЛО) (1651—1709)

Відомий український просвітител, православний святий народився у грудні 1651 р. у Макарові на Київщині в родині козацького сотника Сави Григоровича Туптала²³⁴⁷. І. Мазепа не міг не знати останнього, бо той служив у правобережного гетьмана, був три роки в полоні у Польщі й у 1673 р. відпущений королем, який «дал к Петру Дорошенку листы»²³⁴⁸. Швидше за все гетьман особисто зацікавився з його сином, випускником Києво-Могилянської колегії Данилом Тупталом, раніше 1687 р. Талановитий проповідник-інтелектуал сподобався Івану Самойловичу, який і запросив його в лютому 1679 р. до себе (І. Мазепа у той час був при дворі гетьмана). У Батурині, як зазначав Д. Туптало, він був «весьма милостиво принят»²³⁴⁹. Тут він прожив до вересня 1681 р.²³⁵⁰, у 1682—1683 рр., а потім і в 1686 р. очолював Крупицький Батуринський монастир. І. Мазепа з пошаною ставився до його «послушания писати жития святых»²³⁵¹ і, ставши гетьманом, надавав усіляку підтримку реалізації цієї місіонерської ідеї.

Д. Туптало як висвячений у 1669 р. в диякони митрополитом Й. Тукальським²³⁵² (його не визнавала ні Варшава, ні Москва) був прихильником боротьби української церкви за збереження своєї автономії та самобутності²³⁵³. Він взяв участь у дискусії, ініційованій патріархом Іоакимом з метою звинуватити українських церковників в уніяцтві, на боці київських ієрархів. Ігумен Крупицького Батуринського монастиря Дмитрій Туптало у 1689 р. давав з цього приводу роз'яснення І. Мазепі: «Про форму освячення Євхаристії, чули ми, роздумують грецькі або греко-латинські вчителі в Москві, але цей спір не дійшов до нас. Як ми навчилися від наших Отців, так і ісповідуємо. Бог дасть, під управлінням Вашої Вельможності знаючі й благочестиві люди подадуть про те науку»²³⁵⁴.

Патріарх Іоаким ревниво стежив за ініціативою київських церковних діячів створити найповніше видання життєписів Божих угодників. У 1688 р. він наказав батуринському ігумену повернути у Москву «Життя Святих»²³⁵⁵ митрополита Макарія, інформацію якого Д. Туптало використував для написання «Четьїх-Міней». Перша книга під такою назвою, попри перепони, у січні 1689 р.²³⁵⁶ все ж з'явилась у друкарні Києво-Печерської лаври. Вихід її у світ без відома Москви обурих патріарха. З приводу першого тому «Четьїх-Міней» Д. Туптала він надіслав архімандриту Києво-Печерської лаври Варлааму Ясинському листа з докорами за самовільність. Іоаким зазначав, що «пре-небрегше архипастырское наше повеление, списавше книги сами типом издаете без досмотрения и благословения нашего архипастырского; и сие ваша великия неправда»²³⁵⁷. Патріарх забороняв «до нашого указу под нашим архипасторским запрещением и под церковною казнию тех книг отнюдь не раздавати»²³⁵⁸ і наступні видання здійснювати лише після його попереднього перегляду.

У щоденнику Д. Туптала за 1689 р. є ще один красномовний запис: «Того ж... года, июля 21 дня, с ясновельможным гетманом Иваном Мазепою, выехал я из Батурина в столичный царствующий град Москву. С ним ездил и преподобный отец Иннокентий Монастырский, игумен Кириловский, киевский, и я грешный там же с двумя дияконами, Петром и Ефремом»²³⁵⁹. Тобто це означає, що український зверхник взяв з собою як своїх довірників, так і найосвіченіших представників духовенства для участі в релігійній дискусії з патріархом та його прибічниками. Батуринський ігумен став свідком прокляття свого приятеля І. Монастирського та патріаршого невдоволення. Все ж літописець-подвижник випрохав у Іоакима благословіння «продолжат писания житий святых»²³⁶⁰.

Повернувшись до монастиря, у лютому 1690 р., ігумен усамітнився у скитку біля церкви Святого Миколая²³⁶¹. У 1691 р., як повідомляє він у щоденнику, «соорудил... себе келию новую в пустыне для спокойнейшаго писания житий святых»²³⁶². Наступного року літописець «оставилем игуменство Батуринское для спокойнейшаго житий святых писания и на скитку цалем оселем»²³⁶³.

Д. Туптало був вдячний гетьману за надання обителі земельних володінь, а також права з 1691 р. збирати податок з торговців хлібом у гетьманській столиці²³⁶⁴. Це допомагало йому менше перейматися господарськими справами. Письменник подарував своєму покровителю «Руно Орошенное» 1696 року видання²³⁶⁵. У присвяті, вміщеній у книзі, він висловив подяку гетьману за добудову Троїцького собору, пожертву до нього дорогоцінного кіоту. Саме за правління І. Мазепи ця книжка у 1689, 1691, 1696, 1697 та 1702 рр. перевидавалась у Чернігові²³⁶⁶ і загалом користувалася великою популярністю.

Гетьман допоміг Д. Тупталу реалізувати ще один задум. У Київському Золотоверхому Михайлівському монастирі з 1108 р. перебували мощі Святої Варвари²³⁶⁷. «Генваря 13 дня, во вторник 1693 года,— записав у своїх нотатках літописець,— перенесена бысть славно в монастырь

Батуринський частъ мощей св. великомученицы Варвары самая персь вложенная в серебряный образ. По многому моему молению и старанию немалому ясновельможный Иван Мазепа, гетман их царского пресветлаго величества, отдал оную в монастырь наш»²³⁶⁸.

У 1695 р. за сприяння гетьмана вийшла друга книга «Четѣ-Мінеї». І. Мазепа надіслав її патріархові Адріану, який, на відміну від попередника, позитивно оцінив роботу Д. Туптала. «Похваляє наша мірність добротворців, — писав вищий духовний ієрарх Московії з приводу отримання книги, — хвалимо тих, хто сприяє добру, а найбільше, коли поєднується начало твердого обов'язку, яке ґрунтується в громадянстві добродійністю, — цього мають досягати; так твоя любов, не тільки причетний до цього, але чиниш так часто»²³⁶⁹.

Незважаючи на прагнення Д. Туптала усамітнитись у Кирилівському монастирі, де був архімандритом його однодумець і товариш І. Монастирський, 1694 р. він прийняв запрошення очолити Глухівську Петро-Павлівську обитель. Відспівавши 18 січня 1697 р. у Києві папахиду по І. Монастирському²³⁷⁰, письменник кілька місяців займав посаду останнього. А вже у червні його постановили архімандритом Єлецького монастиря, «дабы таковый благоразумный и трудолюбивый муж паче же рещи, светильним, не был сокрыт под спудом»²³⁷¹. У вересні 1699 р. відбулося нове призначення — Д. Туптало очолив Спасо-Преображенську чоловічу обитель у Новгороді-Сіверському²³⁷². Очевидно, такі часті переміщення були пов'язані з прагненням ченців мати впливового й відомого архієрея, який користувався заступництвом гетьмана. Тільки за два роки управління Єлецьким монастирем Д. Туптало отримав від І. Мазепа 300 золотих, дозвіл на утримання млина біля Копачова, продаж на чернігівських та авдіївських поромних переправах горілки, охоронні маєтні універсали на володіння селами Авдіївкою, Горбовим, Серединкою, Надинівкою та іншими²³⁷³. Великі пожертви на обитель дала і старшина.

Авторитетного просвітителя всупереч його волі царським указом у 1701 р. викликали у Москву і 23 березня висвятили на митрополита тобольського та всього Сибіру. Петро І, побачивши, як він тяжко сприйняв призначення і занедужав, змінив своє рішення. У січні 1702 р. Д. Туптало було направлено у Ростов митрополитом ростовським²³⁷⁴.

Письменник і на чужині продовжив свою просвітницьку працю. На жаль, в Росії були інші умови церковного життя, ніж в Україні. Петро І обклав духовенство непосильними податками, на що митрополит скаржився в одному з листів: «Я, грешный, пришедши на престол ростовской паствы, завел было училище греческое и латинское, ученики поучились года два и больше, и уже начинали было грамматику разуметь недурно; но, попусшением Божиим, скудость архиерейского дома положила препятствие, питающий нас вознегодовал, будто много издерживается на учителей и учеников, и отнято все, чем дому архиерейскому питаться, не только отчины, но и церковные дани и венечные памяти»²³⁷⁵. Про беззаконня, свої образи писав він і С. Яворському²³⁷⁶.

У Ростові Д. Туптало завершив четверту книгу «Четї-Міней» та інші богословські, драматичні твори.

Сумні звістки з України 1708–1709 рр. підірвали його здоров'я, і 28 жовтня 1709 року святий помер.

— 12.8. —

АРХІМАНДРИТ НИКОН

Після призначення Д. Туптала архімандритом Спасо-Преображенського монастиря місце настоятеля в Єлецькому монастирі деякий час було вакантне. Невдовзі ченців давньої обителі очолив архімандрит Никон. Як свідчить донос В. Кочубея на І. Мазепу, настоятель був у дуже добрих стосунках з гетьманом. Останній довіряв йому найпотаємніше. Орієнтовно у 1698–1699 рр. І. Мазепа ознайомив архімандрита Никона зі своєю «Думою» – лаконічним патріотичним маніфестом, у якому образно передано дух, суперечності життя в Україні на зламі XVII–XVIII ст. Головна його ідея – мобілізуюча:

Нуте врагов, нуте быти!
Самопалы набувайте,
Острых шабель добувайте,
А за віру хоч умеріте,
И вольностей бороніте!²³⁷⁷.

В. Кочубей у доносі зазначав, що архімандрит «дал мні оную (пісню.— *Авт.*) и радил в спряту добром держати»²³⁷⁸, «и сказал ему, что ту пісню скомпоновал он, гетман»²³⁷⁹.

Соратник І. Мазепи, вірогідно, був родом з Гадяча²³⁸⁰, бо коли очолював Донський монастир, до нього приїжджав родич, козак Гадяцької сотні Матвій Іваненко²³⁸¹. Також він у Гадяч посилав ієродиякона Спиридона зі служками провідати свояків. Запустілий і занедбаний московський Донський монастир був відроджений на початку 1680-х рр. старанням царівен Катерини та Софії²³⁸².

Першим архімандритом його в кінці 1683 р. став Никон, якого поставив патріарх Іоаким, запросивши в Москву вченого ченця з України. Українець запросив в обитель братію з Києва, Чернігово-Сіверщини. У монастирі також зупинялись для прожиття кийівські вчені-ченці, викликані для організації в Москві освітніх установ²³⁸³.

Діяльний архімандрит випросив у 1684 р. у царів право на риболовлю у річці Камі, подбав про підпорядкування обителі монастиря св. Іакова Чудотворця²³⁸⁴. Усі свої прохання він мотивував тим, що «братии многое число, а во всяких монастырских потребах скудно»²³⁸⁵. За п'ять років його архімандритства монастир обновився, набув авторитету і значущості.

Під час Першого Кримського походу, за велінням царів і за благословенням патріарха, з обителі відправили до війська чудотворну ікону Богородиці. Її супроводжував в Україну архімандрит Никон у

супроводі священників та дияконів²³⁸⁶. Усі вони стали свідками зміщення І. Самойловича й приходу до влади І. Мазепи.

Підтримка архимандритом царівни Софії, С. Медведєва, схоже, загострили стосунки його як представника київської школи православ'я з патріархом. Він був зарахований до противників Петра I²³⁸⁷ і, мабуть, коли побачив, що партія Софії програє, попросився у відставку, на моління до Новгород-Сіверського. 5 вересня 1689 р. його відпустили з Москви, але згодом, за царським указом, повернули з Брянщини і відправили в Тихонову пустинь під Ярославлем, де він деякий час утримувався під караулом²³⁸⁸. Згодом, 23 жовтня, команда Нарішкінних, розглянувши чолобитну запідозреного, відпустила останнього в Україну. Причетність його до місії ченця Донського монастиря Соломона, як свідчать події 1689 р., вельми вірогідна. Нова груба і репресивна влада, нетерпимість патріарха до релігійних поглядів православних українців змусила Никона, як і його братію, засумніватись у недавніх ширих православних захисниках, задуматися про перспективу кабального і нерівноправного союзу України з Московією. Становище обох запідозрених – экс-архимандрита Донського монастиря та гетьмана І. Мазепи – по суті, було однаковим. Недавно приєдна Москва дихала на них ворожим духом.

Повернувшись в Україну, Никон деякий час перебував серед ченців Києво-Печерської лаври²³⁸⁹. І. Мазепа не забув про свого довірника. Уже в 1691 р. ченці Гадяцького монастиря за явною «підказкою» з Батурина обрали Никона своїм настоятелем. Однак новий патріарх Андріан не затвердив їхній вибір. На представлення київського митрополита В. Ясинського він дав таку відповідь: «Никона, бившого зде донскаго монастыря архимандрита, по свидетельству неких к нам, где ли в монастыр в архимандритах быти да не попустиши, и священствовати убо ему, в том сущему виновну, не подобает»²³⁹⁰. Причина такої відмови, як зазначав патріарх, – «свидетельство неких к нам». Він не уточнював, які саме провини мав Никон. На нашу думку, йшлося не про участь його у змові царівни Софії. Саме у 1690–1691 рр. велося розслідування справи Соломона. Російська резидентура в Польщі якраз дізналася, що чернець пішов до Львова з Донського монастиря. Отже, на Никона лягла тінь підозри в організації його місії. У «Літопису» С. Величка у нотатках за 1695 р. згадується особа «строителя печерської лікарні ієромонаха Никона»²³⁹¹, якого І. Мазепа посилав до патріарха Андріана. Незважаючи на сувору заборону з Москви, опального отця невдовзі обрали настоятелем Троїцького печерського лікарняного монастиря²³⁹².

У 1700 р., як довідуємося зі щоденника Д. Туптала, Никон «принял архимандрию Елецкую, Черниговскую, ноямвриа 21 дня, на Введение пресвятыя Борогодицы»²³⁹³. Тобто І. Мазепа (а саме з його відома обирались і призначались на церковні посади в Гетьманщині духовні отці) повернув Никону те становище, яке він займав у Москві. Архимандрит очолював ченців Єлецького монастиря до 1702 р.²³⁹⁴

І. Мазепа видав йому універсал, у якому суворо забороняв монастирським селянам Надинівки переходити в підсусідки до козаків

і не сплачувати податків обителі²³⁹⁵. Далі він переїхав до Новгород-Сіверського у зв'язку з призначенням настоятелем тамтешнього Спаського монастиря. Відомо, що архімандрит Никон після поразки мазепинців у 1709 р. «добровольно уступил архимандрию, будучи хорым»²³⁹⁶.

Помер він 1 лютого 1710 р.²³⁹⁷. У село Шибиринівку згодом віддали його дар з написом: «Сие евангелие всечестнаго отца Никона архимандрита Всемилостиваго Спаса обители Новгородсеверской надано за отпущение грехов его, по смерти его»²³⁹⁸.

— 12.9. —

ЯВОРСЬКИЙ СТЕФАН ІВАНОВИЧ (1658—1722)

Майбутній філософ, поет, церковний діяч, найвірогідніше, народився у селі Явори Турківського району Львівської області²³⁹⁹. Родина Яворських у часи Руїни знайшла прихисток у селі Красилівці, що недалеко від Чернігова. У квітні 1702 р. С. Яворський подарував тамтешній церкві Покрови пресвятої Богородиці Євангеліє «за спасение души родительки своей Ефимии, в том пречестном храме опочивающия»²⁴⁰⁰. Батьки незабаром віддали здібного до навчання сина у Києво-Могилянську колегію. Велику роль у його освіті відіграв ректор, пізніше митрополит В. Ясинський, що, як згадував С. Яворський в одному з листів, «с молодых лет меня выкормил, он меня в научение давал, он до всяких добродетелей мне был предводителем., он десятилетнему моему в школах братских киевских труда был пособником»²⁴⁰¹. Після навчання в Києві талановитий юнак вивчав філософію, теологію у Львові, Любліні, Познані, Вільні. 1685 р. у Чернігові вийшла його книжечка «Геркулес після Атланта»²⁴⁰². Схоже, її автор тоді ще продовжував свої студії. Невідомо, коли саме він повернувся до Києва, де став викладачем філософії і теології. Очевидно, його праця в колегії почалася за правління І. Мазепи. Гетьманові присвячена друга книга С. Яворського «Луна голосу, що волає в пустелі»²⁴⁰³, яка вийшла у Києві 1689 р. Саме тоді І. Мазепі виповнилося 50 років і поет бажав йому перемоги у тільки-но розпочатому Другому Кримському поході:

До звияжного Криму, гнізда, войовниче
Хай гербова, наш вожде, зоря тебе кличе.
Хай сприяє учасно, нехай же так стане,
Як тобі буде в волі, вельможний гетьмане.
Не перо це пророчить, не вірш це віщує —
Це постійно у серці своєму я чую²⁴⁰⁴.

Того ж року І. Мазепа посприяв, аби в колегії було відкрито богословський клас²⁴⁰⁵, учні якого мали вчитися чотири роки. У ньому продовжив навчання племінник гетьмана Іван Обидовський, який у серпні 1691 р. на публічному диспуті успішно захистив Conclusiones

Theologicae²⁴⁰⁶. Разом з ним у вересні того ж року їздив до царів префект з викладачами. У посольській книзі також згадується про приїзд у Москву від київського митрополита вчителя філософії та богослов'я ієромонаха Стефана Яворського для повідомлення государеві про потреби Київської єпархії²⁴⁰⁷. Згодом він став префектом.

Завдяки студіям племінника І. Мазепи у колегіумі, небайдужості гетьмана до поетичної творчості між ним та С. Яворським зав'язалися приятні стосунки.

Префект-поет, читаючи у 1691–1693 р. філософський курс, для обґрунтування своїх тез згадував у ньому й покровителя навчального закладу: «Супозиція є формальною і є заміником слова замість речі, яку означає. Так, людина є розумною істотою. Звідси видно пояснення помилкових (суджень), наприклад: вождь є односкладове слово, а найясніший Мазепа є вождь, отже, найясніший Мазепа є односкладове слово»²⁴⁰⁸. У 1695 р. гетьман прохав С. Яворського та І. Монастирського виїхати до Переволочної і розібратись у конфлікті «поміж священниками і тамтешніми жителями»²⁴⁰⁹. Виконавши це доручення, префект від імені свого та ігумена Кирилівського монастиря поінформував І. Мазепу про примирення сторін і вирішення інших справ. При тому в листі було віддано належну шану гетьманові як керманичу за успіх українського війська в боях під Казикерменом. «...Ти перетворив вигострені шаблі на пощерблені, а знеслій гордїй думі бусурманській мужньо притер роги», – зазначалося в листі²⁴¹⁰.

С. Яворський, схоже, уже був тоді добре шанованим філософом, поетом-проповідником як у Батурині, так і в Чернігові. Саме йому доручили виголосити похвальну промову на похороні архієпископа Феодосія Углицького²⁴¹¹. Фактично він виступив з великим філософсько-богословським трактатом про земне і божественне призначення людини.

Проповідницький дар С. Яворського цінував й І. Мазепа. У 1698 р. гетьман попрохав²⁴¹² його виголосити врочисту проповідь на шлюбній церемонії Івана Обидовського та Ганни Кочубей. Проповідь настільки сподобалася всім присутнім, що керманич України дав кошти, аби її було видано в Чернігівській друкарні. На першій сторінці книжечки «Виноград Христов» вдячний автор зробив припис-присвяту: «Його царській пресвітлій величності війська Запорозького обох сторін Дніпра, гетьману ясновельможному його милості панові Іванові Стефановичу Мазепі, моєму премилостивішому панові і захисникові і благодійникові найсвітлішому»²⁴¹³.

У 1700 р. вирішилось питання про утворення Переяславської єпархії. За погодженням з І. Мазепою митрополит Варлаам Ясинський прислав до патріарха Адріана на затвердження її зверхником дві кандидатури – ігумена Золотоверхого Михайлівського монастиря Захарія Корниловича та Стефана Яворського, який перед цим став ігуменом Микольського пустинного монастиря²⁴¹⁴. Останнього попросили виголосити проповідь на похороні боярина А. Шеїна. Московська верхівка, Петро І були вражені красномовством київського

ігумена і філософа²⁴¹⁵. Цар наказав Адріанові висвятити його архієреєм однієї з російських єпархій. У день посвяти на митрополита рязанського С. Яворський заховався в Донському монастирі й категорично відмовився їхати на церемонію²⁴¹⁶. Зрештою, після втручання царя йому таки довелося підкоритися волі московської влади.

Того ж року помер патріарх Адріан, і Петро I призначив С. Яворського екзархом святішого патріаршого престолу, наглядцем і адміністратором²⁴¹⁷ патріархату. За його сприяння 26 вересня 1701 р. цар видав грамоту про надання Київському колегіуму статусу академії. У тому ж році С. Яворський також очолив Слов'яно-греко-латинську академію в Москві. Він реформував її за зразком вищого навчального закладу, у якому більше десяти років викладав сам. С. Яворський, користуючись наданими повноваженнями, помітно поживавив книгодрукування в Москві. Екзарх запросив у російську столицю для співпраці багатьох здібних українців.

Відірваний від України, С. Яворський дуже тужив за нею. Приїхавши у 1706 р. разом з царем до Києва, він просив, щоб його залишили тут²⁴¹⁸. Але Петро I йому відмовив. Тоді екзарх звернувся до впливового сенатора Тихона Стрешнева, аби той переконав усе ж таки в цьому царя. «Был я у него не один раз,— доповідав Петру I боярин,— и много было с ним разговоров: и милостью твоею я его обнадеживал, и гневом грозил»²⁴¹⁹. С. Яворський у такий спосіб бажав уникнути використання його в інтересах перетворення церкви у ще один слухняний приказ. У нових творах він як філософ-проповідник у завуальованій формі протестував проти підпорядкування церковників світській владі. Зберігся лист екзарха від 19 грудня 1706 р. до Д. Туптала, де красномовними є рядки: «Помолися, святителю Божий за полонених, серед яких і я є»²⁴²⁰. Автор послання скаржився на «нелегкостерпний» спосіб життя у Москві, «що й розум засліпив, і здоров'я відняв, і душу пошкодив... Ось що побуджувало мене шукати Київської кафедри, не заради кафедри, тому що я вже маю кафедру, яка є першою в ієрархічному значенні... Але заради відпочинку і спокійного життя, у яким я зміг би лишити нащадкам який-небудь, бодай незначний твір свого незначного розуму»²⁴²¹.

Однак обставини змушували його всупереч власним поглядам коритися наказам Петра I, бути слухняною маріонеткою в його руках. За царською вимогою він разом з вищими архієреями 12 листопада 1708 р. в Успенському соборі²⁴²² піддав анафемі І. Мазепу. Важливо при цьому зазначити, що С. Яворський, віддалений від Батурина, не був посвячений у плани мазепинців, а тому їх перехід на бік шведів, представників іншої віри, міг сприйняти як відступництво від православ'я. Екзарх був дуже категоричним у відстоюванні релігійних постулатів. Він навіть звинувачував у ересі відомого київського філософа і богослова Феофана Прокоповича, намагався перешкодити його духовній кар'єрі²⁴²³.

У доволі непросту ситуацію потрапив місцеблюститель у 1722 р. Свого часу він благословив у ченці Василя Левіна, якому в монастирі

дали ім'я Варлаама, піклувався про нього. Останній же 19 березня 1722 р. на базарі, залізши на дах однієї з крамниць, почав кричати: «Он не цар Петр, а антихрист, антихрист»²⁴²⁴. На допиті в Преображенському приказі у Москві арештант заявив про свої зустрічі з митрополитом Стефаном, показав його листа й додав, ніби С. Яворський скаржився, що Петро I — іконоборець, що він змушував місцеблюстителя запроваджувати синод і як той пручався. На очній ставці з найвищою духовною особою Росії він підтвердив сказане. Через кілька тижнів після цього зізнання і допиту хворий С. Яворський 22 листопада 1722 р. помер.

— 12.10. —

СТАХОВСЬКИЙ АНТОНІЙ

(орієнтовно 1671, 1672 — 27 березня 1740)

Майбутній святий (канонізований у 1984 році²⁴²⁵) народився в Ріпках²⁴²⁶ на Чернігівщині у родині священника. Орієнтовно у 1693—1695 рр.²⁴²⁷ він завершив навчання в Києво-Могилянській колегії (тобто одночасно з племінником І. Мазепи Іваном Обидовським). Здібного випускника у 1699 р. бачимо кафедральним казнодієм²⁴²⁸ (проповідником.— *Авт.*) І. Максимович призначив його, мабуть, як приятеля гетьманського небожа, з перших днів діяльності колегіуму префектом навчального закладу і своїм намісником.

Антоній Стаховський написав для студеїв курс риторики «Ключ знання» з додатком драми, віршів, кантів²⁴²⁹. Саме в його творох зустрічаємо найбільше поезій, присвячених І. Мазепі, його гербу.

У 1705 р. вийшла книга префекта «Зерцало от писания Божественнаго» з посвятою гетьманові як фундатору колегіуму. Поет не скупиться на поетичну хвалу керманича України:

Милість ясновельможна, пане Іоанне,
Предостойний нам Богом поданий гетьмане,
Хрест, Зоря, також Місяць в тебе є знаменням,
Пристановище звісне, захист на щодення.
Перший взяв ти імення між нас Кавалерства
У свій рід, свому роду славу взяв рицарства.
Діви, старші, юнацтво, наші всі діти —
Ми бажаєм, добро щоб міг ти наслідити.
Успіх май і державствуй на премногі літа,
За труди в нагороду з неба візьмеш світла²⁴³⁰.

(Переклад В. Шевчука).

Чесноти, добродіяння І. Мазепи детально висвітлені і в інших поетичних творах префекта.

У 1709 р. А. Стаховського було висвячено в архімандрити Новгород-Сіверського монастиря. З 1713 р. він став архієпископом чернігівським. У січні 1720 р. ієромонах з Новгорода-Сіверського Порфирій побачив

у небі видіння, яке намалював. Малюнок з літерою П, обличчям, схожим на Петра I, іншими символами²⁴³¹ розповсюдився Гетьманщиною. Якраз у цей час в Україну приїхав О. Меншиков, який, зводячи рахунки з І. Скоропадським за пасивність у вирішенні його земельного спору, надумав оголосити побачене кривою. У листі кабінет-секретарю Олексію Макарову він скаржився на архієпископа Антонія, який нічого не зробив, аби покарати ієромонаха, позбавити його духовного сану. «Но понеже он того не учинил,— зазначав О. Меншиков,— вызволяя себя тем, что будто того, чтоб видимаго плута без семи соборов сана лишити невозможно. Чего ради, да изволите ваша милость о всем, о сем в благовременный час донести его царскому величеству, и что изволит повелеть, прошу нас уведомить»²⁴³².

Архієпископа терміново викликали в Петербург, де він з'явився 1 вересня 1720 р. 14 лютого 1721 р. Синод зробив запит Петру I: «Черниговский архиепископ, ежели получил прощение, во свою ему епархию онаго отпустит ли?»²⁴³³. На цьому зверненні цар поставив красномовну резолюцію: «Лучше определить в Тобольск»²⁴³⁴. Тобто фактично йшлося про заслання архієрея. Уже 5 березня того ж року він був висвячений у митрополита тобольського і Сибіру, а 7 грудня прибув у Тобольськ. Поет і церковний діяч майже двадцять років займався на чужині просвітництвом, пропагандою православ'я. За його сприяння в Іркутську у 1725 р. було відкрито російсько-монгольську школу, яка готувала православних місіонерів для Монголії та Китаю, збільшено термін навчання в Тобольській слов'яно-російській школі, збудовано чимало храмів та монастирів²⁴³⁵.

— 12.11. —

ЩИРСЬКИЙ ІНОКЕНТІЙ (бл. 1650—1714)

Відомий гравер, іконописець доби І. Мазепи Іван Щирський, вірогідно, походив з Чернігова або Чернігівщини, бо, схоже, саме тут здібного юнака помітив Л. Баранович і направив його здобувати освіту у Вільно (1677—1683 рр.)²⁴³⁶. Там він навчався у головного гравера академічної друкарні Олександра Тарасевича²⁴³⁷, був у нього підмайстром. Повернувшись у 1683 р. до Чернігова, І. Щирський віддячив своєму благодійникові, зробивши велику гравюру до його книги «Благодать и истина»²⁴³⁸. Згодом кількома майстерно виконаними гравюрами він проілюстрував великий панегірик Л. Крщоновича, присвячений Л. Барановичу²⁴³⁹.

У 1684—1688 рр. І. Щирський викладав у Києво-Могилянській колегії поетику²⁴⁴⁰. У навчальному закладі він знайшов спільну мову з викладачем риторики С. Яворським, з яким заприятелював. У 1688 р. вони спільно започаткували роботу над поемою-панегіриком «Echo g'osu wo'ajaj' sego na ruszczy», замовленого до 50-річчя гетьмана І. Мазепи

(березень 1689 р.) І. Щирський зайнявся оформленням-ілюструванням твору, а С. Яворський — написанням пишномовного, насиченого метафорами й порівняннями віршованого тексту. Поему, написано напередодні Другого Кримського походу, бо у ній є такі фрази:

«І турецький він (Мазепа.— *Авт.*) гідрі насипле могили,
«До звияжного Криму, гнізда,

войовниче

Хай гербова, наш вожде, зоря

тебе кличе»²⁴⁴¹.

На нашу думку, І. Щирський на прохання гетьмана виготовив його герб. У видрукуваній у Києві поемі «ЕCHO...» гравер художніми засобами виокремив певні гербові деталі, надав їм зображальними засобами додаткового змістовного відтінку. Поетичні рядки С. Яворського — теж своєрідний коментар головних символів герба. Книжечка була гарним подарунком Києво-Могилянської колегії, Києво-Печерської лаври гетьману на ювілей. Автора чудових гравюр тодішня церковна влада, очевидно, за згодою І. Мазепи послала з Л. Тарасовичем у Москву для виготовлення портретів Софії, царів та відомих царедворців²⁴⁴². Вони везли з собою проілюстрований ними панегірик Івана Богдановського «Дари Духа Святого», виданий в Чернігові²⁴⁴³ і присвячений Софії Олексіївні, Іванові та Петрові Олексійовичам.

Граверам не пощастило. Виконуючи замовлення тодішньої правительки Росії Софії, вони оселились у замиському будинку фаворита царівни Федора Шаковитого²⁴⁴⁴, а відтак потрапили в епіцентр інтриги боротьби за владу в Москві. Оскільки Л. Тарасевич та І. Щирський виготовляли портрети противників царя Петра I, то після поразки останніх у вересні 1689 р. граверами теж займалося слідство. Тим паче, що Ф. Шаковитого як головного змовника було страчено.

Очевидно, швидким поверненням в Україну майстри-портретисти зуміли уникнути покарання. Схоже, постриження тоді ж І. Щирського у Чернігові в ченці під ім'ям Інокентія було викликане передусім бажанням сховатися за церковні мури від гніву патріарха Іоакима та партії Нарішкіних²⁴⁴⁵.

Мабуть, новопостриженець певний час займався оформленням церковних книг, які видавались у Чернігові. У 1691 р. він виготовив гравіроване оголошення про диспут племінника гетьмана І. Обидовського²⁴⁴⁶ в Києво-Могилянській колегії.

Живучи в монастирі, І. Щирський проникся подвижницькими прикладами багатьох чернігівських ченців, зокрема Антонія Печерського. Він вирішив відродити у Любечі давній монастир, Антонієві печери. Його задум підтримав ієродиякон Іоан Можевський. У 1692 р. вони прибули до Любеча, щоб відродити святу обитель²⁴⁴⁷. Ченці викопали поблизу давньої Антонієвої печери нову, зробили у ній храм в ім'я Преподобного Антонія²⁴⁴⁸.

Невдовзі подвижники отримали благословення на розбудову монастиря від чернігівського архієпископа Л. Барановича (15 січня 1693 р.),

київського митрополита В. Ясинського (7 серпня 1693 р.), архімандрита Києво-Печерської лаври М. Вуяхевича (21 вересня 1693 р.)²⁴⁴⁹. Відповідний дозвіл «честным отцам иеродиакону Ионе Можиевскому и монаху Иннокентию Щирскому на иноческое уединение житие» дав своїм універсалом від 1 лютого 1694 р. І. Мазепа, «позволяючи оным при том пустинножительнем месту подлуг побожного своего умыслу мешкати, в чем абы им ниоткого надіялася перешкода міти хочем и приказуем»²⁴⁵⁰.

Ченці почали будувати монастир за кілометр від Антонієвої печери на горі Монастирище²⁴⁵¹. Уже під кінець 1694 р. зусиллями їх та будівельників було зведено й освячено дерев'яний храм в ім'я Воскресіння Христового²⁴⁵². Головну роль у розбудові монастиря відіграв І. Щирський, який заробляв гроші на обитель, виконуючи відповідальні замовлення впливової української старшини. Так, гравюру ікони Любецької Богородиці він зробив на прохання переяславського полковника І. Мировича. Під зображенням матері Христа і герба Мировичів є віршовані рядки, написані гравером. У них він прославляє Богородицю образами з гербової символіки полковника:

Сердца едина Богу свойственно се знати
 Но всегда в сердце с Богом зрися его Богоматерь
 Красние вертограда явно показала
 Боже его же дерши... призывала.
 Стрела в сердце впоена яко жезл процветает
 Аронов и сие известно являет
 Же Мировичи в славе будут процветати
 Сердца всех врагов своих сю поражати»²⁴⁵³.

Та найзначнішим замовником ченця-гравера був І. Мазепа.

І. Щирський проілюстрував панегірик П. Орлика «Нірроменес Sarmaski», написаний у 1698 р. на одруження племінника гетьмана І. Обидовського з Ганною Кочубей²⁴⁵⁴. Гравюру з образом пр. Онуфрія художник присвятив І. Мазепі як «великому великого угодника Божия пр. Онуфрия любителю, и любовь свою воздвиженным во память его на стінах Лавры Печерской храмом известившему»²⁴⁵⁵ (гетьман фінансував побудову Онуфріївської церкви.— *Авт.*). Крім того, за три верстви від Любеча І. Щирський заснував скит пр. Онуфрія²⁴⁵⁶.

І. Мазепа ще в 1690-х рр. подарував монастирю слобідку Коломійця, любецьке передмістя Каплицю²⁴⁵⁷. Універсалом від 2 березня 1704 р. гетьман, «міючи всеусердную нашу горливость и тшчаливое з побожности христианской облікованное попечение и у розширеню святой благочестий, яко инший святей обыватели, абы в них всегда не уставала безкровная запас гетмана и все Войско Запорожское приноситься офіра, гетманскими нашими подпомагаем супплементами, так и на сей новореставрованний преподобного отца Антония Печерского монастир Любецкий тих же причин на прошение велебного отца Ино-

кентія Щирського, строителя оного ж, для подпоможения скудостей монастирских надаем село Кукарі недалеко от того монастиря будучое зо всіми до его принадлежними кгрунтами и угодиями»²⁴⁵⁸.

Завдяки благодійництву І. Мазепи, старшин з його оточення у 1701 р. у монастирі освячено муровану Воскресенську церкву²⁴⁵⁹, до якої була повернута старовинна ікона, відновлена І. Щирським. Проте, зокрема, йдеться у грамоті митрополита В. Ясинського. «В Любецком монастыре наново уже сооружена и совершена церковь, — назначается в ній, — отпускаемо из Киева велебного отца Инокентия Щирского, яко усердного и тщательного того месца строителя, который старался прилежно икону чудотворную Пресвятой Девы Богородицы Любецкую отновити и благолепно со трудолюбия своего украсить: простует теде з тою иконою в монастырь Любецкий ж в лето 1701 августа 1 дня...»²⁴⁶⁰.

У кінці XVII ст. І. Щирський став ігуменом обители, яку завдяки І. Мазепі та іншим численним покровителям розбудував. Незважаючи на велику зайнятість господарськими та релігійними справами, він зробив чимало чудових гравюр для церковних книг, храмів. Малював він і фарбами. Під кінець свого життя подвижник віри започаткував і оформив Любецький синодик²⁴⁶¹, який зберіг для майбутнього великий обсяг інформації про чернігівських князів, минуле Чернігово-Сіверщини.

— 12.12. —

ВАСИЛЕВИЧ ВАРЛААМ (? — 1711)

У заснованому І. Мазепою Домницькому монастирі («коштом нашим новофундуячого»²⁴⁶²) став ігуменом його довірник отець Варлаам Василевич. Про нього майже нічого не відомо. Проте, безперечно, гетьманську обитель, яку І. Мазепа взявся самостійно облаштувати «из самого фундаменту»²⁴⁶³, очолила близька йому по духу і задумах людина. Уже в 1696 р. відбулося офіційне відкриття монастиря²⁴⁶⁴, в якому був збудований храм в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці, келії.

Гетьман купив «до тоей обытели... млин, поля и сіножати»²⁴⁶⁵, дозволив побудувати млин на річці Тетиві²⁴⁶⁶, надав «для помогствования в работі монастирской господарской село Дурні в уезді Березанском будучое»²⁴⁶⁷, а також «озера Локнистьянские»²⁴⁶⁸. Варлаам Василевич, за оповідями місцевих жителів, зробив чимало, щоб гетьманська обитель зайняла належне місце серед інших монастирів²⁴⁶⁹. У 1704 р. отець став архімандритом. Він очолив Свято-Троїцький Іллінський монастир у Чернігові²⁴⁷⁰.

1711 р. Варлаам Василевич помер²⁴⁷¹.

КАЛАЧІНСЬКИЙ ПРОКОПІЙ

Як записав у своєму літопису С. Величко, П. Калачинський після навчання в Києво-Могилянській колегії «видіждав для науки з Києва до Польщі»²⁴⁷². Повернувся він в Україну, зрікшись вимушеного уніатства. Ця звістка була приємною для митрополита В. Ясинського. Останній з цього приводу направив давньому знайомому листа, в якому, зокрема, писав: «Я дуже тішуся духовно, що Боже провидіння твою превелебність перенесло, ніби виноградну лозу з Єгипту, від супротивних до саду святої православної церкви, і радий був би мати завше твою превелебність присутньою перед моїми очима, бо, як кажуть, любов перемагає зором, як могутність ділом»²⁴⁷³. Митрополит поінформував про те, що з'явилася «вакансія філософії в колегії», а відтак було б добре, якби колишній її випускник поділився зі спудеями «високістю науки і силою розуму».

З листа дізнаємося, що П. Калачинський перед приїздом до Києва не мав власних книг і цим непокоївся. В. Ясинський на це зауважив, що відсутність своїх підручників не така вже й біда, «оскільки в бібліотеці братської київській повно філософії і друкованих, і навіть писаних»²⁴⁷⁴. Проте, схоже, П. Калачинський усе ж вважав за потрібне мати власні наукові праці, розробки дисциплін. Приступивши у 1691 р. до викладання у Києво-Могилянській колегії, він одночасно розробив два курси лекцій: «Комора ораторського мистецтва кандидатом красномовства в колегіумі Могилянському запропонована 1691 року» та «Підручник риторики для українського риторика, різнобічним матеріалом заповнений, на трибуну Києво-Могилянську представлений 1692 року»²⁴⁷⁵. Під 1693–1695 рр. П. Калачинський згадується як професор філософії, автор курсу «Піраміда наук, на якій усякий інтелект, що випробовує себе в Арістотелевому змаганні, увінчується, запропонована на Києво-Могилянському Олімпі 1693 року, після того, як вічна Мудрість на Олімпі славної Голгофи змагалась біля піраміди Хреста»²⁴⁷⁶.

Талановитий ритор, філософ був помічений у Батурині (на початку 1690-х рр. у колегіумі вчився племінник гетьмана І. Обидовський). У 1696 р. П. Калачинського обрали ігуменом Густинського монастиря²⁴⁷⁷. І. Мазепа посприяв розширенню монастирських володінь, вирішенню будівельних проблем. Схоже, саме за короткий час настоятельства П. Калачинського у Густинському монастирі за кошти гетьмана поживилася реалізація багатьох проектів густинських ченців²⁴⁷⁸.

Ієромонах Мелетій та ієродиякон Арефа 20 жовтня 1766 р. зробили про обитель «Ведомость...», у якій зазначили, що «другу церков каменную во имя Успения Богоматере и при ней трапезу, келарню и другую трапезу малую з сінми, каменние ж, и поварню и хлебню, каменние ж, и льох для содержания варива огородного и хлеба сооружил гетман Иоанн Мазепа»²⁴⁷⁹.

Весною 1697 р. П. Калачинського за погодженням з Батурином призначили ректором Києво-Могилянської колегії, водночас він став професором богослов'я й настоятелем Братського Богоявленського монастиря²⁴⁸⁰. Завдяки співпраці з І. Мазепою йому вдалося поліпшити матеріальне становище спудеїв та професорів²⁴⁸¹. За підтримки гетьмана й митрополита В. Ясинецького П. Калачинський порушив перед Московью питання про перетворення колегії на академію й підтвердження за нею прав вищого навчального закладу²⁴⁸².

І. Мазепа та ректор погодили план будівництва нового двоповерхового корпусу. Його проект відобразив на своїй гравюрі відомий майстер І. Ширський, який виготовив її до дня народження П. Калачинського²⁴⁸³. Реалізувати задум довелося вже наступним керівникам академії.

У березні 1701 р. П. Калачинський склав із себе повноваження ректора й очолив Пустинно-Миколаївський монастир у Києві. Ця обитель була фактично новостворена гетьманом у 1690-х рр. За його кошти у 1696 р. недалеко від Києво-Печерської лаври був збудований великий Микільський собор²⁴⁸⁴. Біля нього постали нові келії, кам'яна дзвіниця у три поверхи²⁴⁸⁵. На нове місце й переселили з «ветхого монастиря Святоникольського»²⁴⁸⁶ ченців. На нашу думку, П. Калачинський очолив «гетьманський» монастир якраз після завершення будівництва і впорядкування території останнього. Ігуменську посаду він обіймав до 1706 р.²⁴⁸⁷ (хоча, можливо, й до 1709 р.). Вказівка З. Хижняк про те, що П. Калачинський повторно очолив Густинський монастир, не підтверджується докладнішими студіями про цю обитель²⁴⁸⁸. Можливо, у ній він закінчив свій життєвий шлях, «маючи 70 чи 80 літ», як простий чернець після подій 1708–1709 рр.

— 12.14. —

БОБОЛИНСЬКИЙ ЛЕОНТІЙ (? – 1717)

Леонтій Боболінський народився у м. Новгороді-Сіверському²⁴⁸⁹. До 1693 р. він закінчив навчання в Києво-Могилянській колегії²⁴⁹⁰. Отже, як її випускник він був знайомий з племінником І. Мазепа І. Обидовським, який саме тоді завершував свої освітні студії в Києві.

Здібний вихованець колегії деякий час ніс у навчальному закладі службу наставника церковної і цивільної історії²⁴⁹¹. Водночас він прийняв чернечий постриг у Києво-Видубецькому монастирі²⁴⁹². У Чернігові 23 квітня 1699 р. він завершив написання історичної праці «Літописець си єсть Кронька з розних авторов и исторыков многих, дыалектом русским єсть написана в монастыру Свято-Троєцком Илинском Черніговском иеромонахом Леонтием Боболінским,

законником монастиря Выдубицького Київського»²⁴⁹³. За традицією тих літ він скопіював і переписав український хронограф другої редакції²⁴⁹⁴, частково доповнивши написане оповіддю про Чигиринські походи 1677 і 1678 рр. та інші події з життя України. На нашу думку, подібна значна робота була узгоджена не тільки з церковними ієрархами, а й з І. Мазепою. Можливо, що одна з копій і адресувалась йому. У цьому впевнює подальше співробітництво Л. Боболинського з соратником І. Мазепи, архімандритом Никоном, з яким вони разом опинились у Новгород-Сіверському монастирі. Тобто це були близькі по духу, інтересам люди.

Частина IV

Позиція
оточення
Гетьмана
в 1707–1709 рр.

Розділ 1

НЕВДАЛА СПРОБА ЗМІСТИТИ І. МАЗЕПУ У 1707–1708 рр.

См

Про донос генерального судді Василя Кочубея на Івана Мазепу написано чимало. Вчинок першого цілий ряд дослідників пояснює прагненням викрити гетьмана як зрадника царя, довести свою вірнопідданість Петру I й помститися за «наругу» над дочкою Мотрею ²⁴⁹⁵. Тим часом уважне вивчення слідчих документів у цій справі, обставин появи чолобитної дають підстави зробити дещо інші висновки щодо мотивів написання викривального документа.

В. Кочубей, насмілившись у серпні 1707 р. послати в Преображенський приказ ієромонаха Спаського монастиря з Севська Никанора з усним донесенням, що «гетман Иван Степанович Мазепа хочет великому государю изменить» ²⁴⁹⁶, дуже ризикував, маючи у своєму розпорядженні куці, легко спростовувані докази для звинувачення свого зверхника. На перший погляд здається, ніби він усе те справді здійснив «по семейной своей злобе» ²⁴⁹⁷. Однак конфлікт між Кочубеями та І. Мазепою через Мотрю розгорівся у 1704 р., тобто на три роки раніше від написання доносу. Після невдалого сватання гетьман не вживав ніяких репресивних дій щодо генерального судді, навіть на час своєї відсутності в Батурині призначав В. Кочубея наказним гетьманом, а 1 січня 1707 р. був у нього на іменинах ²⁴⁹⁸. Й у своєму доносі генеральний суддя оповів про часте чаркування з гетьманом у власному домі або в гетьманській резиденції ²⁴⁹⁹. І. Мазепа при цьому висловлювався відверто, не приховуючи особистих антимосковських оцінок тих чи інших подій, а отже, виходить, не вважав В. Кочубея небезпечною людиною, яка на схилі літ може виступити проти нього.

Обох пов'язувала довгорічна тісна співпраця, служба у гетьманів спочатку П. Дорошенка, а потім І. Самойловича. Автор доносу зробив кар'єру у гетьманських канцеляріях (1681 р. він був призначений реєнтом ²⁵⁰⁰). Звинувачений у зраді царя — на різних військово-

адміністративних посадах у Чигирині, Батурині. За власним свідченням І. Мазепи 1708 р., він «Кочубея с простаго канцеляриста перш писарем енеральным, а потом судиею енеральным учинил, маестностями, денгами, честию и славою в войску Запорожском убогатил»²⁵⁰¹. Уточнимо лише, що генеральним писарем В. Кочубей став усе ж таки в результаті Коломацького перевороту 1687 р. як найактивніший його учасник. У 1691–1692 рр. І. Мазепа звинуватив його через своїх наближених в організації втечі Петрика, шпигунстві на користь Москви. Гетьман, очевидно, мав якісь підозри щодо його недояльності, контактування з опозиціонерами. Зібраного слідчого матеріалу супроти генерального писаря тоді вистачило б не тільки для зняття його з посади, а й для заслання до Сибіру. Проте він залишився на генеральному уряді. Довготривале перебування В. Кочубея в числі провідних урядовців гетьманату не випадкове. Все ж таки це була дуже близька до гетьмана людина, яка багато знала про його таємні плани ще 1689–1693 рр., обговорювала з ним найпекучіші проблеми. Якби генеральний писар належав до опозиційної партії ще з часів початку гетьманування І. Мазепи, він втратив би уряд, як чимало амбіційних старшин уже невдовзі після Коломаку.

Їхнє соратництво не завжди було безхмарним. На нашу думку, несподіване прагнення у квітні 1700 року В. Кочубея піти у відставку²⁵⁰², а згодом його категорична відмова віддати за гетьмана дочку є прямою ознакою великої поінформованості майбутнього донощика в таємних радикальних задумах І. Мазепи, прагнення уникнути відповідальності у разі провалу їх реалізації. Якби Мотря стала гетьманшею, то зміщення її чоловіка обернулося б лихом для всієї великої родини Кочубеїв, маєтності яких були б конфісковані. Саме це, перспектива сибірського заслання, каторги швидше за все змушували Любов Кочубей остерігатись І. Мазепи, дистанціюватись від нього, шукати приводів для перешкоди одруженню дочки з сановитим удівцем.

З цього приводу І. Іскра висловив охтирському полковнику Федору Осипову такі свої міркування: «Теперь Кочубей, отбиваясь от судейства, чтоб ему не быть при гетманской измене, притворился больным и живет в имени своем Диканьке»²⁵⁰³.

Що ж спонукало старого, хворого наказного гетьмана розпочати ризиковану справу? Помста? Прагнення розкрити очі Петру І?

Розгадка на поставлені запитання криється здебільшого у зізнанні на допитах у справі доносу колишнього полтавського полковника Івана Іскри:

«Слышал де он от Кочубея, что советовал он о том с миргородским полковником, со Апостоленком и с Чуйкевичем, с другим судьею, и что по извержению гетмана Мазепы, миргородского полковника желали они учинить гетманом»²⁵⁰⁴.

В. Кочубей також після катувань зізнався: «Предостерег меня от гетманской посылки миргородский полковник»²⁵⁰⁵. Тобто останній сприяв, аби скаржника не схопили за вказівкою І. Мазепи. Петро Яценко, який відвозив донос у Москву, назвав ще одного спільника генерального судді — Івана Черниша²⁵⁰⁶. На очній ставці той мав

підтвердити, «что царский указ (про реорганізацію козацького війська.— *Авт.*) крайне поруган и осмян гетманом»²⁵⁰⁷. Петро I і канцлер Г. Головкін звернули увагу на ці деталі слідства, в яких, власне, й крилася вся суть, і вимагали від гетьмана закути в кайдани миргородського полковника Д. Апостола, а також І. Черниша та відправити їх для подальшого допиту²⁵⁰⁸. І. Мазепа все ж знаходив солідні аргументи, аби не виконати цих розпоряджень. Про це, зокрема, свідчить його відповідь Г. Головкіну, який у свою чергу 9 травня 1708 р. передав її царю: «...Миргородского полковника здесь в войску прежде времени без очевидного обличения взять, ковать и до Киева за караул посылать нельзя никакою мерою, покамест очною ставкою он, полковник, не уличится и не обличится, если он имел какое с Кочубеем в воровстве теперешнем согласие, а наипаче ныне, когда и сам Кочубей зговорил и очистил его, полковника миргородского, от того согласия, и если под сее время, а еще и в войску возмется тот полковник, то может учиниться мятеж и бунт, чего, сохрани Боже, понеже его, миргородского полковника, все в войске почитают и любят, а если его полковника та токмо вина изъясняется, что он перестерег Кочубея от посланных моих, и о том вашей вельможности объявляю, что он то учинил не нарочно, но сталося то з пригоды нечаянно таким образом: когда я, исполняя премошный его царского величества указ собственноручный, послал полковника гадяцкого и полковника компанейского в трисотном числе компани тайно по Кочубея и Искру в полк Полтавский и по отправке той посылки удерживал в себе тот секрет чрез две недели и никому о том указе не объявлял, тогда пришед ко мне господа сотники и полковники при боку моем обретаючиися, донесли мне, что козаки, ходя собранием, и пьяные, и трезвые переговаривают и говорят о некаких противных чести моей плевелах от Кочубея разсеянных, а один из монастыря печерского схимонах муж словом и делом свят, у которого для пользы духовной всегда бывають полковники и старшины, прислал мне осторожность, что от Кочубея приносятся вредительные гонору моему разглашения в народе. Того ради видя я, что воровство Кочубеево и Искрино в явление приходит и предваряя дабы отуды не учинилося какой мятеж, а надеясь, что посланные мои компанею имели уже стать в полку Полтавском, понеже той их посылке уже две недели совершилося, призвал к себе генеральную старшину и полковников, где был и полковник миргородский, объявил им дело и сказал, что по именному его царского величества указу собственноручному послал компанею для зяття Кочубея и Искры. Тогда полковник миргородский пад мне в ноги со слезами учал просить указу листовного к посланным моим, чтобы они зятя его, а сына Кочубеева не брали и не ковали, дабы дочь его не испужалася и от печали не умерла, да и просил дозволения дабы мочно было и ему, полковнику, написать до зятя своего, чтоб он, когда отца будут брать, в то не мешался, который как сам затеял, так чтобы сам и отбывал, а он зять чтоб ехал с своею женою до Сорочинец в дом его полковничий. И по тому его полковника слезному прошению дадем ему до посланных

моих лист, чтобы зятя его не занимали и не возбраняли ехать в Сорочинцы, и ему полковнику позволил до того своего зятя писать, с которым моим листом до зятя, а не до Кочубея послал он полковник слугу своего прямо до маетности Кочубеевой, надеясь, что там уже посланных моих застанет, который слуга не знаючи дела и розминувши с посланными моими (которые за многими переправами а наипаче на реках Днепре, Псле, Ворскле и прочих и обходя прямой тракт для порванных гребель от распаления водного на Лубны, умедлили в том пути), прибежал в маетность Кочубееву до Диканьки и явився во дворе отдал сыну Кочубееву при самом отце от полковника миргородского тестя его лист, а Кочубей письмо то взявши и прочет того ж часу ятса бегству. И того ж дня, которого он с Искрою ушел, нападши посланные мои нечаянно на двор, не застали уже Кочубея и Искры, а посланные за ними вслед гнали даже до Красного Кута, где уже не дерзая без ведома моего им чинить, возвратилися паки до Диканьки в маетность Кочубееву и там взяли было сына его зятя полковника миргородского и лист до него писанный вышеупомянутый, из кармана выняв, ко мне прислали, который у себе имею и ничего в нем противного не обретаю. Толко внутренняя и тайная Бог весть, для сего надобно бы тут Кочубея на очную с ним ставку поставить, которою бы или осудился, или оправдался, а покамест Кочубей придется, приказал я сотникам и полковникам политично миргородского полковника назирать, да и сам недримательное на оною имею око, хотя он еще ничего не знает, кроме того, что Кочубей на пытке был и повинился»²⁵⁰⁹. Чи відповідає істині згадане вище, сказати важко. Ясна річ, І. Мазепі передусім не вигідно було розширювати коло підозрюваних для допитів. Він не знав, що міг посвідчити В. Кочубей. Якщо миргородський полковник підтвердив би сказане генеральним суддею, то справа набула б непередбачуваного для гетьмана результату. Адаже в ході додаткового слідства могли виникнути інші деталі, подробиці, які б справді поставили І. Мазепу в незручне становище. Тому гетьман старався обмежити доступ до російських урядовців важливих свідків, що йому врешті-решт вдалося. Зокрема І. Черниш (Черняк) був «взят и окован»²⁵¹⁰ та відправлений у Білу Церкву²⁵¹¹ до І. Мазепи. Заарештований був сином генерального осавула (1673, 1676–1677), полтавського полковника (1680–1682) Леонтія Черняка²⁵¹². І. Черниш у 1692–1693 рр. вже займав уряд полтавського полкового писаря, а з 1695 р. – полкового сотника²⁵¹³. Як командуючий сотнею, того ж року він брав участь у взятті Казикермена²⁵¹⁴. Ставши згодом військовим канцеляристом, старшина «також по царському указу послан был к солтану турецькому в Царигород и оттуда привез посыланения тогда мирные договори»²⁵¹⁵. Під 1700–1703 рр. мазепинський прибічник згадується як господар Гадяцького замку, а 1705 р. – як «начальник казацкой»²⁵¹⁶. Наблужений гетьмана, однак, незабаром утратив прихильність і заступництво останнього. Амбіційний старшина бажав вищого уряду, ніж займав. Він навіть їздив до Москви і в Посольському приказі всупереч волі Батурина «домогался полковничества стародубского»²⁵¹⁷. Цей вчинок розгнівив гетьмана.

У листі від 16 травня 1708 р. Г. Головкіну І. Мазепа висунув таку аргументацію, чому для допиту «его (І. Черниша.— *Авт.*) в Киев посылатъ не надобно»: «...Понеже он, Черныш, слуга мой дворовой, которой еще в то время, когда был у меня прикащиком, заслужил себе казнь, понеже он обличен был воровством, покрыв у меня и деньги и кобылы войсковые, какие лицом отдал и сидел за то долго в заключении, а потом я, милосердствуя, свободил оного от оков и вину ему отпустил, но он, не благодарен того, посягнул еще и на честь мою. А то мне наитяжше, что не хочет воровства своего признать: многожды спрашивал по указу моему от писаря хорунжего и бунчужного генеральных и дерзновенно отвечает, что готов на тайнах Божественных присягнуть, что нигде никому ничего о гонору моем не говорил и не писал и в помышлении того не имел»²⁵¹⁸. Як видно з вищезазначеного, гетьман не тільки применшив значення арештанта у старшинському оточенні, а й змалював його як злодія, не вартого уваги.

Таким же малоспроможним і невдячним постає в оцінці І. Мазепи полтавський полковник у 1696²⁵¹⁹–1703 рр. Іван Іскра, який був одружений з дочкою полтавського полковника Федора Жученка Параскою²⁵²⁰, сестрою дружини В. Кочубея. Він, як повідомляв гетьман у листі від 1 травня 1708 р. розслідувачам доносу, «за інших гетманов мастерством кушнірским упряднялся, и не токмо сотником, но ни атаманом, ни войтом деревенским не был; а я его и полковником полтавским учинилем, и такожде маетностями, мельницами и собранием многих скарбов в злати и сребрі и денгах удовольствовалем»²⁵²¹.

Подібного І. Мазепа не міг сказати про Д. Апостола. Миргородський полковник у 1707 р. вже достатньою мірою міг претендувати на гетьманську булаву. Авторитет 53-річного полковника, який з 1682 р.²⁵²² очолював Миргородський полк, на Гетьманщині був досить великий. Він брав участь мало не в усіх військових кампаніях за І. Самойловича, потім за І. Мазепи. Завдяки його вмiлому керівництву свого часу козаки взяли Казикермен. У 1701 р. Д. Апостол як наказний гетьман очолив 17-тисячне козацьке військо, яке у Ліфляндії успішно потіснило шведів²⁵²³. І в 1704, 1706 рр. він за наказом гетьмана теж керував українськими полками у складі російських військ. Згадане висунуло його в лідери у старшинському середовищі, яке на початку XVIII ст. прагнуло радикальних перемін на теренах України.

Верхівку Гетьманщини непокоїли наростаючий наступ російського абсолютизму на козацькі вольності, права й водночас слухняне підкорення І. Мазепи царській волі.

Перед початком 1707 р. український генералітет фактично поставив гетьману ультиматум. Миргородський генералітет сказав йому: «Очи всіх на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанем в такой неволи, то и кури нас загребуть»²⁵²⁴. Прилуцький полковник Дмитро Горленко додав: «Як мы за душу Хмельницкого всегда Бога молим и имя его блажим, что Украину от ига Ляцкого освободил, так противным способом и мы и діти наши во вичные роды душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетманства своего по смерти своей в такой неволи оставиш»²⁵²⁵.

Відповідь-реакція на полковницький натиск не могла задовольнити старшин. Про цей епізод так розповідав у своєму листі до С. Яворського П. Орлик: «А когда таковыми переговорами часто ему Мазепі наприкралися, он сказал им теми словами: “Уже я до двору царского величества о таковых обихах и разорениях часто и многократне писал, и если вам угодно, зберіте от себе до царского величества, или ты Прилуцкий їдь, а я от себе с енеральной старшины пошло с тобою Орлика, и буду через вас до царского величества писать и чолом бить, чтоб права и волности наши ненарушима были”. Соизволили на то всі, и надежды были, что он, Мазепа, обещанное исполнит. Но по ніколиких днях предложил нам, будто он о той посылкі до царского величества говорил и совітовал с князем Димитрием Михайловичем Голицином и будто его княжая милость ему говорил, что то діло царскому величеству не угодно будет, и если пошлеш, то и себе біду зділаеш, и их погубиш»²⁵²⁶.

Це пояснення нікого не задовольнило. Воно, по суті, змушувало старшин змиритися з процесами руйнації гетьманату, перетворення його на звичайну російську губернію, зайняти споглядальну позицію і плисти за течією, плин якої визначали московські урядовці. Безсилість, беспорядність гетьмана у стримуванні московської експансії викликали опозиційний щодо нього рух. Радикали старшинського генералітету бажали ризику, негайних дій для звільнення українського народу від нав'язливого патронату Москви.

Саме їх настрій сполучив, зв'язав до купи ситуативні інтереси довкола постаті миргородського полковника. Допити квітня – травня 1708 р. назвали кількох ключових учасників змови – В. Кочубей, В. Чуйкевича, Д. Апостола, І. Іскру, І. Черниша. Але їх, очевидно, було більше. Це можна зрозуміти з наступних рядків листа І. Мазепи до Г. Головкина: «...Он (Апостол.— Авт.) человек заслуженный и от всех полковников старейший, имеющий повагу и любовь у всего войска, до того с генеральными особами як и с полковниками сприятился, понеже Ломиковский обозный и Чуйкевич судья и прилуцкий полковник близкие ему по сынах своих и по его миргородского полковника дочерях сваты, дубенский — дядя, нежинский — швакгер, и другие с ним близки»²⁵²⁷. Тобто претендент на гетьманську булаву без остраху міг вільно обговорювати з багатьма генеральними старшинами, своїми родичами, таку делікатну тему, як зміщення І. Мазепи, не турбуючись про зраду. Водночас це родинне коло, ініціюючи імпічмент гетьмана, погоджуючи власні дії, в особі Д. Апостола бачило свого справжнього лідера.

І. Мазепа розумів, що В. Кочубей діяв не самостійно. Змовники, як повідомляв гетьман розслідувачам справи, «иміли надежду віроятия тому своему ложному оклеветанию, и были такой мысли и чаяния, что по доношению их лжеплетенном, зараз мене всемилостивейший мой царь и государь, его Царское Величество, повелит взять; а они б то тут в Україні тым часом, учинивши бунт и возмущения, поставили себї, по желанию и намерению своем, инного гетмана»²⁵²⁸. Подібним чином

тлумачив він дії донощиків і в листі від 1 травня 1708 р. до Г. Головкина та барона П. Шафірова. У ньому автор зауважував, що донощики «были тоей надїи, что всемилостивеший мой царь и государь... повелит мене для оправдания к себе взят, а тым бы временем они, враги, услыша, что мене уже за малороссийский рубеж завезено, сочиня в Украинї бунт, учинили, по желанию своем инного гетмана»²⁵²⁹.

Та змістити козацького ватажка – а надто І. Мазепу, у вірності якого офіційна Москва не сумнівалась, – було не просто. Опозиційне старшинське угруповання це чудово розуміло. Як правило, попередні доноси, свідчення щодо І. Мазепи поверталися бумерангом на скаржників. І все ж у 1707 р. збіг обставин сприяв виявленню позиції старшинського невдоволення. З листа П. Орлика до С. Яворського дізнаємося, що у квітні 1707 р. І. Мазепа прибув до польової резиденції царя у Жовкву, де 20 квітня відбулася військова рада. «Не знаю ж, – коментував побачене тодішній реєнт Генеральної військової канцелярії, – якое он там міл неуконтентоване, понеже по том совіту ни на обід до царского величества не пошол, а ни у себе ничего через цілий день не їл, и когда мы, старшина енеральная по обыкновению в свое время тогож дня до его пришли, застали его велми сердитого, и нічого болш нам не сказал, кроме тых слов: “Если бы Богу так вірне и радителне служил, получил бых наибольшое мздовоздаяние, а здесь, хотя б в ангела пременился, не мог бых службою и вірностию моею жадного получить благодарствия”. Тое сказавши, велі нам одойти до своих кватер»²⁵³⁰.

Як нам здається, саме тоді гетьману було повідомлено про результати переговорів російських та польських уповноважених щодо повернення Білої Церкви та Правобережної України Польщі і передачу території комісарам Речі Посполитої, «приборкання» правобережних полковників Самуся та Іскри²⁵³¹.

У наступні дні І. Мазепа був до глибини душі обурений О. Меншиковим, який без його відома віддав наказ компанійському полковнику А. Танському вирушати з полком на нове місце²⁵³².

Зі згаданого можна зробити висновок, що позиції гетьмана істотно похитнулися. Петро І та його почет уже не рахувалися з ним із належною повагою, ігнорували його думку. У Жовкві, мабуть, також ішлося про реформування козацького війська на зразок слободських полків, бо саме такий указ невдовзі отримав гетьман. І Мазепа відразу відписав Г. Головкину, що виконати його не може, бо це призведе до заворушень²⁵³³.

Тим часом указ «устранил и раздражил был всіх полковников и старшину», як зазначав П. Орлик²⁵³⁴. Далі останній повідомив, що вони «много роптали и часто собиралися до обозного енерального Ломіковського, а наипаче повседневно до полковника миргородского, у которого и о способах обороны своей совітовали, и пакта Гадяцкие читали, якие тотже полковник миргородский с библиотеки Печерской взял был»²⁵³⁵.

Невдоволені старшини, як бачимо, взяли курс на здобуття Гетьманщині більш вільного, самостійного статусу. Подальша демонстра-

цїйна пасивність, інертність та нерішучість І. Мазепи їх уже не влаштували. А оскільки у Жовкві полковники, генеральні старшини пересвідчилися у тому, наскільки погіршилося ставлення царя до гетьмана та його оточення, зміна лідера постаала на часі. Донос, чолобитна як форма заяви опозиції про бажання перемін — типова практика тієї доби. Іншої узаконеної альтернативи їй не було.

Мазепа, відчувачи невдоволення старшин, заявив у ті дні наблизеним: «Коли хто есть межи вами, жебы в сей час смогл отчизну свою ратовати, то я тому уступлю»²⁵³⁶. Невдоволені не наважилися сказати правду у вічі: дуже важко було спрогнозувати реакцію хитрого зверхника. Мазепа міг спровокувати вияв чїїхось інтересів, а потім нищівно розправитися з опозиціонером. Місія написання доносу у 1707 р. лягла на генерального суддю Василя Кочубея. Є підстави думати, що до цього його підштовхнули змовники як людину, яка тримала образи на Мазепу за дочку, за перешкоди, чинені гетьманом у справі її заручин²⁵³⁷. На початку 1707 р. український зверхник гостро ревниво сприйняв бажання батьків його улюблениці віддати її заміж за сина реєнта Генеральної військової канцелярії Василя Чуйкевича Семена. Він фактично не дав згоди на їхній шлюб²⁵³⁸.

У березні 1707 р. І. Мазепа через непокору генерального судді підписав універсал, який значно обмежував майнові інтереси родини В. Кочубея, зокрема його тестя Ф. Жученка. «Донеслося нам відати, что п. Федор Жученко,— повідомлялося у ньому,— значный товариш войсковой, одобравши наше рейментарское позволение на переселение нескольких людей из маетности своей Жуков в слободу Локошинскую, в милю от города обрїтающуюся, под тім претекстом людей многих значных, войскowych и посполитых, полтавских, до оной слободы, обнадєживаниєм вольностей, на житло звабляет. Также и п. Искра, значный товариш войсковой, мимо волю и позволенье наше, поблизу своего дворца, прозываемого Трибовскаго, не поотдаль города Полтавы, между грунтами міскими слободу,— вольность на нїсколько літ оголосив,— осадил и многих значных людей из Полтавы козаков и посполитых, туда перевабил. Уважаючи пре то, мы тот их п. Федора Ж-ка и п. Ивана Искры неслушный праву посполитому и нам, гетманови, противный, неуложный, самовольный и никогда еще в Малороссийской нашей отчизні небувалый поступок, же чрез тое самовольное слобод, мимо волю и указ наш, без відома и позволенья нашего, для своих приватных пожитков и прихотей, осаживанье, не только явный и публичный наноситя городу Полтаві в людях ущербок и в приходах міських убыток, но и в походах войскowych окажется малолюдствие, когда товариство полтавское, ухилияючись от службы войсковой для вольностей и свободнаго на сей час помішканя, оставивши жилища свои, туда, на слободу, попереходили: даем п. полковнику полтавскому полную мочь и власть и накрїпко приказываем, чтоб такихых легкомысленных людей, которые убїгаючи от повинностей, на ті слободы уходят, не только переймал, грабил, забирал, вязеньем мордовал, киями бил, леч без пощади́ния вішати розказовал. Тїх же

козаков и посполитых людей, которые, уже на помянутыя слободы перейдя, поселились, должен будет сам п. полковник с старшиною своею, туда съѣхавши, оттоль согнать на прежнія их жилища и слободы ті, неправильно поселенныя, уничтожить и впредь не допускать никому там селиться»²⁵³⁹.

Автором останніх різких погрозливих висловлювань, засторог, на думку О. Лазаревського, був реєнт П. Орлик, зять Г. Герцика, який інтригував з колишнім полтавським полковником Ф. Жученком²⁵⁴⁰, бо в тодішній суспільній практиці подібні переселення на слободи так суворо не карались.

Відразу після заручин Мотрі з С. Чуйкевичем у червні 1707 р. на Полтавщині почали насильно повертати зі слобід людей, переселених Ф. Жученком. У листі з Ретиків від 21 червня того ж року генеральний суддя просив сина Василя негайно прибути з гетьманської столиці до нього, бо, як писав він, «маємо скорб немалую», хворість через «гнів рейментарский»²⁵⁴¹. «В Батурині же так справишся, як мы Вам веліли, — зазначав В. Кочубей, — в том надежны естесмо Ласки Божой»²⁵⁴². У Ретиках був священик Святайло²⁵⁴³, посвячений у змову, а відтак терміновий виклик сина, який, очевидно, у гетьманській столиці погоджував контакти зі старшинською опозицією, мав для В. Кочубея важливе значення.

Генеральний суддя та його дружина, затаївши образу передусім за погром батькових слобід, стали зручним інструментом у старшинській інтризі. Послання до Москви ченця Никанора було, так би мовити, пробним каменем імпічменту гетьмана. У разі провалу місії В. Кочубей міг видати свідчення допитаного як брехливі або перебільшені, неправильно трактовані. Певно, не випадково тому чернець розмовляв переважно з його дружиною Любов'ю Федорівною, яка емоційно-осудно розповіла про зверхника України та його зрадливі наміри.

Водночас В. Кочубей та його спільники розраховували на підтвердження у Москві зміни ставлення до гетьмана, а відтак бажаність акції, спрямованої на його зміщення. Сам І. Мазепа відчував серйозну загрозу від амбіційного царського висуванця-фаворита О. Меншикова, який завдяки зусиллям російських дипломатів у кінці 1706 р. отримав у Жовкві диплом від австрійського двору на княжу гідність Римської імперії²⁵⁴⁴, а титул князя Російської держави — 30 травня 1707 р.²⁵⁴⁵. У близькому оточенні гетьман говорив після цього, що «Александр Данилович публично о княжение себе черниговское просил, через которое стелет и готует путь до гетманства»²⁵⁴⁶. Петро I у кампанії 1706 р. мов навмисне підпорядковував козацькі війська О. Меншикову. Про заміри улюбленця царя стати зверхником в Україні свідчили як російські генерали, так і його поведінка²⁵⁴⁷.

Усна інформація з Батурина мала заінтригувати Петра I і дати О. Меншикову, іншим царедворцям козир у руки для усунення небажаного для них авторитетного лідера, з яким потрібно рахуватись у запровадженні адмінреформ на Гетьманщині. Їхніми руками старшина прагнула розчистити поле для приходу до керма в Україні нової

особистості, а відтак і перегляду договірних умов 1687 р., внесення у них радикальних коректив, вигідних Батурину. Невідворотність шведського нашестя сприяла б посиленню позиції української старшини після зміни лідера у стосунках з російською владою. Крім того, з новим гетьманом, Д. Апостолом, у відповідний момент можна було подбати про перспективу України як самостійної держави.

У зв'язку з тривалою відсутністю царя в Москві записаний усний донос ченця Никанора довго лежав без дії. Тільки у грудні з ним ознайомився цар²⁵⁴⁸. Оскільки в доносі не називалося жодних конкретних фактів зради, а лише проглядалась образа на гетьмана, Петро I не надав написаному значення. Він не був посвячений в інтриги О. Меншикова (останній, до речі, теж отримав у лютому 1708 р. одну з копій доносу.— *Авт.*) і відразу визначив адресоване йому звернення як черговий наклеп на вірнопідданого гетьмана.

В. Кочубей, не отримавши з Москви жодного повідомлення про реакцію царя, вирішив повторно послати від себе посланця. Ним став наблизений колишнього полтавського полковника Івана Іскри Петро Яценко.

У січні 1708 р. останній передав царевичу Олексію такі головні пункти звинувачення В. Кочубея:

а) І. Мазепа має зносити з польським королем Лещинським про відрив України від Росії і про підданство Польщі;

б) якось І. Мазепа очікував приїзду до Батурина царя Петра і сподівався свого арешту, тому наказав своїм сердюкам: якщо зчиниться колотнеча в його покоях, стріляти в будь-кого; коли ж приїхав не цар, а урядовець Кікін, І. Мазепа розпустив сердюків;

в) він залякував запорожців царським наміром викоренити їх, чим підбурював останніх проти царя²⁵⁴⁹.

Інші ж подробиці зради генеральний суддя, за свідченням Яценка, мав передати сам.

Розрахунок В. Кочубея на те, що його сигнал стане приводом для розкручування спільно з московськими урядовцями маховика імпичменту гетьмана, не виправдався.

По-перше, Петру I було не до цього. У кінці 1707 р. Карл XII уже розпочав свій похід на Московію. 6 січня наступного року Петро I виїхав у Гродно, куди наближалися шведи. Неспокійно було й на Дону, на півдні України, де розгорталось Булавинське повстання. Ці події, а також хвороба царя (лихоманка) не сприяли реалізації планів опозиції гетьмана. 10 березня 1707 р. Петро I сповістив І. Мазепу, що він «сие дело отложил было до свободного времени»²⁵⁵⁰.

По-друге, і повторні малоконкретні повідомлення від наблизених В. Кочубея не несли переконливих аргументів про зраду. Звинувачення загального характеру лише упевнили царя, що генеральний суддя інтригує проти гетьмана. Визначення Петром I доносу як наклепницького відразу зорієнтувало слідство у відповідному дусі ставитися до 33 доносних пунктів, які виклав письмово і подав В. Кочубей у Вітебську. Розслідування по них фактично не проводилось.

І. Мазепа теж посприяв цьому. Вже 10 січня 1708 р. він послав щедрі гостинці О. Меншикову. «Светлейший Римского и Российского государств Ижерский князь господине мой любезнейший брате, — хитро писав гетьман своєму недавньому кривднику. — Рад бым вседушно як найбільшим зверинним вашой светлости прислужитися половом, но понеже оного за неспособною зимою много не явилосся, убо сколько могло сыскатися посылаю на кухню вашой светлости. А який звер и сколько оного до вашой светлости посылается, о том ваша светлость з розписе известен будеш. Что все прошу вашой светлости благодарне принять, во здравне кушати и мене в непременной своей братерской и благодетельской сохранятьи любве и ласце, которим себе навсегда вручаю и есмь»²⁵⁵¹.

Ще перед прибуттям генерального судді до царських урядовців 24 лютого 1708 р. з Фастова було відраджено до царя гетьманське посольство у складі тільки-но призначеного стародубського полковника Івана Скоропадського, полкових суддів Івана Романовського, Івана Карла, канцеляриста Данила Болбота²⁵⁵². Довірені люди І. Мазепа їхали не з порожніми руками. Як повідомлялося на Бендерській комісії, гетьман «у справі Кочубея дав цареві 2000, Головкіну — 1000, Долгорукову — 600, Шафірову — 500 дукатів»²⁵⁵³.

Крім дарунків, він надіслав їм і нищівні характеристики на скаржників. Так, у посланні до О. Меншикова І. Мазепа писав: «Известую вашой княжой светлости, для информации, что Кочубей исконный мой есть враг, который от начала уряду моего клопотливого гетманского всегда мне был противный и татные подо мною рвы копал, советуя непрестанно з враждебниками моими, якими уже инныи давно, а инныи в недавнем времени поумирали и ищезли. Писал он на мене пашквильные подметные письма, а будучи писарем енеральным, имеючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокграчной болезни, не всегда могу подписавати листов и универсалов, повидавал был лживые некоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою, письма. За якое проступство велел был я его за крепкой взять караул»²⁵⁵⁴.

Матеріальне захоочення Петра I та його наблiжених, компрометуючі матеріали на донощиків, схоже, істотно вплинули на орієнтири слідства. Так, Василь Чуйкевич, який інформував свого свата В. Кочубея про таємні зносини І. Мазепа у Києві з поляками, підозрілі розмови останнього з ними, навіть не викликався (як Д. Апостол) у Вітебськ.

Зрозумівши, що слідчі гнуть свою лінію й фактично стали на захист гетьмана, генеральний суддя взяв вину на себе.

Не знаючи про перебіг розслідування, побоюючись викриття і арешту, І. Мазепа вживав додаткових заходів для утримання своєї влади. У лютому — березні 1708 р., аби сплутати плани опозиції, він захопив ряд старшин призначеннями на відповідальні уряди. Реєнти Генеральної військової канцелярії Пилип Орлик та Василь Чуйкевич стали відповідно генеральним писарем і генеральним суддею²⁵⁵⁵. Київським полковником було призначено Федора Коровченка, а стародубським — Івана Скоропадського²⁵⁵⁶.

Орієнтовно у кінці квітня або на початку травня генеральний обозний І. Ломиковський, полковники Д. Апостол, Д. Горленко, Д. Зеленський після отримання від царя депеші, що донощикам «никакая вера не подается»²⁵⁵⁷, звернулися до гетьмана з проханням, «чтоб и о своей и о общой всіх цілости промышлял, обіщая, при его достоинстві и при обороні прав и волностей войсковых до крове стоять, и в наиболшом нещастю не отступать его, яко вожда и рейментара своего»²⁵⁵⁸. Старшинами була складена присяга, яку гетьман особисто відредагував. У Білій Церкві вони присягнули І. Мазепі «с цілованием креста и Евангелія святаго», а потім він їм²⁵⁵⁹. Ми бачимо, що генералітет, змирившись з реаліями, вирішив продовжити розпочату справу з І. Мазепою, підбурюючи його діяти активніше, наступальніше.

Гетьман, якого вони підозрювали у страхопутстві, непростимій нерішучості, у переломний момент вибору у жовтні 1708 р. у гніві показав їм універсал С. Лещинського²⁵⁶⁰, листи канцлера Яблоновського²⁵⁶¹, підканцлера Великого Князівства Литовського Шуки²⁵⁶², засвідчуючи цим, що таємні зносини про майбутнє України він вів задовго до приходу шведів. Грубість, різкість, підвищений невдоволений тон І. Мазепи при обговоренні з полковниками питання про відхід від Петра I («Для чого вам о том прежде времени відать? Спуститесь вы на мою совесть и на мое подлое розумішко, на котором вы не заведетесь болш»²⁵⁶³; «вы не совітуєте, токмо о мні переговорюете, бери вас чорт!»²⁵⁶⁴) вказує не тільки на напруженість ситуації, а й на те, що промовець уже знав через депеші Г. Головкина головних замовників доносу В. Кочубея, а тому й допускав до них дещо зневажливе ставлення.

1708 р. об'єднав радикалів і великого конспіратора-обережника на вирішення національних завдань. Особисті образи, з'ясування стосунків гетьмана з опозицією відійшли на задній план заради інтересів України.

Очікуваного імпичменту І. Мазепи не сталося. Натомість за наказом царя 14 липня 1708 р. у Борщагівці В. Кочубея та І. Іскру стратили²⁵⁶⁵. Важко погодитися з думкою, що це були «жертви Мазепи»²⁵⁶⁶. Генеральний суддя швидше за все став жертвою ініціаторів зміни гетьмана, їх і його переоцінок реалій власних можливостей. Фактично як урядовець він був маловідомий для Петра I, а тому його зверненням останній не надав великого значення.

Категорична думка історика Я. Тинченка, що «у загибелі української держави Івана Мазепи було також повинне захоплення гетьмана шістнадцятирічною * дівчиною — це факт»²⁵⁶⁷, ефектна, але не відповідає істині.

Не донос В. Кочубея став детонатором організації антимосковського повстання в Україні, а брутальний наступ московського абсолютизму на українську автономію. Гетьман, занепокоєний майбутнім краян, посилає таємних уповноважених до С. Лещинського та шведів

* Це питання, до речі, дискусійне. В. Кочубей у 1708 р. мав уже 68-річний вік. У документах немає повідомлень, скільки років прожила Мотря до 1704 року. Можливо, їй уже було 20–22, а то й більше років.

у другій половині 1707 р. Генеральний суддя ж свідчив про І. Мазепу на допитах лише у квітні 1708 р. До того ж, виступ проти Москви планувався, готувався, організовувався далеко раніше. Він був своєрідним планом-максимумом життєдіяльності Івана Мазепи та й багатьох його співпрацівників.

Донос, а точніше слідство щодо його правдивості, лише ускладнили реалізацію цього задуму, фактично примусили гетьмана приймати остаточне рішення в умовах, коли обставини склалися не на користь його стратегічного плану. Але якщо б у 1708 р. І. Мазепа залишився союзником Петра I, то ім'я гетьмана згадувалося б в іншому контексті. Загибель Батурина надовго зруйнувала надії на визволення, створення самостійної держави.

Водночас виступ мазепинців показав Московії, що Україна – не губернія, у якій можна правити губернаторами, а край, у якому поважають волю, традиції, беруться за зброю, якщо ігноруються, нищаться права людності.

Тому царизм не випадково наважився ліквідувати автономний устрій не у 1708–1710 рр., як намічалось, а в кінці XVIII ст. І в цьому не поразка, а хоча й невелика, але перемога мазепинців.

Розділ 2

АНТИМОСКОВСЬКЕ ПОВСТАННЯ

— 2.1. —

НЕСПРИЯТЛИВІ ОБСТАВИНИ

З листа-сповіді П. Орлика до свого вчителя, місцеблюстителя патріаршого престолу С. Яворського дізнаємося, що польський король Станіслав Лещинський у вересні 1707 р. агітував Мазепу, «чтоб немеренное дело начинал, пока войска Шведские зближаются к границам украинским»²⁵⁶⁸ і в 12 пунктах свого трактату обіцяв народу всілякі блага та вольності. Однак гетьман-реаліст дав йому заперечну відповідь, «что указ его не может исполнить и жадного дела не смеет начинать»²⁵⁶⁹ з шести причин. Одна з них — «Речь Посполитая есть еще раздвоенная и с собою несогласная»²⁵⁷⁰. Він доброзичливо радив йому, перш ніж таке пропонувати, об'єднати Польщу. П. Орлику гетьман пояснив причину таємних переговорів з ворожою стороною наближенням загрози війни і відмови царя дати перед початком бойових дій для захисту України 10 тисяч війська: «И тое меня принудило посылать того ксендза тринитара, капеляна княгини Долской... до Саксонии, чтоб там, видя якую колвек мою к себе инклинацию, по неприятелску с нами не поступали, и огнем и мечем бедной Украины не зносили»²⁵⁷¹. У разі перемоги шведів Гетьманщина без ніяких прав відійшла б до Польщі. І це непокоїло гетьмана. Наближення розв'язки у Північній війні шттовхало його на пошук кращої долі для свого народу.

Влітку 1708 р. війська короля Станіслава Лещинського зазнали тяжких поразок від поляків партії гетьмана Сенявського, козаків, яких направило туди російське командування. Його армія була знесилена і затиснута на півночі Польщі.

Зносили ж із ним, як показує аналіз фактів, Мазепа підтримував не для того, щоб на вигідніших умовах для України «приняти польський протекторат»²⁵⁷². Через маріонеткового короля Польщі він хотів вийти на сильного союзника.

Саме у шведському війську і правителі Швеції гетьман бачив гарантію забезпечення миру в Україні в разі поразки Росії і реалізацію потаємної його мрії — визволення українського народу з-під московського ярма та утворення вільної, незалежної держави. Проте контакту як такого з Карлом XII напередодні середини жовтня 1708 р. не відбулось. Сторони так і не змогли погодити свої дії. Хоча, як свідчать дипломатична пошта тих днів, Карл XII знав від свого ставленика Станіслава Лещинського або княгині Ганни Дольської про таємні наміри керівництва України бути їх союзником. Але шведська сторона на час вступу в Гетьманщину не мала ніякого конкретного договору з мазепинцями, навіть обміну інформацією про погодження дій. Не випадково при звістці про те, що Карл XII повернув свої війська в Україну, Мазепа запально вигукнув у колі своїх наближених: «Диявол его сюда несет! Все мои интереса превратит, и войска Великороссийские за собою внутрь Украины впровадит на последнюю оной руину и нашу погибель!»²⁵⁷³. Несподіваним таке рішення було й для Карла XII, який планував іти напругу на Москву. Через випалені російською армією села шведське військо опинилось у безвиході: у полках почався голод²⁵⁷⁴. 11 вересня 1708 р. біля села Старищі Карл XII, який від самовпевненості ніколи не радився з найближчим оточенням, здивував підлеглих запитанням: куди йти?

«Король одного разу увійшов в мою палатку і сказав, щоб я порадив йому, яким би чином посунути далі армію,— написав у своїх спогадах про це командуючий, генерал-квартирмейстер А. Гилленкрок.— Я відповів: “Не знаючи плану вашої величності і накресленої вами дороги, я не можу повідомити і своєї думки”. Король відповів, що у нього немає ніякого плану»²⁵⁷⁵.

За порадою А. Гилленкрока військо повернуло в Сіверський край. Маємо ще одне важливе свідчення про відсутність договору так гучно розрекламованого Петром І. Головний королівський міністр граф К. Піпер, який потрапив у полон після Полтавської битви, у своїх записках розповідає, як його допитував сам цар. «...Запитав мене Й. Ц. В. *, чи не Мазепа дав причину до того, щоб ми завернули наш марш і пішли дорогою на Україну,— читаємо у його спогадах.— Я запевнив, що ми з ним не мали ніякої, ані найменшої переписки до того часу, як ми прийшли так далеко в Україну, що Й. К. В. стояв йому майже над карком... і він піддався Й. К. В. Цар: “То ви хіба через поляків дістали від нього реквізицію, щоб іти на Україну”. Я: “Ні, се ще менше; Мазепа був нам цілком незнаний до тої хвилі, коли він при названій місцевості прислав svojого посла і через нього предложив Й. К. В., що хоче піддатися Й. К. В.”»²⁵⁷⁶.

* Його Царська Величність.

Не мав ніякого погодженого плану дій Мазепа і зі Станіславом Лещинським. Твердження, що «на початку 1708 р. було укладено угоду, згідно з якою Україна на правах Великого Князівства мала входити до складу Речі Посполитої під гарантом шведського короля»²⁵⁷⁷, не відповідає дійсності. Коли шведи повернули в Україну, полковники Миргородський, Прилуцький і Лубенський, генеральний обозний Ломиковський, як свідчить П. Орлик, нетерпляче звернулись до Мазепа з проханням, щоб «немедленно до короля Шведского посылал с прошением о протекцию поспыхь и старался с ним злучится при границах, чтоб не допустить войск Великороссийских в Украину»²⁵⁷⁸.

Гетьман на підтвердження того, що він ще раніше думав за них і долю України, показав їм майже дев'ятимісячної давності універсал С. Лещинського, «в яком он мужество, храбрость и отвагу Войска Запорожского похваляя, расширением и примножением прав и волностей обнадеживал и отческим сердцем под свою протекцию целый народ пригорнуть обещал»²⁵⁷⁹. Як відомо, Зеленський, що привіз на другий день після Різдва 1708 р. цей документ у Батурин, поїхав у Вінницю без письмової відповіді, певно, з усною відмовою. Бо С. Лещинський намагався ще раз переконати Мазепу перейти на бік шведського короля і повернутися під підданство Речі Посполитої через свого посланця пана Тарло, який 9 червня 1708 р. надіслав йому свого листа. Але гетьман 23 липня дав автору пропозиції відповідь, у якій вдруге скептично оцінив запропоноване, бо, мовляв, польський король сам почуваеться як невільник при шведському королі. Таким чином показаний старшині універсал не був довірливим документом, як його намагаються подати В. Дядиченко, В. Шутей та інші історики. Розсерджена мова гетьмана у тій ситуації («Я по милости Божою маю разум един, ниже вы все»)²⁵⁸⁰, гнів вказують на одне: він вагався, бо серцем відчував, як несприятливо складаються обставини для України і чим може закінчитися раптовий, зненацький перехід до Карла XII з невеликим військом, розкиданим по різних теренах полками. А тому старався збавити азарт полковників, які на ці обставини не зважали, вимагали рішучих дій. Універсалом він їх прагнув якоюсь мірою охолодити, заспокоїти й відволікти від нерозсудливих, поспішних кроків.

Уранці 24 жовтня 1708 р. І. Мазепа, переправившись з полками через Сейм, вважає, спалив мости з попереднім озброєним офіційним життям високопоставленого лакея царського режиму. Ще в суботу, 23-го жовтня, він вів з О. Меншиковим подвійну гру: вислав увечері назустріч йому під Мену російського полковника Анненкова з листом про своє нове місцезнаходження. Насправді ж йому в останні хвилини не потрібний був небажаний свідок. На день-два гетьманська тактика плутала розуміння ситуації вищим російським командуванням.

Виступ із резиденції без попередження на бік шведського війська загалом завершив реалізацію таємного багаторічного задуму Івана Мазепа. Доленосний крок у житті українського народу не був «особистою авантюрою»²⁵⁸¹ гетьмана. Навіть у Коропі І. Мазепу не полишають вагання. Спійманий царськими агентами А. Войнаровський

свідчив на допиті 25 листопада 1716 р., що в цьому містечку «гетьман тоді розмірковував, чи йти йому до короля, чи облишати цей намір. Полковники й Орлик були на нього роздратовані за це, докоряли, що, коли вже маєте намір, те й робіть»²⁵⁸².

Як реаліст Мазепа розумів, що початок військових дій складатиметься не на користь Гетьманщини. Хоча доносу В. Кочубея офіційна Москва ніби не повірила, проте вона вжила заходів безпеки на випадок зради українців. За наказом царя, починаючи з квітня 1708 р., гетьман відіслав у Польщу* Київський, Гадяцький та Білоцерківські полки²⁵⁸³, влітку в Литву** та Білорусь*** – Стародубський, Чернігівський, Ніжинський та Переяславський²⁵⁸⁴. Полтавський полк ще не повернувся з Дону²⁵⁸⁵. Не виконувати вказівок Москви, чинити супротив, хитрувати, коли набула розголосу справа з доносом Кочубея, а військо шведів було далеко, гетьман не міг. А тому військові підрозділи Гетьманщини один за одним ставали під московські прапори й виконували найбільш чорнову роботу у планах царського командування. За потайними ж задумами, якими Мазепа поділився зі своїм генеральним писарем П. Орликом, він вирішив відійти від царя тільки в тому разі, «когда царское величество не доволен будет, не токмо Украины, но и государства своего, от потенции Шведской оборонить»²⁵⁸⁶.

Така ситуація теж ще не настала. Навпаки, під Лісною шведська армія зазнала поразки. Безумовно, все це посилювало вагання Мазепи.

Однак об'єктивно обставини склалися так, що, попри згадані несприятливі для повстання моменти, партія змови проти Петра вже запрацювала на повну силу й не могла відступити від наміченого. Генеральна старшина ще у Борзні радила гетьману, «дабы немедленно до короля Шведского посылать с прошением о протекцию»²⁵⁸⁷. В умовах дії розгалуженої сітки царських агентів-донощиків подальше перебування в невизначеності з чітко виявленим антипетрівським напрямком думок могло призвести до тяжких наслідків. Керівна верхівка Гетьманщини у жовтні 1708 р. жила настільки насторожено-напруженим життям, що будь-який словесний натяк, наказ із царської резиденції сприймала як підступ, хитрість, викриття їхнього задуму. Навіть розширити коло співрозмовників для них було проблематично та й смертельно небезпечно. Не могли прихильники Мазепи й відкрито оголосити мобілізацію за незалежну Україну. Російські гарнізони і війська на терені Гетьманщини швидко б сплутали всі повстанські карти. Тож, заявивши про виступ проти Петра, полковники й генеральні старшини бажали конкретного діла. Вони воліли стояти супроти московського табору, а не бути в ньому, очікуючи несподіваних репресій. Їх тиск, безперечно, став вирішальним у визначенні Мазепи.

25 жовтня 1708 р. гетьман переправився через Десну, за 4–5 кілометрів від Коропа, біля села Оболоння. Разом з ним були його

* У Польщу було направлено 5 тисяч козаків.

** У Литву пішло 4500 городових козаків різних полків та 1600 компанійців.

*** У Білорусь було відіслано 3 тисячі козаків.

однодумці і наближені: генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний суддя Василь Чуйкевич, генеральний писар Пилип Орлик, генеральні осавули Михайло Гамалія та Дмитро Максимович, генеральний бунчужний Федір Мирович, генеральний хорунжий Іван Судима, миргородський полковник Данило Апостол, прилуцький – Дмитро Горленко, лубенський – Дмитро Зеленський, компанійські полковники – Гнат Галаган, Андріяш Малама, Юрій Кожуховський, сердюцький – Яків Покотило, писарі Яків Гречаний, Михайло Ломиковський, Іван Максимович, небіж Андрій Войнаровський, свояк Костянтин Мокієвський, канцелярист Антонович та інші знатні товариші²⁵⁸⁸.

З собою на другий берег Десни І. Мазепа взяв лише 1200 старшин, компанійців і козаків. Про це свідчив спійманий пізніше запорозький отаман Тимофій Полугер, якого Мазепа відрядив з листом до І. Скоропадського. На допиті він зазначив, що з гетьманом переправилась частина полків Кожуховського, Андріяша, Галагана чисельністю не більше тисячі та понад двісті чоловік з Прилуцького, Лубенського та Миргородського полків²⁵⁸⁹. Не розбігається з цим показанням і свідчення на допиті сотника прилуцького полку Корнія Савина, який визначив сили Мазепи «с 3 полки, кумпаншики и их прилуцкого полку сотников 9 человек, а у каждого сотника по 9 человек казаков, и других полков сотники и казаки были же, а сколько человек, не ведает»²⁵⁹⁰. У «тисячи с полторы» оцінює мазепинські підрозділи, що пішли на з'єднання зі шведами, «Журнал или Подденная записка»²⁵⁹¹, яка велась у 1708 р. М. Костомаров, В. Шутой, знаючи ці документи, все ж тенденційно збільшують кількість переправленого війська «від чотирьох до п'яти тисяч»²⁵⁹², щоб потім зробити висновок: мовляв, через три дні, перед зустрічю з Карлом XII, «залишилось у нього, за одними звістками, півтори тисячі чоловік, за іншими – декілька сот, – багато до тисячі. Всі інші накивали п'ятами, зрозумівши, в чому справа і що з ними замишляють творити, не спитавши у них попередньо про бажання»²⁵⁹³.

Російська історіографія взагалі вже з моменту переправи Мазепи через Десну констатує його поразку. І для аргументації використовує приблизні плутані обрахунки – свідчення пізніших свідків, в основному зі шведського боку. Насправді ж, як показують і ті, й інші свідчення, І. Мазепа мав 5–6 тисяч шабель, але (!) під Коропом. Про це, очевидно, інформувалася шведська сторона. Переправляти їх з кіньми одним паромом на другий бік річки не було ніякої рації. Адаже ще з Борзни назустріч Карлу XII направлено посланця від Гетьманщини І. Бистрицького з повідомленням про те, що шведське військо очікується біля Макошиного з багатьма паромами²⁵⁹⁴, тобто на батуринському боці.

Переправа 1200 старшин, компанійців і козаків, очевидно, й так зайняла увесь день 25 жовтня. Непереправлене військо не було залишене напризволяще – воно, забезпечивши охорону гетьману і старшинам, за наказом командування повернулося в Батурин. Тепер охорону

І. Мазепі міг забезпечити і Карл XII. Ще 25 жовтня, коли до Батурина приїжджав О. Меншиков, у фортеці не було Прилуцького, Миргородського і Лубенського полків. А вже під час облоги гетьманської столиці – 31 жовтня – 2 листопада – маємо відомості про їхнє перебування у складі залоги.

На другому березі Десни, як оповідає «Історія Русів», гетьман поставив перед собою переправлене військо і виголосив перед ним палку промову, в якій виклав основні причини, чому вони сьогодні повинні діяти саме так, а не інакше. Переказ її невідомим автором загалом досить влучно передає патріотичний дух задумів Івана Мазепи, його щирих намірів:

«Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминати. Воюючи між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлучені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. (...) Жереб держав тих визначила наперед доля рішитися в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих? Моє міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли король шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає царя російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство полякам і на волю його створіння та улюбленця, короля Лещинського; і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї та й попередні на тее договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від поляків зазнали з таким горем, що і сама згадка про неї наганяє. А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того... Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен»²⁵⁹⁵.

Гетьман далі проінформував про домовленість*, яку вже ніби уклав раніше з Карлом XII:

«...випросив у нього нейтралітет, себто не повинні ми воювати зі шведами, ані з поляками, ані з великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити государеві»²⁵⁹⁶.

Ця несподівана важлива деталь у намірах гетьмана підтверджується другим достовірним документом. Дізнавшись про спалення Батурина, як пише у спогадах П. Орлик, Мазепа сказав, що планував привести

* Вона укладена пізніше, на зустрічі Мазепи і Карла XII у Гірках, що поблизу Новгорода-Сіверського.

шведське військо у свою резиденцію і там «писать до царского величества благодарственный за протекцию его лист и в нем выписать все наши обиды прежние и теперешние, прав волностей отятие, крайнее разорение и предуготованную всему народу пагубу, а на канец приложить, что мы как свободные под высокодержавною царского величества руку для православного Восточного единоверия приклонились, так, будучи свободным народом, свободне теперь отходим, и за протекцию царскому величеству благодарствуя, не хотим руки нашей на кровопролитие Христианское простирать, но под протекцию короля Шведского совершенного нашего освобождения будем ожидать, которое он... надеемся не войною, но покоем, через трактат получить, будто хотел короля Шведского всякими способами до тогожь с царскими величеством покою преклонять»²⁵⁹⁷.

Таким чином гетьман задумав безкровне здобуття незалежності України. Він розумів, що цей шлях найбільш виграшний, безвтратний і позитивно сприйметься людністю. Головний зміст цієї промови за переказами свідків у своєму щоденнику переповів учасник походу Д. Крман:

«Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату... Навпаки — від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карло ретельно дотримує своє королівське слово, їх не хотітиме залишити, оскільки приймуть його зверхність. Він дотепер постійно перемагає, а він — Мазепа — є вже на порозі смерті, але хоче всі свої сили і всю свою кров пожертвувати на спасіння своєї Козакії. Після цього всі з великою відповідальністю приєднались до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли»²⁵⁹⁸.

Хоч відстань від Оболоння Коропського району до Гірок Новгород-Сіверського району, де розмістилася шведська штаб-квартира, становить приблизно 50 кілометрів і її можна було подолати кінним ходом за 1–1,5 дні, все ж лише 29 жовтня, тобто через чотири дні після переправи, відбулася перша зустріч Івана Мазепи з Карлом XII.

Причини цього зволікання, неспіху знову ж таки спростовують звинування І. Мазепи в попередній договірній постатейній домовленості з Карлом XII. Отримавши від гетьмана і старшин не підписане послання про очікування шведського війська біля Макошина, король не поспішав на з'єднання з українським військом. Його командування не могла не насторожити несподівана поява біля вказаного місця корпусу О. Меншикова. Отже, Мазепа підступно заманював шведів у пастку? Показання розвідки, безперечно, впливало на виникнення подібних підозр.

Рух незначної частини гетьманського війська у напрямку до Орлівки, тобто в бік від Гірок, теж засвідчує, що Мазепа не знав достеменно, де розташована штаб-квартира Карла XII.

Два командири шведських драгунських полків Гієльм і Гіленстєрна, на переговори з якими гетьман послав генерального обозного І. Ломиковського та генерального писаря П. Орлика, були здивовані появою у їхньому розташуванні гетьманців і спершу запідозрили в цьому якийсь ворожий підступ²⁵⁹⁹.

Насторожила полковників і нейтральна позиція, зайнята мазепинцями, коли 26 жовтня на шведські полки напав російський підрозділ і козаки не взяли участі у відбитті атаки²⁶⁰⁰. Це знову ж таки підтверджує попередні наміри Мазепи і його підлеглих: обійтися без братовбивчої крові. Усе це, зрозуміла річ, не прискорило зустрічипорозуміння між двома керманичами. Шведська сторона явно вичікувала і намагалася переконатись у ширості намірів Мазепи.

Шамбелян Карла XII Адлерфельд у своєму щоденнику залишив запис урочистого прийому королем Мазепи. Він повідомив, що гетьмана супроводжували старшини і «біля тисячі козаків»²⁶⁰¹. Перед ним несли знаки його гідності: бунчук і гетьманську булаву. Мазепа виголосив латинською мовою «коротку, але виразну» промову. У ній він просив «прийняти козаків під свій захист і дякував Богу за те, що король вирішив звільнити Україну від Московського іга»²⁶⁰².

Деталізують основні моменти промови інші свідки. Так, хорунжий Петре у своєму щоденнику записав: «Він просив ласки у його Королівської Величності, щоб сей схотів пожалувати мешканців України і не виливати свого гніву над нею, ані над ним самим за те, що аж до цього часу був нашим ворогом»²⁶⁰³. Інший учасник походу Вейге зазначав: «Просив дуже покірно, щоб король не виливав свого справедливого гніву, до якого довело тиранське поведіння росіян, на сей край і його мешканців, з огляду на те, що вони досі йшли за ворожими хоругвами не по власній вільній волі, а тільки присилувані до того московським ярмом»²⁶⁰⁴.

З цих документальних повідомлень дізнаємося, що Мазепа, який «висловлювався з таким розумом і мистецтвом», дуже сподобався Карлу XII. Він проговорив про важливі справи з гетьманом з ранку до обіду. Потім для нього, старшин і навіть козаків були накриті столи зі шведськими пригощаннями. Так започаткувався союз між Карлом XII і українцями.

Тоді ж між Україною і Швецією був укладений союзницький договір. Оригінали його не збереглися. До нас дійшли лише копії договірних статей 1710–1711 рр.²⁶⁰⁵, а також рукопис П. Орлика «Вивід прав України», знайдений істориком Ільком Боршаком і опублікований у 1925 р. в Львові. У ньому є угода між Україною і Карлом XII. За нею «Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, Стани України заховать всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами», «нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України»²⁶⁰⁶ тощо. За всіма ознаками, це є дійсний документ, який був вироблений 29–30 жовтня 1708 р. в Гірках

Новгород-Сіверського району. Докази цьому такі: 1) 30 жовтня І. Мазепа писав у листі І. Скоропадському, що у Гірках Король XII «нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією»²⁶⁰⁷; 2) на згадане вказує стаття укладеної угоди: «Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч»²⁶⁰⁸. 30 жовтня Мазепа послав І. Скоропадському наказ здати шведам Стародуб, вигнати московський гарнізон. Батурин ще не був спалений – тому це цілком відповідало реаліям кінця жовтня. Відголосок згаданого договору зустрічаємо в російських джерелах, опублікованих Д. Бутурліним у 1821 р.: «Гетьман Мазепа зобов'язується прийняти Його Величність Короля Шведського в Сіверську область, у якій він є головним начальником, і передати йому Стародуб, Новгород-Сіверський, Мглин, Брянськ та інші всі фортеці сіверські»²⁶⁰⁹.

— 2.2. —

ЗАГИБЕЛЬ БАТУРИНА

Проаналізувавши напрямки руху шведів, Петро I зрозумів, що Карл XII не випадково намагається уникнути бою, залишив у спокої Новгород-Сіверський і спрямовує свої сили до Батурина, де зберігалися великі запаси продовольства, зброї. 30 жовтня 1708 р. у цьому його ще раз переконали О. Меншиков та Д. Голіцин, які, приїхавши у Погребки, відразу доповіли про оперативну обстановку. Дії мазепинців дедалі більше ставали зрозумілішими. Як повідомляє «Журнал або Поденна записка... Петра Великого», невдовзі відбувся «воинский совет, на котором положено, дабы помянутому Князю Меншикову с частию войска ити добывать Батурин, где Мазепины единомышленники Полковник Чечель, да генеральный Есаул Кениксек с Черкассами засели»²⁶¹⁰. Фактично гетьманській столиці був винесений жорстокий присуд. Шоправда, цар не полишав надію на вірнопідданий елемент у Батуринській фортеці. Київський воєвода Д. Голіцин був відряджений поперед О. Меншикова до Батурина з розпорядженням полковнику Д. Чечелю від президента Посольського приказу Г. Головкина «по именованному великого государя указу»: «Понеже ведомость имеем о зближении неприятельском к Десне и о намерении его, переправляясь оную, иди к Батурина, того ради указал великий государь во оной замок для лучшаго отпору неприятелю в тот гарнизон прибавить к малороссийским ратным людям полк великороссийской пехоты, как тож для лучшаго отпору неприятельского и в Стародуб и Новгород-Северский наши великороссийские ратные люди посажены были. И для того оных неприятель и добывать не стал. И того ради надлежит господину полковнику Чечелю в тот замок немедленно великороссийских людей впустить и обще со оным в наступление неприятельское

отпор чинить, к которому замку на выручку сам великий государь со всем войском особою своею быть изволит»²⁶¹¹. Неважко збагнути мирно-ділову тональність написаного — цим посланням у російському таборі прагнули переважити чашу вагань, непевності у батуринському гарнізоні на свій бік.

Прибувши 31 жовтня в першій половині дня до міста-фортеці, Д. Голіцин констатував, що батуринці й залога вжили заходи для посиленої готовності до зустрічі росіян — мости через Сейм були розібрані. Батурин, як повідомляє одне з джерел, «заперся от всех сторон и трох ворот, тилко одни четвертые ворота береговые, что от Сейму, не заперти були»²⁶¹². Вибратись із зачиненої фортеці без дозволу і непоміченим для варти стало практично неможливо.

Усе ж, перепливши човном через Сейм, князь передав наказ царя і Г. Головкина сердюкам, що несли охорону на березі. Він також «пояснил їм усно про Мазепин вчинок і радив їм змиритися»²⁶¹³. Керівництво фортеці не довго вивчало наказ. У відповідь, як дізнаємося з вечірньої депеші Меншикова, «как старшина, так и товарищество единогласно отвещали, что без нового гетмана нас в город не впустят, а гетмана де надлежит им выбирать общими голосами. И пока де швед из здешних рубежей не выпустит, по то время и гетмана им обирать невозможно»²⁶¹⁴.

Повертався Д. Голіцин на другий берег приниженим і наляканим. Його короточасні переговори супроводжувались погрозливими вигуками козаків, а насамкінець — рушничними пострілами услід.

Опівдні біля Сейму почали скупчуватись полки корпусу, що надходили до Батурина. Коли Меншиков віддав їм наказ підійти впритул до мостів, щоб спробувати зробити переправу, «из замку выслали шесть пушек, и оные навели против нас на мосты, которые уже прежде приходу нашего были у них разбросаны»²⁶¹⁵. Це справило враження. Російське військо відступило подалі від берегів.

Невдовзі з фортеці виїхало п'ять вершників і через річку прокричали — пригрозили, щоб Меншиков забирався геть зі своїм військом. Інакше батуринці його «стануть бить»²⁶¹⁶. Командир корпусу попросив прислати для розмови двох-трьох чоловік. Але посланці Чечеля відповіли брутальною лайкою і повернули назад.

«Потом в двух лотках малых переправили мы на ту сторону граннадиров человек с 50, что увидя, те, кои при мостах с пушками стояли тотчас великою тревогою в город побежали и нам мосты очистили, которые направя, стали мы через реку перебиратца, — читаемо у донесенні царю. — И сея ночи совсем переберемся, а в завтра з Божею помощею будем чинить промысл ибо ни малой склонности к добру в них не является, и так говорят, что хотят до последнего человека держатца»²⁶¹⁷.

Меншиков прийшов вершити суд над Батурином з 14 драгунськими полками²⁶¹⁸ свого корпусу, в якому налічувалось від 15 до 20 тисяч драгун²⁶¹⁹. Крім того, поряд з гетьманською столицею

дислокувалось два російські²⁶²⁰ піхотні полки. Київський воєвода Д. Голіцин прибув з Києва під Мену не сам: за наказом царського командування він повинен був з московськими стрілецькими полками та пристойною артилерією рухатися в середину України²⁶²¹. У складі його військових підрозділів налічувалось 5000 вояків²⁶²². Згадані «київські» сили були, очевидно, об'єднані під Меню з корпусом Меншикова, позаяк останній та Д. Голіцин згодом діють разом. Таким чином до гетьманської столиці російське командування стягнуло до 20 полків. Хоч це був значний військовий контингент, О. Меншиков розумів, що БатуриНСьку фортецю так просто здолати неможливо. Це вже її взяття коментувалося дослідниками посиленнями на донос В. Кочубея, який зазначав у ньому, що «Батурин 20 лет стоит без починки и того ради валы около него всоуду осунулись и обвалились»²⁶²³. А відтак, мовляв, це не створювало серйозної фортифікаційної перешкоди для російського війська. Насправді ж у вересні – жовтні 1708 р., перед початком основних бойових дій та при вступі шведів на територію України, фортеця була полагоджена. Про це свідчить і прохання, надіслане тієї пори самим гетьманом до Посольської канцелярії про необхідність поновлення оборонних споруд Батурина²⁶²⁴, і висновок відомого історика-літописця, фахівця фортифікаційних робіт, інженера генерал-майора О. Рігельмана, який у своєму дослідженні написав, що Мазепа резиденцію «поновленням валу і всього міського укріплення укріпив»²⁶²⁵.

Гетьман через постійну участь у бойових діях (тільки за 12 років після приходу до влади він зробив 11 літніх та 10 зимових походів²⁶²⁶) справді не мав достатньо часу, щоб подбати про надійніший захист гетьманської столиці. Проте небезпечна ситуація диктувала скорочасний ремонт усіх оборонних споруд Гетьманщини.

Центральна фортеця була оточена з трьох боків глибоким ровом, земляним валом. З боку річки батуриНСької не чекали серйозної небезпеки.

Тому тут і не будували валу. БатуриНСька фортеця мала, крім цього, ряд потайних вилазок²⁶²⁷, через які можна було зробити несподіваний напад, послати розвідників, вістунів.

Під час облоги, за деякими джерелами, у замку нараховувалось до 315 гармат²⁶²⁸. Але це явне перебільшення. Можливо, стільки одиниць далекобійного на той час озброєння було на рахунку канцелярії генеральної військової артилерії.

Після запеклої битви, спалення Батурина і знищення великих мортир переможці взяли з собою лише 40 гармат²⁶²⁹. За оцінками шведських учасників походу та істориків В. Шутого, М. Павленка, Е. Тарле, гарнізон мав на озброєнні їх 70–80 одиниць²⁶³⁰. У написаному у 1733 р. «Житті Петра Великого» йдеться про «сто добрых пушек»²⁶³¹, знайдених у Батурині. Звезена задалегідь у БатуриНСьку артилерія становила найбільшу загрозу для меншиковського корпусу. У зв'язку з цим О. Меншиков не поспішав розпочинати штурм фортеці, а вперто старався домовитися з «бунтівниками». Продемонструвавши побіля Сейму грізну силу свого корпусу, він направив у фортецю Андрія

Марковича, зятя І. Скоропадського. Той, певно, за якихось обставин потрапив йому під руку і змушений був заявляти про своє вірнопідданство.

З пізнішого доносу Д. Забіли на А. Марковича видно, що останній симпатизував Мазепі ²⁶³², але, обтяжений страхом за сім'ю, виконував волю петрівців як парламентар.

Після переправи через Сейм 50 гренадерів батуринська залога вжила додаткових заходів безпеки. Усі ворота фортеці були зачинені і «завалені землею» ²⁶³³. Посланця підняли на стіну вгору віжками. Дізнавшись про мету появи Марковича в Батурині, обурені козаки і сердюки почали «терзати його і смертю грозити» ²⁶³⁴. І все ж невдовзі його відвели до наказного гетьмана сердюцького полковника Д. Чечеля. Після візиту Марковича напружена обстановка змушувала старшину батуринського гарнізону додатково зважувати негативні фактори небезпеки, що насувалася. Росіяни під вечір полагодили мости. Чимало кавалерійських полків, переправившись через Сейм, почали займати порожнє передмістя, оточувати фортецю з усіх боків. Російські солдати заходили в покинуті батуринські домівки, готувалися на ночівлю.

Проаналізувавши з усіх боків небезпечну ситуацію, старшина вирішила схитрувати і зтягнути переговори на свою користь. Вночі до О. Меншикова, який не переїжджав через річку і стояв на хуторі Городищечку (нині куток Матіївки Бахмацького району. — *Авт.*), вистові передали лист «з запевненнями про незмінну, хоча б і зрадив гетман, вірність свою государю» ²⁶³⁵. Батуринці, як видно з донесення царю, «объявляли извычайною своею палитикою, что они при первой своей верности и нас в гарнизон пустить хотят, толко б их свободно совсем выпустить, и на то б дать им на три дни сроку» ²⁶³⁶.

Обурений О. Меншиков, прочитавши послання, усно відмовив командуванню гарнізону в цьому проханні й дав їм для визначення час до ранку ²⁶³⁷.

Вранці Д. Чечель і Ф. Кенігсек відповіли на нічну пропозицію князя рясним залпом гармат. Причому далекобійні були націльні на резиденцію Меншикова. Літописці, сповіщаючи про це, не помиляються. У XIX столітті, як зазначає у своєму історичному нарисі М. Ісаєнко, «в деяких місцях Городищечка, особливо, де тепер город священика О. Беглевського, часто знаходять кремені з рушниць, рештки ядер і навіть цілі ядра, що певним чином виправдовують те повір'я, що на цьому місці була ставка» ²⁶³⁸.

Підпал шквальним вогнем передмістя, в якому розташувались основні сили корпусу, наробив, безумовно, переполоху серед росіян, дезорганізував їхній порядок розміщення.

Звістка змушувала прискорювати події. Затримка корпусу під Батурином ставала небезпечною: шведи могли відрізати його від головних сил Петра. Але ж іти вдень на приступ фортеці — смерті подібно. О. Меншиков, однак, не бажав залишати Батурин непереможеним. Він знову вдався до тактики переговорів. Після того,

як батуринці «посад кругом города зажгли», князь, ніби нічого не сталося, написав відповідь командуванню залоги і послав її з якимсь Зажарським. У посланні він запевнив гарнізон, що ніякої кари нікому не буде.

Відповідаючи на лист Петра I з табору, О. Меншиков так інформує про реакцію захисників фортеці і свої плани у зв'язку з цим: «И Зажарского в крепость впустили и письмо наше в кругу прочли, на что сказали, что отповеди нам чинить неколи. И хотели ево, Зажарского убить, потом выпустили ево вон, сказал ему многими голосами, что мы де здесь помрем, а президиума в город не пустим. И с сея ночи с помощью Божиею будем мы над ними надлежащий чинить промысл»²⁶³⁹. Однак невдовзі цей задум знову довелося змінити. Обставини вимагали від Меншикова рішучих дій.

Московський літописець Іван Желябузький у своїх записках за 1708 рік пише, за свідченнями очевидців, про неприступний батуринський гарнізон: «И он посылал к ним многожды, — констатував окольничий, — чтоб город отперли. И они не послушали, и стали палить из пушек»²⁶⁴⁰.

Невдалі спроби мирним шляхом приборкати захисників міста наштовхнулись на різку реакцію-відповідь. Гарнізон дав зрозуміти: він спроможний дати відсіч навіть такому великому корпусу, кращий шлях і безкровний, — це залишити Батурин у спокої.

Про склад військ в обложеному Батурині залишилось важливе для сучасності свідчення на допиті спійманого канцеляриста: «А в Батуринском де замке ныне войска четыре полка сердюцких, Чечелев, Покотилев, Денисов, Максимов, да казаки городовые полков Миргородского, Прилуцкого и Лубенского; а по сколку которого полку человек о том не знает»²⁶⁴¹. Це повідомлення, на перший погляд, не збігається з донесенням Андрія Кандиби, який інформував царя, що в місті залишено чималу кількість війська і тільки два надійніші піхотні сердюцькі полки²⁶⁴². Пояснити це протиріччя неважко. Після того, як Мазепа 25 жовтня переправився через Десну, з боку Коропа залишилася значна частина війська, за деякими оцінками 5–6 тисяч козаків²⁶⁴³. Як згадував полковник Н. Ілленштїерна, який перший побачив гетьмана та старшин, він дізнався від керманича Гетьманщини, що «його люди, яких було понад 5000, мають залишатися на полі»²⁶⁴⁴. Де ж вони поділись? Чому не переправилась на другий бік?

Річ у тому, що орієнтовно 27 жовтня у Батурин додатково прибуло 5 полків. Нічого дивного, а тим паче фантастичного у факті їх появи у фортеці немає. Мазепа повернув значні сили козаків та сердюків з-під Коропа у свою резиденцію для підсилення залоги.

Козаками керували наказні полковники Іван Ніс, Левон Герцик і, можливо, Антон Гамалія. А це свідчить про те, що вони очолювали не сотні! Підтверджує це й дослідник Прилуччини В. Маценко, який, аналізуючи події 1708 р., зазначає, що полковник Д. Горленко, їдучи у

ставку до Карла XII, залишив полк під управлінням Івана Носа ²⁶⁴⁵. Якщо охотницькі полки налічували у своєму складі в основному по 500–800 чоловік *, то маємо відомості, що, наприклад, Миргородський мав у 1650 р. 3188 шабель ²⁶⁴⁶, у 1723–4386 кінних і 454 піших козаків ²⁶⁴⁷.

Н. Полонська-Василенко обраховує кількість батуринської залоги у 23 тисячі чоловік ²⁶⁴⁸. Це якщо кожен з 7 полків мав би трохи більше як по 3 тисячі військовиків. Та насправді охотницькі полки налічували менше сердюків, компанійців, ніж козацькі. Максимально у залозі фортеці було 2600 сердюків (4 полки по 500–800 сердюків). У похідному варіанті городові козацькі полки під час Північної війни мали в середньому по 1500 козаків, тобто мобілізувались не всі ті, хто був занесений у реєстр як козак. Таким чином у трьох полках – Миргородському, Лубенському і Прилуцькому, – які стали на захист Батурина, разом максимально налічувалось 4500 чоловік ** (3 полки × 1500). Ця кількість козаків плюс два сердюцькі полки (1600) якраз відповідає тим оцінкам війська, що підійшло до Десни, супроводжуючи Мазепу (5–6 тисячам чоловік).

Отже, військовий гарнізон, який спочатку складався з двох сердюцьких полків, гармашів, батуринської сотні (а це десь 1200–1500 чоловік) 1 листопада мав, за нашими оцінками, 7,5–8 тисяч військовиків. Ядро в ньому складали компанійці та сердюки – гетьманська гвардія. Велика артилерія і, безумовно, значні сили батуринського гарнізону давали змогу Д. Чечелю, Ф. Кенігсеку здійснити протягом 24–30 жовтня надійну оборону Батурина, забезпечити неприступність ваів гетьманської столиці. З години на годину батуринці очікували приходу шведських союзників Мазепи. І справді, доля Батурина вирішувалась не тільки в Погребках і на підступах біля фортеці.

Шведське військо, трохи відпочивши у Гірках та навколишніх селах від втомленого і швидкого просування по Сіверщині, зібралось для рішучого кидка – маршу на зимову квартиру до гетьманської столиці. Прискорювало це рішення й оперативне повідомлення про рух корпусу Меншикова. Ще 30 жовтня, зробивши невдалу спробу переправитись біля Комані, Карл XII звелів увечері будувати мости поблизу Мезина ²⁶⁴⁹, але вдарив мороз. Десна вкривалася кригою. Це зашкодило проводити роботи ²⁶⁵⁰. Наступного ранку на місці, де було здійснено спробу переправитися супроти шведів, було виставлено 8 гармат і 4 батальйони генерала Гордона ²⁶⁵¹. Шведи ж на вищому березі поставили 28 гармат у три ряди: їхній вогонь був настільки щільним, що на протилежному рівнинному березі «только в один человек с нуждою за оным бруствером укрыться могли, а в четыре человека стать было не возможно от неприятельской стрельбы» ²⁶⁵².

* Мазепа направив до Пропоївська два полки компанійців, у яких було 1600 чоловік; у Білій Церкві стояв сердюцький полк, у якому налічувалось 800 сердюків.

** Ця цифра більш імовірна. Адже козаків Мазепа скликав для себе, а не для російської армії.

31 жовтня* шведи з допомогою козаків Мазепи виготовили кілька плотів і, прив'язавши канати на іншому березі, почали під прикриттям артилерії по 15–20 чоловік переправлятися. Увечері, коли росіяни послали атакувати ці сили, на другому боці вже було 200 вестландців та 400 фінляндців. Через кілька годин їх переправилось на інший бік Десни ще більше. Зайнявши плацдарм, відстрілявши набої, вони мужньо пішли в багнетну атаку на російських піхотинців²⁶⁵³.

Загалом же протягом цієї та наступних атак з різних сторін (гренадери тричі намагалися скинути противника у воду²⁶⁵⁴), «Гордон втратив тоді до осьмисот чоловік і одержав стільки ж поранених, а з шведського боку втрата склала дві тисячі мертвих та поранених»²⁶⁵⁵. Але армія Карла XII завойовувала дедалі більший плацдарм, усе значніші сили з'являлися на протилежному боці Десни.

Десь о 1–2 годині ночі 1 листопада, дізнавшись про вдачі атаки противника, його вперте і настійливе бажання вийти на Батуринський тракт, цар негайно відправив депешу під Батурин: «Объявляем вам, что нерадением генерала-маера Гордона шведы перешли сюда. И того ради позвольте быть опасны, понеже мы будем отступать к Глухову. Того ради, ежели сей ночи к утру или поутру совершить возможно, с помощью Божиею окончивайте. Ежели же невозможно, то лутче покинуть, ибо неприятель перебираетца в четырех милях от Батурина»²⁶⁵⁶.

Отримавши царський наказ після відправлення свого ранкового донесення, О. Меншиков не міг уродовж цілого дня сидіти, склавши руки. Хоч корпусу й було достатньо для відбиття шведської атаки, але на той час ні він, ні цар не мали повної інформації про сили армії Карла XII.

Вони їх значно перебільшували.

«День пройшов у підготовці до приступу»,— писав відомий російський історик С. Соловйов²⁶⁵⁷. Не згадує про цю добу й М. Костомаров у «Мазепі». Тим часом в історичній літературі маємо цікаве повідомлення про 1 листопада автора «Історії Русів». У ньому мальовничо передано штурм Батурина. Меншиков «прийняв одважний намір узяти його приступом і тому повів відразу війська свої на міські укріплення. Війська Мазепині, що стояли залогою в місті, звані Сердюками і створені з вольниці, а більше з українських Поляків та Волохів, знавши також, чого їм сподіватися треба од військ Царських, боронили місто та його укріплення зі взірцевою хоробрістю та одвагою. Приступи відбивано кілька разів од міських валів, рови міські наповнялися трупами забитих з обох сторін, але битва ще тривала повсюди довкола

* У «Журнале или Поденной записке... Петра Великого» (1770 г.) помилово вказано дату 1 листопада. Мабуть, з урахуванням цього джерела згадана подія так датується в літопису О. Рігельмана та інших історичних дослідженнях. Помилка трапилася тому, що лист Петра I Меншикову про згадану переправу підписаний «Из Субочева, ноября 1 дня час после полуночи». Дослідники датували подію без врахування уточнення, віднесли її на добу пізніше. Про початок переправи 31 жовтня зазначає у своєму щоденнику й учасник походу Петре (ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 7).

міста. Врешті ніч і темрява розвели войовників і Росіяни відступили од міста і перейшли ріку Сейм для зворотнього походу»²⁶⁵⁸. Спростувань цього детального опису штурму фортеці літописцем XVIII століття не маємо. Відсутнє у багатьох російських істориків і посилення на відоме їм джерело. Це дає підставу зробити висновок, що героїчний опір мазепинців навмисне або замовчувався, або цензурувався. Адже він був досить незручним аргументом для імперського трактування подій 1708 р., за яким народ не підтримав задумів Мазепи, практично скрізь осудив його і заявив про відданість царю. Шведський учасник походу Цедергельм у своїх споминах згадував «про першу атаку міста в понеділок (1 листопада.— *Авт.*) з 5000 люду»²⁶⁵⁹.

Логіка ж дій Меншикова після нової депеші царя цілком зрозуміла. На тривалі переговори вже не лишалося часу. Шведи переправляються за 40–50 кілометрів через Десну! Потрібно було негайно прискорювати події. Без великої надії Меншиков послав у фортецю останнього посланця, рядового козака з Кролевця Федора Стожка²⁶⁶⁰ з ультиматумом. Але його вже не вислухали й не відпустили, зразу прикували до гармати. У грамоті, даній Меншиковим Ф. Стожку, сказано, що він був «самовидець» жорсткого бою, «ібо при том времени в оной крепости был» і бачив, як «по оным войскам из Батурина из пушек и из ружжа стреляли»²⁶⁶¹.

Відголоски запеклої битви 1 листопада зустрічаємо й у Чернігівському літопису. У ньому зазначається, що по війську Меншикова «давано огню з гармат велми з Батурина»²⁶⁶².

Тут, певно, згадується руйнівна дія найважчих мортир. Їх робили у Глухові на спеціальному заводі. Ще в XIX столітті у Брянському арсеналі зберігалась 50-пудова гармата з написом «За царства... старанием же и коштом ясновельможного его милости пана Иоана Мазепы, гетмана с войском запорозким»²⁶⁶³. Всі ознаки вказують, що вона стояла у 1708 р. в гетьманській столиці. Адже виготовлена за кошти гетьмана. Важко уявити, яку небезпеку несли випущені з неї ядра.

Хроніст «Картины жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меншикова» писав, що «осаджені в Батурині були віддані Мазепі та Карлу і оборонялись в чеканні їх прибуття відчайо»²⁶⁶⁴.

Цікавий народний переказ записав у 50-х рр. XIX століття П. Куліш у селі Кумейках на Черкащині про героїчний опір захисників гетьманської столиці. Столітній дід Клим Білик розповів йому таке: «Ото, як став бить Мазепа на Царя, то Бог знає, що й робить. Аж на розділ на церкву постягнув у Батурині пушки да бив. Так избив, що вже каже козак (від якого чув переказ оповідач.—*Авт.*) — так наше військо завертілося, що пропадать, та й тільки!»²⁶⁶⁵.

Очевидно, згадана оповідь не містить перебільшення, а базується на реальному фактажі. Адже кам'яні храми фортець мали товсті стіни і під час оборони використовувались для встановлення у вікнах-бійницях гармат. Поруйнована у 1708 р. в замку церква Живоначальної Трійці за описом 1725 р. була «непокрытая, глав окончин и дверей нет, связей

железних в стінах малое число»²⁶⁶⁶. На думку дослідників історико-статистичного опису Чернігівської єпархії, у народній пам'яті вона збереглась як «Мазепин стовп», з якого пізніше «одержано декілька тисяч пудів заліза і стільки ж цегли, що було достатньо для побудови церкви»²⁶⁶⁷. Як бачимо, оборонне призначення храму Живонавальної Трійці явне. З дзвіниці – найвишого місця над округою, – вікон церкви захисники влучно вели обстріл нападаючих.

Здійснивши невдалий приступ, О. Меншикову нічого не залишалось, як покинути гетьманську столицю ні з чим. Полки, отримавши наказ, почали відходити²⁶⁶⁸.

Було б помилково ідеалізувати увесь батуринський гарнізон: зрозуміло, не всі у фортеці дотримувались однієї точки зору в оцінці подій, що відбувалися. Прихід парламентарів, переговори, блокування Меншиковим вісток від Мазепи посилювали невпевненість, побоювання за успіх непокори. Задум гетьмана піти на союз з Карлом XII теж, безумовно, викликав чимало запитань, на які важко було дати відповідь одразу. Адаже шойно перед цим він розсилав укази, «дабы народ в великом был опасени, начаясь к себе силнаго неприятеля шведа»²⁶⁶⁹. Ці настрої, підсилені контрагітацією Меншикова, очевидно, були висловлені при обговоренні старшиною небезпечної ситуації протистояння ще увечері 31 жовтня наказним полковником Прилуцького полку Іваном Носом та мазепинським перекладачем з польської, турецької, татарської і волоської мов Стефаном Зертисем, які не бажали марного кровопролиття з такими ж, як і вони, православними.

Що вони говорили, як переконували (категорично, конфліктно чи помірковано-спокійно) Д. Чечеля, П. Кенігсека, про це не маємо історичних відомостей. Та виявлене ними чітке бажання впустити у Батурин московський корпус поставило керівництво перед необхідністю вжити рішучих заходів. Ймовірно, що І. Ніс, С. Зертис, не знайшовши підтримки у старшини, звернулись напряму до козаків. Панікерські настрої могли заволодіти дедалі більшою частиною залоги. А це б означало, що гарнізон відрікся від свого гетьмана, зрадив гетьманську столицю, яку, за переконанням Чечеля і свідків погромів російського війська на Стародубщині, прийшли палити за наказом царя, щоб нічого не залишити шведам. Тому командування гарнізону вдалося до жорстких каральних санкцій. С. Зертис, батько майбутнього архієпископа Московського Амвросія, був прикутий до гармати²⁶⁷⁰. Закували в кайдани подібним чином * й Івана Носа.

Не важко припустити, що один з мотивів, який визначив поведінку цього представника старшини у критичні хвилини облоги, був досить-таки прозаїчним. Якби полковники, Д. Чечель, П. Кенігсек пристали на його пропозиції, то про вірноспіддані дії полкового обозного стало б відомо О. Меншикову, і шлях з наказних полковників у

* Так чинили з крадіями, зрадниками. Подібне покарання гетьманці вважали великою ганьбою. За «Словником Малоросійської старовини» В. Ломиковського (К., 1808. – С. 7.) «мало хто був у змозі просидіти три години», прикутим на гарматі.

полковники був би відкритий. Опозиції в особі І. Носа, С. Зертиса можна було б якоюсь мірою з сьогоднішніх позицій поспівчувати: ці люди мали право на свою думку, вибір. Тим паче, що вони виростили виховалися у середовищі автономії, імперії, в умовах зловживань влади, поглиблення соціального гніту. Їхні сумніви і побоювання були цілком закономірними, випливали з характеру дійсності України, позбавленої незалежності. Та заслуговує на увагу і той факт, що сердюки, козаки, простий люд, маючи подібні вагання, не проявляли активності у підтримці антимазепинської партії. Навпаки, їхня нестриманість, грубість, образливі викрики-випади щодо Меншикова, російських посланців на стінах валу засвідчували про протилежний настрій.

Прикуті до гармат І. Ніс та С. Зертис підлягали військовому суду. Їхню долю, очевидно, мав вирішити після свого повернення сам Мазепа з генеральною старшиною. Д. Чечель і П. Кенігсек не наважувалися нічого їм заподіяти, не маючи відповідних повноважень. Тому й послали до гетьмана гінця зі звісткою про зраду, але його перехопили драгуни²⁶⁷¹.

Якщо попередні дії наказного полковника Прилуцького полку І. Носа ще якось можна зрозуміти і виправдати реаліями 1708 р., то наступні слід кваліфікувати як зраду батуринців, козаків, сердюків.

Приступ військ Меншикова давав йому надію на визволення. Але героїзм залоги, початок відступу корпусу, радість захисників від перемоги позбавляли І. Носа цього шансу. Рятуючи себе від майбутнього суду, зустрічі віч-на-віч з полковником Д. Горленком, він вдався до ще однієї спроби змінити ситуацію на свою користь. Цього разу І. Ніс поставив своє життя вище від життя тисяч батуринців.

М. Костомаров про це пише так: «...Один з полкових старшин, Іван Ніс, прибув до Меншикова і вказав йому таємний спосіб добути Батурин. За переказом, Ніс указав у батуринській стіні непомітну ні для кого хвірточку, через яку можна було вночі потай царським людям проникнути в замок. Меншиков відрядив туди солдат. Таємний хід був відкритий. За першими, що туди увійшли, пішли інші, а з другого боку був початий приступ, і батуринці, відбиваючись протягом двох годин, врешті здались»²⁶⁷².

Відомий історик з якихось причин не мав змоги ознайомитися з важливим царським документом, деталі якого вказують на неможливість І. Носа непомітно покинути фортецю:

«А он, Иван, помня страх Божий, обещание свое к нам, великому государю, по верности своей противу наших, царского величества ратных великороссийских людей не бился и там ворами и изменниками выбранными... * бит был, окован и посажен... ** от генерала нашего, князя Александра Даниловича Меншикова, освобожден и послан в Прилуки»²⁶⁷³.

Отже, як бачимо, І. Ніс був закутим у фортеці. І все ж це не завадило йому вчинити чорну справу. Автор «Історії Русів» повідомляє,

* Слово важко розібрати.

** Кілька слів важко розібрати.

що він «вислав уночі з міста старшину свого, на прізвище Соломаха, і звелів йому, наздогнавши Меншикова на поході, сказати, щоб він приступив до міста перед світанком і напав на вказане тим Старшиною місце, де розташований був полк Прилудзький, і сам Полковник сидітиме на гарматі, закутий ланцюгами немовби арештант»²⁶⁷⁴.

При деяких неістотних помилках (Ніс не сам себе прикував, був він не полковник, а наказний полковник) у згаданому описі маємо більш-менш логічне трактування перебігу події. Автор в усьому разі мав у своєму розпорядженні цілком достовірне джерело-свідчення про проникнення московського війська в Батурин. На користь версії посилання І. Носом свого довіреного вістуну у табір Меншикова говорить, по-перше, царське вшанування наказного полковника за велику послугу. По-друге, підступне проникнення війська у фортецю. Час міфологізував деякі деталі: драгуни та стрільці, можливо, пробрались або через потайну хвірточку, або через підземний хід²⁶⁷⁵, або, ймовірно, були проведені через одну з підземних вилазок, яких фортеця мала чимало. Різноманітні перекази про потайне проникнення у фортецю московських стрільців підтверджують трагічну реальність: захисників Батурина небезпека застала зненацька, несподівано. Легкий штурм добре озброєного гарнізону відбувся завдяки зрадницькому удару зсередини. Він відволік увагу варті, нейтралізував оперативне керівництво полками, зруйнував надійну систему оборони. Це вирішило долю захисників міста.

Останні години й хвилини батуринців, козаків, сердюків проходили в героїчному опорі. Почавши вранці (а о шостій годині стояла ще суцільна темрява) удаваний штурм²⁶⁷⁶, російське військо, пробравшись таємним ходом, підступно вдарило в ряди оборонців зсередини оборонних укріплень. Побачивши московських стрільців, які один за одним з'являлися у фортеці, городяни на чолі з дияконом і його дочкою кинулись їм навперейми²⁶⁷⁷. Та вже було пізно. У потайному проході з'являлося дедалі більше росіян. «Завдяки цій енергії, козаки були захоплені зненацька», — інформував стат-секретаря Бойля англійський посол Чарльз Вітворт²⁶⁷⁸. Піднятий по тривозі Ф. Кенігсек, як читаємо у згаданому вище повідомленні, «ще не встиг розставити своїх людей в належний порядок»²⁶⁷⁹ і був тяжко поранений.

Уцілілі від першої штурмової хвилі наступаючих козаки, сердюки, городяни мужньо оборонялись. За повідомленням Цедергельма, «ворог таки вдерся в кріпость, втративши більше як 3000 людей»²⁶⁸⁰. Та й бій без головної переваги — артилерії на кілька сторін, у неясній спантеличеній обстановці, за відсутності старшин підрозділів (Мазепа взяв із собою сотників, більшість полковників) уже не мав успіху.

Протягом двох годин переважаючи вдвічі-втричі війська Меншикова завершили навальний наступ. Спалені та обгорілі п'ять батуринських церков виразно говорять про те, що у них на якийсь час знайшли прихисток оборонці, але озлоблені стрільці не спинялися навіть перед православними святинями — розбивали двері, закидали у вікна факели. Особливо вони полювали за сердюками, більшість яких було безжально

винищено ²⁶⁸¹. Взятих же у полон в'язали в одну юрбу мотузками ²⁶⁸² для майбутніх катувань.

Лизогубівський літопис дає широку панораму моторошної кривавої ночі загибелі гетьманської столиці: «...Войско заюшеное, а паче рядовые солдаты, понапившиеся (понеже везде избылие было всякого напою) кололи людей и рубали, а для того боячися прочие в скрытых местах сидели, аж когда огонь обошел весь город, и скрыты пострадали; мало едак от огня спаслося и только одна хатка, под самую стеною вала от запада стоячая уцелела неякогось старушка; церков же в замку деревяная сторела, в городе Троицы Святой каменная верхами и работою внутрь огорела» ²⁶⁸³.

Понишивши козаків, сердюків, стрільці, драгуни з ненавистю накидалися на беззахисних і безбройних стариків та жінок, дітей. Ніякі моління про пощаду не допомагали. Їм рубали голови, кололи груди.

Різними шляхами йшла інформація про злодіяння в Москву, Новгород, зарубіжжя, але літописці, посилаючись на свідчення очевидців, були спільні в оцінках масштабів трагедії українського міста: «Великий государь... град его стольный разори до основанія и вся люди посече» (Новгородський літопис) ²⁶⁸⁴, «Люди в нем бывшие вырублены, церкви разорены, дома разграблены и сожжены» (рукописний збірник XVIII ст.) ²⁶⁸⁵, «Город Батурина войска государевы, доставши, спалили и людей всех рубали. Тогда зима прежестокая была: снеги превеликия и морозы такие сильные были, что и птицы мерзли» («Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание» ²⁶⁸⁶); «И тот город взяли приступом, и вырубили, и выжгли» («Записки» московського окольничого Івана Желябузького за 1708 рік ²⁶⁸⁷); «Меншиков зараз добыл Батурина и сплюндровал его огнем и мечем» (Чернігівський літопис за новим списком (1587–1725) ²⁶⁸⁸. Подібний опис подавав у своєму щоденнику шамбелян Карла XII й Адлерфельд, який загинув під Полтавою у 1709 р.: «Перебили і старих і малих, не оглядаючись на стать та вік, залишок жінок поцупили. Взятих сорок гармат. Спалили місто і 30 млинів, що стояли на річці Сейм. Все пограбували. Комендант родом прусак був взятий, з ним гірко вчинили» ²⁶⁸⁹.

Французькі часописи, отримавши інформацію з України, вийшли з промовистими заголовками — «Страшна різня», «Руїна України», «Жінки й діти на вістрях шабель» ²⁶⁹⁰. «Газет де франс», «Летре гісторік» та інші газети сповіщали болючу новину: «Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів». «Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає засобів московського варварства» ²⁶⁹¹.

Отримавши на світанку від царя заспокійливого листа про можливість 2 листопада ще «бавитца» під Батурином, О. Меншиков вирішив сповна проявити свій хист ката і поглумився над усіма, хто не виявив належної пошани до його особи. Захоплений кривавим видовищем, діями своїх підлеглих, він звелів нашвидкуруч збудувати шибеницю і принести з палацу портрет І. Мазепи. Під збуджені вигуки

п'яних стрільців, приречені погляди пов'язаних докупи бранців, зображення гетьмана «повісили... посеред города Батурина»²⁶⁹². Усе це настільки сподобалось Меншикову, що за таким же його сценарієм подібне вчинили невдовзі й у Глухові.

Далі розпочалась зловішна оргія московських переможців. «Меншиков звелів прив'язати до дошок трупи начальних козацьких людей і пустити по річці Сейму, щоб вони подали вістку іншим про погибель Батурина»²⁶⁹³, – повідомляє про її початок шведський історик Фріксель, автор «Історії життя Карла XII». Одних спійманих козаків-оборонців по-садистськи, шляхом відрубання по черзі правої руки, лівої ноги, потім лівої руки і правої ноги, четвертували²⁶⁹⁴. Інших саджали на загострені кілки і ті в муках приречено конали. Але ці знущання, за «Історією Русів», були звичайнісінькими і поступались перед тим, «що саму уяву жахали»²⁶⁹⁵. Тортури проводились під наглядом О. Меншикова з особливою ретельністю. У народну пам'ять вони вкарбувались назавжди. У думі, в якій не виявлено симпатій до Мазепи, в пекучих рядках проривається біль-стогін батуринського люду:

А в городі у Батурині
Мужиків да жінок
У пень сікли да рубали,
Церкви паили, святості да
Ікони під ноги топтали...²⁶⁹⁶

Не вдовольнившись результатами пошуку скарбів у резиденції, Меншиков вирішив пожитись у багатому Крупицькому Батуринському монастирі. Надісланий загін зробив у ньому «спустошувальний обшук»²⁶⁹⁷. Автор «Історико-статистичного опису Чернігівської єпархії», виданого у минулому столітті, зазначав, що при цьому «дзвіниця, настоятельські та братські келії, гостинний двір були вщент поруйновані»²⁶⁹⁸. Колишнього ректора Київської академії, настоятеля Батуринського Крупицького монастиря з 1704 р. Гедеона Одорського за підтримку «зрадників» царські сатрапи згодом заслали на Соловки.

У Батурині ж тривав шабаш завойовників. Знімалися з кріплень гармати і вантажилися на вози. Найбільші ж Меншиков наказав знищити. Їхні частини, розкидані вибухами по місту, знаходили ще й у ХІХ столітті²⁶⁹⁹.

Усе ж інше – будинки канцелярії, цейхаузи – піддавалось вогню. Після грабунку було підпалено чудовий гетьманський палац, тридцять млинів²⁷⁰⁰, великий хлібний магазин²⁷⁰¹ (тобто сховище борошна).

Про масштаби руйнувань дізнаємося з першого після трагедії опису гетьманської столиці в 1725 р. За ним «город Батурин земляний, в том городе два замка пустые, около них фолварки и стены разваленные... На Гончаровке изменника Мазепы дворовое место с садом; где жил сам Мазепа, строения ныне нет; оное место, взявши с яру от поля, по самое низкое место на реку Сейм, обведено земляным валом и внутри онаго гай березовый небольшою»²⁷⁰².

Більш деталізований опис зроблено у 1726 р., коли Батурин мали віддати у володіння О. Меншикову. Він дещо спростовує попередній:

у колишній резиденції Мазепи все-таки щось залишилось: «В оном дворе каменные палаты пуста и разбиты; там же церков деревянная цела с некоторой частью иконостаса: в оном дворе гай березовый и около его поле пахотное»²⁷⁰³. Але загалом вражаюча картина запустіння, спалюженої столиці-святині: «Ныне по разорении, город Батуриин весь пуст, и около его болварки и стены все поразвалились, и весь зарос, и в обоих замках никакого строения старого и нового нет, только две церкви каменные пусты: Живоначальная тройцы да Николая Чудотворца, недостроена вполовину (її, мабуть, почали відбудовувати для здійснення обрядів. – *Авт.*); и в них некакого церковного вбору – дверей и окончинь – нет, и в местах своды обвалились; да бывших гетманов и изменника Мазепы бывал войсковою каменный малый дом, три полаты, весь поразвалился да изменника Мазепы бывшего господаря Самойла Целюрика каменные две полатки кладовые пусты, все разбиты»²⁷⁰⁴.

Неважко уявити стан Івана Мазепи, коли він отримав звістку про падіння Батурина. Приголомшений гетьман, за свідченням учасника походу, не повірив почутому²⁷⁰⁵. Проте вислана ним наперед партія козаків підтвердила жахливу новину, яку він з висловленням «великим незадоволенням з того приводу» повідомив королю²⁷⁰⁶.

Розповіді про звірства корпусу Меншикова його мов громом уразили. Як згадує Пилип Орлик, Мазепа, дізнавшись гірку правду про гетьманську столицю, яку він уже не міг ні врятувати, ні захистити, «жалосним был, и сказал тии слова: “Злые и несчастливые наши початки! Знатно, что Бог не благословит моего намерения, а я тем же Богом засвидетельствуюся, что не желаем и не хотели Христианского кровопролития”»²⁷⁰⁷.

Лише 7 листопада 1708 р. гетьман нарешті мав можливість на власні очі побачити наслідок московського погрому в гетьманській столиці. Кривава картина попелища вразила його в саме серце. Як пише Чернігівський літопис, «ревно плакал по Батурину Мазепа», спостерігаючи, скільки «крови людской в месте и на предместью было полно калюжами»²⁷⁰⁸.

Підтвердженням стану душі гетьмана в ті хвилини й години є свідчення спійманого драгунами сотника Корнія Савина. На допиті він повідомив, що «король и Мазепа пришли к Батурину и стали над Сеймом и ночевали по разным хатам. И Мазепа, видя, что Батуриин разорен, зело плакал»²⁷⁰⁹.

Перші рядки пекучої правди про меншиковську різню належать йому. У розісланому 10 листопада по всій Україні універсалі²⁷¹⁰ він сповіщав народ про вчинену наругу над святостями і людьми, показав справжнє лице царату, його «турботу» про українців. Це послання, без сумніву, зачепило за живе головних виконавців жорстокої акції.

Дискусія указів 1708 р. про жертви Батурина зачахла, відтіснена новими подіями. Пізніше, у зв'язку з повною поразкою мазепинців, вона й не поновлювалась. Питання ж, скільки городян, захисників загинуло при спаленні-взятті Батурина, актуальне й сьогодні²⁷¹¹.

Населення його за всіма ознаками на початок XVIII ст. максимально зросло до 7–8 тисяч. Батурич мав десь не більше 800–820 дворів.

Дуже великого приросту мешканців гетьманської столиці не могло бути: причина цього – втрати козаків під час постійних військових походів, подальше розселення батуринців на нових хуторах, слободах. Та й землеволодіння під Батурином мали сталий характер, великі ж сім'ї не забезпечували всіх їдоків належними засобами прожиття. Надлишок робочої сили місто змушувало або займатися ремісничими справами, або виштовхувало за свої межі, на незаселені землі.

Скільки ж людей загинуло у вогні 2 листопада 1708 р.?

Навіть якщо припустити, що в кожній родині, яка залишилась після погрому (а таких виявилось 288. – *Авт.*), врятувалось у середньому по 5 осіб (що малоймовірно) і це становило 1440 батуринців, то підсумкова цифра втрат все одно вражаюча. Вони становлять 5500–6500 жителів (7–8 тисяч мешканців Батурина до 2 листопада 1708 р. мінус 1440 тих, кому вдалося сховатися, втекти). Лизогубівський літопис, описуючи різню, яку вчинили п'яні московські стрільці, зазначає, що «многошь в Сейме потонуло людей, утекаючи чрез лед еше не крепкий, много погорело, крившихся по хоромах, в льохах, в погребях, в ямах, где паче подушились, а на хоромах погорели»²⁷¹². Ці деталі прояснюють мученицьку і страдницьку загибель основної маси городян. Їх чимало зібралось під захисток залоги. Про те, що «сердюки все, также и прочие тутошние жители, убравшись в замок засели»²⁷¹³, доповідав О. Меншиков царю. Чечель і Кенігсек «и протчие подобные им Сотники и Есаулы с сердюками и некоторыми городовыми и со всею батуринскою черню, – як зазначав кат гетьманської столиці у жалувальній грамоті, – засев в Батурич, и укреплясь воинским обычаем»²⁷¹⁴, чинили опір.

У переповненій фортеці, яка була в стані облоги, певно, ніде було і яблуку впасти. Мирних жителів швидше за все тримали в безпечному місці – замкових підземеллях, ходах. Розгалужена їх мережа (викладені у традиційній формі зрубу лабіринти завширшки і заввишки по два метри) могла сховати тисячі людей. Спалення надвірних будівель, жорстокість стрільців, які озвірили від попередніх поразок, опору і влаштували нагорі кривавий погром, примусили жінок, старих і дітей вибрати легшу смерть: гинути в димовій задусі.

Автори «Журналу або Поденної записки... Петра Великого» (який читав і правив сам цар. – *Авт.*), пишучи по гарячих слідах літопис діянь монарха, не думали, що їхнє тлумачення взяття Батурина суперечитиме пізнішому, офіційному. «И первых воров Полковника Чечеля и Генерального Есаула Кениксека с некоторыми их единомышленники взяли, – читаємо у ньому, – а прочих всех побили, и тот город со всем сожгли и разорили до основания, где зело много изменника Мазепы богатства взяли»²⁷¹⁵.

Крім батуринців, які стали основними жертвами погрому, в гетьманській столиці розділили їхню долю і мешканці найближчих сіл. Налякані чутками про тактику «випаленої землі» російських військ, люди сім'ями знімалися з насиджених місць і шукали безпечніший

прихисток за стінами фортеці. Про те, що подібне справді відбувалося, свідчить заспокійливе звернення фельдмаршала Б. Шереметєва напередодні спалення Батурина до українського народу, «дабы из городов и деревень, на которые пойдет войско его царского величества, никто не выбежал, понеже жителям никаких обид и разорения и грабительства и протчаго своеволия чинено не будет»²⁷¹⁶. Та настрахані іншими звістками, які мали реальну основу, люди не вірили цим запевненням. Та й перед згаданим зверненням сам Б. Шереметєв доповів царю, що на Стародубщині «деревни пред неприятелем велел жечь: токмо здешние жители нетерпеливо сие приемлют»²⁷¹⁷. Наполохане населення шукало шляхів порятунку від війни, що наближалась. Тверда позиція командування Батуринської фортеці щодо недопущення паліїв їм імпонувала. Захист своїх життів вони довірили великому військовому гарнізону. Лише підступна зрада обернулася для них непоправною трагедією. «Много там людей пропало от меча, понеже збег был от всех сил», — читаємо в літопису²⁷¹⁸.

Частині захисників і городян вдалося вирватися із кривавого пекла і вціліти. Коли події почали набувати небезпечного розвитку, таємно покинули гетьманську столицю дружини Кочубєя та Іскри, яких утримували в одній з хат на Гончарівці під наглядом, щоб вони заздалегідь не попередили царя про рішення Мазепи. «Того ж часу приехала Черница з монастыря девичого Новомлинского возком, — читаємо в старому рукописі, — и на возку будка простая, и в черничину одежду ее милость пани Кочубеева и пани Искрина убравшись, а панну Параскевию, убравши в простую одежду, вышла пешком з девками з города, а панича Феодора з собою посадивши у возку черничином черниця вместо черницъ з города вывезла и простовали на Митченки, на Куреню, на Ичню, на Придуку...»²⁷¹⁹. Після штурму, коли почалась паніка, батуринці рятувались, як могли. Деяким з них поночі пощастило скористатись таємними вилазками, вирватися з фортеці з боку Сейму (тут замість стіни був крутий обрив), вдалось пересидіти добу в надійних сховах, які не зачепила пожежа. Спіймані ж після ранкової оргії не всі були покарані на смерть. «Прошлого 1708 г., во время вынятья города Батурина, — писали пізніше у скарзі гетьману Апостолу брати Гончаренки, — взято нас, братов двох родних, в полон на Москву, в якому полону были ми роков сем»²⁷²⁰. Меншиков, як видно з цього документа, прихопив для себе непоганий ясир. Лише через батаго літ бранці повернулись на рідні попелища.

Захоплені зненацька, відчайдушно оборонялися сердюки. Після двогодинного бою лише невелика їх частина ціною значних втрат прорвалася крізь щільно стиснуте кільце оточення. З показань сердюка Корнія Семененка, якого допитували 11 грудня у Посольській похідній канцелярії, довідуємося, хто залишився із захисників Батурина: «По приказу де изменника Мазепы велено их сердюцким четьрем полкам, а именно: Покотилову, Денисову, Максимову и Чечелеву, у которого наказным сотником Герасим (в тех де четьрех полках сердюков, чаёт он, что и трехсот человек не будет) стоятъ в Гадячю с шведами»²⁷²¹.

Отже, саме стільки з них врятувались! Інші загинули у герці або були спіймані й закатовані.

Вдалось утекти й Дмитрові Чечелю у сусідній Обмачів. З фортеці він, певно, вийшов потайно вилазкою і змушений був, криючись, перебиратися Сеймом чи перебувати у воді рову. Знесилений, він ледь добрався до свого родича. «Однак кум его, — повідомляє Лизогубівський літопис, — в селе Обмочевке, когда он утекал и забегал верхом обогретись, понеже ввесь обмок, да заснул на печи, то кум пошел, ознаямил войту и прочим и так взяли его и поймали и отдали великороссиянам»²⁷²².

Невідома доля козаків Лубенського, Миргородського, Придубзького полків. Якщо останніх завдяки Івану Носу Меншиков міг амністувати, то інших — навряд. Таким чином з 7,5–8-тисячної залоги гетьманської столиці не загинуло 300 сердюків і, будемо вважати, 1000–1500 козаків Придубзького полку та інших полків. Отже, загальні втрати батуриного гарнізону становили 6–7,2 тисячі чоловік (7,5–8 тисяч оборонців мінус 1300–1800 козаків і сердюків). Приплюсовуємо до цієї цифри 5,5–6,5 тисяч мирних городян, десь 1000 жителів з навколишніх сіл (беремо за мінімальними розрахунками) і отримуємо разом 11–14 тисяч жертв. Ця кількість збігається з оцінками І. Борщака та Р. Мартеля, які називають цифру 15 000²⁷²³. Важливим підтвердженням вищенаведених підрахунків є повідомлення англійського посла Чарльза Вітворта, який інформував з Москви про втрати мирного населення в Батурині: «Зарізано жорстоко шість тисяч чоловік без огляду на вік і стать»²⁷²⁴. Лорд Ч. Уайтворт, виконавши посольську місію, опублікував у Лондоні у 1710 р. «Звіт про Росію», з якого дізнаємося про те, як «місто Батурин негайно було взяте і спалене, і понад сім тисяч чоловік було вбито незалежно від віку й статі»²⁷²⁵. Американський історик Орест Субтельний теж обстоює думку, що Меншиков вирізав «6 тисяч чоловік, жінок і дітей»²⁷²⁶.

Підсумовуючи вищезгадане, можна зробити такий висновок: жертвами погрому 2 листопада 1708 р. у Батурині стали 5–7 тисяч мирних громадян, 6–7,2 тисячі військовиків, а разом 11–14 тисяч батуринівців, сердюків, козаків.

— 2.3. —

ДВОВАДДА В ГЕТЬМАНЩИНІ

Знищення Батурина стало поворотною віхою в історії українського народу. Розстріляна, знекровлена і спалена гетьманська столиця вибила з-під ніг гетьмана І. Мазепи надійну опору впевненості у своїх силах і планах. «Уже теперь в нынешнем нашем несчастливом состоянии все дела иначе пойдут, — сказал він приречено-песимістично П. Орлику та іншими однодумцям, — и Украина Батурином уstraшенная бояться будет одно с нами держать»²⁷²⁷.

Побувавши на руїнах рідного міста, взявши близько до серця побачене, гетьман усе ж не впадає у відчай: переборюючи в собі розгублення, пригнічений настрій, він твердо вирішує продовжити розпочату справу до кінця.

За його наказом полковники, що були при ньому, написали універсали у свої міста, в яких виписані «причини, для яких он, отступя от царского величества, одыйшол в протекцию короля Шведского»²⁷²⁸. Звернувся до народу з палким словом піднімати повстання проти Москви й сам гетьман²⁷²⁹. В усі куточки України помчали гінці. Вони везли звістку про злочин царату, закликали люд уставати під мазепинські прапори. У селі Бахмачі козаки і компанійці, старшини урочисто присягнули на вірність гетьманові. Сам І. Мазепа, як свідчив П. Орлик, на святому Євангелії присягнув перед усією «енеральною старшиною, полковниками, сотниками и знатным товариством, что он не для приватной своей пользы, но для общего добра целой отчизны и Войска Запорожского принял протекцию короля Шведского»²⁷³⁰. Тоді ж гетьман розіслав усіляких сотників по їхніх сотнях, щоб вони «со всем борошнем в готовности к походу к Москве были по празнике рождестве Христове»²⁷³¹.

Сподівання на те, що народ відгукнеться на спалення Батурина обуренням, швидким визначенням своєї позиції не були марними. Після 2 листопада 1708 р. в найближчих до гетьманської столиці селах населення зустрічало шведських солдат як визволителів. Пруський доброволець в армії Карла XII Давид Натан Зільтман у своєму щоденнику записав цікаву деталь. Коли шведи «прийшли у велике село з 188 домами, що звалось Отюша*, були всі селяни дома, так само й у кількох інших по дорозі переходжених селах, і всюди селяне на прихід короля подавали йому хліба, солі й яблук»²⁷³². Співчувало мазепинцям і Правобережжя. Київський воєвода Д. Голіцин інформував Г. Головкина про непевне становище, яке тут складалося. «Доношу ж вам, моему государю,— писав він у донесенні,— Мазепа прислав от себя на сию сторону Днепра в Чигирин Мокеевского и ясаула генерального Гамалея для возмущения и прелести здешнего народу, дабы всех, на сей стороне живущих, возмутить, а возмутя и собрав всех, идти за Днепр в Малороссийской край. И учинил Макеевского полковником чигиринским и оной около, понеже я при себе не имею конных людей, чем возбранить. И zelo, мой государь, потребно, дабы указ государев повелел прислать к нам до большего расширения оной прелести не допустить. И некоторых на сей стороне утверждал к верности, которые ко мне приезжали и обещались быть верны. Токмо оные ветры, когда противная сторона будет сильяго, то они туда и склоняютца. И без конницы трудно что учинить, чтоб оных обнадеживать и утверждать. А ежели со обеих сторон Днепра люди возбунтуютца, zelo нам тяжко будет. А на сей стороне Днепра поселенцы многие местечка и села и деревни от Киева даже до Бугу и до Днестра, меж которыми старинные местечки, которые были под поляками, и в оные посажены ево, мазепины, слуги, и все гадают ему и за истину признают»²⁷³³.

* Село Атюша Коропського району Чернігівської області.

Як бачимо, воєвода-практик розумів, що без додаткової військової сили, кінноти, влада Москви на Правобережжі ефемерна й нічого не варта. З пізнішого його листа довідуємося про ще одну обставину, яка могла змінити ситуацію не на краще для війська Петра I. Річ у тім, що у квітні 1708 р. Мазепа за наказом царя направив у Польщу 3 тисячі козаків²⁷³⁴. 20 серпня туди ж на з'єднання з Київським та Білоцерківським полками був відправлений Гадяцький полк, який складався з 3 тисяч чоловік²⁷³⁵. На зиму полки мали повернутися додому. Утримувати стільки вояків на зимових квартирах у себе союзникам царя було не під силу. Але тепер постало питання, на який бік вони стануть. «А когда уведали о измене мазепиной, полков их казаки побежали по домам,— доповідав 5 грудня Г. Головіну Д. Голицін.— И полковников киевского, белоцерковского и сотников чигиринского, каневского утверждал и обнадеживал государевою милостью, которые обещались и крест целовали верно государю служить. А гадецкого полковника, мой государь, удержал в Киеве до указа вины ради такой, понеже он Мазепе свой и полк свой в Киев не привел, а сказал: полк ево пошол иным трактом. И оттого я сомневаюсь, понеже имеем ведомость, что Мазепа в Гадячах и был при нем канцеляриста Мазепин изо Львова, и оного от себя отпустил с половины дороги, а сказал, будто он с ним не поехал. А слышу, мой государь, что оной полк стоит от Киева вниз по Днепру. И я послал указ того полку к старшине, дабы они с казаками и с пушки в Киев пришли. А когда придут о том впредь вам, моему государеву, донесу. И чаю, мой государь, что при пушках разве есть старшина, а казакам не чаю быть — все разбежались»²⁷³⁶.

Фактично козаки, дізнавшись про перебіг подій у рідному краї, вийшли з-під контролю Москви. Момент вимагав ужиття рішучих заходів ворогуючих сторін щодо привернення нестійких, ще цілком невизначених елементів на свій бік. Позиція багатьох прибічників І. Мазепи у той складний момент залежала від того, як проявлять себе шведи у війні з росіянами. Поразки останніх сприяли б збільшенню рядів повстанців. Навпаки — невдачі шведів під Новгородом-Сіверським, Батурином породили сумніви у їхній могутності. Полтавський полковник І. Левенець, який був посвячений у задум гетьмана, не випадково у вирішальні дні все ж не поспішав зробити останній крок, як це зробили його колеги в Батурині. «Хто к нам будет скоріе, того мітимемо за пана»²⁷³⁷,— так він сказав у своєму оточенні. Треба віддати належне царській стороні — вона в цій напруженій ситуації діяла гнучкіше, оперативніше, нахрапістіше. Ініціатива перехоплювалась буквально в усьому. Ставка робилася в першу чергу і в основному на залякування. Цікавий, на нашу думку, в цьому плані характер появи майже в один і той самий час чолобитних від жителів міст. Вони, як за командою (і, зрозуміло, за нею!) пішли з місць, де стали російські полки. «А к вору и изменнику бывшему гетьману Мазепе отнюдь не пристанем и ни в чом его слушать будем,— присягали 5 листопада 1708 р. мешканці Новгорода-Сіверського,— и на том всьом святей крест целуем»²⁷³⁸. Їх трактували як масове волевиявлення трудящих

мас і як «свідчення вірності українського народу Петру I і віковичної дружби з російським народом». Однак, наприклад, чолобитну з Новгород-Сіверського підписали всього-на-всього 57 чоловік²⁷³⁹. М. Бережков, досліджуючи ніжинський переказ про те, як «козачки, одягнувши чоловічі шапки і чоловічий одяг», щоб показати значні сили захисників «і брали участь на рівні з козаками в обороні міста і в переслідуванні шведів»²⁷⁴⁰, стверджує на основі цього про проросійсько-патріотичний порив населення. Цілком слушна його думка про можливість «приходу під Ніжин в 1709 або в 1708 р. невеликої партії шведів і про їх невдалий приступ до замку»²⁷⁴¹. Місто справді могло цікавити Карла XII як одна із зимових квартир для війська. Відомий, зокрема, у цьому зв'язку лист І. Мазепи вертївському сотнику від 15 листопада. У ньому він застерігав його не йти з сотнею в Ніжин на допомогу московським стрільцям, якщо не бажає «в оной с головами и худобами пропасть»²⁷⁴². Проте ніжинські жінки не мали потреби вдавати з себе козаків при появі шведів і проявляти свій «патріотизм». Адже у Ніжині в листопаді і пізніше стояла велика російська залога. Так, з донесення Д. Голіцина Г. Головкіну від 2 листопада дізнаємося: «Писал в Нежин и велел Анненкову с полком из Нежина итти в Белую Церков. А в Нежине оставил 2 полки»²⁷⁴³. Тобто після спалення Батурина три російські полки зайняли Ніжин. Частина московської кінноти була спрямована через Придуки до Миргорода. Там же став сильний гарнізон²⁷⁴⁴. В усіх містах і містечках, зайнятих російською армією і які були без мазепинців, вивішували царські укази до українського народу, а поряд для страху «голови на коли взоткнуті були»²⁷⁴⁵ полонених сердюків і козаків, взятих у гетьманській столиці. Спійманого Ф. Кенігсека, померлого від ран у дорозі, спочатку колесовано в Конотопі²⁷⁴⁶, а потім його голову з виколотими очима «на столпе каменном також на шпизу железную воткнуно» в Сумах²⁷⁴⁷.

Настрахані Батурином, вивішеними відтятими головами мазепинців, городяни практично не мали вибору і, аби з ними не вчинили подібного, за «ініціативою низу» направляли чолобитні царю. Жителі Прилук*, Лубен, Лохвиці, Новгорода-Сіверського, Варви, Срібного, Ічні, Миргорода²⁷⁴⁸ запопадливо клялись у вірності російському монарху. Диригент цієї вірнопідданської кампанії (а ним, безперечно, був Петро I) отримав їх 5 листопада, якраз на час виборів нового гетьмана. Вони мали впевнити скликану у Глухів старшину у марності задуму Мазепи, розсіяти сумніви тих, хто вагався.

Що ж до непокірних, тих, хто не бажав заявляти про своє вірнопідданство, московське військо вживало найжорстокіших ка-

* Від імені жителів Прилук чолобитну підписали Прилудський протопоп Іоан Андрієвич, полковий обозний Іван Ніс, полковий суддя Трофим Василевич (був згодом арештований за виконання завдання Мазепи. – *Авт.*), полковий осавул Семен Федорович, хорунжий Михайло Григорович, городовий отаман Григорій Матвій, вїйт Іван Куленко. Не видно у документі підписів сотників та іншої полкової старшини. Як бачимо, після Батурина Іван Ніс запопадливо старався виконати друге меншиковсько-царське завдання.

ральних заходів. Так, після гетьманської столиці були випалені Гадяч і села довкола нього²⁷⁴⁹. Така ж доля спідкала Ромни²⁷⁵⁰. Полковник Кампель знищив Маячну й Нехворощу, а всіх жителів покарав на смерть²⁷⁵¹. «Из Мячков (Мячин),— розповідається в хроніці Крекшина,— изменники козаки ушли до Царичинки и там засели, и для взятія оною места послан бригаадир Эгейм»²⁷⁵². Московським військом були також спалені Келеберда, Перевалочна²⁷⁵³, Старий і Новий Кодак²⁷⁵⁴.

Петро I для зміцнення свого становища в Україні паралельно вживав й інших рішучих заходів. За його персональним зверненням до старшини вже 1 листопада в Богданівку* прибули полковники стародубський І. Скоропадський, чернігівський П. Полуботок та наказні полковники переяславський С. Тамара і ніжинський Л. Жураховський²⁷⁵⁵. Вони їхали на зустріч з царем, як той вимагав, із полковою старшиною. Лист Мазепи до наказного гетьмана І. Скоропадського був перехоплений росіянами, а тому, нічого не знаючи про дії та плани гетьманської верхівки, стародубський полковник та підпорядковані йому старшини змушені були коритися силі росіян, які вжили додаткових заходів для нейтралізації наближених гетьмана. Очевидно, старшини розминулися з Петром I, який був заклопотаний переправою шведського війська, чи отримали там його наказ направлятися до Глухова. Перед тим 31 жовтня це місто було зайняте гарнізоном генерал-лейтенанта Я. Брюса. Останній сповіщав царя про обстановку в місті: «...Токмо не гораздо приятен их (московських військ.— Авт.) приход был старшине здешней, а наипаче всех здешнему сотнику, которой поехал к господину фелтмаршалу Шереметьеву купно с Четвертинским князем. И сказывают многие здешняы жители, что он весма мазепиной партии, которой у него всегда детей крещивал, и про Четвертинского сказывают, что тех же людей»²⁷⁵⁶. Та вже 3 листопада сотник Олексій Туранський при всіх своїх симпатіях до Мазепи змушений був як господар зустрічати і розміщати у місті росіян, прибулих полковників, старшин. Увечері всі вони зустрілися з найближчим царським боярином, князем Григорієм Долгоруким, якому Петро I доручив вести підготовчу роботу щодо виборів нового гетьмана. Відбулася рада «ради некоторых истребных к его царского величества интересом и целости Малороссийского края советов»²⁷⁵⁷. Потім Долгорукий говорив, кого вона бажає бачити своїм зверхником. Оскільки на вибори прибуло всього-на-всього два полковники з 20 (пoltавський Левенець, наприклад, хитрував, запевняючи Петра, що хоче бути з городянами в час небезпеки і в такий спосіб старався дочекатися шведів з Мазепою), то й старшина двох полків висувала від себе дві кандидатури — І. Скоропадського та П. Полуботка. Однак, незважаючи на їхню думку, вибір уже було зроблено задалегідь. Коли І. Мазепа в Борзні хитрував і вдавав із себе смертельно хворого, цар подумав про його наступника. У листі до графа Г. Головкина орієнтовно від 20 жовтня

* Поблизу Шостки Сумської області.

він писав: «Сегодня получил я ведомость от г. к (князя) Меншикова, что гетмана к прежней ево болезни припала апелепсия (...).. ежели воля Божия какая с оным определитца, чтоб не мешкав, другово, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был»²⁷⁵⁸. Не виключено, що персональні розмови І. Долгорукого завершувалися підказкою, кого волів би бачити на посаді гетьмана цар. Особистість старого І. Скоропадського його влаштувала насамперед тим, що стародубський полковник мав лагідну вдачу, нічим особливим не виділявся з-поміж старшини, а відтак став би «ручним», надійним його підлеглим.

Перед виборами 6 листопада відбулася церемонія позбавлення Мазепи гетьманства. На базарну площу було скликано місцевий люд, старшину. Усі роздивлялись ляльку, яка нагадувала Мазепу. На ній була андріївська стрічка. Детальний опис зганняблення гетьмана зустрічаємо у листі свідка і виконавця цього діяння канцлера Г. Головкина до П. Толстого: «В начале ево диплом от его царского величества изодран и от его светлости князя Меншикова и от меня, аки обер-комергера, и обоих нас того ордина святого Андрея ковалеров во образ Мазепи, от его царского величества ему напред сего всемилостивейше данной орден снят, которого он чрез изменническия свои поступки себя ныне недостойным сочинил»²⁷⁵⁹. Тобто Мазепа був позбавлений жалувальних грамот і на гетьманський уряд, і найвищої нагороди – ордена святого апостола Андрія Первозванного, яким, до речі, після його заснування, був нагороджений у 1700 р. другим. Учасникам пропагандистсько-театральної вистави була зачитана декларація, в якій оголошувалися царські благодіяння і осуджувалась невдячність його зрадника. «И та ево персоне попоследи ногами с лесницы столкнута и потом от ката взята, – свідчить Г. Головкин, – и до виселицы, которая на рынку обретахся на веревке гошена... Герб ево от ката изодран и изтопан, ево сабля от того ж ката переломлена и на персоне теми обломки ударена, и напоследи помянутая ево персоне на виселицу повешена»²⁷⁶⁰. Так був сплюндрований і знеславлений на очах людності образ їхнього недавнього керманіча. Тоді ж відбувся молебень у соборній церкві Св. Трійці. Після нього на площі перед храмом у присутності козаків, міщан, посполитих мали відбутися вибори. За задалегідь підготовленим сценарієм Г. Долгорукий звернувся до присутніх, запитавши кого вони бажають обрати гетьманом. Натопв завчено прокричав: «Івана Скоропадського!».

Останній дещо сплутав плани царя. Він почав відмовлятися від гетьманського уряду на користь П. Полуботка, мотивуючи своє рішення похилим віком. Насправді ж, як свідчать документи, він, найближчий донедавній соратник Мазепи, не хотів брати гріх на душу: ставати гетьманом при живому гетьманові, в окупаційних обставинах, бути обраним на таких видовищних, неправомочних виборах, у яких взяла участь лише дешиця гетьманського командування України. Однак старшина, налякана батуринським погромом, знаючи з достеменного джерела про вибір Петра І, не ризикнула діяти якимось іншим чином і наполягла на своєму.

I. Скоропадському урочисто вручили гетьманські клейноди – булаву, прапор, бунчук, царську грамоту і печатку. У церкві йому дали в руки присяжний лист, який написали в Посольському приказі ²⁷⁶¹:

«Аз, Гетман Его Царского Величества войска Запорожскаго, обещаю и кленуся, по избрании своем на сей уряд Гетманский, в Троице славимом Богом, пред святым Евангелием Пресветейшему и Державнейшему Великому Государю, Царю и Великому Князю Петру Алексеевичу, всеа Великия и Малыя и Белья России Самодержцу, Государю моему милостивейшему, и Сыну Его... верно и со всяким усердием служить и в подданстве быть со всем войском Запорожским и народом и краем Малороссийским...» ²⁷⁶².

I. Скоропадський за цією клятвою повинен був «к измене не склоняться, но во всем Его Царскому Величеству... доносить и весь малороссийский народ от того и от всяких шалостей удерживать» ²⁷⁶³.

Відбувся своєрідний примусовий акт церковного закабалення керівної особи України – вона, незважаючи на будь-які дії царату, мала вірно служити московському царю. Причому щоразу на нових виборах гетьманів Москва намагалася дати якомога менше прав українському народу. Автономія України дедалі більше ставала політичною фікцією. І цього разу вибори гетьмана відбувались в умовах зверхності російської сили – під охороною Білозерського полку, за командою і режисурою стольника Г. Долгорукого. Фактично старшини стали маріонетками в руках царя. Вони теж вимушені були присягати царю 9 листопада.

Для викорінення духу мазепинства мало було обрати нового гетьмана. Цар вирішив проклясти Мазепу і його прибічників. Після того як у 1700 р. помер патріарх Андріан, церковні справи в імперії фактично взяв у свої руки Петро I. Місцєблюстителем патріаршого престолу був призначений його улюбленець митрополит Рязанський та Муромський Стефан Яворський. Також цар відновив Монастирський приказ, який узяв на себе обов'язки суворого нагляду та управління церковними вотчинами, штатами тощо. Пізніше утворений святий Синод відображав тільки його волю. Патріарх Сергій Старгородський констатував: «Вже не в якості представника вселенської ієрархії Синод править Руською церквою, а ... по указу Його Імператорської Величності» ²⁷⁶⁴. Згадані зміни яскраво відбиті в акті анафемування I. Мазепи. Для його проведення ще 27–29 жовтня цар послав укази митрополиту, архієпископам, яким велів прибути в Глухів. Причому київський митрополит Іоасаф Кроковський був доставлений туди у супроводі царських опричників. Крім нього, 10–11 листопада у Глухів привезли чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича, переяславського єпископа Захарія Корниловича та інших. Перед їхнім приїздом у місті відбулися публічні страти значних старшин, які потрапили в Батурині у полон. Спочатку був колесований сердюцький полковник Дмитро Чечель. «Також Филипу, реенту певчих, в Батурине взятому, утято голову в Глухове и на спицах железных на глаголях на площади в самом городе заткнено» ²⁷⁶⁵; – повідомляє Лизогубівський

літопис. Усе це криваве дійство, фарс з виборами гетьмана 12 листопада зрештою увінчала церемонія анафемування. У Свято-Троїцькій церкві спершу священослужителі відслужили молебні, а потім оголосили анафему і вічне прокляття Мазепі. Особливу роль у цьому акті відіграв новгород-сіверський протопоп Афанасій Заруцький, який виголосив викривальну проповідь проти колишнього гетьмана. Настрахані почутим і побаченим архієреї склали пастирське послання до українського народу, в якому закликали його не слухати зрадників і підкоритися новому гетьманові І. Скоропадському. У ньому вони також оповістили про здійснене церковне прокляття І. Мазепи та його прибічників²⁷⁶⁶.

Одночасно з глухівською церемонією анафемування відбулося подібне видовище і в Москві в Успенському соборі. Місцєблюститель патріаршого престолу С. Яворський, який не раз у своїх віршах прославляв²⁷⁶⁷ гетьмана за благодійництво, турботу за народ і церкви, завершив свою промову словами: «Нам, собранным во имя Господа Бога Иисуса Христа и святых апостолов, дано от самого Бога вязати и решити, и аше, что свяжем на земли, будет связано и на небеси! Изменник Иван Мазепа, за клятвопреступление и за измену великому государю, анафема!»²⁷⁶⁸. Тричі промовлене прокляття стільки ж повторили й архієреї: «Анафема, анафема, анафема, буди проклят»²⁷⁶⁹. За царювання Петра I церква, яка повинна вчити любові до ближнього, прощати грішників, стала зручним знаряддям для задоволення амбіційних царських потреб і перетворилась на оперативний засіб зведення рахунків з інакодумцями, почала виконувати політичні каральні функції. Аж до 80-х років XIX ст. у Російській патріархії звучав раз на рік обряд прокляття І. Мазепи. Причому в соборах, які були збудовані на його кошті, незважаючи на це, постійно під час проведення служби згадувалось його благодіяння²⁷⁷⁰. Для побожних мазепинців анафемування, проведене місцевими церковнослужителями, було найтяжчим ударом, який поставив їх по різні боки з православним людом в Україні. Сумніви, які з'явилися після батуринаського погрому, особливо церковного прокляття, поглибилися ще більше, коли стало відоме полювання Петра I за їхніми родинами. Ще 3 листопада цар надіслав депешу О. Меншикову: «Припало мне на ум, что в Прилуках гетманских единомышленников, которые ныне при нем, многих есть жены и дети. Чего для изволь туды нарочно кого-нибудь послать з драгуны и взять их за караулом»²⁷⁷¹. Меншиковим посланцям вдалося схопити дружину лубенського полковника Д. Зеленського, дружину І. Бистрицького, який возив Карлу XII від Мазепи послання, дітей Г. Герцика²⁷⁷². Потрапила до в'язниці й мати дружини П. Орлика²⁷⁷³. У грамоті ж від 7 листопада цар обіцяв І. Скоропадському амністувати тих зі старшин, хто повернеться з ворожого табору протягом місяця. На соратників крамольного гетьмана в разі непослуху чекали суворі кари: «...Повелеваем их лишити всех чинов и урядов при войске нашем Запорожском, також и маетности их и имение, яко изменнице, определяем отдавать за службы иным верным в войске Нашем Запорожском, а жен их и детей брать за караул и присылать

к нам, Великому Государю, которые сосланы будут в ссылку; а ежели кто из них самих пойман будет, тот воспримет, яко изменник, достойную смертную казнь»²⁷⁷⁴.

Мазепинців з усіх боків, як спантеличену звірину на мисливсько-му полюванні, цар швидко обклав своїми указами — настраханнями, підступно-несподіваними рішеннями, залученням до кампанії зганьблення своїх противників найвпливовіших духовних осіб. Це, по суті, вже в середині листопада 1708 р. вирішило долю руху за самостійне українське князівство. Він був ганебними і облудними засобами осквернений, у викривальному світлі показаний народу. Самі учасники його швидко впевнювались у марності й невчасності свого задуму. Похитнулися й ряди організаторів переходу гетьманців під шведську протекцію. Штовхаючи Мазепу на зраду Петра, вони не припускали, якими жертвами доведеться платити за свободу України. Піддані анафемі, враз позбавлені маєтностей, пересвідчившись ще раз у кривавій жорстокості царя і не такій могутності Карла XII, найпоміркованіші мазепинці вирішили скористатися шансом-соломинкою, яку їм милостиво і хитро простягнув табір Москви. 21 листопада покинули гетьмана Мазепу миргородський полковник Данило Апостола та генеральний хорунжий Іван Суліма²⁷⁷⁵. Через деякий час повернувся до російського стану охотницький полковник Гнат Галаган із полком і взятими в полон 60 шведськими драбантами²⁷⁷⁶. Після Батурина місцеві козаки теж по одинці і групами почали при нагоді залишати гетьмана. Цілком можливо, що на бік царя перейшла б і більша кількість старшини, якби Карл XII і Мазепа відповідно не подбали про припинення дезертирства. Приїзд у шведський стан дружин мазепинців позбавив їх маневру.

Підступні царські дії щодо мазепинців і українського народу вже в листопаді ґрунтовно підірвали в Гетьманщині зв'язок гетьманської влади з населенням. Анафемоване, оббріхане і звинувачене у всіляких гріхах керівництво дедалі менше знаходило підтримки. Навпаки, його шведські союзники з кожним наступним тижнем починають відчувати зростаючий опір місцевих жителів, які полонили офіцерів, солдатів Карла XII, нападали на невеличкі загоны, обози його армії. У зв'язку з тим, що великі запаси продовольства були знищені або завчасно захоплені царським військом у Стародубі, Чернігові, Новгороді-Сіверському, на мешканців населених пунктів, де розквартирувалися чужинські полки, лягав тяжкий тягар у їх забезпеченні. При всій толетарності шведів до українців, не конфіскації, а купівлі ними у мешканців сіл фуражу, продовольства, все ж прогодування і розмішування значної кількості війська викликало чималі труднощі для населення, а відтак і невдоволення, нарікання. Випадки ж спротиву, опору загострювали стосунки шведів з аборигенами. Партизанські дії жорстоко придушувались. А це в свою чергу давало підставу Москві спекулювати фактами жорстокості їхніх противників з вигодою для себе. Хоча російське військо на своїх квартирах поводилося ще брутальнішим чином. Наприклад, після зайняття у грудні Ромнів

московським полком жителі були по-варварськи пограбовані. Солдати пиячили, знущалися над городянами. Генерал Аларт доповів 19 грудня 1708 р. про це царю: «Все дома во всем городе разграблены, и ни ворот ни одних не осажено, ни главного караулу не поставлено, и ни малого порядка для унятия грабежу не учинено, и все солдаты пьяны»²⁷⁷⁷. Справа набула розголосу, і Петро I змушений був навіть наказати провести розслідування і винних офіцерів покарав смертю «в страх другим».

Криваву розправу вчинив цар та його поплічники в Лебедині над полоненими мазепинцями, тими зі старшин, хто не з'явився у Глухів на вибори. За «Історією Русів», тут чинилися страшні тортури-допити, після яких страчено «до дев'яти сот» людей²⁷⁷⁸. «Число се може були прибільшене, але судячи з кладовища, відлученого від християнського і відомого під назвою «Гетьманців», треба думати, що зарито їх тут чимало»²⁷⁷⁹. М. Костомаров у своєму дослідженні «Мазепинці» сумнівається як у його існуванні, так і в масштабах страт у Лебедині. Проте історик-дослідник П. Єфименко в 1884 р. спростував думку відомого вченого даними Харківської єпархії: могила гетьманців «перебуває в саду одного з прихожан Вознесенської церкви в 300 сажнях від колишнього міського валу; підвищений насип простягається більш ніж на 10 сажнів у довжину і ширину; місцями на цьому насипу з'являються провали і буває, під час будівництва, викопувались людські кістки»²⁷⁸⁰. Згаданий автор на підтвердження своєї версії щодо поховання великої кількості мазепинців у Лебедині приводить ще один важливий аргумент – гетьманська могила не могла бути загальним кладовищем, бо вона розташована далеко від церкви. За минулими ж звичаями людей, що померли природною смертю, ховали біля неї. Сумніви М. Костомарова щодо кількості лебединських жертв справді начебто правомірні: час залишив для нас лише ряд побіжних відомостей про страти і кільканадцять справ похідної Посольської канцелярії, яка ретельно вивчала причини зради Мазепи, виявляла його прихильників. У Лебедині допитували «с пристрастием» війта Шептаковської волості Опоченка, запорозького отамана Тимофія Полугера, глухівського обивателя Данила Таращенка²⁷⁸¹, канцеляриста Олександра Дубягу, лохвицького сотника Якова Єременка, селянина Прокопа Іваненка (який вбив драгуна)²⁷⁸², козака Н. Лютого з двома компанійцями, що везли листа королю, якогось Феська з Переяславського полку (з двома товаришами під виглядом чумаків агітував проти Росії)²⁷⁸³ та багатьох інших запідозрених полонених. Так, 6 грудня 1708 р. козаки села Попівки Конотопської сотні перехопили гінця з листом лубенського полковника Д. Зеленського і передали його росіянам²⁷⁸⁴. У Галках був спійманий мазепинський розвідник Я. Федоров²⁷⁸⁵, у Лубнах – полковий осавул та компанієць полку Галагана²⁷⁸⁶. У Миргород 14 грудня доставлений у військовий гарнізон слуга Мазепи, який шпигував²⁷⁸⁷. Як правило, всіх їх везли у Лебедин для допиту. За висновком О. Грушевського, «в перші місяці після переходу Мазепи Посольська канцелярія частіше засуджувала на смерть, ніж виправдувала»²⁷⁸⁸.

Наявність могили гетьманців у Лебедені вказує на те, що репресивний апарат царя у містечку працював на повну потужність. Він залишив після себе не 2–3 десятки жертв. Очевидно, тут продовжувалась розправа над частиною захоплених батуриців, охотницькою старшиною, схопленою у Новгороді-Сіверському, а також карали на смерть інших підозрілих осіб.

Чинилося подібне і в інших місцях. Так, 21 березня 1709 р. катували козака Федора Коломийченка ²⁷⁸⁹, 29 березня – Антонія Семенова. Останній, до речі, як показує розслідування, «говорил такие слова... что нас Черкасских жителей всех порабовали» і «которые есть Москали, всех забьем, и пойдем до Москвы» ²⁷⁹⁰. Якова Єременка обрали лохвицьким сотником восени 1708 р., причому антимазепинська партія. Та за те, що він був на зустрічі з Мазепою, на якій гетьман наказав місцевим сотникам зібрати в селах Лубенського полку 24 000 волів, 40 000 свиней, його заарештували й катували в Лебедені. Спійманий сотник ще не встиг нічим себе проявити, в усьому зізнався, а тому через це, мабуть, його обминув смертний вирок. Я. Єременка заслали на каторжні роботи в Петербург ²⁷⁹¹. Певно, така ж доля, якщо не гірша, чекала й сотників, старшин, що забезпечували шведське військо фуражем, продовольством.

Не знайшовши підтримки в запорозьких козаків, царизм вогнем і мечем покарав Січ. Допоміг сюди провести війська компанійський полковник, колишній січовик Гнат Галаган, який старався вислужитися перед Петром I ціною зради побратимів. Пообіцявши оточеним запорожцям життя, він не дотримав слова: після добровільної здачі частини січовиків їх усіх до одного покарали на смерть із застосуванням найлютіших тортур.

— 2.4. —

ШЛЯХ ДО ПОЛТАВСЬКОЇ ПОРАЗКИ

Залишивши Батурич, Карл XII з великою частиною війська 18 листопада зайняв Ромни ²⁷⁹², які стали його резиденцією. Шведи й мазепинці водночас вступили в Гадяч. Наступала зима, і війська союзників облаштовувались на зимові квартири у проміжку від Ромнів до Гадяча, Лохвиці та Прилук.

Сконцентрованість полків на невеликій території мала свої плюси і мінуси. Шведське й українське військо було надійніше захищене від несподіваних атак російських частин. Його можна було швидко мобілізувати на ту чи іншу військову акцію. Водночас зайнята територія звужувала масштаби охоплення населення Гетьманщини протекторатом Карла XII. Це давало можливість Петру I тримати чималі свої гарнізони в Ніжині, Миргороді та інших містечках, тобто попереду і ззаду шведів. Переважаюча російська присутність на теренах Лівобережжя та Правобережжя виграшно сприяла царській пропагандистській кампанії,

поширенню маніфестів Петра I. У них Мазепа змальовувався як «богоотступник», що вирішив підпасти під владу поляків та шведів. Останні мали «сию землю тяжкими податями, налогами и пленением людей, даже до конечного разорения привесть».

Звернення українських ієрархів, примушених анафемувати Мазепу, розповсюджене російською адміністрацією практично по всіх селлах, теж не додавало прихильників мазепинцям. Вони й самі не сподівалися на прокляття, обрання нового гетьмана. Явна обмаль війська Карла XII нікому не додавала оптимізму та віри в успіх розпочатої справи.

Розташування шведів і росіян звужувало мобілізаційні можливості мазепинців. Козаки, на відміну від компанійців та сердюків, перебували по домівках. При закличному гетьманському універсалі полкові старшини мали їх збирати до походу. У кінці листопада і грудні шведсько-українські союзники не планували серйозних акцій. Якби росіяни перебували за межами Гетьманщини, у Мазепи не виникало б особливих труднощів зібрати 30–40 тисяч козаків на війну. Але присутність стрілецьких, драгунських підрозділів в окрузі довкола шведів створювала в цьому плані серйозну проблему.

Місцева козацька влада змушена була залежно від обставин підігрувати то одній, то іншій стороні. У деяких місцевостях встановилося двовладдя: наявність маріонеткового гетьмана Скоропадського давало змогу російському командуванню змінювати мазепинських старшин на «вірнопідданих» Петру I. Можливість легко здобути старшинський ранг підохочувала не найкращих претендентів на уряди доносити, запіпадіиво виявляти свою прихильність усно. Усе це вносило дезорганізуючі моменти у справі єднання сил, здатних взяти участь у повстанні, у відсічі загрози з боку московської вояччини.

Попри згадане, І. Мазепа великі надії покладав на 1709 рік. Він сподівався, що поява Карла XII в Україні заохотить до війни Туреччину, Крим, донецьких козаків, калмиків. Усі вони були зацікавлені в поваленні царя, ослабленні Росії. До потенційних союзників, зокрема й Запорозької Січі, гетьман відрядив дипломатичні посольства, очолювані його наближеними старшинами — Д. Горленком, К. Мокієвським, В. Чуйкевичем, Ф. Мировичем, Ф. Нахимовським.

Російська дипломатія у свою чергу теж проводила активні дії з нейтралізації виникнення такої союзницької коаліції. Вона лякала Туреччину загарбницькими планами Карла XII, на побажання турків зробила ряд принципових поступок. Зрештою, останнє змусило турецьку владу і підпорядковане їй Кримське ханство зайняти вичікувальну позицію і зволікати з допомогою. Хоча кримський хан і бажав поквитатися з росіянами, він у свою чергу не отримав від своїх зверхників згоди на війну²⁷⁹³. До того ж, у 1708 р. його військо зазнало серйозних втрат — понад 30 000 ординців загинуло в поході на Кабарду²⁷⁹⁴, населення якої перестало платити данину Криму. Польське військо Станіслава Лешинського, який мав іти через Україну на допомогу Карлу XII, було фактично заблоковане в Польщі проросійськими силами й підрозділами Москви. Не піднялися на повстання донецькі козаки й калмики.

Поки відбувалися переговори, заохочувалися до дій потенційні союзники, йшла агітація маніфестами населення, у другій половині грудня сталося ряд сутичок шведів з противником. Росіяни, задумавши виманити Карла XII з Ромнів, зробили вилазку на Гадяч²⁷⁹⁵, у якому випалили третину будинків. Король 16 грудня кинувся на допомогу своїм. У цей час великий російський підрозділ 18 грудня зайняв Ромни. І. Мазепа, який був там, ледь устигнув покинути місто. Спіймані росіянами слуги генерального обозного І. Ломиковського свідчили на допиті, що «Мазепа де zelo был болен, которого лечил шведский аптекарь, и было ему от той болезни свободнее, для которой он болезни не мог с королем шведским ехать и для того поостался»²⁷⁹⁶.

У Гадячі шведське і гетьманське військо через брак квартир для постою мерзло, терпіло скруту. Майже 3000–4000 шведів померло в ті дні від обморожень²⁷⁹⁷.

Карл XII 27 грудня у стужу підняв військо на захоплення Веприка, в якому перебувало 1400 росіян та чотири сотні козаків²⁷⁹⁸. Перший штурм не вдавсь. Командування фортеці відмовилося здати її. Шведи змушені були три дні мерзнути під Веприком, не маючи квартир. Гнані холодом і злі вони пішли до Зінькова, де сховалось у фортеці до 4000 селян і міщан²⁷⁹⁹. Побачивши, що шведи збираються йти на штурм містечка, оборонці здалися.

Уже 6 січня Карл XII під'їхав до Веприка і запропонував комendanтові здатися. Після його відмови 7 січня шведи намагалися ще раз узяти фортецю. Однак їм це не вдалося: шотландський офіцер наказав облили вал водою, яка зразу ж замерзла, і це утруднювало штурм. Лише погроза Карла XII всіх винищити при взятті Веприка подіяла: 1400 солдат та 400 козаків здалися. Король наказав спалити місто.

Словацький посланник до Карла XII Даніел Крман, беручи участь у поході, спостерігав дії шведів та гетьмана. «Король усіх помилував, — записав він у своєму щоденнику, — але Мазепа своїх підданих, кинених до яму, кількох замучив голодом. На жінок, які лягли на шведів гарячу воду й кидали каміння, деякі переможці брязкали мечами»²⁸⁰⁰. Швед Леонард Каг у своїх нотатках занотував, що полонених відведено до Зінькова і за наказом гетьмана всіх міщан вкинули у льохи, де більшість із них загинула²⁸⁰¹. Насправді, як оповідає більш поінформований Нордберг, полонених козаків через кілька днів на прохання Мазепа відпустили, так само прогнали їхніх жінок, які могли йти, куди хотіли²⁸⁰².

Зваживши на реалії початку 1709 р., Карл XII за порадою гетьмана²⁸⁰³, вирішив перемістити бойові дії за межі Гетьманщини, аби вивести з неї російські підрозділи. Для цього був організований зимовий похід у бік Слобожанщини, яка тоді входила до складу Росії. Він почався у ніч з 27 на 28 січня²⁸⁰⁴. На Опішню вирушило дві тисячі шведів-кіннотників. Швидкий і несподіваний рейд захопив росіян зненацька, і вони відступили. Але 29 січня містечко було відвойоване у шведів.

Згодом Карл XII рушив зі шведсько-українським військом до Котельви, а потім, 11 лютого, — на Краснокутськ²⁸⁰⁵. Росіяни панічно втікали. У цих боях проявили активність українські козаки. За спогадами шведських очевидців, наближений гетьмана Герцук «сам один убив понад тридцять ворогів». Коли головні сили козаків і шведів відійшли від Краснокутська, несподівано сюди заскочила російська кіннота. Невеличкий підрозділ залишеної шведської залоги почав відступати. Мазепа, який був із нею, знову ледь не попав у полон. Шведський лейтенант Фрідріх Вейге почув від нього слова розчарування: «Не думав я, щоб шведи втікали»²⁸⁰⁶.

Узявши Мурафу, король наказав спалити Краснокутськ і Городню, попередньо вигнавши з них мешканців. Подібної участі згодом зазнали Куземин, Хухря, Олешня, Котельва, Мурафа, Колонтаїв, Коломак, Рублівка²⁸⁰⁷. На сім миль навкруги, за оповіддю Нордберга, все було випалено і знищено, худобу, продукти конфісковано. За значний опір війську населення Краснокутська було взято у полон. «Найжалкіше було, — писав учасник походу Петре, — дивитися на маленьких дітей, що мусили йти зі своїми матерями в глибокім, мокрім снігу, який стояв коням аж по черево. І так мусив йти бідний народ пішки, бачучи, як горіли його хати та оселі. Це привело їх до такого плачу й голосіння, що й камінь міг з того зворушитися. Тоді взяв майже кожний з офіцерів маленьку дитину до себе і віз на коні, але більші (діти. — *Авт.*) та матері мусили йти пішки»²⁸⁰⁸.

І. Мазепа супроводжував Карла XII у цьому поході, який мав на меті відтягнути росіян від Гетьманщини. Біля села Коломак гетьман підбадьорив короля: «Війна для вашої величності іде дуже щасливо: ми вже дійшли тільки за вісім миль від рубежу Азії!»²⁸⁰⁹. Очевидно, він мав на увазі близькість до них азійських племен. Однак король серйозно сприйняв сказане і попросив генерал-квартирмейстера Гілленкрока детальніше дізнатися від гетьмана шлях в Азію. Мазепа від того занепокоївся. «З нашим королем небезпечно говорити про подібні дрібниці, — зауважив йому Гілленкрок. — Цей государ більше всього любить силу і легко піддається бажанню рухатися туди, куди немає необхідності йти для його мети»²⁸¹⁰.

Проте задум виманити росіян з Гетьманщини не вдався: московські стрільці навіть зайняли Прилуки²⁸¹¹. Зморене значним переходом військо змушене було повертати назад. До цього принукувала й погода: замість лютих морозів прийшло тепло, дощі. Дороги розвезло, розквасило. Шведи розташувалися на квартирах уздовж лінії правого берега Ворскли. Резиденцією Карла XII стали Великі Будищі. Гетьман турбувався, аби в полтавській окрузі населення не було ображене союзницьким військом.

«На початку цього березня (1709) було дуже холодно... — згадував учасник походу Нордберг. — Багато селян поверталосся до своїх домів із лісів і мочарів, де поховали все своє майно не перед шведами, як це вони оповідали, але зі страху перед москвинами, які грозили їм вогнем і мечем, якщо б вони залишилися у своїх хатах. Ласкаві й переконливі

слова Мазепи робили на них велике враження і вони передавали їх іншим. Гетьман оповідав їм, як мирно і приязно шведи поводитися з населенням, так що ніхто не міг на них нарікати. Навпаки, коли вони робили, на їх бажання, якусь прислугу шведам, то за це діставали гроші. Наприкінці гетьман додав, якщо б шведи справді хотіли забрати від них їхні в лісі заховані речі, то могли б це легко зробити, але вони цього уникають»²⁸¹².

Весняна повінь, бездоріжжя зупинили бойові зіткнення між ворогуючими сторонами. У цей період Івана Мазепу найбільше турбувала проблема повернення на свій бік Запорозької Січі. Він послав до запорожців генерального суддю В. Чуйкевича, чигиринського полковника К. Мокієвського та генерального бунчужного Ф. Мировича.

12 березня січовики зібралися на раду²⁸¹³. У зачитаному на ній посланні гетьмана йшлося про царські кривди, прагнення Петра I знищити Січ, а українців перевести за Волгу. Він аргументував свій перехід на бік Карла XII тим, що шведи можуть допомогти звільнитися від російського ярма і стати вільним народом.

Запорожці загукали у відповідь: «Бути нам з Мазепою». Козаки з кошовим пішли на Диканьку, де була тимчасова резиденція гетьмана. 26 березня відбулась урочиста зустріч Мазепи із запорожцями²⁸¹⁴. Кошовий К. Гордієнко схилив перед ним бунчук і подякував за те, що той допомагає козацтву звільнитися від царської влади.

Сучасники зафіксували промову, виголошену гетьманом:

«Бог мені свідок, що відаючись до рук шведського короля, я зробив це не з легковажності і не з приватних вигід для себе, а з любові до Вітчизни. У мене немає ні жінки, ні дітей. Я міг би віддатись у Польщу або будь-куди і спокійно провести там останок днів мого життя, але, керуючи стільки Україною з піклуванням і вірністю, наскільки було у мене здібностей, я за обов'язком честі і сердечної любові не можу, склавши руки, покинути цей край на сваволлю несправедного гнобителя. Мені достеменно відомо, цар має намір переселити нас усіх в інший край, а вас, запорожців, обернути на драгунів і ваші житла розорити вщент. Якщо ви, запорожці, ще зберегли свою свободу, то цим зобов'язані лише мені, Мазепі. Коли б царський задум збувся, ви всі були б пов'язані, закуті і відправлені до Сибіру». Завершив він її словами: «Будьмо заодно, запорожці! Я присягну вам, а ви з свого боку присягніть мені в незмінній вірності і дружбі»²⁸¹⁵.

Потім гетьман запросив прибулих до гетьманських покоїв, де для них були накриті столи. Обід завершився інцидентом, який мало не призвів до розриву Мазепи з К. Гордієнком. П'яні запорожці, виходячи з гетьманських покоїв, почали забирати різні цінні речі. Дворецький гетьмана заборонив їм це робити. Крім того, він їх присоромив, сказавши, що до таких негідних звичаїв вони постійно вдаються, коли де-небудь гостують. Обурені цими словами запорожці пожалілися своєму кошовому. Він у свою чергу запідозрив, що дворецький говорить за наказом гетьмана, а тому дав команду сідлати коней, аби забратися геть. Мазепа, дізнавшись про суперечку і невдоволення кошового,

поспішив запевнити запорожців, що не має ніякого відношення до мовленого його підлеглим²⁸¹⁶. На підтвердження цих слів він видав останнього їм на розправу. Люті запорожці тут же забили дворецького ногами та ножем.

Другого дня Карл XII прийняв запорозьких старшин. К. Гордієнко подякував королю латинською за надану протекцію. «Король відповів через посередництво свого комісара Солдана, який володів козацькою мовою, — записав у своїх нотатках учасник тієї церемонії Д. Крман. — Кожний із запорожців по порядку перед Королівською Величністю глибоко кланявся і мовби падав до його ніг. Десь за годину поверталися вони від короля до воєводи Мазепи, турботливість котрого підтримувала офіцерів аж до третього дня»²⁸¹⁷.

Згодом Мазепа і кошовий присягнули спільно боротися з царським військом. Між Карлом XII та гетьманом і запорожцями тоді ж укладено угоду. Головні її пункти були такими:

— король «бере Мазепу і Гордієнка зі всім військом під свою опіку та зобов'язується не підписувати договору або перемир'я без їхньої участі. Ніякий договір не може бути підписаний, у якому не зазначено, що Україна й запорожці вільні від московської зверхності і що вольності будуть назавжди забезпечені»²⁸¹⁸;

— шведське військо під час квартирування в Україні не завдає шкоди місцевому люду;

— король обіцяв прощення тим жителям, котрі вчинили ворожі дії проти шведів, якщо вони повернуться в домівки й постачатимуть королівське військо продовольством;

— Карл XII зобов'язувався вимагати суворої дисципліни у війську у ставленні його до місцевих мешканців²⁸¹⁹.

Досягнуті в Будишах домовленості мали велике значення для піднесення духу мазепинців: ослаблене військо Карла XII отримувало додаткове бойове поповнення — 8–9 тисяч запорожців. Крім того, їхнє остаточне визначення сприяло розширенню кола повстанців. Так, в окрузі по річці Орелі їх кількість сягнула до 15 тисяч²⁸²⁰. Вони знищували солдат російських гарнізонів, установаляли свою владу в узятих ними містечках.

У квітні 1709 р. запорожці і місцеве населення здобули Нові Санжари, кілька «городків» уздовж Ворскли. Козацько-шведське угруповання розгромило під Соколками велику частину генерала Ренне.

В інших же місцях після цих перемог союзницькому війську не таланило. І. Мазепа, окрилений підтримкою запорожців, поразками росіян, подав ідею Карлу XII взяти Полтаву й цим закріпити попередні успіхи. Місто мало важливе стратегічне значення — воно прикривало-утверджувало за союзницьким військом велику частину Лівобережної України. Його здобуття ще більше піднесло б моральний дух козацтва, населення прилеглих теренів. Невдовзі штаб Карла XII і Мазепи перебазувався в Жуки.

Ні перший штурм Полтави 29 квітня, ні наступні вилазки бажаного результату не дали. «Мазепині козаки просили, — зазначав у

щоденнику учасник походу Д. Крман, – щоб король не нищив вогнем містечко, в яким, як казали, Мазепа мав рідну сестру, а в них там жили їхні рідні (...).

Охоронців міста можна змусити голодом здатися королеві. Це станеться тоді, коли вони утратять надію на допомогу і побачать, що їм з дня на день загрожує ще більша небезпека»²⁸²¹.

Надії Карла XII на капітуляцію полтавського гарнізону під командуванням полковника О. Келіна не справилися. Останній, маючи у своєму розпорядженні 4270 російських вояків, 2600 полтавчан²⁸²², попри продовольчі труднощі, утримував оборону фортеці. 15 травня у Полтаву прорвалося 1200 стрільців, які посилили гарнізон²⁸²³. Оборонці, до того ж, мали краще озброєння, 28 гармат. Натомість – у шведів бракувало пороху, куль. Вони навіть були змушені відливати їх з відстріляних.

Король не сприймав тверезі оцінки, зауваги своїх підлеглих. Між ним і генерал-квартирмейстером тоді ж відбувся, зафіксований у спогадах, промовистий діалог:

Гілленкрок: Тут у нас не вистачає усього, що треба для облоги.

Карл: У нас достатньо матеріалу, щоб взяти таку нещасну фортецю, як Полтава.

Гілленкрок: Фортеця не сильна, але у ній 4000 гарнізона, крім козаків.

Карл: Росіяни здадуться при першому гарматному пострілі з нашого боку.

Гілленкрок: А я гадаю, що росіяни будуть захищатися до краю, і піхоті вашої величності сильно дістанеться від тривалих осадних робіт.

Карл: Я зовсім не маю намір використовувати на це мою піхоту, а Мазепині запорожці нащо?

Гілленкрок: Та хіба можна використовувати на осадні роботи людей, які не мають про них жодного поняття, з якими необхідно спілкуватися через тлумачів і які розбігаються, як тільки праця їм видається важкою і товариші їх почнуть падати від російських куль?

Карл: Я вас запевняю, що запорожці зроблять усе, чого я хочу, і не повтікають, тому що буду добре платити.

Гілленкрок: Але з нашими гарматами нічого не можна зробити і доведеться добувати фортецю піхотою, яка при цьому вся загине.

Карл: Я вас запевняю, що штурм нам буде не потрібним»²⁸²⁴.

Передбачення генерал-квартирмейстера збулись одне до одного. Запорожці, яких застосовували для риття траншей, спорудження захисних укріплень тощо, скоро почали ремствувати, мовляв, порпатись у землі – мужицька, а не їхня справа. Допікла облога й шведських вояків: погіршилось їхнє продовольче забезпечення, оскільки російські полки в кінці травня – на початку червня фактично взяли у кільце козацько-шведське військо. Втрати від хвороб, обстрілів виявилися теж значними. Це посилювало занепадницькі настрої. Полонені в ті дні два сердюки та три компанії свідчили на допитах про невдоволення, яке виникло між союзниками – Карлом XII та гетьманом. Перший

був розчарований невеликою кількістю сил мазепинців. «Мазепа ни в чем винна себя не признавал,— розповідали допитувані,— а возлагал вину на самого короля, ежели бы по прошенію его ускорил армію войска свои прежде российских в Батурин, то б там на всю армію свою нашел сумму денег и провианта довольно, да и войска б малороссийские все б были при стороне его королевской; а по взятіи и разореніи Батурина и побиеніи в нем всех страха ради, противными учинились. Кроме сего, возлагал еще вину на короля, что он обнадеживал привести войск своих к нему в помощь 75 полков с немалою артиллерією, да Лещинского с 50 000. А привел меньше сорока полков и малую артиллерію. Но он, Мазепа, уповаєт, обещанным числом войска быть исправным можетъ показать летом...»²⁸²⁵. Ці справедливі обопільні взаємозвинувачення не додавали сили союзникам.

Обидві супротивні сторони в таких умовах готувалися до вирішального бою. Можливості у них для цього були нерівні. Петро I згромаджував у район Полтави свіжі, щойно відмобілізовані частини. Сюди було стягнуто 47 полків²⁸²⁶ загальною чисельністю до 55–57 тисяч чоловік [піхотний полк у 1708 р. формувався з двох батальйонів по 620 чоловік (разом 1240); кавалерійський полк — з п'яти ескадронів по 200 кавалеристів (разом 1200).— *Авт.*].

Російська армія мала для участі в бою 102 гармати²⁸²⁷. Крім того, на боці Петра I діяли два піхотні й чотири кінні полки І. Скоропадського. Це — мінімум 8–10 тисяч козаків. Отже, в районі Полтави зосереджувалася 63–67-тисячна армія царя. Вона, до того ж, мала в резерві ще більші сили, які прибували в кінці червня в Гетьманщину і розташовувалися на стратегічних напрямках. Через тиждень після Полтавського бою 6 липня Петро I зробив для полонених шведів огляд своїх військ: полки нараховували 83 500 чоловік регулярного строю і 91 тисячу нерегулярного, 2 тисячі «артилерійських служителей»²⁸²⁸. Ця демонстрація сили шокувала військовиків короля.

Інша ситуація була в таборі гетьмана та Карла XII. За показаннями спійманого козака Гадяцького полку Гната Коданченка від 4 червня, окрім запорожців, «при Мазепе болши 3000-х ево войска нет»²⁸²⁹. Ця кількість військовиків підтверджується й у листі Б. Шереметьєва до І. Скоропадського від 13 квітня 1709 р.: «Сего моменту получили мы ведомость, что в Лютенку прибыло волохов и сердюков легкой конницы с 3000 человек, которые намерение имеют бить на наших и достать добраго языка»²⁸³⁰. У тогочасному повідомленні генерала К. Ренне до О. Меншикова згадується Полтавський полк, який «заплатовал и пристал к запорожцам»²⁸³¹.

Останніх, за записками Петра Крекшина, царського комісара по підрядах, який супроводжував Петра I, «до 10 000 к шведскому войску в совокупление пришли»²⁸³². Тобто перед Полтавською битвою під керівництвом Мазепи було загалом 13–15 тисяч військовиків* —

* Шведський генеральний штаб оцінював українські підрозділи в 10 тисяч вояків. Можливо, в загальній кількості війська не враховані відмобілізовані безпосередньо на Полтавський бій козаки Полтавського полку.

9–10 тисяч запорожців, понад 3000 козаків, сердюків, компанійців, а також полтавські, гадяцькі полчани – до 3000 чоловік. 17 червня Леон Івашкевич свідчив на допиті, що «в Жуках стоить Мазепа, а при нем войско, которое вчерашняго дня выходило, конницы тысячи с 4, пехоты 8 полков, а при них 2 пушки»²⁸³³.

У шведській армії налічувалося близько 25 тисяч вояків²⁸³⁴ (разом з військом також ішло кілька тисяч супровідного персоналу) і 28 гармат. Лише на чотири з них шведи мали порох і ядра²⁸³⁵. Загалом шведсько-мазепинське військо налічувало до 40 тисяч чоловік, тобто майже вчетверо менше, ніж у супротивника.

За кілька днів до вирішального бою українські частини були приведені в готовність і виставлені перед позицією росіян.

«Гетьман Мазепа був там теж, – згадував у своїх нотатках барон Натан Зільтман, – і привів своїх козаків, які разом із запорожцями на правому і лівому крилі тримали фланги, а також окремо від шведів осаджували російських козаків і калмиків справа від московського ретраншементу поблизу малої гори».

За спогадами Д. Крмана, у ті дні до Мазеви прийшла віщунка, яка сказала, що «ні він, ні король Полтави не здобудуть і що поблизу оточеної Полтави буде велике кровопролиття»²⁸³⁶. Гетьман розповів про почуте Карлу XII. Той іронічно поставився до сказаного, мовляв, він довіряє своєму богові і справедливому ділу.

Усі жили передчуттям швидкої розв'язки. Гетьмана, парадно одягнутого, бачили на найчистокровнішому коні, коли він уранці мчав по передовій. Король порадив йому сховатися в обозі, аби не трапилося нічого лихого²⁸³⁷.

За особою Мазеви справді полювали російські шпигуни. Якось кільканадцятьох їх вдерлося до квартири гетьмана, аби його захопити²⁸³⁸. Але шведська охорона їх відігнала.

Генеральна баталія розпочалась 27 червня о 2 годині ночі. У ній взяли участь, як розповів пізніше полонений шведський головнокомандувач Реншельд, 19 тисяч шведів (інші 1300 осаджували Полтаву, до 5000 охороняли переправи в Нових Санжарах і Кобеляках. – *Авт.*) і 11–12 тисяч мазепинців.

Цар виставив проти короля 47 полків, а також козаків Скоропадського. Карл XII сподівався несподівано напасти на переважаючі сили противника і взяти ініціативу у свої руки. Однак через погану підготовку до бою, слабке знання місцевості шведи вийшли до російських редутів, коли почало світати і їх помітили. Незважаючи на професіоналізм вояків Карла XII, їхній могутній натиск лише на початку мав певний успіх. Надалі ж зручна позиція росіян, редуті, щільний артилерійський вогонь зламали бойовий дух наступаючих. Вони опинилися під щільним вогнем, зазнали значних втрат. При цьому чимало атакуючих підрозділів втратили зв'язок з командуванням, іншими полками. До І. Мазеви не пробився жоден гонець, навіть генерал-ад'ютант короля А. Гильденклу, аби гетьман вислав свій козацький резерв з Пушкарівки.

Велика частина мазепинського війська була у другому ешелоні наступаючих. «Між кіннотою шведи помістили піхотинців, — зазначав у щоденнику згадуваний Д. Крман, — а козаків і волохів поставили на обох крилах»²⁸³⁹. На лівому крилі перебували запорожці. У їхній бік була направлена контратака кількатисячного корпусу калмиків. Спочатку серед запорожців сталося замішання, і вони почали тікати. Однак, писав Д. Крман, кілька прибулих шведів з гострими мечами повернули їх назад, і знову був відновлений порядок²⁸⁴⁰.

Шведський старшина Вейге у своїх споминах відзначив важливу роль мазепинців у бойових діях: «Наші запорожці застрілили своїми тягненими рушницями багато з московської піхоти, так що вона скоро потім, побачивши нашу підмогу, відступила через заросляки, і король також малим об'їздом завернув під Полтаву»²⁸⁴¹.

Козаки та запорожці відігнали ворожу кінноту, яка після бою намагалася схопити короля і його оточення²⁸⁴².

Карл XII ще бадьорився, йому хотілося битися з росіянами до останньої краплини крові. Мазепа, прибувши до шведської ставки, почав переконувати його оголосити негайний відступ у турецькі володіння. Про це ж заявили генерали короля. Лише після настирливих умовлянь він погодився на відхід.

Карл XII і Мазепа від'їхали разом у колясці генерала Мейєрфельда. За ними поспішили ті, хто врятувався.

Кровопротитна полтавська баталія завершилася повною поразкою шведсько-українського війська. На місці герцю переможна сторона виявила 8619 забитих шведів²⁸⁴³. Ще в ході побоїща 2800 вояків²⁸⁴⁴ Карла XII потрапили в полон. Організоване росіянами переслідування втікаючих шведів теж дало свої наслідки: поблизу Дніпра практично вся королівська армія, яка не мала достатньо плавзасобів для переправи, здалася. Майже 23 тисячі²⁸⁴⁵ офіцерів, солдат, супроводжуючого персоналу згодом були відправлені на заслання.

Інша доля чекала їхніх союзників. Кілька тисяч мазепинців як зрадників нещадно винищено протягом 28 червня — 4 липня 1709 р. Шведські полонені стали свідками колесування, вішання спійманих запорожців, козаків, які брали участь у Полтавській битві. Їм також відрубували руки, ноги, голови. Увесь простір від Полтави до Дніпра политий кров'ю учасників визвольних змагань, які потрапили під гарячу руку переможців. За «Щоденником військових дій» після Полтавського бою поховано 13 281 «побиенных неприятельских тел»²⁸⁴⁶. Якщо від цієї кількості загиблих відняти 8619 шведів, то отримаємо 4662 забитих козаків, запорожців.

За підрахунками сучасника і хроніста Петра І Петра Крекшина, протягом листопада 1708 — липня 1709 років в Україні «изменников до тридцати тысяч порублено»²⁸⁴⁷.

Під Переволочною вирішили здатися на милість царя ряд генеральних старшин, які мали разом зі шведською армією вивести рештки українського війська у Крим. Очевидно, взамін вони просили гарантувати їм життя. За допитами від 14 липня 1709 р. у числі

капітулянтів були: генеральний суддя Василь Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович, полковник Дмитро Зеленський, компанійський полковник Юрій Кожуховський, сердюцький полковник Яків Покотило, а також дрібні урядовці Антон Гамалія, Семен Лизогуб, канцелярист Григорій Григорович та писар Яків Гречаний²⁸⁴⁸. Смертну кару їм було замінено на заслання.

2700 козаків, які були з ними, помилувано. Їм заборонили носити зброю і перевели у стан посполитих²⁸⁴⁹.

— 2.5. —

ВІДСТУП ДО БЕНДЕР

29 червня о 18 годині²⁸⁵⁰ вечора гетьман був переправлений з кількома козацькими дружинами через Дніпро. Дещо пізніше, опівночі, це зробив і Карл XII, який до останнього моменту волів залишитися з військом, аби організувати відсіч росіянам. Але його переконали в марності цього. З гетьманом і королем переправилось біля Переволочної до 2000 запорожців, козаків і стільки ж шведів. Чимало вояків короля потонуло, бо нашвидкуруч зроблені плоти не тримали ні вантажу, ні людей. За порадою гетьмана залишки війська вирушили спочатку до Очакова.

Полтавська катастрофа, ганебний відступ підірвали слабнуче здоров'я старого гетьмана. Проблеми зі здоров'ям виникли у гетьмана практично з перших місяців його приходу до влади. Так, 21 січня 1688 р. І. Мазепа дякував царям за направленого в Батурин лікаря Романа Ніколаєва. У 1691 р. цар відрядив до гетьманської столиці з ліками медика Яна Комніна. Можливо, вже тоді він хворів на подагру. У 1706 р. ця хвороба вже добре допікала гетьманові. У листі Головіну Мазепа сповіщав, що «при сильной подагре и горячке, меня постигших, отправился я в Батурин, ибо немощ моя не только не дозволяет мне управлять делами, но даже и говорить». У 1707 р. він зізнався, що здоров'я «мію слабое». З причин «подагрической и хирагрической болезни» на початку 1708 р. гетьман вчасно не повідомив царя про кадрові переміщення в Батурині. Хоч у жовтні 1708 І. Мазепа, прикриваючись неміччю, старався відстрочити своє прибуття до царських військ, усе ж, як видно з подальших подій, тривале перебування в роз'їздах, дорозі, без належних умов, загострило його хвороби.

Спіймані росіянами козаки 18 грудня 1708 р. сповіщали в Посольській похідній канцелярії: «Мазепа де зело был болен, которого лечил шведский аптекар, и было ему от той болезни свободнее»²⁸⁵¹. Про періодичне загострення подагри у гетьмана згадували у своїх нотатках секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм, Д. Крман. Поразка, крім усього, додала йому моральних страждань.

«Мазепа почасту в великой скорби и туче бывають,— свідчив на допиті покоєвий Григорій Новгородець,— а временем с плачем и

великим воздыханием нарекает свое безумие, что надеялся, что от него Украина не отступит»²⁸⁵².

Напади подагри при спішному відступі, спекоті, поганому харчунванні поновилися у гіршій формі. Мазепа переважно лежав на перинах. За ним у кареті доглядала жінка-козачка, яка, за спогадами, «увивалася коло нього»²⁸⁵³.

1 серпня 1709 р., подолавши виснажливі й небезпечні сотні кілометрів та кілька переправ, мазепинці і шведи дійшли до Бендер²⁸⁵⁴. Тут на гетьмана чекала ще одна неприємна звістка: цар просив турецьку владу не приймати у своїх володіннях Мазепу і видати його як зрадника. Падишах відмовився це зробити. Російські урядовці тоді запропонували 300 тисяч талерів за голову гетьмана²⁸⁵⁵. Цар навіть з такою пропозицією звернувся до збіднілого Карла XII. Проте союзники гетьмана не піддалися на настирливі прохання російської сторони.

Орієнтовно 5 серпня до Бендер прибуло посольство від царя зі шведським генерал-майором Майєрфельдом, який був направлений з-під Полтави до Петра I врегулювати питання мирного договору. Царські уповноважені повідомили Карла XII про те, що Москва готова укласти угоду зі Швецією, якщо король віддасть їй Інгрію, Карелію з містом Виборгом, Естляндію з містом Ревелем та Ліфляндію. Крім того, в постулатах мирного договору були ще два принципові моменти: визнання Августа польським королем і видача російській стороні Мазепи. Карл XII відхилив усі вищезгадані пункти як принизливі й образливі²⁸⁵⁶.

У складі прибулого посольства був і новообраний у Глухові гетьман І. Скоропадський, який зустрівся з хворим гетьманом. «Він виправдовувався перед Мазепою, — згадував Д. Крман, — що прийняв від царя титул воеводи і пообіцяв, що йому, своєму воеводи, буде вірний та що при добрій нагоді приведе до нього збунтованих козаків»²⁸⁵⁷.

Квартири Карла XII і Мазепи знаходились у Бендерах. Козаки і запорожці оселилися неподалік у селі Варниці. Серед старшин, які опинилися в еміграції, були генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний писар Пилип Орлик, кошовий отаман Кость Гордієнко, генеральні бунчужні Іван Максимович, Федір Мирович, прилуцький полковник Дмитро Горленко, небіж Мазепи Андрій Войнаровський, значні військові товариші, канцеляристи Іван Бистрицький, брати Ілля, Михайло та Володимир Ломиковські, Данило Болбот, Клим Довгополий, брати Григорій, Іван, Опанас Герцики, Федір Третяк та інші. У козацькому таборі налічувалося до 500 козаків і старшин. Крім того, під Бендери прибували втікачі-запорожці, яких, за повідомленням Петру I, вже у 1710 р. тут налічувалося 4000 чоловік. За іншими джерелами, їх та козаків-емігрантів зібралось до 5000²⁸⁵⁸.

Тяжке матеріальне становище емігрантів, їх політична невизначеність деморалізувала дух повстанців. Вони втратили віру у справу визволення України. Переслідувані російською стороною вигнанці почали міркувати про своє майбутнє, власне виживання. Група запорожців намагалася заволодіти гетьманським скарбом, а самого Мазепу відправити цареві²⁸⁵⁹. Його врятувало лише заступництво ад'ютанта

шведського короля Станіслава Понятковського. Безгрошів'я спонукало козаків до бунту. Частина генеральської старшини вирішила за допомогою молдавського господаря домогтися царського прощення. Це посварило І. Мазепу з його прибічниками, які залишили німецького гетьмана і перебралися до Ясс.

У Бендерах гетьман звинуватив у поразництві генерального писаря. У листі до С. Яворського П. Орлик згадує, що «Войнеровский, по указу его, Мазепы, не токмо мене оскорбил, но и на житие мое настоевал, а я жалостне ему выговаривал: “Такое ли есть за верность мою награждение?”. Отказал он: “Если б ты мні не был вірен, то також бы погибл, як и Кочубей”. И того ради принужден я был от него удалитця до Ясс»²⁸⁶⁰.

Розпорядник військового скарбу, сподіваючись на одужання, до останньої хвилини турбувався, аби золото, коштовності, привезені ним у Бендери, залишалися цілими, нерозграбованими тими, хто зайнявся вирішенням лише особистих проблем. Старшинський же генералітет, розмежований дискусією про майбутні дії – повернення додому чи продовження боротьби, – не наважився підняти перед Мазепою питання про наступництво, подальшу долю військового скарбу. Тим часом його хвороба прогресувала.

Гетьман послав гінця до Карла XII, аби той виділив йому надійного охоронця. Король задовольнив це прохання. «Коли я прийшов до нього, – писав згодом наглядач у своєму звіті, – він був дуже слабим. Як тільки я увійшов, він дуже зрадів, бо мав нарешті з ким поговорити. Потім він попросив мене, щоб я був коло нього і не спускав ока з його речей та кімнати, а особливо пильнував скриню та два бочівки-чвертки, повні дукатів, та ще кілька сідельних сумок, напханих коштовностями та великою кількістю золотих медалей. Сідельні сумки були сховані у гетьмана під подушкою, а бочівки з дукатами стояли перед ліжком. Ще він попросив мене, щоб я нікому з його людей не дозволяв нічого приносити чи брати з кімнати»²⁸⁶¹.

Через кілька днів, 22 вересня 1709 р., гетьман помер. Незважаючи на чвари у козацько-запорозькому таборі, йому було влаштовано пишний похорон. Зібралися старшини, шведський генералітет, прості козаки. Жалобну процесію відкривали королівські сурмачі та барабанщики, які виконували похоронний марш. Потім один зі старшин ніс гетьманську булаву. За ним на трьох парах білих коней везли тіло І. Мазепи.

Червоний оксамит із золотими галунами вкривав труну. Козаки з оголеними шаблями їхали на конях з обох боків процесії. Далі йшли, голосячи, жінки старшин. Позаду них їхали на конях П. Орлик, А. Войнаровський і тридцять шведських офіцерів. За ними – з опущеними прапорами – козацьке військо. У церемонії прощання з Мазепою взяв участь і Карл XII.

Гетьмана відспівали у церкві села Варниця, а потім поховали в кафедральному соборі монастиря св. Георгія у Галаці.

ВИСНОВКИ

Спадок Івана Мазепи викликав неоднозначні дискусії відразу після його смерті навіть у таборі наближених. Вони не знали, як їм розпорядитися, кому він належить. Мазепинці, які склали першу Конституцію України, вбачали у попередньому правлінні чимало серйозних недоліків. Воно справді було авторитарним, маловідкритим, не бажаним для наслідування. І сьогодні важко сказати, чи в умовах залежності Батурина від Москви воно могло бути інакшим. Бажання старшин наслідувати демократичні принципи Запорозької Січі суперечило реаліям тогочасної дійсності, не відповідало державницьким устремлінням створити власне князівство.

Обережність, закритість, конспіративність І. Мазепи йшли пліч-о-пліч з ним протягом усього часу його керманіцтва. Цей спосіб поведінки диктувався йому обставинами, обмеженими владними можливостями. Самійло Величко у своєму літопису справедливо називав гетьмана «Махієвелем і хитрим лисом». Сам Іван Мазепа так формулював здобуту науку, запозичені принципи з авторитетного для нього твору «Володар» італійського автора-мислителя Ніколо Макіавеллі: «Все гине там, де володар не є готовий кожної хвилини захищати свою владу, як лев, як вовк, як собака»²⁸⁶².

Практично двадцять років свого правління «царского пресветлого величества верный поданный, слуга наинижайший и подножок» (так гетьман підписував кореспонденцію до Петра I.— *Авт.*) шукав шляхів, аби позбутися принизливого рабського статусу, бути ні від кого незалежним правителем. Його особисте бажання стати в усьому вільним незалежно поєднувалося з перспективою України як самостійної держави. Лише у ній він міг реалізувати себе як володар, керманіч.

Ця його невгамовна енергія вільнолюбства раз по раз проривалась у вигляді тих чи інших опозиційних дій щодо Росії, таємній дипломатії, заходах поєднання Лівобережжя та Правобережжя України. Він творив

довкола себе старшинське середовище, віддане йому, здатне сприйняти ідею вільної України як рятівну необхідність. Політичні, економічні інтереси елітного прошарку козацької автономії в цьому плані збігалися з їхнім верхником. Тягар безперервних війн Петра I, посилення російського абсолютизму викликали закономірне занепокоєння у старшинському колі. Саме через ці обставини наблизений генералітет Мазепи зіграв визначальну роль у підштовхуванні свого керманіча до вирішального кроку в житті Гетьманщини. Аналіз діяльності провідних діячів доби 1687–1709 рр. дає можливість зробити такі важливі висновки:

- сформована І. Мазепою команда була загалом опозиційною до царської колоніальної політики;
- оточення гетьмана позитивно ставилося до зміни протекції як найреальнішого шляху виходу з кризової ситуації, в якій опинилась Україна;
- підбір і розстановка кадрів здійснювалися Батурином з урахуванням негативного щодо Росії орієнтаційного потенціалу кандидата на посаду.

Поразка мазепинців – це свідчення відсутності реальної команди соратників і співпрацівників в оточенні гетьмана перед акцією повстання. Трагедія козацької верхівки, самого І. Мазепи в тому, що вони, маючи високі помисли, водночас були обмежені у власних можливостях здійснення свого задуму. Великі сподівання мазепинців на армію Карла XII не оправдалися: шведські війська, виснажені в боях з росіянами, не демонстрували на українських теренах боєздатної сили. Великий же духовний, інтелектуальний потенціал оточення І. Мазепи сам по собі не становив загрози для Росії, людські ресурси якої в кільканадцять разів переважали можливості України.

Зрозуміло, кадрова політика гетьмана не в усьому була ідеальною і перспективною для реалізації його таємних замірів. Частина слухняних і безвідмовних виконавців в умовах автономії не квапилася здійснювати вибір у непростих реаліях 1708–1709 рр. Їхнє відступництво від свого керманіча, пасивність, інертність найчастіше продиктовані прагматизмом, страхом за власне життя та безпеку родин. Проявлені Петром I у військовій кампанії 1708 р. зразки нечуваного деспотизму, жорстокості – реакція самозбереження російського самодержавства, до якої не були готові ні учасники змагань за волю України, ні Карл XII.

І все ж посіяні І. Мазепою зерна сумнівів щодо залежного статусу Гетьманщини, необхідності перемін, незважаючи на жорстоке придушення повстання 1708–1709 років, найсуворіше винищення всіляких інформаційних носіїв про задуми його поводителів, проростали час від часу через роки, десятиліття, століття життєдайними паростками пробудження нації. У грудні 1752 р. мешканці Пасічного Никифор Бондар, Конон Чалий та інші, згадуючи на поминальному обіді про колишні служби та походи, казали: «Добре було життя за Мазепи, нехай кості його святяться»²⁸⁶³.

Без повстання мазепинців, яке, мов дзвін, сколихнуло буття України, дуже важко уявити рух за її волю. Воно резонувало з покоління в покоління уроком, який зрештою при благополучному збігу обставин посприяв народженню Української держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ВСТУП

¹ Павленко С. Петро I та «народна війна» у 1708 році // Україна – Росія: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів: Просвіта, 1994. – С. 49–50. *Його ж.* Легенда про В. Борковського і відповідність її реаліям, описаним в епітафії на надгробку генерального обозного // Некрополі Чернігівщини. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Чернігів: Нова хвиля, 2000. – С. 26–28; *Його ж.* Випускники Києво-Могилянської академії в оточенні гетьмана Мазепи // Матеріали конференції. Наукові записки (Національний університет «Києво-Могилянська академія»). – К.: KM Academia, 2000. – Т. 18. – С. 42–44 ; *Його ж.* «Дума» І. Мазепи та архімандрит Никон // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. Матеріали наукової конференції. – Чернігів: Нова хвиля, 2002. – С. 107–109; *Його ж.* Організація імпичменту Мазепи 1707 року // Козацька скарбниця. Гетьманські читання, присвячені десятій річниці Музею гетьманства. – К.: Стилос, 2003. – С. 87–108.

² Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. – Чернігів: РВВОУП, 1994. – 152 с.

³ Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – 248 с.

⁴ Павленко С. Іван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 3. – С. 26–28; *Його ж.* Золотий вік Батурина (1625–1707 рр.) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 54–68; *Його ж.* Батурин // Літопис Червоної Калини. – 1995. – № 7–12. – С. 14–20; *Його ж.* Міф про хабар І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 103–124; *Його ж.* Перша спроба Івана Мазепи порвати з Московою //

Сіверянський літопис.— 1998.— № 1.— С. 3–31; *Його ж.* Київський полковник Костянтин Мокієвський // Сіверянський літопис.— 2000.— № 5.— С. 136–138; *Його ж.* Ніжинський полковник Іван Обидовський // Сіверянський літопис.— 2001.— № 2.— С. 102–105; *Його ж.* Генеральний суддя Михайло Вуяхевич // Сіверянський літопис.— 2001.— № 2.— С. 139–140; *Його ж.* Духовні побратими Івана Мазепи // Пам'ять століть.— 2001.— № 6.— С. 34–56; *Його ж.* Мазепа — не гетьман-державник? // Український гуманітарний огляд.— К.: Критика, 2000.— Вип. 3.— С. 218–233; *Його ж.* Є еліта — є держава? // Сіверянський літопис.— 1999.— № 6.— С. 182–183; *Його ж.* 3 міфів про Івана Мазепу // Україна крізь віки: навчальний посібник з історії України для середніх шкіл / Збірник статей.— К.: Ярославів Вал, 2000.— С. 149–176; *Його ж.* І. В. Ломиковський — генеральний обозний у команді Мазепи // Сіверянський літопис.— 2002.— № 3.— С. 95–97; *Його ж.* І. Скоропадський як соратник І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 2002.— № 4.— С. 91–95; *Його ж.* Сподвижник Мазепи — прилуцький полковник Дмитро Горленко // Літературний Чернігів.— 2002.— № 2.— С. 129–135; *Його ж.* Чернігівський полковник, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський // Сіверянський літопис.— 2002.— № 5.— С. 112–120; *Його ж.* Організація імпліменту Мазепи 1707 року // Сіверянський літопис.— 2002.— № 6.— С. 22–31.

ЧАСТИНА І

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

⁵ Шовкопляс Г., Шовкопляс І. Іван Мазепа — гетьман України (1687–1709). Бібліографія // Неопалима купина.— 1995.— № 1–2.— С. 235–255; Ясь О. Вибрана бібліографія публікацій та документальних матеріалів про гетьмана Івана Мазепу (1960–2000) // *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (далі це видання позначаємо римською цифрою II).— Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001.— С. 426–443; Література про гетьмана І. С. Мазепу у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.— К., 1999.— 16 с.; *Марченко О.* Література про гетьмана І. С. Мазепу в фондах Державної історичної бібліотеки України.— К., 1999.— 10 с.

⁶ *Костомаров Н.* Руїна. Мазепа. Мазепинці.— М.: Республіка, 1995.— С. 741.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ *Битинський М.* Мазепинці по Полтаві.— Варшава, 1938.— С. 84.

¹¹ *Луців В.* Гетьман Мазепа і його співпрацівники // *Визвольний шлях.*— 1963.— Кн. 6.— С. 626.

¹² Там само.— С. 628.

¹³ Там само.— С. 629.

- ¹⁴ Там само.— С. 635.
- ¹⁵ *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.— К.: Либідь, 1994.— С. 32.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ *Павленко С.* Міф про Мазепу.— С. 81–118.
- ¹⁸ *Субтельний О.* Мазепинці.— С. 36.
- ¹⁹ Там само.— С. 32.
- ²⁰ Там само.— С. 236.
- ²¹ Там само.— С. 238.
- ²² Там само.— С. 236.
- ²³ *Береславський М.* Мазепа й мазепинці // *Монастирський острів*.— 1994.— № 3.— С. 122–132.
- ²⁴ *Кресін О.* Мазепинці.— К.: Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, 1994.— 110 с.
- ²⁵ *Лазаревський А.* Описание Старой Малороссии.— К., 1888.— Т. I. (Полк Стародубский); К., 1893.— Т. II. (полк Нежинский); К., 1901.— Т. III. (Полк Прилукский).
- ²⁶ *Лазаревський А.* Очерки малороссийских фамилий. Матералы для истории общества в XVII–XVIII вв. Апостолы // *Русский архив*.— 1875.— Т. 1.— С. 91.
- ²⁷ Там само.— С. 314.
- ²⁸ Там само.— С. 439.
- ²⁹ Там само.— С. 448.
- ³⁰ *Лазаревський А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. Горленки // *Русский архив*.— 1875.— Т. 2.— С. 248.
- ³¹ *Лазаревський А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. Кочубеи (В. Л. Кочубей), Мазепа и М. Кочубей // *Русский архив*.— 1876.— Т. 3.— С. 438–455.
- ³² *Лазаревський А.* Люди Старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674–1758) // *Исторический вестник*.— 1880.— № 2.— С. 710.
- ³³ *Лазаревський А.* Люди Старой Малороссии: Лизогубы // *Киевская старина*.— 1882.— № 1.— С. 101–125.
- ³⁴ Там само.— № 8.— С. 243–253.
- ³⁵ Там само.— С. 253–258.
- ³⁶ Там само.— 1886.— № 1.— С. 10–16.
- ³⁷ Там само.— № 7.— С. 445–451.
- ³⁸ Там само.— 1888.— Т. XXIII.— № 10.— С. 371.
- ³⁹ *Оглоблин О.* Гетьман Иван Мазепа та його доба (далі це видання позначаємо римською цифрою I).— Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960.
- ⁴⁰ *Gajesky G.* The Cossak Administration of the Hetmanate.— Cambridge, 1978.— V. 1–2.
- ⁴¹ *Дашкевич Я. Р.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні. Лівобережжя // *Пам'ятки України*.— 1990.— № 2.— С. 11–13; № 3.— С. 10–11.
- ⁴² *Борисенко В. Й., Заремба С. З.* Україна козацька XV–XVIII ст. У двох частинах.— К.: Центр пам'ятнознавства АНУ і Український

державний педуніверситет ім. М. Драгоманова, 1993.— Частина 1.— С. 139—183.

⁴³ *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр.— К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997.— Ч. 1.— 102 с.

⁴⁴ *Павленко С.* Є еліта — є держава? (Рецензія на книгу В. Кривошеї «Національна еліта Гетьманщини») // Сіверянський літопис.— 1999.— № 6.— С. 182—183.

⁴⁵ *Панащенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.).— К.: Інститут історії України НАН України, 1995.— 210 с.; *Йі ж.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.).— К.: Інститут історії України НАН України, 1997.— 74 с.

⁴⁶ *Слабченко М. Е.* Малоруський полк в административном отношении (историко-юридический очерк).— Одеса, 1909.

⁴⁷ *Окінішевич Л.* Значне військове товариство в Україні — Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ).— Мюнхен, 1948.— Т. 157.

⁴⁸ *Енсен А.* Родина Войнаровських в Швеції // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 170—190.

⁴⁹ Там само.— С. 93—169.

⁵⁰ *Різниченко В.* Пилип Орлик.— К., 1918.— 48 с.

⁵¹ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Його життя і доля.— К.: Дніпро, 1991.

⁵² *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба.— Авгсбург, 1948.

⁵³ *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція // ЗНТШ.— 1924.— Т. 14—135.— С. 79—136.

⁵⁴ *Борщак І.* Пилип Орлик // Стара Україна.— 1924.— Кн. VII—VIII.— С. 108—109.

⁵⁵ *Винар Л.* Андрій Войнаровський.— Мюнхен, Клівленд, 1962.

⁵⁶ *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський.— К.: Інститут історії України, 1998.— 207 с.

⁵⁷ *Коваленко О.* Павло Полуботок — політик і людина.— Чернівці: Сіверянська думка, 1996.— 93 с.

⁵⁸ *Гуржій О.* Вказ. праця.— С. 28.

⁵⁹ Там само.— С. 29.

⁶⁰ *Субтельний О.* Мазепинці.— С. 203.

⁶¹ *Коваленко О.* Павло Полуботок — політик і людина.— С. 11.

⁶² Там само.

⁶³ *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі.— К.: Либідь, 1993.— С. 187.

⁶⁴ *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття.— К.: Генеза, 1997.— С. 228.

⁶⁵ *Борисенко В. Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст. Навчальний посібник.— К.: Либідь, 1996.— С. 291.

⁶⁶ *Мельник А. Г.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669—1709 рр.). Навчальний посібник.— К.: ІСДО, 1995.— С. 64.

- ⁶⁷ Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. В 2-х частях.— М., 1858—1859.
- ⁶⁸ Судиенко М. Материалы для отечественной истории.— К., 1855.— Т. 2.
- ⁶⁹ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков.— Владимир, 1903.— Т. 1—2.
- ⁷⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. I—III.
- ⁷¹ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729—1730.— Чернигов, 1901.— Вып. 1; *Його ж.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729—1730.— Чернигов, 1908.
- ⁷² Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1689—1709.— Мюнхен, 1988.
- ⁷³ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепа (упор. В. Станіславський).— К.: Інститут історії України НАНУ, 1996; Листи Івана Мазепа. 1687—1691 / Упор. та авт. передмови В. Станіславський (далі — Листи Івана Мазепа).— К.: Інститут історії України НАНУ, 2002.— Т. 1.— 480 с.
- ⁷⁴ Мицик Ю. А. Невідомі документи Івана Мазепа // Пам'ятки України.— 1991.— С. 56—58; *Його ж.* Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу.— 1996.— № 49—50.— С. 27—32; *Його ж.* З документації гетьмана І. Мазепа // Сіверянський літопис.— 1997.— № 3—4; *Його ж.* З документації гетьмана І. Мазепа // Сіверянський літопис.— 1998.— № 1.— С. 91—103; *Його ж.* З документації гетьмана Івана Мазепа // Сіверянський літопис.— № 4.— С. 36—45.
- ⁷⁵ Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 31—46; № 3.— С. 72—84; № 4.— С. 37—58; № 5.— С. 67—82.
- ⁷⁶ Універсали Івана Мазепа. 1687—1709 / Упор. І. Бутич (далі — Універсали Івана Мазепа).— Київ — Львів: НТШ, 2002.— 757 с.
- ⁷⁷ Четыре грамоты Яна Собеского // Черниговские губернские ведомости (далі — ЧГВ).— 1850.— № 45.— С. 416—420.
- ⁷⁸ Тестамент п. Радича // ЧГВ.— 1852.— № 25; Украинские юридические акты (XVIII в.) // ЧГВ.— 1862.— № 22; Универсал И. Скоропадского Т. Радичу // ЧГВ.— 1855.— № 3.
- ⁷⁹ К истории края. Памятники местной старины. Род Харевичей // ЧГВ.— 1890.— № 16.
- ⁸⁰ ЧГВ.— 1888.— № 47; ЧГВ.— 1890.— № 43; ЧГВ.— 1890.— № 45.
- ⁸¹ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 1—11.— СПб, Л.—М., 1887—1964.
- ⁸² Крман Д. Подорожній щоденник (ITINERARIUM 1708—1709) // К.: Видавничий центр «Просвіта»; Видавництво ім. О. Теліги, 1999.— 160 с.
- ⁸³ Год из царствования Петра Великого. 1709. (Из записок Крекши-на) // Библиотека для чтения.— 1849.— Т. 97.

⁸⁴ *Енсен А.* Дневник Орлика // ЗНТШ.— Т. СХХІІІ—СХХІV.— Львів, 1917.— С. 10; *Борицак І.* Діярій П. Орлика // Стара Україна.— 1924.— Кн. ІХ—Х.— С. 134—136; Письмо Орлика к Стефану Яворському // Основа.— 1862.— № 10.— С. 1—28.

⁸⁵ Хроніка Павла Полуботка / Публікація, коментарі О. Коваленка // Сіверянський літопис.— 1995.— № 6.— С. 105—110.

⁸⁶ Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії (Переклад з німецької В. Дятлова) // Сіверянський літопис.— 2001.— № 1—5; Листи Патріка Гордона // Сіверянський літопис.— 2001.— № 6.— С. 91—93.

⁸⁷ Акты фамилии Полуботков с 1669—1734 г.— Чернигов, 1889.

⁸⁸ Пять документов рода Савичей // Киевская старина.— 1887.— Т. ХІХ.— Сентябрь.— С. 154—157.

⁸⁹ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. ХVІІ—ХVІІІ в.— К., 1884.

⁹⁰ Стороженки. Семейный архив.— К., 1902.— Т. 1.

⁹¹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА).— Ф. 13.— Оп. 1.— Спр. 45.— Арк. 1—172.

ЧАСТИНА ІІ

ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ КОМАНДИ

Розділ 1

УКРАЇНСЬКИЙ АБСОЛЮТИЗМ 1687—1709 рр.

⁹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ).— Ф. 66.— Спр. 54.— Арк. 1.

⁹³ *Гаєвський Ю.* Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника // Сіверянський літопис.— 1997.— № 1—2.— С. 47.

⁹⁴ Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії // Сіверянський літопис.— 2001.— № 3.— С. 15.

⁹⁵ Письмо Орлика к Стефану Яворському // Основа.— 1862.— № 10.— С. 22.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ = Іван Петрович Забела, знатний войскової товарищ (1665—1703) // Киевская старина.— 1883.— Т. VI.— Июнь.— С. 518.

⁹⁸ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1938.— Т. 1.— С. 122.

- ⁹⁹ *Мауцьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 105.
- ¹⁰⁰ *Павленко С.* Міф про Мазепу. – С. 15–18.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 27.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ *Жак А., Бендер Й., Груша И.* История Европы. – Минск–Москва, Высшая школа, Просвещение, 1996. – С. 244.
- ¹⁰⁴ *Виттер Р.* История Нового времени. – К.: Ника-Центр, Вист-С, 1997. – С. 192.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ *Павленко С.* Міф про Мазепу. – С. 23, 99.
- ¹⁰⁸ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. – С. 115.
- ¹⁰⁹ Доношение Кочубея государю по статьям // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – Чтения ОИДР). – Москва, 1859. – Кн. 1. – С. 105.
- ¹¹⁰ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. – С. 123.
- ¹¹¹ Документи, матеріали. Пакти конституції законів та вольностей Війська Запорозького // *Іванченко Р.* Історія без міфів. – К.: Український письменник, 1996. – С. 317.
- ¹¹² Там само. – С. 318.
- ¹¹³ Там само. – С. 321.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 322.
- ¹¹⁵ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик. – К.: Дніпро, 1991. – С. 21.
- ¹¹⁶ *Мельник Л.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). – К., ІСДО, 1995. – С. 46.
- ¹¹⁷ Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 6.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Там само.
- ¹²⁰ Там само. – С. 3, 10–11.
- ¹²¹ *Платонов Н.* Полный курс лекций по русской истории. – Санкт-Петербург: Кристалл, 1998. – С. 574.
- ¹²² *Устрялов Н.* Русская история до 1855 года. – Петрозаводск: Фолиум, 1997. – С. 460.

Розділ 2

ПІСЛЯКОЛОМАЦЬКІ ЗМІНИ УРЯДОВЦІВ

- ¹²³ *Павленко С.* Міф про Мазепу. – С. 63, 68.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. – 1876. – № 12. – С. 440.
- ¹²⁶ *Окиншевич А.* Центральні установи України – Гетьманщини XVII–XVIII вв. – К., 1929. – Ч. 1. – С. 117.
- ¹²⁷ *Костомаров Н.* Мазепа. – М.: Республика, 1992. – С. 29.

- ¹²⁸ *Кривошея В.* Українська козацька старшина.— С. 9.
- ¹²⁹ Стаття гетьмана Івана Мазепи // *Маркевич Н.* История Малороссии.— М., 1842.— Т. 3.— С. 319.
- ¹³⁰ *Кривошея В.* Українська козацька старшина.— С. 10.
- ¹³¹ *Величко С.* Літопис.— К.: Дніпро, 1991.— Т. 2.— С. 343.
- ¹³² Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії // *Сіверянський літопис.*— 2001.— № 1.— С. 19.
- ¹³³ Універсал полтавського полковника Ф. Жученка від 22 січня 1688 р. // *Універсали Івана Мазепи.*— С. 547.
- ¹³⁴ *Кривошея В.* Українська козацька старшина.— С. 77.
- ¹³⁵ Щоденник Патріка Гордона // *Сіверянський літопис.*— 2001.— № 1.— С. 19.
- ¹³⁶ *Рігельман О.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.— К.: Либідь, 1994.— С. 500.
- ¹³⁷ Щоденник Патріка Гордона // *Сіверянський літопис.*— 2001.— № 1.— С. 13.
- ¹³⁸ Там само.— С. 14.
- ¹³⁹ *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // *Киевская старина.*— 1890.— Май.— С. 215.
- ¹⁴⁰ Там само.
- ¹⁴¹ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1874.— Кн. 6.— С. 413.
- ¹⁴² *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 160.
- ¹⁴³ *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г.— С. 213.
- ¹⁴⁴ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 47.
- ¹⁴⁵ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России.— К.: Час, 1993.— С. 271.
- ¹⁴⁶ Лист гетьмана Мазепи компанейским полковникам Новицкому и Пашковскому о прибытии к нему с своими полками (13 августа 1687) // *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – Акты ЗР).*— СПб, 1853.— Т. V.— С. 212.
- ¹⁴⁷ Універсал Івана Мазепи знатному військовому товаришеві Стефану Гречаному на села Римарівку і Борки та млин // *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК).*— Ф. КМФ-7.— Оп. 2.— Спр. 10.— Арк. 201; *Універсали Івана Мазепи.*— С. 137–138.
- ¹⁴⁸ *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.) (далі – *Національна еліта Гетьманщини.*)— К., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ (далі – ІПіЕНД НАНУ), 1998.— Ч. II.— С. 112.
- ¹⁴⁹ Універсал І. Мазепи осавулові Миргородського полку Григорієві Зарудному на млин // *ІР НБУВ.*— Ф. 1.— Спр. 58142.— Арк. 1; *Універсали Івана Мазепи.*— С. 116.
- ¹⁵⁰ *Ксензенко С.* К истории рода Зарудных. Из семейного архива Скибинских // *Труды Полтавской учёной архивной комиссии.*— Полтава, 1917.— Вып. 15.— С. 75.

¹⁵¹ Корнієнко М. П., Кривошея В. В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1676 рр.).— К.: ІПіЕНД НАНУ, 2000.— С. 89.

¹⁵² Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 20 вересня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 232.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 20 січня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 284.

¹⁵⁵ Там само.— С. 285.

¹⁵⁶ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 14 лютого 1689 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 296.

¹⁵⁷ Універсал І. Мазепи Саві Шабалниченку // Універсали Івана Мазепи.— С. 211.

¹⁵⁸ Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст.— К.: Інститут історії України НАНУ, 1995.— С. 43.

¹⁵⁹ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба.— С. 7.

¹⁶⁰ Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І. І. Забіли // Сіверянський літопис.— 1999.— № 4.— С. 167, 168; Модзалевський В. Малороссийский родословник.— К., 1910.— Т. 2.— С. 76.

¹⁶¹ Корнієнко М. П., Кривошея В. В. Персональний склад старшини Правобережних полків.— С. 38; 3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 59.

¹⁶² Кривошея В. В., Орел В. М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали).— К.: ІПіЕНД НАНУ, 2000.— С. 98.

¹⁶³ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 17 липня 1689 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 346.

¹⁶⁴ Універсал Івана Мазепа про затвердження за Києвсько-Печерським монастирем півтора камені млива під Сосницею на річці Убеді // Універсали Івана Мазепи.— С. 188.

¹⁶⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. III.— С. 17.

¹⁶⁶ Стороженко Н. Полковник прилуцький Иван и бунчуковий товариш Григорий Стороженки.— Б. р. і б. м.— С. 3.

¹⁶⁷ Грамота польского короля Яна III полковнику Василию Искрицкому 6 мая 1690 года // Устрялов Н. История царствования Петра Великого.— СПб., 1858.— Т. 2.— С. 483.

¹⁶⁸ Darowski A. Szkice Historyczne.— Warszawa, 1901.— S. 225.

¹⁶⁹ Письмо гетьмана Мазепи к польському королю Яну III 15 марта 1690 // Устрялов Н. История царствования Петра Великого.— Т. 2.— С. 480.

¹⁷⁰ Письмо Львовского епископа Иосифа Шумлянського, присланное к Мазепе, 19 января 1690 года, с польским шляхтичем Домарацким // Там само.— С. 478.

¹⁷¹ Оглоблин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика).— К., 1929.— С. 33.

¹⁷² Павленко С. Міф про Мазепу.— С. 103–104.

¹⁷³ Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках.— Нью-Йорк, 1968.— С. 155–162.

¹⁷⁴ Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті 17 століття // ЗНТШ.— Т. ССХХV.— С. 235.

¹⁷⁵ Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави.— К.: Варта, 1994.— С. 386.

¹⁷⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник.— Т. 2.— С. 179.

¹⁷⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 229.

ЧАСТИНА III

СОРАТНИКИ ТА ПРИБІЧНИКИ ГЕТЬМАНА

Розділ 1

НАЙБЛИЖЧІ ДОВІРНИКИ

1.1. ШИЙКЕВИЧ ЗАХАР (? — 1704)

¹⁷⁸ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина.— 1901.— Май.— С. 166.

¹⁷⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР).— СПб., 1863.— Т. IV.— С. 100.

¹⁸⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. III.— С. 6.

¹⁸¹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.— К.: Основи, 1998.— С. 333.

¹⁸² В'ялов П., Кривошея В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля.— К.: ІПіЕНД НАНУ, 1999.— С. 16.

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича.— Москва, 1899.— С. 316.

¹⁸⁵ Там само.— С. 275.

¹⁸⁶ Там само.— С. 288.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Там само.— С. 317.

¹⁸⁹ С. Е. Гетманство Брюховецкого // Киевская старина.— 1885.— № 8.— С. 677.

¹⁹⁰ Акты ЮЗР.— Т. V.— С. 309.

¹⁹¹ Там само.— СПб., 1869.— Т. VI.— С. 13.

¹⁹² Літопис Самовидця.— К.: Наукова думка, 1971.— С. 98.

- ¹⁹³ Полонська-Василенко Н. Історія України.— К.: Либідь, 1993.— Т. 2.— С. 42.
- ¹⁹⁴ Костомаров Н. Руїна. Историческая монографія.— СПб., М., 1882.— С. 256.
- ¹⁹⁵ Эйнгорн В. Указан. соч.— С. 563.
- ¹⁹⁶ Літопис Самовидця.— С. 175.
- ¹⁹⁷ К истории народного волнения, бывшего в Гетманщине вслед за поставлением Мазепы гетманом // Киевская старина.— 1901.— № 2.— С. 77.
- ¹⁹⁸ Левицкий О. Указ. соч.— С. 166.
- ¹⁹⁹ Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 34.
- ²⁰⁰ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков.— Т. 1.— С. 219.
- ²⁰¹ Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 132.
- ²⁰² Гаецкий Ю. Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника // Сіверянський літопис.— 1997.— № 1–2.— С. 47.
- ²⁰³ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 594–595.
- ²⁰⁴ ІР НБУВ.— Ф. 127.— Спр. 132.— Арк. 7.
- ²⁰⁵ Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 66.

1.2. ВУЯХЕВИЧ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ (бл. 1630–6.02.1697)

- ²⁰⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 665.
- ²⁰⁷ Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович.— Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет ім. Миколи Гоголя, 2000.— С. 84–85.
- ²⁰⁸ Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини.— Ч. I.— С. 115.
- ²⁰⁹ Там само.
- ²¹⁰ Дорошенко Д. Вказ. праця.— С. 666.
- ²¹¹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— С. 413.
- ²¹² Костомаров Н. Исторические монографии и исследования.— СПб., М., 1882.— Т. 15 (Руїна. 1663–1687. Гетьманство Бруховецького, Многогрешного и Самойловича).— С. 430.
- ²¹³ Дорошенко Д. Вказ. праця.— С. 666.
- ²¹⁴ Там само.
- ²¹⁵ Костомаров Н. Указ. соч.— С. 525–527.
- ²¹⁶ Павленко С. Міф про Мазепу.— С. 54.
- ²¹⁷ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина.— 1901.— Февраль.— С. 209.
- ²¹⁸ Лист І. Мазепи до царів Івана, Петра та царівни Софії Олексійовичів // Листи Івана Мазепи.— С. 139.

²¹⁹ Універсал І. Мазепи про запровадження тютюнової і горілчаної оренди // Універсали Івана Мазепи. – С. 191.

²²⁰ Павленко С. Генеральний суддя Михайло Вуяхевич // Сіверянський літопис. – 2001. – № 3. – С. 140.

²²¹ Там само.

²²² Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. – К., 1826. – С. 119.

²²³ Там само.

²²⁴ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К., 1992. – С. 64.

²²⁵ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1872. – Ч. I. – Т. V. – С. 297.

²²⁶ Там само.

²²⁷ Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 382.

²²⁸ Там само. – С. 503.

²²⁹ Там само. – С. 504.

²³⁰ Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок... – С. 120.

²³¹ Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк. – К., 1916. – Т. 1. – С. 393.

²³² Кагамлик С. Р. Вуяхевич-Височинський Михайло Васильович, чернець ім'я Мелетій // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К.: КМ Академія, 2001. – С. 128.

1.3. ЛОМИКОВСЬКИЙ ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ (1645–1711)

²³³ Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского, писанное в Яссах марта 25 дня 1711 г. (публикация В. Н. Каразина) // Молодик на 1844 год. Украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким. – Харьков, 1843. – С. 72.

²³⁴ Там само. – С. 71.

²³⁵ Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини. – С. 19.

²³⁶ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 11.

²³⁷ Акты ЗР. – СПб, 1853. – Т. V. – С. 155.

²³⁸ Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини. – Ч. I. – С. 162.

²³⁹ Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини. – С. 19.

²⁴⁰ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 187.

²⁴¹ Статьи гетмана Ивана Мазепы // Маркевич Н. История Малороссии. – С. 321.

²⁴² Універсал І. Мазепи значковому військовому товаришеві Іванові Ломиковському на село Верба з усіма приналежностями і прибутками з млинів // ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 50530 (Лаз. 4). – Арк. 20; ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1257; Універсали Івана Мазепи. – С. 79.

- ²⁴³ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 128.
- ²⁴⁴ *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина.— 1890.— Май.— С. 201.
- ²⁴⁵ Універсал стародубівського полковника Михайла Миклашевського про купівлю у колишнього шептаківського сотника млина, що на річці Смяч і подарування його синові осавула Ломиковського // ІР НБУВ.— Ф. 1.— Спр. 50583 (Лаз. 4).— № 39.— Арк. 125–126; Універсали Івана Мазепи.— С. 579.
- ²⁴⁶ Письма к полковнику запорожского войска Илии Новицкому.— Б. м і б. р.— С. 29
- ²⁴⁷ Письма к полковнику запорожского войска Ильи Новицкому // Чтения ОИДР.— 1863.— Кн. 1.— С. 48–50.
- ²⁴⁸ *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини.— С. 19.
- ²⁴⁹ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1874.— Кн. 5.— С. 385.
- ²⁵⁰ Там само.
- ²⁵¹ *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини.— С. 19.
- ²⁵² *Лазаревский А.* Украинские исторические мелочи.— К., 1901.— С. 65.
- ²⁵³ Там само.
- ²⁵⁴ Універсал І. Мазепи генеральному військовому осавулу Іванові Ломиковському на село Лави в Сосницькій сотні // ЦДАУК.— Ф. 57.— Оп. 1.— Спр. 26.— Арк. 849; Універсали Івана Мазепи.— С. 483.
- ²⁵⁵ Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 104.
- ²⁵⁶ Там само.— С. 113.
- ²⁵⁷ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа.— 1862.— № 10.— С. 21.
- ²⁵⁸ Там само.— С. 23.
- ²⁵⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого.— М.—Л., 1951.— Т. 8.— Вып. 2.— С. 1040.
- ²⁶⁰ Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского.— С. 71.
- ²⁶¹ Там само.
- ²⁶² Там само.
- ²⁶³ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии.— С. 14.
- ²⁶⁴ Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского.— С. 75.
- ²⁶⁵ Там само.— С. 73.
- ²⁶⁶ *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы.— С. 776.
- ²⁶⁷ *Ваньшин-Каменский Д. Н.* История Малой России.— К.: Час, 1993.— С. 580.
- ²⁶⁸ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии.— С. 14.
- ²⁶⁹ *Розсоха Л.* Розвиток автономістських і незалежницьких тенденцій у козацько-старшинському та шляхетському середовищі Миргородщини другої половини XVII — початку XIX століть // Сторінки історії Миргородщини. Зб. наукових праць. Випуск перший.— Полтава: Полтавський літератор, 2000.— С. 15.
- ²⁷⁰ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии.— С. 14.
- ²⁷¹ Там само.

1.4. ГОРЛЕНКО ДМИТРО ЛАЗАРЕВИЧ (1660 — кінець 1731 рр.)

²⁷² Старинные заметки о роде Горленков // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.— К., 1892.— Кн. 6.— С. 87—88.

²⁷³ Універсал Івана Мазепи дружині покійного прилуцького полковника Лазаря Горленка Єфросинії на село Ольшане // ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 2801.— № 90; Універсали Івана Мазепи.— С. 76.

²⁷⁴ Універсал Мазепи // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського.— Інв. № Ал. 501/9/2; Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 32—33.

²⁷⁵ Універсал Мазепи // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського.— Інв. № Ал. 501/9/8; Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 33.

²⁷⁶ Універсал Мазепи // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського.— Інв. № Ал. 501/9/11; Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 34.

²⁷⁷ Дабіжа А. Горленки (Очерки прилуцької старини) // Киевская старина.— 1887.— XVII.— Февраль.— С. 207.

²⁷⁸ Там само.— С. 217—218.

²⁷⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (I).— С. 22.

²⁸⁰ Дабыжа А. В. Роспись рода Горленков // Киевская старина.— 1886.— VI.— С. II.

²⁸¹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 128.

²⁸² Кресін О. Мазепинці.— С. 37.

²⁸³ Стороженко Н. Полковник прилуцький Іван и бунчуковий товарищ Григорій Стороженки.— Б. р. і б. м.— С. 3.

²⁸⁴ Один из Мазепинцев (прилуцкий полковник Дмитрий Горленко) // Киевская старина.— 1889.— Т. XX.— Июль.— С. 192.

²⁸⁵ Універсал Мазепи Д. Горленку // Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 42.

²⁸⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. 3.— С. 18.

²⁸⁷ Маценко В. Прилуцщина.— Ромны, 1888.— С. 71.

²⁸⁸ Там само.

²⁸⁹ Густинский Свято-Троицкий монастырь.— К.: Точка зору, 2000.— С. 8; Кириленко М. Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження.— Чернігів: Деснянська правда, 2001.— С. 49; Кириленко М. І. Густинський Свято-Троїцький монастир.— Прилуки, 1997.— С. 20.

²⁹⁰ Летопись монастыря Густинского, изданная О. М. Бодянским.— Москва, 1848.— С. 63.

²⁹¹ Там само.

²⁹² В. Г. Письмо Ив. Носа к прилуцкому полковнику Дм. Горленку о свадьбе его сына // Киевская старина.— 1892.— № 1.— С. 136.

²⁹³ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа.— 1862.— № 10.— С. 8.

²⁹⁴ Допросы Кочубея и его доношение // Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. I.— С. 112.

- ²⁹⁵ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 20–21.
- ²⁹⁶ *Субтельний О.* Мазепинці.— С. 56.
- ²⁹⁷ *Максимович М.* Лист гетмана Ивана Скоропадского к митрополиту Киевскому Иосафу Кроковскому о снятии церковной клятвы с Дмитрия Горленка и прочих // Киевские епархиальные ведомости.— 1865.— № 16.— Отд. II.— 15 августа.— С. 617.
- ²⁹⁸ Там само.— С. 614–615.
- ²⁹⁹ Старинные заметки о роде Горленков.— С. 93.
- ³⁰⁰ Там само.— С. 94.
- ³⁰¹ *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Горленки // Русский архив.— 1875.— Кн. 2.— № 7.— С. 252.
- ³⁰² Там само.— С. 255.
- ³⁰³ Там само.— С. 256.
- ³⁰⁴ Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 149.
- ³⁰⁵ Там само.
- ³⁰⁶ Там само.

1.5. ЧЕЧЕЛЬ ДМИТРО ВАСИЛЬОВИЧ (? — 1708)

- ³⁰⁷ *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К.: Наукова думка, 1993.— С. 1732.
- ³⁰⁸ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 317.
- ³⁰⁹ Статі, даніе гетману Івану Мазепе // Універсали Івана Мазепи.— С. 65.
- ³¹⁰ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 407.
- ³¹¹ *Кривошея В.* Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис.— 1997.— № 1–2.— С. 38.
- ³¹² *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 317.
- ³¹³ *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.— С. 61.
- ³¹⁴ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— К., 1908.— Т. 1.— С. 239.
- ³¹⁵ *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков.— Т. 1.— С. 627.
- ³¹⁶ Там само.— С. 941.
- ³¹⁷ Чтения ОИДР.— М., 1859.— Кн. 1.— С. 103.
- ³¹⁸ Там само.— С. 103.
- ³¹⁹ *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.— С. 51.
- ³²⁰ Там само.— С. 110.
- ³²¹ Полковник Чечель // *Кривошея В. В.* Полковник Дмитро Чечель і його рід // Наукові записки з історії України / Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. К. Винниченка: 36. Статей.— Кіровоград, 1997.— Вип. 6.— С. 10–12.

1.6. СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН ІЛЛІЧ (1647–3.07.1722)

- ³²² Черняков С. І. Скоропадський і Чернігівщина // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 17.
- ³²³ Прицак О. Рід Скоропадських (історико-генеалогічна студія) // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945. – К., 1993. – С. 191.
- ³²⁴ Гуржій О. Іван Скоропадський // Дніпро. – 1991. – № 8. – С. 135.
- ³²⁵ Там само.
- ³²⁶ Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. Досліди над літописом Самовидця. – Харків, 1930. – С. 327.
- ³²⁷ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – С. 16.
- ³²⁸ Там само.
- ³²⁹ Універсал І. Мазепа писареві Чернігівського полку І. Скоропадському // Універсали Івана Мазепа. – С. 75.
- ³³⁰ Черняков С. Вказ. праця. – С. 20.
- ³³¹ Там само. – С. 22.
- ³³² З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепа. – С. 176.
- ³³³ Універсал стародубівського полковника І. Скоропадського // Універсали Івана Мазепа. – С. 618.
- ³³⁴ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – С. 139.
- ³³⁵ Чтения ОИДР. – Москва, 1959. – Кн. 1. – С. 100.
- ³³⁶ Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. – С. 163.
- ³³⁷ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – С. 28.
- ³³⁸ Костомаров Н. Руїна. Мазепа. Мазепинці. – С. 744.
- ³³⁹ Журнал или Поденная записка, блаженные и вечностойныя памяти государя императора Петра Великого... – СПб., 1770. – С. 194.
- ³⁴⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.–Л., 1951. – Т. 8. – Вып. 2. – С. 695.
- ³⁴¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 2. – С. 400.
- ³⁴² Письма и бумаги императора Петра Великого. – С. 868.
- ³⁴³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (II). – С. 290.
- ³⁴⁴ Крман Д. Подорожній щоденник. – С. 126.
- ³⁴⁵ Там само.
- ³⁴⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – С. 417.
- ³⁴⁷ Там само. – С. 580.
- ³⁴⁸ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – М.: Наука, 1990. – С. 176.
- ³⁴⁹ Різниченко В. Пилип Орлик. – С. 13–14.
- ³⁵⁰ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 27.
- ³⁵¹ Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 33.
- ³⁵² Материалы для отечественной истории. – К., 1855. – Т. II. – С. 172–173.

- ³⁵³ Мельник А. Гетьманщина першої чверті XVIII століття.— С. 31.
³⁵⁴ Там само.
³⁵⁵ Там само.— С. 32; Чтения ОИДР.— М., 1847.— Кн. 1.— С. 6.
³⁵⁶ Енсен А. Дневник Орлика.— С. 7.
³⁵⁷ Материалы для отечественной истории.— Т. II.— С. 4.
³⁵⁸ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів.— К., 1931.— Т. IV.— С. 98.
³⁵⁹ Киевская старина.— 1886.— VII.— С. 449–450.
³⁶⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. 2.— С. 401–402.
³⁶¹ М. Де Пуле. Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы.— 1872.— С. 73.
³⁶² Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 297–298.

1.7. НЕСТЕРЕНКО ДМИТРО (? – 1708)

- ³⁶³ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования.— СПб.—М., 1882.— Т. 15 (Руина).— С. 363.
³⁶⁴ Модзалевський В. Нові відомості про родину Многогрішних // Україна. Науковий трьохмісячник українознавства.— 1917.— Кн. 3–4.— С. 83.
³⁶⁵ Універсал І. Мазепи колишньому понорницькому сотникові А. Нестеренку // Універсали Івана Мазепи.— С. 115.
³⁶⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.— К.: Наукова думка, 1993.— Т. 3.— С. 50.
³⁶⁷ Там само.— С. 52.
³⁶⁸ Там само.— С. 177.
³⁶⁹ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 542.
³⁷⁰ Довідник з історії України.— К.: Генеза, 1995.— Т. 2.— С. 283.

1.8. МИКЛАШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (1640-ті рр.— 1706)

- ³⁷¹ Ільїн О. Деякі штрихи до портретів наказних гетьманів Павла Полуботка та Михайла Миклашевського // Сіверянський літопис.— 1997.— № 3.— С. 96.
³⁷² Модзалевський В. Малороссийский родословник.— Т. 3.— С. 475.
³⁷³ Соловьев С. История России с древнейших времен.— М., 1961.— Кн. VI.— Т. 11–12.— С. 435.
³⁷⁴ Там само.
³⁷⁵ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии // Киевская старина.— 1882.— № 8.— С. 46.
³⁷⁶ Чабаненко В. Миклашевський Михайло Андрійович (? – 1706) // Українське козацтво. Мала енциклопедія.— К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.— С. 313; Родословная дворян Миклашевских // ЧГВ.— 1890.— № 55.— С. 4.

- ³⁷⁷ Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730.— Вып. 1.— С. 387.
- ³⁷⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 162.
- ³⁷⁹ Модзалевский В. Малороссийский родословник.— Т. 3.— С. 476.
- ³⁸⁰ Універсал Івана Мазепа колишньому військовому осавулові Михайлові Миклашевському на село Зазірки, слобідку Новосілки, гуту і млини // ЦДІАУК.— Ф. 51.— Оп. 3.— Спр. 1692 а.— Арк. 82; Універсали Івана Мазепа.— С. 71–72.
- ³⁸¹ Універсал Івана Мазепа значковому військовому товаришеві Михайлові Миклашевському на спорудження млина // ЦДІАУК.— Ф. 51.— Оп. 3.— Спр. 1692 а.— Арк. 78; Універсали Івана Мазепа.— С. 126.
- ³⁸² Там само.
- ³⁸³ Універсал Івана Мазепа Михайлові Миклашевському на село Волокитин «до ласки войсковой» // ЦДІАУК.— КМФ-7.— Оп. 2.— Спр. 37.— Арк. 386; Універсали Івана Мазепа.— С. 138.
- ³⁸⁴ Востоков А. Посольство Шаковитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина.— 1890.— № 5.— С. 201.
- ³⁸⁵ Василенко Н. Вказ. праця.— С. 386; Лист І. Мазепа до Олексія Голіцина // Листи Івана Мазепа.— С. 304.
- ³⁸⁶ Окіншєвич Л. Значне військове товариство в Україні — Гетьманщині XVII–XVIII ст.— Мюнхен, 1948.— С. 35.
- ³⁸⁷ Протокул до записованя справ поточных на рок 1690.— Чернигов, 1852.— С. 18, 23.
- ³⁸⁸ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1873.— Кн. 7.— С. 5.
- ³⁸⁹ Модзалевский В. А. Роман Ракушка, один из деятелей «Руины».— Чернигов, 1913.— С. 9, 14.
- ³⁹⁰ Там само.— С. 31.
- ³⁹¹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1873.— Кн. 4.— С. 187.
- ³⁹² Там само.
- ³⁹³ Кілессо Т. Видубицький монастир.— К.: Техніка, 1999.— С. 64.
- ³⁹⁴ Там само.— С. 24, 73.
- ³⁹⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 431.
- ³⁹⁶ Бантъиш-Каменский Д. Жизнь Мазепы.— М., 1834.— С. 29.
- ³⁹⁷ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков.— Т. 1.— С. 944.
- ³⁹⁸ Там само.
- ³⁹⁹ Там само.— С. 947.
- ⁴⁰⁰ Ільїн О. Деякі штрихи... — С. 97.
- ⁴⁰¹ Довідник з історії України.— К., 1995.— Т. 2.— С. 224.
- ⁴⁰² Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. XIX.— С. 232.
- ⁴⁰³ Там само.
- ⁴⁰⁴ Там само.— С. 233.

- ⁴⁰⁵ Там само.
- ⁴⁰⁶ Там само.
- ⁴⁰⁷ Там само.— С. 234.
- ⁴⁰⁸ Там само.— С. 235.
- ⁴⁰⁹ Там само.
- ⁴¹⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого.— СПб., 1889.— Т. 2.— С. 215.
- ⁴¹¹ *Рогожини О. Г.* та *Н. В.* Що розповіла знахідка. Лист царя Петра I до гетьмана Івана Мазепи про справу полковника Миклашевського // *Старожитності*.— 1993.— № 5–6.— С. 15.
- ⁴¹² Там само.
- ⁴¹³ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии // *Киевская старина*.— 1882.— № 8.— С. 49.
- ⁴¹⁴ *Український архів*.— К., 1929.— Т. 1.— С. 178.
- ⁴¹⁵ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии // *Киевская старина*.— 1882.— № 8.— С. 49.
- ⁴¹⁶ Там само.— С. 49–50.
- ⁴¹⁷ *Чтений ОИДР*.— М., 1859.— Кн. 1.— С. 112.
- ⁴¹⁸ Там само.
- ⁴¹⁹ *Чернігівський літопис* // *Сіверянський літопис*.— 1996.— № 4.— С. 115.

1.9. ОРЛИК ПИЛИП СТЕПАНОВИЧ (1672–1742)

- ⁴²⁰ *Дрбал О. Г.* Гетьман України Пилип Орлик — нащадок чеської «шляхетської родини»? // *Хроніка*.— 2000.— 1999.— № 25–26.— С. 151.
- ⁴²¹ *Крутицький Б.* Гетьман Пилип Орлик.— К.: Дніпро, 1991.— С. 9.
- ⁴²² Там само.— С. 10.
- ⁴²³ *Павленко С.* Ніжинський полковник Іван Обидовський // *Сіверянський літопис*.— 2001.— № 1.— С. 102.
- ⁴²⁴ *Максимович М. О.* Київ явився градомъ великимъ... Вибрані українознавчі твори.— К.: Либідь, 1994.— С. 337.
- ⁴²⁵ Там само.
- ⁴²⁶ Там само.
- ⁴²⁷ *Енсен А.* Дневник Орлика // *ЗНТШ*.— Львів, 1917.— Т. СХХІV.— С. 7.
- ⁴²⁸ *Дрбал О.* Гетьман України Пилип Орлик — нащадок чеської «шляхетської родини»? — С. 151.
- ⁴²⁹ *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик // *Різниченко В.* Пилип Орлик — Гетьман України. *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик.— К.: Український письменник, 1996.— С. 128.
- ⁴³⁰ Там само.
- ⁴³¹ *Дярій Пилипа Орлика* (подав *І. Борщак*) // *Стара Україна*.— Львів, 1924.— IX–X.— С. 136.

⁴³² *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик.— С. 12; *Кривошея В.* Українська козацька старшина.— С. 7–8; *Gajesky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate.— Cambridge, 1978.— P. 666.

⁴³³ *Шевчук В.* Козацька держава.— К.: Абрис, 1995.— С. 196.

⁴³⁴ *Стафійчук В.* Епізод кар'єри Пилипа Орлика // Пилип Орлик — перший гетьман в екзилі. Матеріали науково-практичної конференції 23 жовтня 1997 р.— К.: Музей гетьманства, 1997.— С. 53.

⁴³⁵ *Стафійчук В.* Роль Пилипа Орлика у стосунках гетьманської влади з Єлицьким монастирем // Сіверянський літопис.— 1998.— № 3.— С. 122.

⁴³⁶ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России.— С. 574.

⁴³⁷ Там само.

⁴³⁸ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 11.

⁴³⁹ Там само.— С. 13.

⁴⁴⁰ Там само.— С. 2.

⁴⁴¹ Чтения ОИДР.— Москва, 1859.— Кн. 1.— С. 146.

⁴⁴² Там само.— С. 149.

⁴⁴³ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 14.

⁴⁴⁴ Там само.

1.10. ДОВГОПОЛИЙ КЛИМ (? — 1719)

⁴⁴⁵ Стаття гетьмана Івана Мазепи // Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 3.— С. 322.

⁴⁴⁶ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 112.

⁴⁴⁷ Лист І. Мазепи до Петра I від 19 лютого 1708 р. // З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 169.

⁴⁴⁸ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 4 липня 1690 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 404; Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис.— 1998.— № 4.— С. 52.

⁴⁴⁹ Лист К. Мокієвського І. Мазепі // *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепи та його доба (II).— С. 377.

⁴⁵⁰ Там само.

⁴⁵¹ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 169.

⁴⁵² *Кресін О.* Мазепинці.— С. 48.

⁴⁵³ Там само.— С. 49.

⁴⁵⁴ *Битинський М.* Мазепинці по Полтаві.— С. 82–83.

⁴⁵⁵ *Кресін О.* Мазепинці.— С. 49.

1.11. СВІЧКА ЛЕОНТІЙ НАЗАРОВИЧ (? — 1699)

⁴⁵⁶ *Оглоблин О.* Два портрети діячів мазепинської доби // Український історик.— 1972.— № 3–4.— С. 22.

⁴⁵⁷ *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 144.

- ⁴⁵⁸ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— К., 1914.— Т. 4.— С. 578.
- ⁴⁵⁹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 69.
- ⁴⁶⁰ *Стороженко Н.* К истории рода Свечек // Киевская старина.— 1887.— Т. XIX.— Ноябрь.— С. 581.
- ⁴⁶¹ *Стороженко Н.* Полуботок или Свечка? // Киевская старина.— 1890.— Декабрь.— С. 438.
- ⁴⁶² *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии.— К., 1882.— С. 57–58.
- ⁴⁶³ Лист І. Мазепа до царів Івана та Петра Олексійовичів від 2 серпня 1690 р. // Листи Івана Мазепа.— С. 416.
- ⁴⁶⁴ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии.— С. 58.
- ⁴⁶⁵ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 4.— С. 577.
- ⁴⁶⁶ *Залесский А.* Церковная старина Пирятинского уезда // Киевская старина.— 1889.— Т. XXVI.— Июль.— С. 272.
- ⁴⁶⁷ Там само.— С. 273.
- ⁴⁶⁸ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 4.— С. 577.
- ⁴⁶⁹ *Стороженко Н.* К истории рода Свечек.— С. 581.
- ⁴⁷⁰ Універсал Івана Мазепа вдові лубенського полковника Леонтія Свічки // Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського.— Інв. № Ал. 501/9/36; Універсал Івана Мазепа Василеві Свічці на село Антонівку // ЦДАУК.— Ф. 51.— Оп. 1.— Спр. 2417.— Арк. 19; Універсали Івана Мазепа.— С. 341–341.
- ⁴⁷¹ Універсал Івана Мазепа дружині колишнього лубенського полковника Леонтія Свічки з синами Василем і Лук'яном на доходи від їхніх млинів // Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського.— Інв. № Ал. 501/9/54; Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 44–45.
- ⁴⁷² *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 4.— С. 578.

Розділ 2

РОДИЧІ, СВОЯКИ

2.1 МАЗЕПА МАРІЯ-МАГДАЛИНА (?–1707)

- ⁴⁷³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 60.
- ⁴⁷⁴ *Біднов В.* Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепа // Мазепа. Збірник.— Т. 1.— С. 43.
- ⁴⁷⁵ *Крайня О.* Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського дівочого монастиря // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць.— К.: Пульсари, 2001.— Вип. 5.— С. 155.

- ⁴⁷⁶ Лист І. Мазепи царям від 2 грудня 1687 р. // Там само.— С. 157.
- ⁴⁷⁷ Доповідь про перебування ігумені Марії-Магдалини в Москві // Там само.— С. 157–159.
- ⁴⁷⁸ Там само.— С. 159.
- ⁴⁷⁹ Жалованная грамота Киевскому, Вознесенському монастирю, на отчины и угодья и на приписный к нему Глуховский Преображенский монастырь // Там само.— С. 164.
- ⁴⁸⁰ Універсал І. Мазепи київському і перяславському полковникам про закріплення сіл Стариця і Сеньківка за Київським Печерським жіночим монастирем // ЦДІАУК.— Ф. 167.— Оп. 2.— Спр. 2. Арк. 55; Універсали Івана Мазепи.— С. 144.
- ⁴⁸¹ Універсал І. Мазепи про підтвердження прав Глухівського дівочого монастиря на село Береза // ЦДІАУК.— Ф. 149.— Оп. 1.— Спр. 8.— Арк. 1; Універсали Івана Мазепи.— С. 124.
- ⁴⁸² Універсал І. Мазепи від 9 липня 1690 р. Глухівському жіночому монастиреві на село Берези з усіма до нього належними володіннями // Універсали Івана Мазепи.— С. 201; Мицик Ю. Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України.— 1991.— №. 6.— С. 56–57;
- ⁴⁸³ Архив ЮЗР.— К., 1872.— Ч. 1.— Т. 5.— С. 347–348.
- ⁴⁸⁴ Там само.— С. 348.
- ⁴⁸⁵ Біднов В. Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи.— С. 48.
- ⁴⁸⁶ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 7.— С. 272–273.
- ⁴⁸⁷ Маниковский Ф. Историко-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря.— К., 1894.— С. 10; Крайня О. О. Киево-Печерський Вознесенський дівочий монастир // Могилянські читання. Збірник наукових праць.— К.: Пульсари, 2001.— С. 179.
- ⁴⁸⁸ Купчая запись Марии Мазепиной Насикевичу на двор, 1701 г. // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубский.— Чернигов, 1875.— Вып. III.— С. 413.
- ⁴⁸⁹ Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст.— Львів: Свічадо, 1996.— С. 170.
- ⁴⁹⁰ Там само.— С. 175–176.
- ⁴⁹¹ Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украины малороссийской — обіих сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов.— К., 1888.— С. 45–46.
- ⁴⁹² Біднов В. Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи.— С. 51.
- ⁴⁹³ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 15.
- ⁴⁹⁴ О наказании Данилы Забелина за донос на гетьмана Мазепу // Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 25.
- ⁴⁹⁵ Бантши-Каменский Д. Н. История Малой России.— С. 569.

2.2. ОБИДОВСЬКИЙ ІВАН ПАВЛОВИЧ (1672–31.01.1701)

- ⁴⁹⁶ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (I).– С. 20.
- ⁴⁹⁷ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России.– С. 560.
- ⁴⁹⁸ *Степовик Д.* Іван Щирський.– К.: Мистецтво, 1988.– С. 88.
- ⁴⁹⁹ *Степовик Д.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко.– К.: Наукова думка, 1986.– С. 112.
- ⁵⁰⁰ Архив ЮЗР.– К., 1872.– Ч. I.– Т. V.– С. 310; *Хижняк З. І.* Обидовський Іван Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах.– С. 399.
- ⁵⁰¹ Там само.
- ⁵⁰² *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія.– К.: Вища школа, 1981.– С. 56.
- ⁵⁰³ *Захара І. С.* Стефан Яворський.– Львів, 1991.– С. 18.
- ⁵⁰⁴ *Письмо И.* Обидовского к И. Забеле // Киевская старина.– 1883.– Т. VI.– Июнь.– С. 529
- ⁵⁰⁵ Там само.– С. 528.
- ⁵⁰⁶ Універсал І. Мазепи про увільнення від податків ніжинських грецьких купців від 16 травня 1701 р. // ЦДІАУК.– Ф. 51.– Оп. 3.– Спр. 3652.– Арк. 3; Універсали Івана Мазепи.– С. 373.
- ⁵⁰⁷ Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украине малороссийской – обіх сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506–1737).– С. 38.
- ⁵⁰⁸ *Заруба В. Н.* Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.).– Харьков: Основа, 1993.– С. 134.
- ⁵⁰⁹ Там само.
- ⁵¹⁰ *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть.– Харків, 1930.– С. 106.
- ⁵¹¹ *Різницько В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність.– К., 1918.– С. 9; *Максимович М.* «Київ явився градом великим»...– С. 335.
- ⁵¹² *Максимович М.* Вказана праця.– С. 337.
- ⁵¹³ Марсове поле (поезія XVII століття (друга половина).– К.: Молодь, 1989.– С. 174.
- ⁵¹⁴ Там само.– С. 176.
- ⁵¹⁵ Там само.– С. 177.
- ⁵¹⁶ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.– Кн. 7.– С. 426.
- ⁵¹⁷ Там само.
- ⁵¹⁸ *Павленко С. О.* Міф про Мазепу.– С. 114.
- ⁵¹⁹ *Костомаров Н.* Мазепа.– С. 113.
- ⁵²⁰ *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– С. 602–603.
- ⁵²¹ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским.– Ч. II.– С. 27.

- ⁵²² Там само.— С. 30.
- ⁵²³ Соловьев С. История России с древнейших времен.— М.: Мысль, 1962.— Кн. VII.— Т. 14.— С. 597.
- ⁵²⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.— Львів: Світ, 1992.— Т. 3.— С. 198.
- ⁵²⁵ Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник.— К., 1999.— С. 107.
- ⁵²⁶ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— С. 564.
- ⁵²⁷ Мельник Л. Вказ. праця.— С. 109.
- ⁵²⁸ Там само.— С. 109–110.
- ⁵²⁹ Там само.
- ⁵³⁰ Там само.
- ⁵³¹ Словарь української мови. Упорядкував Б. Грінченко.— К.: Наукова думка, 1996.— Т. 1.— С. 72.
- ⁵³² Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским.— Ч. II.— С. 29.
- ⁵³³ Там само.
- ⁵³⁴ Королюк В. Д. Вступление Речи Посполитой в Северную войну // Ученые записки Института славяноведения.— М., 1954.— Т. X.— С. 245.
- ⁵³⁵ Там само.— С. 246.
- ⁵³⁶ Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1842.— Т. 4.— С. 149.
- ⁵³⁷ Чернігівський літопис (підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика) // Сіверянський літопис.— 1996.— № 4.— С. 114.
- ⁵³⁸ Чтений ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 37.
- ⁵³⁹ Там само.— С. 38.
- ⁵⁴⁰ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський.— С. 43.
- ⁵⁴¹ ЦДАУК.— Ф. 1219.— Оп. 2.— Спр. 976.— Арк. 1.
- ⁵⁴² Морозов О. Ніжинські полковники. Іван Обидовський // Просвіта.— 1994.— № 4–5.— С. 7.
- ⁵⁴³ Горобець В. М. Обидовський Іван Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 399.
- ⁵⁴⁴ Там само.
- ⁵⁴⁵ Там само.
- ⁵⁴⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 13.
- ⁵⁴⁷ Горобець В. М. Обидовський Іван Іванович.— С. 399.

2.3. ВОЙНАРОВСЬКИЙ АНДРІЙ ЯНОВИЧ (1681/1682–1740-і)

- ⁵⁴⁸ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 128.
- ⁵⁴⁹ Винар Л. Андрій Войнаровський.— С. 12.
- ⁵⁵⁰ Сойко І. Портрет Андрія Войнаровського // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1939.— Т. 2.— С. 100.
- ⁵⁵¹ Битинський М. Мазепинці по Полтаві.— С. 68.

- ⁵⁵² *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 128.
- ⁵⁵³ Чтения ОИДР.— 1848.— Т. 5.— С. 68.
- ⁵⁵⁴ *Винар Л.* Андрій Войнаровський.— С. 16.
- ⁵⁵⁵ *Сойко І.* Портрет Андрія Войнаровського.— С. 100.
- ⁵⁵⁶ *Борщак І.* Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень.— Львів: Хортиця, 1939.— С. 13; *Горобець В. М.* Войнаровський Андрій Янович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 121.
- ⁵⁵⁷ *Винар Л.* Андрій Войнаровський.— С. 17.
- ⁵⁵⁸ Допит Андрія Войнаровського // *Кресін О.* Мазепинці.— С. 87–88.
- ⁵⁵⁹ Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 105.
- ⁵⁶⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого.— СПб., 1912.— Т. 6.— С. 228.
- ⁵⁶¹ Там само.
- ⁵⁶² Допит Андрія Войнаровського.— С. 88.
- ⁵⁶³ *Кресін О.* Мазепинці.— С. 7.
- ⁵⁶⁴ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 24.
- ⁵⁶⁵ *Кресін О.* Мазепинці.— С. 9.
- ⁵⁶⁶ *Субтельний О.* Мазепинці.— С. 53.
- ⁵⁶⁷ Там само.— С. 52.
- ⁵⁶⁸ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 19.
- ⁵⁶⁹ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 119.
- ⁵⁷⁰ *Володар Р.* Племінник гетьмана Мазепи // Літопис Червоної калини.— 1993.— № 10–12.— С. 13.
- ⁵⁷¹ Там само.
- ⁵⁷² *Різниченко В.* На могилі гетьмана Мазепи.— К., 1917.— С. 15.

2.4. БИСТРИЦЬКИЙ ІВАН

- ⁵⁷³ *Лазаревский А.* Описание Старой Малоросии.— Т. 1.— С. 183.
- ⁵⁷⁴ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 112.
- ⁵⁷⁵ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 25 березня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 137.
- ⁵⁷⁶ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 24 березня 1688 р. // 3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 19.
- ⁵⁷⁷ Лист І. Мазепи до царів та царівни від 26 березня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 138–139.
- ⁵⁷⁸ Записка Мазепи князю В. Голицыну // *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.— СПб., 1858.— Т. 1.— С. 356.
- ⁵⁷⁹ Письмо И. Мазепы В. Борковскому // ЧГВ.— 1888.— № 27.
- ⁵⁸⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 23.
- ⁵⁸¹ Там само.
- ⁵⁸² *Мауцьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709.— С. 130.
- ⁵⁸³ Alex Gyllenkrooks relationer fran Karl XII s Krig.— Stockholm, 1913.— S. 67–68.

- ⁵⁸⁴ Там само.
- ⁵⁸⁵ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року.— С. 42.
- ⁵⁸⁶ Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник.— Т. 2.— С. 7.
- ⁵⁸⁷ Там само.— С. 8.
- ⁵⁸⁸ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 112.
- ⁵⁸⁹ Там само.
- ⁵⁹⁰ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714).— С. 124.
- ⁵⁹¹ Енсен А. Мазепа.— К.: Український письменник, 1992.— С. 158—159.
- ⁵⁹² Молчановский Н. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы // Киевская старина.— 1903.— № 1.— С. 98.

2.5. МОКІЄВСЬКИЙ КОСТЯНТИН (? — 1709)

- ⁵⁹³ Гаацький Ю. Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника // Сіверянський літопис.— 1997.— № 1—2.— С. 48.
- ⁵⁹⁴ Лист І. Мазепи до Олексія Голіцина // Листи Івана Мазепи.— С. 322.
- ⁵⁹⁵ Там само.— С. 331—332.
- ⁵⁹⁶ Устрялов Н. История царствования Петра Великого.— СПб., 1858.— Т. 2.— С. 483.
- ⁵⁹⁷ Стороженко А. Замечательный универсал гетмана Мазепы // Киевская старина.— 1892.— Т. XXXVI.— Январь.— С. 139—141.
- ⁵⁹⁸ Баклан М. Історія села Макіївки.— К., 1995.— С. 18.
- ⁵⁹⁹ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 396.
- ⁶⁰⁰ Бантшиш-Каменский Д. Н. История Малой России.— С. 347.
- ⁶⁰¹ Костомаров Н. Мазепа.— С. 94.
- ⁶⁰² Там само.
- ⁶⁰³ Соловьев С. История России с древнейших времен.— Кн. 7.— Т. 14.— С. 597—598.
- ⁶⁰⁴ Костомаров Н. Мазепа.— С. 97.
- ⁶⁰⁵ Там само.
- ⁶⁰⁶ Дивний І. Козелецький військовий некрополь.— К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1997.— С. 124.
- ⁶⁰⁷ Там само.— С. 126.
- ⁶⁰⁸ Эварницький Д. Источники для истории запорожских козаков.— Т. 2.— С. 1226.
- ⁶⁰⁹ Лист К. Мокієвського до І. Мазепи // Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 377.
- ⁶¹⁰ Там само.
- ⁶¹¹ Там само.
- ⁶¹² Там само.

- ⁶¹³ Там само.— С. 378.
- ⁶¹⁴ Там само.— С. 377.
- ⁶¹⁵ Читення ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 29.
- ⁶¹⁶ Там само.
- ⁶¹⁷ Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник.— К., 1999.— С. 111.
- ⁶¹⁸ Там само.
- ⁶¹⁹ Читення ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 30.
- ⁶²⁰ Там само.
- ⁶²¹ Кривошея В. Українська козацька старшина.— С. 22.
- ⁶²² З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 177.
- ⁶²³ Труды императорского русского военно-исторического общества.— СПб., 1909.— Т. 3.— С. 26.
- ⁶²⁴ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским.— Ч. II.— С. 267.
- ⁶²⁵ Баклан М. Історія села Макіївки.— С. 19.
- ⁶²⁶ Там само.
- ⁶²⁷ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 423.
- ⁶²⁸ Там само.
- ⁶²⁹ Там само.— С. 422.
- ⁶³⁰ Степовик Д. Києво-Печерська лавра.— К.: ПБП «Фотовідео-сервіс», 1993.— С. 50; Петров Н. Киев, его святыни и памятники.— Спб., 1896.— С. 46.
- ⁶³¹ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України: історія та культура.— 1999.— № 2–3.— С. 9.
- ⁶³² Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние.— К., 1865.— С. 90.
- ⁶³³ Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст.— С. 43.
- ⁶³⁴ Там само.— С. 43–44.
- ⁶³⁵ Там само.— С. 43.

2.6. ВІТОСЛАВСЬКА МАРІАННА (кінець 1670-х — ?)

- ⁶³⁶ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 503.
- ⁶³⁷ Біднов В. Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи.— С. 41.
- ⁶³⁸ Там само.
- ⁶³⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— С. 68.
- ⁶⁴⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 15.
- ⁶⁴¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 68.

⁶⁴² Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 611.

⁶⁴³ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба (II). — С. 68.

⁶⁴⁴ Харлампович К. В. Указ. соч. — С. 611.

⁶⁴⁵ Там само.

⁶⁴⁶ Там само.

2.7. ГРОМИКА ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ (? — ?)

⁶⁴⁷ Корнієнко М. П., Кривошея В. В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678 рр.). — С. 77.

⁶⁴⁸ Статі, данні гетьману Івану Мазепі на Коломаку року 1687, июля 25 дня // Універсали Івана Мазепи. — С. 64.

⁶⁴⁹ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба (I). — С. 22.

⁶⁵⁰ Універсал І. Мазепи знатному військовому товаришеві Григорію Гамалії на ліс, що нижче села Будки // Універсали Івана Мазепи. — С. 296.

⁶⁵¹ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729–1730. — С. 205, 448.

⁶⁵² Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинці. — С. 769.

2.8. ФРИДРИКЕВИЧ КРИШТОФ САМІЙЛОВИЧ (? — 1700)

⁶⁵³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко, огляд його життя і політичної діяльності. — С. 65.

⁶⁵⁴ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 16898. — Арк. 1.

⁶⁵⁵ Універсал І. Мазепи К. Фридрикевичу // ЦДІАУК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1430. — Арк. 28; Універсали Івана Мазепи. — С. 218–219.

⁶⁵⁶ Там само. — С. 219.

⁶⁵⁷ Там само.

⁶⁵⁸ Універсал чернігівського полковника Якова Лизогуба панові К. Фридрикевичу на тяглих села Хрипівки // ЦДІАУК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 753; Універсали Івана Мазепи. — С. 567.

⁶⁵⁹ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 16898. — Арк. 1.

⁶⁶⁰ Універсал І. Мазепи про взяття під опіку вдови Катерини Войцеховичової // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 46/11. — Арк. 48; Універсали Івана Мазепи. — С. 346.

⁶⁶¹ Універсал І. Мазепи Катерині Криштофовій Фридрикевичевій з підтвердженням прав на володіння пушею, що належить до села Смяч // ЦДІАУК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 745; Універсали Івана Мазепи. — С. 468.

⁶⁶² ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 16898. — Арк. 1.

⁶⁶³ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба (II). — С. 194.

⁶⁶⁴ Там само.

⁶⁶⁵ А. Л. На ком был женат Мазепа // Киевская старина.— 1888.— Т. XXXI.— С. 44.

2.9. МАКОВСЬКИЙ ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ (? — 1715)

⁶⁶⁶ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 163.

⁶⁶⁷ *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 217.

⁶⁶⁸ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 163.

⁶⁶⁹ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Голубы // Киевская старина.— 1884.— Май.— С. 4.

⁶⁷⁰ Там само.— С. 4–5.

⁶⁷¹ Там само.— С. 5.

⁶⁷² *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 109.

⁶⁷³ Універсал І. Мазепа колишньому кралецькому сотникові Іванові Маковському про закріплення його маєтностей за синами Павлом, Яковом і Дем'яном // ІР НБУВ.— Ф. 1.— Спр. 54157.— Арк. 156; Універсали Івана Мазепа.— С. 525.

⁶⁷⁴ *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 217.

⁶⁷⁵ Там само.— С. 217–218.

⁶⁷⁶ Там само.— С. 217.

2.10. ДМИТРАШКО ДМИТРО МАРКОВИЧ

⁶⁷⁷ *Стороженко А.* Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславський.— К., 1893.— С. 25.

⁶⁷⁸ *Луцицкий И.* Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 году // Киевская старина.— 1884.— Июнь.— С. 309–312.

⁶⁷⁹ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 405.

⁶⁸⁰ Там само.

⁶⁸¹ Там само.— С. 406.

⁶⁸² Там само.

⁶⁸³ Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 5.

⁶⁸⁴ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 1863–2050.— Арк. 76.

2.11. КОРОВЧЕНКО (ВОЛЬСЬКИЙ) ФЕДІР ГРИГОРОВИЧ

⁶⁸⁵ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепа.— С. 177.

⁶⁸⁶ Там само.

⁶⁸⁷ Універсал І. Мазепа київському полковникові Федорові Вольському на Бобровицьку сотню на інші маєтності // ЦДІАУК.— Ф. КМФ-7.— Оп. 2.— Спр. 2.— Арк. 54; Універсали Івана Мазепа.— С. 531.

⁶⁸⁸ Там само.

⁶⁸⁹ Статі, данние гетману Івану Мазепі на Коломаку року 1687, іюля 25 дня // Універсали Івана Мазепи.— С. 65.

⁶⁹⁰ *Модзалевский В.* Акты, относящиеся до истории землевладения // Труды Черниговской архивной комиссии.— Чернигов, 1913.— Вып. 10.— С. 168.

⁶⁹¹ Там само.— С. 171.

⁶⁹² Письма и бумаги императора Петра Великого.— М.—Л., 1946.— Т. 7.— Вып. 2.— С. 758.

⁶⁹³ *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.— С. 104.

⁶⁹⁴ Там само.

2.12. ТРОЩИНСЬКИЙ СТЕПАН

⁶⁹⁵ Акты ЗР.— Т. 5.— С. 244.

⁶⁹⁶ *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. 1.— С. 187.

⁶⁹⁷ Там само.

⁶⁹⁸ Дополнения к актам историческим.— Спб., 1872.— Т. XII.— С. 331.

⁶⁹⁹ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 16891.— Арк. 4.

⁷⁰⁰ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 31 грудня 1687 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 91.

⁷⁰¹ Там само.

⁷⁰² Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 1 січня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 91.

⁷⁰³ *Стороженко Н.* Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Кевская старина.— 1888.— Июль.— С. 457.

⁷⁰⁴ Акты ЗР.— Т. 5.— С. 244.

⁷⁰⁵ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 16891.— Арк. 1.

⁷⁰⁶ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 475.

⁷⁰⁷ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 16891.— Арк. 1.

⁷⁰⁸ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Трощинские // Киевская старина.— 1888.— № 11.— С. 372.

⁷⁰⁹ *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.— С. 104.

⁷¹⁰ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России.— С. 404.

⁷¹¹ Там само.

⁷¹² *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 161.

2.13. ТОПОЛЬСЬКИЙ ФЕДІР

⁷¹³ Лист І. Мазепи до Л. Неплюєва від 13 січня 1689 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 279.

⁷¹⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Івана Мазепа та його доба (II).— С. 162.

⁷¹⁵ *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. I.— С. 187.

⁷¹⁶ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 378.

⁷¹⁷ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— 1993.— Т. 3.— С. 196.

2.14. ЗЕЛЕНСЬКИЙ ДМИТРО

⁷¹⁸ *Кривошея В.* Іван Мазепа: біографічні дрібниці // Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 95.

⁷¹⁹ *Кривошея В.* Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис.— 1997.— № 1—2.— С. 38.

⁷²⁰ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 2.— С. 161.

⁷²¹ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво // *Субтельний О.* Мазепинці.— С. 177.

⁷²² Там само.— С. 178.

⁷²³ ІР НБУВ.— Ф. 61.— Спр. 1802.— Арк. 71.

⁷²⁴ Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 18.

Розділ 3

ДИНАСТІЇ «ИЗМЕННИКОВ»

3.1. ЛИЗОГУБИ

ЛИЗОГУБ ЯКІВ КІНДРАТОВИЧ

(? — 1698)

⁷²⁵ *Таранушенко С.* Лизогубівська кам'яниця у Седневі.— Харків: Рух, 1932.— С. 8.

⁷²⁶ *Лазаревский А.* Люди Старой Малоросии.— К., 1882.— С. 1.

⁷²⁷ Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украины малороссийской — обіох сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506—1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов (далі — Лизогубівський літопис).— К., 1888.— С. 23.

⁷²⁸ Там само.

⁷²⁹ Акты ЮЗР.— СПб., 1879.— Т. 11.— С. 559.

⁷³⁰ *Студьонова Л.* Чернігівські князі, полковники, губернатори.— Чернігів: Деснянська правда, 1998.— С. 36—37.

⁷³¹ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18793.— Арк. 6.

⁷³² *Лазаревский А.* Люди Старой Малоросии.— К., 1882.— С. 4.

⁷³³ Там само.

⁷³⁴ *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.— С. 500.

⁷³⁵ Там само.— С. 501.

- ⁷³⁶ Универсал черниговского полковника Лизогуба 1690 г. // Киевская старина.— 1885.— Т. XI.— Март.— С. 542.
- ⁷³⁷ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 4 жовтня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 240–241.
- ⁷³⁸ Устрялов Н. История царствования Петра Великого.— Т. 2.— С. 482.
- ⁷³⁹ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 71.
- ⁷⁴⁰ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков.— Т. 1.— С. 401.
- ⁷⁴¹ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18793.— Арк. 6.
- ⁷⁴² Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть.— С. 372.
- ⁷⁴³ Богословский М. Петр I. Материалы для биографии.— Ленинград, 1940.— Т. 1.— С. 320.
- ⁷⁴⁴ Путятин П. А. Бытовые черты Азовских походов 1695–1696 // Русская старина.— 1892.— № 5.— С. 248.
- ⁷⁴⁵ Норов Н. Участие донских казаков в Азовских походах Петра Великого (1695–1696).— Б. м., б. р.— С. 37.
- ⁷⁴⁶ Устрялов Н. История царствования Петра Великого.— С. 494.
- ⁷⁴⁷ Богословский М. Указ. соч.— С. 330.
- ⁷⁴⁸ Там само.
- ⁷⁴⁹ Там само.
- ⁷⁵⁰ Семен Вакуленко, сотник пирятинский (1696–1720).— К., 1891.— С. 11.
- ⁷⁵¹ Поход боярина и большого полку воеводы Алексея Семеновича Шеина к Азову, взятие его и Лютика города.— П., 1773.— С. 55, 152–153.
- ⁷⁵² Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль.— М.: Искусство, 1980.— С. 82.
- ⁷⁵³ Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины.— Чернигов // Чернігівська старовина.— Збірник наукових праць.— Чернігів, 1992.— С. 139.
- ⁷⁵⁴ Там само.
- ⁷⁵⁵ Віроцький В. Храмы Чернігова.— К.: Техніка, 1998.— С. 177.
- ⁷⁵⁶ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.— К.: Українська радянська енциклопедія, 1990.— С. 296.
- ⁷⁵⁷ Студьонова Л. Вказ. праця.— С. 38.
- ⁷⁵⁸ Модзалевский В., Савицкий П. Указ. соч.— С. 139.
- ⁷⁵⁹ Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч.— К.: ІПіЕНД НАНУ, 1999.— С. 40.
- ⁷⁶⁰ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 5.— С. 113.
- ⁷⁶¹ Там само.
- ⁷⁶² Там само.— Кн. 6.— С. 414.

ЛИЗОГУБ ЮХИМ ЯКОВИЧ
(? – 1705)

- ⁷⁶³ Акты ЮЗР.— Т. 11.— С. 163.
- ⁷⁶⁴ Статі, данні гетьману Івану Мазепе // Універсали Івана Мазепи.— С. 63.

⁷⁶⁵ Універсал І. Мазепи полкам Яреми і Яворського про висилку їм місячних кормових грошей // Універсали Івана Мазепи.— С. 207; Універсал І. Мазепи полковникам І. Новицькому, Кузьмичу і Кожуховському, наказним Яремі та Яворському про вислання через Лизогуба і Болаковського кінним полкам грошей, а іншим — по жупану і по чотири золотих на чоловіка // Універсали Івана Мазепи.— С. 207–208.

⁷⁶⁶ Лизогубівський літопис.— С. 42.

⁷⁶⁷ Там само.

⁷⁶⁸ Там само.— С. 44.

⁷⁶⁹ Там само.

⁷⁷⁰ *Милорадович Г.* Родословная книга Черниговского дворянства.— Т. 2.— С. 102; ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18793.— Арк. 8.

ЛИЗОГУБ ЯКІВ ЮХИМОВИЧ

(бл. 1672 – 24.01.1749)

⁷⁷¹ Лизогубівський літопис.— С. 37.

⁷⁷² *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии.— С. 15.

⁷⁷³ Лизогубівський літопис.— С. 42.

⁷⁷⁴ Універсал І. Мазепи знатному військовому товаришеві Я. Лизогубу на камені млива на Седневській греблі, що на річці Снов (лютий 1704 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 423; Універсал І. Мазепи знатному військовому товаришеві Я. Лизогубу на сіножать Пчирськ // Універсали Івана Мазепи.— С. 447.

⁷⁷⁵ Універсал І. Мазепи про схвалення рішення Генерального військового суду про повернення вдові Марії Борковській, чернігівському полковому осавулі Андрієві Стаховичу та іншим діброви... від 21 листопада 1706 р. // Універсали Івана Мазепи.— С. 497.

⁷⁷⁶ Лизогубівський літопис.— С. 46.

⁷⁷⁷ Там само.

⁷⁷⁸ Лизогубівський літопис.— С. 46–47.

⁷⁷⁹ *Субтельний О.* Мазепинці.— С. 33.

⁷⁸⁰ *Мицик Ю. А.* Лизогуб Яків Юхимович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 321.

⁷⁸¹ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18793.— Арк. 13.

⁷⁸² *Мицик Ю. А.* Лизогуб Яків Юхимович.— С. 321.

⁷⁸³ Там само.

⁷⁸⁴ *Горбань М.* Лист Петра Мировича до батька-мазепинця // Україна. Науковий двомісячник українознавства.— К., 1927.— Кн. 5 (24).— С. 19.

⁷⁸⁵ Там само.

⁷⁸⁶ Там само.

⁷⁸⁷ Там само.— С. 9.

ЛИЗОГУБ СЕМЕН ЮХИМОВИЧ

(? – 1734)

⁷⁸⁸ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18793.— Арк. 15.

⁷⁸⁹ Там само; Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО).— Ф. 245.— Оп. 4.— Спр. 1.— Арк. 4–5.

⁷⁹⁰ ІР НБУВ.— Ф. 61.— Спр. 1802.— Арк. 77.

⁷⁹¹ Матеріали для отечественной истории.— Т. 2.— С. 299.

⁷⁹² ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18793.— Арк. 15.

ЛИЗОГУБ АНДРІЙ ЮХИМОВИЧ (? — 1737)

⁷⁹³ Лизогубівський літопис.— С. 37.

⁷⁹⁴ Мицик Ю. А. Лизогуб Андрій Юхимович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 319.

⁷⁹⁵ Там само.

⁷⁹⁶ Універсал І. Мазепи про знесення новозаснованого порогу на річці Сейм під селом Камінь // Універсали Івана Мазепи.— С. 513; ІР НБУВ.— Ф. 1, 61915.— Спр. 143.— Арк. 13.

⁷⁹⁷ Мицик Ю. А. Лизогуб Андрій Юхимович.— С. 320.

3.2. ГАМАЛІЇ

ГАМАЛІЯ ГРИГОРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (бл. 1630–1702)

⁷⁹⁸ ІР НБУВ.— Ф. 1.— Спр. 15405.— Арк. 8.

⁷⁹⁹ Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини.— Ч. 1.— С. 126.

⁸⁰⁰ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18789.— Арк. 5.

⁸⁰¹ Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Матеріали для истории общества в XVII и XVIII в. // Русский архив.— 1875.— № 4.— Кн. 1. С. 441.

⁸⁰² Акты ЮЗР.— СПб., 1869.— Т. VI.— С. 104.

⁸⁰³ С. Е. Гетманство Брюховецкого // Киевская старина.— 1888.— № 8.— С. 588.

⁸⁰⁴ Сокирко О. Українські найманці (охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1672 рр.).— К., 1998.— С. 23.

⁸⁰⁵ Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини.— Ч. 1.— С. 137.

⁸⁰⁶ Там само.— С. 147.

⁸⁰⁷ Соловьев С. История России с древнейших времен.— Кн. VII.— Т. 13–14.— С. 400; Грамота ближнему боярину и дворовому воеводе князю В. В. Голицыну.— Об отрешении от гетманства Ивана Самойловича и о высылке его из Малороссии // Полное собрание законов Российской империи с 1649 (далі — ПСЗРИ).— СПб., 1830.— Т. 2.— С. 863.

⁸⁰⁸ Павленко С. Міф про Мазепу.— С. 68.

⁸⁰⁹ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.— С. 486.

⁸¹⁰ Оглоблин О. Два портрети діячів мазепинської доби // Український історик.— 1972.— № 3–4.— С. 22.

⁸¹¹ Там само.

⁸¹² Універсал І. Мазепи панові Г. Гамалії на село Хруль // ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 119.— С. 2808; Універсали Івана Мазепи.— С. 186.

ГАМАЛІЯ АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ

(? – до 1696)

⁸¹³ ІР НБУВ.– Ф. II.– Спр. 18789.– Арк. 5.⁸¹⁴ *Кривошея В.* Українська козацька старшина.– С. 9.⁸¹⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності.– С. 552.⁸¹⁶ *Василенко Н.* Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729–1730.– Вып. 1.– С. 234.⁸¹⁷ *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских казаков.– Т. 1.– С. 219.⁸¹⁸ *Петровський М.* З життя Петра Дорошенка на Московщині // ЗНТШ.– Львів, 1930.– Т. 100.– Ч. 2.– С. 249.

ГАМАЛІЯ МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ

(? – до 1725)

⁸¹⁹ Універсал І. Мазепи Михайлові Гамалії на село Безсали і на млин Нейжалів // ЦДІАК України.– Ф. 1235.– Оп. 1.– Спр. 1252.– Арк. 52–54; Універсали Івана Мазепи.– С. 257–258.⁸²⁰ Універсал І. Мазепи значковому товаришеві М. Гамалії на с. Івахини // ІР НБУВ.– Ф. I.– Спр. 50502 (Лаз. 3).– Арк. 115; Універсали Івана Мазепи.– С. 273.⁸²¹ *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобрежній Україні XVII–XVIII вв.– К., 1926.– С. 29.⁸²² Універсал І. Мазепи осавулові М. Гамалії // ЦДІАК України.– Ф. 1235.– Оп. 1.– Спр. 1252.– Арк. 84–87; Універсали Івана Мазепи.– С. 535.⁸²³ Письма и бумаги императора Петра Великого.– М.–Л., 1952.– Т. 9.– Вып. 2.– С. 757.⁸²⁴ Там само.– С. 759.⁸²⁵ Там само.⁸²⁶ Там само.⁸²⁷ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів.– К., 1931.– Т. IV.– С. 97.⁸²⁸ Там само.– С. 98.⁸²⁹ Там само.⁸³⁰ Універсал гетьмана І. Скоропадського // Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського.– Інв. № Ал 501/10/78.⁸³¹ Гетьманський універсал в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис.– 1998.– № 3.– С. 79.⁸³² *Костомаров Н.* Руїна. Мазепа. Мазепинці.– С. 745.⁸³³ Труды императорского русского военно-исторического общества.– СПб., 1909.– Т. III.– С. 26.⁸³⁴ Материалы для отечественной истории.– Т. 2.– С. 43.⁸³⁵ *Костомаров Н.* Руїна. Мазепа. Мазепинці.– С. 769.⁸³⁶ ІР НБУВ.– Ф. II.– Спр. 18789.– Арк. 6.⁸³⁷ Там само.⁸³⁸ *Костомаров Н.* Руїна. Мазепа. Мазепинці.– С. 769.

ГАМАЛІЯ АНТОН АНДРІЙОВИЧ

(? – до 1728)

⁸³⁹ Лазаревський А. Описание Старой Малороссии. – Т. II. – С. 351.⁸⁴⁰ Марина М. Гетманша Скоропадская // Исторический вестник. – 1911. – VIII. – С. 534.⁸⁴¹ ІР НБУВ. – Ф. 61. – № 1802. – Арк. 77.⁸⁴² Панащенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). – С. 61; Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини. – Ч. 1. – С. 132.⁸⁴³ Лазаревський А. Очерки малороссийских фамилий. – С. 445.⁸⁴⁴ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 1. – С. 241.

ГАМАЛІЯ АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ

(? – 1706)

⁸⁴⁵ Універсал гетьмана І. Скоропадського // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. – Інв. № Ал 502(48)140.⁸⁴⁶ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 1. – С. 947.

3.3. МИРОВИЧИ

МИРОВИЧ ІВАН ІВАНОВИЧ

(? – 1706)

⁸⁴⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (II). – С. 99.⁸⁴⁸ Там само.⁸⁴⁹ Письмо Мазепы о заселении правобережного приднепровья в к. XVII в. // Киевская старина. – 1898. – Май. – С. 52.⁸⁵⁰ Там само.⁸⁵¹ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 2. – С. 220–292.⁸⁵² Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 22.⁸⁵³ Павленко С. Мазепа – не гетьман-державник? // Український гуманітарний огляд. – 2000. – Вип. 3. – С. 225.⁸⁵⁴ Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 427–428.⁸⁵⁵ Там само.⁸⁵⁶ Там само.⁸⁵⁷ Літопис Самовидця. – С. 156.⁸⁵⁸ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. III. – С. 547.⁸⁵⁹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – С. 368.⁸⁶⁰ Там само.⁸⁶¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб, 1900. – Т. IV. – Вип. 2. – С. 861–863.⁸⁶² Об отказе на челобитную Мировичей // Сенатский архив. – СПб, 1910. – Т. XIV. – С. 189.⁸⁶³ Стороженко А. Очерки переяславской старины. – К., 1900. – С. 60–71.

МИРОВИЧ ФЕДІР ІВАНОВИЧ

(? – 1758)

⁸⁶⁴ РДАДА.– Ф. 13.– Оп. 1.– Спр. 45.– Арк. 9.⁸⁶⁵ *Путро О.* З історії першої української політичної еміграції (за архівними джерелами 18 ст.) // Сіверянський літопис.– 1998.– № 5.– С. 7.⁸⁶⁶ *Горбань М.* Лист Петра Мировича до батька-мазепинця // Україна. Науковий двомісячник українознавства.– К., 1927.– Кн. 5.– С. 6.⁸⁶⁷ Там само.⁸⁶⁸ *Коваленко О.* Павло Полуботок – політик і людина.– С. 6–7.⁸⁶⁹ *Костомаров Н.* Мазепа.– С. 280.⁸⁷⁰ *Різниченко В.* Пилип Орлик – гетьман України. *Борцук І.* Великий мазепинець Григор Орлик.– С. 256.⁸⁷¹ Там само.– С. 260–262.⁸⁷² *Путро О.* З історії першої української політичної еміграції (за архівними джерелами 18 ст.)– С. 8.⁸⁷³ *Горбань М.* Лист Петра Мировича до батька-мазепинця.– С. 7.⁸⁷⁴ Там само.– С. 7.⁸⁷⁵ Там само.⁸⁷⁶ Там само.– С. 20.⁸⁷⁷ Там само.– С. 19.⁸⁷⁸ *Ільїн О., Белашов В.* Український патріот Василь Мирович // Пам'ять століть.– 1997.– № 6.– С. 138.⁸⁷⁹ *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760–1830.– К.: Основи, 1996.– С. 94; *Павленко С.* Гетьман Кирило Розумовський – «изменник»-мазепинець? // *Голос України.*– 1997.– 8 травня.⁸⁸⁰ ПСЗРИ.– СПб., 1830.– Т. 16.– С. 899–901.

МИРОВИЧ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ

(? – 1733)

⁸⁸¹ Материалы для отечественной истории.– Т. 2.– С. 4.⁸⁸² Там само.– С. 4–5.⁸⁸³ Сенатский архив.– 1910.– Т. XIV.– С. 188.⁸⁸⁴ *Костомаров Н.* Руїна. Мазепа. Мазепинці.– С. 786.⁸⁸⁵ Там само.⁸⁸⁶ Сенатский архив.– 1910.– Т. XIV.– С. 188.⁸⁸⁷ РДАДА.– Ф. 13.– Оп. 1.– Спр. 45.– Арк. 28 зв.⁸⁸⁸ Там само.⁸⁸⁹ Там само.– Арк. 28–28 зв.

МИРОВИЧ ІВАН ІВАНОВИЧ

(1703–1753)

⁸⁹⁰ РДАДА.– Ф. 13.– Оп. 1.– Спр. 45.– Арк. 9 зв.– 10, 57 зв., 59 зв.⁸⁹¹ Там само.– Арк. 60.

- 892 Там само.— Арк. 60—61.
 893 *Єнсен А. Мазепа.*— С. 180.
 894 РДАДА.— Ф. 13.— Оп. 1.— Спр. 45.— Арк. 1—172.
 895 Там само.— Арк. 8.
 896 Там само.— Арк. 162.
 897 Там само.— Арк. 76 зв.—77.
 898 *Різниченко В. Пилип Орлик — гетьман України.*— С. 256.
 899 Там само.

МИРОВИЧ (ВОЙНАРОВСЬКА)
 ГАННА ІВАНІВНА

- 900 *Єнсен А. Мазепа.*— С. 145.
 901 Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського.— Інв. № Ал. 14.— Арк. 54 зв.
 902 *Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І. І. Забіли // Сіверянський літопис.*— 1999.— № 4.— С. 168.
 903 *Єнсен А. Мазепа.*— С. 146.
 904 *Субтельний О. Мазепинці.*— С. 60.
 905 *Єнсен А. Мазепа.*— С. 173.
 906 Там само.
 907 Там само.— С. 169.
 908 Там само.— С. 175.
 909 *Кресін О. Мазепинці.*— С. 21.

МИРОВИЧ СЕМЕН ІВАНОВИЧ
 (? — 1726)

- 910 *Хижняк З. І. Мирович Семен Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах.*— С. 363.
 911 Там само.
 912 Там само.
 913 РДАДА.— Ф. 13.— Оп. 1.— Спр. 45.— Арк. 28 зв.
 914 Там само.
 915 Там само.

3.4. ГЕРЦЬКИ

ГЕРЦЬИК ПАВЛО СЕМЕНОВИЧ
 (? — 1699)

- 916 *Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Герцки // Русский архив.*— 1875.— Т. 1.— С. 448.
 917 *Модзалевский В. Малороссийский родословник.*— Т. 1.— С. 271.
 918 Лист І. Мазепа до В. Голіцина від 29 вересня 1688 р. // Листи Івана Мазепа.— С. 236.

⁹¹⁹ Там само.

⁹²⁰ Читення ОИДР.— 1959.— Кн. 1.— С. 149.

⁹²¹ Допрос Григорія Герцика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина.— 1883.— № 1–4.— С. 595–610.

⁹²² Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер.— С. 182.

⁹²³ Там само.

⁹²⁴ Там само.— С. 183.

ГЕРЦИК ГРИГОРІЙ ПАВЛОВИЧ (? — після 1735)

⁹²⁵ Допрос Григорія Герцика об участии его в измене Мазепы.— С. 598.

⁹²⁶ *Горобець В. М.* Герцик Григорій Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 135.

⁹²⁷ *Костомаров Н.* Руїна. Мазепа. Мазепинці.— С. 251.

⁹²⁸ *Кресін О.* Мазепинці.— С. 25.

⁹²⁹ *Горобець В. М.* Герцик Григорій Павлович.— С. 136.

⁹³⁰ *Костомаров Н.* Руїна. Мазепа. Мазепинці.— С. 768.

⁹³¹ Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 91.

⁹³² *Костомаров Н.* Руїна. Мазепа. Мазепинці.— С. 784.

⁹³³ *Єнсен А.* Дневник Орлика // ЗНТШ.— Т. СХХІІІ–СХХІV.— Львів, 1917.— С. 10.

⁹³⁴ *Костомаров Н.* Руїна. Мазепа. Мазепинці.— С. 784.

ГЕРЦИК ІВАН ПАВЛОВИЧ

⁹³⁵ *Горобець В. М.* Герцик Григорій Павлович.— С. 135.

⁹³⁶ *Битинський М.* Мазепинці по Полтаві.— С. 40.

⁹³⁷ *Єнсен А.* Дневник Орлика.— С. 4.

ГЕРЦИК (ОРЛИК) ГАННА ПАВЛІВНА (прибл. 1680 — після 1752)

⁹³⁸ *Різниченко В.* Пилип Орлик — гетьман України. *Борицак І.* Великий мазепинець Григор Орлик.— С. 274–275.

⁹³⁹ Там само.— С. 274.

⁹⁴⁰ *Грушевський О.* Глухів і Лебедин // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 38.

⁹⁴¹ *Шутой В.* Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700–1709.— М., 1958.— С. 280.

⁹⁴² *Борицак І.* Великий мазепинець Григор Орлик.— С. 130.

⁹⁴³ *Єнсен А.* Дневник Орлика.— С. 7.

⁹⁴⁴ *Крупницький Б.* — Гетьман Пилип Орлик.— С. 70.

⁹⁴⁵ *Барвінський Б.* До побуту Ганни Орликової в Станіславові // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського.— К., 1928.— Т. 1.— С. 235.

⁹⁴⁶ Там само.

ГЕРЦИК ОПАНАС ПАВЛОВИЧ

⁹⁴⁷ *Кресін О.* Мазепинці.— С. 24.

⁹⁴⁸ Там само.— С. 28.

3.5. МАКСИМОВИЧІ

МАКСИМОВИЧ ДМИТРО МАКСИМОВИЧ

(? – 1732)

⁹⁴⁹ *Морозов О.* Святитель народився в Ніжині.— Ніжин, 2001.— С. 5.

⁹⁵⁰ *Максимович М.* Сотник Іван Максимович і його рід // Неопалима купина.— 1995.— № 1–2.— С. 157.

⁹⁵¹ Там само.

⁹⁵² *Модзалевський В.* Короткий нарис життя св. Іоанна Максимовича // Сіверянський літопис.— 1998.— № 5.— С. 137.

⁹⁵³ Універсал І. Мазепи про взяття під свою опіку обивателя Києво-Печерського Максима та його синів Василя, Петра і Дмитра Максимовичів // Універсали Івана Мазепи.— С. 194; ІР НБУВ.— Ф. 1.— Спр. 5160 (Лаз. 6).— Арк. 305.

⁹⁵⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 129.

⁹⁵⁵ Там само.

⁹⁵⁶ Там само.

⁹⁵⁷ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 125.

⁹⁵⁸ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків.— 1993.— Т. 3.— С. 268.

⁹⁵⁹ ІР НБУВ.— Ф. 61.— Спр. 1802.— Арк. 70.

⁹⁶⁰ *Лазаревський А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 29.

⁹⁶¹ Там само.— Т. I.— С. 57.

⁹⁶² Там само.

⁹⁶³ Там само.— С. 57–58.

⁹⁶⁴ Там само.— С. 58.

МАКСИМОВИЧ ВАСИЛЬ МАКСИМОВИЧ

(? – 1693)

⁹⁶⁵ К истории края. Родословная дворян Максимовичей-Васильковских // ЧГВ.— 1890.— № 47.— С. 4.

⁹⁶⁶ *Кривошея І.* До родоводу М. О. Максимовича: жіночі гілки роду // Сіверянський літопис.— 2000.— № 2.— С. 59.

⁹⁶⁷ Універсал І. Мазепи жителеві Переяслава Василеві Максимовичу з дозволом на виготовлення селітри // Універсали Івана Мазепи.— С. 216.

⁹⁶⁸ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 427.

МАКСИМОВИЧ ПЕТРО МАКСИМОВИЧ

(? – 1708)

⁹⁶⁹ Універсали Івана Мазепи.— С. 65.⁹⁷⁰ *Модзалевський В.* Короткий нарис життя св. Іоанна Максимовича.— С. 136.

МАКСИМОВИЧ ІВАН МАКСИМОВИЧ

(? – 1708)

⁹⁷¹ Акты ЗР.— СПб., 1853.— Т. V.— С. 217.⁹⁷² ІР НБУВ.— Ф. 201.— Спр. 73.— Арк. 7.⁹⁷³ Універсал гетьмана Івана Мазепи // Матеріали по історії Малоросії.— Вып. I.— С. 35.⁹⁷⁴ Показання канцеляриста Дубяги на допиті. X—XI.1708 // ЗНТШ.— Т. 92.— С. 41.

МАКСИМОВИЧ ІВАН ПЕТРОВИЧ

(? – 1.08.1732)

⁹⁷⁵ *Сьєдіна Д.* Максимович Іван Петрович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 347.⁹⁷⁶ Там само.⁹⁷⁷ К історії края. Родословная дворян Максимовичей-Васильковских.— С. 4.⁹⁷⁸ *Сьєдіна Д.* Максимович Іван Петрович.— С. 347.⁹⁷⁹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 165.⁹⁸⁰ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 132.⁹⁸¹ Там само.⁹⁸² Там само.⁹⁸³ *Субтельний О.* Мазепинці.— С. 70.⁹⁸⁴ Довідник з історії України.— Т. 2.— С. 199.⁹⁸⁵ *Сьєдіна Д.* Максимович Іван Петрович.— С. 348.⁹⁸⁶ Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 268.

3.6. ДОРОШЕНКИ

ДОРОШЕНКО АНДРІЙ ДОРОФІЙОВИЧ

⁹⁸⁷ *Кривошея В. В., Кривошея І. І.* Сосниця козацька.— К.: ІПіЕД НАНУ, 1999.— С. 9.⁹⁸⁸ *Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі.— К.: Либідь, 1993.— С. 132.⁹⁸⁹ *Модзалевський В.* Малоросійський родословник.— Т. 1.— С. 452.⁹⁹⁰ Там само.⁹⁹¹ *Кривошея В.* Українська козацька старшина.— С. 102.

ДОРОШЕНКО ІВАН АНДРІЙОВИЧ
(? – ДО 1712)

⁹⁹² *Кривошея В. В., Кривошея І. І.* Сосниця козацька.— С. 27.

⁹⁹³ *Виноградський Ю. Марія Дорошиха* // Історико-географічний збірник.— К., 1927.— Т. 1.— С. 7.

ДОРОШЕНКО ВАСИЛЬ АНДРІЙОВИЧ
(? – 1731–1733)

⁹⁹⁴ *Кривошея В. В., Кривошея І. І.* Сосниця козацька.— С. 28.

⁹⁹⁵ *Універсал І. Мазепи волинському сотнику В. Дорошенку* // Універсали Івана Мазепи.— С. 217.

⁹⁹⁶ *Василенко Н. П.* Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729–1730.— С. 139.

⁹⁹⁷ *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским.*— Ч. II.— С. 297–299.

Розділ 4

ПРЕДСТАВНИКИ ТАЄМНОЇ ТА ПРОЗОРОЇ ДИПЛОМАТІЇ

⁹⁹⁸ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 354.

⁹⁹⁹ *Чтения ОИДР.*— 1859.— Кн. 1.— С. 104.

4.1. ГРОДСЬКИЙ СЕМЕН ІВАНОВИЧ (СОЛОМОН) (1650 –1692)

¹⁰⁰⁰ *Соловьев С. М.* Сочинения в восемнадцати книгах.— Кн. VII.— Т. 13–14.— С. 472.

¹⁰⁰¹ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 54.

¹⁰⁰² *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (I).— С. 169, 189.

¹⁰⁰³ *Павленко С.* Міф про Мазепу.— С. 85.

¹⁰⁰⁴ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 375.

¹⁰⁰⁵ *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа.— К.: Свенас, 1991.— С. 19.

¹⁰⁰⁶ *Богословский М. М.* Петр I. Материалы для биографии.— Т. 1.— С. 95–117.

¹⁰⁰⁷ *Січинський В.* Чужинці про Україну.— К.: Довіра, 1992.— С. 119–120.

¹⁰⁰⁸ *Де ла Невиль.* Любопытные и новые известия о Московии // Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев.— Ленинград: Лениздат, 1986.— С. 510.

¹⁰⁰⁹ *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским.*— Ч. I.— С. 327.

¹⁰¹⁰ 1690 г. Описание движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая Археологическою комиссиею.— Петербург, 1884.— Т. 8.— С. 950—1198.

¹⁰¹¹ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 52.

¹⁰¹² *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— Т. 3.— С. 59.

¹⁰¹³ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських дже-релах 1687—1709.— С. 103.

¹⁰¹⁴ Граммата польского короля Яна III полковнику Василию Искрицкому 6 мая 1690 года // *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.— Т. 2.— С. 483.

¹⁰¹⁵ Там само.— С. 485.

¹⁰¹⁶ *Darowski A.* Szkice historyczne.— Warszawa, 1901.— S. 213—214.

¹⁰¹⁷ Ibid.— S. 213.

¹⁰¹⁸ *Сельский И.* Ссылка в восточную Сибирь замечательных лиц (1645—1762) // Русское слово.— 1861.— № 8.— С. 8.

¹⁰¹⁹ Там само.

¹⁰²⁰ Там само.

¹⁰²¹ *Darowski A.* Szkice...— S. 224.

¹⁰²² Ibid.— S. 225.

¹⁰²³ Ibid.— S. 226.

¹⁰²⁴ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 84.

¹⁰²⁵ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 47.

¹⁰²⁶ Источники малороссийской истории.— Ч. I.— С. 327.

¹⁰²⁷ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 47.

¹⁰²⁸ Там само.— С. 51—52.

¹⁰²⁹ *Соловьев С.* Указ. соч.— Кн. VII.— С. 490.

¹⁰³⁰ Письмо гетмана Мазепы Иосифу Шумлянскому // *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.— Т. 2.— С. 481.

¹⁰³¹ *Darowski A.*— Вказ. праця.— S. 227.

¹⁰³² Ibid.— S. 211.

¹⁰³³ Ibid.— S. 212.

¹⁰³⁴ *Миرون.* Иосиф Шумлянский, последний православный епископ Львовский и его «Метрика» // Киевская старина.— 1891.— № 6.— С. 340.

¹⁰³⁵ Літопис Самовидця.— С. 111.

¹⁰³⁶ Граммата польского короля Яна III полковнику Василию Искрицкому 6 мая 1690 года.— С. 483.

¹⁰³⁷ *Darowski A.* Szkice...— S. 212.

¹⁰³⁸ Ibid.— S. 213.

¹⁰³⁹ Ibid.

¹⁰⁴⁰ *Kaminski A. S.* Republic vs. Autocracy Poland-Lithuania and Russia, 1686—1697.— Cambridge: Harvard: Ukrainian Rescaroh Institute, 1993.— P. 211.

¹⁰⁴¹ Граммата польского короля Яна III...— С. 483.

¹⁰⁴² *Васюта О.* Музичне життя на Чернігівщині у XVIII—XIX ст. (Історико-культурологічне дослідження).— Чернігів: Деснянська правда, 1997.— С. 32.

- ¹⁰⁴³ *Darowski A. Szkice...*— S. 222.
- ¹⁰⁴⁴ Граммата польського короля Яна III...— С. 483.
- ¹⁰⁴⁵ *Соловьев С.* Указ. соч.— Кн. VII.— С. 487.
- ¹⁰⁴⁶ *Darowski A. Szkice...*— S. 221.
- ¹⁰⁴⁷ *Ibid.*— S. 215.
- ¹⁰⁴⁸ Письмо Яна III к В. Искрицкому // ЧГВ.— 1850.— № 45.— С. 417.
- ¹⁰⁴⁹ *Соловьев С.* Указ. соч.— Кн. VII.— С. 473.
- ¹⁰⁵⁰ *Darowski A. Szkice...*— S. 223.
- ¹⁰⁵¹ *Ibid.*
- ¹⁰⁵² *Соловьев С.* Указ. соч.— Кн. VII.— С. 492.
- ¹⁰⁵³ Там само.
- ¹⁰⁵⁴ Письмо львовского епископа Иосифа Шумлянського // *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.— СПб., 1858.— Т. 2.— С. 478.
- ¹⁰⁵⁵ ІР НБУВ.— Ф. XXIV, 2453.— Спр. 315—С.
- ¹⁰⁵⁶ Донесение Мазепы от 8 февраля 1690 // Дополнения к актам историческим.— СПб., 1872.— Т. XII.— С. 349.
- ¹⁰⁵⁷ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— 1992.— Т. 3.— С. 66.
- ¹⁰⁵⁸ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 45.
- ¹⁰⁵⁹ *Франко І.* Зібрання творів в п'ятдесяти томах.— К.: Наукова думка, 1986.— Т. 47.— С. 146—147; Т. 43.— 123—130.
- ¹⁰⁶⁰ Письмо львовского епископа Иосифа Шумлянського.— С. 478.
- ¹⁰⁶¹ Там само.
- ¹⁰⁶² *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.— Т. 2.— С. 204.
- ¹⁰⁶³ Письмо львовского епископа Иосифа Шумлянського.— С. 478.
- ¹⁰⁶⁴ Письмо гетмана Мазепы Иосифу Шумлянському // *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.— Т. 2.— С. 481.
- ¹⁰⁶⁵ Письмо гетмана Мазепы к польскому королю Яну III, 15 марта 1690 // *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.— Т. 2.— С. 480.
- ¹⁰⁶⁶ Там само.
- ¹⁰⁶⁷ *Darowski A. Szkice...*— С. 217.
- ¹⁰⁶⁸ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII века.— СПб., 1887.— С. 626—628; *Крип'якевич І.* Всесвітня історія.— К.: Либідь, 1995.— Т. 2.— С. 342.
- ¹⁰⁶⁹ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— 1992.— Т. 3.— С. 66.
- ¹⁰⁷⁰ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII века.— С. 628.
- ¹⁰⁷¹ *Павлицев Н. И.* Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину.— СПб., 1887.— Т. 3.— С. 146.
- ¹⁰⁷² Там само.
- ¹⁰⁷³ *Бобржинский М.* Очерк истории Польши.— СПб., 1891.— Т. 2.— С. 228; *Бандтке Г.* История государства польского.— СПб., 1830.— Т. 2.— С. 404.

- ¹⁰⁷⁴ Бандтке Г. История государства польского.— Т. 2.— С. 404.
¹⁰⁷⁵ История Польши.— М.: Издательство АН СССР, 1954.— Т. 1.— С. 281.
¹⁰⁷⁶ Письмо короля Яна III полковнику Искрицкому 20 июля 1690 г. // ЧГВ.— 1850.— № 45.— С. 419.
¹⁰⁷⁷ Соловьев С.— Указ. соч.— Кн. VII.— С. 487.
¹⁰⁷⁸ Darowski A. Szkice...— S. 235.
¹⁰⁷⁹ Ibid.— S. 225.
¹⁰⁸⁰ Ibid.
¹⁰⁸¹ Соловьев С.— Указ. соч.— Кн. VII.— С. 486 .
¹⁰⁸² Darowski A.— Szkice...— S. 235.
¹⁰⁸³ Ibid.— S. 227.
¹⁰⁸⁴ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 71.
¹⁰⁸⁵ Там само.
¹⁰⁸⁶ Там само.— С. 72.
¹⁰⁸⁷ Там само.
¹⁰⁸⁸ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков.— Т. 1.— С. 382.
¹⁰⁸⁹ Там само.— С. 401.
¹⁰⁹⁰ Павленко С. Міф про Мазепу.— С. 97.
¹⁰⁹¹ Там само.— С. 98.

4.2. СУЛИМА ПЕТРО ІВАНОВИЧ (ПЕТРИК)

- ¹⁰⁹² Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692—1695 гг.— Одесса, 1896.— С. 49.
¹⁰⁹³ Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 125.
¹⁰⁹⁴ Бантыш-Каменский Д. История Малой России.— С. 561.
¹⁰⁹⁵ Модзалевский В. Малороссийский родословник.— Т. 4.— С. 805.
¹⁰⁹⁶ Там само.
¹⁰⁹⁷ Там само.— С. 804.
¹⁰⁹⁸ Літопис Самовидця.— С. 197.
¹⁰⁹⁹ Там само.— С. 95.
¹¹⁰⁰ Модзалевский В. Малороссийский родословник.— Т. 4.— С. 805.
¹¹⁰¹ Там само.
¹¹⁰² Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 394.
¹¹⁰³ Шевчук В. Козацька держава.— С. 153.
¹¹⁰⁴ Лист І. Мазепи до царів від 26 березня // Листи Івана Мазепи.— С. 139.
¹¹⁰⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.— 1993.— Т. 3.— С. 76.
¹¹⁰⁶ Костомаров Н. Мазепа.— С. 62.
¹¹⁰⁷ Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій».— Торонто — Канада, 1976.— С. 34.
¹¹⁰⁸ Величко С. Літопис.— С. 384.
¹¹⁰⁹ Мельник Л. Гетьманство Івана Мазепи // Історія України.— 1997.— № 9.— С. 3.

- ¹¹¹⁰ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— Львів, 1992.— Т. 3.— С. 100.
- ¹¹¹¹ Там само.
- ¹¹¹² *Оглоблін О.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика).— К., 1929.— С. 33.
- ¹¹¹³ Там само.
- ¹¹¹⁴ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 96.
- ¹¹¹⁵ Там само.— С. 98.
- ¹¹¹⁶ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 112.
- ¹¹¹⁷ Там само.
- ¹¹¹⁸ О наказании Забелы за донос на гетмана Мазепу // Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 25.
- ¹¹¹⁹ От Кочубея к государю доношение // Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 125.
- ¹¹²⁰ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.—1992.— Т. 3.— С. 78, 83.
- ¹¹²¹ *Величко С.* Літопис.— С. 389.
- ¹¹²² *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.—1992.— Т. 3.— С. 78.
- ¹¹²³ Сочинения Николая Ивановича Павлищева.— Спб., 1878.— Т. 3. (Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину).— С. 160.
- ¹¹²⁴ Там само.
- ¹¹²⁵ *Величко С.* Літопис.— С. 414.
- ¹¹²⁶ *Тунманн.* Крымское ханство.— Симферополь, 1991.— С. 78.
- ¹¹²⁷ *Заруба В.* Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.).— Харьков: Основа, 1993.— С. 113.
- ¹¹²⁸ *Маркевич Н.* История Малороссии.— М., 1842.— Т. 4.— С. 145.
- ¹¹²⁹ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 56.
- ¹¹³⁰ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— 1992.— Т. 3.— С. 84.
- ¹¹³¹ Там само.— С. 86.
- ¹¹³² *Оглоблін О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (I).— С. 177.
- ¹¹³³ Там само.
- ¹¹³⁴ Там само.— С. 175.
- ¹¹³⁵ Там само.— С. 192.
- ¹¹³⁶ *Гейко С.* Татарський гетьман // Старожитності.— 1994.— № 5—6.— С. 10.
- ¹¹³⁷ *Голиков Н.* Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя Росси.— М., 1840.— Т. 13.— С. 188—189.
- ¹¹³⁸ *Величко С.* Літопис.— С. 398.
- ¹¹³⁹ Там само.— С. 399.
- ¹¹⁴⁰ *Соловьев С.* Указ. соч.— Кн. VII.— С. 480.
- ¹¹⁴¹ Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 149.
- ¹¹⁴² Там само.— С. 500.
- ¹¹⁴³ Там само.

- ¹¹⁴⁴ Морозов О. Иван Обидовський // Просвіта (м. Ніжин).— 1994.— № 5.— С. 7.
- ¹¹⁴⁵ Лист К. Мокієвського до І. Мазепи // *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 378.
- ¹¹⁴⁶ Письмо Мазепы к Кочубею // Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 131.
- ¹¹⁴⁷ Мицик Ю. З документації гетьмана Івана Мазепи // *Сіверянський літопис.*— 1997.— № 3.— С. 101.
- ¹¹⁴⁸ *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Отоманской порты до начала XVIII века.— С. 631.
- ¹¹⁴⁹ Там само.— С. 643.
- ¹¹⁵⁰ Доношения Кочубея государю по статьям // Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 105.
- ¹¹⁵¹ Извет Киевского полковника на стольника Обидовского // Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 29.
- ¹¹⁵² *Заруба В.* Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.).— С. 113.
- ¹¹⁵³ *Буганов В.* Петр Великий и его время.— М., 1989.— С. 36.
- ¹¹⁵⁴ Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 25.
- ¹¹⁵⁵ Там само.— С. 105.
- ¹¹⁵⁶ *Маркевич Н.* История Малороссии.— М., 1842.— Т. 4.— С. 166.
- ¹¹⁵⁷ *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Отоманской порты до начала XVIII века.— С. 670.
- ¹¹⁵⁸ Там само.— С. 682.
- ¹¹⁵⁹ Там само.— С. 696.
- ¹¹⁶⁰ *Гасратян М., Орешкова С., Петросян Ю.* Очерки истории Турции.— М., 1983.— С. 73.
- ¹¹⁶¹ Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692–1695 гг.— С. 2.
- ¹¹⁶² *Шевчук В.* Козацька держава.— С. 155.
- ¹¹⁶³ Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692–1695 гг.— С. 30.
- ¹¹⁶⁴ Там само.— С. 41.
- ¹¹⁶⁵ Там само.— С. 33.
- ¹¹⁶⁶ Там само.— С. 37.
- ¹¹⁶⁷ Держархів у Кракові.— Зібрання А. Грабовського.— НЕ.— 91.— Копія сер. XIX ст.).
- ¹¹⁶⁸ Там само.
- ¹¹⁶⁹ Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692–1695 гг.— С. 33.
- ¹¹⁷⁰ Там само.— С. 5.
- ¹¹⁷¹ *Эварницкий Д.* Источники для истории Запорожских казаков.— Т. 1.— С. 325.
- ¹¹⁷² Там само.
- ¹¹⁷³ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // *Основа.*— 1862.— № 10.— С. 12–13.
- ¹¹⁷⁴ *Яворницкий Д.* Історія Запорозьких козаків.— 1992.— Т. 3.— С. 92.

¹¹⁷⁵ *Прицак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Український археологічний щорічник. – 1992. – Вип. I. – Т. 4. – С. 314; *Оглоблин О.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 741–744.

¹¹⁷⁶ *Эварницкий Д.* Источники для истории Запорожских козаков. – Т. 1. – С. 325.

¹¹⁷⁷ *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 394.

¹¹⁷⁸ Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692–1695 гг. – С. 48.

¹¹⁷⁹ *Горобець В. М.* Іваненко (Петрик) Петро Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах. – С. 236.

¹¹⁸⁰ *Окиншевич Л.* Центральні установи України – Гетьманщини XVII–XVIII ст. – К., 1930. – Ч. II. – С. 264.

¹¹⁸¹ *Оглоблин О.* Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика) // *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II). – С. 381.

4.3. ЗГУРА (СТИГЛІЇВ, ГРЕЧАНІН) ТИМОФІЙ (? – 1708)

¹¹⁸² ІР НБУВ. – Ф. 61. – Спр. 1802. – Арк. 69.

¹¹⁸³ Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – С. 245.

¹¹⁸⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (I). – С. 150.

¹¹⁸⁵ *Мицик Ю.* З документації гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 105.

¹¹⁸⁶ Там само.

¹¹⁸⁷ *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 1. – С. 951.

¹¹⁸⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.–Л., 1946. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 824.

¹¹⁸⁹ ІР НБУВ – Ф. 61. – № 1804. – Арк. 86.

¹¹⁹⁰ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. – С. 126.

¹¹⁹¹ *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы. – С. 741.

4.4. ХАРЕВИЧ ЮРІЙ

¹¹⁹² Лист І. Мазепи до царів // Листи Івана Мазепи. – С. 450.

¹¹⁹³ *Лазаревский А.* Описание Старой Малоросии. – Т. II. – С. 185.

¹¹⁹⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (I). – С. 148–149.

¹¹⁹⁵ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т. II. – С. 213.

¹¹⁹⁶ *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1258.

¹¹⁹⁷ Грушевський О. Глухів і Лебедин // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 61.

4.5. НАХИМОВСЬКИЙ ФЕДІР ІВАНОВИЧ (? — 1758)

¹¹⁹⁸ Путро О. З історії зв'язків запорозького козацтва з українською політичною еміграцією (середина XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції.— Київ — Запоріжжя: Інститут історії України НАНУ, Науково-дослідний інститут козацтва, 1997.— С. 114.

¹¹⁹⁹ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским.— Т. II.— С. 214.

¹²⁰⁰ Кресін О. Мазепинці.— С. 55.

¹²⁰¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (I).— С. 372.

¹²⁰² Різниченко В. Пилип Орлик — гетьман України. *Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик.*— С. 256.

¹²⁰³ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього коша запорозького.— Дніпропетровськ: Січ, 1994.— С. 355.

¹²⁰⁴ Путро О. З історії першої української політичної еміграції (за архівними джерелами XVIII ст.) // Сіверянський літопис.— 1998.— С. 8.

4.6. ВЕЛЕЦЬКИЙ ВАСИЛЬ ЙОСИПОВИЧ (? — 1721)

¹²⁰⁵ Модзалевский В. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 166.

¹²⁰⁶ Гаєцький Ю. Г. Велецький Василь // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 104.

¹²⁰⁷ Описание движимаго имущества, принадлежавшаго малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьямъ, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека.— П., 1884.— Т. VIII.— С. 954.

¹²⁰⁸ Модзалевский В. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 166.

¹²⁰⁹ Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692—1695 гг.— С. 37.

¹²¹⁰ Модзалевский В. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 166.

¹²¹¹ Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate.— Cambridge, 1978.— V. I.— P. 333.

¹²¹² Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 174.

¹²¹³ Там само.— С. 176.

¹²¹⁴ Там само.— С. 173.

4.7. ВОЛОШИН ПЕТРО

¹²¹⁵ Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692—1695 гг.— С. 80.

- 1216 *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. 1.— С. 149.
 1217 Статейный список подьячего Василя Айтемирова.— С. 80.
 1218 Там само.
 1219 Там само.— С. 92.
 1220 *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 541.
 1221 Там само.
 1222 Там само.
 1223 *Маркевич А.* Предисловие // Статейный список подьячего Василя Айтемирова в Крым 1692—1695 гг.— С. XII.

4.8. РУСИНОВИЧИ

- 1224 *Соловьев С.* Указ.соч.— Кн. VII.— Т. 14.— С. 502.
 1225 *Dazowski A.*— Szkice historyczne.— S. 235.
 1226 *Кривошея В.* Етнічний склад української козацької старшини (1648—1782 рр.) // Сіверянський літопис.— 1997.— № 4.— С. 60.
 1227 Літопис Мгарського монастиря (1682—1775) // Пам'ять століть.— 1997.— № 1.— С. 18.
 1228 Лист І. Мазепи до царів (лютий 1689 р.) // Листи Івана Мазепи.— С. 301.
 1229 Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 107.

4.9. ІВАНОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР

- 1230 *Соловьев С.* Указ. соч.— Кн. XII.— Т. 14.— С. 502.
 1231 Там само.
 1232 *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.— Т. 2.— С. 482.

4.10. ЗЕЛЕНСЬКИЙ (РЕКТОР, КСЬОНДЗ)

- 1233 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко; огляд його життя і політичної діяльності.— С. 75.
 1234 *Приймак О.* Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Мазепа. Збірник.— Т. 2.— С. 111.
 1235 Там само.
 1236 Там само.
 1237 Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 101.
 1238 Там само.
 1239 Там само.— С. 103.
 1240 *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709.— С. 146—147.
 1241 Там само.
 1242 Письма и бумаги императора Петра Великого.— СПб., 1912.— Т. 6.— С. 263.

¹²⁴³ Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века.— СПб., 1904.— С. 190.

¹²⁴⁴ *Кресін О.* Мазепинці.— С. 28.

4.11. КОНДАЧЕНКО

¹²⁴⁵ Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 103.

4.12. НОВИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ ІЛЛІЧ (бл. 1676 — після 1727)

¹²⁴⁶ *Горобець В. М.* Новицький Григорій Ілліч (? — після 1720 р.) // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 393.

¹²⁴⁷ Там само.

¹²⁴⁸ Там само.

¹²⁴⁹ *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія.— К.: Вища школа, 1981.— С. 132.

¹²⁵⁰ *Горобець В. М.* Новицький Григорій Ілліч.— С. 393.

¹²⁵¹ *Заруба В.* Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // ЗНТШ.— Львів, 1993.— Т. ССХХV.— С. 235.

¹²⁵² *Мацьків Т.* Листування Івана Мазепи з Адамом Синявським // Український історик.— 1981.— № 1–4.— С. 198.

¹²⁵³ Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 245.

¹²⁵⁴ *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Т. 1.— С. 852.

¹²⁵⁵ Краткое описание о народе остячком, сочиненное Григориєм Новицким в 1715 году.— СПб., 1884. (Памятники древней письменности и искусства.— Вып. 53).

¹²⁵⁶ Там само.— С. 10

¹²⁵⁷ Там само.

¹²⁵⁸ *Сандалюк О.* Св. Іоанн Максимович, митрополит Тобольський і Сибірський та його рід // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського.— К.: Інститут історії України НАНУ, Центр генеалогічних досліджень (м. Київ), 1996.— С. 121.

¹²⁵⁹ Краткое описание о народе остячком.— С. V.

¹²⁶⁰ Там само.

¹²⁶¹ Там само.

¹²⁶² Там само.— С. VI.

4.13. ГЛУХІВЕЦЬ ЯКІВ

¹²⁶³ Статі, даніє гетману Івану Мазепе // Універсали Івана Мазепи.— С. 64.

¹²⁶⁴ Універсали Івана Мазепи.— С. 647.

- ¹²⁶⁵ Лист І. Мазепи до Станіслава Яблоновського від 27 грудня 1687 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 88; РДАДА.— Ф. 124.— Оп. 1, 1688.— Спр. 17.— Арк. 10—12.
- ¹²⁶⁶ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина від 1 січня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 91.
- ¹²⁶⁷ Лист І. Мазепи до Івана, Петра та Софії Олексійовичів від 30 січня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 102.
- ¹²⁶⁸ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина // З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 17.
- ¹²⁶⁹ Лист І. Мазепи до Олексія Голіцина // Листи Івана Мазепи.— С. 162.
- ¹²⁷⁰ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина від 10 травня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 165.
- ¹²⁷¹ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина від 20 травня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 179.
- ¹²⁷² Там само.
- ¹²⁷³ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина від 19 січня 1689 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 282.
- ¹²⁷⁴ Лист І. Мазепи до Івана, Петра та Софії Олексійовичів від 20 листопада 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 253.
- ¹²⁷⁵ Там само.
- ¹²⁷⁶ Лист І. Мазепи до Василя Голіцина від 20 січня 1689 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 286.
- ¹²⁷⁷ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків.— Львів, 1992.— Т. 3.— С. 78.

Розділ 5

ЗНАЧНІ ВІЙСЬКОВІ ТОВАРИШІ

- ¹²⁷⁸ *Окіншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.— Мюнхен: Заграва, 1948.— С. 13—14.
- ¹²⁷⁹ Оборонний універсал І. Мазепи Григорію Карповичу // Універсали Івана Мазепи.— С. 259.
- ¹²⁸⁰ Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів від 25 червня 1690 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 401.
- ¹²⁸¹ Універсал І. Мазепи про поділ між монастирями Київським Межигірським і Київським Братським млинів // ІР НБУВ.— Ф. 1.— Спр. 50685 (Лаз.6/2).— Арк. 87—89; Універсали Івана Мазепи.— С. 270—273.
- ¹²⁸² Універсал І. Мазепи значному військовому товаришеві Григорію Карповичу // Універсали Івана Мазепи.— С. 393—394.
- ¹²⁸³ Універсал І. Мазепи київському полковникові і полковій старшині з заборорою рубати ліс знатного військового товариша Костянтина Солонини від 29 січня 1692 Р. // Універсали Івана Мазепи.— С. 238.

¹²⁸⁴ Універсал І. Мазепи знатному військовому товаришеві Якову Солонині на село Заворичі // ЦДІАУК.— Ф. КМФ. 7.— Оп. 2.— Спр. 2.— Арк. 97, 97 зв.; Універсали Івана Мазепи.— С. 156–157.

¹²⁸⁵ Універсал І. Мазепи значному військовому товаришеві Данилові Солонині на село Куптів // ЦДІАУК.— Ф. 51.— Оп. 3.— Спр. 3715.— Арк. 3; Універсали Івана Мазепи.— С. 475.

¹²⁸⁶ Універсал І. Мазепи значному військовому товаришеві Василеві Солонині на людей у селі Заворичі // ЦДІАУК.— Ф. КМФ—7.— Оп. 2.— Спр. 2.— Арк. 99; Універсали Івана Мазепи.— С. 490.

¹²⁸⁷ Універсал І. Мазепи Михайлові Гамалії на село Безсали // ЦДІАУК.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 1252.— Арк. 52–54; Універсали Івана Мазепи.— С. 257–258.

¹²⁸⁸ *Шафонский А. Ф.* Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено.— К.: В университетской типографии, 1851.— С. 111–112.

¹²⁸⁹ Там само.— С. 112.

¹²⁹⁰ Там само.

¹²⁹¹ Там само.

5.1. БИХОВЕЦЬ ІВАН РОШКЕВИЧ

¹²⁹² *Величко С.* Літопис.— Т. 1.— С. 60.

¹²⁹³ Реєстр Війська Запорозького 1649 року.— К.: Наукова думка, 1995.— С. 464.

¹²⁹⁴ Лизогубівський літопис.— С. 23.

¹²⁹⁵ Там само.

¹²⁹⁶ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 92.

¹²⁹⁷ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 107.

¹²⁹⁸ Там само.— С. 101.

¹²⁹⁹ Там само.

¹³⁰⁰ Там само.

¹³⁰¹ *Галятовський І.* Ключ розуміння.— К.: Наукова думка, 1985.— С. 367.

¹³⁰² Там само.

¹³⁰³ *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 198.

¹³⁰⁴ *Окиншевич Л.* Діаріуш Івана Биховця року 1704 про відрядження до Криму // Хроніка 2000.— № 34.— С. 94.

¹³⁰⁵ Там само.

¹³⁰⁶ Акты ЗР.— 1853.— Т. V.— С. 283.

¹³⁰⁷ *Биховець І.* Діаріуш // Хроніка 2000.— № 34.— С. 96.

¹³⁰⁸ Там само.— С. 97.

¹³⁰⁹ Там само.— С. 101.

¹³¹⁰ Там само.— С. 99.

¹³¹¹ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 101.

5.2. ГРЕМБЕЦЬКИЙ МИКОЛА

¹³¹² Універсал І. Мазепи значному військовому товаришеві Григорію Карповичу // Універсали Івана Мазепи.— С. 393.

¹³¹³ *Гаецький Ю. Г.* Грембецький Микола // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 152.

¹³¹⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 194.

¹³¹⁵ Там само.

¹³¹⁶ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 539.

¹³¹⁷ *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина.— С. 94.

¹³¹⁸ Там само.

¹³¹⁹ *Андрушко В. О.* Грембецький, чернече ім'я Гедеон // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 152.

¹³²⁰ Там само.

¹³²¹ Там само.

5.3. МОКРІЄВИЧІ

¹³²² Літопис Самовидця.— С. 103.

¹³²³ Там само.

¹³²⁴ Там само.— С. 112–113.

¹³²⁵ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 205.

¹³²⁶ Письмо Орлика к Стефану Яворському.— С. 20.

¹³²⁷ *Мицик Ю.* З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 2001.— № 6.— С. 36.

¹³²⁸ Там само.— С. 36.

¹³²⁹ *Лякіна Р. М.* Мокрієвич Іван Онікійович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 376.

¹³³⁰ Лист І. Мазепи до Івана, Петра та Софії Олексійовичів від 24 лютого 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 120.

¹³³¹ *Мокрієвич Карпо* // Довідник з історії України.— К.: Генеза, 1995.— Т. 2.— С. 240.

¹³³² Універсал І. Мазепи пані Анастасії Болдаковській та її зятеві Василеві Томарі від 16 вересня 1699 р. // ЦДАУК.— Ф. 51.— Оп. 3.— Спр. 9654.— Арк. 78; Універсали Івана Мазепи.— С. 336.

¹³³³ Універсал І. Мазепи від 21 листопада 1706 р. // Універсали Івана Мазепи.— С. 497–499.

¹³³⁴ *Лякіна Р. М., Шевчук В. О.* Мокрієвич Самійло Карпович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 377.

¹³³⁵ *Ляшев О.* Роїще — село, сотенне містечко (історико-етнографічний нарис).— Чернігів, 2002.— С. 31.

¹³³⁶ *Мокреєвич Самоил.* Виноград домовитом благим насажденный...— Чернигов, 1697.

¹³³⁷ Там само.— С. 1–3.

¹³³⁸ Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 377.

¹³³⁹ Там само.— С. 376–377.

5.4. ГРЕЧАНИЙ СТЕПАН

(? – ДО 1697)

¹³⁴⁰ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 147.¹³⁴¹ Там само.¹³⁴² Там само.— С. 286.¹³⁴³ Челобитная от всего войска малороссийского, о доносе на гетмана Самуїловича в его измене и поступках // Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.— С. 486.¹³⁴⁴ Там само.— С. 487.¹³⁴⁵ Там само.— С. 485.¹³⁴⁶ Там само.— С. 486.¹³⁴⁷ Лист гетмана Мазепи компанийским полковникам Новицкому и Пашковскому о прибытии к нему с своими полками (13 августа 1687) // Акты ЗР.— СПб, 1853.— Т. V.— С. 212.¹³⁴⁸ Мищик Ю. З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 2001.— № 6.— С. 32.¹³⁴⁹ Там само.¹³⁵⁰ Ченакал Н. М. Жалувана грамота 1690 р. російських царів Іоанна та Петра Олексійовичів козацькому полковнику Степану Гречаному — пам'ятка мазепинської доби // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К.: Полі-графіка, 2000.— С. 147.¹³⁵¹ Там само.— С. 148.¹³⁵² Там само.— С. 147.¹³⁵³ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 581.

5.5. ЗАБІЛА ІВАН ПЕТРОВИЧ

(1665—1703)

¹³⁵⁴ Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І. І. Забіли // Сіверянський літопис.— 1999.— № 4.— С. 167.¹³⁵⁵ Лазаревский А. Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665—1703 г.) // Киевская старина.— 1883.— Т. IV.— Июль.— С. 508.¹³⁵⁶ Там само.— С. 511.¹³⁵⁷ Письмо В. Борковского С. Забеле от 23 октября 1687 г. // Материалы по истории Малороссии.— Вып. I. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687—1713) / Под ред. В. Л. Модзалевского.— Чернигов, 1912.— С. 11.¹³⁵⁸ Письмо В. Борковского к И. Забеле от 22 апреля 1689 г. // Там само.— С. 12—13.¹³⁵⁹ Письмо И. Мазепы к И. Забеле // Там само.— С. 17.¹³⁶⁰ Письмо И. Мазепы к И. Забеле от 1 сентября 1691 г. // Там само.— С. 18—19.¹³⁶¹ Письмо В. Борковского к И. Забеле // Там само.— С. 15.

- ¹³⁶² Там само.
- ¹³⁶³ Письмо И. Обидовского к И. Забеле от 18 ноября 1696 г. // Там само.— С. 26–27.
- ¹³⁶⁴ Письмо Н. Лукьяновича к И. Забеле // Там само.— С. 40.
- ¹³⁶⁵ Письмо И. Чарныша к И. Забеле // Там само.— С. 43.
- ¹³⁶⁶ Універсал І. Мазепи І. Забілі з дозволом на ґрунті Остапівському з млином під містечком Короп осадити слобідку з десяти чоловік // ЦДІАУК.— Ф. 51.— Оп. 3.— Спр. 18302.— Арк. 10; Універсали Івана Мазепи.— С. 282.
- ¹³⁶⁷ *Модзалевский В. А.* Материалы и заметки.— Чернигов, 1915.— Вып. 2.— С. 8.
- ¹³⁶⁸ Письмо З. Корнилович к И. Забеле // Материалы по истории Малороссии.— Вып. I.— С. 29.
- ¹³⁶⁹ *Мицик Ю.* Забіла Іван Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 213.
- ¹³⁷⁰ *Кривошея В. В., Кривошея І. І.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. I. Борзна. II. Волинка.— К.: ІПіЕД НАНУ, 1999.— С. 30.

5.6. ЖУРАКОВСЬКИЙ ЯКІВ МИХАЙЛОВИЧ (? — жовтень 1704)

- ¹³⁷¹ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 93, 151.
- ¹³⁷² *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Жураковские // Киевская старина.— 1888.— Т. XXIII.— С. 364.
- ¹³⁷³ Там само.— С. 365.
- ¹³⁷⁴ Лист Івана Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів // Листи Івана Мазепи.— Т. 1.— С. 401.
- ¹³⁷⁵ Універсал Іван Мазепи про поділ між монастирями Київським Межигірським і Київським Братським млинів, що знаходяться на річці Котор // Універсали Івана Мазепи.— С. 270.
- ¹³⁷⁶ Письмо В. Жураковского к И. Забеле // Материалы по истории Малороссии.— Чернигов, 1912.— Вып. 1.— С. 24.
- ¹³⁷⁷ *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина.— С. 50.
- ¹³⁷⁸ Там само.— С. 49.
- ¹³⁷⁹ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Жураковские.— С. 364.

5.7. ПОЛУБОТОК ЛЕОНТІЙ АРТЕМОВИЧ (? — 1695)

- ¹³⁸⁰ *Коваленко О.* Павло Полуботок — політик і людина.— С. 7.
- ¹³⁸¹ Там само.
- ¹³⁸² *Мельник А. Г.* Маєтності та скарби Полуботків // Український історичний журнал.— 2000.— № 5.— С. 57.
- ¹³⁸³ ІР НБУВ.— Ф. 1.— Спр. 52813 (Лаз. 125).— Арк. 18; Спр. 52814 (Лаз. 125).— Арк. 15.
- ¹³⁸⁴ *Модзалевский В.* Полуботок Леонтий Артемьевич // Русский биографический словарь.— Спб., 1905.— Т. 14.— С. 427.

- 1385 Акты фамилии Полуботков с 1669–1734 г.– Чернигов, 1889.– С. 1.
- 1386 *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– С. 102–103.
- 1387 Акты фамилии Полуботков с 1669–1734 г.– С. 2.
- 1388 *Величко С.* Літопис.– Т. 2.– С. 150.
- 1389 *Мельник Л. Г.* Маєтності та скарби Полуботків.– С. 57.
- 1390 *Стороженко А. В.* Очерки Переяславской старины. Исследования, документы и заметки.– К., 1900.– С. 191.
- 1391 *Стороженко А.* Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский.– К., 1893.– С. 25.
- 1392 Там само.
- 1393 Там само.
- 1394 *Востоков А.* Посольство Шаковитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина.– 1890.– Май.– С. 213.
- 1395 3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.– С. 17.
- 1396 Там само.– С. 18.
- 1397 Там само.– С. 61.
- 1398 Там само.
- 1399 Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 17 липня 1689 // Листи Івана Мазепи.– С. 346.
- 1400 *Стороженко Н.* Полуботок или Свечка? – К., 1890.– С. 5.
- 1401 Там само.– С. 10.
- 1402 *Костомаров Н.* Мазепа.– С. 45.
- 1403 Там само.– С. 44.
- 1404 Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів // Листи Івана Мазепи.– С. 393.
- 1405 *Милорадович Г.* О роде дворян Полуботок.– К., 1870.– С. 12; *Шульгин Я.* Павел Полуботок, полковник черниговский (1705–1724) // Киевская старина.– 1890.– № 12.– С. 523.
- 1406 Універсал І. Мазепи значному військовому товаришеві Л. Полуботку // Універсали Івана Мазепа.– С. 231.
- 1407 *Коваленко О.* Павло Полуботок – політик і людина.– С. 9.
- 1408 Універсал І. Мазепи значному військовому товаришу Л. Полуботку від 27 квітня 1694 р. // ЦДАУК.– Ф. 1235.– Оп. 1.– Спр. 1254.– Арк. 1; Універсали Івана Мазепи.– С. 265.
- 1409 Там само.
- 1410 Універсал І. Мазепи чернігівському полковнику Я. Лизогубу від 4 червня 1694 р. // Універсали Івана Мазепи.– С. 267; *Мицик Ю.* Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України.– 1991.– № 6.– С. 57.
- 1411 *Гальковский Н.* Наказной гетман Полуботок. Исторический очерк.– Лебедин, 1909.– С. 9.

5.8. РАДИЧИ ТИМОФІЙ (? – після 1709) та ПАНТЕЛІЙ (? – після 1702)

- 1412 *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини.– Ч. I.– С. 115.
- 1413 *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.– Т. II.– С. 185.
- 1414 *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).– С. 160.

- ¹⁴¹⁵ Українские юридические акты (XVII в.) // ЧГВ.— 1682.— № 22.— С. 229.
- ¹⁴¹⁶ Літопис Самовидця.— С. 167, 181.
- ¹⁴¹⁷ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський.— С. 35.
- ¹⁴¹⁸ Універсал Н. Скоропадського Т. Радичу от 22 декабря 1709 г. // ЧГВ.— 1855.— № 3.— С. 11.
- ¹⁴¹⁹ Источники малороссийской истории.— Ч. I.— С. 263.
- ¹⁴²⁰ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— С. 545.
- ¹⁴²¹ Модзалевский В. Малороссийский родословник.— Т. IV.— С. 220.
- ¹⁴²² Василенко Н. П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729—1730.— С. 302.
- ¹⁴²³ Там само.— С. 166.
- ¹⁴²⁴ Там само.— С. 297.
- ¹⁴²⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.— 1993.— Т. 3.— С. 89.
- ¹⁴²⁶ Лист І. Мазепи до Війська Запорозького Низового // Листи Івана Мазепи.— С. 446.
- ¹⁴²⁷ Універсал Івана Мазепи значному військовому товаришеві Григорію Карповичу // Універсали Івана Мазепи.— С. 393.
- ¹⁴²⁸ Тестамент // ЧГВ.— 1852.— № 25.— С. 269.
- ¹⁴²⁹ Там само.

5.9. КАРПОВИЧ (КОРОБЧЕНКО, КАРПОВ, КОРОБКА-ВОЛЬСЬКИЙ) ГРИГОРІЙ (? — ДО 1706)

- ¹⁴³⁰ Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини.— Ч. 1.— С. 122.
- ¹⁴³¹ Костомаров Н. Руина. Историческая монография (1663—1687).— СПб.—М., 1882.— С. 287.
- ¹⁴³² Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть.— С. 349.
- ¹⁴³³ Там само.
- ¹⁴³⁴ Оборонний універсал І. Мазепи Григорію Карповичу // Універсали Івана Мазепи.— С. 259.
- ¹⁴³⁵ Універсали Івана Мазепи.— С. 232—233, 393—394.
- ¹⁴³⁶ Акты ЗР.— СПб., 1853.— Т. V.— С. 286.
- ¹⁴³⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого.— СПб., 1893.— Т. 3.— С. 1008.

5.10. ЛИСИЦЯ ІВАН ПАВЛОВИЧ (? — ДО 1700)

- ¹⁴³⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 160.
- ¹⁴³⁹ Там само.
- ¹⁴⁴⁰ Лисиця Іван // Довідник з історії України.— К.: Генеза, 1995.— С. 162.
- ¹⁴⁴¹ Модзалевский В. Малороссийский родословник.— Т. 3.— С. 148.

- ¹⁴⁴² *Харішин М. В.* Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.— К.: Венгурі, 1995.— С. 143.
- ¹⁴⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴⁴ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 3.— С. 148.
- ¹⁴⁴⁵ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків.— Львів, 1992.— Т. 3.— С. 8.
- ¹⁴⁴⁶ Статті, даніе гетману Івану Мазепі // Універсали Івана Мазепи.— С. 65.
- ¹⁴⁴⁷ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 127.
- ¹⁴⁴⁸ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 20 липня 1689 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 348.
- ¹⁴⁴⁹ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (1689 р., без дати) // Листи Івана Мазепи.— С. 353.
- ¹⁴⁵⁰ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 26 лютого 1690 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 375.
- ¹⁴⁵¹ Русская архитектура первой половины XVIII века. Исследования и материалы.— М.: Гос. изд. литературы по строительству и архитектуре, 1954.— С. 53.
- ¹⁴⁵² Там само.
- ¹⁴⁵³ *Сандалюк О. М.* Лисиця Яків Іванович // Києво-Могилянська академія.— 323.
- ¹⁴⁵⁴ Там само.

Розділ 6

СПИВОДНОДУМЦІ ТА СПІЛЬНИКИ

- ¹⁴⁵⁵ *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 194.
- ¹⁴⁵⁶ Словарь української мови / Упорядкував Б. Грінченко.— К.: Наукова думка, 1996.— Т. 2.— С. 512.
- ¹⁴⁵⁷ *Лазаревский А.* Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665—1703) // Киевская старина.— 1883.— Т. VI.— Июнь.— С. 518.
- ¹⁴⁵⁸ Пять документов рода Савичей // Киевская старина.— 1887.— Т. XIX.— С. 156.
- ¹⁴⁵⁹ Сон пресвятой Богородицы по списку генерального войскового судьи Савы // Киевская старина.— 1887.— Т. XIX.— Октябрь.— С. 357.
- ¹⁴⁶⁰ Пять документов рода Савичей.— С. 156.
- ¹⁴⁶¹ Стороженки. Семейный архив.— К., 1902.— Т. 1.— С. 6—7.

6.1. ДУНІН-БОРКОВСЬКИЙ ВАСИЛЬ КАСПЕРОВИЧ (1640—1702)

- ¹⁴⁶² *Милорадович Г. А.* Малороссийское дворянство.— Чернигов, 1890.— С. 18—25.
- ¹⁴⁶³ ЧГВ.— 1886.— № 19.

- 1464 Архив ЮЗР.— К., 1907.— Ч. XIII.— Т. V.— С. 603.
- 1465 *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. I.— С. 170.
- 1466 *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.).— С. 16.
- 1467 *Студьонова Л. В.* Чернігівські князі, полковники, губернатори.— С. 34.
- 1468 *Милорадович Г.* Родословная книга Черниговского дворянства.— СПб., 1901.— Т. 2.— Ч. VI.— С. 53; (Милорадович Г.) Родословная дворян и графов Дунин-Борковских.— Чернигов, 1890.— С. 2.
- 1469 *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. VI.— С. 169.
- 1470 Родословная дворян и графов Дунин-Борковских // ЧГВ.— 1890.— № 43.— С. 4.
- 1471 Род Василия Борковского, обозного енерального // Синодик Любецкого Антониевского монастыря.— Чернигов, 1902.— С. 43.
- 1472 *Милорадович Г.* Родословная книга Черниговского дворянства.— С. 53.
- 1473 *Кривошея В. В., Орел В. М.* Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали).— К.: ІПЕНД НАНУ, 2000.— С. 107.
- 1474 *Wolff I.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku.— Warszawa, 1895.— S. 248.
- 1475 Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года.— М., 1848.— С. 15.
- 1476 *Василенко Н.* Генеральное следствие о местностях Черниговского полка 1729—1730.— Чернигов, 1908.— С. 428.
- 1477 ІР НБУВ.— Ф. XII.— Спр. 94—94.— Арк. 4 зв.
- 1478 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності.— С. 599.
- 1479 *Василенко Н.* Генеральное следствие о местностях Черниговского полка 1729—1730.— С. 426.
- 1480 *Павленко С.* Міф про Мазепу.— С. 15—18.
- 1481 ІР НБУВ.— Ф. XII.— Спр. 91—94.— Арк. 4.
- 1482 *Эйнгорн В.* Дипломатические сношения московского правительства с правобережною Малороссией в 1673 году.— Б. м. і б. р.— С. 136—137.
- 1483 *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Т. 1.— С. 42.
- 1484 Там само.— С. 43.
- 1485 *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 148.
- 1486 ЧГВ.— 1886.— № 19.
- 1487 *Віроцький В. Д.* Храми Чернігова.— С. 46.
- 1488 Там само; *Иловайский П. И.* Черниговская старина по преданиям и легендам.— Чернигов: Тип. Губерн. правления, 1898.— С. 37.
- 1489 *Віроцький В. Д.* Храми Чернігова.— С. 126—127.
- 1490 *Лазаревский А.* Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский // Киевская старина.— 1894.— Март.— С. 532.

- ¹⁴⁹¹ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 205; Літопис Самовидця.— С. 122.
- ¹⁴⁹² Заруба В. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.).— Харьков, 1993.— С. 47.
- ¹⁴⁹³ Там само.— С. 63.
- ¹⁴⁹⁴ Літопис Самовидця.— С. 130.
- ¹⁴⁹⁵ Кривошея В. Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 року // Сіверянський літопис.— 1999.— № 2.— С. 127–128.
- ¹⁴⁹⁶ Окиншевич Л. Центральні установи України — Гетьманщини XVII—XVIII ст.— К., 1929.— Ч. 1.— С. 74.
- ¹⁴⁹⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России.— С. 557.
- ¹⁴⁹⁸ Петровський М. До української просопографії XVII в. Юрій Дунин-Борковський // Науковий збірник за рік 1927.— К., 1927.— Т. XXVI.— С. 38.
- ¹⁴⁹⁹ Шугаєвський В. Дари Юрія-Василя Дунина-Борковського // Науковий збірник за рік 1925.— К., 1926.— Т. XX.— С. 59.
- ¹⁵⁰⁰ Величко С. Літопис.—Т. 2.— С. 406.
- ¹⁵⁰¹ Сергієнко Г. Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (90-ті рр. XVII — початок XVIII ст.) // Український історичний журнал.— 1996.— № 3.— С. 113.
- ¹⁵⁰² Петровський М. До української просопографії XVII в.— С. 38.
- ¹⁵⁰³ Инструкция секретная, данная г. Вольскому, от короля Станислава к Мазепе посланном // Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 50.
- ¹⁵⁰⁴ Лист І. Мазепи до В. Голіцина // Листи Івана Мазепи.— С. 110.
- ¹⁵⁰⁵ Там само.
- ¹⁵⁰⁶ Шугаєвський В. Дари Юрія-Василя Дунина-Борковського.— С. 56.
- ¹⁵⁰⁷ Універсал Д. Многогрішного від 16 березня 1669 // Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729—1730.— С. 427.
- ¹⁵⁰⁸ Шугаєвський В. Дари Юрія-Василя Дунина-Борковського.— С. 51.
- ¹⁵⁰⁹ ЧГВ.— 1888.— № 27.
- ¹⁵¹⁰ Лазаревский А. Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665—1703) // Киевская старина.— 1883.— Т. VI.— С. 514.
- ¹⁵¹¹ Там само.— С. 531.
- ¹⁵¹² Там само.— С. 532.
- ¹⁵¹³ Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский.— С. 533.
- ¹⁵¹⁴ Універсал І. Мазепи генеральному обозному В. Борковському на села // ЦДАУК.— Ф. 983.— Оп. 1.— Спр. 69.— Арк. 9–10; Універсали Івана Мазепи 1687–1709.— С. 92–93.
- ¹⁵¹⁵ Універсал І. Мазепи генеральному обозному В. Борковському на двір у Чернігові // Універсали Івана Мазепи.— С. 263.

- ¹⁵¹⁶ Там само.— С. 263.
- ¹⁵¹⁷ Там само.
- ¹⁵¹⁸ Універсал І. Мазепи генеральному обозному В. Борковському з дозволом побудувати млин на річці Снов // ЦДІАУК.— Ф. 57.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 302; Універсали Івана Мазепи.— С. 344.
- ¹⁵¹⁹ Універсал І. Мазепи Марії Борковській на два кола млина на Седнівській міській греблі // ЦДІАУК.— Ф. 57.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 301 зв.; Універсали Івана Мазепи.— С. 382.
- ¹⁵²⁰ Універсал І. Мазепи Марії Шубівні Борковській на заняття греблі на річці Рудка і побудову на ній млина // ЦДІАУК.— Ф. 57.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 300–301; Універсали Івана Мазепи.— С. 466.
- ¹⁵²¹ Універсал І. Мазепи пані Борковській, генеральній обозній, на осадження слобід і займання гребель // ЦДІАУК.— Ф. 1407.— Оп. 4.— Спр. 32; Універсали Івана Мазепи.— С. 487.
- ¹⁵²² Універсал І. Мазепи про схвалення рішення Генерального військового суду про повернення вдові Марії Борковській діброви // Універсали Івана Мазепи.— С. 497–499.
- ¹⁵²³ Павленко С. Легенда про В. Борковського і відповідність її реаліям, описаним в епітафії на надгробку генерального обозного // «Некрополі Чернігівщини» (тези доповідей міжнародної наукової конференції).— Чернігів, 2000.— С. 27; Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян.— К., 1991.— С. 79.
- ¹⁵²⁴ Ж-ий Иосиф. К истории края. Легенда об одном из полковников Малороссии Борковском // ЧГВ.— 1888.— № 91.
- ¹⁵²⁵ ЧГВ.— 1890.— № 44.— С. 4.
- ¹⁵²⁶ Кошарный П. Черниговский упырь Дунин-Борковский. Леденящая душу легенда древнего города над Десной // Вал (Чернігів).— 2000.— № 18.— 4 мая.— С. 7.
- ¹⁵²⁷ Там само.
- ¹⁵²⁸ Россовский Н. Мщение Чернокужника. Из страшных легенд города Чернигова // Черниговское слово.— Чернигов.— 1911.— 29 декабря.— С. 2.
- ¹⁵²⁹ Туттало Д. Руно орошенное.— Чернигов, 1702.
- ¹⁵³⁰ Там само.
- ¹⁵³¹ Там само.
- ¹⁵³² Там само.
- ¹⁵³³ Надгробок // ЧГВ.— 1890.— № 45.— С. 4.

6.2. ЧУЙКЕВИЧ ВАСИЛЬ НИКИФОРОВИЧ

- ¹⁵³⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 30; ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 16905.— Арк. 2.
- ¹⁵³⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1853.— Т. V.— С. 155.
- ¹⁵³⁶ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 71.
- ¹⁵³⁷ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 16905.— Арк. 2.

- ¹⁵³⁸ *Эварницкий Д. Н.* Источники для истории запорожских козаков.— Т. 1.— С. 736.
- ¹⁵³⁹ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. I.— С. 449.
- ¹⁵⁴⁰ *Gajesky G.* The Cossak Administration of the Hetmanate.— V. 1—2.— P. 662.
- ¹⁵⁴¹ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— С. 176.
- ¹⁵⁴² *Лазаревский А.* Описание Старой Малоросии.— Т. II.— С. 31.
- ¹⁵⁴³ *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков.— Т. 1.— С. 1039.
- ¹⁵⁴⁴ Там само.
- ¹⁵⁴⁵ ІР НБУВ.— Ф. 61.— Спр. 1802.— Арк. 70.

6.3. ПОЛУБОТОК ПАВЛО ЛЕОНТІЙОВИЧ (1660—1724)

- ¹⁵⁴⁶ *Модзалевский В.* Полуботок Павел Леонтьевич // Русский биографический словарь.— СПб., 1905.— Т. 14.— С. 429.
- ¹⁵⁴⁷ Там само.
- ¹⁵⁴⁸ Універсал І. Мазепи значному військовому товаришеві П. Полуботку про підтвердження його власних ґрунтів Вертіївського, Мишуківського і Семенівського // ЦДІАУК.— Ф. 57.— Оп. 1.— Спр. 17.— Арк. 195; Універсали Івана Мазепи.— С. 405.
- ¹⁵⁴⁹ *Мельник А. Г.* Маєтності та скарби Полуботків // УІЖ.— 2000.— № 5.— С. 65—66; Я. Ш. Павел Полуботок, полковник черниговский (1705—1724) // Киевская старина.— 1890.— Т. XXXI.— Декабрь.— С. 524—525; Книга пожиткам бывшего Черниговскаго полковника Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 году майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым (сообщ. Г. А. Милорадович) // Чтения ОИДР.— 1862.— Кн. III.— С. 1—23.
- ¹⁵⁵⁰ *Коваленко О.* Павло Полуботок — політик і людина.— С. 10.
- ¹⁵⁵¹ Хроніка Павла Полуботка / Передмова О. Коваленка // Сіверянський літопис.— 1995.— № 6.— С. 108.
- ¹⁵⁵² *Горбань М.* Лист Петра Мировича до батька-мазепинця // Україна. Науковий двомісячник українознавства.— К., 1927.— Кн. 5.— С. 6, 7.
- ¹⁵⁵³ *Зеркаль С.* Руїна козацько-селянської України в 1648—1764—1802 роках.— С. 188.
- ¹⁵⁵⁴ *Василенко М.* Павло Полуботок. З приводу двісталітньої річниці його смерті // Україна.— 1925.— Кн. 6.— С. 99.
- ¹⁵⁵⁵ *Студьонова Л.* Чернігівські князі, полковники, губернатори.— С. 42.
- ¹⁵⁵⁶ *Коваленко О.* Павло Полуботок — політик і людина.— С. 11.
- ¹⁵⁵⁷ *Ільїн О.* Деякі штрихи до портретів наказних гетьманів Павла Полуботка та Михайла Миклашевського // Сіверянський літопис.— 1997.— № 3.— С. 96.

- 1558 Там само.
 1559 *Гальковский Н.* Наказной гетман Полуботок.— С. 6.
 1560 *Белашов В.* Глухів — столиця гетьманської і Лівобережної України.— Глухів: Глухівський державний педінститут ім. С. М. Сергєєва-Ценського, 1996.— С. 29.
 1561 *Костомаров Н.* Павел Полуботок // Павло Полуботок — український гетьман.— К., 1990.— С. 7.
 1562 Там само.

6.4. ТУРАНСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ (? — 1716)

- 1563 *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 416.
 1564 *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року.— С. 107.
 1565 *Василенко Н.* Генеральное следствие о маентностях Нежинского полка. 1729—1730.— Вып. 1.— С. 336.
 1566 Там само.— С. 338.
 1567 *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 416.
 1568 Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів від 30 березня 1690 р. // РДАДА.— Ф. 124.— Оп. 3.— Спр. 629.— Арк. 1; Листи Івана Мазепи.— С. 386.
 1569 *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— К., 1993.— Т. 3.— С. 250.
 1570 Універсал І. Мазепи // Наше минуле.— 1918.— № 1.— С. 171.
 1571 Універсал І. Мазепи військовому товаришеві Олексієві Туранському на млини землі, хутори від 26 серпня 1689 р. // ЦДІАУК.— Ф. КМФ-7.— Оп. 2.— Спр. 36.— Арк. 344; Універсали Івана Мазепи.— С. 179; Універсал І. Мазепи глухівському сотникові Олексієві Туранському на села, хутори, млини і земельні володіння // ЦДІАУК.— Ф. КМФ-7.— Оп. 2.— Спр. 41.— Арк. 345—345а; Універсали Івана Мазепи.— С. 406—407.
 1572 *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. VII. С. 274.
 1573 *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.— С. 107.
 1574 *Белашов В.* Глухов — забытая столица гетманской Украины.— К.: Украина, 1992.— С. 22.

6.5. АПОСТОЛ ДАНИЛО ПАВЛОВИЧ (17.12.1654—17.01.1734)

- 1575 *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. I.— С. 218.
 1576 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею.— Спб., 1892.— Т. 15.— С. 463.
 1577 *Горобець В.* Гетьман Данило Апостол // Історія України.— 1997.— № 33.— С. 3.

- 1578 *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. I.— С. 218.
- 1579 *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 343.
- 1580 *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба.— Авсбург, 1948.— С. 8.
- 1581 *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина.— 1890.— Май.— С. 215.
- 1582 Там само.— С. 217.
- 1583 *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.— Т. 2.— С. 479.
- 1584 *Горбовець В.* Гетьман Данило Апостол.— С. 3; ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18784.— Арк. 4.
- 1585 *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. I.— С. 96.
- 1586 *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.— Т. 2.— С. 199.
- 1587 *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 2.— С. 239.
- 1588 Там само.
- 1589 *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.— Т. 2.— С. 482—485.
- 1590 Там само.— С. 483.
- 1591 *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 271.
- 1592 *Соловьев С.* История России с древнейших времен.— Кн. VII.— Т. 13—14.— С. 506.
- 1593 *Георгиевский Г.* Мазепа и Меншиков. Новые материалы // Исторический журнал.— 1940.— № 12.— С. 80.
- 1594 Там само.
- 1595 *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба.— С. 10.
- 1596 Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.) // Субтельний О. Мазепинці.— С. 165.
- 1597 *Мельник Л.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669—1709 рр.).— К., 1995.— С. 69.
- 1598 Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.).— С. 181.
- 1599 *Дзира Я.* Данило Апостол (4.XII.1654—17.I.1734) // Україна.— 1991.— № 9.— С. 48.
- 1600 *Герасименко Н.* Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727—1734 рр.) // Український історичний журнал.— 1992.— № 3.— С. 95; *Герасименко Н.* Данило Апостол // Володарі гетьманської булави.— К.: Варга, 1994.— С. 527; *Артамонов В.* Позиції гетманської влади і Росії на Україні в кінці XVII — початку XVIII століття // Росія — Україна: історія взаємостосунків.— М.: Школа «Язика руської культури», 1997.— С. 96.
- 1601 *Котляр М., Кульчицький С.* Шляхами віків: довідник з історії України.— К.: Україна, 1993.— С. 81.
- 1602 ІР НБУВ.— Ф. 61.— Спр. 1786.— Арк. 35; Допрос Миргородському полковнику Данилу Апостолу, бившому в измене с Мазепою // Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским.— Ч. II.— С. 214.
- 1603 Письмо Головкина Мазепе // Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским.— Ч. II.— С. 212.

¹⁶⁰⁴ ІР НБУВ.— Ф. 61.— Спр. 1787.— Арк. 38.

¹⁶⁰⁵ Герасименко Н. Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727—1734 рр.).— С. 92.

¹⁶⁰⁶ Горобець В. Гетьман Данило Апостол.— С. 4.

¹⁶⁰⁷ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18799.— Арк. 2.

6.6. БУТОВИЧ ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ (? — до 1717)

¹⁶⁰⁸ Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским.— Ч. II.— С. 268.

¹⁶⁰⁹ Материалы для отечественной истории.— К., 1855.— Т. 2.— С. 243.

¹⁶¹⁰ Там само.

¹⁶¹¹ Источники малороссийской истории.— Ч. II.— С. 268.

¹⁶¹² Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 172—173.

¹⁶¹³ Там само.— С. 202.

¹⁶¹⁴ Там само.— С. 206.

¹⁶¹⁵ Там само.— С. 244.

¹⁶¹⁶ Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис.— 1998.— № 4.— С. 55.

6.7. БОРОХОВИЧ МИХАЙЛО (? — 1704)

¹⁶¹⁷ Л. А. Михайло Борохович, гадяцький полковник // НБУ ім. В. І. Вернадського.— № ВО307543.— С. 1.

¹⁶¹⁸ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 428.

¹⁶¹⁹ Літопис краткий о початку великороссийских и прочих князей и монархов, что у котором году иміл правителем великороссийского княжнія и кто в Малой России был гетманом, у котором году, и что в тих годах діялося // Гистория... Г. Граб'янки. Літопис краткий...— Житомир: Інститут української мови НАНУ, 2001.— С. 230.

¹⁶²⁰ Полтавщина. Енциклопедичний довідник.— К.: «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992.— С. 156.

¹⁶²¹ Мицик Ю. З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 2001.— № 6.— С. 33.

¹⁶²² Універсал І. Мазепи синові гадяцького полковника М. Бороховича Максимові Бороховичу від 11 вересня 1695 р. // Універсали Івана Мазепи.— С. 285.

¹⁶²³ Універсал І. Мазепи вдові Олені Бороховичевій про взяття її з родичами під гетьманську оборону і затвердження за нею маєтків чоловіка від 10 листопада 1704 р. // ЦДІАУК.— Ф. 51.— Оп. 3.— Спр. 1400.— Арк. 9; Універсали Іван Мазепи.— С. 446.

¹⁶²⁴ Там само.

¹⁶²⁵ Універсал І. Мазепи вдові Олені Борохович від 6 листопада 1704 р. // ЦДІАУК.— Ф. КМФ.— Оп. 2.— Спр. 10.— Арк. 229 зв.; Універсали Івана Мазепи.— С. 444.

¹⁶²⁶ Універсал І. Мазепи вдові Олені Борохович від 7 січня 1707 р. // ЦДІАУК.— Ф. КМФ-7.— Оп. 2.— Спр. 7.— Арк. 230; Універсали Івана Мазепи.— С. 501.

6.8. ЛЕВЕНЕЦЬ ІВАН ПРОКОПОВИЧ

¹⁶²⁷ *Байда* О. Старшина Полтавського полку (друга половина XVIII ст.).— К., 1998.— С. 8.

¹⁶²⁸ *Мякотин* В. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII в.— Прага, 1924.— Т. 1.— Вып. 1.— С. 107.

¹⁶²⁹ Універсали Івана Мазепи.— С. 63; *Величко* С. Літопис.— Т. 2.— С. 341.

¹⁶³⁰ Універсал І. Мазепи полтавському полковнику обозному П. Левенцю на село Мильці // Універсали Івана Мазепи.— С. 70.

¹⁶³¹ Універсал І. Мазепи полтавському сотникові І. Левенцю від 20 червня 1691 р. // Універсали Івана Мазепи.— С. 226.

¹⁶³² Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 29 вересня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 236.

¹⁶³³ *Кривошея* В. Українська козацька старшина.— С. 70.

¹⁶³⁴ Резолюції на статті, присланні малоросійським гетьманом І. С. Мазепою // Письма и бумаги Петра Великого.— СПб., 1889.— Т. 2.— С. 197.

¹⁶³⁵ Там само.— С. 198.

¹⁶³⁶ ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 61.

¹⁶³⁷ Донос Григорія Гердика об участі его в измене Мазепы // Киевская старина.— 1883.— Март.— С. 599.

¹⁶³⁸ *Грушевський* О. Глухів і Лебедин // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 41.

¹⁶³⁹ Там само.— С. 40.

¹⁶⁴⁰ Там само.

¹⁶⁴¹ Там само.

¹⁶⁴² Там само.

¹⁶⁴³ *Сергійчук* В. Вивезений архів Мазепи // Сіверянський літопис.— 1997.— 1997.— № 5.— С. 22–23.

¹⁶⁴⁴ Там само.— С. 23–24.

¹⁶⁴⁵ *Тарле* Е. Северная война.— С. 351.

¹⁶⁴⁶ *Грушевський* О. Глухів і Лебедин.— С. 41.

¹⁶⁴⁷ *Сторожевский* Н. К. Кочубей и Искра. Историческая монография.— Житомир, 1890.— С. 50.

¹⁶⁴⁸ *Лазаревский* А. Люди Старой Малороссии // Киевская старина.— 1886.— Июль.— С. 450.

¹⁶⁴⁹ *Крекишин* П. Год из царствования Петра Великого 1709 // Библиотека для чтения.— Б. м., 1849.— Т. 97.— С. 76.

- ¹⁶⁵⁰ Письма и бумаги Петра Великого.— М.—Л., 1952.— Т. 9.— Вып. 2.— С. 603.
- ¹⁶⁵¹ Там само.— С. 860.
- ¹⁶⁵² Шперк В. Инженерное обеспечение Полтавской битвы.— М., 1939.— С. 9.
- ¹⁶⁵³ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 9.— Вып. 2.— С. 860.
- ¹⁶⁵⁴ Панащенко В. Шлях армії Карла XII на Україну (1709) // Український історичний журнал.— 1991.— № 2.— С. 110.
- ¹⁶⁵⁵ Крекшин П. Год из царствования Петра Великого 1709.— С. 80.
- ¹⁶⁵⁶ Труды императорского русского военно-исторического общества.— СПб., 1909.— Т. III (Документы Северной войны. Полтавский период).— С. 130.
- ¹⁶⁵⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 9.— Вып. 2.— С. 830.
- ¹⁶⁵⁸ Там само.
- ¹⁶⁵⁹ Мокляк В. Полтавський полк в 1709 році.— Полтава, 1999.— С. 12.
- ¹⁶⁶⁰ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии // Киевская старина.— 1886.— Июль.— С. 449–450.
- ¹⁶⁶¹ Там само.
- ¹⁶⁶² Гісторія... Г. Граб'янки. Літопис краткий.— С. 243; Довідник з історії України.— Т. 2.— С. 142; Белашов В. Глухів — столиця гетьманської і Лівобережної України.— Глухів: Глухівський державний педагогічний інститут ім. С. Сергєєва-Ценського, 1996.— С. 43.
- ¹⁶⁶³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.— К., 1993.— С. 501.
- ¹⁶⁶⁴ Кривошея В. Українська козацька старшина.— С. 69–70.
- ¹⁶⁶⁵ Модзалевский В. Материалы для истории Полтавского полка.— Полтава, 1905.— С. 16.

6.9. КАНДИБА АНДРІЙ ФЕДОРОВИЧ (? — 1730-ті)

- ¹⁶⁶⁶ ІР НБУВ.— Ф. VIII.— Спр. 1421.— Арк. 2.
- ¹⁶⁶⁷ Там само.— Арк. 1.
- ¹⁶⁶⁸ Там само.— Спр. 1422.— Арк. 1 зв.
- ¹⁶⁶⁹ Там само.— Спр. 1423.— Арк. 2.
- ¹⁶⁷⁰ Акты ЮЗР.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 211.
- ¹⁶⁷¹ Універсал І. Мазепи конотопському сотникові Ф. Кандибі на село Курилівку і слобідку Кандибівку // ЦДАУК.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 1251.— Арк. 10–12; Універсали Івана Мазепи.— С. 140–141.
- ¹⁶⁷² Універсал І. Мазепи про підтвердження прав Юрія Харевича на ґрунти // ЦДАУК.— Ф. 57.— Оп. 1.— Спр. 47.— Арк. 24; Кривошея В. Українська козацька старшина.— С. 49.
- ¹⁶⁷³ Лазаревский А. Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии.— Чернигов, 1862.— С. 313.

- ¹⁶⁷⁴ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18793.— Арк. 10; *Милорадович Г.* Родословная книга Черниговского дворянства.— СПб., 1901.— Т. 2.— С. 102.
- ¹⁶⁷⁵ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 187.
- ¹⁶⁷⁶ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— С. 295.
- ¹⁶⁷⁷ *Лазаревский А.* Конотопская старина.— С. 313.
- ¹⁶⁷⁸ *Ніс С.* О полковнике корсунском Андрее Кандибе // ЧГВ.— 1859.— № 30.
- ¹⁶⁷⁹ *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.— М., 1847.— Ч. III.— С. 35.
- ¹⁶⁸⁰ *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.— С. 38–39.
- ¹⁶⁸¹ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— Кн. VIII.— Т. 16.— С. 350.
- ¹⁶⁸² ІР НБУВ.— Ф. VIII.— Спр. 1424.— Арк. 3.
- ¹⁶⁸³ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— С. 299.
- ¹⁶⁸⁴ Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 167.
- ¹⁶⁸⁵ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 6.— С. 324.
- ¹⁶⁸⁶ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 192.
- ¹⁶⁸⁷ Там само.— С. 194.

6.10. ЛІСНИЦЬКІ

- ¹⁶⁸⁸ Універсал І. Мазепи значному військовому товаришеві Данилові Лісницькому на Шишацьку греблю з млинами та села Матяшівка і Милюшки // ІР НБУВ.— Ф. 1, 55629 (Лаз. 46/5).— Арк. 106; Універсали Івана Мазепи.— С. 73.
- ¹⁶⁸⁹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 232.
- ¹⁶⁹⁰ Документи Яна Казимира // *Свербигуз В.* Старосвітське панство.— Варшава, 1999.— С. 45.
- ¹⁶⁹¹ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Лесницкие // Киевская старина.— 1886.— Т. XV.— Июль.— С. 453.
- ¹⁶⁹² *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 232.
- ¹⁶⁹³ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Лесницкие.— С. 453.
- ¹⁶⁹⁴ Універсал І. Мазепи Данилові Лісницькому // Універсали Івана Мазепи.— С. 155–156.
- ¹⁶⁹⁵ Універсал І. Мазепи військовому товаришеві Іванові Лісницькому на село Милюшки // ІР НБУВ.— Ф. 1.— Спр. 50534 (Лаз. 4).— Арк. 30–31; Універсали Івана Мазепи.— С. 278.
- ¹⁶⁹⁶ Там само.
- ¹⁶⁹⁷ *Мицик Ю.* З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 2001.— № 6.— С. 34.
- ¹⁶⁹⁸ *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 116.
- ¹⁶⁹⁹ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Лесницкие.— С. 454.
- ¹⁷⁰⁰ *Кривошея В.* Українська козацька старшина.— С. 44.

¹⁷⁰¹ *Розсоха А.* Розвиток автономістських і незалежницьких тенденцій у козацько-старшинському та шляхетському середовищі Миргородщини другої половини XVII початку XIX ст. // Сторінки історії Миргородщини. Збірник наукових праць.— Вип. I.— Полтава: Полтавський літератор, 2000.— С. 11.

6.11. ТРЕТЯК ФЕДІР

¹⁷⁰² *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. 1.— С. 115.

¹⁷⁰³ *Кривошея В. В., Орел В. М.* Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали).— С. 39.

¹⁷⁰⁴ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— К., 1993.— Т. 3.— С. 379.

¹⁷⁰⁵ *Єнсен А.* Мазепа.— С. 160.

Розділ 7

ПОМІЧНИКИ В РЕЗИДЕНЦІЇ

¹⁷⁰⁶ *Свербигуз В.* Старосвітське панство.— Варшава, 1999.— С. 37, 47; *Бантъши-Каменский Д. Н.* История Малой России.— С. 259.

¹⁷⁰⁷ *Сторожев В.* Боярство и дворянство в XVIII веке // Три века. Россия от смуты до нашего времени.— М.: ГИС, 1991.— Т. 2.— С. 201.

¹⁷⁰⁸ *Ключевский В. О.* Курс русской истории. Сочинение в девяти томах.— М.: Мысль, 1989.— Т. IV.— С. 67.

¹⁷⁰⁹ Там само.

¹⁷¹⁰ *Лакиер А. Б.* Русская геральдика.— М.: Книга, 1990.— С. 206.

¹⁷¹¹ *Мир русской истории. Энциклопедический справочник.*— М.: Вече, 1997.— С. 48; *Словарь исторических терминов.*— СПб.: Лита, 1998.— С. 60.

¹⁷¹² *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 352.

¹⁷¹³ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 4 липня 1690 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 405.

¹⁷¹⁴ Статті, данні гетману Івану Мазепі // Універсали Івана Мазепи.— С. 65.

¹⁷¹⁵ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 13 липня 1689 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 340.

¹⁷¹⁶ Листи Івана Мазепи.— С. 346, 406, 419, 420; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків.— Львів, 1992.— Т. 3.— С. 65–107, 108, 118, 125, 132, 221.

¹⁷¹⁷ Листи до царів // Листи Івана Мазепи.— С. 207, 211.

¹⁷¹⁸ *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1959.— С. 130.

- ¹⁷¹⁹ Костомаров Н. И. Мазепа.— С. 36.
- ¹⁷²⁰ Кривошея В. В. Полковник Дмитро Чечель і його рід // Наукові записки з історії України (Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. К. Винниченка). Збірник статей.— Кіровоград, 1997.— Вип. 6.— С. 10—12; В'ялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля.— С. 18.
- ¹⁷²¹ Горбач О. Універсал гетьмана Івана Мазеви з 10.XII.1700 р. // Український історик.— 1987.— № 1—4.— С. 68.
- ¹⁷²² Там само.
- ¹⁷²³ Винар Л. Універсал Івана Мазеви для Івана Дяківського: історикографічна замітка // Там само.— С. 70.
- ¹⁷²⁴ Там само.
- ¹⁷²⁵ Ситий І. Батурин доби Івана Мазеви // Сіверянський літопис.— 2000.— № 3.— С. 37.
- ¹⁷²⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 7.— Вип. 2.— С. 784.
- ¹⁷²⁷ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 555.
- ¹⁷²⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малоросии.— Т. II.— С. 283.
- ¹⁷²⁹ Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію.— К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1995.— С. 55.
- ¹⁷³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси.— К.: Наукова думка, 1997.— Т. IX — 2.— С. 1259.
- ¹⁷³¹ Універсал І. Мазеви Батуринському Крупницькому Микільському монастиру // Універсали Івана Мазеви.— С. 523.
- ¹⁷³² Ситий І. Батурин доби Івана Мазеви.— С. 43.
- ¹⁷³³ Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини.— Ч. I.— С. 178—179.
- ¹⁷³⁴ Лазаревский А. Описание Старой Малоросии.— Т. II.— С. 167.
- ¹⁷³⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого.— М.— Л., 1952.— Т. 9.— Вип. 2.— С. 930.
- ¹⁷³⁶ Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 148.
- ¹⁷³⁷ Томайівський С. Із записок каролінців про 1708/9 р. // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 92.
- ¹⁷³⁸ Костомаров Н. И. Руина. Мазепа. Мазепинцы.— С. 747.
- ¹⁷³⁹ Ситий І. Батурин доби Івана Мазеви.— С. 43.
- ¹⁷⁴⁰ Там само.
- ¹⁷⁴¹ Чернігівський історичний обласний музей ім. В. Тарновського.— Інів. № АА 501/17.— Арк. 107—108.
- ¹⁷⁴² Письма и бумаги императора Петра Великого.— СПб., 1893.— Т. 3.— С. 1050.
- ¹⁷⁴³ Там само.— С. 911.
- ¹⁷⁴⁴ Там само.— 1912.— Т. 6.— С. 447.
- ¹⁷⁴⁵ Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. XIX.— С. 232.
- ¹⁷⁴⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 9.— Вип. 2.— С. 929, 931, 933.

- 1747 Матеріали для отечественной истории.— Т. 2.— С. 461.
- 1748 Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 102.
- 1749 *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 362.
- 1750 Лизогубівський літопис.— С. 47.
- 1751 *Костомаров Н. И.* Мазепа.— С. 36.
- 1752 *Прийцук О.* Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Мазепа. Збірник.— Т. II.— С. 109.
- 1753 1726 году генваря 2 дня ведомост города Батурина от нас нижей подписавшихся городской и ратушной старшины на предложение пункта // Сіверянський літопис.— 2000.— № 3.— С. 41.
- 1754 Там само.— С. 40.
- 1755 *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 362.
- 1756 *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 165.
- 1757 Лист І. Мазепа до царів Івана та Петра Олексійовичів від 22 червня 1690 р. // Листи Івана Мазепа.— С. 399.
- 1758 Лист І. Мазепа до царів Івана та Петра Олексійовичів (кінець 1690 — початок 1691 рр.) // Листи Івана Мазепа.— С. 440.
- 1759 Письмо Н. Лукьянова И. Забеле от 21 октября 1698 г. // Матеріали по истории Малороссии.— Чернигов, 1912.— С. 34.
- 1760 Письмо Н. Лукьянова И. Забеле от 9 декабря 1699 г. // Матеріали по истории Малороссии.— С. 38.
- 1761 *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 165.
- 1762 Там само.
- 1763 Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 9.— Вып. 1.— С. 327.
- 1764 *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 165.
- 1765 Пять документов рода Савичей // Киевская старина.— 1887.— Т. XIX.— Сентябрь.— С. 154; *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк.— К., 1893.— С. 369.
- 1766 Там само.— С. 155.
- 1767 Записка генерального судьи Акима Семеновича Сулимы (2 августа 1798) // Киевская старина.— 1884.— № 1.— С. 135–136.
- 1768 Там само.— С. 136.
- 1769 *Джиджора І.* До історії Генеральної Військової Канцелярії // ЗНТШ.— 1912.— Т. CVII.— Кн. 1.— С. 47.
- 1770 *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків.— К.: Стило, 2002.— С. 244.
- 1771 Лист Івана Мазепа до царів Івана та Петра Олексійовичів // Листи Івана Мазепа.— С. 386.
- 1772 Універсал І. Мазепа С. Шабалниченку від 5 грудня 1690 р. // ЦДАУК.— Ф. 57.— Оп. 1.— Спр. 300.— Арк. 22–23; Універсали Івана Мазепа.— С. 211; Універсал І. Мазепа військовому канцеляристові С. Шабалниченкові на прадідівські ґрунти // Універсали Івана Мазепа.— С. 297.
- 1773 Лист І. Мазепа до царів Івана, Петра та Софії Олексійовичів від 26 березня 1688 р. // Листи Івана Мазепа.— С. 139.
- 1774 Універсал І. Мазепа Євдокії Павлової з сином на млин // ІР НБУВ.— Ф. 1.— Спр. 54250 (Лаз. 16).— Арк. 346–347; Універсали Івана Мазепа.— С. 204.

- 1775 Універсали Івана Мазепи.— С. 65, 209.
 1776 Там само.— С. 504.
 1777 Там само.— С. 65.
 1778 Там само.— С. 300–301.
 1779 *Модзалевський В.* Генеральний судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина.— 1904.— Т. LXXXIV.— Март.— С. 315.
 1780 *Величко С.* Літопис.— Т. 1.— С. 60.
 1781 ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 16889.— Арк. 2.
 1782 *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. I.— С. 198.
 1783 Універсал І. Скоропадського // Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського.— Інв. № АЛ 502(48)24.
 1784 Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 490–491.
 1785 Там само.— С. 491.

7.1. ЗАРУДНИЙ ІВАН ПЕТРОВИЧ (? — 1727)

- 1786 Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 22 листопада 1690 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 426.
 1787 Там само.
 1788 *Грабар І.* Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія та культура.— 1995.— № 1.— С. 89.
 1789 Русская архитектура первой половины XVIII века. Исследования и материалы.— М.: Гос. изд. литературы по строительству и архитектуре, 1954.— С. 50.
 1790 Там само.
 1791 Там само.
 1792 Там само.— С. 53.
 1793 Там само.
 1794 Там само.— С. 51–53.
 1795 Там само.— С. 56.
 1796 Богданович-Зарудний Самійло // Українське козацтво. Мала енциклопедія.— К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.— С. 42.
 1797 *Свербигуз В.* Старосвітське панство.— С. 45.
 1798 *Ксензенко С.* К истории рода Зарудных. Из семейного архива Скибинских // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1917.— Вып. 15.— С. 75; *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина.— С. 41.
 1799 *Ксензенко С.* К истории рода Зарудных.— С. 74.
 1800 Там само.
 1801 Русская архитектура первой половины XVIII века.— С. 46.
 1802 *Розсоха Л. О., Чухліб Т. В.* Зарудний Іван Петрович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 220.
 1803 Русская архитектура первой половины XVIII века.— С. 58.
 1804 *Куцурок О.* Головний архітектор Москви // Пам'ятки України.— 1990–1991.— № 4–1.— С. 46–47.

- 1805 Там само.— С. 47.
 1806 Там само.— С. 46.
 1807 *Розсоха Л. О., Чухліб Т. В.* Зарудний Іван Петрович.— С. 220.
 1808 *Кучерук.* Головний архітектор Москви.— С. 47.
 1809 Русская архитектура первой половины XVIII века.— С. 54.

7.2. ГАЛЕЦЬКИЙ СЕМЕН ЯКОВИЧ (? — 1738)

- 1810 *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 555.
 1811 Універсал І. Мазепи Семену Галецькому // ІР НБУВ.— Ф. 1.— Спр. 58251 (Лаз. 62/2).— Арк. 314.
 1812 Там само.
 1813 *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— К., 1908.— Т. 1.— С. 234.
 1814 Там само.
 1815 Там само.
 1816 Там само.
 1817 Там само.

7.3. ВИСОЦЬКИЙ РОМАН

- 1818 Лист І. Мазепи до В. Голіцина (квітень 1688 р.) // Листи Івана Мазепи.— С. 156.
 1819 Лист І. Мазепи до Леонтія Неплюєва від 18 травня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 177.
 1820 Лист І. Мазепи до В. Голіцина (літо 1689 р.) // Листи Івана Мазепи.— С. 353.
 1821 *Роспись вещей* // Источники малороссийской истории.— Ч. 1.— С. 326.
 1822 Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 28 березня 1690 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 384.
 1823 Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів від 29 грудня 1690 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 435.
 1824 Там само.— С. 438.
 1825 *Эварнцкиий Д.* Источники для истории запорожских козаков.— Т. 1.— С. 621.
 1826 *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 306.
 1827 *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— С. 130.

7.4. БОЛДАКОВСЬКІ ГРИГОРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ та АНДРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

- 1828 *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 63.
 1829 Стаття гетьмана Мазепи // Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1842.— Т. III.— С. 322.

¹⁸³⁰ Там само.

¹⁸³¹ Лист до царів Івана, Петра та царівни Софії Олексійовичів // Листи Івана Мазепи.— С. 336—338.

¹⁸³² Універсал І. Мазепи полкам Яреми і Яворського про висилку їм місячних кормових грошей // Універсали Івана Мазепи.— С. 207; Універсал І. Мазепи полковникам І. Новицькому, Кузьмовичу і Кожуховському, наказним Яреми та Яворському // Універсали Івана Мазепи.— С. 207.

¹⁸³³ Універсал І. Мазепи Анастасії Болдаківській з синами Григорієм та Андрієм про підтвердження власності на хутір з ґрунтами і млином на річці Білоус під селом Ямища // Універсали Івана Мазепи.— С. 209.

¹⁸³⁴ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 63.

7.5. ГРЕЧАНИЙ ЯКІВ СТЕПАНОВИЧ

¹⁸³⁵ ІР НБУВ.— Ф. 61.— Спр. 1804.— С. 86.

¹⁸³⁶ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 336.

¹⁸³⁷ Материалы для отечественной истории.— К., 1855.— Т. 2.— С. 169.

¹⁸³⁸ Там само.— С. 42—43.

¹⁸³⁹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским.— Ч. II.— С. 268.

7.6. БОЛБОТ (ЗОЛБОТА) ДАНИЛО

¹⁸⁴⁰ *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський.— С. 24.

¹⁸⁴¹ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 199; Універсали Івана Мазепи.— С. 504.

¹⁸⁴² Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 25.

¹⁸⁴³ Там само.— С. 26.

¹⁸⁴⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (1).— С. 372.

¹⁸⁴⁵ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 26.

7.7. ДУБЯГА ОЛЕКСАНДР

¹⁸⁴⁶ *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования.— Спб., М., 1882.— Т. 15.— С. 363.

¹⁸⁴⁷ Показання канцеляриста Дубяги на допиті // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 40.

¹⁸⁴⁸ *Ефименко П.* Ссылные малороссийские в Архангельской губернии 1708—1802 г. // Киевская старина.— 1882.— Т. III.— Сентябрь.— С. 397.

7.8. ВЕЛИЧКО САМІЙЛО

¹⁸⁴⁹ *Дзира Я.* Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1971.— С. 199—200; *Дзира Я.* Летопись

С. Величко и творчество Т. Шевченко // Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук.— К., 1963.

¹⁸⁵⁰ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 381.

¹⁸⁵¹ Там само.

¹⁸⁵² Герасименко Н. С. Історіографічні події на Україні 1657—1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С. В. Величка.— К.: Інститут історії України НАНУ, 1999.— С. 4.

¹⁸⁵³ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 381.

¹⁸⁵⁴ Шевчук В. Самійло Величко та його Літопис // Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 6.

¹⁸⁵⁵ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков.— Т. 1.— С. 1017—1018.

¹⁸⁵⁶ Там само.— С. 1019.

¹⁸⁵⁷ Там само.

¹⁸⁵⁸ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 381.

¹⁸⁵⁹ Шевчук В. Самійло Величко та його Літопис.— С. 6.

¹⁸⁶⁰ Там само.

7.9. МИХАЙЛОВ ГРИГОРІЙ

¹⁸⁶¹ Материалы для отечественной истории.— К., 1855.— Т. 2.— С. 491.

¹⁸⁶² Читення ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 296.

¹⁸⁶³ Там само.— С. 298.

¹⁸⁶⁴ Там само.

¹⁸⁶⁵ Там само.— С. 296, 300.

7.10. БОРОЗНА ІВАН ВЛАДИСЛАВОВИЧ (? — 1740)

¹⁸⁶⁶ Материалы для отечественной истории.— К., 1855.— Т. 2.— С. 491.

¹⁸⁶⁷ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18786.— Арк. 10.

¹⁸⁶⁸ Гаєцький Ю. Борзна Іван Владиславович (Володимирович) // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 83.

¹⁸⁶⁹ ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 18799.— Арк. 12.

¹⁸⁷⁰ Там само.

¹⁸⁷¹ Гаєцький Ю. Борзна Іван Владиславович (Володимирович).— С. 83.

¹⁸⁷² Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743.— К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 1997.— С. XIII.

¹⁸⁷³ Гаєцький Ю. Борзна Іван Владиславович (Володимирович).— С. 83.

7.11. ПОКОТИЛО ГРИГОРІЙ

¹⁸⁷⁴ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 117.

¹⁸⁷⁵ Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 42.

¹⁸⁷⁶ Там само.— С. 473.

¹⁸⁷⁷ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 166.

Розділ 8

НАЙМАНЦІ

- ¹⁸⁷⁸ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования.— СПб., М., 1882.— Т. 15 (Руина. Историческая монография. 1663—1687. Гетманства Бруховецкаго, Многогрешнаго и Самойловича).— С. 189.
- ¹⁸⁷⁹ Там само.
- ¹⁸⁸⁰ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 104.
- ¹⁸⁸¹ Сокирко О. Г. Українські найманці (охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини. 1669—1672 рр.).— К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998.— С. 11.
- ¹⁸⁸² Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 159.
- ¹⁸⁸³ Сокирко О. Г. Українські найманці.— С. 32.
- ¹⁸⁸⁴ Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини.— Ч. I.— С. 179.
- ¹⁸⁸⁵ Там само.
- ¹⁸⁸⁶ ДАЧО.— Ф. 3643/2.— Арк. 1302.
- ¹⁸⁸⁷ Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина.— 1999.— № 6.— С. 52.
- ¹⁸⁸⁸ Статі, данние гетману Івану Мазепі на Коломаку року 1687, июля 25 дня // Універсали Івана Мазепи.— С. 65.
- ¹⁸⁸⁹ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 360.
- ¹⁸⁹⁰ Востоков А. Посольство Шакаловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина.— 1890.— Май.— С. 215.
- ¹⁸⁹¹ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 27 березня 1688 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 146.
- ¹⁸⁹² Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів // Листи Івана Мазепи.— С. 364.
- ¹⁸⁹³ Акты ЗР.— 1853.— Т. V.— С. 239.
- ¹⁸⁹⁴ Письма к Ивану Петровичу и его вдове (1687—1713).— Чернигов, 1912.— С. 18.
- ¹⁸⁹⁵ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 17 липня 1689 р. // Листи Івана Мазепи.— С. 346.
- ¹⁸⁹⁶ Акты ЗР.— Т. V.— С. 228.
- ¹⁸⁹⁷ Там само.— С. 248.
- ¹⁸⁹⁸ Заруба В. М. Студії з історії України.— К.: Освіта, 1995.— С. 76.
- ¹⁸⁹⁹ ІР НБУВ.— Ф. 201.— Спр. 73.— Арк. 7.
- ¹⁹⁰⁰ Акты ЗР.— Т. V.— С. 217.
- ¹⁹⁰¹ Там само.— С. 216.
- ¹⁹⁰² Корнієнко М. П., Кривошея В. В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648—1676 рр.).— К.: ІПіЕД НАНУ, 2000.— С. 55.
- ¹⁹⁰³ Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки.— К.: Т-во «Знання» України, 1992.— С. 168.
- ¹⁹⁰⁴ Там само.— С. 174.
- ¹⁹⁰⁵ Лизогубівський літопис.— С. 43.
- ¹⁹⁰⁶ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— С. 564.

- ¹⁹⁰⁷ Там само.
- ¹⁹⁰⁸ Там само.
- ¹⁹⁰⁹ Читення ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 54—55.
- ¹⁹¹⁰ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року.— С. 46.
- ¹⁹¹¹ Модзалевский В. А. К истории компанейских полков // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии.— Чернигов, 1915.— Вып. 11.— С. 181.
- ¹⁹¹² ІР НБУВ.— Ф. VIII.— Спр. 1815. Арк. 110.
- ¹⁹¹³ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— С. 130.
- ¹⁹¹⁴ Заруба В. М. Студії з історії України.— С. 93.
- ¹⁹¹⁵ Там само.
- ¹⁹¹⁶ Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание.— С. 69.
- ¹⁹¹⁷ Там само.
- ¹⁹¹⁸ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (1689 р.) // Листи Івана Мазепи.— С. 353.
- ¹⁹¹⁹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. V.— С. 391.

8.1. НОВИЦЬКИЙ ІЛЛЯ ФЕДОРОВИЧ (? — до 04.1703)

- ¹⁹²⁰ Шумков А. О происхождении Ильи Новицкого. Дополнения и правки к росписям П. В. Новицкого и В. А. Модзалевского // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського.— К.: Інститут історії України НАНУ, Центр генеалогічних досліджень, 1996.— С. 135.
- ¹⁹²¹ Там само.
- ¹⁹²² Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // Київська старовина.— 1998.— № 4.— С. 15.
- ¹⁹²³ Шумков А. О происхождении Ильи Новицкого.— С. 137.
- ¹⁹²⁴ ІР НБУВ.— Ф. 201.— Спр. 73; Ф. II.— Спр. 14459—14663.
- ¹⁹²⁵ Шумков А. О происхождении Ильи Новицкого.— С. 137—138.
- ¹⁹²⁶ Універсал І. Мазепи комонному полковникові І. Новицькому на село Нехаївку від 12 вересня 1687 р. // ІР НБУВ.— Ф. II.— 2803.— Спр. 95; Універсали Івана Мазепи.— С. 86.
- ¹⁹²⁷ Універсал І. Мазепи І. Новицькому на городище Снітин, села Окопи та Ісачки від 12 січня 1689 р. // Універсали Івана Мазепи.— С. 159.
- ¹⁹²⁸ Шумков А. О происхождении Ильи Новицкого.— С. 138.
- ¹⁹²⁹ Акты ЗР.— 1853.— Т. V.— С. 224.
- ¹⁹³⁰ Кривошея В. Иван Мазепа: біографічні дрібниці // Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 94.
- ¹⁹³¹ Стороженко Н. Охочекомонний полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская старина.— 1885.— № 7.— С. 442.
- ¹⁹³² Там само.— С. 443.

¹⁹³³ Заруба В. Н. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.).— С. 108.

¹⁹³⁴ Там само.

¹⁹³⁵ ІР НБУВ.— Ф. 201.— Спр. 73.— Арк. 5; Арк. 10 зв.

¹⁹³⁶ Там само.

8.2. ПОКОТИЛО ЯКІВ

¹⁹³⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (1).— С. 364.

¹⁹³⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 166.

¹⁹³⁹ ІР НБУВ.— Ф. 61.— Спр. 1802.— Арк. 72.

¹⁹⁴⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— Т. 1.— С. 57.

¹⁹⁴¹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантиш-Каменским.— Ч. II.— С. 268.

8.3. КОЖУХОВСЬКІ ПЕТРО та ЮРІЙ ПЕТРОВИЧ

¹⁹⁴² Заруба В. Охотницьке наймане військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVIII століття // ЗНТШ.— Т. ССХХV.— С. 235.

¹⁹⁴³ Сокирко О. Генерал гетьманського війська // Київська старовина.— 1999.— № 1.— С. 161.

¹⁹⁴⁴ Там само.

¹⁹⁴⁵ Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис.— 1997.— № 1—2.— С. 38.

¹⁹⁴⁶ Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 278.

8.4. МАЛАМА АНДРІЯШ (АНДРІЙ) ДМИТРОВИЧ (? — до 1730)

¹⁹⁴⁷ Кривошея В. Етнічний склад української козацької старшини (1648—1782 рр.) // Сіверянський літопис.— 1997.— № 4.— С. 61.

¹⁹⁴⁸ Модзалевский В. Малороссийский родословник.— К., 1912.— Т. III.— С. 341.

¹⁹⁴⁹ Допрос полковника Андріяша // Малама В. В. Род Малама.— Екатеринослав, 1912.— С. 12.

¹⁹⁵⁰ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.— С. 48.

¹⁹⁵¹ Допрос полковника Андріяша.— С. 1.

¹⁹⁵² Там само.— С. 1—2.

¹⁹⁵³ Труды императорского военно-исторического общества.— СПб., 1909.— Т. III.— (Документы Северной войны. Полтавский период).— С. 128.

¹⁹⁵⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого.— М.—Л., 1952.— Вып. 2.— С. 265.

- 1955 *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы.— М., 1995.— С. 752.
 1956 Там само.
 1957 Допрос полковника Андрияша.— С. 2.
 1958 *Малама В. В.* Род Малама.— С. II.
 1959 Там само.— С. III.
 1960 Прощение Андрияша Дмитриевича к императрице Екатерине Алексеевне // *Малама В. В.* Род Малама.— С. 4.
 1961 *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. III.— С. 341.
 1962 *Малама В. В.* Род Малама.— С. I.
 1963 Там само.

8.5. КЕНІГСЕК ФРІДРІХ (? — 1708)

- 1964 *Мацьків Т.* Князь Іван Мазепа — гетьман України (1939—1709) // Український історик.— 1979.— № 1—4.— С. 59.
 1965 *Бантъш-Каменский Д.* История Малой России.— С. 399.
 1966 *Бантъш-Каменский Д.*— М., 1842.— Т. III.— Примечания.— С. 41.
 1967 *Семевский М. И.* Тайный сыск Петра I.— Смоленск: Русич, 2000.— С. 447.
 1968 Там само.— С. 448.
 1969 Донесения и другие бумаги Чарльза Витворта // Сборник императорского русского исторического общества.— СПб., 1886.— Т. 50.— С. 111.
 1970 Прохання Юрія Забіли до царя // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 38.
 1971 *Модзалевский В.* Судьба малороссийских пушкарей // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии.— Чернигов, 1915.— Вып. 11.— С. 14.
 1972 *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1969.— С. 52.
 1973 Там само.— С. 80.
 1974 *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков.— Т. 1.— С. 946.
 1975 Там само.— С. 947.
 1976 Показання канцеляриста Дубяги на допиті X—XI 1708 // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 40.
 1977 *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.— С. 58.
 1978 Черниговская летопись по новому списку (1587—1725) // Киевская старина.— 1890.— Т. XXIX.— Апрель.— С. 94.
 1979 Донесения и другие бумаги... Чарльза Витворта.— С. 112.
 1980 *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России.— М., 1847.— Ч. III.— С. 40.
 1981 Лизогубівський літопис.— С. 47.

Розділ 9

ПАРТНЕРИ З ПРАВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

9.1. ПАЛІЙ СЕМЕН ПАВЛОВИЧ
(? – 1710)

¹⁹⁸² *Струкевич О.* Палій і Мазепа як історіографічні стереотипи // Історія України: дослідження та інтерпретації. Тези VI республіканських суспільно-політичних читань 22–25 травня 1991 р. у Новгороді-Сіверському.– К., 1991.– С. 34.

¹⁹⁸³ Семен Палій – герой українського народу.– Вінніпег, 1917; *Осадчий Т.* Козацький батько Палій. Очерк из истории старой козацкой Украины (Киевщины и Подолии).– Херсон, 1892.

¹⁹⁸⁴ *Сергієнко Т.* Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі посполитої (80–90-ті рр. XVII–XVIII ст.) // Український історичний журнал.– 1996.– № 3.– С. 107.

¹⁹⁸⁵ Там само.– С. 108.

¹⁹⁸⁶ *Чухліб Т.* Володар Правобережної України Семен Палій // Бористен.– 1996.– № 11.– С. 18.

¹⁹⁸⁷ *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблеми державотворення.– К.: Інститут історії України, Інститут української археографії, 1993.– С. 52.

¹⁹⁸⁸ *Чухліб Т.* Семен Палій // Історія України в особах. Козаччина.– К.: Україна, 2000.– С. 185.

¹⁹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁹⁰ *Дядиченко В.* Семен Палій.– Саратов, 1942.– С. 6; Лист І. Мазепа до В. Голіцина // Листи Івана Мазепа.– С. 275–276.

¹⁹⁹¹ *Сергієнко Г.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.– К.: Наукова думка, 1963.– С. 79.

¹⁹⁹² *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого.– Спб., 1858.– С. 96; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.).– С. 21.

¹⁹⁹³ *Андрусак М.* Мазепа і Правобережжя.– Львів, 1938.– С. 41.

¹⁹⁹⁴ *Млиновецький Р.* Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій» (на правах рукопису).– 1957.– С. 134.

¹⁹⁹⁵ *Солов'єв С.* Сочинения в восемнадцати книгах.– М.: Мысль, 1991.– Кн. VII.– Т. 13–14.– С. 578.

¹⁹⁹⁶ *Млиновецький Р.* Історія українського народу.– Мюнхен, 1953.– С. 221.

¹⁹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁹⁸ *Андрусак М.* До історії правобічних козаків в 1689–90 рр. // ЗНТШ.– 1930.– Т. 100.– С. 8.

¹⁹⁹⁹ Романовское староство и судьба его жителей // Киевская старина.– 1885.– № 8.– С. 613.

²⁰⁰⁰ *Луцій В.* Гетьман Мазепа і його співпрацівники // Визвольний шлях.– 1963.– Кн. 6.– Червень.– С. 628; Краткое летоизобразительное

знаменитых и памяти достойных действий и случаев описания // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.— К., 1856.— Т. 1.— С. 87.

²⁰⁰¹ Чухліб Т. Володар Правобережної України Семен Палій.— С. 16.

²⁰⁰² Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.).— С. 63, 67.

²⁰⁰³ Роспись присланным от гетмана пожиткам и деньгам полковника Палея // Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 53.

²⁰⁰⁴ Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— С. 77.

²⁰⁰⁵ Оглоблин О. Україна в часи Петра I.— К., 1939.— С. 19.

²⁰⁰⁶ Сергієнко Т. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80–90-ті рр. XVII–XVIII ст.).— С. 112.

²⁰⁰⁷ Там само.— С. 113–114.

²⁰⁰⁸ Соловьев С. Сочинения в восемнадцати книгах.— Кн. VII.— Т. 13–14.— С. 578.

²⁰⁰⁹ Там само.

²⁰¹⁰ Архів головний актів давніх у Варшаві.— Ф. Архів Радзивіллів.— Від. II.— Кн. 25.— Арк. 233–234.

²⁰¹¹ Маркина В., Крижановская В. Крестьяне Правобережной Украины в борьбе за землю и волю (вторая половина XVII–XVIII в.) // Вопросы истории.— 1992.— № 1.— С. 156.

²⁰¹² Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) / Архив ЮЗР.— 1868.— Часть III.— Т. 2.— С. 160.

²⁰¹³ Там само.— С. 160.

²⁰¹⁴ Осадчий Т. Козацький батько Палій.— С. 40.

²⁰¹⁵ Грамота Петра I-го к полковнику Палею об отдаче города Белой Церкви полякам обратно назад // Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 42.

²⁰¹⁶ Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— С. 178.

²⁰¹⁷ Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 р.).— Вінніпег, 1953.— С. 131.

²⁰¹⁸ Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— С. 178.

²⁰¹⁹ Там само.

²⁰²⁰ Там само.— С. 174.

²⁰²¹ Там само.— С. 179.

²⁰²² Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716).— С. 170.

²⁰²³ Там само.

²⁰²⁴ Там само.— С. 171.

²⁰²⁵ Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.).— С. 66.

²⁰²⁶ Борисенко В. Курс української історії.— К.: Либідь, 1996.— С. 281.

- ²⁰²⁷ Манусевич О. Нариси з історії Польщі.— К., 1954.— С. 60.
- ²⁰²⁸ Антонович М. Історія України.— Прага, 1941.— Т. III.— С. 71.
- ²⁰²⁹ Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— С. 178.
- ²⁰³⁰ Костомаров Н. Мазепа.— С. 137.
- ²⁰³¹ Там само.— С. 152.
- ²⁰³² Волк-Карачаевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века.— К., 1899.— С. 343.
- ²⁰³³ Костомаров Н. Мазепа.— С. 152.
- ²⁰³⁴ Горбенко С. До аналізу внутрішньої політики гетьмана І. С. Мазепа напередодні полтавської облоги // Північна війна та її наслідки для України.— Полтава, 1992.— С. 22.
- ²⁰³⁵ Барвінський О. Гетьман Іван Мазепа // Друг читача.— 1991.— 23 жовтня.— С. 3.
- ²⁰³⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Спб., 1889.— Т. 2.— С. 122.
- ²⁰³⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (I).— С. 241.
- ²⁰³⁸ Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій».— С. 48.
- ²⁰³⁹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (I).— С. 242.
- ²⁰⁴⁰ Там само.— С. 243.

9.2. САМУСЬ САМІЙЛО ІВАНОВИЧ (? — після 1711)

- ²⁰⁴¹ Чухліб Т. Володар Правобережної України Семен Палій.— С. 16.
- ²⁰⁴² Гоголя П. Б. Богуславський полк у кінці XVII — на початку XVIII ст. // Семен Палій та Фастівщина в історії України.— Київ — Фастів, 1997.— С. 52.
- ²⁰⁴³ Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна.— К.: Альтернатива, 1999.— Т. 8.— С. 240.
- ²⁰⁴⁴ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право.— К.: Основа, 1996.— С. 62.
- ²⁰⁴⁵ Сергієнко Г. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80—90-ті рр. XVII — початок XVIII ст.) // Український історичний журнал.— 1996.— № 3.— С. 114.
- ²⁰⁴⁶ Маркина В., Крижановская В. Крестьяне Правобережной Украины в борьбе за землю и волю (вторая половина XVII—XVIII в.) // Вопросы истории.— 1992.— № 1.— С. 156.
- ²⁰⁴⁷ Сергієнко Г. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80—90-ті рр. XVII — початок XVIII ст.).— С. 115.
- ²⁰⁴⁸ Там само.
- ²⁰⁴⁹ Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— С. 173—174.

- ²⁰⁵⁰ Там само.— С. 174.
²⁰⁵¹ Крикун М. Самусь // Довідник з історії України.— К.: Генеза, 1999.— Т. 3.— С. 123.
²⁰⁵² Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття.— К.: Інститут змісту і методів навчання КНУ ім. Т. Шевченка, 1997.— С. 34.
²⁰⁵³ Кривошея В., Кривошея І. Палії, Самусі, комонники // Сіверянський літопис.— 1998.— № 4.— С. 14.

9.3. НЕВІНЧАНИЙ ВАСИЛЬ

- ²⁰⁵⁴ Панащенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.).— К., 1997.— С. 67.
²⁰⁵⁵ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський.— К.: Інститут історії України, 1998.— С. 76.
²⁰⁵⁶ Там само.
²⁰⁵⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962.— Кн. VIII.— Т. 15.— С. 265.
²⁰⁵⁸ Малама В. В. Род Малама.— Екатеринослав, 1912.— С. 1.
²⁰⁵⁹ ІР НБУВ.— Ф. VIII.— Спр. 1437.— Арк. 18.
²⁰⁶⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Т. 16.— С. 348—349.
²⁰⁶¹ Материалы для отечественной истории.— К., 1855.— Т. 2.— С. 168.
²⁰⁶² Там само.
²⁰⁶³ Там само.
²⁰⁶⁴ Там само.
²⁰⁶⁵ Там само.

9.4. БРАТКОВСЬКИЙ ДАНИЛО БОГДАНОВИЧ (бл. 1640—26.11.1702)

- ²⁰⁶⁶ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 606—607.
²⁰⁶⁷ Литинський В. Данило Братковський і його доба // Данило Братковський — суспільний діяч і письменник XVII століття.— К., 1909.— С. 6.
²⁰⁶⁸ Берекета Б. Серце, сім разів розіп'яте // Берекета Б. Вічні розмови.— Луцьк: Надстир'я, 1998.— С. 92.
²⁰⁶⁹ Біднов В. Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи.— С. 44.
²⁰⁷⁰ Кулиняк Д. І. Братковський Данило Богданович // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 87.
²⁰⁷¹ Берекета Б. Серце, сім разів розіп'яте.— С. 92.
²⁰⁷² Там само.
²⁰⁷³ Герасименко Н. «Людина вчена, поет прекрасний!» (Данило Братковський у зображенні Самійла Величка) // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Збірник наукових праць у 2-х частинах.—

- К.: Інститут історії України, науково-дослідна фундація ім. О. Ольжича, 1995.— Ч. 2.— С. 94; Архив ЮЗР.— 1871.— Ч. 1.— Т. IV.— С. 32–34.
- ²⁰⁷⁴ *Литинський В.* Данило Братковський і його доба.— С. 9.
- ²⁰⁷⁵ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 607.
- ²⁰⁷⁶ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Сост. Самоил Величко.* 1720.— К., 1855.— Т. III.— С. 567.
- ²⁰⁷⁷ *Герасименко Н.* «Людина вчена, поет прекрасний!»— С. 97 – 98.
- ²⁰⁷⁸ Там само.— С. 99.
- ²⁰⁷⁹ Там само.
- ²⁰⁸⁰ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 607.
- ²⁰⁸¹ Там само.— С. 606.
- ²⁰⁸² *Братковський Д.* Нові палаци // Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика.— К.: Наукова думка, 1987.— С. 344.

Розділ 10

ЗАПОРОЖЦІ

10.1. ГОРДІЄНКО КОСТЬ (? — 15.05.1733)

- ²⁰⁸³ *Кащенко А.* Оповідання про славне військо запорозьке низове.— К.: Веселка, 1992.— С. 167.
- ²⁰⁸⁴ *Щербак В. О.* Гордієнко (Гордієнко-Головко) Кость // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 145.
- ²⁰⁸⁵ *Апанович О.* Кошовий отаман Війська Запорозького Кость Гордієнко та гетьман України Івана Мазепа — шлях до єднання // Хроніка 2000.— 1999.— № 31–32.— С. 144.
- ²⁰⁸⁶ Там само.— С. 145–147.
- ²⁰⁸⁷ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— Львів, 1992.— Т. 3.— С. 268.
- ²⁰⁸⁸ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709.— С. 153.
- ²⁰⁸⁹ Там само.
- ²⁰⁹⁰ Там само.
- ²⁰⁹¹ *Кресін О.* Мазепинці.— С. 39.
- ²⁰⁹² *Апанович О.* Кошовий отаман Війська Запорозького Кость Гордієнко та гетьман України Івана Мазепа — шлях до єднання.— С. 144.
- ²⁰⁹³ Там само.— С. 155.

10.2. НЕСТУЛЕЙ ФЕДІР

- ²⁰⁹⁴ *Полтавщина. Енциклопедичний довідник.*— К.: «Українська Енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1992.— С. 640.

- ²⁰⁹⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Кн. VIII.— Т. 15.— С. 266.
- ²⁰⁹⁶ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— К., 1993.— Т. 3.— С. 306.
- ²⁰⁹⁷ Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття.— С. 30.
- ²⁰⁹⁸ Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 201.
- ²⁰⁹⁹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— К., 1993.— Т. 3.— С. 377.
- ²¹⁰⁰ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський.— С. 43.

10.3. СОРОЧИНСЬКИЙ ПЕТРО

- ²¹⁰¹ Битинський М. Мазепинці по Полтаві.— С. 84.
- ²¹⁰² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.— К., 1993.— Т. 3.— С. 180.
- ²¹⁰³ Там само.— С. 232.
- ²¹⁰⁴ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.— Дніпропетровськ: Січ, 1994.— С. 657; Маркевич Н. Історія Малороссии.— М., 1842.— Т. 4.— С. 167–172.
- ²¹⁰⁵ Соловьев С. История России с древнейших времен.— Кн. VIII.— Т. 15.— С. 267.
- ²¹⁰⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.— К., 1993.— Т. 3.— С. 326.

10.4. БОГУШ ЯКИМ

- ²¹⁰⁷ Битинський М. Мазепинці по Полтаві.— С. 84.
- ²¹⁰⁸ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.— К., 1993.— Т. 3.— С. 326.
- ²¹⁰⁹ Там само.— С. 327.
- ²¹¹⁰ Там само.— С. 357.

Розділ 11

МАЛОВІДОМІ МАЗЕПИНЦІ

- ²¹¹¹ Грамота А. Меншикова // ЧГВ.— 1850.— № 54.— 22 декабря.— С. 468.
- ²¹¹² Лизогубівський літопис.— С. 47.
- ²¹¹³ Павленко С. О. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.— С. 64.
- ²¹¹⁴ Там само; Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій».— С. 73.
- ²¹¹⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 8.— Вып. 2.— С. 1050; Павленко С. Мазепа — не гетьман — державник? // Український гуманітарний огляд.— К.: Критика, 2000.— Вып. 3.— С. 223.

- 2116 Лизогубівський літопис.— С. 47.
- 2117 Пять документов рода Савичей // Киевская старина.— 1887.— Т. XIX.— Сентябрь.— С. 154—155.
- 2118 *Костомаров Н. И. Мазепа.*— С. 269.
- 2119 Итинерарий (Путевой дневник Данила Крмана) // Вопросы истории.— 1976.— № 12.— С. 98.
- 2120 *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— Львів, 1992.— Т. 3.— С. 278.
- 2121 *Костомаров Н. И. Мазепа.*— С. 287.
- 2122 Там само.— С. 291.
- 2123 *Павленко С. О.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року.— С. 115.
- 2124 *Костомаров Н.* Мазепинцы // Український історичний журнал.— 1990.— № 8.— С. 140.
- 2125 *Шутой В.* Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700—1709.— М., 1958.— С. 318.
- 2126 Там само.— С. 319.
- 2127 Там само.— С. 301.
- 2128 Там само.— С. 77.
- 2129 Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника... графа Бориса Петровича Шереметева.— М., 1778.— Ч. II.— С. 190.
- 2130 Там само.— С. 208.
- 2131 *Судиенко М.* Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 19.
- 2132 Там само.
- 2133 Там само.— С. 59.
- 2134 Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 9.— Вып. 2.— С. 929.
- 2135 Там само.— С. 746.
- 2136 *Тарле Е. В.* Северная война.— С. 264.
- 2137 Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 9.— Вып. 1.— С. 327.
- 2138 *Судиенко М.* Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 240.
- 2139 Там само.
- 2140 Там само.— С. 241.
- 2141 Там само.— С. 186.
- 2142 *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття.— С. 30.
- 2143 Там само.
- 2144 *Судиенко М.* Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 148.
- 2145 *Томашиівський С.* Із записок каролінців про 1708/9 р. // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 92.
- 2146 *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711—1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна (Львів).— 1996.— № 1.— С. 67, 85.
- 2147 Там само.— С. 54.
- 2148 Там само.— С. 56—57.
- 2149 Там само.— С. 51.

²¹⁵⁰ Там само.— С. 52.

²¹⁵¹ Універсали Івана Мазепи.— С.438, 505, 585; *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків.— 1992.— Т. 3.— С.65, 84, 107, 208, 221.

11.1. ГАЛЕЦЬКИЙ ЛЕОНТІЙ ЯКОВИЧ (? — 1741)

²¹⁵² Універсал І. Мазепи Семенові Колецькому (правильно Галецькому.— Авт.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 442–443.

²¹⁵³ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— К., 1908.— Т. 1.— С. 234.

²¹⁵⁴ Дело о учреждении в Малороссии Войсковой Канцелярии и о приведении к присяге служителей оной (1720, 17 ноября) // Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. 1.— С. 299.

²¹⁵⁵ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 235.

²¹⁵⁶ Там само.

11.2. САМОЙЛОВИЧ ГРИГОРІЙ САМІЙЛОВИЧ

²¹⁵⁷ Універсали Івана Мазепи.— С. 102.

²¹⁵⁸ *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 208.

²¹⁵⁹ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 286.

²¹⁶⁰ Там само.

11.3. ГРИГОРІЙ, РОМЕНСЬКИЙ СОТНИК

²¹⁶¹ Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 18–19.

²¹⁶² *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 173.

²¹⁶³ Там само.— С. 177.

11.4. ЗОЛОТАРЕНКО ЯКІВ КІНДРАТОВИЧ

²¹⁶⁴ *Кривошея В.* До питання родоводу Хмельницьких // Сіверянський літопис.— 1999.— № 4.— С. 38.

²¹⁶⁵ Там само.— С. 39.

²¹⁶⁶ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— К., 1901.— Т. III.— С. 114.

²¹⁶⁷ Там само.— С. 113.

11.5. ТИМЧЕНКО-ЗАБОРОВСЬКИЙ ІВАН ТИМОФІЙОВИЧ

²¹⁶⁸ *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 173.

²¹⁶⁹ Там само.— С. 145.

²¹⁷⁰ Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 18.

- 2171 Там само.
 2172 Там само.— С. 20.
 2173 Там само.— С. 29.
 2174 Там само.— С. 18.
 2175 Там само.— С. 19.

11.6. ДМИТРІЄВИЧ ДОРОШ

- 2176 *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 51.
 2177 *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии // Киевская старина.— 1886.— Июль.— С. 450.
 2178 *Кресін О.* Мазепинці.— С. 24.

11.7. ДМИТРІЄВИЧ ЛЕОНТІЙ

- 2179 *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. II.— С. 60.

11.8. КРАСНОПЕРИЧ ІВАН

- 2180 Там само.— С. 53.

11.9. ТРОЦИНА ТРОХИМ ВАСИЛЬОВИЧ

- 2181 *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. I.— С. 296.
 2182 *Георгиевский Г.* Мазепа и Меншиков // Исторический журнал.— 1940.— № 12.— С. 81.
 2183 Там само.
 2184 *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року.— С. 105.
 2185 Письма и бумаги императора Петра Великого.— М.— Л., 1951.— Т. 8.— Вып. 2.— С. 985.
 2186 Там само.

11.10. ОПОЧЕНОК (? — 1708)

- 2187 *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року.— С. 42.
 2188 Там само.
 2189 Там само.
 2190 *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы.— С. 743.
 2191 Там само.
 2192 Там само.

11.11. РОГАЧЕВСЬКИЙ ІВАН

- 2193 *Задорожна О. Ф.* Рогачевський Іван // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 457.

²¹⁹⁴ Г. Б. Лохвицький протопоп Иван Рогачевський и сын сотника Данило Забела в Архангельской ссылке в 1713–1721 гг. // Киевская старина.— 1902.— Т. LXXVII.— Июнь.— С. 334.

²¹⁹⁵ *Ефименко П.* Ссылные малороссияне в Архангельской губернии. 1708–1802 г. // Киевская старина.— 1882.— Т. III.— Сентябрь.— С. 398.

²¹⁹⁶ Г. Б. Лохвицкий протопоп Иван Рогачевский.— С. 335.

²¹⁹⁷ Там само.

²¹⁹⁸ *Ефименко П.* Ссылные малороссияне в Архангельской губернии.— С. 401–402.

²¹⁹⁹ Там само.— С. 403.

²²⁰⁰ Там само.

²²⁰¹ Г. Б. Лохвицкий протопоп Иван Рогачевский...— С. 341.

²²⁰² Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743.— К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997.— С. XLIX.

Розділ 12

ДУХОВНІ ПОБРАТИМИ

²²⁰³ *Павленко С. О.* Иван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник.— 1994.— № 3.— С. 27; *Шляпкин И.* Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.).— СПб., 1891.— С. 50.

²²⁰⁴ *Андрусак С.* Шедрою десницею вашою... // Пам'ятки України.— 1991.— № 6.— С. 30.

²²⁰⁵ *Січинський В.* Зиждитель храмів і скарбів духовних // Пам'ятки України.— 1991.— № 6.— С. 24.

²²⁰⁶ *Павленко С.* Міф про Мазепу.— С. 160.

²²⁰⁷ *Маслов С.* Етюди з історії українських стародруків. Українська книга XVII // Труды Українського Наукового Інституту Книгознавства.— К., 1926.— Т. 1.— С. 30.

²²⁰⁸ *Білодід О., Бражник І.* Пересопницьке Євангеліє і клятва президента А. Кравчука.— К.: КДУ, 1992.— С. 32.

²²⁰⁹ *Коваленко О.* Павло Полуботок — політик і людина.— С. 19.

²²¹⁰ Сон пресвятої Богородици по списку генерального військового судьи Савы // Киевская старина.— 1887.— Т. XIX.— Октябрь.— С. 357.

²²¹¹ *Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я.* Давня українська література.— К.: Вища школа, 1978.— С. 189.

²²¹² Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців.— К.: Либідь, 1999.— С. 248.

²²¹³ Там само.— С. 265.

²²¹⁴ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 48.

²²¹⁵ Літопис Самовидця.— С. 151.

²²¹⁶ *Огієнко І. І.* Українська церква.— К.: Україна, 1993.— С. 182.

²²¹⁷ *Darowski A.* Szkice historyczne.— Warszawa, 1901.— S. 235.

12.1. МОНАСТИРСЬКИЙ ІНОКЕНТІЙ (? –17.01.1697)

- ²²¹⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Кн. VII.— Т. 13—14.— С. 598.
- ²²¹⁹ Величко С. Літопис.— С. 507.
- ²²²⁰ Кілессо Т. С. Кирилівський монастир.— К.: Техніка, 1999.— С. 24.
- ²²²¹ Белокуров С. Материалы для русской истории.— М., 1888.— С. 80.
- ²²²² Там само.
- ²²²³ Оглоблин О. Два портрети діячів мазепинської доби // Український історик.— 1972.— № 3—4.— С. 15; Журнал Министерства Народного Просвещения.— 1885.— № 10.— С. 242.
- ²²²⁴ Марголіна І. Загадковий старець // Людина і світ.— 1995.— № 7.— С. 40.
- ²²²⁵ Будовниц И. У. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII века.— М., 1862.— С. 116, 137.
- ²²²⁶ Марголіна І. Загадковий старець.— С. 40.
- ²²²⁷ Історія релігії в Україні. У 10 томах.— К.: Центр духовної культури, 1997.— С. 334.
- ²²²⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Кн. VII.— Т. 13—14.— С. 464.
- ²²²⁹ Кілессо Т. С. Кирилівський монастир.— С. 22.
- ²²³⁰ Там само.— С. 23.
- ²²³¹ Марголіна І. Загадковий старець.— С. 39.
- ²²³² Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 484.

12.2. БАРАНОВИЧ ЛАЗАР (1616—1693)

- ²²³³ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Кн. VII.— Т. 13—14.— С. 402.
- ²²³⁴ Ростовцев П. Лазарь Баранович // ЧГВ — 1849.— № 42; Соболев П. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1893.— № 16.— С. 563—580; Стародомский А. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский и Новгородсеверский // Журнал Министерства Народного Просвещения.— 1852. № 7—8.— С. 1—140.
- ²²³⁵ Сумцов Н. Ф. Лазарь Баранович.— Харьков, 1885.— С. 183.
- ²²³⁶ Шевченко В. Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI — початок XVIII ст.).— К.: Стило, 1999.— С. 63—92; Чорна Л. Образ суспільства у філософії Лазаря Барановича // Сіверянський літопис.— 2000.— № 3.— С. 123—128; Чорна Л. Утопія Лазаря Барановича в контексті історії філософської думки // Сіверянський літопис.— 2000.— № 4.— С. 168—173; Лимар Е. Соціально-гуманістичний аспект філософії Л. Барановича // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка.— Чернігів: Сіверянська думка, 1996.— С. 37—38.

²²³⁷ *Макаров А.* Великий український оборонець миру, справедливості та єдності архієпископ Лазар Баранович // *Хроніка-2000.*— 1999.— № 31—32.— С. 133.

²²³⁸ *Сумцов Н. Ф.* Лазарь Баранович.— С. 100.

²²³⁹ *Харішин М. В.* Історія підпорядкування української православної церкви Московському патріархату.— К.: Вентурі, 1995.— С. 131.

²²⁴⁰ Там само.— С. 134.

²²⁴¹ Там само.— С. 147.

²²⁴² *Крижанівський О. П., Плохій С. М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні.— К.: Либідь, 1994.— Кн. 3.— С. 100.

²²⁴³ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— Кн. VII.— Т. 13—14.— С. 403.

²²⁴⁴ Там само.— С. 402—403.

²²⁴⁵ Історія релігії в Україні.— К.: Український центр духовної культури, 1999.— Т. 3.— С. 60.

²²⁴⁶ *Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника.*— К., 1992.— С. 65.

²²⁴⁷ *Верба И. В.* Роль Лазаря Барановича в украинско-российских отношениях второй половины XVII в. // 1000 років Чернігівській єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції (22—24 вересня 1992 р.).— Чернігів: Сіверянська думка, 1992.— С. 85.

²²⁴⁸ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— Кн. VII.— Т. 13—14.— С. 476.

²²⁴⁹ *Чорний О.* Ідея людської універсальності у чернігівському літературно-філософському колі Л. Барановича // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка.— С. 37.

²²⁵⁰ Віршовані звернення до української громади архієпископа Лазаря Барановича // *Хроніка 2000.*— 1999.— № 31—32.— С. 139.

²²⁵¹ *Гетьман Іван Мазепа.* Писання.— Київ: Орій, 1992.— С. 28.

²²⁵² *Адруг А. К.* Культурная деятельность Лазаря Барановича // 1000 років Чернігівській єпархії.— С. 87.

²²⁵³ *Огієнко І. І.* Історія українського друкарства.— К.: Либідь, 1994.— С. 347.

²²⁵⁴ Чернігівський літопис / Підготовка до друку і коментар Ю. Мицика // Сіверянський літопис.— 1996.— № 4.— С. 114; *Травкіна А. О.* До питання про дату народження Лазаря Барановича // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини.— Чернігів: Нова хвиля, 2002. С. 36—40.

12.3. УГЛИЦЬКИЙ ФЕОДОСІЙ (ПОЛОНИЦЬКИЙ) (? — 1696)

²²⁵⁵ Грамота патриарха Адриана // Архив ЮЗР.— К., 1873.— Ч. I.— Т. V.— С. 332.

²²⁵⁶ *Житие святителя Феодосия, архиепископа, черниговского чудотворца.*— М., 1898.— С. 7.

²²⁵⁷ *Титов Ф.* Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева.— К., 1910.— С. 160—161; Материалы 1666—1677 гг. для жизнеописания св. Феодосия, архиепископа Черниговского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.— 1908.— № 10.— С. 333; Тисячоліття Чернігівської єпархії // Пам'ять століть.— 1992.— № 1.— С. 22.

²²⁵⁸ *Дубровский В. В.* Жизнь и дела Феодосия Углицкого (Полонизского).— Екатеринослав, 1925.— С. 3.

²²⁵⁹ Там само.

²²⁶⁰ Тисячоліття Чернігівської єпархії.— С. 23.

²²⁶¹ *Дубровский В. В.* Жизнь и дела Феодосия Углицкого.— С. 7.

²²⁶² Там само.

²²⁶³ *Морозов О.* Ніжинський протопоп Максим Филімонович.— Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет ім. Миколи Гоголя, 2000.— С. 94.

²²⁶⁴ Там само.

²²⁶⁵ *Дубровский В. В.* Жизнь и дела Феодосия Углицкого.— С. 7.

²²⁶⁶ Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— Киев: Инф.-издательский центр УПЦ, 1999.— С. 19.

²²⁶⁷ Там само.— С. 19.

²²⁶⁸ Там само; *Есинов Н. Н.* Святитель и чудотворец архиепископ черниговский Феодосий Углицкий.— Спб., 1897.— С. 59.

²²⁶⁹ Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— С. 19.

²²⁷⁰ Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану (октябрь 1691) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 322.

²²⁷¹ Грамота Патриарха Адриана Архимандриту Елецкому Феодосию Углицкому о вспоможенію Архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу в делах епархиального управления // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.— 1900.— № 3.— С. 112—114; Грамота патриарха Адриана (ноябрь 1691 г.) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 332—333.

²²⁷² Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану (1692 г.) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 349.

²²⁷³ Там само.

²²⁷⁴ *Стефановский Т.* Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1896.— № 6.— С. 188.

²²⁷⁵ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1873.— Т. I.— С. 55.

²²⁷⁶ Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— С. 21.

²²⁷⁷ Грамота царей Иоанна и Петра Алексеевичей гетману Мазепе по поводу назначения и посвящения Архимандрита Елецкого Феодосия Углицкого в Архиепископа Черниговского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1901.— № 9.— С. 296—298; Грамота

патриарха Адриана (январь 1694 г.) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 395.

²²⁷⁸ Універсал І. Мазепи від 16 травня 1699 // Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського — Інв. № Ал. 493.— Арк. 4; Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 38–39.

²²⁷⁹ Віроцький В. Д., Карнабіда А. А., Киркевич В. Г. Монастирі та храми землі сіверської.— К.: Техніка, 1999.— С. 183; Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— С. 22.

²²⁸⁰ Адруг А. Архітектор Йоганн — Баптист Зауер і Україна // Київська старовина.— 2000.— № 1.— С. 87, 92; Акименко І. Чернігівський Свято-Троїцько-Іллінський монастир (XVII—XX ст.): історія, господарська та культурна діяльність (до визначення проблеми) // Сіверянський літопис.— 2000.— № 2.— С. 50; Чернявська Г. Меценатство гетьмана Івана Мазепи // Пам'ять століть.— 2000.— № 4.— С. 40–41.

²²⁸¹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Т. 1.— С. 57.

²²⁸² Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 443.

²²⁸³ Там само.— С. 444.

12.4. МАКСИМОВИЧ ІОАНН (1651–1715)

²²⁸⁴ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 536.

²²⁸⁵ Там само.

²²⁸⁶ Там само.— С. 137.

²²⁸⁷ Модзалевський В. Короткий нарис життя св. Іоанна Максимовича / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка // Сіверянський літопис.— 1998.— № 5.— С. 136.

²²⁸⁸ Юрєвський А. К жизнеописанию святителя Иоанна Максимовича.— Б. м. і б. р.— С. 1.

²²⁸⁹ К. П. А. Е. Святитель Божий Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и всей Сибири (1651–1715 гг.) // Сборник Черниговского Епархиального древлехранилища.— Чернигов, 1916.— Вып. II.— С. 30.

²²⁹⁰ Там само.

²²⁹¹ Модзалевський В. Короткий нарис життя св. Іоанна Максимовича.— С. 137.

²²⁹² Там само.

²²⁹³ Ход дела о постановлении в архиепископы Черниговские Иоанна Максимовича после смерти Феодосия Углицкого // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 436–437.

²²⁹⁴ Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786).— Чернігів: ДКП РВВ, 2000.— С. 14.

²²⁹⁵ Там само.

²²⁹⁶ Там само.

²²⁹⁷ Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.).— К.: Радянська школа, 1967.— С. 259.

²²⁹⁸ Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог.— К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського, 1998.— С. 141.

²²⁹⁹ *Мащенко С.* Світоглядно-освітнє вчення Іоанна Максимовича // Сіверянський літопис.— 1999.— № 4.— С. 149.

²³⁰⁰ Там само.

²³⁰¹ Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— С. 25.

12.5. КРОКОВСЬКИЙ ІОАСАФ (? — 1718)

²³⁰² *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 488.

²³⁰³ Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану... от 9 марта 1695 г. // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 423–424.

²³⁰⁴ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 486.

²³⁰⁵ Там само.

²³⁰⁶ Там само.— С. 488.

²³⁰⁷ *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія.— К.: Вища школа, 1981.— С. 52, 167.

²³⁰⁸ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника.— С. 80.

²³⁰⁹ *Огієнко І. І.* Історія українського друкарства.— С. 291.

²³¹⁰ Там само.— С. 291–292.

²³¹¹ Путеводитель по Киево-Печерской лавре.— С. 34–35.

²³¹² Там само.— С. 55.

²³¹³ Там само.— С. 116.

²³¹⁴ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України.— 1999.— № 2–3.— С. 8.

²³¹⁵ Там само.

²³¹⁶ *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року.— С. 111.

²³¹⁷ *Прокопович Ф.* История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии.— СПб., 1773.— С. 183.

²³¹⁸ Там само.

²³¹⁹ Семейная хроника и воспоминания князя Бориса Ивановича Куракина // Киевская старина.— Т. X.— Декабрь.— С. 624–625.

²³²⁰ *Біднов В.* Церковна анатема на Івана Мазепу // Старожитності.— 1992.— № 15.— С. 11.

²³²¹ *Буганов В.* Петр Великий и его время.— М., 1989.— С. 161–162.

²³²² *Хижняк З. І.* Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 рр.— К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2002.— С. 106.

²³²³ *Полонська-Василенко Н.* Історія України.— К.: Либідь, 1993.— Т. II.— С. 200.

²³²⁴ *Хижняк З. І.* Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 рр.— С. 106.

12.6. ОДОРСЬКИЙ ГЕДЕОН

²³²⁵ Киевлянин. Батурицкий Крупицкий монастырь св. Николая // ЧГВ.— 1895.— № 534.— 15 августа.

- ²³²⁶ *Хижняк З. І.* Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 рр.— С. 110.
- ²³²⁷ *Андрущенко М. В.* Одорський, чернече ім'я Гедеон // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 402.
- ²³²⁸ Там само.
- ²³²⁹ *Титов Ф. И.* Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. (1654–1795 г.).— К., 1905.— Первая половина тома (1654–1725 г.).— С. 318.
- ²³³⁰ Там само.— С. 319.
- ²³³¹ Там само.
- ²³³² Там само.— С. 320.
- ²³³³ *Хижняк З. І.* Ректори Києво-Могилянської академії.— С. 111.
- ²³³⁴ Там само.
- ²³³⁵ *Андрущенко М. В.* Одорський, чернече ім'я Гедеон.— С. 403.
- ²³³⁶ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 272.
- ²³³⁷ Там само.— С. 271.
- ²³³⁸ *Іван Мазепа.* Листи та вірші. Мазепа — будівничий.— К, 1991.— С. 58.
- ²³³⁹ *Винар А.* Андрій Войнаровський.— Мюнхен — Клівленд, 1962.— С. 16.
- ²³⁴⁰ *Киевлянин.* Батурицкий Крупицкий монастырь св. Николая.
- ²³⁴¹ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1873.— Ч. III.— С. 287.
- ²³⁴² *Синодик Крупицько-Батурицького монастиря // Сіверянський літопис.— 1997.— № 5.— С. 49.*
- ²³⁴³ *Ефименко П.* Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708 — 1802 г. // Киевская старина.— 1882.— Сентябрь.— С. 398.
- ²³⁴⁴ Там само.
- ²³⁴⁵ *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія.— С. 177.
- ²³⁴⁶ *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Т. 1.— С. 696.

12.7. РОСТОВСЬКИЙ ДМИТРІЙ (ДАНИЛО ТУПТАЛО) (1651–1709)

- ²³⁴⁷ *Савченко І.* Дмитрій Ростовський (Туптало) і Чернігівщина // Сіверянський літопис.— 1999.— № 6.— С. 96.
- ²³⁴⁸ *Лазаревский А.* Документальные сведения о Савве Туптале и его роде // Киевская старина.— 1882.— Т. III.— Август.— С. 383; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 483.
- ²³⁴⁹ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 271.
- ²³⁵⁰ Там само.
- ²³⁵¹ Там само.
- ²³⁵² *Заседание Черниговской губернской ученой архивной комиссии, посвященное памяти святителя Димитрия, митрополита Ростовского // Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1909–1910 (далі — ТЧГАК).— Чернигов, 1911.— Вып. VIII.— С. 13.*
- ²³⁵³ *Мащенко С.* Талановитий письменник і мислитель (290 років тому помер Д. Туптало) // Сіверянський літопис.— 1999.— № 6.— С. 89.

- ²³⁵⁴ *Митрополит Іларіон (Іван Огієнко)* Життєписи великих українців.— К.: Либідь, 1999.— С. 248.
- ²³⁵⁵ Там само.— С. 266.
- ²³⁵⁶ *Мащенко С.* Талановитий письменник і мислитель.— С. 90.
- ²³⁵⁷ Письмо Иакима, патриарха Московского В. Ясинскому (1689) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.— С. 281.
- ²³⁵⁸ Там само.— С. 284.
- ²³⁵⁹ Диариуш грешнаго иеромонаха Дмитрия // Дневныя записки святого чудотворца Дмитрия, митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киевопечерской библиотеке.— М., 1781.— С. 49.
- ²³⁶⁰ ТЧГАК.— 1911.— Вып. VIII.— С. 33.
- ²³⁶¹ *Савченко І.* Дмитрій Ростовський (Туптало) і Чернігівщина.— С. 100.
- ²³⁶² Там само.
- ²³⁶³ *Лазаревський А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 271.
- ²³⁶⁴ *Савченко І.* Дмитрій Ростовський (Туптало) і Чернігівщина.— С. 99.
- ²³⁶⁵ *Туптало Д.* Руно орошенное.— Чернигов, 1696.
- ²³⁶⁶ *Савченко І.* Чудеса від ікони Божої матері Іллінської у літературній обробці Дмитрія Ростовського (Туптала) // Сіверянський літопис.— 2000.— № 2.— С. 43.
- ²³⁶⁷ Свята Варвара.— К. : Фотовідеосервіс (Бібліотека українця № 3–10), 1993.— С. 33.
- ²³⁶⁸ Киевлянин. Батурицкий Крупицкий монастырь св. Николая // ЧГВ.— 1895.— № 534.— 15 августа.
- ²³⁶⁹ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 485
- ²³⁷⁰ *Марголіна І.* Загадковий старець.— С. 40.
- ²³⁷¹ *Савченко І.* Дмитрій Ростовський (Туптало) і Чернігівщина.— С. 100.
- ²³⁷² *Воїнов С.* Новгород-Сіверський.— Чернігів: Сіверянська думка, 1999.— С. 75.
- ²³⁷³ *Савченко І.* Дмитрій Ростовський (Туптало) і Чернігівщина.— С. 100–101; Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— С. 26.
- ²³⁷⁴ *Митрополит Іларіон (Іван Огієнко)* Життєписи великих українців.— С. 290.
- ²³⁷⁵ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— Кн. VIII.— Т. 15–16.— С. 342.
- ²³⁷⁶ *Шляпкин И. А.* Св. Дмитрий Ростовский и его время.— СПб., 1891.— С. 293.

12.8. АРХІМАНДРИТ НИКОН

- ²³⁷⁷ Доношение Кочубея государю по статьям // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— М., 1859.— Кн. I.— С. 110.

- ²³⁷⁸ Там само.
- ²³⁷⁹ Там само.— С. 113.
- ²³⁸⁰ *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Т. 1.— С. 283.
- ²³⁸¹ Там само.
- ²³⁸² *Амвросий, архимандрит.* История российской иерархии.— М., 1810.— Ч. I.— С. 367; *Забелин И.* Историческое описание Московского ставропигиального Донского монастыря.— М., 1865.— С. 13.
- ²³⁸³ *Донской мужской монастырь // Русские монастыри.— М.: Очарованный странник, 1995.— С. 51.*
- ²³⁸⁴ *Забелин И.* Историческое описание Московского ставропигиального Донского монастыря.— С. 14.
- ²³⁸⁵ Там само.
- ²³⁸⁶ Там само.— С. 14.
- ²³⁸⁷ *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Т. 1.— С. 261, 283.
- ²³⁸⁸ Там само.— С. 283.
- ²³⁸⁹ Там само.
- ²³⁹⁰ Там само.
- ²³⁹¹ *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 485.
- ²³⁹² *Диариуш грешнаго иеромонаха Димитрия.— С. 69; Строев П.* Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви.— СПб., 1877.— С. 3.
- ²³⁹³ *Диариуш грешнаго иеромонаха Димитрия.— С. 70.*
- ²³⁹⁴ *Черниговский Елецкий Свято — Успенский монастырь.— С. 28.*
- ²³⁹⁵ Там само.
- ²³⁹⁶ *Лиховицкий А.* Антоний Стаховский, архиеписком Черниговский // Прибавление к Черниговский епархиальным известиям.— 1897.— № 17.— С. 610.
- ²³⁹⁷ *Павленко С.* «Дума» I. Мазепа та архимандрит Никон // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини.— С. 109.
- ²³⁹⁸ Там само.

12.9. ЯВОРСЬКИЙ СТЕФАН ІВАНОВИЧ (1658—1722)

- ²³⁹⁹ *Захара І.* Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії // *Яворський С.* Філософські твори. У трьох томах.— К.: Наукова думка, 1992.— Т. I.— С. 12.
- ²⁴⁰⁰ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1873.— Кн. III.— С. 159.
- ²⁴⁰¹ *Захара І.* Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії.— С. 13.
- ²⁴⁰² *Марсове поле.* [Поезія XVII століття (друга половина)].— К., 1989.— С. 133.
- ²⁴⁰³ *Шевчук В.* Від упорядника // *Іван Мазепа.— К.: Веселка, 1992.— С. 7.*
- ²⁴⁰⁴ *Марсове поле.— С. 137.*

- ²⁴⁰⁵ Захара І. С. Стефан Яворський. – Львів, 1991. – С. 31.
- ²⁴⁰⁶ Павленко С. Ніжинський полковник Іван Обидовський // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 102.
- ²⁴⁰⁷ Захара І. С. Стефан Яворський. – С. 15.
- ²⁴⁰⁸ Яворський С. Філософські твори. – Т. 1. – С. 57.
- ²⁴⁰⁹ Величко С. Літопис. – Т. 2. – С. 484.
- ²⁴¹⁰ Там само. – С. 483.
- ²⁴¹¹ Слово, сказанное игуменом Киевского Никольского монастыря, префектом академии, Стефаном Яворским, при погребении святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского, в переводе на современный русский язык. Март 1696 // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1908. – № 8–9. – 1 мая. – С. 261.
- ²⁴¹² Захара І. С. Стефан Яворський. – С. 32.
- ²⁴¹³ Там само.
- ²⁴¹⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VIII. – Т. 15–16. – С. 91.
- ²⁴¹⁵ Захара І. С. Стефан Яворський. – С. 54.
- ²⁴¹⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VIII. – Т. 15–16. – С. 91.
- ²⁴¹⁷ Там само.
- ²⁴¹⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VIII. – Т. 15–16. – С. 337.
- ²⁴¹⁹ Там само.
- ²⁴²⁰ Захара І. С., Хижняк З. І. Яворський Семен Іванович (Стефан) // Києво-Могилянська академія в іменах. – С. 610.
- ²⁴²¹ Там само.
- ²⁴²² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VIII. – Т. 15–16. – С. 250.
- ²⁴²³ Послание местоблюстителя патриаршего престола рязанского митрополита Стефана Яворского к преосвященным Алексею сарскому и подонскому и Варлааму тверскому и кашинскому, 1718 г. // Решилдовское дело. Феофан Прокопович и Феофилат Лопатинский. – СПб., 1861. – С. 1–5.
- ²⁴²⁴ К жизни митрополита Стефана Яворского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1862. – С. 456.

12.10. СТАХОВСЬКИЙ АНТОНІЙ (орієнтовно 1671, 1672 – 27 березня 1740)

- ²⁴²⁵ Черняк В. П. Місіонерська та культурно-просвітницька діяльність вихованців Києво-Могилянської академії в Сибіру та на Далекому Сході // Наукові записки (Національний університет «Києво-Могилянська академія»). – К.: КМ Academia, 2000. – Т. 18. – С. 99.
- ²⁴²⁶ Лиховицкій А. Антоний Стаховский, архиепископ черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1897. – № 2. – С. 75.
- ²⁴²⁷ Там само. – С. 78.
- ²⁴²⁸ Там само. – № 5. – С. 191.

- ²⁴²⁹ *Травкіна* О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786).— С. 25.
²⁴³⁰ *Іван* Мазепа.— К: Веселка, 1992.— С. 102.
²⁴³¹ *Семевський* М. І. Слово и дело! 1700–1725.— СПб., 1884.— С. 38–39.
²⁴³² *Гумилевський* Ф. К биографии Черниговского архиепископа Антония Стаховского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1852.— 15 апреля.— С. 281.
²⁴³³ *Лиховицкий* А. Антоний Стаховский, архиепископ черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1897.— № 22.— С. 801.
²⁴³⁴ Там само.
²⁴³⁵ *Чертак* В. П. Вказана праця.— С. 99.

12.11. ЩИРСЬКИЙ ІНОКЕНТІЙ (бл. 1650–1714)

- ²⁴³⁶ *Хижняк* З. І. Щирський Іван, чернече ім'я Інокентій // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 602; *Степовик* Д. Іван Щирський.— К.: Мистецтво, 1988.— С. 11–12.
²⁴³⁷ *Степовик* Д. Іван Щирський.— С. 13.
²⁴³⁸ *Попов* П. Матеріали до словника українських граверів.— К., 1926.— С. 128.
²⁴³⁹ Там само.
²⁴⁴⁰ *Степовик* Д. Іван Щирський.— С. 20.
²⁴⁴¹ Марсове поле. [Поезія XVIII століття (друга половина)].— С. 136–137.
²⁴⁴² *Степовик* Д. Іван Щирський.— С. 23.
²⁴⁴³ Там само.
²⁴⁴⁴ *Степовик* Д. В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко.— К.: Наукова думка, 1986.— С. 51.
²⁴⁴⁵ Там само.— С. 52.
²⁴⁴⁶ *Степовик* Д. Іван Щирський.— С. 88.
²⁴⁴⁷ *Милорадович* Г. А. Любеч и его святыня.— СПб., 1905.— С. 10.
²⁴⁴⁸ *Крайній* К. К. Любецький Антоніївський монастир // Лаврський альманах.— 2001.— Вип. 5.— С. 70.
²⁴⁴⁹ Там само.
²⁴⁵⁰ *Гумилевскій* Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 4.— С. 230.
²⁴⁵¹ *Крайній* К. К. Любецький Антоніївський монастир.— С. 70.
²⁴⁵² Там само.— С. 71.
²⁴⁵³ *Куценко* Т. Г. Образ Любецької Богородиці у творчості Івана Щирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі.— Чернігів: Сіверянська думка, 1997.— С. 201.
²⁴⁵⁴ *Максимович* М. О. Киев явился градом великим...— С. 337.
²⁴⁵⁵ *Попов* П. Матеріали до словника українських граверів.— С. 131.
²⁴⁵⁶ Там само.

- ²⁴⁵⁷ *Крайній К. К.* Любецький Антоніївський монастир.— С. 71.
- ²⁴⁵⁸ Універсал І. Мазепи Любецькому монастиреві на село Кука-рі // ЦДІАК України.— Ф. 57.— Оп. 1.— Спр. 6.— Арк. 185; Універсали Івана Мазепи.— С. 424.
- ²⁴⁵⁹ *Віроцький В. Д., Карнабіда А. А., Киркевич В. Г.* Монастирі та храми землі сіверської.— К.: Техніка, 1999.— С. 47; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.— К.: «Українська Радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990.— С. 415.
- ²⁴⁶⁰ *Милорадович Г. А.* Любеч и его святыня.— С. 26–27.
- ²⁴⁶¹ *Ситий І. М.* Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або останній твір Івана Ширського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі.— С. 196.

12.12. ВАСИЛЕВИЧ ВАРЛААМ (? — 1711)

- ²⁴⁶² Універсал І. Мазепи Домницькому Різдва-Богородицькому монастиреві від 11 березня 1700 // ЦДІАК України.— Ф. 150.— Оп. 1.— Спр. 7.— Арк. 1–2; Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського.— Інів. № Ал. 493.— Арк. 4 зв.
- ²⁴⁶³ Універсал І. Мазепи Домницькому Різдва-Богородицькому монастиреві від 16 травня 1699 р. // Універсали Івана Мазепи.— С. 324.
- ²⁴⁶⁴ *Рауштин А.* Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России.— М., 1852.— С. 537.
- ²⁴⁶⁵ Універсали Івана Мазепи.— С. 324.
- ²⁴⁶⁶ Там само.— С. 345.
- ²⁴⁶⁷ Там само.— С. 347.
- ²⁴⁶⁸ Там само.— С. 352.
- ²⁴⁶⁹ *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Кн. 3.— С. 223.
- ²⁴⁷⁰ Там само.— Кн. 2.— С. 97.
- ²⁴⁷¹ Там само.

12.13. КАЛАЧИНСЬКИЙ ПРОКОПІЙ

- ²⁴⁷² *Величко С.* Літопис.— Т. 2.— С. 507.
- ²⁴⁷³ Там само.
- ²⁴⁷⁴ Там само.
- ²⁴⁷⁵ *Сандалюк О., Хижняк З.* Калачинський (Колачинський), чернече ім'я Прокопій // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 245.
- ²⁴⁷⁶ Там само.
- ²⁴⁷⁷ *Дрозденко В.* Настоятелі в історії Густинського Свято-Троїцького монастиря XVII–XIX ст. // Сіверянський літопис.— 2001.— № 2.— С. 41.
- ²⁴⁷⁸ *Шафонский А.* Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России.— С. 497.

²⁴⁷⁹ Архивные отрывки для истории Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная.— 1886.— № 6.— 15 марта.— С. 243.

²⁴⁸⁰ *Хижняк З. І.* Ректори Києво-Могилянської академії 1615–1817 рр.— С. 108.

²⁴⁸¹ Там само.

²⁴⁸² Там само.

²⁴⁸³ *Кілессо Т. С.* Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія.— К.: Техніка, 2002.— С. 83.

²⁴⁸⁴ *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние.— К., 1865.— С. 41; *Давыдов Б.* Никольский Военный собор в Киеве // Военно-исторический вестник.— 1910.— № 7–8.— С. 164; *Лукомский Г. К.* Киев. Церковная архитектура XI–XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко. Репринтное воспр. изд. 1923 г.— К.: Техника, 1999.— С. 49. *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.— К.: НДІПІАМ, 2002.— С. 69.

²⁴⁸⁵ *Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников.— К., 1864.— С. 133.

²⁴⁸⁶ *Петров Н. К.* исторической топографии Печерского и Клова // Киевская старина.— Т. LIII.— Апрель.— С. 19.

²⁴⁸⁷ *Хижняк З. І.* Ректори Києво-Могилянської академії 1615–1817 рр.— С. 108.

²⁴⁸⁸ *Дрозденко В.* Настоятели в історії Густинського Свято-Троїцького монастиря XVII–XIX ст.— С. 41; *Нектарий.* Свято-Троїцький Густинський монастир. Историко-статистический очерк.— Лубны, 1892; *Куриленко М.* Прилуцьке благочиння: історія, традиція, відродження.— Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2001.— С. 55 – 57.

12.14. БОБОЛИНСЬКИЙ ЛЕОНТІЙ (? – 1717)

²⁴⁸⁹ Чернівціщина. Енциклопедичний довідник.— С. 74.

²⁴⁹⁰ *Дзюба О. М.* Боболінський, чернече ім'я Леонтій // Києво-Могилянська академія в іменах.— С. 76.

²⁴⁹¹ *Аскоценский В.* Киев с древнейшим его училищем академиею.— К., 1856.— С. 249.

²⁴⁹² Там само.

²⁴⁹³ ДАЧО.— Інд. № 3643/1.— С. 50.

²⁴⁹⁴ *Коваленко О. Б.* Стародавній Чернівці у регіональній історіографії другої половини XVII–XVIII ст. // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару «Чернівці і його округи в IX–XIII ст.» (15–18 травня 1990 р.).— Чернівці: Сіверянська думка, 1993.— С. 171.

ЧАСТИНА ІV

ПОЗИЦІЯ ОТОЧЕННЯ ГЕТЬМАНА В 1707—1709 рр.

Розділ 1

НЕВДАЛА СПРОБА ЗМІСТИТИ І. МАЗЕПУ У 1707—1708 рр.

²⁴⁹⁵ *Сторожевский Н. К.* Кочубей и Искра. Историческая монография.— Житомир, 1890; *Архимандрит Адриан.* Памяти Кочубея и Искры, героев объединения Руси Православной, Киевской и Московской.— К., 1911; *Архимандрит Адриан.* Кочубей и Искра, герои мученики за Родину Православную, соседи П. А. Столыпина по месту погребения в Киево-Печерской лавре.— К., 1912; *Пачовський В.* Іван Мазепа: життя і діяльність.— Львів: Діло, 1937.— С. 26.

²⁴⁹⁶ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— М., 1962.— Кн. VIII.— Т. 15.— С. 223.

²⁴⁹⁷ Там само.— С. 235.

²⁴⁹⁸ Там само.— С. 222.

²⁴⁹⁹ Чтения ОИДР.— М., 1859.— Кн. I.— С. 99, 104.

²⁵⁰⁰ *Лазаревський А.* Очерки малороссийских фамилий. Кочубей, Мазепа и М. Кочубей // Русский архив.— 1876.— Т. III.— № 12.— С. 440.

²⁵⁰¹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края.— М., 1822.— Ч. III.— С. 227.

²⁵⁰² *Павленко С.* Ніжинський полковник Іван Обидовський // Сіверянський літопис.— 2001.— № 1.— С. 103.

²⁵⁰³ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— Кн. VIII.— Т. 15.— С. 224.

²⁵⁰⁴ Чтения ОИДР.— 1859.— Кн. I.— С. 121.

²⁵⁰⁵ *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— Т. 15.— С. 235.

²⁵⁰⁶ *Бодянский О.* Дело гадяцкого полковника Михайла Милорадовича с генеральным судьбою Чернышом, 1716 года // Чтения ОИДР.— 1870.— Кн. 3.— С. 8—9.

²⁵⁰⁷ Там само.— С. 9.

²⁵⁰⁸ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 211, 221; Письма и бумаги Петра Великого.— М.— Л., 1946.— Т. VII.— Вып. 2.— С. 716.

²⁵⁰⁹ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 222.

²⁵¹⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. VII.— Вып. 2.— С. 774.

²⁵¹¹ *Востоков А.* Полтавский полковник Иван Черняк.— К., 1889.— С. 5.

- ²⁵¹² ІР НБУВ.— Ф. II.— Спр. 16903.— Арк. 2.
- ²⁵¹³ Там само.
- ²⁵¹⁴ *Модзалевский В.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина.— 1904.— Март.— С. 315.
- ²⁵¹⁵ Там само.— С. 318.
- ²⁵¹⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого.— СПб., 1907.— Т. V.— С. 928.
- ²⁵¹⁷ *Гуржий О.* Гетьман Иван Скоропадський.— К.: Інститут історії України, 1998.— С. 26.
- ²⁵¹⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. VII.— Вып. 2.— С. 784.
- ²⁵¹⁹ *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина.— К., 1997.— С. 68.
- ²⁵²⁰ *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини.— Ч. I.— С. 114.
- ²⁵²¹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России.— Ч. III.— С. 227.
- ²⁵²² *Герасименко Н. О.* Данило Апостол — гетьман Лівобережної України [1727–1734] // Український історичний журнал.— 1992.— № 3.— С. 93.
- ²⁵²³ *Крутицький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба.— Авгсбург, 1948.— С. 9.
- ²⁵²⁴ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа.— 1862.— № 10.— С. 8.
- ²⁵²⁵ Там само.— С. 8.
- ²⁵²⁶ Там само.— С. 8, 9.
- ²⁵²⁷ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 225.
- ²⁵²⁸ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времени присоединения оной к Российскому государству.— Ч. III.— С. 225.
- ²⁵²⁹ Там само.— С. 226.
- ²⁵³⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 9.
- ²⁵³¹ *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського архіву до історії України другої половини XVII—XVIII вв.— Б. м. і б. р. [НБУ ім. В. Вернадського, № В085063].— С. 32.
- ²⁵³² Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 10.
- ²⁵³³ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 180.
- ²⁵³⁴ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 10.
- ²⁵³⁵ Там само.— С. 11.
- ²⁵³⁶ Чтения ОИДР.— М., 1859.— Кн. 1.— С. 105.
- ²⁵³⁷ *Павленко С.* Міф про Мазепу.— С. 175–176.
- ²⁵³⁸ *Павленко С.* З міфів про Івана Мазепу // Україна крізь віки. К.: Ярославів вал, 2000.— С. 174–176.
- ²⁵³⁹ *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. Жученки-Жуковские // Русский архив.— 1875.— Т. 2.— С. 408.
- ²⁵⁴⁰ Там само.
- ²⁵⁴¹ Письмо В. А. Кочубея к сыну Василию Васильевичу 21 июня 1707 // Уманец Ф. Гетман Мазепа.— СПб., 1897.— С. 455.
- ²⁵⁴² Там само.

- 2543 Там само.— С. 454.
- 2544 *Есипов Г. В.* Князь Александр Данилович Меншиков // Русский архив.— 1875.— № 9.— С. 49.
- 2545 Там само.— С. 50.
- 2546 Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 6.
- 2547 Там само.— С. 6, 9, 10.
- 2548 *Крамар Є.* Справа Кочубея та Іскри // Літературна Україна.— 1990.— 16 серпня.— С. 6.
- 2549 Там само.
- 2550 *Соловьев С.* История России с древнейших времен.— Кн. VIII.— Т. 15.— С. 225.
- 2551 *Георгиевский Г. П.* Мазепа и Меншиков. Новые материалы // Исторический журнал.— 1940.— № 12.— С. 73.
- 2552 Письмо И. Мазепы с Фастова 24 февраля 1708 г // *Маркевич Н.* История Малороссии.— М., 1842.— Т. IV.— С. 200–201.
- 2553 *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи.— С. 127.
- 2554 *Георгиевский Г. П.* Мазепа и Меншиков.— С. 80.
- 2555 Письмо И. Мазепы Петру I от 24 марта 1708 г. // 3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи.— К., 1996.— С. 176.
- 2556 Там само.— С. 176–177.
- 2557 Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 20.
- 2558 Там само.— С. 20–21.
- 2559 Там само.— С. 21.
- 2560 Там само.— С. 22.
- 2561 Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским.— М., 1859.— Кн. II.— С. 214.
- 2562 Там само.
- 2563 *Субтельний О.* Мазепинці.— С. 178.
- 2564 Там само.— С. 179.
- 2565 *Пархомчук Ю.* На годовщину казни жертв Мазепы никто не приехал // Киевские ведомости.— 1998.— 18 июля.— С. 18.
- 2566 Там само.
- 2567 *Тимченко Я.* Как одно совращение прославило Украину // Киевские ведомости.— 1998.— 18 июля.— С. 18.

Розділ 2

АНТИМОСКОВСЬКЕ ПОВСТАННЯ

2.1. НЕСПРИЯТЛИВІ ОБСТАВИНИ

- 2568 Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 12.
- 2569 Там само.— С. 16.
- 2570 Там само.— С. 16.
- 2571 Там само.— С. 14.

- ²⁵⁷² *Мацьків Т.* Студія про мазепинців // Український історик.— 1983.— № 2–4.— С. 171–174.
- ²⁵⁷³ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 22.
- ²⁵⁷⁴ *Карлссон О.* Карл XII.— Гролеборг: Шведський інститут, 2002.— С. 31–32.
- ²⁵⁷⁵ *Гилленкрюк А.* Сказание о выступлении Е. В. Короля XII и о том, что в сем походе к Полтаве при осаде ее и после случилось // Военный журнал.— 1844.— № 6.— С. 38.
- ²⁵⁷⁶ *Томашиівський С.* Из записок каролинців про 1708/9 р. // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— Кн. VI.— С. 70.
- ²⁵⁷⁷ *Сергійчук В.* Кого зрадив гетьман Мазепа.— К., 1992.— С. 42.
- ²⁵⁷⁸ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 22.
- ²⁵⁷⁹ Там само.— С. 18.
- ²⁵⁸⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 22.
- ²⁵⁸¹ *Лазаревський А.* Заметки о Мазепе // Киевская старина.— 1898.— IV.— С. 406.
- ²⁵⁸² *Радовський В.* Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін — 1992.— № 7–8.— С. 125.
- ²⁵⁸³ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России.— М., 1822.— Ч. III.— С. 130.
- ²⁵⁸⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історія України.— К.: Либідь, 1993.— Т. 2.— С. 67.
- ²⁵⁸⁵ Там само.
- ²⁵⁸⁶ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 14.
- ²⁵⁸⁷ Там само.— С. 22.
- ²⁵⁸⁸ *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.— М., 1847.— Часть III.— С. 35; *Сергійчук В.* Кого зрадив гетьман Мазепа.— С. 50–51 та інші видання.
- ²⁵⁸⁹ *Костомаров Н.* Мазепинцы // Український історичний журнал.— 1990.— № 8.— С. 139.
- ²⁵⁹⁰ *Шутой В.* Измена Мазепы // Исторические записки.— 1950.— Т. 31.— С. 175.
- ²⁵⁹¹ Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечностойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения нейштатского мира. (Напечатан с обретающихся в кабинетном архиве списков, правленных собственно рукою его императорского величества).— СПб., 1770.— Часть 1.— С. 194.
- ²⁵⁹² *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 244.
- ²⁵⁹³ Там само.— С. 24.
- ²⁵⁹⁴ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 24.
- ²⁵⁹⁵ Історія русів. Переклад І. Драча.— К.: Радянський письменник, 1991.— С. 257–258.
- ²⁵⁹⁶ Там само.— С. 259.
- ²⁵⁹⁷ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 24–25.
- ²⁵⁹⁸ *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709).— К.: Вид. центр «Просвіта»; видавництво ім. Олени Теліги, 1999.— С. 38.
- ²⁵⁹⁹ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 245.

- ²⁶⁰⁰ Исторические записки.— 1950.— Т. 31.— 175.
- ²⁶⁰¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России.— М., 1842.— Т. 3.— С. 96.
- ²⁶⁰² Там само.
- ²⁶⁰³ Бантыш-Каменский Д. История Малой России.— М., 1842.— Т. 3.— С. 96.
- ²⁶⁰⁴ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.— С. 32.
- ²⁶⁰⁵ Брайтєвський М. Правда і вигадки // Україна.— 1990.— № 6.
- ²⁶⁰⁶ Вивід прав України.— Львів, 1991.— С. 46.
- ²⁶⁰⁷ Лист до Стародубського полковника Івана Скоропадського // Іван Мазепа.— К.: Веселка, 1992.— С. 128–129.
- ²⁶⁰⁸ Вивід прав України.— С. 46.
- ²⁶⁰⁹ Бутурлин Д. Военная история походов росиян в XVIII столетии.— СПб., 1821.— Ч. 1— Т. III.— С. 48.

2.2. ЗАГИБЕЛЬ БАТУРИНА

- ²⁶¹⁰ Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечностойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения нейштатского мира.— Часть 1.— С. 194.
- ²⁶¹¹ Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА).— Малоросійські справи 1708.— № 60.— Акр. 1. (Тут і далі посилаємося на кореспонденцію, яка зберігається в РДАДА і опублікована у двох випусках восьмого тому «Писем и бумаг Петра Великого»).
- ²⁶¹² Отрывок старинной рукописи о Кочубее и Искре // ЧГВ.— 1856.— № 35.
- ²⁶¹³ Ригельман А. Летописное повествование о Малой Росии и ее народе и козаках вообще.— М., 1847.— Часть III.— С. 40.
- ²⁶¹⁴ Донесення О. Меншикова царю // РДАДА.— Бібліотека державного архіву.— Розряд IX.— № 1.— Картон 2.— Арк. 899–900.
- ²⁶¹⁵ Там само.
- ²⁶¹⁶ Там само.
- ²⁶¹⁷ Там само.
- ²⁶¹⁸ Історія Української РСР у восьми томах.— К., 1979.— Т. 2.— С. 335.
- ²⁶¹⁹ Картина жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меншикова.— М., 1803.— Часть I.— С. 87.
- ²⁶²⁰ Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброта с 1708 по 1711 г. // Сборник императорского русского исторического общества.— СПб., 1886.— Т. 50.— С. 111.
- ²⁶²¹ Костомаров Н. Мазепа.— С. 239.
- ²⁶²² Крупницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р. // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1939.— Т. 2.— С. 11.
- ²⁶²³ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.— С. 49.
- ²⁶²⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого.— М., 1951.— Т. 8.— Выпуск II.— С. 710.

- ²⁶²⁵ *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.— Часть III.— С. 33.
- ²⁶²⁶ *Игнатович Е.* Гетьман України Іван Мазепа // Урядовий кур'єр.— 1993.— № 117—118.— 5 серпня.
- ²⁶²⁷ *Пляшко Л.* Подорож до міста XVIII століття.— К.: Наукова думка, 1980.— С. 35.
- ²⁶²⁸ Местечко Батурин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1872.— № 23.
- ²⁶²⁹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России.— М., 1842.— Т. 1.— С. 99.
- ²⁶³⁰ *Павленко Н.* Петр Великий.— М.: Мысль, 1990.— С. 282.
- ²⁶³¹ Житие Петра Великого.— СПб., 1744.— С. 120 (Це переклад книги, яка вийшла у Франції в 1733 р.— *Авт.*).
- ²⁶³² *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии.— Т. II.— С. 400.
- ²⁶³³ Картина жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меншикова.— С. 87.
- ²⁶³⁴ *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.— Часть III.— С. 39.
- ²⁶³⁵ Там само.— С. 40.
- ²⁶³⁶ Донесення О. Меншикова царю // РДАДА.— Бібліотека державного архіву.— Розряд IX.— № 1.— Картон 2.— Арк. 901, 902.
- ²⁶³⁷ *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.— Часть III.— С. 40.
- ²⁶³⁸ *Исаенко М.* Батурин // ЧГВ.— 1860.— № 12.
- ²⁶³⁹ Донесення О. Меншикова царю // РДАДА.— Бібліотека державного архіву.— Розряд IX.— Картон 2.— Арк. 901—902.
- ²⁶⁴⁰ *Желябужский И.* Записки // Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей.— М., 1990.— С. 324.
- ²⁶⁴¹ Посольська похідна канцелярія. Показання канцеляриста Дубяги на допиті. X—XI 1708 // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 41; Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського.— Інвентарний № Ал. 719.— С. 189.
- ²⁶⁴² *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.— Ч. III.— С. 35.
- ²⁶⁴³ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 244.
- ²⁶⁴⁴ *Крупницький Б.* Мазепа і шведи в 1708 р.— С. 9.
- ²⁶⁴⁵ *Маценко В.* Прилуکشина. Историческое и статистическое описание территории Прилуцкого уезда.— Ромны, 1888.— С. 74.
- ²⁶⁴⁶ *Маркевич Н.* История Малороссии.— М., 1843.— Т. 5.— С. 106.
- ²⁶⁴⁷ Там само.— С. 108.
- ²⁶⁴⁸ *Полонська-Василенко Н.* Історія України.— К., 1993.—Т. II.— С. 69.
- ²⁶⁴⁹ *Осипов К.* Разгром шведских интервентов войсками Петра I.— М., 1951.— С. 52.
- ²⁶⁵⁰ *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян в XVIII столетии.— СПб., 1820.— Часть I.— Т. 2.— С. 246.
- ²⁶⁵¹ Там само.

- ²⁶⁵² Журнал или Поденная записка... Петра Великого.— Ч. I.— С. 194.
- ²⁶⁵³ Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии.— СПб., 1820.— Часть I.— Т. 2.— С. 249.
- ²⁶⁵⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 8.— Вып. I.— С. 269.
- ²⁶⁵⁵ Житие и славные дела Петра Великого с приложением краткой географической и политической истории о Российском государстве...— СПб., 1774.— Т. I.— С. 329.
- ²⁶⁵⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 8.— Вып. I.— С. 258.
- ²⁶⁵⁷ Соловьев С. История России с древнейших времен.— М., 1962.— Книга VIII.— Т. 15–16.— С. 248.
- ²⁶⁵⁸ Історія Русів.— С. 261.
- ²⁶⁵⁹ Круницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р.— С. 11.
- ²⁶⁶⁰ Шутей В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр.— К., 1951.— С. 97.
- ²⁶⁶¹ ЧГВ.— 1850.— № 51.— 22 декабря.— С. 468.
- ²⁶⁶² Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // Киевская старина.— 1890.— Т. XXIX.— Апрель.— Приложение.— С. 94.
- ²⁶⁶³ Лазаревский А. Украинские исторические мелочи.— К., 1901.— С. 62.
- ²⁶⁶⁴ Картины жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меншикова.— М., 1803.— Часть I.— С. 87.
- ²⁶⁶⁵ Кулиш П. Записки о Южной Руси.— СПб., 1856.— Т. I.— С. 124.
- ²⁶⁶⁶ Местечко Батурин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1872.— № 23.— С. 582.
- ²⁶⁶⁷ Там само.— С. 584.
- ²⁶⁶⁸ Історія Русів.— С. 261.
- ²⁶⁶⁹ Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии.— СПб., 1773.— 180.
- ²⁶⁷⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России.— М., 1842.— Т. III. (Примечания).— С. 41.
- ²⁶⁷¹ Там само.— С. 41.
- ²⁶⁷² Костомаров Н. Мазепа.— С. 252.
- ²⁶⁷³ РДАДА.— Малоросійські справи 1708 р.— № 80.
- ²⁶⁷⁴ Історія Русів.— С. 261–262.
- ²⁶⁷⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України.— К.: Глобус, 1992.— Т. 2.— С. 151.
- ²⁶⁷⁶ Павленко Н. Петр Великий.— С. 283.
- ²⁶⁷⁷ Аркас М. Історія України-Русі.— СПб., 1908.— С. 287.
- ²⁶⁷⁸ Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброда с 1708 г. по 1711 г.— С. 112.
- ²⁶⁷⁹ Там само.
- ²⁶⁸⁰ Круницький Б. Мазепа і шведи в 1708 р.— С. 11.
- ²⁶⁸¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России.— К., 1851.— С. 68.

- 2682 ЧГВ.— 1860.— № 9.— С. 61.
- 2683 Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— К., 1888.— С. 47—48.
- 2684 Україна.— 1992.— № 19.— С. 21.
- 2685 Державна публічна бібліотека (м. Москва).— Відділ рукописів. Колекція Погодіна. Рукописний збірник XVIII віку.— № 1598— Рукопис 17.— Арк. 166.
- 2686 Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.— К., 1856.— С. 89.
- 2687 Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей.— С. 324.
- 2688 Киевская старина.— 1890.— Т. XXIX (Приложения).— С. 95.
- 2689 Український історичний журнал.— 1990.— № 1.— С. 125.
- 2690 *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа.— К.: СП «Свенекс», 1991.— С. 73.
- 2691 Там само.
- 2692 Житие и славные дела Петра Великого... СПб., 1774.— Т. I.— С. 330.
- 2693 Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник.— К.: журнал «Україна», газета «Вечірній Київ», 1991.— С. 143—144.
- 2694 Там само.
- 2695 Історія Русів.— С. 262.
- 2696 Українські народні думи та історичні пісні.— К., 1955.— С. 157.
- 2697 Там само.
- 2698 *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1873.— Ч. III.— С. 287.
- 2699 Киевская старина.— 1894.— Т. X.— VII.— С. 41.
- 2700 *Маркевич Н.* История Малороссии.— М., 1842.— Т. II.— С. 30.
- 2701 *Брикнер А.* История Петра Великого.— СПб., 1882.— Т. 2.— С. 454.
- 2702 ЧГВ.— 1852.— № 2.— 11 января.
- 2703 *Лазаревский А.* Исторический очерк Батурина // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.— К., 1892.— Книга шестая.— С. 114.
- 2704 Там само.— С. 112.
- 2705 *Томашиівський С.* Из записок каролинців про 1708/9 р.— С. 75.
- 2706 Там само.
- 2707 Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 24.
- 2708 Киевская старина.— 1890.— Т. XXIX (апрель).— С. 95.
- 2709 *Тарле Е.* Северная война и шведское нашествие на Россию.— М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958.— С. 258.
- 2710 *Прокопович Ф.* История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии... СПб., 1773.— С. 191.
- 2711 Детальніше про це див.: *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.— Чернігів, 1994.— С. 88—101.
- 2712 Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— С. 47.
- 2713 РДАДА.— Бібліотека державного архіву.— Розряд IX.— № 1.— Картон 2.— Арк. 895—896.

- ²⁷¹⁴ Грамота А. Меншикова // ЧГВ.— 1850.— № 51.— 22 декабря.— С. 468.
- ²⁷¹⁵ Журнал или Поденная записка... Петра Великого.— С. 195.
- ²⁷¹⁶ Малороссийские дела 1708. № 64 // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 37.
- ²⁷¹⁷ Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника... графа Бориса Петровича Шереметьева.— М., 1778.— Часть вторая.— С. 85.
- ²⁷¹⁸ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— С. 47.
- ²⁷¹⁹ Отрывок старинной рукописи о Кочубее и Искре // ЧГВ.— 1856.— № 35.— С. 281.
- ²⁷²⁰ Лазаревский А. Исторический очерк Батурина.— С. 111.
- ²⁷²¹ РДАДА.— Малоросійські справи 1708 р.— № 54.— Арк. 50.
- ²⁷²² Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— С. 47.
- ²⁷²³ Борщук І., Мартель Р. Іван Мазепа.— С. 72.
- ²⁷²⁴ Павленко С. Варфоломійівська ніч у Батурині // Голос України.— 1991.— 4 грудня.
- ²⁷²⁵ Наливайко Д. Козацька християнська республіка.— К.: Основи, 1992.— С. 334.
- ²⁷²⁶ Субтельний О. Україна. Історія.— К.: Либідь, 1993.— С. 209.

2.3. ДВОВЛАДДЯ В ГЕТЬМАНЩИНІ

- ²⁷²⁷ Основа.— 1862.— № 10.— С. 25.
- ²⁷²⁸ Там само.
- ²⁷²⁹ Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии.— СПб., 1773.— С. 191.
- ²⁷³⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 25.
- ²⁷³¹ Шуттой В. Измена Мазепы // Исторические записки.— 1950.— Т. 31.— С. 182.
- ²⁷³² ЗНТШ.—1909.— Т. 92.— Книга VI.— С. 76.
- ²⁷³³ РДАДА.— Листи різних осіб російською мовою (1708 р.)— № 23.— Арк. 255—256.
- ²⁷³⁴ Бантъши-Каменский Д. История Малой России.— М., 1822.— Т. III.— С. 130.
- ²⁷³⁵ Там само.— С. 131.
- ²⁷³⁶ РДАДА.— Листи різних осіб російською мовою (1708 р.)— № 23.— Арк. 265—266.
- ²⁷³⁷ Грушевський О. Глухів і Лебедин // ЗНТШ.— Т. 92.— С.41.
- ²⁷³⁸ Из истории Новгород-Северского (документы и материалы).— Чернигов: Десна, 1989.— С. 28.
- ²⁷³⁹ Шуттой В. О письмах населения Украины русскому правительству в связи с изменой Мазепы. 1708 г. // История СССР.— 1961.— № 2.— 165.

- ²⁷⁴⁰ *Бережков М.* Нежинские предания, относящиеся к 1709-му Полтавскому году.— Нежин, 1909.— С. 14.
- ²⁷⁴¹ Там само.
- ²⁷⁴² РДАДА.— Ф. Малоросійські справи, 1708 р.— Спр. № 83.
- ²⁷⁴³ РДАДА.— Листи різних осіб російською мовою (1708 р.).— № 23.— Арк. 255.
- ²⁷⁴⁴ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 264.
- ²⁷⁴⁵ *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России.— М., 1847.— Часть III.— С. 51.
- ²⁷⁴⁶ Там само.— С. 40.
- ²⁷⁴⁷ *Лизогубівський літопис.*— С. 47.
- ²⁷⁴⁸ *Костомаров Н.* Мазепа.— 257; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России, 1822.— Т. III.— С. 101.
- ²⁷⁴⁹ *Итинерарий (Путевой дневник Даниела Крмана)* // Вопросы истории.— 1976.— № 12.— С. 98.
- ²⁷⁵⁰ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 269.
- ²⁷⁵¹ *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків.— Львів, 1992.— Т. III.— С. 278.
- ²⁷⁵² *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.— К., 1899.— Т. V.— С. 73.
- ²⁷⁵³ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 287.
- ²⁷⁵⁴ Там само.— С. 291.
- ²⁷⁵⁵ Там само.— С. 257.
- ²⁷⁵⁶ РДАДА.— Кабінет Петра Великого.— Відділ II.— Кн. 7.— Арк. 169.
- ²⁷⁵⁷ *Источники Малороссийской истории, собранные Бантыш-Каменским Д.*— СПб., 1859.— Т. II.— С. 178.
- ²⁷⁵⁸ *Письма и бумаги императора Петра Великого.*— Т. 8.— Вып. 1.— С. 227.
- ²⁷⁵⁹ Там само.— Выпуск II.— С. 910.
- ²⁷⁶⁰ Там само.
- ²⁷⁶¹ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 259.
- ²⁷⁶² *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России.— М., 1822.— Т. IV. (Приложения).— С. 141.
- ²⁷⁶³ Там само.— С. 141—142.
- ²⁷⁶⁴ *Игумен Иоанн (Экономцев).* Церковные реформы Петра I // Родина.— 1991.— № 5.— С. 18.
- ²⁷⁶⁵ *Лизогубівський літопис.*— С. 47.
- ²⁷⁶⁶ *Вінтоняк О.* Анафема на гетьмана Мазепу // Дніпро.— 1991.— № 8.— С. 112.
- ²⁷⁶⁷ *Науменко В.* Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Киевская старина.— 1885.— Т. XIII (сентябрь).— С. 172.
- ²⁷⁶⁸ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 260.
- ²⁷⁶⁹ Там само.
- ²⁷⁷⁰ *С. Н. И.* Вопись Мазепы // Киевская старина.— 1884.— Т. X (декабрь).— С. 660.
- ²⁷⁷¹ *Письма и бумаги императора Петра Великого.*— Т. 8.— Вып. 1.— С. 272.

- ²⁷⁷² Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр.— С. 109.
- ²⁷⁷³ Іванченко Р. Так це починалось (Петро I і Україна) // Літературна Україна.— 1991.— 5 грудня.
- ²⁷⁷⁴ Бантыш-Каменский Д. История Малой России.— М., 1822.— Т. IV. (Приложения).— С. 144.
- ²⁷⁷⁵ Костомаров Н. Мазепа.— С. 266.
- ²⁷⁷⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России.— М., 1842.— Т. III.— С. 104.
- ²⁷⁷⁷ Павленко Н. Полудержавный властелин: историческая хроника о жизни сподвижника Петра Первого А. Д. Меншикова.— М.: Политиздат, 1991.— С. 124–125.
- ²⁷⁷⁸ Історія Русів.— С. 269.
- ²⁷⁷⁹ Там само.
- ²⁷⁸⁰ Ефименко П. Могила гетманцев в г. Лебедине // Киевская старина.— 1884.— Т. VIII (январь).— С. 694.
- ²⁷⁸¹ Костомаров Н. Мазепинці // Український історичний журнал.— 1990.— № 8.— С. 138–140.
- ²⁷⁸² ЗНТШ.— 1909.— 92.— С. 36–45.
- ²⁷⁸³ Шутой В. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700–1709.— М., 1958.— С. 302–318.
- ²⁷⁸⁴ Там само.— С. 301.
- ²⁷⁸⁵ Там само.— С. 318.
- ²⁷⁸⁶ Там само.— С. 319.
- ²⁷⁸⁷ Там само.— С. 77.
- ²⁷⁸⁸ Грушевський О. Глухів і Лебедин // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 35.
- ²⁷⁸⁹ Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника... графа Бориса Петровича Шереметева. М., 1778.— Часть II.— С. 190.
- ²⁷⁹⁰ Там само.— С. 208.
- ²⁷⁹¹ Лохвицкий исторический сборник.— К., 1906.— С. 283.

2.4. ШЛЯХ ДО ПОЛТАВСЬКОЇ ПОРАЗКИ

- ²⁷⁹² Мельник Л. Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.).— К.: Інститут системних досліджень освіти, 1995.— С. 76.
- ²⁷⁹³ Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата).— М.: Наука, 1977.— С. 11.
- ²⁷⁹⁴ Андреев А. Р. История Крыма. Краткое описание прошлого Крымского полуострова.— М.: Межрегиональный центр отраслевой информатики Госатомнадзора России, 1997.— С. 161.
- ²⁷⁹⁵ Костомаров Н. Мазепа.— С. 269.
- ²⁷⁹⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого.— Т. 8.— Вып. 2.— С. 1046.

- ²⁷⁹⁷ *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию.— М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958.— С. 290.
- ²⁷⁹⁸ *Павленко Н., Артамонов В.* 27 июня 1709.— М.: Молодая гвардия, 1989.— С. 182.
- ²⁷⁹⁹ *Крупницький Б.* Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр. // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1939.— Т. 2.— С. 17.
- ²⁸⁰⁰ *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709).— С. 52.
- ²⁸⁰¹ *Крупницький Б.* Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр.— С. 18.
- ²⁸⁰² Там само.
- ²⁸⁰³ *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию.— С. 293.
- ²⁸⁰⁴ *Корогод Б. А., Корогод Г. І.* Нарис історії Сумщини. Випуск II. Від середини XVII до кінця XVIIIст.— Суми: СОД, видавництво «Козацький вал», 2000.— С. 47.
- ²⁸⁰⁵ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 272.
- ²⁸⁰⁶ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709.— Мюнхен: Український вільний університет, 1988.— С. 155.
- ²⁸⁰⁷ *Крупницький Б.* Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр.— С. 21.
- ²⁸⁰⁸ Там само.
- ²⁸⁰⁹ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 273.
- ²⁸¹⁰ Там само.— С. 274.
- ²⁸¹¹ *Мельник А. Г.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.).— С. 77.
- ²⁸¹² *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709.— С.152.
- ²⁸¹³ *Мельник А. Г.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.).— С. 78.
- ²⁸¹⁴ *Єнсен А.* Мазепа.— К.: Український письменник, 1992.— С. 125.
- ²⁸¹⁵ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 282.
- ²⁸¹⁶ Там само.— С. 283.
- ²⁸¹⁷ *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709).— С. 68.
- ²⁸¹⁸ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709.— С. 153
- ²⁸¹⁹ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 284.
- ²⁸²⁰ Там само.— С. 281.
- ²⁸²¹ *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709).— С. 76.
- ²⁸²² *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию.— С. 353.
- ²⁸²³ *Костомаров Н.*— С. 290.
- ²⁸²⁴ *Соловьев С.* История России с древнейших времен.— Книга VIII.— Т. 15.— С. 271.

- ²⁸²⁵ Год из царствования Петра Великого 1709 (из записок Крекшина) // Библиотека для чтения.— 1849.— Т. 97.— Октябрь.— С. 45.
- ²⁸²⁶ *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию.— С. 397.
- ²⁸²⁷ *Бескровный А.* Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. М.: Издательство Академии наук СССР, 1959.— С. 52.
- ²⁸²⁸ *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию.— С. 418.
- ²⁸²⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого.— М.—Л., 1952.— Т. 9.— Вып. 2.— С. 929.
- ²⁸³⁰ Материалы для отечественной истории. Издал М. Судиенко.— К., 1855.— Т. 2.— С. 335.
- ²⁸³¹ Письмо К. Ренне А. Меншикову от 25 марта 1709 г. // Труды императорского русского военно-исторического общества.— СПб., 1909.— Т. III (Документы Северной войны. Полтавский период).— С. 130.
- ²⁸³² Год из царствования Петра Великого 1709 (из записок Крекшина).— С. 87.
- ²⁸³³ Допрос Леона Ивашкевича 17 июня 1709 г. // Труды императорского русского военно-исторического общества.— СПб., 1909.— Т. III.— 201.
- ²⁸³⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (II).— С. 310.
- ²⁸³⁵ Там само.
- ²⁸³⁶ *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709).— С. 99.
- ²⁸³⁷ Там само.— С. 89.
- ²⁸³⁸ Там само.— С. 87.
- ²⁸³⁹ Там само.— С. 92.
- ²⁸⁴⁰ Там само.— С. 94.
- ²⁸⁴¹ *Січинський В.* Чужинці про Україну.— К.: Довіра, 1992.— С. 138.
- ²⁸⁴² Там само.
- ²⁸⁴³ *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию.— С. 419.
- ²⁸⁴⁴ *Энглунд П.* Полтава. Рассказ о гибели одной армии.— М.: Новое литературное обозрение, 1995.— С. 267.
- ²⁸⁴⁵ Там само.
- ²⁸⁴⁶ Труды императорского русского военно-исторического общества.— Т. III.— С. 293–294.
- ²⁸⁴⁷ Год из царствования Петра Великого 1709 (из записок Крекшина).— С. 3.
- ²⁸⁴⁸ Допросные речи малороссийских старшин, перешедших от Мазепы на русскую сторону // ІР НБУВ.— Ф. 61.— Спр. 1802.— Арк. 69–75.
- ²⁸⁴⁹ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 313.

2.5. ВІДСТУП ДО БЕНДЕР

- ²⁸⁵⁰ Там само.— С. 310.
- ²⁸⁵¹ Письма и бумага Петра Великого.— Т. 8.— Вып. 2.— С. 1046.
- ²⁸⁵² Там само.— Т. 9.— Вып. 2.— С. 931.
- ²⁸⁵³ *Єнсен А.* Мазепа.— С. 145.
- ²⁸⁵⁴ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 318.
- ²⁸⁵⁵ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России.— С. 578.
- ²⁸⁵⁶ *Костомаров Н.* Мазепа.— С. 318.
- ²⁸⁵⁷ *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709).— С. 126.
- ²⁸⁵⁸ *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття.— К.: ІЗМН, 1997.— С. 232; *Субтельний О.* Мазепинці.— С. 50; *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714).— С. 124.
- ²⁸⁵⁹ *Єнсен А.* Мазепа.— С. 146.
- ²⁸⁶⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворскому.— С. 19.
- ²⁸⁶¹ *Єнсен А.* Мазепа.— С. 152.

ВИСНОВКИ

- ²⁸⁶² *Крип'якевич І. П.* Історія України.— Львів: Світ, 1990.— С. 210.
- ²⁸⁶³ *Лебедев А.* Любопытный документ о Мазепа.— Харьков, 1881.— С. 2.

ДОДАТКИ

Бібліографія публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І. Мазепу та його добу (українською та російською мовами)

1. *Адамович О. В.* Гетьман І. Мазепа в концепції Музею гетьманства // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 5—12.
2. *Адруг А.* Архітектор Йоганн-Баптист Зауер і Україна // Київська старовина.— 2000.— № 1.
3. *Адруг А.* Давньоруські традиції української архітектури другої половини XVII — початку XVIII ст. // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка.— Чернігів, 1996.— С. 34—35.
4. *Адруг А.* Ікона «Чернігівської Іллінської Богоматері» 1696 р. // Сіверянський літопис.— 2001.— № 6.— С. 46—49.
5. *Адруг А., Арендар Г.* Видатна пам'ятка золотарства [срібна карбована шата чернігівської ікони Іллінської Богоматері, виготовлена на замовлення І. Мазепи] // Сіверянський літопис.— 1999.— № 6.— С. 46—52.
6. *Адруг А.* Первісні розписи Троїцького собору в Чернігові: нові атрибуції [зображення Мазепи та його дружини] // Київська старовина.— 2001.— № 2.— С. 151—156.
7. *Адруг А.* К. Різьблення по дереву у Чернігові другої половини XVII — початку XVIII ст. // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова. — Чернігів, 1995.— С. 17—18.

8. *Акименко І.* Чернігівський Свято-Троїцько-Іллінський монастир (XVII–XX ст.): історія, господарська та культурна діяльність (до визначення проблеми) // *Сіверянський літопис.*— 2000.— № 2.— С. 49–53.

9. *Андрусенко Г. Б.* Українські гетьмани і Межигірський монастир // *Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).*— К., 2000.— С. 13–18.

10. *Антитенко М.* Чернігівський колегіум як освітній заклад // *Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.*— Чернігів, 2001.— С. 9–11.

11. Акт об избрании на Раде у реки Коломак в гетьманы Войска Запорожского, на место отрешенного Ивана Самойловича, генерального есаула Ивана Мазепы; договорные статьи, с ним постановленные, и присяга его на верность российскому престолу.— 25 июня 1687 г. // *Полное собрание законов Российской империи.*— СПб., 1830.— Т. II.— № 1254.

12. [*Александренко В.*] Документы о А. Войнаровском и Ф. Орлике, извлеченные из иностранных архивов проф. В. Н. Александренко и изданные под редакцией и с примечаниями В. Кордта // *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западного Края.*— К., 1916.— Т. II.— С. I–VI, 1–124.

13. А. Л. К истории Мазепинского замысла // *Киевская старина.*— 1899.— № 2.— С. 80–82.

14. А. Л. К истории Мазепинской измены // *Киевская старина.*— 1889.— № 12.— С. 645.

15. А. Л. На ком был женат Мазепа // *Киевская старина.*— 1888.— № 5.— С. 43–45.

16. А. Л. Письмо Мазепы о заселении Правобережного Приднепровья в конце XVII в. // *Киевская старина.*— 1898.— № 5.— С. 52.

17. А. Л. Сабля Мазепы // *Киевская старина.*— 1883.— № 1.— С. 213.

18. А. Л. Тепловка: Страница из истории Старого Батурина // *Киевская старина.*— 1890.— № 11.— С. 335–343.

19. *Алексеев В.* Брянский фаворит царевны Софьи.— Брянск, 1992.

20. *Амвросий, архимандрит.* История российской иерархии.— М., 1810.— Ч. I.

21. *Андерсон М.* Петр Великий.— Ростов-на-Дону, 1997.

22. *Андреев А. Р.* История Крыма. Краткое описание прошлого Крымского полуострова.— М., 1997.— С. 161.

23. *Андреев И.* Мазепа: герой или изменник? // *Знание — сила.*— 2001.— № 4.— С. 119–127.

24. *Андреевский М.* Предложение гетмана Мазепы киевскому войту и магистрату 1703 года: (О неутеснении притча и прихожан Успенской церкви г. Киева) // *Киевская старина.*— 1884.— № 9.— С. 132–136.

25. [Андрієвський А.] Дела, касаючіся запорожцев // Записки Одесского Общества Истории и Древностей Российских (далі – Записки ООИДР).– Т. 14.– Одесса, 1886.– С. 283–719.
26. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч // Мазепа. Збірник.– Варшава, 1939.– Т. II.– С. 69–87.
27. Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч // Прага – Пробоєм. – 1942. – Ч. 5.
28. Андрусяк М. Державницька думка на Україні – Гетьманщині і політика Мазепи // Діло.– 1932.– № 239, 240.
29. Андрусяк М. Дещо про Мазепу та його сучасників // Діло.– 1932.– № 215–217.
30. Андрусяк М. До історії правобічних козаків // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі – Записки НТШ).– 1930.– Т. 100.
31. Андрусяк М. Досліди над діяльністю гетьмана Івана Мазепи та його доби // Самостійна Україна.– 1952.– № 2–3.– С. 16–17.
32. Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським та Карлом XII // Записки НТШ.– 1933.– Т. 152.– Ч. 1.– С. 1–59.
33. Андрусяк М. Іван Мазепа та Іван Скоропадський // Літопис «Червоної каolini».– Львів, 1933.– Ч. I.
34. Андрусяк М. Мазепа та Правобережжя // Вісник.– Львів, 1938.
35. Андрусяк М. Мазепині діла й чин // Напередодні.– 1937.– № 3.
36. Андрусяк М. Нордберг про Мазепу // Життя і знання.– 1932.– № 13.
37. Андрусяк М. Політика Мазепи // Київ.– 1959.– № 4.– С. 38–43.
38. Андрусяк М. Щедрою десницею Вашою // Пам'ятки України.– 1991.– № 6.– С. 26–31.
39. Андрушко В. О. Грембецький, чернець ім'я Гедеон // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.– К., 2001.– 152.
40. Андрущенко М. В. Одорський, чернець ім'я Гедеон // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.– К., 2001.– С. 402–403.
41. Андрущенко М. Парнас віршотворний. Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст.– К., 1999.– 208 с.
42. Анисимов Е. Время петровских реформ.– Л., 1989.
43. Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР).– 1868.– Ч. III.– Т. 2.
44. Антонович Д. Триста років українського театру. 1619–1919.– Прага, 1925.
45. Антонович М. Історія України.– Прага, 1941.– Т. III.
46. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі.– К., 1993.

47. *Апанович О.* Гетьман Мазепа — будівничий української культури // Слово і час.— 1995.— № 3.— С. 85—88.
48. *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1969.
49. *Апанович О.* Кошовий отаман Війська Запорозького Кость Гордієнко та гетьман України Івана Мазепа — шлях до єднання // Хроніка 2000.— 1999.— № 31—32.
50. *Арендар Г.* Герби та емблеми на ужиткових речах із зібрання Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис.— 2001.— № 1.— С. 29—33.
51. *Арендар Г.* Козацька старшина як меценат церковного мистецтва Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського музею ім. В. В. Тарновського) // Сіверянський літопис.— 1995.— № 1.— С. 54—57.
52. *Аркас М.* Історія України-Русі. — СПб., 1908.
53. *Артамонов В.* Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия — Украина: история взаимоотношений.— М., 1997.— С. 89—100.
54. *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714).— М., 1990.
55. *Архангельский А.* Духовное образование и духовная литература в России при Петре Великом.— Казань, 1883.
56. Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.— К., 1997.— 336 с.
57. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная.— 1886.— № 6.— 15 марта.
58. *Архимандрит Адриан.* Кочубей и Искра, герои мученики за Родину Православную, соседи П. А. Столыпина по месту погребения в Киево-Печерской лавре.— К., 1912.
59. *Аскоценский В.* Киев с древнейшим его училищем академиею.— К., 1856.
60. *Астаф'єв О., Астаф'єва М.* Екзарх і гетьман // Просвіта.— 1994.— № 4—5.— С. 4.
61. А. Т. Покровская церковь в Переяславе // Киевская старина.— 1883.— Т. 6.— С. 588—592.
62. *Бабух В.* Як Петро I ловив на Буковині Мазепу з Карлом XII // Голос України.— 2001.— 9 листопада.— С. 8.
63. *Базилевич К. В.* Петр I — государственный деятель, преобразователь, полководец.— М., 1946.
64. *Байда О.* Старшина Полтавського полку (друга половина XVII ст.).— К., 1998.— 41 с.
65. *Бандтке Г.* История государства польского.— СПб., 1830.— Т. 2.
66. *Бантыш-Каменский Д.* Жизнь Мазепы.— М., 1834.— 92 с.
67. *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России.— К., 1993.
68. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России.— М., 1842.— Т. 1—3.

69. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края.— М., 1822.— Ч. III—IV.

70. *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. В 2-х частях.— М., 1858—1859.

71. *Барабаш Ю.* Иван Мазепа — ще одна літературна версія // Київ.— 1988.— 12.— С. 140—149.

72. *Барадулин Г.* Заметка о времени рождения Святителя Феодосия Углицкого, Архиепископа Черниговского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1897.— № 3.— Часть неофициальная.— С. 107—110.

73. *Барадулин Г.* О времени наречения и хиротонии св. Феодосия Углицкого в архиепископа Черниговского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1897.— № 7.— Часть неофициальная.— С. 264—270.

74. *Барадулин Г.* О годе, месяце и дне блаженной кончины Святителя Феодосия Углицкого, Архиепископа Черниговского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1897.— № 9.— Часть неофициальная.— С. 331—338.

75. *Барвинский В. А.* Заметки по истории финансового управления в Гетьманщине.— Харьков, 1914.

76. *Барвінський О.* Гетьман Іван Мазепа // Друг читача.— 1991.— 23 жовтня.

77. *Барвінський Б.* До побуту Ганни Орликової в Станіславові // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського.— К., 1928.— Т. 1.

78. *Барвінський Б.* Князь Мазепа і його шляхетський та князівський герб // Руслан.— Львів, 1909.— Ч. 140.

79. *Барвінський Б.* Слідами гетьмана Мазепи // Записки НТШ.— 1920.— Т. 129.— С. 107—140.

80. *Барловська А.* До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII—XVIII ст. (За матеріалами духовних заповітів) // Сіверянський літопис.— 2000.— № 1.— С. 33—36.

81. *Барловська А.* Духівниці як культурно-історичні пам'ятки XVII—XVIII ст. // Сіверянський літопис.— 1998.— № 1.— С. 54—59.

82. *Бассевич Г. Ф.* Записки о России при Петре Великом, извлеченные из бумаг графа Бассевича.— М., 1866.

83. Батуринські мотиви (12 легенд про Мазепу, Батурин) / Публікація С. Павленка // Сіверянський літопис.— 1995.— № 6.— С. 66—73.

84. *Безбах С.* Полтавское сражение 17 июня 1709 г.— М., 1939.— 64 с.

85. *Белашов В. И.* Глухов — забытая столица гетманской Украины.— К., 1992.—132 с.

86. *Белашов В.* Глухів — столиця гетьманської і Лівобережної України.— Глухів, 1996.—146 с.

87. *Белокуров С.* Материалы для русской истории.— М., 1888.

88. *Беляшевский Н.* Взятие и разорение Запорожской Сечи в мае 1709 года // Киевская старина.— 1886.— № 5.— С. 36—39.
89. *Бергман В.* История Петра Великого.— СПб., 1833.— Т. 1—3.
90. *Бережков М.* Нежинские предания, относящиеся к 1709-му Полтавскому году.— Нежин, 1909.
91. *Берекета Б.* Серце, сім разів розіп'яте // *Берекета Б.* Вічні розмови.— Луцьк, 1998.
92. *Береславський М.* Мазепа й мазепинці // *Монастирський острів.*— 1994.— № 3.
93. *Бескровный Л.* Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей.— М., 1959.
94. *Битинський М.* Мазепинці по Полтаві.— Варшава, 1938.— 84 с.
95. *Биховець І.* Діаріуш // *Хроніка 2000.*— № 34.— С. 95—104.
96. *Біда К.* Союз гетьмана Мазепи з Карлом XII.— Вінніпег, 1959.
97. *Біднов В.* Марія Магдалина, мати гетьмана Мазепи // *Мазепа. Збірник.*— Варшава, 1938.— Т. I.
98. *Біднов В.* Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу // *Мазепа. Збірник.*— Варшава, 1939.— С. Т. II.— 38—56.
99. *Біднов В.* Церковна анатема на Івана Мазепу // *Старожитності.*— 1992.— № 15.
100. *Білецький П.* Українське мистецтво другої половини XVII—XVIII століть.— К., 1981.
101. *Білкун І.* Сергій Павленко. Міф про Мазепу.— Чернігів: Сіверянська думка, 1998.— 246 с. [Рецензія] // *Записки НТШ.*— 1999.— Т. ССХХVIII.— С. 629—635.
102. *Білодід О., Бражник І.* Пересопницьке Євангеліє і клятва президента А. Кравчука.— К., 1992.
103. *Білокінь С.* Іван Мазепа в об'єктивному і суб'єктивному світлі // *Боршак І., Мартель Р.* Життя і пориви великого гетьмана.— К., 1991.— С. 307—315.
104. *Більченко П., Бєрвюзка В.* За що ж таки боровся гетьман Мазепа? // *Вибір.*— 1997.— № 3—4.— С. 204—210.
105. *Бірюліна О.* Волинський період життя Данила Братковського: Нові дослідження // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства.— Луцьк, 1993.— С. 432—433.
106. *Бірюліна О.* Герби та генеалогія Данила Братковського // Третя наукова геральдична конференція: Збірник тез, повідомлень та доповідей.— Львів, 1993.— С. 5—7.
107. *Бірюліна О.* Джерела до вивчення життя і творчості Д. Братковського // Волинь у житті та творчості письменників: Збірник наукових праць.— Луцьк, 1999.— С. 219—223.
108. *Бірюліна О.* Документальні матеріали про родинне коло Данила Братковського // *Данило Братковський — поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського.*— Луцьк, 2002.— С. 12—16.

109. Благодарственное письмо кн. А. Меншикова киевскому дворянству 6 ноября 1709 г. за поздравление с Полтавской победой // Киевская старина.— 1897.— № 5.— С. 61—63.

110. *Бобржинский М.* Очерк истории Польши.— СПб., 1891.— Т. 2.

111. *Бобылев В. С.* Внешняя политика России эпохи Петра I.— М., 1990.— 165 с.

112. *Богданов А. П.* Великих посольских дел оберегатель — князь Василий Голицын // *Богданов А. П.* Первые российские дипломаты (исторические портреты).— М., 1991.— С. 33—59.

113. *Богданов А. П.* Сильвестр Медведев // Вопросы истории.— 1988.— № 2.— С. 84—98.

114. *Богословский М.* Областная реформа Петра Великого.— М., 1902.

115. *Богословский М.* Петр I. Материалы для биографии.— М., 1940—1948.— Т. 1—4.

116. *Бодянский О.* Дело гадяцкого полковника Михайла Милорадовича с генеральным судьей Чернышом, 1716 года // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1870.— Кн. 3.

117. *Бодянский О.* Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— М., 1848.— Т. III.

118. *Бондаренко Г.* Ім'я Данила Братковського в сучасних довідниках та енциклопедичних виданнях. До 300-річчя від часу страти відомого поета і громадського діяча // Данило Братковський — поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського.— Луцьк, 2002.— С. 16—20.

119. *Борисенко В. Й., Заремба С. З.* Україна козацька XV—XVIII ст. У двох частинах.— К., 1993.— Ч. 1.

120. *Борисенко В. Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст.— К., 1996.

121. *Борисенко В., Саченко С.* Київ у другій половині XVII ст. [відбудова Києва І. Мазепою] // Київська старовина.— 1993.— № 4.— С. 93—99.

122. *Борисенко В.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.

123. *Борщак І.* Вивід прав України П. Орлика // Стара Україна.— 1925.— № I—II.— С. 1—10.

124. *Борщак І.* Войнаровський. Сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень // Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський.— Львів, 1991.— С. 216—254.

125. *Борщак І.* Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень.— Львів, 1939.

126. *Борщак І.* Гетьман Мазепа та тодішня французька преса // Громадська думка.— 1920.— № 189.
127. *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки НТШ.— 1924.— Т. 134—135.— С. 79—136.
128. *Борщак І.* Григор Орлик. Великий мазепинець, генерал-поручник Людовика XV // *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський.— Львів, 1991.— С. 110—214.
129. *Борщак І.* Діярій Пилипа Орлика // Стара Україна.— 1924.— № 9—10.— С. 134—136.
130. *Борщак І.* Договір Карла XII і Мазепи // Стара Україна.— 1925.— № 1—2.
131. *Борщак І.* З нагоди роковин смерті гетьмана Орлика (26 травня 1742 р.) // Діло.— 1923.— № 47 (3 червня).
132. *Борщак І.* Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана // *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе.— Л., 1991.— С. 16—108.
133. *Борщак І.* Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції.— 1934.— Т. ХСІІ.— Вип. 1.— С. 1—33.
134. *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Авториз. пер. з франц. і передм. М. Рудницького; Упоряд. А. Ю. Копань.— К., 1991.— 316 с.
135. *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Авториз. пер. з фран. М. Рудницького.— К., 1991.— 136 с.
136. *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа // Історичні постаті України.— Одеса, 1993.— С. 196—306.
137. *Борщак І.* Орлики і Герцики // Стара Україна.— 1925.— № 1—12.— С. 200—201.
138. *Борщак І.* Орликіана. Нові документи про життя й акцію Пилипа Орлика // Стара Україна.— 1924.— № 12.— С. 185—186.
139. *Борщак І.* Орликіяна. Невидані листи П. Орлика до Станислава Лещинського й до кардинала Флері в 1725 р. // Україна.— 1953.— Ч. 10.— С. 826—834.
140. *Борщак І.* «ORLIKIANA» (Опись невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення) // Хліборобська Україна.— 1923.— 36. VII—VIII.— С. 342—358.
141. *Борщак І.* Пилип Орлик. Головні дати життя, акції і бібліографії // Стара Україна.— 1924.— № 7—8.— С. 108—109.
142. *Борщак І.* Пилип Орлик і Іван Скоропадський // Україна.— 1949.— № 2.— С. 116.
143. *Борщак І.* Пилип Орлик — книжник // Бібліологічні вісті.— 1929.— № 2—3.— С. 48—54.
144. *Борщак І.* Пилип Орлик — людина // Збірник на пошану Зенона Кузеді.— Париж — Нью-Йорк, 1962. (Записки НТШ.— Т. 169).— С. 316—326.
145. *Борщак І.* Слідами гетьмана Розумовського у Франції.— Мюнхен, 1957.— 37 с.

146. *Борщак І.* Французький текст промови Мазепи // Україна.— 1950.— Ч. 3.— С. 194—196.
147. *Борщак І.* Шведчина в тогочасній французькій пресі // Українські вісті.— Париж, 1927.— № 36.
148. *Борщак І.* Шведчина і французька дипломатія // Науковий збірник історичної секції УАН за 1928 рік.— К., 1929.— Т. 27.— С. 77—88.
149. *Бочарова С.* Північна війна та її наслідки в долі України // Північна війна та її наслідки для України.— Полтава, 1992.— С. 5—8.
150. *Бочковська В. Г.* Образ Мазепи у творах І. Максимовича // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 19—32.
151. *Боцяновский В.* К истории просвещения в древней России XVII в.— СПб., 1892.
152. *Брайчевський М., Марочкін В.* Іван Мазепа: правда і вигадки (Полемічні нотатки) // Україна.— 1990.— № 6.— С. 10—12.
153. *Братковський Д.* [Вірші] // Українська література XVII ст. (Бібліотека української літератури).— К., 1987.— С. 340—347.
154. *Братковський Д.* Із книги «Світ, розглянутий по частинах» // Антологія української поезії.— К., 1984.— Т. 1.— С. 237—243.
155. *Братковський Д.* Із книги «Світ, розглянутий по частинах» // Давня українська література. Хрестоматія.— К., 1996.— С. 323—325.
156. *Братковський Д.* Нові палаці // Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика.— К., 1987.
157. *Брежк О. В.* Родина Мазепи і Вишгород // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 33—36.
158. *Брикнер А.* История Петра Великого.— СПб., 1882.— Т. 2.
159. *Брикнер А. Г.* Иллюстрированная история Петра Великого.— СПб., 1903.— Т. 1.
160. *Буганов В. И.* Крестьянские войны в России конца XVII—XVIII вв.— М., 1976.
161. *Буганов В. И.* Московские восстания конца XVII в. М., 1969.
162. *Буганов В.* Петр Великий и его время.— М., 1989.— 187 с.
163. *Будзиновський В.* Гетьман Мазепа.— Львів, 1909.
164. *Будзиновський В.* Гетьман Мазепа // Мазепа: Збірник / Упоряд. Ю. Іванченко.— К., 1993.— С. 85—152.
165. *Будзиновський В.* Наші гетьмани.— Львів, 1907.
166. *Будовниц І. У.* Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII века.— М., 1862.
167. *Бузун О. В.* Батурин — резиденція гетьмана Івана Мазепи // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 37—49.
168. *Булгаков М.* История Киевской Академии.— СПб., 1843.

169. *Бутич І.* Передмова. Вступ. // Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – Київ – Львів, 2002. – С. 9–43.
170. *Бутич І.* Універсали Івана Мазепи // Гетьман Іван Мазепа та його доба (до 285-річчя від дня смерті). Тези доповідей наукової конференції. – К., 1995. – С. 5–7.
171. *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян в XVIII столетии. – СПб., 1820. – Т. 2. – Ч. 1.
172. *Бутурлин Д.* Военная история походов россиян в XVIII столетии. – СПб., 1821. – Т. 3. – Ч. 1. – 372 с.
173. *Бучневич В. Е.* Колокол «Кизикермень» // Киевская старина. – 1886. – Декабрь. – С. 9–11.
174. *Бучневич В.* Пребывание Карла XII в Ромнах // Киевская старина. – 1904. – № 3. – С. 111–113.
175. *В. А. Мазепа.* Молдавские сведения о месте погребения и могиле его // Киевская старина. – 1885. – № 7. – С. 501–505.
176. *Василенко М.* Павло Подуботок. З приводу двістали́тньої річниці його смерті // Україна. – 1925. – Кн. 6.
177. *Василенко Н. П.* Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729–1730. – Чернигов, 1901. – Вып. 1.
178. *Василенко Н. П.* Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729–1730. – Чернигов, 1908.
179. *Васильєв М.* Взаємовідносини Івана Мазепи з Києво-Печерською лаврою // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 139–141.
180. *Васильєв М.* Гетьман Іван Мазепа як військовий інженер та воєначальник // Гетьман Іван Мазепа та його доба (до 285-річчя від дня смерті). Тези доповідей наукової конференції. – К., 1995. – С. 28–30.
181. *Васильєв М. Г.* Стосунки священноархімандрита Києво-Печерської лаври Іоанікія Сенютовича з колишніми прихильниками Івана Мазепи // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). – К., 2000. – С. 50–51.
182. *Васюта О.* Музичне життя на Чернігівщині у XVIII–XIX ст. (Історико-культурологічне дослідження). – Чернігів, 1997.
183. *В. Г.* Письмо Ив. Носа к прилуцкому полковнику Дм. Горленку о свадьбе его сына // Киевская старина. – 1892. – № 1.
184. *В. Г.* Універсал Мазепи про оренду шинків у Коропівській сотні 1706 р. // Україна. – 1914. – Кн. 3. – С. 74–76.
185. *Вечерський В. В.* Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К., 2001. – 352 с.
186. *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002. – 594 с.
187. *Вечерський В.* До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. – Вип. 1. – К., 1994. – С. 102–113.

188. *Величковский А.* Святитель Димитрий, Митрополит Ростовский: (Внебогослужбное чтение в Черниговском кафедральном соборе) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1893.— № 8.— С. 253—263.— Часть неофициальная; № 9.— С. 280—291.— Часть неофициальная.

189. *Величко О. В.* Українська козацька старшина: актуальні питання сучасної історіографії // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць.— К., 1999.— С. 17—23.

190. *Величко С.* Літопис.— К., 1991.— Т. 1—2.

191. *Верба И. В.* Роль Лазаря Барановича в украинско-российских отношениях второй половины XVII в. // 1000 років Чернігівській єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції (22—24 вересня 1992 р.).— Чернігів, 1992.

192. *Верба І. В.* Дилема Петрик — Мазепа в наукових студіях Олександра Оглобина // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали шостих Всеукраїнських читань.— Київ — Черкаси, 1997.— Кн. 1.— С. 216—217.

193. *Вергун І.* Гетьман Іван Мазепа у французькому мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії (частина 1) // Визвольний шлях.— 1967.— № 12.— С. 1376—1383.

194. *Веремей Л.* Сильні і слабкі якості характеру гетьмана Мазепи // Українознавство.— 2002.— № 4.— С. 224—226.

195. *Верхівський О.* Анатема на гетьмана Мазепу // Український історик.— 1990.— Ч. 1—4 (104—107).— С. 64—70.

196. Вивід прав України.— Львів, 1991.

197. *Винар Л.* Андрій Войнаровський.— Мюнхен — Клівленд, 1962.

198. *Винар Л.* Олександр Оглобин, як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби // Український історик.— 1989.— № 4(104).— С. 44—49.

199. *Виноградський Ю.* Марія Дорошиха // Історико-географічний збірник.— К., 1927.— Т. 1.

200. *Витан П.* Іван Мазепа, 1639—1709 // Самостійна Україна.— 1997.— № 42/43.— С. 4.

201. *Вишневський Л.* Мазепа: Історія життя і зради // Наука і суспільство.— 1985.— № 9.— С. 34—37.

202. Выписка с 1677 по 1700 год о разных посылках к малороссийским гетманам и старшине соболей, клейнот и шолоковых материй, с показанием услуг и деле, за которыя к ним таковыя отправляемы были дачи Государева жалованья // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 14—22.

203. *Вінтоняк О.* Анафема на гетьмана Мазепу // Дніпро.— 1990.— № 8.— С. 110—113.

204. *Віроцький В. Д., Карнабіда А. А., Киркевич В. Г.* Монастирі та храми землі сіверської.— К., 1999.

205. *Віроцький В.* Храми Чернігова.— К., 1998.

206. Віршовані звернення до української громади архієпископа Лазаря Барановича // Хроніка 2000.— 1999.— № 31—32.

207. Вітко Д. Українці і московська культура у XVII–XVIII ст. // Мандрівець. – 1998. – № 1. – С. 76–78.
208. Возгрин В. Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. – Таллин, 1985. – Вып. 29.
209. Возгрин В. Материалы по шведско-крымским отношениям XVI–XVIII вв. в архиве ЛОИИ // Вспомогательные исторические дисциплины. – Т. 9. – М., 1979.
210. Возгрин В. Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. – Л., 1986. – 296 с.
211. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. I. – С. 106–138.
212. Возняк М. До справи архіву Мазепи // Записки НТШ. – 1933. – Т. 152. – С. 149–150.
213. Возняк М. Польська вірша про битву під Полтавою // Україна. – 1914. – Кн. 4. – С. 59–70.
214. Волинський К. Роман про гетьмана Мазепу в історико-літературному інтер'єрі // Літературна Україна. – 1997. – 27 листопада. – С. 3.
215. Волк-Карачевский В. Борьба Польши с козачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. – К., 1899.
216. Волкова А., Швец А. Искусствовед Ким Скалацкий утверждает, что изображенный на десятигривневой купюре Иван Мазепа не имеет ничего общего даже с лжепортретами украинского гетмана // Факты и комментарии. – 2001. – 22 мая. – С. 14–15.
217. Володар Р. Племінник гетьмана Мазепи // Літопис Червоної калини. – 1993. – № 10–12.
218. Волошин Ю. Міграція російських старовірів на територію Гетьманщини у світлі переписів першої половини XVIII ст. // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 130–162.
219. Вольтер. История Карла XII. Дословный и литературный перевод под ред. М. Гринфельда. – Одесса, 1910. – 119 с.
220. Воскресенский Н. А. Законодательные акты Петра I. – М. – Л., 1945.
221. Востоков А. К истории первого крымского похода // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С. 277.
222. Востоков А. Полтавский полковник Иван Черняк // Киевская старина. – 1889. – Вып. X. – С. 1–17.
223. Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 году // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 199–226.
224. Втіиний А. Київські сторінки в щоденнику Патрика Гордона // Хроніка. – 1997. – № 17–18. – С. 62–69.
225. В'ялов П., Кривошея В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. – К., 1999.
226. Гавронський Р. Гетьман Мазепа. – Львов, 1893.
227. Гаєцький Ю. Борозна Іван Владиславович (Володимирович) // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 83.

228. Гаєцький Ю. Г. Велецький Василь // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.– К., 2001.– С. 104.
229. Гаєцький Ю. Г. Грембецький Микола // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.– К., 2001.– С. 152.
230. Гаєцький Ю. Києво-Могилянська академія і Гетьманщина // Наукові записки (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).– 1998.– Т. 3.– С. 94–96.
231. Гаєцький Ю. Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника // Сіверянський літопис.– 1997. – № 1–2.– С. 47–48.
232. Галин М. Могила гетьмана Мазепи // Церковний календар-альманах на рік Божий 1979.– Чикаго, 1979.– С. 78.
233. Галятовський І. Ключ розуміння.– К., 1985.
234. Гальковский Н. Наказной гетман Полуботок. Исторический очерк.– Лебедин, 1909.
235. Гасратян М., Орешкова С., Петросян Ю. Очерки истории Турции.– М., 1983.
236. Г. Б. Лохвицкий протопоп Иван Рогачевский и сын сотника Данило Забела в Архангельской ссылке в 1713–1721 гг. // Киевская старина.– 1902.– Т. LXXVII.– Июнь.
237. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. 4-е вид. / Український музей.– Нью-Йорк – Київ, 1991.– 65 с.
238. Гейко С. Життя і смерть Костя Гордієнка // Наука і суспільство.– 1994.– № 4/6.
239. Гейко С. Татарський гетьман [Іван Мазепа та Петро Іваненко] // Старожитності.– 1994.– № 5–6.– С. 10–12.
240. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів.– К., 1931.– Т. IV.
241. Георгиевский Г. Мазепа и Меншиков: новые материалы // Исторический журнал.– 1940.– № 12.– С. 72–84.
242. Герелес К. С. Гаптарська майстерня Києво-Вознесенського монастиря за часів ігуменства Марії Магдалини Мазепи // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).– К., 2000.– С. 52–55.
243. Герасименко Н. Данило Апостол // Володарі гетьманської булави.– К., 1994.
244. Герасименко Н. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734 рр.) // Український історичний журнал.– 1992.– № 3.
245. Герасименко Н. Кохання Мазепи // Вісті з України.– 1991.– № 29.– С. 7.
246. Герасименко Н. «Людина вчена, поет прекрасний!» (Данило Братковський у зображенні Самійла Величка) // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Збірник наукових праць у 2-х частинах.– К., 1995.– Ч. 2.
247. Герасименко Н. О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України [1727–1734] // Український історичний журнал.– 1992.– № 3.

248. Герасименко Н. О. Києво-Межигірський монастир і Запорозька Січ (до історії взаємозв'язків) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали Четвертих Всеукраїнських читань).— Київ — Черкаси, 1994.— С. 55—57.

249. Герасименко Н. Історіографічні події на Україні 1657—1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С. В. Величка.— К., 1999.

250. Герасименко Н. Межигір'я: сторінки історії // Київська старовина.— 1996.— № 4/5.— С. 35—47.

251. Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник.— К., 1991.

252. Гетьман Іван Мазепа. Борець за волю України.— Могилів-Подільський, 1917.

253. Гетьман Івана Мазепа. Писання / Редакція Є. Пеленського.— К., 1992.— 50 с.

254. Гетьман Іван Мазепа. Писання / Редакція і вступна стаття Є. Ю. Пеленського.— Харків — Львів, 1943.— 50 с.

255. Гетьман Іван Мазепа (1639—1709). Ми стоїмо тепер, братіє, між двома провалами... Промова до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Московією 1708 р. // Вивід прав України.— Л., 1991.— С. 42, 44.

256. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. 31 універсал І. Мазепа / Публікація І. Ситого // Сіверянський літопис.— 1998.— № 1.— С. 83—90; № 2; № 3.— С. 72—84; № 4.

257. Гилленкрот А. Сказание о выступлении е. в. короля Карла XII и о том, что в сем походе к Полтаве, при осаде ее и после случилось // Военный журнал.— 1844.— № 6.

258. Гісцова Л. «Жеби Москва в права наші не мішалася...» // Україна.— 1991.— № 7.— С. 32—35.

259. Гломозда К. Ю. До історії українських військових рангів XVII—XXст. // Наукові записки (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).— 1999.— Т. 14.— С. 39—46.

260. Гнатюк М. Емігрантська доля Мазепа: Іван Мазепа в українській емігрантській літературі // Іван Мазепа та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції.— Ужгород, 2001.— С. 67—74.

261. Гогуля П. Б. Богуславський полк у кінці XVII — на початку XVIII ст. // Семен Палій та Фастівщина в історії України.— Київ — Фастів, 1997.

262. Год из царствования Петра Великого. 1709. (Из записок Крекшина) // Библиотека для чтения.— 1849.— Т. 97.

263. Голиков И. И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников, расположенные по годам.— М., 1788—1789.— Т. 1—12.

264. Голиков И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России.— М., 1840.— Т. 13.

265. Голикова Н. Б. Политические процессы при Петре I.— М., 1957.

266. *Голійчук Ф.* Лист Мазепи до Гетьмана коронного Гієр Любомирського в 1703 р. // Записки НТШ.— 1907.— Т. 75.— С. 117—119.
267. *Голобуцький В.* Гетьман Мазепа і запорозькі козаки // Рідна школа.— 1993.— № 3.— С. 31—38.
268. *Головащенко С.* Монастирі Київської митрополії у XVII ст. // Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу. Тези наукової конференції 29 квітня 1995 р.— Тернопіль, 1995.— С. 8—13.
269. *Голомбиевский А.* Письмо гетмана Мазепы к ближнему окочичему А. Р. Неплюеву (1689 г.) // Киевская старина.— 1892.— Т. 12.— Май.— С. 297—298.
270. *Голуб С.* Новітні дослідження Крупицько-Батурицького монастиря Св. Миколая // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Міжнародна студентська наукова археологічна конференція. Тези доповідей 26—28 квітня 2002 р.— Чернігів, 2002.— С. 24—30.
271. *Голубев С.* История Киевской духовной Академии.— К., 1886.
272. *Голубев С.* Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII ст.—К., 1901.
273. Старый корпус Киевской Духовной Академии (Мазепин) и его репарация при архиепископе Р. Заборовском.— К., 1913.
274. *Горак Р.* Крик Іван Мазепи // Дзвін.— 1991.— № 2.— С. 91—107.
275. *Горбань М.* Лист Петра Мировича до батька-мазепинця // Україна.— 1927.— Кн. 5.— С. 6—22.
276. *Горбач О.* Універсал гетьмана Івана Мазепи з 10.XII.1700 р. // Український історик.— 1987.— № 1—4.— С. 67—69.
277. *Горбенко С.* До аналізу внутрішньої політики гетьмана І. С. Мазепи напередодні Полтавської облоги // Північна війна та її наслідки для України.— Полтава, 1992.— С. 19—24.
278. *Гординський Я.* «Владимир» Теофана Прокоповича // Записки НТШ.— 1920.— Т. 130.— С. 19—71.
279. *Гордон П.* Дневник генерала Патрика Гордона.— М., 1892.— Ч. 1—2.
280. *Горенко-Баранівська Л.* Гетьман І. Мазепа — фундатор закладів культури й освіти в Україні другої половини XVII — початку XVIII ст. // Українознавство.— 2002.— № 4.— С. 220—223
281. *Горенко-Баранівська Л.* Військова музика України — Гетьманщини другої половини XVII — початку XVIII ст. // Історія України.— 2002.— № 45.— С. 7—11.
282. *Горенко Л.* Гетьмани та козацька старшина — фундатори культурно-освітніх закладів Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст. // Історія України.— 2000.— № 25—28.— С. 7—8.
283. *Горенко Л.* Гетьмани та козацька старшина як культурно-освітні діячі другої половини XVII—XVIII ст. // Народна творчість та етнографія.— 2000.— № 2—3.— С. 16—23.
284. [*Горленко В.*] В. Г. Письмо Ив. Носа к придуцкому полковнику Дм. Горленку о свадьбе его сына // Киевская старина.— 1892.— № 1.

285. [Горленко В.] Записки Иоасафа Горленка, епископа Белгородского, и старинные заметки о роде Горленков. Сообщил В. П. Горленко // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 83–106

286. Горленко В. Записки Филиппа Орлика // Горленко В. Отблески. Заметки по словесности и искусству. – М., 1908.

287. Горленко В. Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 603–604.

288. Горленко В. Французский етюд о Мазепе // Киевская старина. – 1884. – № 12. – С. 703–707.

289. Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995.

290. Горобець В. Гетьман Данило Апостол // Історія України. – 1997. – № 33. – С. 3–5.

291. Горобець В. Запорізький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – С. 33–43.

292. Горобець В. Мазепіана в науковому спадку Бориса Крупицького // Гетьман Іван Мазепа та його доба. Тези конференції. – К., 1995. – С. 22–24.

293. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть. – К., 2000. – 96 с.

294. Горобець В. М. Войнаровський Андрій Янович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 121.

295. Горобець В. М. Герцик Григорій Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 135–136.

296. Горобець В. М. Іваненко (Петрик) Петро Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 235–236.

297. Горобець В. М. Новицький Григорій Ілліч (? – після 1720 р.) // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 393.

298. Горобець В. М. Обидовський Іван Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 399.

299. Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998.

300. Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 22–42.

301. Горобець В. М. Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Київ – Черкаси, 1997. – Вип. 6. – Кн. 1. – С. 67–75.

302. Господин А. Битва, яку програв Пушкін // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 40–41, 44–45.

303. Господин А. Його зоря славна вождя знаменує // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 31–33.

304. *Господин А. Мазепа у світовій літературі.*— Вінніпег, 1987.
305. *Готвальд В. Мазепа // Мазепа: Збірник / Упоряд. Ю. Іванченко.*— К., 1993.— С. 9—84.
306. *Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія та культура.*— 1995.— № 1. С. 82—92.
307. *Грамота А. Меншикова // Черниговские губернские ведомости.*— 1850.— № 51.— 22 декабря.
308. *Грамота ближньому боярину и дворовому воеводе князю В. В. Голицину.*— Об отрешении от гетманства Ивана Самойловича и о высылке его из Малороссии // Полное собрание законов Российской империи с 1649.— СПб., 1830.— Т. 2.
309. *Грамота всероссийского патриарха Иоакима Киево-Печерскому монастырю на именованіе оногo ставропигионом царским и патриаршеским московским и первою в России архимандріею.*— 18 апреля 1688 г. // Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. II.— № 1295.
310. *Грамота государя к гетману Мазепе о выводе войск из Малороссии пред прибытием в нее шведов // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.*— 1859.— Кн. 1.— С. 159—160.
311. *Грамота Ивана Мазепы, выданная архимандриту Елецкого монастыря Феодосію на владение селом Мощенкой // Труды Черниговской губернской архивной комиссии.*— 1898.— Вып. 1.— С. 12—15.— (Отд. 2).
312. *Грамота к малороссийскому гетману Мазепе.*— О объявлении молдавскому посланнику, что Россия приемлет Молдавию и Валахию в свое подданство.— Дана вследствие представления от гетмана Мазепы к государю листа.— 16 липня 1698 г. // Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. III.— № 1632.
313. *Грамота малороссийским старшинам и казакам, предавшимися шведской стороне.*— О подтверждении им возвратиться в дома свои, под опасением, за неисполнение сего, смертной казни и проклятия.— 9 января 1702 г. // Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. IV.— № 1912.
314. *Грамота малороссийскому народу.*— О вооружении противу короля Шведского и о предостережении малороссийского народа от коварных обещаний изменника гетмана Мазепы.— 9 ноября 1708 г. // Полное собрание законов Российской империи.— Т. IV.— СПб., 1830.— № 2212.
315. *Грамота низового Войска Запорожского кошевому атаману Григорию Сагайдачному, известительная об отрешении Ивана Самойловича и об избрании в запорожские гетманы Ивана Мазепы; с пожалованием атаману и казакам Переволоченского перевоза и за участие в Крымском походе денежной награды.*— 12 сентября 1687 г. // Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. II.— № 1260.
316. *Грамота патриарха Адриана // Архив ЮЗР.*— К., 1873.— Ч. I.— Т. V.

317. Грамота Патриарха Адриана Архимандриту Елецкому Феодосию Углицкому о вспоможению Архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу в делах епархиального управления // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1900.— № 3, 4.— С. 112—114.— Часть неофициальная.

318. Грамота Патриарха Московского Андриана гетману Мазепе по поводу назначения Преосвященного Феодосия Углицкого Архиепископом Черниговским / Сообщ. П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1901.— № 6.— С. 198—199.— Часть неофициальная.

319. Грамота Петра I-го к полковнику Палею об отдаче города Белой Церкви полякам обратно назад // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.

320. Грамота преосвященному Варлааму Ясинскому, митрополиту Киевскому.— О невозбранении обучаться в Киевской академии русским приходящим из других стран людям.— 26 сентября 1701 г. // Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. IV.— № 1870.

321. Грамота польского короля Августа II к гетману Мазепе с препровождением к нему знаков ордена Белого Орла // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 41.

322. Грамота Царей Иоанна и Петра Алексеевичей гетману Мазепе о милостях к восприявшему Черниговский архиерейский престол Преосвященному Феодосию Углицкому // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1901.— № 10.— С. 331—333.— Часть неофициальная.

323. Грамота Царей Иоанна и Петра Алексеевичей гетману Мазепе по поводу назначения и посвящения Архимандрита Елецкого Феодосия Углицкого в Архиепископа Черниговского / Сообщ. П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1901.— № 9.— С. 296—298.— Часть неофициальная.

324. Грамота Царей Иоанна и Петра Алексеевичей Преосвященному Феодосию Архиепископу Черниговскому и Новгородскому, данная в подтверждение прав его на Черниговскую Архиепископию / Сообщ. П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1900.— № 8—9.— С. 258—262.— Часть неофициальная.

325. Грамота Святителя Феодосия Архиепископа Черниговского, Григорию Григорьевичу Путиле о рукоположении его в сан диакона / Сообщ. П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1901.— № 3.— С. 83—85.— Часть неофициальная.

326. Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література.— К., 1978.

327. Грушевський М. Виговський і Мазепа // Літературно-науковий вісник.— 1909.— Т. 46.— Кн. 6.— С. 417—428.

328. Грушевський М. Гетьманованє Мазепи і знесенє гетьманщини // Народний голос.— 1909.— № 62.

329. *Грушевський М.* До портрета Мазепи // Записки НТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 246–248.
330. *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К., 1997.— Т. IX—2.
331. *Грушевський М.* На українські теми: «Мазепинство» і «Богданівство» // Київська старовина.— 1995.— № 6.— С. 2–8.
332. *Грушевський М.* На українські теми: «Мазепинство» і «Богданівство» // Літературно-науковий вісник.— 1912.— Т. 57.— Кн. I.— С. 94–162.
333. *Грушевський М.* (Рец. на книгу Уманець Ф. Гетьман Мазепа. Историческая монография) // Записки НТШ.— 1898.— Т. 21.— С. 20–23.
334. *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко.— К., 1992.— С. 42–56.
335. *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 року // Записки НТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 7–20.
336. *Грушевський М.* Ще до портрета Мазепи // Записки НТШ.— 1910.— Т. 94.— С. 162.
337. *Грушевський О.* Глухів і Лебедин (1708–1709) // Записки НТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 21–65.
338. *Грушевський О.* Листи Петра I, матеріали Похідної посольської канцелярії в Глухові і Лебедині // Записки НТШ.— 1909.— Кн. VI.— Т. ХСII.
339. *Грушевський О.* По катастрофі 1708 р. Воєнні роботи // Записки НТШ.— 1907.— Т. 80.— Кн. 6.— С. 19–35.
340. *Грушевський О.* По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців // Записки НТШ.— 1907.— Т. 75.— Кн. 1.— С. 85–95.
341. *Грушевський О.* По катастрофі 1708 р. Розквартироване російських полків на Україні // Записки НТШ.— 1907.— Т. 78.— С. 5–25.
342. Г. Старинная южнорусская гравюра // Киевская старина.— 1890.— № 1.— С. 47–59.
343. *Губін Л. Петро.* Мазепа. Скоропадський. Карл Двадцятий // Товариш.— 1993.— № 29 (42) (липень).
344. *Гуляй А., Мицик Ю.* Незнані універсали гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис.— 2003.— № 1.— С. 56–67.
345. *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1873–1874.— Кн. 1–7.
346. *Гумилевский Ф.* К биографии Черниговского архиепископа Антония Стаховского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1852.— 15 апреля.
347. *Гуржий А.* Еволюція феодалних отношений на Левобережній Україні в першій половині XVIII в.— К., 1986.
348. *Гуржий О.* Гетьман Іван Скоропадський.— К., 1998.— 208 с.
349. *Гуржий О.* Державні кордони України та їх поступова ліквідація наприкінці XVII–XVIII ст. // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Збірник наукових праць у 2-х частинах. К., 1995.— Частина перша.— С. 50–70.
350. *Гуржий О.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.).— К., 1994.

351. Гуржій О. Іван Скоропадський // Дніпро.— 1991.— № 8.
352. Гуржій О. Пошта Гетьманщини в другій половині XVII—XVIII ст. // Історія України.— 2003.— № 3.— С. 11–16.
353. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, права.— К., 1996.
354. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна.— К., 1999.— 304 с.
355. Густинская летопись // Полное собрание русских летописей.— СПб., 1846.— Т. 2.
356. Густинский Свято-Троицкий монастырь.— К., 2000.
357. Гюбнер И. О Полтавской битве // Полтавская битва: Сборник.— СПб., 1909.
358. Гербильський Г. Ю. Петро Перший в Західній Україні.— Львів, 1948.
359. Дабижа А. Горленки (Очерки прилуцкой старины) // Киевская старина.— 1887.— № 2.— С. 237–268; № 10.— С. 377–379.
360. Дабижа А. Дар Мазепы Гробу Господнему: (Рисунок и статья) // Киевская старина.— 1893.— № 11.— С. 317–321.
361. Дабижа А. Мазепа — князь и его шляхетский и княжеский гербы: (Рисунок и статья) // Киевская старина.— 1885.— № 12.— С. 715–718.
362. Дабижа А. Роспись рода Горленков // Киевская старина.— 1886.— № 6.— С. I–XII.
363. Давыдов Б. Никольский Военный собор в Киеве // Военно-исторический вестник.— 1910.— № 7–8.— С. 164.
364. Даниленко С. Як вони перекручують історію: Правда про уніатство // Людина і світ.— 1975.— № 8.— С. 49–53.
365. Данило Братковський — поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-краснознавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського. М. Луцьк, 22–23 листопада 2002 року.— Луцьк, 2002.— 158 с.
366. Дашкевич Я. Р. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 1. // Пам'ятки України.— 1990.— № 2.
367. Дашкевич Я. Р. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 2. // Пам'ятки України.— 1990.— № 3.
368. Два письма гетмана Мазепы к Галяцкому полковнику, писанные во время зимовки в Дубно. 1705 г., декабрь // Киевская старина.— 1901.— Т. LXXIII.— Апрель.
369. Два письма гетмана Мазепы Спиридону Шираю. 1688 г. // Киевская старина.— 1901.— Т. LXXII.— Февраль.
370. Два универсала Спиридону Шираю 1688 г.: (К характеристике Мазепы) // Киевская старина.— 1901.— № 2.— С. 79–81.
371. Двісті п'ятдесят років перемоги під Полтавою: Нариси.— Харків, 1960.
372. Двісті п'ятдесят років Полтавської битви (1709–1959): Збірник статей.— К., 1959.— 168 с.
373. Де ж могила Івана Мазепи? // Рідна школа.— 1993.— № 11–12.— С. 15.

374. *Де ла Невиль*. Любопытные и новые известия о Московии // Россия XV—XVII вв. глазами иностранцев.— Ленинград, 1986.
375. Дело о учреждении в Малороссии Войсковой Канцелярии и о приведении к присяге служителей оной (1720, 17 ноября) // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.
376. *Делюга В.* Іконографія Івана Мазепи в творчості Києво-Печерських граверів на зламі XVII—XVIII ст. (на матеріалах польських збірок) // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 65—75.
377. *Демківський Б.* Новий пам'ятник гетьману Івану Мазепі на його Батьківщині // Народна творчість та етнографія.— 1996.— № 5—6.— С. 91.
378. *Демченко К.* Мазепа — гетьман України // Північна війна та її наслідки для України.— Полтава, 1992.— С. 9—12.
379. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України.— 1999.— № 2—3.
380. *Джиджора І.* До історії Генеральної Військової Канцелярії // Записки НТШ.— 1912.— Т. CVII.— Кн. 1.
381. *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки.— К., 1930.
382. Дзвін 1699 р. з гербом і портретом І. Мазепи // *Баран-Бутович С.* Людвисарські вироби XVII—XVIII ст. у Чернігівському державному музеї: (Гармати та дзвони) / Чернігівський державний крайовий музей. Історичний відділ.— Чернігів, 1930.— 16 с.
383. *Дзира Я.* Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1971.
384. *Дзира Я.* Данило Апостол (4.XII.1654—17.I.1734) // Україна.— 1991.— № 9.
385. *Дзира Я.* Летопись С. Величко и творчество Т. Шевченко // Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук.— К., 1963.
386. *Дзюба О. М.* Боболинський, чернече ім'я Леонтій // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст.— К., 2001.— С. 76.
387. *Дзюбан О.* Чотири документи Івана Мазепи з 1705 року // Записки НТШ.— 1991.— Т. 222.— С. 351—359.
388. Диаріуш грешнаго иеромонаха Димитрія // Дневныя записки святого чудотворца Димитрія, митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киевопечерской библиотеке.— М., 1781.
389. *Дивний І.* Козелецький військовий некрополь.— К., 1997.
390. Дипломатическая переписка английских послов и посланников при русском дворе // Сборник императорского русского исторического общества.— СПб., 1884.— Т. 39; 1886.— Т. 60.
391. Діярій Пилипа Орлика (подав І. Борщак) // Стара Україна.— Львів, 1924.— IX—X.

392. *Дмитрієнко М.* «Жалься, Боже, України, що не вкупі має сини!» // *Культура і життя.*— 1991.— 24 серпня.

393. *Дмитрієнко М.* Скарби і спадщина гетьмана // *Культура і життя.*— 1991.— 7 вересня.— С. 6.

394. *Дмитрієнко М.* Трагедія гетьмана Мазепи // *Сільські вісті.*— 1991.— 24 травня.

395. *Дмитрієнко М., Ясь О.* Проблема формування оціночних критеріїв історичної особистості гетьмана Івана Мазепи в історичних концепціях істориків-державників // *Гетьман Іван Мазепа та його доба: Тези доповідей наукової конференції.*— К., 1995.— С. 8–11.

396. *Дневник военных действий русской армии под Полтавой* // *Український історичний журнал.*— 1991.— № 2, 3.

397. *Добровольский П.* Из жизни двух Святителей — Феодосия Архиепископа Черниговского и Димитрия, Митрополита Ростовского: (История о Шабельнике, написанная св. Димитрием) // *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.*— 1900.— № 2.— С. 53–56.— Часть неофициальная.

398. *Добровольский П.* Памятники времен Святителя Феодосия Углицкого в Черниговском Елецком-Успенском монастыре // *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.*— 1898.— № 21.— С. 800–803. Часть неофициальная; № 22.— С. 840–843.— Часть неофициальная; № 23.— С. 949–940.— Часть неофициальная.

399. *Добросердова Л. О.* Поховання останків І. Скри та В. Кочубея в Києво-Печерській лаврі // *Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).*— К., 2000.— С. 76–77.

400. *Договоры России с Востоком. Политические и торговые.* Сост. Юзефович Т.— СПб., 1889.

401. *Документи, матеріали. Пакти конституції законів та вольностей Війська Запорозького* // *Іванченко Р.* Історія без міфів.— К., 1996.

402. *Документи Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря [лист переяславського полковника А. Полуботка від 16 березня 1690 р., універсал лубенського полковника А. Свічки від 22 березня 1699 р.]* // *Сіверянський літопис.*— 2000.— № 6.— С. 42–43.

403. *Документи Яна Казимира* // *Свербигуз В.* Старосвітське панство.— Варшава, 1999.— С. 45–47.

404. *Документы, относящиеся к личности Святителя Феодосия, Архиепископа Черниговского* // *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.*— 1903.— № 8–9.— С. 252–255.— Часть неофициальная.

405. *Докучаев Н.* Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712 г.) // *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.*— 1870.— № 14.— С. 256–262.— Часть неофициальная; № 15.— С. 275–282.— Часть неофициальная; № 16.— С. 283–310.— Часть неофициальная; № 20.— С. 403–413.— Часть неофициальная; 1871.— № 1.— С. 12–17.— Часть неофициальная; № 2.— С. 46–60.— Часть неофициальная.

406. *Доманицький В.* Націотворча роля гетьмана Мазепи.— Чікаго, 1960.

407. *Доманова Г.* До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII—XVIII ст.) [Мазепа і магістрат] // Сіверянський літопис.— 1999.— № 6.— С. 39—40.

408. *Доманова Г.* Урядовці Чернігівського магістрату (друга половина XVII—XVIII ст.) // Сіверянський літопис.— 2003.— № 1.— С. 29—39.

409. Дом Ивана Мазепы (в Киеве) // Киевская старина.— 1883.— № 9.— С. 115.

410. Донесения и другия бумаги чрезвычайнаго посла англійскаго при русском дворе Чарльза Витворта // Сборник императорскаго русскаго историческаго общества.— Т. 39—50.— СПб., 1884, 1886.

411. Донесение Мазепы от 8 февраля 1690 // Дополнения к актам историческим.— СПб., 1872.— Т. XII.

412. Донос Кочубея и Искры чрез ахтырського полковника Осипова на гетмана Мазепу // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 85—88.

413. Доношение Кочубея через Петра Яценка или Яковлева на гетмана Мазепу // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 88—89.

414. Доношения Кочубея государю по статьям // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 98—111.

415. Донской мужской монастырь // Русские монастыри.— М., 1995.— С. 50—59.

416. *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї.— К., 1991.

417. *Донцов Д.* Мазепа й мазепинство.— Черкаси — Київ, 1918.— 33 с.

418. *Донцов Д.* Похід Карла XII на Україну.— Лондон, 1955.— 40 с.

419. Дополнения к актам историческим.— СПб., 1872.— Т. XII.

420. Допрос Григория Гердика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина.— 1883.— № 3.— С. 595—610.

421. Допрос Леона Ивашкевича 17 июня 1709 г. // Труды императорскаго русскаго военно-историческаго общества.— СПб., 1909.— Т. III.

422. Допрос полковнику Искре и показание его // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 116—117.

423. Допрос сотнику Кованьку и показание его // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 116.

424. Допросы Кочубея и его доношение // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. I.— С. 111—116.

425. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.

426. *Дорошенко Д.* Мазепа в історичній літературі і житті // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1938.— Т. I.— С. 3—34.
427. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії.— К., 1996.— 257 с.
428. *Дорошенко Д.* Нарис історії України.— К., 1992.
429. *Дорошкевич В.* Мазепа і Кравчук // Нова політика.— 1996.— № 5.— С. 49—53; № 6.— С. 42—43; 1997.— № 1.— С. 56—60.
430. *Дрбал О. Г.* Гетьман України Пилип Орлик — нащадок чеської «шляхетської родини»? // Хроніка.— 2000.— 1999.— № 25—26.
431. *Дрозденко В.* Настоятелі в історії Густинського Свято-Троїцького монастиря XVII—XIX ст. // Сіверянський літопис.— 2001.— № 2.— С. 39—43.
432. *Дубровский В. В.* Жизнь и дела Феодосия Углицкого (Полонизского).— Екатеринослав, 1925.
433. *Дубровский В.* Україна й Крим в історичних взаєминах.— Женева, 1946.
434. *Дудюк Л. І.* Мазепа в музиці.— 1999.— № 2.— С. 78—79.
435. Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского, писанное в Яссах марта 25 дня 1711 г. (публикация В. Н. Каразина) // Молодик на 1844 год. Украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким.— Харьков, 1843.
436. *Дядиченко В.* До критики буржуазно-націоналістичних перекручень історії України періоду Північної війни // 250 років Полтавської битви (1709—1959): Збірник статей.— К., 1959.— С. 38—68.
437. *Дядиченко В.* Мазепа — зрадник українського народу // Радянський Львів.— 1946.— № 7.— С. 57—64.
438. *Дядиченко В.* Мазепа — зрадник українського народу: Стенограма публічної лекції.— К., 1946.— 36 с.
439. *Дядиченко В.* Мазепа Іван Степанович // Радянська енциклопедія історії України.— К., 1971.— Т. 3.— С. 67.
440. *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959.— 532 с.
441. *Дядиченко В.* Петро I і Україна // Український історичний журнал.— 1972.— № 6.— С. 54—63.
442. *Дядиченко В.* Полтавська битва: Науково-популярний нарис.— К., 1962.— 92 с.
443. *Дядиченко В.* Полтавська битва (1709—1959).— К., 1959.— 44 с.
444. *Дядиченко В.* Проти буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії України кінця XVII — першої чверті XVIII ст. // Історичне значення воз'єднання України з Росією.— К., 1954.— С. 156—180.
445. *Дядиченко В.* Семен Палій.— Саратов, 1942.
446. *Дядиченко В.* Украинское козацкое войско в конце XVII — начале XVIII вв. // Полтава: Сборник статей.— М., 1959.— С. 247—268.
447. *Дядиченко В.* Ще раз про Петра та Україну // Український історичний журнал.— 1973.— № 1.— С. 159—160.
448. *Елисеєв В.* Орден Иуды // Наука и жизнь.— 1996.— № 4.— С. 87.

449. Ерст Ф. До історії Києво-Печерської фортеці // Київ та його околиця в історії і пам'ятках.— К., 1926.
450. Ерст Ф. «Мазепин будинок» в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя.— К., 1928.— С. 347—367.
451. Ерст Ф. Українське мистецтво XVII—XVIII віків.— К., 1919.— 32 с.
452. Есипов Г. В. Князь Александр Данилович Меншиков // Русский архив.— 1875.— № 9.
453. Есипов Н. Н. Святитель и чудотворец архиепископ черниговский Феодосий Углицкий.— СПб., 1897.
454. Ефименко П. Могила гетьманцев в г. Лебедине // Киевская старина.— 1884.— № 4.— С. 693—695.
455. Ефименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии (1708—1802) // Киевская старина.— 1882.— № 9.— С. 391—412.
456. Ефимов А. Елецкий монастырь Успения Пресвятыя Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060—1900 г.). Его святыни и достопримечательности // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1900.— № 13.— С. 377—383.— Часть неофициальная; № 15.— С. 431—437.— Часть неофициальная; № 16.— С. 461—466.— Часть неофициальная; № 17.— С. 489—499.— Часть неофициальная; № 20.— С. 573—577.— Часть неофициальная; № 21.— С. 599—604.— Часть неофициальная; № 22.— С. 647—651.— Часть неофициальная; № 23.— С. 705—713.— Часть неофициальная; 1901.— № 3.— С. 85—94.— Часть неофициальная; № 4.— С. 143—147.— Часть неофициальная; № 5.— С. 176—183.— Часть неофициальная; № 6.— С. 191—197.— Часть неофициальная; № 7.— С. 246—249.— Часть неофициальная; № 9.— С. 298—303.— Часть неофициальная; № 12.— С. 417—428.— Часть неофициальная; № 13.— С. 448—457.— Часть неофициальная; 1901.— № 14.— С. 477—485.— Часть неофициальная; № 16.— С. 559—565.— Часть неофициальная; № 18.— С. 623—631.— Часть неофициальная; № 22.— С. 763—770.— Часть неофициальная; № 23.— С. 797—807.— Часть неофициальная; № 24.— С. 859—869.— Часть неофициальная.
457. Ефремов Ю. Украина и «Руина» от Хмельницкого к Мазепе.— К., 1992.— 59 с.
458. Ємченко О. Триумф і драма Івана Мазепи // Наука і суспільство.— 1999.— № 10—12.— С. 25—26.
459. Ємченко О. Триумф і драма Івана Мазепи // Урядовий кур'єр.— 1999.— 2 жовтня.— С. 8—9.
460. Єнсен А. Дневник Орлика // Записки НТШ.— 1917.— Т. 123—124.— С. 1—12.
461. Єнсен А. Мазепа. Історичні картини.— К., 1992.— 205 с.
462. Єнсен А. Мазепа: Україна та епоха Карла XII: Історичні картини / Переклад зі шведської Н. Іванчук // Вітчизна.— 1991.— № 10.— С. 101—148; № 11.— С. 134—154.
463. Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 93—169.

464. *Енсен А.* Родина Войнаровських у Швеції // Записки НТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 170—193.

465. *Енсен А.* Три листи Мазепи до Зигмунта Галецького (воєводи Калішевського) // Записки НТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 239—242.

466. *Єремєєв І. С.* Герб гетьмана Івана Мазепи // *Єремєєв І. С.* Герби гетьманів України.— К., 1998.— С. 43—44.

467. *Єремїїв М.* Нове про гетьмана Мазепу // Український історик.— 1967.— Т. IV.— Ч. 1—2 (13—14).— С. 64—66.

468. *Єрмак О.* Гетьманування І. С. Мазепи в оцінці В. Б. Антоновича // Північна війна та її наслідки для України: Збірка статей.— Полтава, 1992.— С. 25—28.

469. *Желябужский И.* Записки // Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей.— М., 1990.

470. Жизнь и подвиги святителей Христовых и чудотворцев, Киево-братских молитвенников, святых: Феодосия Полоницкого-Углицкого, архиепископа Черниговского, Димитрия Туптало, митрополита ростовского и Иннокентия Кульчицкого, епископа иркутского // Труды Киевской духовной академии.— 1899.— № 9.— С. 3—29.

471. *Жила В.* Гетьман Іван Мазепа під турецькою опікою // Календар-альманах «Нового часу» на 1994 рік.— Торонто, 1994.— С. 96—112.

472. *Житецкий П.* Очерк литературной истории Малорусского наречия в XVII и XVIII вв.— К., 1889.

473. Житие и подвиги святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1891.— № 15.— С. 447—458.— Часть неофициальная.

474. Житие и славные дела Петра Великого с приложением краткой географической и политической истории о Российском государстве.— СПб., 1774.— Т. I.

475. Житие Петра Великого.— СПб., 1744.

476. Житие святителя Феодосия, архиепископа, черниговского чудотворца.— М., 1898.

477. *Ж-ій Йосиф.* К истории края. Легенда об одном из полковников Малороссии Борковском // Черниговские губернские ведомости.— 1888.— № 91.

478. *Жуковський А.* Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // Український історичний журнал.— 1998.— № 6.— С. 134—145.

479. Журнал или Поденная записка, блаженные и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения нейштатского мира. (Напечатан с обретающихся в кабинетном архиве списков, правленных собственною рукою его императорского величества).— СПб., 1770.

480. *Забелин И.* Историческое описание Московского ставропигиального Донского монастыря.— М., 1865.

481. *Завада В.* Особливості становлення стилю бароко у монументальній дерев'яній архітектурі Полісся // Архітектурна спадщина України.— К., 1994.— Вип. I.— С. 113—123.

482. *Задорожна О. Ф.* Рогачевський Іван // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 457.
483. *Зайка А., Литвиненко Є.* 250 років Полтавської битви // 250 років перемоги під Полтавою. – Харків, 1960. – С. 3–28.
484. *Заклинський М.* Мазепин союзник Карло XII // Визвольний шлях. – 1960. – № 5. – С. 489–500.
485. *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1.
486. *Залеский А.* Церковная старина Пириятинского уезда // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVI. – Июль.
487. *Залеский Т.* Шевченко і гетьман Мазепа // Київ (Філадельфія). – 1964. – № 3. – С. 96–98.
488. *Замлинський В.* Пилип Орлик // Історія України в особах IX–XVIII ст. / Під ред. Ф. Шевченко. – К., 1993. – С. 345–354.
489. *Замлинський В.* Стисла хронологія українських гетьманів // Київська старовина. – 1993. – № 5.
490. Записка генерального судьи Акима Семеновича Сулимы (2 августа 1798) // Киевская старина. – 1884. – № 1.
491. Записка Кочубея на Орлика // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1. – С. 146–150.
492. Записка о Кочубее и Искре, сочиненная села Диканьки священником и хранящаяся в приходской церкви означенного села // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1. – С. 150–152.
493. Записка речам гетмана Мазепы, объявленным подъячому Илье Никифорову при отпуске его в Москву о предварении польских умыслов в нападении на Малороссию, о присылке в Малороссию Великороссийских войск, для удержания оной в Российском подданстве, и о неятии веры никаким на него гетмана доносам (16 января 1704 г.) // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1. – С. 44–47.
494. *Заруба В.* Архів компанійського полковника Іллі Новицького // Київська старовина. – 1992. – № 4.
495. *Заруба В. М.* Висвітлення історії України кінця XVII ст. у документах «Архіву полковника Іллі Новицького» // Архів України. – 1989. – № 5. – С. 50–55.
496. *Заруба В. М.* Студії з історії України. – К., 1995.
497. *Заруба В.* «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 3–11.
498. *Заруба В. Н.* Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993.
499. *Заруба В.* Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки НТШ. – Львів, 1993. – Т. ССXXV.
500. Заседание Черниговской губернской ученой архивной комиссии, посвященное памяти святителя Димитрия, митрополита

Ростовского // Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1909–1910.— Чернигов, 1911.— Вып. VIII.

501. *Застирець І. Мазепинці в Туреччині: 3 паперів Садик-паші (Чайковського) // Україна.— 1914.— Кн. 2.— С. 67–72.*

502. *Засько О. Мотив VANITAS у творчості Іоанна Максимовича // Медієвістика: Збірник наукових статей.— Одеса, 2000.— Вип. 2.— С. 85–93.*

503. *Захара І. Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії // Яворський С. Філософські твори. У 3-х томах.— К., 1992.— Т. І.*

504. *Захара І. С. Стефан Яворський.— Львів, 1991.— С. 18.*

505. *Захара І. С., Хижняк З. І. Яворський Семен Іванович (Стефан) // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.— К., 2001.— С. 609–612.*

506. *Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII ст.— К., 1929.*

507. *З документів гетьмана Івана Мазепи (підготовка до друку Ю. Мишика та Н. Бойницької) // Сіверянський літопис.— 2001.— № 4.— С. 36–45.*

508. *З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 2001.— № 6.— С. 18–37.*

509. *Землинський В. Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України // Київська старовина.— 1992.— № 4.— С. 2–6.*

510. *З епістолярної спадщини Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський.— К., 1996.*

511. *Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках.— Нью-Йорк, 1968.*

512. *Злаин А. Полтавская битва.— М., 1988.*

513. *Зубков А. Мазепа похований в Галаці? Думки вчених // Вісті з України.— 1993.— № 33.— С. 8.*

514. *Ивонина Л. И. Французская историография конца XIX – начала XX вв. о Мазепе // Проблемы историографии та джерелознавства історії запорізького козацтва. Збірник статей.— Запоріжжя, 1993.— С. 27–33.*

515. *Игумен Иоанн (Экономцев). Церковные реформы Петра I // Родина.— 1991.— № 5.*

516. *И. Ж. Мазепа-Калединський (Иван Степанович) (Энциклопедический словарь) Брокгауз и Ефрон.— Т. XVIII.— СПб., 1896.— С. 358–359.*

517. *Извет Киевского полковника на стольника Обидовского // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 29–30.*

518. *Извольский С. Иван Мазепа, гетман Малороссии.— М., 1888.*

519. *Из записки настоятеля Черниговского Елецкого монастыря Дмитрия Ростовского о передаче владения и скарба. 17 сентября 1699 г. // Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов.— К., 1990.— С. 49–50.*

520. *Из истории Новгород-Северского (документы и материалы).— Чернигов, 1989.*

521. Из истории Черниговского коллегіума // Вера и жизнь.— 1913.— № 21.— С. 40—47; № 22.— С. 40—54; № 23.— С. 28—41.

522. *Иконников В. С.* Пребывание Петра Великого в Киеве // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1911.— Кн. 22.— Вып. I—II.

523. *Иловайский П. И.* Черниговская старина по преданиям и легендам.— Чернигов, 1898.

524. *И. Мазепа* // *Старчевский А.* Справочный энциклопедический словарь.— СПб., 1853.— Т. VII.— С. 387—390.

525. Именной (указ), объявленный из Ближней канцелярии.— О предании за измену малороссийского гетмана Мазепы проклятию и об избрании на его место Ивана Скоропадского.— 12 ноября 1708 г. // Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. IV.— № 2213.

526. Именной (указ). О войне предпринятой противу Швеции.— 19 августа 1700 г. // Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. IV.— № 1811.

527. Именной (указ). О перестройке взятого у турок города Кизикерменя.— 8 февраля 1696 // Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. III.— № 1540.

528. Именной (указ). О походе под Азов // Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. III.— № 1538.

529. Именной (указ) почепским козакам.— О продолжении им верной службы российскому государю и об освобождении их от налогов, вымышленных изменником Мазепою.— 31 октября 1708 г. // Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. IV.— СПб., 1830.— № 2209.

530. Инструкция секретная, данная г. Вольскому, от короля Станислава к Мазепе посланному // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 50—51.

531. *Исаенко М.* Батулин // Черниговские губернские ведомости.— 1860.— № 12.

532. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1873.— Ч. III.

533. История Петра Великого.— М., 1994.— 351 с.

534. История Польши.— М., 1954.— Т. 1.

535. История Северной войны, 1700—1721.— М., 1987.— 213 с.

536. Итинерарий (Путевой дневник Данила Крмана) // Вопросы истории.— 1976.— № 12.

537. *Иван Мазепа* // Гетьмани України.— 1991.— С. 101—150.

538. *Иван Мазепа* — гетьман України (1687—1709) [Бібліографічний покажчик] / Уклали Г. Шовкопляс, І. Шовкопляс // Неопалима купина.— 1995.— № 1—2.— С. 234—255.

539. *Иван Мазепа і Москва*.— К., 1994.— 173 с.

540. *Иван Мазепа* // *Котляр М. Ф., Смолий В. А.* Історія в життєписах.— К., 1994.— С. 255—270.

541. Іван Мазепа // Крип'якевич І. Історія козаччини.— Львів, 1934.— С. 101—109.

542. *Іван Мазепа*: Листи та вірші; *Макаров А.* Мазепа — будівничий.— К., 1991.— 72 с.

543. Іван Мазепа — національний герой України: Круглий стіл, присвячений 314-м роковинам сходження Івана Мазепи на гетьманство України у 1687 р. // Слово Просвіти.— 2001.— 3 серпня.— С. 3.

544. Іван Мазепа та його доба // Матеріали Міжнародної наукової конференції. Укладач: О. Русіна.— Ужгород, 2001.— 76 с.

545. Іван Мазепа // Український історичний календар. 1996 р.— К., 1995.— С. 86—87.

546. Іван Мазепа: Художн.-докумен. книжка: Для середнього і старшого шкільного віку.— К., 1992.— 132 с.

547. *Іванченко Р.* Так це починалось (Петро І і Україна) // Літературна Україна.— 1991.— 5 грудня.

548. *Іванюк Я. Г.* Місто-фортеця Переволочна в XVII—XVIII ст. // Український історичний журнал.— 1978.— № 7.

549. *Ігнатович Е.* Гетьман України Іван Мазепа // Урядовий кур'єр.— 1993.— № 117—118.— 5 серпня.— С. 6.

550. *Ільїн О., Бєлашов В.* Український патріот Василь Миревич // Пам'ять століть.— 1997.— № 6.— С. 138—139.

551. *Ільїн О.* Деякі штрихи до портретів наказних гетьманів Павла Подуботка та Михайла Миклашевського // Сівєрянський літопис.— 1997.— № 3.— С. 95—97.

552. Історичні портрети: Хмельницький і Мазепа.— К., 1991.— 68 с.

553. Історія релігії в Україні.— К., 1999.— Т. 3.

554. Історія релігії в Україні. У 10 томах.— К., 1997.

555. Історія русів. Переклад І. Драча.— К., 1991.

556. Історія українського мистецтва / Під загальною ред. І. Крип'якевича.— К., 1993.— С. 566—576.

557. *Кавинко Н. И.* Петр Великий.— М., 1990.— 591 с.

558. *Кагамлик С. Р.* Вуяхевич-Височинський Михайло Васильович, черенче ім'я Мелетій // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст.— К., 2001.— С. 127—128.

559. *Каллаш В.* Палей и Мазепа в народной поэзии // Этнографическое обозрение.— М., 1889.— Кн. II.— С. 1—44.

560. *Каманин И.* Мазепа и его «Прекрасная Елена» // Киевская старина.— 1886.— № 11.— С. 522—535.

561. *Каманин И. М.* Договори о сооружении церквей в Малоросии в XVII веке // Чтения в историческом обществе Нестора летописца.— К., 1904.— Кн. 18.— Вып. 1.— С. 26—27.

562. *Каманин И.* [Рецензия на книгу: Ф. М. Уманец. Гетьман Мазепа. Историческая монография] // Киевская старина.— 1898.— № 3.— С. 108—115.

563. Каменский Свято-Успенский женский монастырь и его святыня.— Чернигов, 1892.

564. *Кара-Васильєва Т.* Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. – Львів, 1996.
565. *Кара-Васильєва Т.* Роль І. Ширського в утвердженні бароко у гаптарстві Чернігівщини XVII–XVIII ст. // Скарбниця української культури. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – Чернігів, 1996. – С. 71–72.
566. *Кардашинська С.* Іван Мазепа // Нова генерація. – 1999. – 13 листопада.
567. *Карлссон О.* Карл XII. – Тролеборг, 2002. – 60 с.
568. *Карпенко М.* Гетьман Іван Мазепа як будівничий Української держави. – Суми, 1999. – 24 с.
569. *Карпинский К.* О дне кончины Св. Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского // Труды XIV археологического съезда в Чернигове. 1909. – М., 1911. – Т. 3. – С. 367–370.
570. *Картина жизни и деяний... князя Александра Даниловича Меньшикова.* – М., 1803. – Ч. 1.
571. *Катрухин А.* Из времен нашествия шведов на Россию // Киевская старина. – 1884. – № 7. – С. 543–545.
572. *Кафенгауз Б.* Петро Перший та його час. – К., 1949.
573. *Кафенгауз Б.* Полтавская битва // Историк-марксист. – 1939. – С. 44–56.
574. *Кафенгауз Б.* Россия при Петре Первом. – М., 1955.
575. *Кафенгауз Б.* Эпоха Петра Великого в освещении советской исторической науки // Петр Великий: Сборник статей. – М. – Л., 1947. – С. 334–389.
576. *Кащенко А.* Кость Гордієнко-Головко – останній лицар Запоріжжя. – Запоріжжя, Єкатеринослав, 1917. – 40 с.
577. *Кащенко А.* Оповідання про славне військо запорозьке низове. – К., 1992.
578. *Каюков В. І.* Гетьман І. С. Мазепа – славний син українського народу // Початкова школа. – 1994. – № 3. – С. 30–33.
579. К биографии Ивана Мазепы // Киевская старина. – 1896. – № 7–8. – С. 19.
580. *Квітницький С.* Кінець 12 міфів про Івана Мазепу [Рецензія на книгу С. Павленка «Міф про Мазепу». – Чернігів, 1998] // Молодь України. – 1998. – 23 червня. – С. 2.
581. К вопросу о месте родины Святителя Феодосия Углицкого // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 2. – С. 51–52. – Часть неофициальная.
582. *Киевлянин.* Батурицкий Крупицкий монастырь св. Николая // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 534. – 15 августа.
583. Київ: Провідник / За редакцією Ф. Ернста. – К. Б. р. – 797 с.
584. Київські щоденники Патрика Гордона [записи генерала про зустрічі з І. Мазепою] // Хроніка. – 1997. – № 17–18. – С. 70–90.
585. *Килимник С.* Від Конотопу до Полтави // Визвольний шлях. – 1959–1960. – Кн. 7, 8, 12.

586. *Килимник С.* Доба Мазепи // Самостійна Україна.— 1952.— № 1.
587. *Кириленко М. І.* Густинський Свято-Троїцький монастир.— Прилуки, 1997.
588. *Кириленко М.* Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження.— Чернігів, 2001.
589. Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею. Каталог.— К., 1998.— 208 с.
590. *Киричок П.* Романтичний образ гетьмана-патріота [в історичних поемах С. Руданського «Мазепа, гетьман український» та інших] // Слово і час.— 1993.— № 8.— С. 36–40.
591. *Кисляк А. І.* Народна оцінка гетьмана І. С. Мазепи у «Запорожской старине» І. І. Срезневського // Матеріали міжнародної конференції молодих істориків.— Х., 1994.— С. 157–161.
592. К истории войскового скарба (универсалы Мазепы) // Киевская старина.— 1901.— Т. LXXIV.— Июль — август.
593. К истории края. Памятники местной старины. Род Харевичей // Черниговские губернские ведомости.— 1890.— № 16.
594. К истории края. Родословная дворян Максимовичей — Васильковских // Черниговские губернские ведомости.— 1890.— № 47.
595. К истории народного волнения, бывшего в Гетьманщине вслед за постановлением Мазепы гетманом // Киевская старина.— 1901.— № 2.— С. 77–78.
596. К истории событий на Украине в 1708 г. // Красный архив.— 1939.— № 4 (95).
597. К истории Черниговской духовной семинарии // Вера и жизнь.— 1913.— № 14.— С. 60–67.
598. К истории Черниговской духовной семинарии: Черниговский коллегиум в начале XVIII в.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1895.— № 23.— С. 762.— Часть неофициальная.
599. *Кілессо Т.* Видубицький монастир.— К., 1999.
600. *Кілессо Т. С.* Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія.— К., 2002.
601. *Кішик В.* Диканські володіння Кочубеїв наприкінці XVII — на початку XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.— К.: Часи козацькі, 1997.— Вип. 6.— С. 9.
602. *Кішик В.* «Поминальна записка» В. А. Кочубея останньої чверті XVII ст. // Християнські старожитності Лівобережної України: Збірник наукових праць.— Полтава, 1999.— С. 87–91.
603. *Кілессо Т. С.* Кирилівський монастир.— К., 1999.
604. *Кіяшко Л.* Батуринські церкви доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис.— 2002.— № 1.— С. 23–24.
605. *Клемацький П.* Невідомий український мемуар з часів Шведчини // Україна.— 1929.— Вип. 34.— С. 3–6.
606. *Клим Р.* Вплив іммігрантської колонізації на економічний розвиток у Київській сотні (кін. XVII — поч. XVIII ст.) // Пам'ять століть.— 2002.— № 2.— С. 60–67.

607. Клименко В. Гетман Иван Мазепа — строитель православных храмов в Украине // Могилянський читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 86–88.

608. Клокман Ю. Из истории разгрома шведских захватчиков в 1708–1709 гг. // Доклады и сообщения Института истории АН СССР.— М., 1954.— Вып. 2.— С. 87–97.

609. Клопот С. Внутрішня політика гетьмана І. Мазепа у концепції С. Соловйова // Сіверянський літопис.— 1999.— № 5.— С. 75–81.

610. Клопот С. Пушкінський погляд на І. Мазепу: спроба реконструкції // Сіверянський літопис.— 2001.— № 2.— С. 65–70.

611. Клопот С. Українські козаки у «війні за чужі інтереси» у 1700–1706 роках у висвітленні М. Устрялова // Сіверянський літопис.— 2000.— № 4.— С. 106–114.

612. Ключевский В. О. Исторические портреты.— М., 1990.— 624 с.

613. Ключевский В. О. Краткое пособие по русской истории.— М., 1992.— 192 с.

614. Ключевский В. О. Курс русской истории. Сочинение в девяти томах.— М.: Мысль, 1989.— Т. IV.

615. Книга Марсова или воинских дел...— СПб., 1766.

616. Книга пожиткам бывшего Черниговскаго полковника Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 году майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым (сообщ. Г. А. Милорадович) // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1862.— Кн. III.— С. 1–23.

617. Князьков С. Из прошлого русской земли. Время Петра Великого.— М., 1991.

618. Ковалевська О. Гетьман Іван Мазепа: проблема «зради» та «анафемування» в українській та російській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник (Пам'яті історика України, члена-кореспондента НАН України Ф. П. Шевченка).— К., 1999.— Вип. 7.— С. 173–189.

619. Ковалевська О. І. С. Мазепа в історіографії XVIII–XX століть. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.— Донецьк, 1997.— 24 с.

620. Ковалевська О. Меценатська діяльність гетьмана І. С. Мазепа в історіографії XIX–XX століть // Козацька скарбниця. Гетьманські читання, присвячені десятій річниці Музею гетьманства.— К., 2003.— С. 108–114.

621. Ковалевська О. О., Пінчук Ю. А. Про маловідомі сторінки з життєпису гетьмана України Івана Мазепа // Історія України.— 1998.— № 3.— С. 6–8.

622. Ковалевська О. Постаць Івана Мазепа в художній літературі XVII–XX століть // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5) / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]. Об'єднаний випуск зб. наук. праць на пошану академіка В. А. Смолія.— К., 2000.— Ч. 2.— С. 120–135.

623. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Садиба І. Мазепи на Гончарівці в Батурині // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність : матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка.— Чернігів, 1996.— С. 39–41.

624. Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII–XVIII ст. // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.» (15–18 травня 1990 р.).— Чернігів, 1993.

625. Коваленко О. Іван Забіла та його хроніка з історії України // Сіверянський літопис.— 2000.— № 2.— С. 148–153.

626. Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина.— Чернігів, 1996.— 93 с.

627. Ковальчук Н. Д., Кривда Н. Ю. Постать гетьмана І. Мазепи // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 89–94.

628. Ковтун А. Іван Мазепа: оправдан историей // Зеркало недели.— 2001.— 23 августа — 1 сентября.

629. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830.— К., 1996.

630. Козаченко А. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года.— М., 1945.— 55 с.

631. Козаченко А. Полтавська битва (27 червня 1709 р.).— К., 1949.— 60 с.

632. Козаченко А. События 1708–1709 гг. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сборник статей.— М., 1959.— С. 323–350.

633. Колесник Г. Мазепа та інші // Слово Просвіти.— 1996.— № 11.— С. 20–21.

634. Колесса Ф. Материяли до історії козаччини з рр. 1709–1721, зібрані в Шведськiм Державнiм архiвi в Штoкгольмi // Дiло.— 1910.— 23 (10) лютого (Ч. 33–40).

635. Колісник Г. Мазепа та інші // Слово Просвіти.— 1996.— № 11.— С. 21.

636. Коломієць М. Про національні і регіональні особливості архітектури України // Архітектурна спадщина України.— Вип. I.— К., 1994.— С. 209–214.

637. Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч.— К., 1999.— 110 с.

638. Конончук М. Іван Мазепа: правда художня, правда історична // Збірник на пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник.— К., 1999.— С. 212–227.

639. Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубский [Низка універсалів І. Мазепи].— Чернигов, 1875.— Вып. III.

640. Копія с письма, каково послано от нас из Почепа к гетману и кавалеру, Ивану Степановичу Мазепе, сего настоящего октября в 10 день [1708 р.] // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1. – С. 160–163.

641. *Корбач І.* Дванадцять міфів про Мазепу. [Рецензія на книгу С. Павленка «Міф про Мазепу». – Чернігів, 1998] // Демократична Україна. – 1998. – № 122. – 8 жовтня. – С. 3.

642. *Кордт В.* Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтенанта Ф. Вейге // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1931. – Кн. 26.

643. *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – поч. XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т. III. – С. 17–55.

644. *Корнієнко М. П., Кривошея В. В.* Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1676 рр.). – К., 2000. – С. 96.

645. *Корогод Б. А., Корогод Г. І.* Нарис історії Сумщини. – Суми, 2000. – Вип. II. Від середини XVII до кінця XVIII ст.

646. *Королюк В. Д.* Вступление Речи Посполитой в Северную войну // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1954. – Т. X.

647. *Королюк В.* Речь Посполитая, французская дипломатия и имена Мазепы // Известия АН СССР. – Серия «История и философия». – Т. 8. – № 1.

648. *Король В.* Історія ще не сказала про нього свого слова. Іван Мазепа – міфи і реальність // Президент. – 1999. – № 2. – С. 52–59.

649. *Корпанюк М.* Ідеї ренесансного гуманізму в творчості Д. Братковського // Минуле і сучасне Волині (до 45-річчя визволення Волині від німецько-фашистських загарбників). Тези доповідей і повідомлень III Волинської історичної конференції. – Луцьк, 1989. – С. 211–213.

650. *Костомаров М.* Галерея портретів: Біографічні нариси. – К., 1993.

651. *Костомаров М.* Історичні монографії / Під ред. О. Барвінського. – Львів, 1885–1886. – Т. X–XI.

652. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначніших її діячів. – Львів, 1918.

653. *Костомаров М.* Мазепа // Іван Мазепа. – К., 1992.

654. *Костомаров М.* Мазепа // Український історичний журнал. – 1988. – № 8, 9, 10, 11, 12; 1989. – № 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11; 1990. – № 1, 3, 4, 5, 6.

655. *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – СПб., М., 1882. – Т. 15 (Руина. Историческая монография. 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича).

656. *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – СПб., 1885. – Т. 16. – 752 с.

657. *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы // Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 6. – Т. 16. – С. 375–815.

658. *Костомаров Н.* Мазепа: Ист. монография. – М., 1882. – 453 с.

659. *Костомаров Н. Мазепа* / Предисловіе и редакція Б. Г. Литвака.— М., 1992.— 385 с.
660. *Костомаров Н. Мазепинцы* // Український історичний журнал.— 1990.— № 8, 10—12; 1991.— № 1, 2.
661. *Костомаров Н. Павел Полуботок* // Павло Полуботок — український гетьман.— К., 1990.
662. *Костомаров Н. Примеры сопротивления власти при Петре I* // Русская старина.— 1875.— Т. XII.— С. 381—383.
663. *Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы.*— М., 1995.
664. *Костомаров Н. Руина: Мазепа и мазепинцы* // Русская мысль.— 1882—1884.
665. *Коструба І. Гетьман Іван Скоропадський.*— Львів, 1932.
666. *Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України.*— К., 1993.
667. *Котляр М. Микола Іванович Костомаров і його життєпис політичного авантюриста* // Український історичний журнал.— 1988.— № 8.— С. 134—140.
668. *Кошарный П. Черниговский упырь Дунин-Борковский. Леденящая душу легенда древнего города над Десной* // Вал (Чернігів).— 2000.— № 18.
669. *К. П. А. Е. Святитель Божий Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и всяя Сибири (1651—1715 гг.)* // Сборник Черниговского Епархиального древлехранилища.— Чернигов, 1916.— Вып. II.
670. *Кравцевич В. Іван Мазепа як фундатор українського флоту* // Вечірній Київ.— 1996.— 22 жовтня.— С. 5.
671. *Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в.* // Записки историко-филологического відділу Української Академії Наук.— К., 1925.— Т. VI.— С. 2—18.
672. *Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.).*— Харків, 1996.
673. *Кравченко М. Соціально-політичні передумови виникнення Чернігівського колегіуму* // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.— Чернігів, 2001.— С. 8—9.
674. *Кравченко М. Політична культура Гетьманщини* // Сіверянський літопис.— 2001.— № 4.— С. 57—61.
675. *Кравчук А. «Маневр був і тоді, коли жив Мазепа.»* // Пам'ятки України.— 1991.— № 6.— С. 14—15.
676. *Крайній К. К. Любецький Антоніївський монастир* // Лаврський альманах.— 2001.— Вип. 5.— С. 69—73.
677. *Крайня О. Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського дівочого монастиря* // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць.— К., 2001.— Вип. 5.— С. 147—165.

678. *Крайня О. О.* Києво-Печерський Вознесенський дівочий монастир // Могилянські читання. Збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 176–182.

679. *Крадюк П.* Чому українські письменники XVII ст. писали польською мовою? (Комунікативні аспекти формування української літературної мови) // Данило Братковський – поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського. – Луцьк, 2002. – С. 44–46.

680. *Крамар Є.* Справа Кочубея й Іскри // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С. 85–107.

681. *Крамар Є.* Справа Кочубея та Іскри // Літературна Україна. – 1990. – 16 серпня.

682. *Крapiва П.* Мотрона, Марія... // Рад. жінка. – 1991. – № 1. – С. 4–5.

683. *Крapiва П.* Последняя невеста гетмана Мазепы // Рабочая газета. – 1990. – 2 ноября.

684. *Крapiва П.* То де ж могила Мазепи? // Демократична Україна. – 1991. – 23 листопада, 28 листопада.

685. *Краснодемська І.* Мазепіана в дослідженнях вчених української діаспори ХХ ст. // Українознавство. – 2002. – № 4. – С. 217–219.

686. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года. – М., 1848.

687. Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описания // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1.

688. Краткое описание о народе остяцком, сочиненное Григорием Новицким в 1715 году. – СПб., 1884.

689. *Кревецький І.* Григор Орлик – великий емігрант України. Нововіднайдена сторінка нашої історії // Нова зоря. – 1930. – № 23. – С. 6–7.

690. *Кревецький І.* Могила Івана Мазепи // Стара Україна. – 1924. – № 6. – С. 86–87.

691. *Крекишин П.* Год из царствования Петра Великого 1709 // Библиотека для чтения. – Б. м., 1849. – Т. 97.

692. *Кресін О.* «Бендерська комісія» 1709 року і питання про політичні та правові основи організації влади у Гетьманщині // Держава і право. Збірник наукових праць. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 23–30.

693. *Кресін О. В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001. – 468 с.

694. *Кресін О.* Ідейна спадщина мазепинства // Час/Time. – 1997. – № 8.

695. *Кресін О. І.* Мазепа та мазепинство у науковій спадщині Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Михайла Грушевського. – К., 1998. – С. 32–34.

696. *Кресін О.* Карл XII // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 50.

697. *Кресін О.* Конституція Пилипа Орлика // Політологічні читання.— 1995.— № 3.— С. 257–261.
698. *Кресін О.* Конституція Пилипа Орлика // Юридична енциклопедія.— Т. 3.— К., 2001.— С. 297–298.
699. *Кресін О.* Мазепа Іван Степанович // Юридична енциклопедія.— К., 2001.— Т. 3.— С. 549–550.
700. *Кресін О.* Мазепинці.— К., 1994.— 112 с.
701. *Кресін О.* Орлик Пилип // Мала енциклопедія етнодержавознавства.— К., 1996.
702. *Кресін О.* Основні проблеми української правової та політичної думки другої половини XVII — початку XVIII ст. // Держава і право. Збірник наукових праць.— К., 2001.— Вип. 12.— С. 65–79.
703. *Кресін О.* Питання про юридичні аспекти відносин війська Запорозького з Річчю Посполитою в період гетьманування Івана Мазепи (1687–1709 рр.) та діяльності української політичної еміграції XVIII ст. // Держава і право. Збірник наукових праць.— К., 2001.— Вип. 9.— С. 77–94.
704. *Кресін О.* Політико-правовий зміст формування нової державної ідеї «мазепинським» рухом // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.— 1999.— № 1.— С. 240–245.
705. *Кресін О.* Правові аспекти відносин Війська Запорозького з Російською державою в період гетьманування І. Мазепи та в діяльності української політичної еміграції першої половини XVIII ст. // Держава і право. Збірник наукових праць.— К., 2001.— Вип. 10.— С. 132–151.
706. *Кресін О.* Розвиток української історіографії мазепинства до 1917 року // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ.— К., 1999.— С. 97–143.
707. *Кресін О.* Український сепаратистський рух першої половини XVIII ст. у народницькій історіографії // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка.— Історія.— К., 1999.— Вип. 48.— С. 67–74.
708. *Кресін О.* Український сепаратистський рух та політична еміграція початку XVIII століття у історіографічних оглядах та бібліографіях // Сторінки історії.— К., 2000.— Вип. 15.— С. 23–26.
709. *Кривошея В. В.* Вінничина козацька // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Збірник наукових праць.— К., 1999.— С. 113–126.
710. *Кривошея В. В., Кривошея І. І.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. ІІ. Волинка.— К., 1999.
711. *Кривошея В. В., Кривошея І. І.* Сосниця козацька.— К., 1999.— 68 с.
712. *Кривошея В. В., Орел В. М.* Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали).— К., 2000.— 140 с.
713. *Кривошея В. В.* Полковник Дмитро Чечель і його рід // Наукові записки з історії України (Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. К. Винниченка). Збірник статей.— Кіровоград, 1997.— Вип. 6.

714. *Кривошея В.* Українська національна еліта (регіональні аспекти формування) // Наукові записки / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ.— К., 1999.— Вип. 9.— С. 283–295.

715. *Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр.— К., 1997.— Ч. 1.— 104 с.

716. *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків.— К., 2002.— 396 с.

717. *Кривошея В.* Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис.— 1997.— № 1–2.— С. 32–46.

718. *Кривошея В.* До питання родоводу Хмельницьких // Сіверянський літопис.— 1999.— № 4.— С. 36–42.

719. *Кривошея В.* Етнічний склад української козацької старшини (1648–1782 рр.) // Сіверянський літопис.— 1997.— № 4.— С. 56–62.

720. *Кривошея В.* Іван Мазепа: біографічні дрібниці // Просвіта.— 1997.— 27 вересня.

721. *Кривошея В.* Іван Мазепа: біографічні дрібниці // Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 93–95.

722. *Кривошея В.* Козацька еліта Гетьманської держави (деякі питання методології) // Україна: ретроспектива і перспектива. Збірник наукових праць.— К., 1999.— С. 3–19.

723. *Кривошея В.* Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 року // Сіверянський літопис.— 1999.— № 2.— С. 127–129.

724. *Кривошея В.* Козацько-старшинські батуринські родини: родовідні дрібнички // Сіверянський літопис.— 1999.— № 3.— С. 102–105.

725. *Кривошея В., Кривошея І.* Палії, Самусі, комонники // Сіверянський літопис.— 1998.— № 4.— С. 11–16.

726. *Кривошея В., Кучер В.* Полковник Дмитро Чечель // Київ.— 1998.— С. 159–160.

727. *Кривошея В. В.* Матеріали до історії та генеалогії Корсунського полку // Корсунський часопис.— 1997.— № 5.— С. 27–29.

728. *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.).— К., 1998.— Ч. II.

729. *Кривошея В.* Синодик Крупицько-Батуринського монастиря як історичне джерело // Сіверянський літопис.— 1997.— № 5.— С. 65–67.

730. *Кривошея В. В.* Уманське козацтво: історичні дрібниці // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць.— К., 1999.— С. 48–62.

731. *Кривошея В.* Чернігівські родоводи (матеріали до історії козацької старшини) // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць.— К., 1999.— С. 42–52.

732. *Кривошея В. В.* Чечелі // Українська біографістика. Збірник наукових праць. К., 1999.— Вип. 2.— С. 149–152.

733. *Кривошея І.* До родоводу М. О. Максимовича: жіночі гілки роду // Сіверянський літопис.— 2000.— № 2.— С. 54–62.

734. *Кривошея І. І.* Еволюція Іркліївської сотенної старшини у XVII–XVIII ст. (Переяславський полк) // Навчально-виховний процес в середній та вишій школі: проблеми, пошуки, перспективи: Зб. наук. праць.– Умань, 1997.– Вип. III.– С. 199–207.

735. *Кривошея І. І.* Етнічний склад старшини Переяславського полку в XVII–XVIII ст. // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць.– К., 1999.– С. 24–34.

736. *Кривошея І. І.* Старшина Барисівської сотні Переяславського полку у XVII–XVIII ст. (персональний склад та генеалогія).– К., 1998.– 19 с.

737. *Крижанівський О. П., Плохій С. М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні.– К., 1994.– Кн. 3.

738. *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна.– Львів, 1996.– Вип. 1.– С. 42–88.

739. *Крикун М.* Самусь // Довідник з історії України.– К., 1999.– Т. 3.– С. 123.

740. *Крип'якевич І.* Всесвітня історія.– К., 1995.– Т. 2.

741. *Крип'якевич І.* Іван Мазепа // Життя і Знання.– 1923.– № 7.– С. 193–195.

742. *Крип'якевич І. П.* Історія України.– Львів, 1990.

743. *Крип'якевич І. П.* Орлик // Історичні листки.– Львів, 1914.– Ч. 7.– 4 с.

744. *Крися Б.* Мотиви й сюжети в поезиї українського бароко // Медієвістика: Збірник наукових праць.– Одеса, 1998.– Вип. I.– С. 79–83.

745. *Крися Б.* Характер самоусвідомлення української поезії у XVII–XVIII століттях // Записки НТШ.– Львів, 1992.– Т. 224.– С. 44–55.

746. *Крисяченко В.* Історія Криму: Кримське ханство.– К., 2000.– 336 с.

747. [Крман Д.] Итинерарий (Путевой дневник Даниела Крмана) // Вопросы истории.– 1976.– № 12.

748. *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709).– К., 1999.– 160 с.

749. К родословной гетьмана Ивана Мазепы // Киевская старина.– 1886.– № 12.– С. 757–759.

750. *Кротов П.* Воспоминания Константена де Турвиля о походе Карла XII в Россию // Вопросы истории.– 1989.– № 3.

751. Крупицкий Батурицкий треть-классный мужский монастырь св. Николая.– Одесса, 1906.– 48 с.

752. *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба.– Авсбург, 1948.

753. *Крупницький Б.* Гетьман і Православна Церква в Українській державі XVII–XVIII ст. // Віра і знання.– Нью-Йорк, 1954.– Ч. 1.– С. 63–67.

754. *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу // Записки чина св. Василія Великого.– Жовква, 1932.– Т. 4.– С. 292–316.

755. *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба.— К., 2001.
756. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля.— К., 1991.— 80 с.
757. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності.— Варшава, 1938.— 258 с.
758. *Крупницький Б.* З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1939.— Т. II.— С. 24–35.
759. *Крупницький Б.* З життя першої української еміграції // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі.— 1941.— Т. III.
760. *Крупницький Б.* З Мазепинської проблематики // Збірник на пошану Зенона Кузеля.— Париж, Нью-Йорк, Мюнхен, Торонто, Сідней: НТШ, 1962.— С. 358–363.
761. *Крупницький Б.* Карло XII в старій і новій шведській літературі // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1938.— Т. I.— С. 64–82.
762. *Крупницький Б.* Карл XII і Петро I під Полтавою і над Прутом // Вісник.— 1931.— Кн. 7–8.— С. 625–654.
763. *Крупницький Б.* Карл XII і східно-європейські коаліції XVIII ст. // Стежі.— 1946–1947.— Ч. 7–10.
764. *Крупницький Б.* Мазепа в світлі психологічної методи.— Авсбург, 1949.— 12 с.
765. *Крупницький Б.* Мазепа в світлі шведської історіографії // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1938.— Т. I.— С. 83–94.
766. *Крупницький Б.* Мазепа і шведи в 1708 р. (На основі споминів і листування сучасників) // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1939.— Т. II.— С. 3–12.
767. *Крупницький Б.* Мазепа та советська історіографія // Український збірник Інституту для вивчення СРСР.— Мюнхен, 1955.
768. *Крупницький Б.* Мазепіана // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1939.— Т. II.— С. 88–92.
769. *Крупницький Б.* Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. // За державність.— 1934.— Т. IV.— С. 172–189.
770. *Крупницький Б.* Пляни Мазепа у зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1938.— Т. I.— С. 95–106.
771. *Крупницький Б.* Про дату смерті Мазепа // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1939.— Т. II.— С. 90–92.
772. *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1925–1950).— Мюнхен, 1957.
773. *Крупницький Б.* Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр. // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1939.— Т. II.— С. 13–23.
774. *Крупницький Б.* Miscellanea Mazeriana // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1939.— Т. II.— С. 90–92.
775. *Крионович Л.* Молитвослов, содержай в себе древную и ношную службу по преданию св. отец...— Чернигов, 1692.— 532 с.
776. *Крионович Л.* Полуустав имеющ в себе древную и ношную службу по преданию св. церкве... Чернигов, 1703.— 507 с.

777. *Крылова Т.* Внешняя политика России после Полтавы 1709–1710 гг. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. – М., 1959. – С. 156–178.

778. *Крылова Т.* Полтавская победа и русская дипломатия // Петр Великий: Сборник статей. – Л. – М., 1947.

779. *Ксензенко С.* К истории рода Зарудных. Из семейного архива Скибинских // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1917. – Вып. 15.

780. *Кулаковський В.* Участь міського населення Лівобережної України в боротьбі з шведськими інтервентами в 1708–1709 рр. // Український історичний журнал. – 1969. – № 6. – С. 138–142.

781. *Кулиняк Д. І.* Братковський Данило Богданович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 87.

782. *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т. I.

783. *Купранець О.* Виклятий гетьман Мазепа. – Торонто, 1958. – 28 с.

784. *Купчая запись Марии Мазепиной Насикевичу на двор, 1701 г.* // *Константинович Н.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубский. – Чернигов, 1875. – Вып. III.

785. *Кутчинський О.* Рец. на: Т. Мацьків. Гетьман І. Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. – Мюнхен, 1988 // Записки НТШ. – 1994. – Т. 228. – С. 515–524.

786. *Курганович С. В.* Дионисий Жабокрицкий, епископ Луцкий и Острожский. Историко-биографический очерк. – К., 1914.

787. *Куриленко В.* Переправа шведів та козаків біля Мезина і Свердловки // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 21–23.

788. *Куриленко М.* Прилудьке благочиння: історія, традиція, відродження. – Чернігів, 2001. – 428 с.

789. *Куценко Т. Г.* Образ Любецької Богородиці у творчості Івана Щирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 197–201.

790. *Кучер В.* До родоводу козацько-старшинського роду Черняків // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 62–63.

791. *Кучерук О.* Головний архітектор Москви // Пам'ятки України. – 1990–1991. – № 4–1. – С. 46–47.

792. *Кучерук О.* Козацькі гетьмани // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 7–10.

793. *Лагодзьки Я. П.* Архівна справа про надання коштів гетьманом І. Мазепою Києво-Печерській лаврі на будівництво великої лаврської дзвіниці // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). – К., 2000. – С. 95 – 97.

794. *Лагус Ф.* Карл XII в Южной России // Записки ООИДР. – 1853. – Т. 3. – С. 306–337.

795. *Лазаревський А.* Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский // Киевская старина. – 1894. – Март. – С. 530–536.

796. Лазаревский А. Гетманское представительство при русском дворе // Киевская старина.— 1883.— Т. VI.— Сентябрь — октябрь.— С. 317.

797. Лазаревский А. Документальные сведения о Савве Туптале и его роде // Киевская старина.— 1882.— Т. III.— Август.— С. 383.

798. Лазаревский А. Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа» // Киевская старина.— 1899.— № 3.— С. 457—485; № 4.— С. 131—167; № 6.— С. 395—411.

799. Лазаревский А. Заметки о портретах Мазепы (к рисунку) // Киевская старина.— Т. 64.— С. 433—462.

800. Лазаревский А. Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665—1703) // Киевская старина.— 1883.— Т. VI.— Июнь.— С. 506—538.

801. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.— К., 1892.— Кн. 6.— С. 106—123.

802. Лазаревский А. К истории Мазепинского замысла: документ // Киевская старина.— 1899.— № 2.— С. 80—82.

803. Лазаревский А. К истории Мазепинской измены // Киевская старина.— 1889.— № 12.— С. 645.

804. Лазаревский А. Конопотская старина // Памятная книжка Черниговской губернии.— Чернигов, 1862.— С. 301—352.

805. Лазаревский А. Ломиковские // Киевская старина.— 1886.— № 1.— С. 10—16.

806. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии // Киевская старина.— 1882.— № 1, 8; 1884.— № 5; 1885.— № 5; 1886.— № 1, 7; 1888.— № 11.

807. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии.— К., 1882.

808. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674—1758) // Исторический вестник.— 1880.— № 2.— С. 710.

809. Лазаревский А. М. Кочубеи (В. А. Кочубей), Мазепа и М. Кочубей // Русский архив.— 1876.— Т. III.— С. 438—455.

810. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.— К., 1888.— Т. I. (Полк Стародубский); К., 1893.— Т. II. (полк Нежинский); К., 1901.— Т. III. (Полк Прилуцкий).

811. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии.— К., 1899.— Т. V.

812. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Герцики // Русский архив.— 1875.— Т. 1.— С. 448—450.

813. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Горленки // Русский архив.— 1875.— № 7.— Кн. 2.— С. 248—258.

814. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв.— СПб., 1875.

815. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в. // Русский архив.— 1875.— № 4.— Кн. 1.

816. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий // Русский архив.— 1876.— № 12.

817. *Лазаревский А.* Письмо Мазепы о заселении Правобережного Приднепровья. 1699 г. // Киевская старина.— 1898.— Т. LXI.— Май.— С. 52.

818. *Лазаревский А.* [Рецензия на книгу: «Сборник сведений о роде «Максимович»] // Киевская старина.— 1898.— № 2.— С. 64–66.

819. *Лазаревский А.* Сабля Мазепы // Киевская старина.— 1889.— № 1.— С. 213.

820. *Лазаревский А.* Танский, полковник Киевский // Киевская старина.— 1894.— Т. XIV.— Апрель.

821. *Лазаревский А.* Трощинские // Киевская старина.— 1890.— № 10.— С. 371.

822. *Лазаревский А.* Украинские исторические мелочи.— К., 1901.

823. *Ластовський В. В.* Православні монастирі Наддніпрянщини в епоху гетьмана І. Мазепи // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 98–100.

824. *Лебедев А.* Любопытный документ о Мазепе.— Харьков, 1881.— 3 с.

825. *Лебедев В.* Полтавский бой.— М., 1939.— 48 с.

826. *Лебединська Т.* Родовід та родинні зв'язки Апостолів // Українська культура.— 2000.— № 2.— С. 32–33.

827. *Левицкий О.* Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист конца XVII и начала XVIII ст. // Киевская старина.— 1896.— Март.— С. 378–398.

828. *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина.— 1901.— Май.

829. *Левицкий О.* Письмо Петра I о Полтавской победе // Киевская старина.— 1891.— № 1.— С. 162–164.

830. *Левченко М.* Где именно жили запорожцы во время подчинения своего Крымскому хану (1709–1734) // Киевская старина.— 1882.— № 6.— С. 548.

831. *Леп'явко С. А.* Садиба полковника Павла Полуботка у Чернігові // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, 1992.— С. 145–147.

832. *Лермонтова Е.* Письма малороссийских гетманов Ивана Самойловича и Ивана Мазепы // Русский архив.— 1913.— № 9.— С. 372–406.

833. Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украины малороссийской — обіох сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов.— К., 1888.

834. Летопись монастыря Густынского, изданная О. М. Бодянским.— Москва, 1848.

835. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Сост. Самоил Величко. 1720.— К., 1855.— Т. III.

836. *Либрович С.* Петр Великий и женщины. Исторический очерк.— Ярославль, 1991.— 62 с.

837. Лимар Е. Соціально-гуманістичний аспект філософії Л. Барановича // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. – Чернівці: Сіверянська думка, 1996. – С. 37–38.

838. Липа Ю. Гетьман Іван Мазепа. – Одеса, 1917.

839. Литеровский А. Где похоронены шведские воины после битвы 27 июня 1709 года // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1907. – Вып. 3. – С. 276–278.

840. Литинський В. Данило Братковський і його доба // Данило Братковський – суспільний діяч і письменник XVII століття. – К., 1909.

841. Лисиця Іван // Довідник з історії України. – К., 1995. – С. 162.

842. Лисенко В. Перший фільм про І. Мазепу // Слово і час. – 1993. – № 12. – С. 86.

843. Лист гетьмана Мазепи компанейским полковникам Новицкому и Пашковскому о прибытии к нему с своими полками (13 августа 1687) // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб, 1853. – Т. V.

844. Лист к гетману Мазепе Дмирия Максимовича о границе с Турцией, и цидулка о крымцах, буджаках и запорожцах от 34 октября 1705 года // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1. – С. 51–52.

845. Лист к государю от гетмана Мазепы от 18 октября 1705 года // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1. – С. 48–50.

846. Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упорядник та автор передмови В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – 480 с.

847. Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію. – К., 1995.

848. Листи Патріка Гордона [до Мазепи] / Публікація, переклад з німецької В. Дятлова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 91–93.

849. Листи Петра I і царських урядовців до гетьмана Мазепи // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М., 1848. – Т. III. – Кн. 5; Временник Общества истории и древностей российских. – М., 1848. – Кн. 2.

850. Литвак Б. Г. «Гетьман-злодей» // Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1992. – С. 3–16.

851. Литвин М. Могутній дух Мазепи // Рідна школа. – 1994. – № 8. – С. 10–14.

852. Литвин М. Таємниця могили Івана Мазепи // Наш час. – 1993. – 23 квітня.

853. Литвиненко Т. Історіософські аспекти пенталогії «Мазепа» // Слово і час. – 1997. – № 11–12. – С. 31–32.

854. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1896. – № 5. – С. 178–183. – Часть неофициальная; № 6. – С. 212–

216.— Часть неофициальная; № 7.— С. 238—245.— Часть неофициальная; № 8.— С. 273—281.— Часть неофициальная.

855. *Лиховицкий А.* Антоний Стаховский, архиепископ черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1897.— № 2; № 17; № 22.

856. Литература про гетьмана І. С. Мазепу у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.— К., 1999.— 16 с.

857. Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки.— К., 1992.

858. Літопис краткий о початку великороссийских и прочих князей и монархов, что у котором году иміл правителем великороссийского княжнія и кто в Малой России был гетманом, у котором году, и что в тіх годах діялося // Гистория... Г. Граб'янки. Літопис краткий...— Житомир, 2001.

859. Літопис Мгарського монастиря (1682—1775) // Пам'ять століть.— 1997.— № 1.

860. Літопис Самовидця.— К., 1971.

861. *Лобурець В.* Роздуми про Полтавську битву // Північна війна та її наслідки для України.— Полтава, 1992.— С. 3—4.

862. *Логвин Г.* Бароко в архітектурі Києва XVII—XVIII ст. // Хроніка.— 1997.— № 17—18.— С. 45—61.

863. *Логвин Г.* Сильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко // Архітектурна спадщина України.— К., 1997.— Вип. 4.— С. 51—59.

864. *Логвин Г.* Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль.— М., 1980.

865. *Ломиковский И.* Его завещание, сообщющее биографические сведения о его семействе // Молодик на 1844 год.— Харків, 1844.

866. *Лотоцький О.* Справа правосильності анатемування гетьмана Івана Мазепи // Мазепа: Збірник.— Варшава, 1939.— Т. II.— С. 69—87.

867. Лохвицкий исторический сборник.— К., 1906.

868. *Лукомский Г. К.* Киев. Церковная архитектура XI—XIX века. Византийское зодчество. Украинское барокко. Репринтное воспр. изд. 1923 г.— К., 1999.

869. *Луців В.* Гетьман Іван Мазепа. Життя і діяльність великого гетьмана // Календар «Свободи» на 1959 рік.— New-Jersey, 1959.— С. 50—56.

870. *Луців В.* Гетьман Іван Мазепа // Старожитності.— 1990.— № 1, 2.

871. *Луців В.* Гетьман Івана Мазепа.— Торонто, 1954.— 127 с.

872. *Луців В.* Життя і смерть гетьмана Мазепи на чужині // Іван Мазепа.— К., 1992.— С. 92—96.

873. *Луців В.* Мазепа і його співробітники // Визвольний шлях.— 1963.— Кн. 6.

874. *Лущицкий Н.* Гетьман Мазепа и Остерские общие земли // Киевская старина.— 1892.— № 1.— С. 110—118.

875. *Лущицкий И.* Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 году // Киевская старина.— 1884.— Июнь.

876. Луценко Р. Н. Археологічні дослідження Батурина // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Міжнародна студентська наукова археологічна конференція. Тези доповідей 26–28 квітня 2002 р.— Чернігів, 2002.— С. 64–68.

877. Лякін В. Ф. До історії козацьких полків Чернігівщини // Скарбниця української культури. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.— Чернігів, 1996.— С. 115–117.

878. Лякіна Р. М. Мокрієвич Іван Онікійович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.— К., 2001. XVII–XVIII ст.— С. 376.

879. Лякіна Р. М., Шевчук В. О. Мокрієвич Самійло Карпович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.— К., 2001.— С. 377–378.

880. Ляскоронский В. Поход Карла XII в 1708–1709 гг. в пределы России.— К., 1910.

881. Лях Р. Д., Ковалевська О. О. І. С. Мазепа та історичне краєзнавство // Сьома Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: Традиції і сучасність».— К., 1995.— Ч. 1.— С. 16–18.

882. Мазепа.— М., 1912.— 96 с.

883. Мазепа в італійській енциклопедії Бомп'яні // Всесвіт.— 1997.— № 3–4.— С. 174–176.

884. Мазепа: Збірник / Упоряд. Ю. Іванченко.— К., 1993.— 240 с.

885. Мазепа Іван Степанович // Большая советская энциклопедия.— М., 1938.— Т. 37.— С. 695.

886. Мазепа Іван Степанович // Большая советская энциклопедия.— М., 1974.— Т. 15.— С. 212.

887. Мазепа Іван Степанович // Советская энциклопедия.— М., 1965.— Т. 8.— С. 907.

888. Мазепа Іван // Видатні діячі України минулих століть. Меморіальний альманах.— К., 2001.— С. 336–337.

889. Мазепа І. Вірші.— К., 1916.— 16 с.

890. Мазепа Іван // Енциклопедія українознавства.— К., 1996.— Т. 4.— С. 1430–1432.

891. Мазепа Іван Степанович // Українська радянська енциклопедія.— К., 1962.— Т. 8.— С. 389–390.

892. Мазепа І. Всі покою ширю прагнуть... [вірші] // Літературна Україна.— 1990.— 29 листопада.— С. 6.

893. Мазепа І. Дума // Пам'ятки України.— 1991.— № 1.— С. 5.

894. Мазепа І. Листи гетьмана Івана Мазепа до Мотрі Кочубеївни.— Полтава, 1908.— 8 с.

895. Мазепа І. Маніфест до українського війська і народу 1708 р. // Історичні постаті України.— Одеса, 1993.— С. 307–309.

896. Мазепа І. Маніфест до українського війська і народу. 1708 // Слово і час.— 1994.— № 4–5.— С. 77–79.

897. Мазепа І. Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями... // Пам'ятки України.— 1991.— № 6.— С. 6–7.

898. Мазепа І. Переписка з Мотрею Кочубеївною в Батурині // З передмовою, примітками і поясненнями В. Різниченка.— К., 1916.— 16 с.

899. Мазепа — людина й історичний діяч / Упоряд. Й. М. Чікало.— К., 1991.— 48 с.
900. Мазепа на Запоріжжі // *Кащенко А. Ф.* Оповідання про славне Військо Запорозьке низове.— К., 1992.— С. 165—166.
901. Мазепа: (Портрет и статья) // *Киевская старина.*— 1887.— № 1.— С. 188—191.
902. Мазепы гетмана два письма к гадацкому полковнику, писанные во время зимовки в Дубно в декабре 1705 г. // *Киевская старина.*— 1901.— № 4.— С. 10—11.
903. Мазепы, о портретах (статья) // *Киевская старина.*— 1883.— № 7.— С. 594—596.
904. *Макаров А.* Великий український оборонець миру, справедливості та єдності архієпископ Лазар Баранович // *Хроніка-2000.*— 1999.— № 31—32.— С. 129—138.
905. *Макаров А.* Світло українського бароко.— К., 1994.— 288 с.
906. *Максимович И.* Сборник сведений о роде Максимович.— Рига, 1897.
907. Максимович і його рід // *Неопалима купина.*— 1995.— № 1—2.
908. *Максимович М.* Лист гетмана Івана Скоропадського к митрополиту Київському Іосафу Кроковському о снятии церковной клятвы с Дмитрия Горленка и прочих // *Киевские епархиальные ведомости.*— 1865.— № 16.— Отд. II.— 15 августа.— С. 614—618.
909. *Максимович М. О.* Київ'є явился градомъ великимъ... Вибрані українознавчі твори.— К., 1994.
910. *Максимович М.* Сотник Іван Максимович і його рід // *Неопалима купина.*— 1995.— № 1—2.— С. 157—168.
911. *Макхатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683—1699 гг.— Дис. д. и. н.— Л.: АГУ, 1958.— 639 с.
912. *Малама В. В.* Род Малама.— Екатеринбург, 1912.
913. *Маланюк Є.* Illustrissimus Mazerа (ясновельможний пан Мазепа): Тло і постать.— Нью-Йорк, 1960.
914. *Маланюк Є.* Illustrissimus dominus Mazerа // *Маланюк Є.* Книга спостережень.— К., 1995.— С. 201—218.
915. *Маланюк Є.* Тло і постать // *Всесвіт.*— 1992.— № 1—2.— С. 4—5, 83—89.
916. *Малиновский А.* Полтавское сражение 1709 // *Советская историческая энциклопедия.*— М., 1968.— Т. 11.— С. 288—290.
917. Малороссийские дела 1708. № 64 // *Записки НТШ.*— 1909.— Т. 92.
918. *Маниковский Ф.* Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря.— К., 1984.
919. *Манусевич О.* Нариси з історії Польщі.— К., 1954.
920. *Марголіна І.* Загадковий старець // *Людина і світ.*— 1995.— № 7.— 38—40.
921. *Марина М.* Гетманша Скоропадская // *Исторический вестник.*— 1911.— VIII.

922. *Маркевич А.* Великий подвиг.— К., 1959.
923. *Маркевич А.* К пребыванию Карла XII в Бендерах // Киевская старина.— 1889.— № 12.— С. 642.
924. *Маркевич А.* Письмо гр. Вейсбаха к кошевому Белицкому... // Записки Одесского Общества Истории и Древностей Российских.— 1900.— Т. 22.— С. 132—135.
925. *Маркевич А.* Разгром Карла XII.— К., 1946.— 115 с.
926. *Маркевич Н. А.* История Малороссии.— М., 1842—1843.— Т. 1—5.
927. *Маркевич Н.* Мазепа // Маяк.— 1841.— Ч. 33—34.
928. *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян.— К., 1991.
929. *Маркевич О.* Полтавська битва 27 червня 1709 р. // 250 років Полтавської битви.— К., 1959.— С. 3—20.
930. *Маркевич О.* Полтавська битва 1709 р. // Українська радянська енциклопедія.— К., 1963.— Т. 11.— С. 348.
931. *Маркина В.* Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII — 60-е годы XVIII ст.— К., 1971.
932. *Маркина В., Крижановская В.* Крестьяне Правобережной Украины в борьбе за землю и волю (вторая половина XVII—XVIII в.) // Вопросы истории.— 1992.— № 1.
933. *Маркова О.* Рецензия на книгу Т. Макива «Гетман Украины князь Мазепа в английских изданиях 1687—1709 гг.» // История СССР.— 1968.— № 4.— С. 202.
934. *Марочкин В.* Бунтівний гетьман // Іван Мазепа.— К., 1992.— С. 86—91.
935. *Марочкин В.* Гірка чаша Івана Мазепи // Україна.— 1989.— № 25.— С. 14—16.
936. Марсове поле. Героїчна поезія на Україні: друга половина XVII — початок XIX століття / Упорядник В. Шевчук.— К., 1989.— Кн. 2.
937. *Марченко М.* Измена Мазепы // Русская старина.— 1901.— № 4.
938. *Марченко М.* Мазепа, его бумаги и письма. Меншиковский архив Императорской Академии наук.— СПб., 1909.— 19 с.
939. *Марченко О.* Література про гетьмана І. С. Мазепу в фондах Державної історичної бібліотеки України.— К., 1999.— 10 с.
940. *Маслійчук В.* Козацька старшина слобідських полків XVII—XVIII ст.: «Родинний клан» та досягнення соціального статусу // Київська старовина.— 2003.— № 1.— С. 42—57.
941. *Маслов С.* Етюди з історії українських стародруків // Українська книга XVI—XVII—XVIII ст.— К., 1926.— Т. 1.
942. *Маслов С. І.* Етюди з історії стародруків // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН.— 1927.— № 51.— С. 698—719.
943. *Масси Р.* Петр Великий. — Смоленск, 1996.— Т. 1.— 462 с.; Т. 2.— 458 с.; Т. 3.— 476 с.
944. Материалы для отечественной истории.— К., 1855.— Т. 2.
945. Материалы по истории Малороссии.— Чернигов, 1912.— Вып. I. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687—1713) / Под ред. В. А. Модзалевского.

946. Матеріали 1666–1677 гг. для жизнеописания св. Феодосия, архиепископа Черниговского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1908.— № 10.— С. 332–342.— Часть неофициальная.

947. Матях В. До історії гетьманування І. Мазепи (документальні публікації часопису «Киевская старина») // Гетьман Іван Мазепа та його доба: Тези доповідей наукової конференції.— К., 1995.— С. 19–22.

948. Махінчук М. На вівтар істини [Рецензія на книгу С. Павленка «Міф про Мазепу» (Чернівці, 1998)] // Урядовий кур'єр.— 1998.— № 123.— 30 червня.— С. 3.

949. Маценко В. Прилукщина. Историческое и статистическое описание территории Прилукского уезда. — Ромны, 1888.

950. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709: Битва під Полтавою // Криниця.— 1992.— № 7(15).— С. 29–31.

951. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1689–1709.— Мюнхен, 1988.— 286 с.

952. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в працях М. Грушевського // Український історик.— 1984.— Т. XXI.— Ч. 1–4.— С. 111–122.

953. Мацьків Т. Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Український історик.— 1986.— Т. XXXIII.— Ч. 3–4.— С. 5–14.

954. Мацьків Т. Гравюра І. Мазепи з 1706 р. // Український історик.— 1966.— Т. III.— Ч. 1–2.— С. 69–72.

955. Мацьків Т. Декілька завваг до статті «Мазепа: історія життя і зради» // Альманах Українського народного союзу. — Джерсі-Сіті, Нью-Йорк, 1987.— С. 89–100.

956. Мацьків Т. Іван Мазепа — Князь Священної Римської імперії // Український історик.— 1966.— Ч. 3–4.— С. 33–40.

957. Мацьків Т. Князь Іван Мазепа — гетьман України, 1639–1709 // Український історик.— 1979.— Т. 16.— Ч. 1–4.— С. 56–68.

958. Мацьків Т. Легенда і правда про Мазепу // Між сусідами. Альманах фундації св. Володимира — Хрестителя Київської Русі.— Краків, 1997.— Кн. 7.— С. 90–95.

959. Мацьків Т. Листування Івана Мазепи з Адамом Сінявським // Український історик.— 1981.— Ч. 1–4.— С. 192–199.

960. Мацьків Т. Мазепа — творець українсько-шведського союзу // Мазепа. Збірник.— К., 1993.

961. Мацьків Т. Мазепіана в «Українському історичному» // Український історик.— 1994.— № 1–4.— С. 50–56.

962. Мацьків Т. Орлик Григорій // Енциклопедія українознавства. Словникова частина.— Львів, 1996.— Т. 5.— С. 1874–1875.

963. Мацьків Т. Перед пам'ятником Мазепи // Українське православне слово.— 1968.— Т. XIX.— Ч. II.

964. Мацьків Т. Справа княжого титулу гетьман Івана Мазепи // Київська старовина.— 1993.— № 6.— С. 100–102.

965. Мацьків Т. Студія про мазепинців // Український історик.— 1983.— Ч. 2–4.— С. 169–175.

966. *Мауцьків Т.* 1687–1709: Неупереджені свідчення західноєвропейських сучасників // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 34–35.
967. *Мауцьків Т.* У 260-ліття українсько-шведського договору, 1708–1709 // Фенікс. – 1970. – Т. XIII. – Ч. 15–16. – С. 82–89.
968. *Мауцьків Т.* Україна у звітах англійського посла з Москви, 1705–1710 // Український історик. – 1972. – Т. IX. – Ч. 1–2. – С. 43–56; Ч. 3–4. – С. 72–84.
969. *Мауцьків Т.* Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 р.? // Науковий збірник на пошану проф. О. Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – Т. III. – С. 329–340.
970. *Мауцьків Т.* Чому гетьман Мазепа став князем Св. Римської Імперії? // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К., Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів. – 2000. – С. 190–195.
971. *Мауцьків Т.* Чому гетьман Мазепа став князем Св. Римської імперії? // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, Львів, 1996. – Т. 18. – С. 41–47.
972. *Мауцьків Т.* Як була вирішена битва під Полтавою? // Український історик. – 1989. – Ч. 4. – С. 17–28.
973. *Мащенко С.* Роль Чернігівської єпархії у заснуванні та діяльності колегіуму в Чернігові // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 11–13.
974. *Мащенко С.* Талановитий письменник і мислитель (290 років тому помер Д. Туптало) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 89–95.
975. *М. Де Пуле.* Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы. – 1872.
976. *Мельник А. Г.* Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К., 1995.
977. *Мельник А.* Гетьман Іван Скоропадський: видатні історичні постаті // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 55–62.
978. *Мельник А.* Гетьманство Івана Мазепи // Історія України. – 1997. – № 9. – С. 3–5; № 11. – С. 1–3.
979. *Мельник А.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – 232 с.
980. *Мельник А.* Діяльність Петра I і його похідної канцелярії в Гетьманщині (осінь 1708 – зима 1709 рр.) // Гетьман Іван Мазепа та його доба (до 285-річчя від дня смерті). Тези доповідей наукової конференції. – К., 1995. – С. 11–12.
981. *Мельник А. Г.* Маєтності та скарби Полуботків // Український історичний журнал. – 2000. – № 5.
982. *Мельник А.* Дії гетьмана Пилипа Орлика і запорожців у 1710–1714 рр. та російська політика щодо України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., Черкаси, 1993.

983. Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – К., 1999.

984. Мельник Л. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). – К., 1995. – 104 с.

985. Мельник Л. Остання битва за Гетьманщину // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 65–70.

986. Мельник Л. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 24–34.

987. Местечко Батурич // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1872. – № 23.

988. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994.

989. Милорадович Г. А. Любеч и его святыня. – СПб., 1905.

990. Милорадович Г. А. Малороссийское дворянство. – Чернигов, 1890.

991. Милорадович Г. О роде дворян Полуботок. – К., 1870.

992. (Милорадович Г.) Родословная дворян и графов Дунин-Борковских. – Чернигов, 1890.

993. Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2.

994. Милостивое словес Царей Иоанна и Петра Алексеевичей Пресвященному Феодосию Углицкому, Архиепископу Черниговскому, в ответ на челобитную его о церковных делах Черниговской епархии / Сообщ. П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 5. – С. 164–165. – Часть неофициальная.

995. Миркович Г. О времени пресуществования св. Даров. Спор, бывший в Москве, во второй половине XVII. – Вильна, 1886.

996. Мирон. Иосиф Шумлянський, последний православный епископ Львовский и его «Метрика» // Киевская старина. – 1891. – № 6. – С. 340.

997. Мир русской истории. Энциклопедический справочник. – М., 1997.

998. Митрополит Иоанн Максимович: Перенесение его праха в 1826 г. / Сообщ. А. А. Титов // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1886. – № 9. – С. 259–263.

999. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців. – К., 1999.

1000. Михайлова Н. Іван Мазепа – визначний політичний діяч // Українське слово. – 1998. – 1 жовтня. – С. 13.

1001. Мицик Ю. Гетьманські документи як джерело (з документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи) // Козацька скарбниця. Гетьманські читання, присвячені десятиріччю Музею гетьманства. – К., 2003. – С. 3–17.

1002. Мицик Ю. А. Лизогуб Андрій Юхимович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 319–320.

1003. *Мицик* Ю. А. Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика // Бористен.— 1993.— № 4.— С. 5–6.
1004. *Мицик* Ю. А. Мазепа про заселення Південної України // Кур'єр Кривбасу.— 1994.— № 14.— С. 24.
1005. *Мицик* Ю. А. Могила, Хмельницький, Мазепа... // Кур'єр Кривбасу.— 1996.— № 49–50.— С. 27–32.
1006. *Мицик* Ю. А. Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України.— 1991.— № 92.— С. 56–58.
1007. *Мицик* Ю. Забіла Іван Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.— К., 2001.— С. 213.
1008. *Мицик* Ю. З документації гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 1997.— № 3–4; 1998.— № 1.— С. 91–103.
1009. *Мицик* Ю. З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 2001.— № 6.
1010. *Мицик* Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) [Універсал І. Мазепи від 1694 р. призренському митрополиту Никодиму; лист митрополита Никодима до сосницького сотника від 1703 р.] // Сіверянський літопис.— 1999.— № 3.— С. 3–34.
1011. *Мицик* Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис.— 1997.— № 1–2.— С. 100–116.
1012. *Мицик* Ю. З матеріалів до «Українського дипломатарію XVI–XVIII ст.» [лист гетьмана І. Мазепи до руського воєводи М. Мотчинського] // Наукові записки (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).— 1998.— Т. 3.— С. 147.
1013. *Мыцык* Ю. А. Украинские летописи XVII века.— Днепропетровск, 1978.
1014. *Мицик* Ю. Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України.— 1991.— № 67.— С. 56–58.
1015. *Мицик* Ю. Світле й високе ім'я // Час.— 1997.— 9–15 жовтня.
1016. *Мицик* Ю. Шість гетьманських універсалів XVII–XVIII ст. [універсали І. Мазепи від 7 квітня 1691 р. та 20 січня 1698 р.] // Сіверянський літопис.— 2000.— № 1.— С. 86–92.
1017. *Мицик* Ю. Універсали гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві // Сіверянський літопис.— 2002.— № 2.— С. 18–31.
1018. Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Каталог. (Упорядник І. Ситий).— Львів — Чернігів, 1995.— 22 с.
1019. *Млиновецький* Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій». 3-є видання.— Торонто, 1976.— 476 с.
1020. *Млиновецький* Р. Історія українського народу.— Мюнхен, 1953.
1021. Мнение Мазепы об уничтожении в Малороссии аренды // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 5–8.

1022. *Модзалевский В.* Акты, относящиеся до истории землевладения // Труды Черниговской архивной комиссии.— Чернигов, 1913.— Вып. 10.

1023. *Модзалевський В.* Будування церков в Лубенському Мгарському монастирі в рр. 1682–1701 // Наше минуле.— К., 1918.— Ч. 3.— С. 49–80.

1024. *Модзалевский В.* Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина.— 1904.— Март.

1025. *Модзалевский В. А.* К истории компанейских полков // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии.— Чернигов, 1915.— Вып. 11.

1026. *Модзалевский В. А.* Материалы и заметки.— Чернигов, 1915.— Вып. 2.

1027. *Модзалевский В. А.* Роман Ракушка, один из деятелей «Руины».— Чернигов, 1913.

1028. *Модзалевський В.* Короткий нарис життя св. Іоанна Максимовича / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка // Сіверянський літопис.— 1998.— № 5.

1029. *Модзалевский В.* Малороссийский родословник.— К., 1908.— Т. 1; 1910.— Т. 2; 1912.— Т. 3; Т. 1914.— Т. 4.

1030. *Модзалевский В.* Материалы для истории Полтавского полка.— Полтава, 1905.

1031. *Модзалевський В.* Нові відомості про родину Многогрішних // Україна. Науковий трьохмісячник українознавства.— 1917.— Кн. 3–4.

1032. *Модзалевский В.* Полуботок Леонтий Артемьевич // Русский биографический словарь.— Спб., 1905.— Т. 14.

1033. *Модзалевский В.* Полуботок Павел Леонтьевич // Русский биографический словарь.— Спб., 1905.— Т. 14.

1034. *Модзалевский В.* Судьба малороссийских пушкарей // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии.— Чернигов, 1915.— Вып. 11.

1035. *Модзалевский В., Савицкий П.* Очерки искусства Старой Украины.— Чернигов // Чернігівська старовина.— Збірник наукових праць.— Чернігів, 1992.

1036. *Модзалевський В.* Універсал гетьмана Мазепи про козаків. 1701 р. // Наше минуле.— 1918.— № 1.

1037. *Мокляк В.* Гетьман Іван Мазепа в дожовтневій українській історіографії // Гетьман Мазепа та його доба: Тези доповідей наукової конференції.— К., 1995.— С. 16–19.

1038. *Мокляк В.* Полтавський полк в 1709 році.— Полтава, 1999.

1039. *Мокреєвич Самоил.* Виноград домовитом благим насажденный... — Чернигов, 1697.

1040. *Мокренко А.* Мазепа повертається (Відкриття пам'ятника І. Мазепі в с. Мазепинці на Білоцерківщині) // Культура і життя.— 1994.— № 43.— С. 1.

1041. *Мокрєвич Карпо* // Довідник з історії України.— К., 1995.— Т. 2.

1042. Молитва за Великого гетьмана Мазепу // Українці Америки.— 1997.— Березень.— С. 212.

1043. *Молчанов Н. Н.* Дипломатия Петра Первого.— М., 1986.— 448 с.

1044. *Молчановский Н.* Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы // Киевская старина.— 1903.— № 1.— С. 91–101.

1045. *Молчановский Н.* Письмо кошевого атамана Конст. Гордиенка к Карлу XII 16 апреля 1709 г. // Киевская старина.— 1899.— Т. LXIV.— Январь.

1046. *Молчановский Н.* Письмо к редактору из Стокгольма (о бумагах шведского Государственного Архива по истории Малороссии) // Киевская старина.— 1899.— Кн. IV.

1047. *Молчановский Н.* Три письма кошевых отаманов к шведским королям 1709–1721 // Киевская старина.— 1899.— № 1.— С. 1–5.

1048. *Москаленко О.* Прилуцький козацький полк? Формування, участь у національній революції // Сіверянський літопис.— 1999.— № 4.— С. 3–8.

1049. *Мороз М.* Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч // Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість. 36. Матеріали міжнародної студентської науково-практичної конференції.— К., 1999.— С. 257–258.

1050. *Морозов О.* Ніжинський протопоп Максим Филімонович.— Ніжин, 2000.

1051. *Морозов О.* Ніжинські полковники. Іван Обидовський // Просвіта (Ніжин).— 1994.— № 4–5.

1052. *Морозов О.* Святитель народився в Ніжині.— Ніжин, 2001.

1053. *М. Р. (Бжеський Р.)* Рік Мазепи чи рік Пушкіна? — Детройт, 1976.— 9 с.

1054. *Муляр А. М.* Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. // Український історичний журнал.— 2000.— № 2.— С. 94–100.

1055. *Муляр А. М.* Основні тенденції соціальної боротьби у Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24–25 жовтня 1995 р.).— К., 1996.— С. 234–236.

1056. *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк.— К., 1893.

1057. *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в.— Прага, 1924.— Т. 1.— Вып. 1.

1058. Надгробок // Черниговские губернские ведомости.— 1890.— № 45.

1059. Наказ кн. Волконскому, назначенному в гор. Чернигов воеводой. — Об управлении казенными, земскими и военными делами.— 8 февраля 1696 г. // Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. III.— № 1540.

1060. *Наливайко С.* Про витоки славного прізвища Мазепа // Слово Просвіти.— 1998.— Березень.— № 3.— С. 12–13.

1061. *Наливайко С.* Славне прізвище Мазепа і його індійський двійник // *Наливайко С.* Таємниці розкриває санскрит.— К., 2001.— С. 166—176.

1062. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка.— К., 1992.

1063. *Напханюк Н., Радчук Л.* Данило Братковський в публіцистичній спадщині В'ячеслава Липинського // Данило Братковський — поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-красознавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського.— Луцьк, 2002.— С. 56—59.

1064. *Настенко А.* Герб Івана Мазепи — літературний символ його долі // *Історія України.*— 2001.— № 25—26.— С. 8.

1065. *Науменко В.* Стефан Яворський в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // *Киевская старина.*— 1885.— № 9.— С. 172—175.

1066. *Небелюк М.* Мазепа в оцінці Вольтера // *Український історик.*— 1987.— Ч. 1—4.— С. 72—82.

1067. *Неврлий М.* Козацький геній Мазепи // *Літературна Україна.*— 1997.— 17 квітня.

1068. *Неврлий М.* Невідомий портрет і грамота Мазепи // *Самостійна Україна.*— 1998.— № 3.— С. 16—19.

1069. *Неврлий М.* Словацький гуманіст про Івана Мазепу // *Українське слово.*— 1999.— 11 лютого.— С. 10.

1070. *Неврлий М.* Словацький гуманіст про Україну // *Наша культура.*— 1971.— № 4.

1071. *Неврлий М.* «Itinerarium» Даниїла Крмана і Україна в ньому // *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708—1709).— К., 1999.— С. 9—22.

1072. *Негаєв В.* Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софьи // *Три века. Россия от смуты до нашего времени.*— М., 1991.— Т. 3.

1073. *Нектарий.* Свято-Троїцький Густинський монастирь. Историко-статистический очерк.— Лубны, 1892.

1074. Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясно-вельможного... // *Пам'ятки України.*— 1991.— № 6.— С. 20—21.

1075. *Низовський А.* Ненайденные сокровища гетмана Мазепы // *Вокруг света.*— 2001.— № 1.— С. 4—6.

1076. *Нікітенко Н. М.* Софія Київська за доби Івана Мазепи // *Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).*— К., 2000.— С. 113—117.

1077. *Ніс С.* О полковнике корсунском Андрее Кандибе // *Черниговские губернские ведомости.*— 1859.— № 30.

1078. *Новосівський І.* Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // *Збірник на пошану д-ра Олександра Оглоблина.*— Нью-Йорк, 1977.— С. 341—364.

1079. *Норов Н.* Участие донских казаков в Азовских походах Петра Великого (1695—1696). — Б. м., б. р.

1080. *Нос С.* Неизвестные памятники известных лиц // *Киевская старина.*— 1882.— № 2.— С. 552—554.

1081. Нос С. О полковнике Корсунском Андрее Кандыбе // Черниговские губернские ведомости.— 1859.— № 30.
1082. Об отмене аренды в Малороссии (28 июля 1695 г.) // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 10—14.
1083. Огієнко І. Гетьман Іван Мазепа про унію: історична довідка // Віра й культура.— Вінніпег, 1960.— № 2.— С. 11—13.
1084. Огієнко І. Заповіт України про православну віру гетьмана Івана Мазепи: історична довідка // Віра й культура.— 1960.— № 8.— С. 14—16.
1085. Огієнко І. І. Історія українського друкарства.— К., 1994.
1086. Огієнко І. І. Українська церква.— К., 1993.
1087. О. Г-й. Про могилу гетьмана Мазепи // Наш світ (Нью-Йорк).— 1987.— № 4.— С. 9—10.
1088. Оглоблин О. Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету ім. І. Франка.— Львів, 1940.— Т. 1.— С. 59—72.
1089. Оглоблин О. Боротьба російського і українського народів проти шведського вторгнення в 1708—1709 роках // Полтавська битва. Труды наукової сесії Інституту історії України, присвяченої 230-літтю Полтавської битви (1709—1939).— К., 1940.— С. 21—40.
1090. Оглоблин О. Вивід прав України // Вісник.— 1954.— Ч. 5.— С. 11—14.
1091. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк, 1960.— 410 с.
1092. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та Москва // Український історик.— 1989.— Ч. 4.— С. 7—16; 1990.— Ч. 1—4.— С. 45—54; 1991.— Ч. 1—2.— С. 82—94.
1093. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960.— 410 с.
1094. Оглоблин О. Два портрети діячів Мазепинської доби // Український історик.— 1972.— Ч. 3—4.— С. 7—23.
1095. Оглоблин О. Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності.— К., 1927.
1096. Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. XIX.
1097. Оглоблин О. «Дума» гетьмана Іван Мазепи // Український православний календар на 1959 рік.— Bound Brook.— С. 94—96.
1098. Оглоблин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика).— Київ, 1929.
1099. Оглоблин О. З історії державницької думки доби Мазепи // Вісник.— Нью-Йорк, 1955.— Ч. 6/80.
1100. Оглоблин О. Зрив з Москвою гетьмана Івана Мазепи // Альманах-календар «Гомону України».— Торонто, 1958.— С. 125—132.

1101. *Оглоблин О. К* вопросу об измене Мазепы // Историк-марксист.— 1941.— № 5.— С. 47—60.

1102. *Оглоблин О. Мазепа Іван* // Енциклопедія українознавства. Словникова частина.— Львів, 1994.— Т. 4.— С. 1430—1432.

1103. *Оглоблин О. Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика)* // Записки історико-філологічного відділу ВУАН.— К, 1929.— Кн. 23.— С. 189—219.

1104. *Оглоблин О. Маніфест гетьмана Пилипа Орлика* // Вісник.— 1956.— № 12.— С. 8—11.

1105. *Оглоблин О. Орлик і Петрик* // Записки історико-філологічного відділу ВУАН.— 1929.— Кн. 25.— С. 301—307.

1106. *Оглоблин О. Рец. на: А. Винар. Андрій Войнаровський.*— Мюнхен, 1962 // Записки чину св. Василя Великого.— 1971.— Т. 7 (13).— Вип. 1—4.— С. 470—477.

1107. *Оглоблин О. 1709 рік* // Вісник.— 1959.— № 2.— С. 7—10; № 3.— С. 6—9.

1108. *Оглоблин О. Трагедія Батурина* // Вісник.— Нью-Йорк, 1953.— Ч. 4—5.— С. 19—21.

1109. *Оглоблин О. Україна в кінці XVII і в першій чверті XVIII ст.* // Комуністична освіта.— К., 1939.— № 2.

1110. *Оглоблин О. Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.*— К., 1941.— 282 с.

1111. *Оглоблин О. Україна в часи Петра І.*— К., 1939.— 58 с.

1112. *Оглоблин О. Українсько-шведський союз 1708 року* // Бюлетень Української вільної академії наук.— 1947.— Ч. 11—12.— С. 24—26.

1113. *Оглоблин О. Чорноморська проблема в українській політиці часів гетьман Івана Мазепи* // Чорноморський збірник.— 1947.— Ч. XI.— С. 27—30.

1114. *Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і духовне життя України* // Пам'ятки України.— 1991.— № 8.— С. 16—19.

1115. *Огнева О., Златогорський О. Івана Мазепа в традиції українських стародруків* // Данило Братковський — поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського.— Луцьк, 2002.— С. 59—63.

1116. *Один из мазепинцев (Прилуцкий полковник Дмитрий Горленко)* // Киевская старина.— 1889.— № 10.— С. 190—194.

1117. *Окара А. Культурний вплив чи культурний конфлікт? (Українська та великоруська культури в XVII ст.)* // Слово і час.— 1999.— № 1.— С. 54—60.

1118. *Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст.* // Праці комісії для виучування історії західноукраїнського і українського права.— К., 1926.— Вип. II.

1119. *Окиншевич Л. Діаріуш Івана Биховця року 1704 про відрядження до Криму* // Хроніка 2000.— № 34.

1120. *Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині.*— К., 1925.

1121. *Окиншиевич А.* Центральні установи України – Гетьманщини XVII–XVIII ст.– К., 1929–1930.– Ч. I–II.
1122. *Окиншиевич Л.* Значне військове товариство в Україні – Гетьманщині XVII–XVIII ст.– Мюнхен, 1948.
1123. *Олексійв Г.* Анатемування Мазепи російською церквою // Календар-альманах видавництва «Тризуб».– Вінніпег, 1975.– С. 152–157.
1124. *Олійників Л.* Операції Карла XII на терені України (1708–1709 рр.)– Каліш, Київ, 1924.– 46 с.
1125. *Олійник Л.* Героїчна оборона Полтави (квітень – червень 1709 р.) // 250 років Полтавської битви.– К., 1959.– С. 21–37.
1126. *Олікова М.* Волинський гуманіст Данило Братковський // Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю. Тези доповідей і повідомлень V Волинської історико-краєзнавчої конференції.– Луцьк, 1991.– С. 48.
1127. *Оляндер Л.* Данило Братковський у контексті літературного процесу // Данило Братковський – поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського.– Луцьк, 2002.– С. 64–72.
1128. *Оляничин Д.* Гетьман Іван Мазепа в освітленні творів Г. Нордберга і Г. Адлерфельта // Християнський голос.– Липень 1958 – червень 1960.– Ч. 27–65.
1129. *Оляничин Д.* Гетьман Іван Мазепа в світлі видання Й. Венделя Барділі в 1730 р. // Наша культура.– Варшава, 19378.– Ч. 10.– С. 398–404.
1130. *Оляничин Д.* Портрет Мазепи: який з досі відомих мальованих портретів є до нього подібний // Шлях перемоги.– 1961.– Ч. 1–2, 4.
1131. О наказании Данилы Забелина за донос на гетмана Мазепу // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.– 1859.– Кн. 1.– С. 24–28.
1132. Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер.– К., 1826.
1133. Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии.– К., 1825.
1134. Описание Максаковского Спасского монастыря.– Чернигов, 1873.
1135. Опись движимаго имущества, принадлежавшаго малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека.– П., 1884.– Т. VIII.
1136. *Орешкова С.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в.– М., 1971.
1137. *Осадчий Т. И.* Козацький батько Палай: очерк из истории старой козацкой Украины.– Херсон, 1892.– 48 с.
1138. *Осипов К.* Полтавська битва.– М.–Л., 1952.
1139. *Осипов К.* Разгром шведских интервентов войсками Петра I.– М., 1951.

1140. От Кочубея к государю доношение // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 124—126.

1141. Отписка к запорожскому атаману Гордеенку от донского атамана Булавина, коею, уведомляя о убиении князя Юрия Долгорукого, просит вспоможения от запорожцев // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 169—167.

1142. Отрывок старинной рукописи о Кочубее и Искре // Черниговские губернские ведомости.— 1856.— № 35.

1143. *Охота І. Гетьман Мазепа як предтеча сучасної української політики // Політика і культура.— 2000.— № 42 (14—20 листопада).— С. 31—33.*

1144. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника.— К., 1992.

1145. *Павлищев Н. И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину.— СПб., 1887.— Т. 3.*

1146. *Павленко Б. «Мазепин дзвін» // Україна.— 1930.— Кн. 42.— С. 196—197.*

1147. *Павленко М. Нові спостереження над чернігівським «Мазепиним будинком» // Україна.— 1930.— Вересень (43).— С. 48—54.*

1148. *Павленко Н., Артамонов В. 27 июня 1709.— М., 1989.*

1149. *Павленко Н. И. Петр Великий.— М., 1990.— 591 с.*

1150. *Павленко Н. И. Петр Первый и его время.— М., 1989.— 173 с.*

1151. *Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова.— М., 1985.— 332 с.*

1152. *Павленко Н. Петр Великий.— М., 1998.— 734 с.*

1153. *Павленко Н. Полудержавный властелин: историческая хроника о жизни сподвижника Петра Первого А. Д. Меншикова.— М., 1991.*

1154. *Павленко С. Арешт Палія // Голос України.— 1997.— 15 листопада.— С. 8.*

1155. *Павленко С. Батурин // Літопис Червоної Калини.— 1995.— № 7—12.— С. 14—20.*

1156. *Павленко С. Варфоломійівська ніч у Батурині // Голос України.— 1991.— № 234.— 4 грудня.— С. 13.*

1157. *Павленко С. Випускники КМА в оточенні гетьмана Мазепи // Матеріали конференції. Наукові записки (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).— К., 2000.— Т. 18.— С. 42—44.*

1158. *Павленко С. Від любові через вінець — до монастиря [Про М. Кочубея та І. Мазепу] // Голос України.— 1998.— № 91.— 16 травня.— С. 11.*

1159. *Павленко С. Генеральний суддя Михайло Вуяхевич // Сіверянський літопис.— 2001.— № 2.— С. 139—140.*

1160. *Павленко С. Гетьман Кирило Розумовський — «изменник-мазепинець? // Голос України.— 1997.— 8 травня.*

1161. Павленко С. «Дума» І. Мазепа та архімандрит Никон // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. Матеріали наукової конференції. – Чернігів, 2002. – С. 107–109.

1162. Павленко С. Духовні побратими Івана Мазепа // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 34–56.

1163. Павленко С. Є еліта – є держава? (Рецензія на книгу В. Кривошеї «Національна еліта Гетьманщини») // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6.

1164. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. – Чернігів, 1994. – 152 с.

1165. Павленко С. За кожне побачення – 10 тисяч червінців? Як одна газета двічі оббрехала гетьмана Мазепу (Стаття-репліка на: Косницьук Э., Цельмер Ф. За каждое свидание с Мотрей Кочубей гетман Мазепа давал ей по 10 тысяч червонных золотых. Ключ к тайне Ивана Мазепы подобрал киевский историк Сергей Демин // Факты и комментарии. – 2001. – 6 февраля. – С. 9; Косницьук Э. Гетман Иван Мазепа умер в Киеве под чужим именем? Эту сенсационную весть принес в редакцию... его вероятный потомок // Факты и комментарии. – 2000. – 7 апреля. – С. 8.) // Літературна Україна. – 2001. – 21 червня. – С. 8.

1166. Павленко С. 3 міфів про Івана Мазепу // Україна крізь віки: навчальний посібник з історії України для середніх шкіл / Збірник статей. – К., 2000. – С. 149–176.

1167. Павленко С. Золотий вік Батурина (1625–1707 рр.) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 54–68.

1168. Павленко С. Іван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 3. – С. 26–28.

1169. Павленко С. І. В. Ломиковський – генеральний обозний у команді Мазепа // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3.

1170. Павленко С. Імпічмент Мазепа 1707 року, або чому Василь Кочубей написав донос // Голос України. – 2001. – 23 червня; 2001. – 26 червня.

1171. Павленко С. І. Скоропадський як соратник І. Мазепа // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 91–95.

1172. Павленко С. Київський полковник Костянтин Мокієвський // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 136–138.

1173. Павленко С., Краснодемський В. Чим Мазепа завинив перед «АИФ» (Репліка на статтю «По делам их узнаете их» // Аргументы и факты в Украине. – 1999. – № 47. – Ноябрь. – С. 21) // Голос України. – 1999. – № 235. – 17 грудня. – С. 10.

1174. Павленко С. Легенда про В. Борковського і відповідність її реаліям, описаним в епітафії на надгробку генерального обозного // Некрополі Чернігівщини. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 26–27.

1175. Павленко С. Мазепа – не гетьман-державник? // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 218–233.

1176. Павленко С. Міф про Мазепу // Голос України. – 1993. – № 216. – 13 листопада. – С. 6.

1177. Павленко С. Міф про Мазепу // Літературний Чернігів.— 1993.— № 1.
1178. Павленко С. Міф про Мазепу.— Чернігів, 1998.— 248 с.
1179. Павленко С. Міф про хабар І. Мазепи // Сіверянський літопис.— 1997.— № 6.— С. 103–124.
1180. Павленко С. Мрія гетьмана [історичний нарис, присвячений 360-річчю І. Мазепи] // Голос України.— 1999.— № 106.— 12 червня.— С. 12.
1181. Павленко С. Ніжинський полковник Іван Обидовський // Сіверянський літопис.— 2001.— № 1.— С. 102–105.
1182. Павленко С. «Нікого на світі не любив так» // Голос України.— 1994.— 21 травня.
1183. Павленко С. Організація імпічменту Мазепи 1707 року // Сіверянський літопис.— 2002.— № 6.— С. 22–31.
1184. Павленко С. Перша спроба Івана Мазепи порвати з Москвою // Сіверянський літопис.— 1998.— № 1.— С. 3–31.
1185. Павленко С. Петро I та «народна війна» у 1708 році // Україна — Росія: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції.— Чернігів, 1994.— С. 49–50.
1186. Павленко С. Спалений архів Мазепи... видано // Сіверянський літопис.— 2002.— № 4.— С. 121–122.
1187. Павленко С. Сподвижник Мазепи — прилуцький полковник Дмитро Горленко // Літературний Чернігів.— 2002.— № 2.— С. 129–135.
1188. Павленко С. Твоя правда, Іване Мазепо! // Голос України.— 1996.— 6 липня.— С. 8.
1189. Павленко С. Чернігівський полковник, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський // Сіверянський літопис.— 2002.— № 5.— С. 112–120.
1190. Павловский И. Малороссийский гетман И. С. Мазепа: Портрет из замка князей Сангушко в Подгорске // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1912.— Вып. 8.— С. 145.
1191. Павловский И. Полтавская битва 27 июня 1709 года и ее памятники.— Полтава, 1909.
1192. Падалка І. Золото на Росі? [До історії пошуків скарбу українського гетьмана Івана Мазепи] // Ранок.— 1968.— № 8.— С. 18.
1193. Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII — XVIII столітті.— Львів, 1994.— 196 с.
1194. Падох Я. Суди і судовий процес старої України. Нарис історії.— Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1990.— 128 с.
1195. Палієнко В. Заціліла гармата // Пам'ятки України.— 1991.— № 6.— С. 58.
1196. Палієнко В. І. З історії козацької артилерії (XVII—XVIIIст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали Четвертих Всеукраїнських читань).— Київ — Черкаси, 1994.— С. 174–178.

1197. *Палієнко В. І.* Козацька артилерія за часів гетьмана Івана Мазепи // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань.— К., Черкаси, 1995.— С. 154–156.

1198. *Палієнко В.* Невідоме з історії української артилерії [згадується діяльність І. Мазепи] // Сурма.— 1995.— № 1.— С. 97–104.

1199. Пам'яті гетьмана Івана Мазепи // Українське слово.— Львів, 1916.

1200. *Панащенко В.* Військові товариші // Київська старовина.— 1998.— № 3.— С. 166–174.

1201. *Панащенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.).— К., 1995.

1202. *Панащенко В.* Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.).— К., 1997.— 74 с.

1203. *Панащенко В.* Шлях армій Карла XII на Україну (1709 р.) // Український історичний журнал.— 1991.— № 2.— С. 107–111.

1204. *Панченко В.* Герби та печатки міст Лівобережжя часів гетьманування Мазепи // Гетьман Мазепа та його доба: Тези доповідей наукової конференції.— К., 1995.— С. 37–39.

1205. *Пархоменко І. В.* Твори іконопису з храмів, побудованих І. Мазепою та зв'язаних з його ім'ям, що дійшли до нашого часу // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 118–119.

1206. *Пархомчук Ю.* На годовщину казни жертв Мазепы никто не приехал // Киевские ведомости.— 1998.— 18 июля.

1207. *Пачовський В.* Іван Мазепа: життя і діяльність (із приводу 250-ліття вибору гетьманом).— Львів, 1937.

1208. Пашквиль или извет [на Мазепу] // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 3–4.

1209. *Пашук А.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. (1648–1782).— Львів, 1967.

1210. *Пеленська Х.* Польська легенда про Мазепу // Віднова.— 1985.— Ч. 3.— С. 79–86.

1211. *Перекопитоле І. (Грінченко Б.)* [Рецензія на книгу: Уманець Ф. М. Гетьман Мазепа. Историческая монография] // Зоря.— 1897.— Ч. 20.

1212. Переписка и другие бумаги Шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1847.— Кн. I.— С. 1–68.

1213. Переписка фельдмаршалов Ф. А. Головина и Б. П. Шереметева в 1705–1706 гг.— М., 1851.

1214. *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков.— Ленинград, 1928.

1215. *Перетц В.* Список с перенятого письма вора Мазепы // Киевская старина.— 1905.— № 5.— С. 234.
1216. *Перетц В.* Четыре документа к истории украинского козачества 1708 г. // Киевская старина.— 1905.— № 6.
1217. *Перехрест О. Г.* Освітня і культурна діяльність Генеральної військової канцелярії у другій половині XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали Четвертих Всеукраїнських читань).— Київ — Черкаси, 1994.— С. 168–169.
1218. *Перцов В. И.* Геройская защита Нежина казачками в 1709 году. Историческое предание // Русский инвалид.— 1903.— 14 мая.— № 104.
1219. *Петр Великий.* Сборник статей.— М.—Л., 1947.— 432 с.
1220. *Петренко М. З.* Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Путівник.— К., 1979.
1221. *Петрів В.* Московсько-українська війна (1708–1711 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Наук. збірник / Упорядник В. Сергійчук.— К., 1999.— С. 122–146.
1222. *Петров Н.* К исторической топографии Печерского и Клова // Киевская старина.— Т. LIII.— Апрель.
1223. *Петров Н. Н.* Киев, его святыни и памятники.— СПб., 1896.
1224. *Петров М.* Киевская Академия во 2-й половине XVII в. // Труды Киевской Духовной Академии.— 1895.— Декабрь.
1225. *Петровський М.* До української просопографії XVII в. Юрій Дунин-Борковський // Науковий збірник за рік 1927.— К., 1927.— Т. XXVI.
1226. *Петровський М.* З життя Петра Дорошенка на Московщині // Записки НТШ.— Львів, 1930.— Т. 100.— Ч. 2.
1227. *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст.— Харків, 1930.— Т. 1.
1228. *П. Е.* Указ Петра I-го о ссылке Забелы и Загоровского // Киевская старина.— 1887.— № 8.
1229. *Пехник Г.* Українське низове бароко XVII–XVIII ст. SUB SPECIE LUDI // Медієвістика: Збірник наукових статей.— Одеса, 2000.— Вип. 2.— С. 70–75.
1230. *Пилипенко О. Є.* Універсали гетьманів України як історичне джерело для вивчення історії ніжинського грецького братства (середина XVII — перша половина XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали Четвертих Всеукраїнських читань).— Київ — Черкаси, 1994.— С. 173–174.
1231. Письма графа Г. Головкина к гетьману И. Скоропадскому // Чтения в императорском обществе истории и древности российских при Московском университете.— 1847.— Кн. I.— С. 1–8.
1232. Письма и бумаги Петра Великого.— Т. 1–11.— СПб., Л.—М., 1887–1964.
1233. Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века.— СПб., 1904.
1234. Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала, тайного советника... графа Бориса Петровича Шереметева.— М., 1778.— Ч. II.

1235. Письма к полковнику Запорожского войска Илию Новицкому.— Б. м. і Б. р. [НБУ ім. Вернадського, № В0128993].— С. 1—32.
1236. Письма к полковнику запорожского войска Ильи Новицкому // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1863.— Кн. 1.
1237. Письма от великого государя к гетману Мазепе // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 158—159.
1238. Письма Петра I к гетману Скоропадскому // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при московском университете.— 1848.— Кн. 8.
1239. *Письмо* В. А. Кочубея к сыну Василию Васильевичу 21 июня 1707 // Уманец Ф. Гетман Мазепа.— СПб., 1897.
1240. Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану (октябрь 1691) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.
1241. Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану (1692 г.) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.
1242. Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану... от 9 марта 1695 г. // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.
1243. Письмо Иакима, патриарха Московского В. Ясинскому (1689) // Архив ЮЗР.— Ч. I.— Т. V.
1244. Письмо Кочубея к Мазепе // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 130—131.
1245. Письмо И. Мазепы В. Борковскому // Черниговские губернские ведомости.— 1888.— № 27.
1246. Письмо Мазепы к Головкину от Десны [1708, 6 жовтня] // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 163—167.
1247. Письмо Мазепы к Кочубею // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 131—132.
1248. Письмо И. Обидовского к И. Забеле // Киевская старина.— 1883.— Т. VI.— Июнь.
1249. Письмо короля Яна III полковнику Искрицкому 20 июля 1690 г. // Черниговские губернские ведомости.— 1850.— № 45.
1250. Письмо К. Ренне А. Меншикову от 25 марта 1709 г. // Труды императорского русского военно-исторического общества.— СПб., 1909.— Т. III (Документы Северной войны. Полтавский период).
1251. Письмо Головкина к ахтырскому полковнику Осипову о приезде его с Искрой в Смоленск // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 89—90.
1252. Письмо графа Головкина и цидула к гетману Мазепе // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 168.

1253. Письмо Мазепы к Кочубею // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1859. — Кн. 1.

1254. Письмо Мазепы о заселении правобережного приднепровья в к. XVII в. // Киевская старина. — 1898. — Май.

1255. Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 10. — С. 1–29.

1256. Письмо Патриарха Московского Адриана к гетману Мазепе о посвящении св. Феодосия в сан Архиепископа // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1900. — № 4. — С. 139–140. — Часть неофициальная.

1257. Письмо Яна III к В. Искрицкому // Черниговские губернские ведомости. — 1850. — № 45.

1258. Північна війна та її наслідки для України. Збірник історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви». — Полтава, 1992.

1259. Пінчук С. Іван Мазепа // Українське слово. — 1994. — № 47. — С. 13.

1260. Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров та його твір «Мазепинці» // Український історичний журнал. — 1990. — № 8. — С. 131–133.

1261. Пінчук Ю., Ковалевська О. Огляд історичної літератури XVIII–XIX ст. в аспекті висвітлення постаті гетьмана І. С. Мазепи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наукових праць та спогадів. — К., 1999. — Число 3. — С. 116–130.

1262. Платонов Н. Полный курс лекций по русской истории. — СПб., 1998.

1263. Платонов С. Орден Иуды 1709 годы // Летопись занятий Постоянной историко-археологической комиссии за 1926 г. — Л., 1927. — Вып. 1. — С. 193–198.

1264. Платонов С. Ф. Полный курс лекций по русской истории. — СПб., 1998. — 838 с.

1265. Плачинда Г. «Самы себе воювали» // Українське слово. — 1994. — № 22. — С. 14.

1266. Плохинский М. Гетьман Мазепа в роли великорусского помещика // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1892. — Т. 4.

1267. Пляшко А. Подорож до міста XVIII століття. — К., 1980.

1268. Подъяпольская Е. П. Восстание Булавина, 1707–1709. — М., 1962.

1269. Показання канцеляриста Дубяги на допиті. X–XI. 1708 // Записки НТШ. — 1909. — Т. 92.

1270. Полонська-Василенко Н. Гетьман Іван Мазепа та його доба // Український самостійник. — 1959. — Ч. 26.

1271. Полонська-Василенко Н. Гетьманство Данила Апостола // Наука і суспільство. — 1995. — № 3/4. — С. 34–39; № 5–6. — С. 27–31.

1272. Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — Т. 2.

1273. Полонська-Василенко Н. Палій та Мазепа // Мазепа та його доба: Збірник 1. — Автсбург, 1949.

1274. Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: Сборник статей.— М., 1959.— 460 с.

1275. Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы.— М., 1959.

1276. Полтавська битва: Сборник.— СПб., 1909.— 282 с.

1277. *Понятовский С.* Записки сподвижника Карла XII // Журнал Русского военно-исторического общества.— 1910.— Кн. 4.

1278. *Попов М. С.* Святитель Димитрий Ростовский и его труды (1709—1909 гг.).— СПб., 1910.— 356 с.

1279. *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів.— К., 1926.

1280. *Попов П. М.* Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в. // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН.— 1927.— № 51.— С. 668—697.

1281. *Порфирьев Е. И.* Петр I — основоположник военного искусства регулярной армии и флота.— М., 1952.

1282. Послание местоблюстителя патриаршого престола рязанского митрополита Стефана Яворского к преосвященным Алексею сарскому и подонскому и Варлааму тверскому и кашинскому, 1718 г. // Решилдовское дело. Феофан Прокопович и Феофилат Лопатинский.— СПб., 1861.

1283. Посольська похідна канцелярія. Показання канцеляриста Дубяги на допиті. X—XI 1708 // Записки НТШ.— 1909.— Т. 92.

1284. *Потульницький В.* Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в XVII—XVIII ст. // Київська старовина.— 2001.— № 1.— С. 3—13; № 3.— С. 3—8.

1285. *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние.— К., 1865.

1286. Поход боярина и большого полку воеводы Алексея Семеновича Шеина к Азову, взятие его и Лютика города.— П., 1773.

1287. *Почепцов В. І.* Домонтівська сотня // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали Четвертих Всеукраїнських читань).— Київ — Черкаси, 1994.— С. 122—123.

1288. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743.— К., 1997.

1289. Пребывание Карла XII в Ромнах // Киевская старина.— 1904.— № 3.

1290. *Предтеченский А.* Полтавский бой в освещении современников-иностранцев // Ученые записки Государственного педагогического института им. Покровского.— 1940.— Т. 5.

1291. Приказ Черниговского полковника Якова Лизогуба о возвращении в подданство свободных крестьян с Шибириновка представителю казацкой старшины Артему Жлобе (7 августа 1691 г.) // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов.— К., 1990.— С. 48—49.

1292. *Пришляк В.* Данило Братковський в історичній оцінці Івана Крип'якевича // Данило Братковський — поет і громадянин: Науко-

вий збірник. Матеріали науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського.— Луцьк, 2002.— С. 72–78.

1293. *Пришляк В.* Погляди Данила Братковського // *Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю. Тези доповідей і повідомлень V Волинської історико-краєзнавчої конференції.*— Луцьк, 1991.— С. 49–50.

1294. *Пришляк В.* Торгівля у Гетьманщині в період Івана Мазепи // *Іван Мазепа та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції.*— Ужгород, 2001.— С. 40–46.

1295. *Прицак О.* «Анатема» // *Календар «Слово».*— Торонто, 1985.— С. 75–78.

1296. *Прицак О.* Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // *Мазепа.— Збірник.*— Варшава, 1939.— Т. II.— С. 102–117.

1297. *Прицак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // *Український археологічний щорічник.*— 1992.— Вип. I.— Т. 4.

1298. *Прицак О.* Рід Скоропадських (історико-генеалогічна студія) // *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945.*— К., 1993.

1299. *Прокопович Ф.* История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии.— СПб., 1773.

1300. Протокул до записованя справ поточных на рок 1690.— Чернигов, 1852.

1301. Прохання Юрія Забіли до царя // *Записки НТШ.*— 1909.— Т. 92.

1302. *Пуле М.* Малороссийские эмигранты при Петре Великом // *Вестник Европы.*— 1872.— № 3.

1303. *Путро О.* З історії зв'язків запорозького козацтва з українською політичною еміграцією (середина XVIII ст.) // *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції.*— Київ — Запоріжжя, 1997.— С. 112–118.

1304. *Путро О.* З історії першої української політичної еміграції (за архівними джерелами 18 ст.) // *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет».*— 1998.— Вип. 1.— С. 183–192.

1305. *Путро О.* З історії першої української політичної еміграції (за архівними джерелами 18 ст.) // *Сіверянський літопис.*— 1998.— № 5.— С. 3–9.

1306. *Путро О.* Мазепа Іван Степанович // *Українська радянська енциклопедія.*— Вид. 2-ге.— К., 1981.— Т. 6.— С. 303.

1307. *Путро О.* Політична спадщина Богдана Хмельницького у діяльності українських емігрантів Мировичів // *Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної конференції.*— К., 1996.— С. 221–227.

1308. *Путятин П. А.* Бытовые черты Азовских походов 1695–1696 // *Русская старина.*— 1892.— № 5.

1309. *Пуцко В.* Гетьмана Івана Мазепи і розвиток українського мистецтва // *Київська старовина.*— 1995.— № 1.— С. 98–104.

1310. *Пчілка О.* Марія-Магдалена, мати гетьмана Мазепи // Літературна Україна.— 1992.— 24 грудня.— С. 6.

1311. *Пчілка О.* Марія-Магдалена, мати гетьмана Мазепи // Старожитності.— 1992.— № 12.— С. 10.

1312. Пять документов рода Савичей // Киевская старина.— 1887.— Т. XIX.— Сентябрь.

1313. *Радовський В.* Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін.— 1992.— № 7–8.— С. 123–126.

1314. Развалины дворцов Мазепы в Батурине // Пчела.— 1876.— № 16.— С. 4.

1315. Разговор гетмана Мазепы с дьяком Борисом Михайловым о разных тайных делах (28 марта 1701) // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 30–35.

1316. *Ракишанов В.* Поетична творчість гетьмана Івана Мазепи // Холодний яр.— 1996.— № 4.— С. 61–67.

1317. *Ракишанов В.* Творчість гетьмана Івана Мазепи, його постать у світовій літературі та публіцистиці.— Черкаси, 1995.— 91 с.

1318. *Рашитин А.* Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России.— М., 1852.

1319. *Ревенчук В.* Полтавська битва і доля козацької старшини // Північна війна та її наслідки для України.— Полтава, 1992.— С. 13–14.

1320. Реєстр Війська Запорозького 1649 року.— К., 1995.

1321. *Резакевич К.* Про могилу Івана Мазепи // Київська старовина.— 1995.— № 3.— С. 49–52.

1322. Резолюции на статьи, присланные малороссийским гетманом И. Мазепею Петру Великому в половине 1703 г. // Киевская старина.— 1894.— Т. XLIV.— Март.

1323. Резолюции на статьи, присланные малороссийским гетманом И. С. Мазепею // Письма и бумаги Петра Великого.— СПб., 1889.— Т. 2.

1324. *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.— М., 1847.— Ч. III.

1325. *Римарович-Ціборовська І.* Історико-книгознавчий аналіз примірників книжки Д. Братковського «Світ, розглянутий по частинах» з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Данило Братковський — поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського.— Луцьк, 2002.— С. 78–81.

1326. *Ринсевич В.* Купчі листи правобережних полкових міст Гетьманщини третьої чверті XVII ст. З колекції О. Лазаревського // Київська старовина.— 2000.— № 6.— С. 159–165.

1327. *Рисак О.* Данило Братковський поет і громадянин // Минувле і сучасне Волині (до 45-річчя визволення Волині від німецько-фашистських загарбників). Тези доповідей і повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції.— Луцьк, 1989.— С. 209–210.

1328. Ричка В. Гетьман Іван Мазепа та його Євангеліє арабською мовою // Наша віра.— 1997.— № 2.— С. 12.

1329. Ричка В. Життя після смерті // Влада і політика.— 2001.— 1–7 червня.

1330. Ричка В. Іван Мазепа у міждоріжжях вічності // Історія України.— 1996.— № 12.— С. 1–3.

1331. Ричка В. Місце поховання І. Мазепи: пошуки та наукові гіпотези // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Четвертих Всеукраїнських читань.— К., Черкаси, 1994.— С. 48–50.

1332. Ричка В. То де ж знаходиться могила Івана Мазепи // День.— 1999.— 10 грудня.— С. 8.

1333. Ричка В. У пошуках поховання гетьмана [Мазепи] // Київська старовина.— 1995.— № 3.— С. 54–55.

1334. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Шербака.— К., 1994.— 768 с.

1335. Різниченко В. Батуринський шлях: Уривок з дорожніх споминів «В резиденції гетьмана Мазепи».— К., 1916.— 12 с.

1336. Різниченко В. На могилі гетьмана Мазепи.— К., 1917.

1337. Різниченко В. На могилу гетьмана Мазепи: До питання про перенесення його праху з чужини на Україну. — Звенигородка, 1917.— 16 с.

1338. Різниченко В. Пилип Орлик, гетьман-емігрант. Його життя й діяльність. — К., 1918. — 48 с.

1339. Різниченко В. Пилип Орлик — Гетьман України. Борщук І. Великий мазепинець Григор Орлик.— К., 1996.

1340. Різниченко В. Про гетьмана Пилипа Орлика та його діяльність.— К., 1919.— 31 с.

1341. Різниченко В. Смерть Мазепи // Шлях.— 1918.— Вересень.— С. 63–69.

1342. Рклицкий С. Мазепина церковь в с. Дегтяревке // Киевская старина.— 1900.— № 6.— С. 134–139.

1343. Рогожини О. Г. та Н. В. Що розповіла знахідка. Лист царя Петра I до гетьмана Івана Мазепи про справу полковника Міклашевського // Старожитності.— 1993.— № 5–6.

1344. Род Василия Борковского, обозного енералного // Синодик Любецкого Антониевского монастыря.— Чернигов, 1902.

1345. Родословная дворян и графов Дунин-Борковских // Черниговские губернские ведомости.— 1890.— № 43.

1346. Родословная дворян Миклашевских // Черниговские губернские ведомости.— 1890.— № 55.— С. 4.

1347. Родословная дворян Чуйкевичей // Черниговские губернские ведомости.— 1889.— № 60.

1348. Родственник Святителя Феодосия в Чернигове / Сообщ. П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1904.— № 12.— С. 418–420.— Часть неофициальная.

1349. *Розсоха Л. О., Чухліб Т. В.* Зарудний Іван Петрович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.— К., 2001.— С. 220.
1350. *Розсоха Л.* Розвиток автономістських і незалежницьких тенденцій у козацько-старшинському та шляхетському середовищі Миргородщини другої половини XVII — початку XIX ст. // Сторінки історії Миргородщини. Збірник наукових праць.— Вип. I.— Полтава, 2000.
1351. *Розсоха Л.* Розвиток автономістських і незалежницьких тенденцій у козацько-старшинському та шляхетському середовищі Миргородщини (друга половина XVII — початок XIX століття) // Розбудова держави.— 2000.— № 1.— С. 177–186.
1352. Розыскное дело Федора Шаковитого и его сообщников.— СПб., 1884.— Т. 1.
1353. *Романовский В.* Феодално-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII — начале XVIII века // Полтава.— М., 1959.— С. 286–307.
1354. Романовское староство и судьба его жителей // Киевская старина.— 1885.— № 8.
1355. *Романовський В.* Рец. на: Різниченко В. Пилип Орлик // Книгар.— 1919.— № 22.— Стб. 1457–1460.
1356. Роспись присланным от гетмана пожиткам и деньгам полковника Палея // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 52–54.
1357. Россия в период реформ Петра I: Сборник статей.— М., 1973.
1358. *Россовский Н.* Мштение Чернокнижника. Из страшных легенд города Чернигова // Черниговское слово.— 1911.— 29 декабря.
1359. *Ростовська О.* Ніжинський козацький полк // Сіверянський літопис.— 1999.— № 3.— С. 95–98.
1360. *Ростовцев П.* Лазарь Баранович: (Биографический очерк) // Черниговские губернские ведомости.— 1849.— № 42.
1361. *Ротач П.* Він пройшов через віки героєм // Криниця.— 1992.— № 7.— С. 27–28.
1362. *Руденюк В. Я.* Два Чернігівських монастиря мазепинської доби // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 120–123.
1363. *Рудницький Л. А.* Мазепа на американській сцені // Всесвіт.— 1994.— № 9.— С. 149–155.
1364. *Руднів В.* Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I // Науковий збірник за рік 1925: Записки Українського наукового товариства.— К., 1926.— С. 137–166.
1365. Рґїни фортеці в Батурині // Ілюстрована Україна.— Львів, 1913.— Ч. 10.— С. 11.
1366. Русская архитектура первой половины XVIII века. Исследования и материалы.— М., 1954.

1367. *Рязанцева Т.* Метафізичний концепт в українській поезії бароко (на прикладі творів Л. Барановича) // *Медієвістика: Збірник наукових праць.*— Одеса, 1998.— Вип. I.— С. 93–97.

1368. *Рязанцева Т.* Тема стосунків бога і людини у метафізичних поезіях Лазаря Барановича // *Медієвістика: Збірник наукових статей.*— Одеса, 2000.— Вип. 2.— С. 76–84.

1369. *Савченко І.* Димитрій Ростовський (Туптало) і Чернігівщина // *Сіверянський літопис.*— 1999.— № 6.

1370. *Савченко І.* До історії укладання житійних збірників в Україні (XVII ст.) // *Медієвістика: Збірник наукових статей.*— Одеса, 2000.— Вип. 2.— С. 111–123.

1371. *Савченко І.* «Руно орошенное» Димитрія Туптала: до проблеми формування творчої лабораторії письменника // *Сучасний погляд на літературу: Збірник наукових праць.*— К., 1999.— Вип. I.— С. 8–13.

1372. *Савченко І.* Чудеса від ікони Божої матері Іллінської у літературній обробці Димитрія Ростовського (Туптала) // *Сіверянський літопис.*— 2000.— № 2.— С. 42–48.

1373. *Савчук Б.* «Алкогольний фактор» в українській історії [гуральництво в часи гетьманування І. Мазепи] // *Пам'ять століть.*— 2002.— № 2.— С. 50–59.

1374. *Саган О. Н.* Роль українського православ'я у розвитку культури народу // *Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України. Тези наукової конференції.*— К., 1993.— С. 12.

1375. *Садовник Т.* Їх об'єднала сатира і Волинь (Іван Журавницький і Данило Братковський) // *Данило Братковський — поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського.*— Луцьк, 2002.— С. 90–92.

1376. *Салій К.* Іван Мазепа і українська православна церква кінця XVII — початку XVIII ст. // *Київська старовина.*— 1999.— № 4.— С. 159–163.

1377. *Самойленко С.* Книжкові зібрання у Ніжині в XVII–XVIII ст. // *Київська старовина.*— 2002.— № 2.— С. 65–69.

1378. *Сандалюк О. М.* Лисиця Яків Іванович // *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.*— К., 2001.— С. 323.

1379. *Сандалюк О.* Св. Іоанн Максимович, митрополит Тобольський і Сибірський та його рід // *Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського.*— К., 1996.

1380. *Сандалюк О., Хижняк З.* Калачинський (Колачинський), чернець ім'я Прокопій // *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.*— К., 2001.— С. 245–246.

1381. *Санін Г.* Антиосманские войны в 70–90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // *Россия — Украина: история взаимоотношений.*— М., 1997.— С. 61–76.

1382. *Сапожников Д.* Загадочные портреты // Киевская старина.— 1884.— Август.— С. 732—742.

1383. *Сапухін П.* Події російсько-шведської війни 1708—1709 років на території Сумщини.— Суми, 1958.

1384. *Сарбей В.* Полтавська битва 1709 р. у висвітленні радянських істориків // 250 років Полтавської битви.— К., 1959.— С. 121—154.

1385. *Саченко С.* Мазепа — будівничий // Наука і суспільство.— 1991.— № 4.— С. 44—46.

1386. *Сафронова Л.* Функция границы в формировании украинской культуры XVII—XVIII веков // Россия — Украина: история взаимоотношений.— М., 1997.— С. 101—114.

1387. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— К., 1888.

1388. *Свербигуз В.* Старосвітське панство.— Варшава, 1999.— 250 с.

1389. *Свербигуз В.* Колокол Мазепи.— День.— 2001.— № 142 (10 августа).— С. 8.

1390. Свята Варвара.— К., 1993.— С. 33.

1391. С. Е. Гетманство Брюховецького // Киевская старина.— 1888.— № 8.

1392. *Сельский И.* Ссылка в восточную Сибирь замечательных лиц (1645—1762) // Русское слово.— 1861.— № 8.

1393. *Семевский М. И.* Слово и дело! 1700—1725.— СПб., 1884.

1394. *Семевский М. И.* Тайный сыск Петра I.— Смоленск, 2000.

1395. Семейная хроника и воспоминания князя Бориса Ивановича Куракина // Киевская старина.— Т. X.— Декабрь.

1396. Семен Вакуленко, сотник пилятинский (1696—1720).— К., 1891.

1397. *Семененко О.* Спогади емігранта // Березіль.— 1991.— № 10.— С. 124—127.

1398. Семен Палій. Герой українського народу.— Вінніпег, 1917; *Сементовський Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников.— К., 1894.

1399. *Семенюк Л.* Поетична творчість Данила Братковського в контексті духовних пошуків епохи бароко // Данило Братковський — поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-краснознавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського.— Луцьк, 2002.— С. 93—99.

1400. Сенатский архив.— 1910.— Т. XIV.

1401. *Сергієнко Г.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963.

1402. *Сергієнко Г. Я.* Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80—90-ті рр. XVII — початок XVIII ст.) // Український історичний журнал.— 1996.— № 3.

1403. *Сергійчук В.* Архів гетьмана Мазепи // Молодь України.— 1991.— 24 липня.

1404. *Сергійчук В.* Вивезений архів Мазепи // Сіверянський літопис.— 1997.— № 5.— С. 22–24.

1405. *Сергійчук В.* Заради всієї України // Всесвіт.— 1992.— № 1–2.— С. 90–95.

1406. *Сергійчук В.* Кого зрадив гетьман Мазепа.— К., 1992.— 69 с.

1407. *Сергійчук В.* Мазепа на сторінках «Українського історика» // Український історик.— 1994.— Т. 31.— С. 61–64.

1408. *Сергійчук В.* Чи зрадив українському народу Мазепа? (Погляд на історичну постать в умовах перебудови) // Вісник Київського університету: Історико-філологічні науки.— 1991.— Вип. 1.— С. 29–43.

1409. *Середа О.* Гетман Иван Мазепа в историографических и общественно-политических дискуссиях XIX в. // Иван Мазепа та його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції, Будапешт, 23 листопада 2000 р. / Уклад. О. Русин.— Ужгород, 2001.— С. 47–53.

1410. *Середа О.* Гетьман Иван Мазепа в історіографічних і суспільно-політичних дискусіях XIX століття // Иван Мазепа та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції.— Ужгород, 2001.— С. 47–53.

1411. *Середа О.* Кого зрадив гетьман Мазепа? // Календар Українського народного союзу на 1959 р.— Нью-Йорк, 1958.

1412. *Середа Ю. И.* В помощь реабилитирующим И. Мазепу // Товариш.— 1993.— № 46 (59).— Листопад.

1413. *Сидорук І.* Мазепа в чужій літературі // Календар Українського Народного Союзу на 1959 р.— С. 77.

1414. *Симоненко В.* Кризь тенета вірнопідданства (До історії Ніжинського полку у XVII–XVIII ст.) // Сіверянський літопис.— 1995.— № 4.— С. 115–118.

1415. *Симоненко В.* Подвиг, якого не було // Сіверянський літопис.— 1999.— № 4.— С. 170–172.

1416. Синодик Крупицько-Батуринаського монастиря / Підготовка до друку та вступні зауваги І. Ситого // Сіверянський літопис.— 1997.— № 5.— С. 40–64.

1417. *Сироватський С.* Таким залишився Мазепа у пам'яті народу // Комуніст.— 1997.— № 37.— Вересень.

1418. *Сисоєнко Є.* Україна після шведчини // Народна справа.— 1918.— № 29.— С. 7–10.

1419. *Ситий І.* Батурин доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис.— 2000.— № 3.— С. 36–46.

1420. *Ситий І.* Батурин у першій чверті XVIII ст. // Сіверянський літопис.— 1995.— № 1.— С. 65–73.

1421. *Ситий І.* Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І. І. Забіли // Сіверянський літопис.— 1999.— № 4.— С. 166–169.

1422. *Ситий І.* Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис.— 2001.— № 5.— С. 38–48.

1423. *Ситий І.* Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис.—

1998.— № 2.— С. 31–46; № 3.— С. 72–84; № 4.— С. 37–58; № 5.— С. 67–82.

1424. *Ситий І.* Книги Забіл (1671–1745) // Сіверянський літопис.— 1999.— № 1.— С. 116–120.

1425. *Ситий І.* Літописець Леонтій Боболінський // Чернігівські відомості.— 1992.— № 17.— С. 6; № 18.— С. 6; № 21.— С. 6; № 22.— С. 6; № 23.— С. 6.

1426. *Ситий І.* Мазепина книга // Голос України.— 1994.— 6 березня.— С. 14.

1427. *Ситий І.* Мазепина книга // Чернігівські відомості.— 1994.— 22 липня.— С. 6.

1428. *Ситий І.* М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або останній твір Івана Щирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі.— Чернігів, 1997.— С. 191–196.

1429. *Ситий І.* Тестамент Якова Лизогуба // Пам'ять століть.— 1997.— № 3.— С. 11.

1430. *Ситий Ю. М.* Археологічні старожитності Батурина та його околиць // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя.— Чернігів, 1995.— С. 83–84.

1431. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні.— К., 2001.— 912 с.

1432. *Січинський В.* Автентичний портрет гетьмана Мазепи // Україна.— 1950.— Ч. 3.— С. 192–194.

1433. *Січинський В.* Архітектура в стародруках.— Львів, 1925.

1434. *Січинський В.* Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана // Мазепа: Збірник.— Варшава, 1938.— Т. I.— С. 154–155.

1435. *Січинський В.* «Діаріуш» Йогана Корба про Московщину й Україну доби гетьмана Мазепи // Український вісник.— Берлін, 1941.— Ч. 32–33.

1436. *Січинський В.* Зиждитель храмів і скарбів духовних // Пам'ятки України.— 1991.— № 6.— С. 21–26.

1437. *Січинський В.* Іван Мазепа — людина і меценат.— Філадельфія, 1951.— 56 с.

1438. *Січинський В.* Історія українського граверства.— Львів, 1937.

1439. *Січинський В.* Реєстр гравірованих портретів гетьмана І. Мазепи // Мазепа: Збірник.— Варшава, 1938.— Т. I.— С. 160–161.

1440. *Січинський В.* Річниця смерті Мазепи // Свобода.— 1957.— 8 жовтня.

1441. *Січинський В.* Слідами Мазепи у Галичині: (Новознайдене свідоцтво) // Мазепа. Збірник.— Варшава, 1939.— Т. II.— С. 93–96.

1442. *Січинський В.* Смерть і могила гетьмана Мазепи // Вісник.— 1953.— Ч. 6.— С. 15–18.

1443. *Січинський В.* Чужинці про Мазепу // Вісник.— 1960.— № 1.— С. 1–14.

1444. *Січинський В.* Чужинці про Україну.— К., 1992.

1445. *Січинський В.* Чужинці про Україну.— Львів, 1991.— 93 с.
1446. *Скалацький К.* «То була гаряча і рішуча дівка!» [Про Мотрю Кочубей] // *Голос України.*— 1994.— 22 жовтня.
1447. *Скальковский А.* Історія Нової Січі або останнього Коша запорозького.— Дніпропетровськ, 1994.— 678 с.
1448. *Слабоштицький М.* Дзвін із історії і з легенди // *Слабоштицький М.* Українські меценати.— К., 2001.— С. 63–73.
1449. *Слабоштицький М.* Мазепин дзвін // *Дивослово.*— 1994.— № 7.— С. 3–5.
1450. *Слабченко М. Е.* Малоруський полк в административном отношении (историко-юридический очерк). — Одеса, 1909.
1451. *Слабченко М.* Опыты по истории права Малороссии XVII—XVIII ст. — Одесса, 1911.
1452. *Славин Н.* Иоанн Максимович, митрополит Тобольский, бывший архиепископ Черниговский // *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.*— 1892.— № 12.— С. 511–516; № 14.— С. 635–639; № 17.— С. 716–719.— Часть неофициальная.
1453. *Славутич Я.* Дуєт Мазепи й Мотрі // *Зібрані твори,* 1938–1978.— Едмонтон, 1978.— С. 148–155.
1454. Слово, сказанное игуменом Киевского Никольского монастыря, префектом академии, Стефаном Яворским, при погребении святителя Феодосия Углицкого, архиепископа Черниговского, в переводе на современный русский язык. Март 1696 // *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.*— 1908.— № 8–9.— 1 мая.
1455. *Смаль-Стоцький Р.* Санктуаріум Мазепи // *Мазепа: Збірник.*— Варшава, 1939.— Т. II.— С. 36–37.
1456. *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII века.— СПб., 1887.
1457. *Смирнов П.* Иоаким, патриарх Московский.— М., 1881.
1458. *Смолий В. А.* З думою про Україну (Іван Мазепа) // *Українська ідея.* Перші речники.— К., 1994.— С. 47–62.
1459. *Смолий В.* Іван Мазепа // *Володарі гетьманської булави.* Історичні портрети.— К., 1994.— С. 385–400.
1460. *Смолий В.* Іван Мазепа // *Історія України в особах: XI—XVIII ст.*— К., 1993.— С. 327–338.
1461. *Смолий В.* Іван Мазепа: Особа в контексті часу // *Віче.*— 1994.— Лютий. — С. 111–124.
1462. *Смолий В.* Іван Мазепа: штрихи до соціально-політичного портрету // *Культура і життя.*— 1989.— № 42.— С. 6.
1463. *Смолий В.* Україна у другій пролоVINI XVII—XVIII ст.: основні напрями соціальної політики // *Історія українського середньовіччя: козацька доба.* Збірник наукових праць у 2-х частинах. К., 1995.— Частина перша.— С. 35–49.
1464. *Смолий В.* Формування суспільної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII ст.).— К., 1985.
1465. *Смолий В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблеми державотворення.— К., 1993.— 72 с.

1466. *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 368 с.

1467. *Смолка А.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. – К., 1996. – 150 с.

1468. *С. Н. И.* Вольф Мазепы // Киевская старина. – 1884. – № 12. – С. 658–672.

1469. *Соболев П.* Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 16. – С. 563–580. – Часть неофициальная.

1470. Современные стихи на измену Мазепы // Киевская старина. – 1883. – № 7. – С. 596–598.

1471. *Сойко І.* Портрет Андрія Войнаровського // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1939. – Т. II. – С. 103–107.

1472. *Сокирко О. Г.* Відносини Запорозької Січі та Гетьманщини в світлі документів архіву охочекомонного полковника І. Новицького // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ – Запоріжжя, 1997. – С. 290–295.

1473. *Сокирко О.* Військо Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. (Спроба історико-побутової реконструкції) // Гетьман Іван Мазепа та його доба (до 285-річчя від дня смерті). Тези доповідей наукової конференції. – К., 1995. – С. 43–45.

1474. *Сокирко О.* Генерал гетьманського війська // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 160–164.

1475. *Сокирко О. Г.* Українські найманці (охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини. 1669–1672 рр.). – К., 1998.

1476. *Сокирко О.* Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 11–21.

1477. *Сокирко О.* Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2000.

1478. *Сокирко О.* Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. – 1999. – № 6.

1479. *Сокульський А. І.* Мазепа – головний керманч України кінця XVII – початку XVIII століть // Гетьман Мазепа та його доба: Тези доповідей наукової конференції. – К., 1995. – С. 40–42.

1480. *Соловьев С.* История России с древнейших времен. – М., 1961. – Кн. VI. – Т. 11–12.

1481. *Соловьев С.* История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. VII. – Т. 13–14.

1482. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. VIII. – Т. 15–16.

1483. *Соловьев С.* Мазепа // *Соловьев С.* Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989. – С. 604–616.

1484. Сон пресвятої Богородиці по списку генерального військового судьи Савы // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – Октябрь.

1485. Сочинения Николая Ивановича Павлищева. – СПб., 1878. – Т. 3. (Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину).

1486. *Стиридова Е. В.* Экономическая политика и экономические взгляды Петра I. – М., 1952.

1487. Список с конзилии, на котором что в Почеп генерал-фельдмаршал и министры постановили [про розгляд листа І. Мазепи 9 жовтня 1708 р.] // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1. – С. 167–168.

1488. Список с листа белорусского письма, каков писал к думному дяку, к Никите Мойсеевичу Зотову, войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман, Иван Степанович Мазепа, на Воронеж з гонцом своим, в нынешнем в 203 году, сентября в 25 день, а те письма принесши отдал боярина князя Якова Федоровича Долгорукова знакомецу // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1. – С. 23–24.

1489. *Станіславський В.* Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687–1691 рр. // Листи Івана Мазепи. – К., 2002. – Т. І. – С. 6–82.

1490. *Станіславський В.* Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки [стосунки І. Мазепи із запорозжцями у 1688 р.] // Київська старовина. – 1999. – № 3. – С. 155–162.

1491. *Станіславський В. В.* Матеріальне заохочення як метод політичного впливу уряду Івана Мазепи на Запорозьку Січ // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24–25 жовтня 1995 р.). – К., 1996. – С. 229–233.

1492. *Станіславський В. В.* Науково-теоретичний семінар «Гетьман Іван Мазепа: політичний діяч та державотворець» (1 червня 1994 р., м. Київ) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 149–150.

1493. *Станіславський В. В.* Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1699 рр. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 6–8.

1494. *Станіславський В.* Запорізька Січ у політичних планах Карла XII (кінець 1708 – перша половина 1709 р.) // Гетьман Іван Мазепа та його доба. Тези доповідей наукової конференції. – К., 1995. – С. 24–26.

1495. *Станіславський В.* Запорожжя та Крим у підготовці спільного виступу проти російської держави (листопад 1708 – червень 1709 рр.) // Середньовічна Україна: 36. Наук. праць (Пам'яті члена-кореспондента НАН України І. О. Гуржія). – К., 1997. – Вип. 2. – С. 224–235.

1496. *Станіславський В. В.* Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1699 рр. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 3–11; 1999. – № 1. – С. 18–31.

1497. *Станкевич Г.* Чернігівські старообрядські слободи // Сіверянський літопис.— 2002.— № 6.— С. 32–46.
1498. Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці.— К., 1998.— С. 244–253.
1499. Старинные заметки о роде Горленков // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.— К., 1892.— Кн. 6.
1500. *Стародомский А.* Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский и Новгородсеверский // Журнал Министерства Народного Просвещения.— 1852. № 7–8.— С. 1–140.
1501. Статейный список подьячего Василия Айтемирова в Крым 1692–1695 гг.— Одесса, 1896.
1502. *Стафійчук В.* Епізод кар'єри Пилипа Орлика // Пилип Орлик — перший гетьман в екзилі. Матеріали науково-практичної конференції 23 жовтня 1997 р.— К., 1997.
1503. *Стафійчук В.* Роль Пилипа Орлика у стосунках гетьманської влади з Єлицьким монастирем // Сіверянський літопис.— 1998.— № 3.— С. 122.
1504. *Степенькін С. Ю.* Історія Корсунського полку в документах і матеріалах Інституту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України // Корсунський часопис.— 1995.— № 2.
1505. *Степенькін С. Ю.* Корсунські полковники // Корсунський часопис.— 1994.— № 1.
1506. *Степовик Д. В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко.— К., 1986.
1507. *Степовик Д.* Іван Щирський.— К., 1988.
1508. *Степовик Д.* Києво-Печерська лавра.— К., 1993.
1509. *Степовик Д.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко.— К., 1986.
1510. *Стефановский Т.* Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский: По поводу 200-летней годовщины со дня блаженной кончины его: (Внебогослужбное чтение для народа) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1896.— № 6.— С. 187–192.— Часть неофициальная; № 7.— С. 224–230.— Часть неофициальная; № 8.— С. 265–269.— Часть неофициальная.
1511. *Стецюк К. І.* Київ — центр освіти і науки на Україні в XVII столітті.— К., 1970.— 24 с.
1512. *Сторожев В.* Боярство и дворянство в XVIII веке // Три века. Россия от смуты до нашего времени.— М., 1991.— Т. 2.
1513. *Сторожевский Н. К.* Кочубей и Искра. Историческая монография.— Житомир, 1890.
1514. Стороженки. Фамильный архив.— К., 1902.— Т. 1.
1515. *Стороженко А. В.* Очерки Переяславской старины. Исследования, документы и заметки.— К., 1900.
1516. *Стороженко А.* Замечательный универсал гетьмана Мазепы // Киевская старина.— 1892.— № 1.— С. 138–141.
1517. *Стороженко А.* Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславський.— К., 1893.

1518. *Стороженко Н. К* історії рода Свечек // Київська старина.— 1887.— Т. XIX.— Ноябрь.

1519. *Стороженко Н. Охочекомонний полковник Ілья Федорович Новицький* // Київська старина.— 1885.— № 7.

1520. *Стороженко Н.* Полковник придуцький Іван і бунчуковий товариш Григорій Стороженки.— Б. р. і б. м.

1521. *Стороженко Н.* Полуботок или Свечка? // Київська старина.— 1890.— Декабрь.

1522. *Строев В. Лазарь Баранович, архієпископ Чернігівський* и его проповеди // Прибавление к Чернігівским епархиальным известиям.— 1876.— № 3.— С. 70—82; № 4.— С. 102—114; № 5.— С. 129—140; № 6.— С. 164—174; № 7.— С. 199—207; № 8.— С. 247—252; № 10.— С. 285—297; № 14.— С. 387—402; № 15.— С. 413—421; № 17.— С. 472—480; № 18.— С. 506—512; № 19.— С. 527—534.— Часть неофициальная.

1523. *Строев П.* Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви.— СПб., 1877.

1524. *Струкевич О.* Конституція П. Орлика та ті політичної культури еліти України — Гетьманщини // Українознавство.— 2002.— № 4.— С. 230—235.

1525. *Струкевич О.* Палій і Мазепа як історіографічні стереотипи // Історія України: дослідження та інтерпретації. Тези VI республіканських суспільно-політичних читань 22—25 травня 1991 р. у Новгороді-Сіверському.— К., 1991.— С. 34—36.

1526. *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання).— К., 2002.— 533 с.

1527. *Студінський В.* Папірні Чернігівщини у XVII — першій половині XIX століття // Сіверянський літопис.— 2002.— № 2.— С. 52—54.

1528. *Студьонова Л.* Чернігівські князі, полковники, губернатори.— Чернігів, 1998.

1529. *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.— К., 1994.— 240 с.

1530. *Субтельний О.* Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Український історичний журнал.— 1992.— № 2.— С. 125—129.

1531. *Субтельний О.* Україна. Історія.— К., 1993.

1532. *Судиенко М.* Матеріали для отечественной истории.— К., 1853, 1855.— Т. 1, 2.

1533. *Сулима М.* Драма про Івана Мазепу // Розбудова держави.— 1995.— № 11.— С. 56—57.

1534. *Сулیمовський архив.* Фамільные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII—XVIII в.— К., 1884.

1535. *Сумцов Н. Ф.* Лазарь Баранович.— Харьков, 1885.

1536. *Сушинський Б.* Гетьман Мазепа: повернення до Батурина.— К., Коломия, 2001.— 400 с.

1537. *Сушинський Б.* Козацькі вожді України.— Одеса, 1998.

1538. *Сюндюков І.* Воскресіння Івана Мазепи. Гетьман України очима Миколи Костомарова // Україна Incognita. – К., 2002. – С. 127–130.
1539. *Сюндюков І.* Воскресіння Івана Мазепи // День. – 2000. – № 196. – 27 жовтня. – С. 8.
1540. *Сюндюков І.* Улюбленець долі. Андрій Войнаровський // Україна Incognita. – К., 2002. – С. 131–134.
1541. *Сьєдіна Д.* Максимович Іван Петрович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 347–348.
1542. *Таранушенко С.* Лизогубівська кам'яниця у Седневі. – Харків, 1932.
1543. *Тарасова О.* Жінки у житті Івана Мазепи: міф і реальність // Дніпро. – 2001. – № 9–10. – С. 129–132.
1544. *Тарле Е. В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958.
1545. *Тарле Е.* Северная война и шведское нашествие на Россию // *Тарле Е.* Избранные произведения. – Ростов-на-Дону, 1994. – Т. III. – С. 7–520.
1546. *Теліга О.* Вступне слово на академію в честь Івана Мазепи // *Теліга О.* Збірник. – Детройт – Нью-Йорк – Париж, 1977.
1547. *Тельпуховский Б.* Вторгнення Карла XII в Білорусію і на Україну // Полтавська битва: Збірник. – К., 1940. – С. 41–46.
1548. *Тельпуховский Б.* Полтавская битва. – М., 1947. – 51 с.
1549. *Тельпуховский Б.* Разгром шведских интервентов под Полтавой // Военно-исторический журнал. – 1939. – № 1.
1550. *Терещенко А.* Мазепа // Русский архив. – 1865. – № 9.
1551. *Терскойский Ф.* Стефан Яворский: биографический очерк // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Январь. – С. 57–58.
1552. Тестамент п. Радича // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 25.
1553. *Тетерина Д.* Іван Мазепа – патріот-державник України // Самостійна Україна. – 1999. – № 4. – С. 29–34; 2000. – № 1. – С. 17–24.
1554. *Тимошенко В. І., Ватау Н. В.* Знахідки з поховання Леонтія Подуботка // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, 1992. – С. 117–119.
1555. *Тимченко Я.* Как одно совращение прославило Украину // Киевские ведомости. – 1998. – 18 июля.
1556. 1726 году генваря 2 дня ведомост города Батурина от нас нижей подписавшихся городской и ратушной старшины на предложение пункта // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 36–46.
1557. 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. – Петербург, 1884. – Т. 8.
1558. Тисячоліття Чернігівської єпархії // Пам'ять століть. – 1992. – № 1.

1559. *Титов* Ф. И. Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. (1654–1795 г.).— К., 1905.

1560. *Титов* Ф. Иоанн Максимович // Православная богословская энциклопедия.— Пг., 1906.— Т. 7.— Стлб. 137–138.

1561. *Титов* Ф. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева.— К., 1910.

1562. *Титов* Ф. Речь, произнесенная 26 сентября 1898 года на академическом годичном «Об отношении Феодосия Черниговского, Димитрия Ростовского и Иннокентия Иркутского к Киевской духовной академии о значении их иерархической деятельности для всей русской церкви» // Труды Киевской духовной академии.— 1898.— № 11.— С. 303–307.

1563. *Титов* Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк.— К., 1916.— Т. 1.

1564. *Тищенко* М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII.— К., 1927.

1565. *Тіандер* К. Карло XII на Україні // Наше минуле.— К., 1918.— Ч. 1.— С. 66–73.

1566. *Ткаченко* М. В. Погляд на події 1708 р. через призму О. Пушкіна «Полтава» // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 133–142.

1567. *Токаржевський-Карашевич* Я. Діярії гетьмана Пилипа Орлика.— Варшава, 1936.— 188 с.

1568. *Томазов* В. Генеалогія Мазепи у науковому доробку О. М. Лазаревського // Гетьман Іван Мазепа та його доба (до 285-річчя від дня смерті). Тези доповідей наукової конференції.— К., 1995.— С. 13–15.

1569. *Томашівський* С. З донесень австрійського посла Плейера в Москві 1708 і 1709 рр. // Записки НТШ.— 1909.— Кн. 6.— С. 241–243.

1570. *Томашівський* С. Из записок каролінців про 1708/9 рр. // Записки НТШ.— 1909.— Кн. 6. (Т. 92).— С. 66–92.

1571. *Томашівський* С. Листи Петра Великого до А. М. Сінявського // Записки НТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 194–238.

1572. *Томашівський* С. Мазепа й австрійська політика // Записки НТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 244–245.

1573. *Томашівський* С. Незвісний лист Мазепи до міста Львова // Записки НТШ.— 1908.— Т. 87.— С. 7–8.

1574. *Томашівський* С. Причинки до історії Мазепинщини // Записки НТШ.— 1908.— Кн. 1.— С. 151–154.

1575. *Томашівський* С. Причинки до історії Мазепинщини.— Львів, 1910.

1576. *Томашівський* С. Словацький висланник на Україні (1708–1709) // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904).— Львів, 1906.— С. 301–345.

1577. *Томілович А.* Мазепи і Білоцерківщина // Сіверянський літопис.— 1995.— № 4.— С. 72–73.
1578. *Томілович А.* Історія села Мазепинці // Гетьман Іван Мазепа та його доба (до 285-річчя від дня смерті). Тези доповідей наукової конференції.— К., 1995.— С. 35–36.
1579. *Томілович А. В.* Біла Церква в період існування Гетьманщини (хронологічний огляд) // Семен Палій та Фастівщина в історії України. Матеріали науково-практичної краєзнавчої конференції.— К., Фастів, 1997.— С. 49–50.
1580. *Травкіна О.* До питання про дату народження Лазаря Барановича // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини.— Чернігів, 2002.— С. 36–39.
1581. *Травкіна О. І.* Меценатство І. С. Мазепи в Чернігові // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 143–146.
1582. *Травкіна О. І.* Чернігівський колегіум (1700–1786).— Чернігів, 2000.
1583. *Тренке В.* На розшуках за могилою гетьмана Мазепи // Історичний календар альманах Червоної калини.— Львів, 1933.— С. 35–49.
1584. *Тренке В.* Паломничество на могилу гетмана Мазепы: Історичний календар-альманах «Червона Калина».— Львів, 1933.
1585. Тріумф і драма Іван Мазепи // Заклик.— 1996.— № 7.— С. 26–28.
1586. Тріумф і драма Іван Мазепи // Український історичний календар.— К., 1994.— С. 148–149.
1587. *Трофимчук О.* Елітарна галузь поезії кінця XVII ст.— зрілість і досконалість // Медієвістика: Збірник наукових праць.— Одеса, 1998.— Вип. I.— С. 105–111.
1588. Труды императорскаго русскаго военно-историческаго общества.— СПб., 1909.— Т. III (Документы Северной войны. Полтавский период).
1589. *Тунманн.* Крымское ханство.— Симферополь, 1991.
1590. *Туттало Д.* Руно орошенное.— Чернигов, 1696.
1591. *Туттало Д.* Руно орошенное.— Чернигов, 1702.
1592. Турция накануне и после Полтавской битвы (Глазами австрийского дипломата) / Сост. Шутой В., Орешкова С.— М., 1971.
1593. *Тюрменко І.* Доба Івана Мазепи в творчості І. Огієнка // Сіверянський літопис.— 1998.— № 5.— С. 90–102.
1594. Увещательная государева грамота к малороссийской старшине и козакам, предавшимся шведской стороне, о возвращении их в дома свои, под смертною казнию и проклятием (9 января 1702 г.) // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 35–36.
1595. Указ Петра I о направлении в Киевскую и Черниговскую типографии знаменщика из Москвы Михаила Дмитриева для обучения

книгопечатному делу (20 февраля 1701 г.) // Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов.— К., 1990.— С. 50—51.

1596. Украинские юридические акты (XVII в.) // Черниговские губернские ведомости.— 1862.— № 22.

1597. Український архів.— К., 1929.— Т. 1.

1598. Українське літературне бароко.— К., 1987

1599. Українські народні думи та історичні пісні.— К., 1955.

1600. Уляненко В. Соціально-економічний розвиток Сосницької сотні середини XVII — XVIII ст. // Сіверянський літопис.— 2002.— № 5.— С. 29—36.

1601. Уляновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави.— К., 1994.— С. 419—497.

1602. Уманець Ф. Гетьман Мазепа. Историческая монография.— СПб., 1897.— 455 с.

1603. Универсал гетмана Мазепы Елецкому монастырю 21 декабря 1687 года. Лист Василия Дунина-Борковского Елецкому монастырю 21 декабря 1687 года / Из рукописной кн. Елецкого монастыря // Черниговские губернские ведомости.— 1858.— 29 сентября.— Часть неофициальная.

1604. Универсал гетмана Мазепы к гадяцкому полковнику и старшине и ко всему посольству // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— 1859.— Кн. 1.— С. 8—9.

1605. Универсал И. Скоропадского Т. Радичу // Черниговские губернские ведомости.— 1855.— № 3.

1606. Универсал черниговского полковника Лизогуба 1690 г. // Киевская старина.— 1885.— Т. XI.— Март.

1607. Універсали Івана Мазепи. 1687—1709 / Упорядник І. Бутич.— Київ — Львів, 2002.— 757 с.

1608. Універсал Іван Мазепи для Івана Дяківського: Історіографічна замітка // Український історик.— 1987.— Ч. 1—4.— С. 70—71.

1609. Універсал І. Мазепи // Наше минуле.— 1918.— № 1.— С. 171.

1610. Універсал Мазепи Д. Горленку // Сіверянський літопис.— 1998.— № 2.— С. 32—33.

1611. Універсал Н. Скоропадського Т. Радичу от 22 декабря 1709 г. // Черниговские губернские ведомости.— 1855.— № 3.— С. 11.

1612. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть.— К., 2001.— 276 с.

1613. Устрялов Н. Г. Русская история до 1855 года.— Петрозаводск, 1997.— 958 с.

1614. Устрялов Н. История царствования Петра Великого.— СПб., 1858.— Т. 1—4.

1615. Утвенко В. Податки та повинності міського населення Лівобережної України // Пам'ять століть.— 2003.— № 2.— С. 57—63.

1616. Ушкалов А. З історії української літератури XVII—XVIII століть.— Харків, 1999.— 216 с.

1617. Ушкалов А. Основні риси телеології тексту в літературі українського бароко // Медієвістика: Збірник наукових праць.— Одеса, 1998.— Вип. I.— С. 85–92.

1618. Ушкалов А. Світ українського бароко.— Харків, 1994.

1619. Ушкалов А. Українська барокова візія страху // Медієвістика: Збірник наукових статей.— Одеса, 2000.— Вип. 2.— С. 61–69.

1620. Феденко П. Гетьман Іван Мазепа в советській історіографії // Український збірник.— 1960.— № 17.

1621. Федоренко О. Геополітичні наслідки військово-політичної коаліції Швеції і Української гетьманської держави // Українознавство.— 2002.— № 4.— С. 223–224.

1622. Феодози. Житие и славные дела Петра Великого.— Спб., 1774.

1623. Филарет, архиепископ. К биографии Черниговского архиепископа Антония Стаховского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1862.— 15 апреля.— С. 278–282.— Часть неофициальная.

1624. Фігурний Ю. Діяльність гетьмана Івана Мазепи в контексті українського державотворення: досягнення і прорахунки // Українознавство.— 2002.— № 4.— С. 227–229.

1625. Ханенко А. И. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский и Новгородсеверский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1878.— № 13.— С. 185–208.— Часть неофициальная.

1626. Характерник. Мазепа в історії й літературі та для сучасності: (Розвідка).— Чернігів, 1918.— 23 с.

1627. Харішин М. В. Історія підпорядкування української православної церкви Московському патріархату.— К., 1995.

1628. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Казань, 1914.— Т. 1.

1629. Хведченя С. «Від Богдана до Івана не було гетьмана» // Вісті з України.— 1994.— № 7.— С. 13.

1630. Хведченя С. Гетьман Мазепа — фундатор київських храмів // Історія українського середньовіччя: козацька доба.— К., 1995.— Ч. 2.— С. 101–106.

1631. Хведченя С. Гетьман Мазепа — фундатор київських храмів // Народна творчість та етнографія.— 1997.— № 5–6.— С. 77–81.

1632. Хегман Б. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709–1714 рр.) // Київська старовина.— 1994.— № 6.— С. 72–75.

1633. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— К., 1981.

1634. Хижняк З. Києво-Могилянська академія. Правовий статус (1615–1819 рр.) // Наукові записки (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).— 1998.— Т. 3.— С. 97–106.

1635. Хижняк З. І. Мирович Семен Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.— К., 2001.— С. 363.

1636. Хижняк З. І. Обидовський Іван Павлович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.— К., 2001.— С. 399.

1637. *Хижняк З. І.* Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 рр.— К., 2002.—192 с.
1638. *Хижняк З. І.* Щирський Іван, чернець ім'я Інокентій // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.— К., 2001.— С. 602.
1639. *Хмелюк М.* Слово Д. Братковського крізь виміри часу // Данило Братковський — поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського.— Луцьк, 2002.— С. 110–114.
1640. *Ход дела о поставлении в архиепископы Черниговские Иоанна Максимовича после смерти Феодосия Углицкого (1697) // Архив ЮЗР.— 1872.— Т. V.— Ч. I.— С. 436–437.*
1641. *Ход дела о поставлении в Москве Святителя Феодосия Углицкого в архиепископа Черниговского в 1692 году / Сообщ. П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям.— 1904.— № 10.— С. 321–327.— Часть неофициальная.*
1642. *Холмчук О.* Мазепа і Філарет // Українці Америки.— 1997.— Березень.— С. 12–15.
1643. *Хорунжий Ю.* Пилип Орлик // Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник.— К., 1991.— С. 151–158.
1644. *Хорунжий Ю.* Пилип Орлик // Україна.— К., 1991.— № 6.— С. 36.
1645. *Хорунжий Ю.* Український флот за Мазепа // Урядовий кур'єр.— 1993.— 11 грудня.— С. 6.
1646. *Хоткевич Г.* Гетьман Іван Мазепа.— Харків, 1917.— 46 с.
1647. *Хоткевич Г.* Гетьман Мазепа / Переднє слово Ф. Погребенника // Україна.— 1991.— № 1.— С. 25–28; № 2.— С. 26–29.
1648. *Хоткевич Г.* Два гетьмани.— К., 1991.— 107 с.
1649. *Хоткевич Г.* Іван Мазепа // Гетьмани України.— К., 1991.— С. 101–150.
1650. *Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.)— К., 1967.*
1651. *Хроніка Павла Полуботка / Публікація, коментарі О. Коваленка // Сіверянський літопис.— 1995.— № 6.— С. 105–110.*
1652. *о. Хрущ П.* Мазепа в освітленні істориків // Історичний календар альманах Червоної калини.— Львів, 1933.— С. 10–18.
1653. *Цапенко М. П.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков.— М., 1967.
1654. *Циганок О.* З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVIII ст.— К., 1999.
1655. *Ц. Х.* Задунайские народные предания: Про Паляя та Мазепу и др. // Киевская старина— 1882.— № 9.— С. 579–582.
1656. *Цимбалістов А.* Мазепа. Еше о портретах его // Киевская старина.— 1887.— № 2.— С. 370–372.
1657. *Цимбалістий П.* Українські релігійно-культурні впливи на Московщину (XVII–XVIII стол.) // Записки НТШ.— Мюнхен — Рим — Париж, 1966.— Т. 181.— С. 157–178.
1658. *Чабаненко В.* Миклашевський Михайло Андрійович (? — 1706) // Українське козацтво. Мала енциклопедія.— Київ — Запоріжжя, 2002.— С. 313.

1659. Чабан Н. Мазепа под Стокгольмом // Столичные новости.— 1999.— 26 января — 2 февраля.— № 3.— С. 15.
1660. Чигиринець А. «Будинок Мазепи» // Українська культура.— 1994.— № 7/8.— С. 4–5.
1661. Чижевський Д. Забутий віршик Івана Мазепи // Науковий збірник УВАН.— Т. 1.— Нью-Йорк, 1952.— С. 129–131.
1662. Челобитная митрополита Киевского Варлаама Ясинского о беспокойстве, причиненном Софиевскому монастырю близостью дворов, населенными военными людьми // Киевская старина.— 1894.— Т. 46.— С. 122–123.
1663. Ченакал Н. М. Жалувана грамота 1690 р. російських царів Іоанна та Петра Олексійовичів козацькому полковнику Степану Гречаному — пам'ятка мазепинської доби // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 147–150.
1664. Чепелик В. Триумф і трагедія Київського бароко // Українська культура.— 1994.— № 1.— С. 8–10.
1665. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність.— Чернігів, 1999.— 56 с.
1666. Чернігівські Афіни (передмова, упорядкування текстового матеріалу, коментарі до нього Анатолія Макарова).— К., 2002.— 288 с.
1667. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // Киевская старина.— 1890.— Т. XXIX.— Апрель.
1668. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь.— К., 1999.— 88 с.
1669. Чернігівський літопис (підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика) // Сіверянський літопис.— 1996.— № 4.— С. 105–122.
1670. Чернявська Г. Меценаутство гетьмана Івана Мазепи // Пам'ять століть.— 2000.— № 4.— С. 39–50.
1671. Черняков І. Т. Лавра, Мазепа та золотар Равич в об'єднанні двох століть українського відродження // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 151–153.
1672. Черняков С. І. Скоропадський і Чернігівщина // Сіверянський літопис.— 1999.— № 6.— С. 17–21.
1673. Черпак В. П. Місіонерська та культурно-просвітницька діяльність вихованців Києво-Могилянської академії в Сибіру та на Далекому Сході // Наукові записки (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).— К., 2000.— Т. 18.— С. 96–100.
1674. Четыре грамоты Яна Собеского // Черниговские губернские ведомости.— 1850.— № 45.— С. 416–420.
1675. Чміль А. В. Деякі риси побуту української соціальної верхівки кінця XVII — першої половини XVIII ст. // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-

Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 154—159.

1676. *Чорна Л.* Образ суспільства у філософії Лазаря Барановича // Сіверянський літопис.— 2000.— № 3.— С. 123—128.

1677. *Чорна Л.* Утопія Лазаря Барановича в контексті історії філософської думки // Сіверянський літопис.— 2000.— № 4.— С. 168—173.

1678. *Чорний О.* Ідея людської універсальності у чернігівському літературно-філософському колі Л. Барановича // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка.— Чернігів, 1996.— С. 37.

1679. *Чуприна В.* Гетьман Іван Мазепа та його доба // Армія України.— 1996.— 6 червня.— С. 3.

1680. *Чухліб Т.* Володар Правобережної України Семен Палій // Борисфен.— 1996.— № 11.

1681. *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVIII ст.).— К., 1996.

1682. *Чухліб Т.* Міжнародний статус Правобережної України в останній чверті XVII ст. // Історія України.— 2001.— № 10.— С. 1—3.

1683. *Чухліб Т.* Семен Палій // Історія України в особах. Козаччина.— К., 2000.

1684. *Чухліб Т.* В. Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: Пошуки втраченого миру // Український історичний журнал.— 2002.— № 1.— С. 38—52.

1685. *Шандрук П.* Полтавська битва і її наслідки для України // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті.— К., 1994.— С. 66—75.

1686. *Шамрай М.* Невідомі записи Лазаря Барановича // Бібліотечний вісник.— 2001.— № 3.— С. 29—32.

1687. *Шамрай С.* Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом у XVII—XVIII в. // Україна.— 1930.— Січень—лютий.— С. 32—63.

1688. *Шафонский А. Ф.* Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено.— К., 1851.— 697 с.

1689. *Шах Т.* Загадка могили гетьмана Мазепи // Молодь України.— 1995.— 9 лютого.— С. 4.

1690. *Шах Т.* Загадка могили гетьмана Мазепи: сторінки історії // Армія України.— 1995.— 15 березня.

1691. *Шведов І.* Етюди до портрета гетьмана Івана Мазепи // Чумацький шлях.— 2000.— № 2.— С. 26—30.

1692. *Швидько Г. К.* З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. [співпраця з І. Мазепою] // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова.— Чернігів, 1992.— С. 84—87.

1693. *Шевченко В.* Нарис філософської думки Чернігово-Сіверщини (XI – початок XVIII ст.).– К., 1999.– С. 63–92.
1694. *Шевченко Ю.* Позика в упира, або Чернігівський епізод кар'єри Івана Мазепи // Сіверянський літопис.– 1995.– № 2.– С. 58–60.
1695. *Шевченко Т.* Археологічні нотатки // Повне зібрання творів: у 6-ти т.– К., 1964.– Т. 6.
1696. *Шевчук В.* Визвольна акція Іван Мазепи та його система державотворення // Розбудова держави.– 1993.– № 2.
1697. *Шевчук В.* Гетьман-вигнанець // Хроніка-2000.– 1993.– № 3–4.– С. 61–72.
1698. *Шевчук В.* Іван Скоропадський та його спроби врятувати українську державність // Розбудова держави.– 1993.– № 7.– С. 46–56.
1699. *Шевчук В.* І славили, і ганили... Іван Мазепа в давній українській поезії // Пам'ятки України.– 1991.– № 6.– С. 36–39.
1700. *Шевчук В.* Його живив бентежий дух. Слово про Феофана Прокоповича // *Шевчук В.* Дорога в тисячу років. Роздуми, статті, есе.– К., 1990.– С. 172–183.
1701. *Шевчук В.* Діамант у попелі. Про Д. Братковського як поета і людину // *Шевчук В.* Дорога в тисячу років. Роздуми, статті, есе.– К., 1990.– С. 165–171.
1702. *Шевчук В.* Козацька держава.– К., 1995.– С. 196.
1703. *Шевчук В.* Місія Пилипа Орлика / *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення.– К., 1995.– С. 192–211.
1704. *Шевчук В.* Співці музи роксоланської в Чернігові. Києво-Чернігівський осередок поетів другої половини XVII ст.– першої половини XVIII ст. // *Шевчук В.* Дорога в тисячу років. Роздуми, статті, есе.– К., 1990.– С. 126–134.
1705. *Шевчук В.* Самійло Величко та його Літопис // Величко С. Літопис.– Т. 2.– С. 6.
1706. *Шендрик Л. П.* Орлик і перша хвиля української еміграції // Північна війна та її наслідки для України. Збірка статей.– Полтава, 1992.– С. 15–19.
1707. *Шендрик Л., Якович О.* Гетьман І. С. Мазепа // Криниця.– 1995.– № 1/3.– С. 98–102.
1708. *Широцький К.* Чи створив француз Норблен портрет гетьмана Мазепи? // Артанія.– 1995.– № 1.– С. 46–47.
1709. *Ширяев.* Могила Мазепи // Исторический вестник.– 1892.– № 1.– С. 265–296.
1710. *Шкляр Л.* Мазепинство як історико-політичне явище // Час.– 1995.– 5 травня.
1711. *Шкурай С.* Не сипали над гетьманом пишної могили // Гарт.– 1992.– 22 серпня.
1712. *Шляпкин И.* Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.).– СПб., 1891.

1713. *Шперк В.* Инженерное обеспечение Полтавской битвы.— М., 1939.

1714. *Шугаєвський В.* Дари Юрія-Василя Дунина-Борковського // Науковий збірник за рік 1925.— К., 1926.— Т. XX.

1715. *Шудря М.* Же през шаблю маєм волю // Демократична Україна.— 1999.— 26 листопада.— С. 4.

1716. *Шульгин Я.* Павел Полуботок, полковник черниговский (1705—1724) // Киевская старина.— 1890.— № 12.

1717. *Шумков А.* О происхождении Ильи Новицкого. Дополнения и правки к росписям П. В. Новицкого и В. А. Модзалевского // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського.— К., 1996.

1718. *Шутой В.* Борьба украинского народа против Мазепы та шведів у 1708—1709 рр. // Молодий більшовик.— 1939.— № 7.— С. 107—118.

1719. *Шутой В.* Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII, 1700—1709.— М., 1958.— 448 с.

1720. *Шутой В. Е.* Малоизвестный источник по истории Северной войны // Вопросы истории.— 1976.— № 12.

1721. *Шутой В.* Измена Мазепы // Исторические записки.— М., 1950.— Т. 31.— С. 154—190.

1722. *Шутой В.* Классовая борьба в период народной войны на Украине 1708—1709 гг. // Известия АН СССР. Серия истории и философии.— 1949.— Т. 4.— № 4.

1723. *Шутой В.* Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр.— К., 1971.— 238 с.

1724. *Шутой В.* Народная война на Украине против шведских захватчиков в 1708—1709 гг. // Вопросы истории.— 1949.— № 7.— С. 9—27.

1725. *Шутой В.* О письмах населения Украины Русскому правительству в связи с изменой Мазепы 1708 г. // История СССР.— 1961.— № 2.

1726. *Шутой В.* Політика російського уряду на Україні в період зимової кампанії 1708—1709 років // 250 років Полтавської битви.— К., 1959.— С. 86—105.

1727. *Шутой В.* Северная война (1700—1721 гг.).— М., 1970.

1728. *Шутой В.* Фальсификация истории под видом объективности // Вопросы истории.— 1961.— № 6.

1729. *Щебальский П.* Правление царевны Софии.— М., 1856.

1730. *Щеглова В.* Вірші про Мазепу, складені після його «зради» // Науковий збірник ВУАН за рік 1926.— К., 1926.— С. 82—111.

1731. *Щербак В. О.* Гордієнко (Гордієнко-Головко) Кость // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст.— К., 2001.— С. 145—146.

1732. *Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії (Переклад з німецької В. Дятлова) // Сіверянський літопис.— 2001.— № 1—5.*

1733. *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков.— Владимир, 1903.— Т. 1—2.
1734. *Эйнгорн В.* Дипломатические сношения московского правительства с правобережною Малороссиею в 1673 году.— Б. м. і б. р.
1735. *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича.— Москва, 1899.
1736. *Энглунд П.* Полтава. Рассказ о гибели одной армии.— М., 1995.
1737. Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.— К., 1856.
1738. *Юнаков Н.* Северная война, кампания 1708—1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра. (Труды Императорского русского военно-исторического общества.— Т. IV).— СПб., 1909.
1739. *Юрьевский А.* К жизнеописанию святителя Иоанна Максимова.— Б. м. і б. р.
1740. *Юрьевский А.* К жизнеописанию святителя Иоанна Максимова // Труды Киевской духовной академии.— 1916.— № 5—6.— С. 62—94.
1741. *Яблонський Д.* Духовні багатства українського бароко // Хроніка 2000.— 1994.— № 1—2.— С. 171—186.
1742. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.— К., 1993.— Т. 3.— 558 с.
1743. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків.— Львів, 1992.— Т. 3.
1744. *Якимович Б.* Альфред Єнсен та його «Мазепа» // Вітчизна.— 1991.— 1991.— № 11.— С. 154—159.
1745. *Якимович Б.* Правда і вигадки: Монографія «Мазепа» А. Енсена та її місце в історіографії // Іван Мазепа та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції.— Ужгород, 2001.— С. 54—66.
1746. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття.— К., 1997.
1747. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.
1748. *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.— К., 1998.
1749. *Якубова Т. І.* Мазепа у 1709 році (Відступ від Полтави до Очакова) // Історія України.— 1999.— № 47 (грудень).— С. 10—11.
1750. *Яремченко В. Д.* Іван Мазепа — фундатор і меценат української культури // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 160—162.
1751. *Ярова Г. І.* Гетьман І. Мазепа в концепції Музею гетьманства // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).— К., 2000.— С. 163—168.

1752. Ярова Г. Мазепа і Мотря (Листи І. Мазепи до М. Кочубей) // Нова генерація.— 1992.— № 1.— С. 16.

1753. Ярова Г. Мазепіана в київському Музеї гетьманства // Козацька скарбниця. Гетьманські читання, присвячені десятій річниці Музею гетьманства.— К., 2003.— С. 43–47.

1754. Ярова Г. Маріян Коць і будинок гетьмана Івана Мазепи // Козацька скарбниця. Гетьманські читання, присвячені десятій річниці Музею гетьманства.— К., 2003.— С. 26–31.

1755. Ясь О. Вибрана бібліографія публікацій та документальних матеріалів про гетьмана Івана Мазепу (1960–2000) // *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба.— Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001.

1756. Яцук Н. Спроба інтерпретації віршів Данила Братковського // Данило Братковський — поет і громадянин: Науковий збірник. Матеріали науково-кращезнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського.— Луцьк, 2002.— С. 114–121.

1757. Я. Ш. Павел Полуботок, полковник черниговский (1705–1724) // Киевская старина.— 1890.— Т. XXXI.— Декабрь.

СТАТТІ ТА РОЗВІДКИ ОСТАННІХ ЛІТ

РЕПРЕСОВАНИ У СПРАВІ ПОВСТАННЯ 1708–1709 рр., А ТАКОЖ ПОДАЛЬШИХ АНТИРОСІЙСЬКИХ ДІЙ МАЗЕПИНЦІ, УРЯДНИКИ ТА ЧЛЕНИ ЇХНІХ РОДИН

Бистрицька (Городисько, дружина Івана Бистрицького)	1709–?*
Бистрицькі (діти)	1709–?
Борисенко Іван	1712–? Сибір
Бороздна Іван Лаврентійович	1725–1727, Сибір
Бутович, мати	1712–1715
Бутович Григорій Іванович	1715–?
Бутович Агафія (Горленко)	1712–?
Бутовичі (діти)	1712–?
Бутович Іван Іванович	1712–1715
Бутович Степан Іванович	1712–1715
Величко Самійло Васильович	1708–1715
Видковський Іван	1712–? Архангельськ
Вітославська Маріанна (Марфа)	1712– північ Росії
Гамалія Антон Андрійович	1712–† 1728 в Сибіру
Гамалія (? дружина, діти)	1712–?
Гамалія Михайло Андрійович	1712–1715
Гамалія (? дружина, діти)	1712–1715
Герцик Агрипина Іванівна (Левенець)	1712–?

* Перша цифра означає взяття репресованого під арешт. Наступна – кінець заслання. Знаком «?» позначаємо відсутність певних відомостей про припинення обмеження волі, знаком «†» – смерть засланця.

Герцики (діти Івана Герцика)	1712—?
Герцик Григорій Павлович	1719—1735
Герцик Василь Григорович	1712—1735
Герцик Микола Григорович	1712—1735
Герцик Настя Василівна (Громика)	1712—† 1732
Герцик Павло Григорович	1712—1735
Герцик Параскева Григорівна	1712—1735
Герцик Петро Григорович	1712—1722 у Сибір
Герцик Семен Григорович	1712—1735
Горленко Андрій Андрійович	1735—1736 у Москві, відібрані маєтності повернуті у 1742
Горленко Андрій Дмитрович	1711—1715, 1735—1736 у Москві
Горленко Дмитро Лазаревич	1715—1729 у Москві
Горленко Марія Захарівна	1715—1729
Городецький Хома	1709—?
Гречаний Яків Степанович	1709—1712 Сибір, Київ
Григорій (роменський сотник)	1709—?
Громика Анастасія	1712—? до Москви
Дмитрашко Дмитро Маркович	1709—† в Сибіру
Домецький, чернець	1709—? Київ
Дубяга Олександр	1708—? Архангельськ
Єременко Яків	1708—? Лебедин, Петербург
Зеленська (Сулима)	1709—?
Зеленський Дмитро	1709—† на засланні
Золотаренко Яків Кіндратович	1717—† Москва
Іваненко Прокіп	1708—? Лебедин
Кандиба Андрій Федорович	1711—1715 Москва
Катерина, служка племінниці	
Мазепи черниці Марфи	1712—?
Кенігсек Фрідріх	2.XI.1708—† XI.1708
Кожуховський Юрій Петрович	1709—? Архангельськ
Коломийченко Федір	21.03.1709—?
Кроковський Юсааф	1718—? † Архангельськ
Куценко Іван	1711— Сибір
Ломиковська (Мирович) Олена Іванівна	1712— Москва, з1716 і до смерті — у Тобольську
Ломиковський Ілля Іванович	1714— помер у Москві
Ломиковський Михайло Іванович	1714—1729 у Москві
Лютій Н.	1708—? Лебедин
Магдалина, черниця	1712—?
Максимович Дмитро Максимович	1709—† 1732 Архангельськ
Максимович Тетяна (Сулима)	1709—† 1711
Максимович Василь Дмитрович	1709—?
Максимович Дезидерія Дмитрівна	1709—?
Максимович Іван Дмитрович	1709 — до 1713 у Москві, до 1715 в Архангельську

Максимович Олександра Дмитрівна	1709–?
Максимович Федір Дмитрович	1709 – до 1713 у Москві, до 1715 в Архангельську
Максимович Феодосія Дмитрівна	1709–?
Максимович Іван Петрович	1715–1732
Максимович Степан Петрович	1712–1715?
Малишевський, чернець	1709–? Київ
Мирович (Голуб) Пелагея Захарівна	1712–1745
Мирович Марина Іванівна	1712–1745
Мирович Семен Іванович	1709, 1712–1726
Мирович Яків Іванович	1712–1742
Мирович (дружина Якова Мировича)	1733–1742
Мирович Григорій Семенович	1712–1743
Мирович Уляна Семенівна	1712–1745
Мирович Василь Іванович	1709, 1712–† 1732
Мирович Дмитро Іванович	1709, 1712–1745
Мирович Іван Іванович	1709, 1712–1723
Мирович Степан Васильович	1717–1741
Мирович (Мокієвська) Ганна Костянтинівна	1712–1716
Мирович Василь Якович	1733–1742
Мирович Петро Федорович	1733–1742
Мирович Яків Федорович	1733–1742
Михайлов Григорій	1720–? Казань
Невінчаний Василь	1710– каторга
Нестулей Федір	1711– Сибір
Новицький Григорій Ілліч	1709–† після 1720, Сибір
Новицька (Герцик) Христина	1709–? Сибір
Обидовська Ганна Василівна	1709–1710 у Полтаві
Одорський Гедеон	1712–? Архангельськ
Опоченок	X.1708–† XI.1708 Лебедин
Остаф'єв Семен	1712–? Архангельськ
Пархомов Григорій	1708–† I.1709 Лебедин
Перевицький (Перевіський) Іван	1709–? Тобольськ
Пилип, регент	2.XI.1708–† 6.XI.1708 Глухів
Подольський	1710– Соловецький монастир
Покотило Василь	1712–? Тобольськ
Покотило Григорій	1709–† 1717 Тобольськ
Покотило, дружина Григорія	1712–1717 Москва, Тобольськ
Покотили (2 дітей)	1712–1717 Москва, Тобольськ
Покотило Яків	1709–? Архангельськ
Покотило (дружина)	1709–? Архангельськ
Полугер Тимофій	X.1708–† XI.1708 Лебедин
Рогачевський Іван	1709– Москва, з 1712 до 1722 Архангельськ

Рузанович Степан	1709—? Тобольськ
Самусь Самійло Іванович	1711—?
Самусь Степан Самійлович	1711—?
Семенов Антоній	29.03.1709—?
Ситенський (писар з Гадяча)	1708—† 1709
Супрун (дворянин)	1709—?
Тарашенко Данило	1708—?
Тарновський	листопад 1708—† XII.1708
Терновський (челядник І. Бистрицького)	1712—? Сибір
Тимченко-Заборовський Іван	
Тимофійович	1710 — каземат у Києві
Тимченко-Заборовський ? Іванович	1710—?
Трощина Трохим Васильович	29.XI.1708—† XII.1708
	Лебедин
Трошинський Матвій	конфісковані землі у 1710 р.
Трошинський Степан	1708—† до 1715
Федоров Я.	1708—?
Хлюс Фесько	I.1709—?
Цурка Василь	1709—† 1710 Київ
Цурка (Лісницька) Марія Данилівна	1709—1711 у Глухові
Чечель Дмитро	3.XI.1708—† 6.XI.1708 Глухів
Юрчевський, чернець	1709—? Київ
Якимович Іван (священик	
Стародубського полку)	?—?
Янковський (Янкович, сотник)	?—?

Перегнано 100 тисяч козаків, поселян, у кінці 1711 — січні — лютому 1712 рр. з Правобережної України на Лівобережжя.

Карано смертю у 1711 р.:

кожного десятого жителя с. Водолаги;
кожного десятого мешканця Новосергіївської фортеці;
зарубано козаків, запорожців, полонених після Полтавського бою;

знищені села і містечка разом з жителями, козаками:

Батурин (до 14 000 чол.),	Переволочна,
Маячна,	Старий Кодак,
Нехворощ,	Новий Кодак;
Калеберда,	

Заслано:

15 козаків (1709—? Тобольськ);

жителів Водолаги (1711—? Сибір);

37 козацьких сімей з Новосергіївської фортеці (1711—? Москва, Сибір).

За підрахунками сучасника і хроніста Петра І Петра Крекшина протягом листопада 1708 — липня 1709 рр. в Україні «изменников до 30 тисяч порублено».

УРЯДНИКИ АДМІНІСТРАЦІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ (1687–1709 рр.)

ГЕНЕРАЛЬНІ ОБОЗНІ:

Дунін-Борковський Василь Касперович (07.1687–† 4.03.1702),
Ломиковський Іван Васильович (орієнтовно 1707–1709).

ГЕНЕРАЛЬНІ СУДДІ:

Прокопович Сава Прокопович (1687.07.–09.1701),
Кочубей Василь Леонтійович (1699–02.1708),
Чуйкевич Василь Никифорович (02.1708–07.1709).

ГЕНЕРАЛЬНІ ПИСАРІ:

Кочубей Василь Леонтійович (1687.07.–1699),
Орлик Пилип Степанович (1708–1709).

ГЕНЕРАЛЬНІ ОСАВУЛИ:

Сербин Войца (07.1687–01.1689),
Гамалія Андрій Михайлович (07.1687–02.1694),
Ломиковський Іван Васильович (1692–1707),
Скоропадський Іван Ілліч (1701–02.1708),
Гамалія Антін Андрійович (1702–1704),
Максимович Дмитро Максимович (1708–1709).

ГЕНЕРАЛЬНІ ХОРУНЖІ:

Забіла Василь (07.1687–† 1688),
Ломиковський Іван Васильович (03.1689–1692),
Лизогуб Юхим Якович (1688–1694),
Гамалія Михайло Андрійович (1707– 02.1708),
Сулима Іван Федорович (1708–21.11.1708).

ГЕНЕРАЛЬНІ БУНЧУЖНІ:

Лизогуб Юхим Якович (07.1687–1688),
Скоропадський Іван Ілліч (1694–1701),
Гамалія Михайло Андрійович (05.1701–1703),
Максимович Дмитро Максимович (1703–1708),
Мирович Федір Іванович (1708–1709).

ГЕНЕРАЛЬНІ ГАРМАТНІ ОСАВУЛИ:

Піковець Тимофій (?–1698–?),
Кенігсек Фрідріх (орієнтовно з 1702–† 1708).

ЗНАЧНІ ВІЙСЬКОВІ ТОВАРИШІ:

Биховець Іван,
Гуманський Василь,
Гамалія Григорій,
Гамалія Михайло,
Гречаний Степан,
Громека Василь,
Дем'янович Яків,
Дмитрашко Дмитро,
Дмитрашко Родіон,
Довгополий Клим,
Жураковський Яків,
Журман Дмитро,
Жученко Федір,
Забіла Іван,
Зеленський Дмитро,
Карпович Григорій,
Грембецький Микола,
Лизогуб Яків,
Лисенко Іван,
Лисиця Іван,
Ломиковський Іван,
Максимович Дмитро,

Мирович Іван,
Мокієвський Костянтин,
Мокрієвич Дем'ян,
Мокрієвич Карпо,
Мокрієвич Самійло,
Ніс Іван,
Полуботок Леонтій,
Полуботок Павло,
Радич Пантелеймон,
Радич Тимофій,
Романовський Григорій,
Рославець Михайло,
Свічка Василь,
Свічка Лук'ян,
Солонина Данило,
Солонина Костянтин,
Солонина Яків,
Сулима Федір,
Топольницький Федір,
Черняк Леонтій,
Шийкевич Захар,
Харевич Юрій.

СПІВРОБІТНИКИ ГЕНЕРАЛЬНОГО СУДУ:

гетьманський ревізор – Шийкевич Захар (1687–† 1704);
судові писарі –
Курахівський Тимофій (?–1701 –?),
Савич Семен (1701–1706),
Василів Андрій (1687, 1690, 1697–1708).

СПІВРОБІТНИКИ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ:

реєнти –
Чуйкевич Василь (з кінця 1702–02.1708),
Орлик Пилип (1702–02.1708);
канцеляристи –
Андрієвич Тихон (1697),
Биховець Сильвестр (1690–1700-ті рр.),

Богдановські Григорій та Андрій (1687, 1691),
 Болбот Данило (значний військовий канцелярист 1707–1709),
 Боровський Семен,
 Борозна Іван (1708, 1709),
 Велецький Василь (1687–1690),
 Величко Самійло (1690–1709),
 Войцехович (1700-ті)
 Глухівець Яків (1690–1708),
 Гречаний Яків (кінець 1690-х, 1700-ті рр.),
 Доброницький Павло,
 Дубяга Олександр,
 Кирчаський Семен (1687),
 Максимович Іван (1700-ті рр.),
 Маньковський Михайло,
 Михайлов Григорій (1708, 1709),
 Новицький Григорій (початок 1700-х),
 Орлик Пилип (1700–1702),
 Павлов Іван (1690),
 Петровський Лукаш,
 Покотило Григорій (початок 1700-х рр.),
 Радич Климентій (1687, 1699),
 Силецький Василь,
 Суліма Петро Іванович (старший військовий 1688–1691),
 Трощина Антон (1687–1707),
 Черниш Іван (1698–1700),
 Чуйкевич Василь (старш. військ. канцелярист 1698–1702),
 Чуйкевич Тимофій (1697),
 Шабельниченко Сава (1687, 1690, 1696),
 Яснопольський Федір (1708, 1709).

ГОСПОДАРИ ЗАМКІВ:

Гадяцького –

Трошинський Степан (05.1690–01.1697),
 Чуйкевич Тимофій (?–1702),
 Чуйкевич Василь (кілька місяців у 1702),
 Черниш Іван (1703).

Батуринського –

Целюрик Самійло (1687–середина 1690-х),
 Лук'янов Никифор (1690-ті–1702),
 Цурка Василь (1702–1708).

СПІВРОБІТНИКИ АПАРАТУ РЕЗИДЕНЦІЇ:

гетьманський дворецький – Висоцький Роман (1688–1701);
 перекладач – Стефан Зертис;

п о с л а н ц і — Згура Тимофій, Волошин Петро, Глухівець Яків;
покоєві —

Запорожець (1687, 1688),
Юрчевський Андрій (1703),
Новгородець Григорій (?–1709),
Поручка Яків (?–1709),
Почепец Дмитро (?–1709);

дворяни —

Витвицький,
Волковитин Мартин,
Городецький Хома,
Долинський Яків,
Дяківський Іван,
Жеребицький Гаврило,
Зарудний Іван,
Козловський Михайло,
Козловський Павло,
Лісовий Олександр,
Нахимовський Федір,
Перевіський Ян,
Покотило Василь,

Рановський Степан,
Ребриковський Андрій,
Роговниченко,
Рузанович Степан,
Рутковський Іван,
Сакович Олександр,
Супрун,
Череватий Степан,
Черняк Іван,
Чечель Дмитро,
Шульга,
Хомицький.

ГЕТЬМАНСЬКІ ДОЗОРЦІ:

переволочанський —

Рутковський Іван (1690-ті роки),
Селезневич Роман (початок 1700-х),
Безкровний,
Третяк Федір (1708–1709);

почепський — Білозерський Іван (1700-ті роки);

перяславський — Гриневич Петро (1700-ті роки);

ропшинський — Сейнович Степан;

рангових маєтностей гетьмана — Іван Асакаї;

Ямпільських лісів — Василь Струтинський.

КЕРІВНИЦТВО ОХОТНИЦЬКОГО ВІЙСЬКА

ПОЛКОВНИКИ:

компанійські —

Новицький Ілля (1687–1697),
Пашковський Григорій (1687–† 1701),
Кузьмич (Кузьменко) Михайло (1687–1690-ті),
Кулик Йосип (?–† 1.03.1689),
Максимович Іван (1690–1708),
Галаган Гнат (1706–1708),
Малама Андріяш (1706–1709),

Танський Антон (?–1708),
 Болковицький (?–1708);
 сердюцькі –
 Кожуховський Петро (1687–1696),
 Кожуховський Юрій (1696–1709),
 Андрієвич Ярема (1687–?),
 Яворський Стефан (1687–08.1697),
 Василенко Герасим (1687, 1689–?),
 Ясликовський (Ясилковський) Гаврило (?–1690–?),
 Шульга Лук'ян (середина 1690-х –† 1701),
 Чечель Дмитро (1695–† 1708),
 Степанович Федір (1700-ті –?),
 Покотило Яків (1700–1709),
 Бурляй Гаврило (?–1708),
 Денис (?–1708).

КЕРІВНИЦТВО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА*

ГАДЯЦЬКИЙ ПОЛК:

Полковники –

Борохович Михайло Андрійович (07.1687–† 03.1704),
 Трощинський Степан (1704–1708).

Обозні полкові –

Корицький Яків (?–07.1687–?),
 Борохович Максим (?– 1695–?),
 Трощинський Степан (?–1697–?).

Судді полкові –

Вечірка Юхим (?–1690–1693–?),
 Велецький Василь (?–1697–08.1709).

Писарі полкові –

Воронченко Яків Ілліч (?–1706–?).

Осавули полкові –

Ісаєнко Андрій (07.1687.–?),
 Федоренко Прокіп (07.1687–?),
 Клименко Мойсей (?–1690–1693–?),
 Воронченко Ілля (?–1689–?),
 Вечірка Федір (?–1696–?),
 Кирилович Василь (?–1703–08.1709).

* Персональний склад сотників, полкових урядників узято з книги В. Кривошеї «Українська козацька старшина» (К., 1997). Терміни перебування на посадах полковників – авторські дослідження.

Хорунжі полкові —

Воронченко Ілля (07.1687—?),
 Матвієнко Гаврило (раніше 1691),
 Вечірка Федір Юхимович (?—1696—?).

Сотники полкові —

Должецький Леонтій (07.1687—?),
 Озерянський Іван (07.1687—1691),
 Беленченко Корній (1691),
 Мартинович Кирило (2-га сотня, ?—1692—02.1693—?),
 Беленченко Корній (1-ша сотня, ?—1692—02.1693—?),
 Лобода Лук'ян (07.1693—05.1694),
 Беленченко Корній (1694—1696—?),
 Чучмай Сидір (1699—1707).

Сотники сотні *котельванської* — Гніденко (Гнедич) Онисим Якович (?—1687—1690—?), Білецький В. (?—1700—1703.07.), Гнедич О. Я. (1703.07.—?); *лютенської* — Мисиченко (Мисценко) Федір (?—1687—?); *куземської* — Пашченко Тимко (07.1687—?), Гніденко Онисим (1700—1703); *комишенської* — Крупський Юсько (07.1687—?); *грунської* — Іванович Пилип (?—1690—?), Богуцький Михайло (?—1692—?), Кисіль Іван (?—1699—?), Шамрай Федір (?—1700—?); *веприцької* Масюк Федір Юрієвич (?—1708—08.1709); *рашевської* — Зеленський Петро (1700—1708); *ковалювської* — Якович Онисим (1-ї сотні: 07.1687—?), Ісаєнко Юхим (2-ї сотні, 1687—?), Перехрест Іван Захарченко (?—1705—1706—?); *опішнянської* — Кирилович Василь (1687—1695), Яковенко Петро (1695—1696), Корицький Роман Якович (1696—?), Магденко Сидір (1-ї сотні; ?—1703—1708—?); *зінківської* — Павлович Ілько (2-ї: 1687—04.1689—?), Перехрест Пилип Іванович (?—1695—?), Хоруженко Матвій Романович (?—1698—?).

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК

Полковники —

Солонина Костянтин Дмитрович (07.1687—06.1689),
 Коровка-Вольський Григорій (?—12.1689—02.1691—?),
 Мокієвський Костянтин (1691—1701),
 Коровка-Вольський Федір (03.1708—1709).

Обозні полкові —

Лясковський Павло Олександрович (?—1691—?),
 Яновський Іван (?—10.1692—?),
 Підтерєб Трохим Якович (?—09.1694—11.1701—?),
 Барановський Яків (?—1706—08.1709).

Судді полкові —

Жила Ілля (?—1690—?),
 Лясковський Павло Олександрович (?—10.1691—?),
 Дворецький Іван Васильович (?—10.1692—29.04.1694).

Писарі полкові –

Солонина Данило Якович (?–03.1688–09.1689–?),
Грабський Сазон (?–10.1696–?).

Осауди полкові –

Жила Ілля (?–07.1682–10.1692–?),
Барановський Яків (?–03.1689–11.1696–?).

Хорунжі полкові –

Жила Борис (07.1687–1689–?),
Солонина Сергій Васильович (?–1690–1696–?),
Жила Ілля Семенович (?–08.1709).

Сотники сотні *кїївської* – Бутрименко Іван (?–1690–02.1691–?), Шидловський Андрій (?–1691–?), Сакович Олександр (?–06.1695–?), Третяк Федір Семенович (?–1699–?), Голицький Процик (?–1701–1704–?); *козелецької* – Стефанович Матвій (?–1692–1693–?), Борсук Петро Іванович (?–1696–08.1703–?), Ханенко Федір Лаврентійович (?–1705–?); *мороської* – Федорович Яким (?–1706–?); *остерської* – Підтерєб Т. Я. (?–1688–?), Дворецький І. В. (?–09.1689–1690–?), Єлець Федір Миронович (?–10.1692–?), Бобруйко Василь (?–07.1693–03.1695–?), Кисіль Петро (?–11.1696–?), Шафран Яків Сахнович (?–11.1698–1699–?), Губа Василь (?–06.1699–?), Шафран Я. С. (?–11.1701.–1707–?); *носївської* – Лихолітко Лаврін Антонович (?–1689–05.1691), Федоренко Мисько (05.1691–?), Турик Роман (?–04.1700.–03.1701–?), Шаула Семен Федорович (?–05.1707–08.1709); *бобровицької* – Виридарський Григорій (?–1690–?), Наливайко Семен (?–1697–?), Бичок Прокіп (?–1699–?), Хельницький Михайло (?–1700–?), Солонина Петро Якович (?–04.1706–?); *гоголівської* – Рожанський Роман (?–1691–?), Рожанський Григорій (?–1694–?), Потулинський Василь (?–1700–?); *кобиччанської* – Парфен Семен (?–06.1690–?), Мандрика Василь (?–02.1691–01.1695–?), Древинський Денис (?–05.1699–05.1700–?), Мандрика Матвій Васильович (?–04.1703–1705), Гнилокожа Данило (01.1705–1708–?).

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛК

Полковники –

Гамалія Григорій (07.1687–1688),
Свічка Леонтій Назарович (1688–08.1699–?),
Зеленський Дмитро (?–06.1700–1709).

Обозні полкові –

Глуховець Дмитро (?–07.1687–?),
Тимченко-Заборовський Іван Тимофійович (1705–1709).

Судді полкові —

Якович Андрій (?–1688–1689–?),
 Савченко (?–06.1689–?),
 Кичкаровський Леонтій Іванович (?–1690–?),
 Якович Андрій (?–03.1690–07.1696–?),
 Мартос Мартин Васильович (?–1698–1705–?),
 Троцький Максим (?–09.1708).

Писарі полкові —

Кичкаровський Леонтій Іванович (?–10.1688–08.1690–?; ?–1694),
 Теодорович Яків (1695–?),
 Троцький Максим (?–10.1697–1704–?).

Осавули полкові —

Додока Григорій (?–10.1688–?),
 Таволга Григорій Микифорович (1688–1707),
 Христюк Яків (?–1688–01.1695–?),
 Савич Василь (?–09.1698–07.1700–?),
 Петровський Андрій Степанович (?–06.1700–08.1709),
 Савич Василь (1708–08.1709).

Хорунжі полкові —

Семашко Влас (?–12.1688–03.1691–?),
 Варениця Григорій (?–1693–?),
 Ярмоленко Федір (?–11.1698–1703–?),
 Ярмоленко Григорій (?– 1699–?).

Сотники полкові —

Якович Андрій (07.1687–?),
 Піковець Леонтій Герасимович (?–1689–?),
 Яковлів Андрій (?–10.1690–?),
 Салогуб Захар (?–11.1691–06.1694–?),
 Кирилович Сава (?–1695–?),
 Савич Василь (?–11.1695–1698–?),
 Скорик Леонтій (?–1698–?),
 Островський Андрій Григорович (?–1698–?),
 Прийма Іван (?–1699–?),
 Корнєєв (Корнієвич-Огранович) Іван (?–1700–?),
 Савич Василь (?–1701–06.1703–?).

Сотникик сотні *пирятинської* — Семашко Влас (1687–?), Кичкаровський Леонтій (?–12.1687–1688–?), Гладкий Андрій (1689–1695), Вакулєнко Семен (01.1691–01.1704–?); *сенчанської* — Слоз Лесько Васильович (07.1687–1695– ?), Величковський Осип Андрійович (?–1700–?); *чорнусівської* — Замниборщ Лаврентій Гнатович (09.1688– 1691, 1692, 1694, 1697–?), Христюк Яків (?–1705–?); *чигринодубравської* — Пашкевич Семен (?–02.1689–01.1690–?),

Ілляшенко (Шолудько) Ярема (?–1692–1700–?), Булюбаш Іван (?–1706–08.1709); *лохвицької* – Гамалія Михайло Андрійович (1690–12.1694), Пештич Степан (1694–?), Мартос Мартин (1695–1698), Мартос Павло Васильович (?–1699–1708), Яременко Яків (?–12.1708); *роменської* – Лахненко Василь (1687–?), Максименко Максим (2-ї; ?–1689–?), Заборовський Іван Тимофійович (1-ї; 1687–1699–?), Манджос Хома (?–1700–1705–?); *смільянської* – Берків Іван (07.1687–?), Громика Василь (1687–?), Близниця Григорій (?–1696–?), Вовкодавенко Іван (?–1709); *снятинської* – Сокольський Сава (07.1687–?); *глинської* – Жуковський Михайло Прокопович (07.1687–08.1690–?), Ігнатович Лаврентій (?–11.1691–06.1693–?), Жуковський М. П. (?–1694–1697); *городиської* – Перовський Андрій (?–1694–1700–?); *лукомської* – Постомський Михайло (?–1699–06.1703–?).

МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК

Полковники –

Апостол Данило (07.1687–08.1709).

Полкові обозні –

Базилевич Василь (1708–1709).

Полкові судді –

Зарудний Григорій Федорович (1690–1708).

Полкові осавуди –

Зарудний Григорій Федорович (1688–1690),

Лагода Василь (1691–1701).

Сотники сотні *1-ї миргородської* – Антонович Трохим (?–01.1695–?), Сандул Маневич (?–1696–?), Лісницький Григорій Данилович (?–1707–?), Зарудний Мусій Григорович (?–1708–?); *білоцерківської* – Гнидченко Василь (?–1691–?), Базилевич Василь (?–1700), Лаврін Васильович (1700–08.1709); *голтвянської* – Остроградський Матвій Іванович (?–05.1688–08.1709); *сорочинської* – Романенко Іван (07.1687–1689–?), Мартиненко Іван (?–05.1691–05.1693–?); *устивицької* – Стефанович Григорій (?–1694–?); *шишацької* – Борисенко Пилип (?–1691–1692–?); *хорольської* – Харченко Денис (?–1691–?), Родзянко Василь Іванович (1701–1704; ?–08.1709); *власівської* – Радченко Лаврін (?–03.1690–?), Сахненко Устим (?–01.1704–1705–?).

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК

Полковники –

Забіла Степан (07.1687–1694),

Обидовський Іван (05.1698–† 31.01.1701),

Журахівський Лук'ян Якович (1701–08.1709).

Обозні полкові —

Шендюх Матвій Михайлович (?–12.1694–07.1695–?),
Кандиба Федір Андрійович (1698–06.1701–?).

Судді полкові —

Борсук Марко Іванович (?–1688–?),
Максимович Дмитро (?–1690–?),
Ігуменський Василь (1687–1691),
Борсук Марко Іванович (?–1694–?),
Жураковський Лук'ян Якович (?–1699–1707–?).

Писарі полкові —

Завадський Федір (?–08.1689–?),
Максимович Дмитро (?–02.1692–?),
Пироцький Іван Васильович (?–1694–04.1695–?),
Максимович Дмитро (?–1695–?),
Пироцький Іван Васильович (?–05.1696–1697–?),
Забіла Михайло Тарасович (1708–08.1709),
Завадський Осип (?–1709).

Осавули полкові —

Непада Авакум Тарасович (11.1689–?),
Воленко Давид (?–1690–?),
Якимів Корній (?–03.1691–?),
Журахівський Лук'ян (?–01.1694–?),
Забіла Михайло Тарасович (1696–1708),
Федченко Григорій (?–1700–?),
Тарасевич Осип Авакумович (?– 08.1703–08.1709),
Білопольський Данило (?–1709).

Хорунжі полкові —

Забіла Юрій Тарасович (1695–1701),
Борсук Максим (1701–?).

Сотники полкові —

Ігуменський Василь (?–1693–?),
Журахівський Лук'ян (?–1699–1701–?).

Сотники сотні *1-ї ніжинської* — Пироцький Іван Васильович (?–1700–08.1709); *вороніжської* — Лазаревич Роман Лазаревич (1693–1708); *коропівської* — Довгаль Тихін (07.1687–1692–?), Кононович Дем'ян Іванович (?–1695–1699–?), Безносий Кіндрат (?–1708–?); *новомлинської* — Самойлович Григорій (1688–1708); *батуриної* — Нестеренко Дмитро (1687–11.1708); *веркіївської* — Афанасієв Самійло (1692–1709); *бахмацької* — Романович Степан (1695–1700), Савицький Самійло (1700–?), Гелега Степан (?–1709); *олишівської* — Шрамченко Леонтій (07.1687–1690), Шрамченко Леонтій (?–06.1693–1709);

мринської – Григорій Федорів (?–1694–?), Тарасевич Федір Авакумович (1700–08.1709); *шаповалівської* – Небаба Андрій Мартинович (?–1694–1700–?); *кролевецької* – Маковський Іван Миколайович (07.1687–1707), Діаковський Іван (1708–1709); *глухівської* – Грудяка Кіндрат Пилипович (?–1689–?), Яловицький Василь Федорович (?–1694–1696–?), Туранський Олексій Михайлович (?–01.1699–1709); *колотопської* – Кандиба Федір (07.1687–1689), Кандиба Андрій Федорович (1698–1700), Бистрицький Іван Семенович (?–1703–?), Костенецький Григорій Назарович (1707–08.1709); *івангородської* – Малюга Федір (?–1694–1697–?); *дівичької* – Селецький Василь (?–1694–?), Шендюх Осип Матвійович (?–1703–08.1709); *ямпільської* – Дорошенко Василь Никонович (?–1689–?), Яковлевич Григорій (?–1690–?), Жураківський Василь Якович (?–1695–?); *прохорівської* – Забіла Тарас (?–1694–?), Забіла Тимофій Костянтинович (1701–1704).

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК

Полковники –

Дмитрашка Райча (07.1687–06.1688–?),
 Головченко Яким Михайлович (12.1688–07.1689),
 Полуботок Леонтій (?–07.1689–08.1690–?),
 Лисенко Іван Якович (?–11.1690–02.1692),
 Миревич Іван Іванович (1692–04.1706),
 Томара Стефан Іванович (1706–1708) (наказний полковник).

Полкові обозні –

Гулак Іван (07.1687–1688),
 Лук'ян (?–03.1690–?),
 Лук'янович (?–02.1694–?),
 Потапович (Панкевич ?) Леонтій (01.1699–02.1704),
 Томара Стефан Іванович (?–1706–1707).

Полкові судді –

Потапович Леонтій (?–08.1690–1697–?),
 Панкевич Леонтій (?–1703–1706),
 Берло Матвій (1706–08.1709).

Полкові писарі –

Мокієвський Михайло (07.1687–12.1688–?),
 Осиповський Данило (?–1692),
 Петровський Лукаш (08.1692–1706),
 Рустанович Яків (?–12.1708–?),
 Петровський М. (?–1709).

Полкові осавуди –

Романенко Харко (?–07.1687–?),
 Дараган Федір (?–1688–?),
 Харченко Семен (?–1691–?),
 Пясецький Леонтій (?–1700–?),

Томара Стефан Іванович (?–1698–1702–?),
Деркач Денис (?–1708–?).

Полковий хорунжий –
Сулима Олександр Степанович (07.1687–08.1709).

Сотники сотні *1-ї полкової* – Гулак Іван (Юнко, Юсько) (1699 – 1705); *2-ї полкової* – Гулак Євстафій Іванович (1709); *баршівської* – Мироненко Денис Миронович (?–1699–?), Лавренченко Василь (?–1706–?); *березанської* – Турчин Михайло Степанович (?–1695–?), Пилипенко Михайло (?–03.1697–?), Турчин Михайло Степанович (?–1701–1706); *бориспільської* – Шорсткий Іван (1687–1688), Карабан Микола (?–1697–?), Новакович Семен Іванович (?–1705–08.1709); *бубнівської* – Канівець Іван (?–1692–07.1693), Деркач Денис (27.07.1693–1706), (1707–04.1708–?), Прохорович (Приходько ?) Михайло (1708–08.1709); *воронківської* – Сулима Іван Федорович (1687–?), Берло Іван (1696–1705), Берло Василь Іванович (?–06.1707–08.1709); *домонтовської* – Колибоженко Сергій (?–1706–07.1707–?); *золотинської* – Шульга Лук'ян (?–1706–07.1707–?); *іркліївської* – Завойко Василь (07.1687–1690–?); *трехтемирівської* – Дараган Федір (?–1695–1708–?); *яготинської* – Савоненко Роман (1687–?).

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК

Полковники –
Жученко Федір (08.1687–1691),
Герцик Павло (1691–1695),
Іскра Іван (1696–3.1703),
Левенець Іван Прокопович (1703–1709).

Обозні полкові –
Левенець Прокіп (?–1687–?),
Кублицький Кость (?–1688–1690–?),
Левенець Прокіп (?–10.1690–?),
Сірко Василь (?–1691–?),
Нещинський Микола (?–1693–?),
Ненаденко Адам (?–07.1693–1694),
Дмитрієвич Дорош (?–1708–1709).

Судді полкові –
Бузький Петро (?–12.1687–1700),
Красноперич Іван (?–1691–1709).

Осавули полкові –
Дмитрієвич Дорош (07.1687–1695–?),
Фиринченко Степан (?–1688–1695–?),
Левенець Іван Прокопович (1691–1699),
Нащинський Клим (?–1709).

Писарі полкові –

Мураховський Федір (?–1689–?),
 Бузький Петро (?–1689–1690–?),
 Черняк Іван Леонтійович (?–02.1692–05.1693, в 1693 уже
 колишній),
 Бузький Петро (?–06.1695–?),
 Чуйкевич Олександр (?–1699–1708),
 Лозинський (?–12.1708–?).

Хорунжі полкові –

Воскобойник Кузьма (?–07.1689–?),
 Прокопенко Осип (?–1692–1695–?),
 Яковенко Роман (?–02.1694–?),
 Руденко Гаврило (?–07.1700–?),
 Дорошевич Левко (?–1708–?).

Сотники полкові –

Яковенко Петро (?–1690–?),
 Петрашенко Михайло (?–1693–?),
 Левенець Іван Прокопович (1687–1690–?),
 Нащинський Андрій (?–1691–?),
 Левенець Іван (?–1693–?),
 Цесарський Матвій (?–1694–?),
 Нащинський Андрій (?–1693–07.1700–?),
 Плечник Микита (?–1696–?),
 Черняк Іван Леонтійович (?–04.1695–1699–?),
 Черняк Григорій Іванович (?–1701–?),
 Кованька Петро (04.1708),
 Зеленський Богдан (?–11.1708–?).

Сотники сотні 2-ї полкової – Юрченко Гнат (?–1696–?),
 Ненаденко Адам (?–07.1700–?); *великобудищанської* – Левченко
 Мизайло (?–1690–1704–?); *решетилівської* – Завадовський Ясько
 (?–1690–?), Буженко (?–01.1696–?); *старосанжарської* – Манджар
 Самійло (?–1692–?), Дорошевич Степан (?–03.1692–?), Іванович Іван
 (?–1699–?); *новосанжарської* – Еклер (?–01.1696–?), Мелещенко
 Яцько (?–1700–?); *білецької* – Сакун Іван (?–1688–1690–?), Званченко
 Андрій (?–1691–?), Шепель Федір (?–1693–06.1695–?), Гаврищенко
 Степан (?–1704–?), Юхименко Василь (?–1709); *кобеляцької* –
 Захарченко Федір (?–1690–?), Хилецький Андрій (?–12.1691–01.1696–
 ?), Ярош Іванович (? 04.1709); *сокологорської* – Штепа Григорій (?–
 1690–?); *кишенської* – Харсек Василь (?–1692–1693–?), Москаль-
 Раєцький Степан (?– 1693–?); *переволочанської* – Ковальчук Іван
 (?–1699–?), Безкровний Семен (?–01.1709– ?), Дмитро (?–1709);
келебердинської – Донець Яків (?–03.1688–?); *нехворощанської* –
 Сухомлин Федір (07.1687–1698–1700), Ганджа Василь (1700–?),
 Стецько (?–1708–08.1709); *маяцької* – Келеберда Іван (?–1689–
 1690–?); *орлянської* – Вербицький Петро (?–1694–?), Войцехович
 Данило (?–1698–?).

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛК

Полковники —

Стороженко Іван (08.1687–15.02.1693),
Горленко Дмитро Лазаревич (03.1693–1709).

Полкові обозні —

Чернявський Григорій Дмитрович (?–05.1682–06.1699–?),
Ніс Іван Яремович (?–05.1705–1708).

Писарі полкові —

Ракович Семен Федорович (?–1688–1691),
Патока Петро (1691–1692),
Себастьянович Іван Васильович (1693–09.1703–?),
Лисеневич Гнат (?–07.1706–1709),
Левченко Семен (1709),
Себастьянович Андрій Васильович (?–07.1709).

Судді полкові —

Кіндратів Тарас (?–1688–1689),
Тарасович Кіндрат (1689–1693–?),
Ніс Іван Яремович (?–11.1693–05.1705–?),
Трощина Трохим Васильович (24.05.1707–1709),
Огранович Михайло Григорович (?–05.1709–?).

Осавули полкові —

Портянка Семен Федорович (?–03.1688–1691–?),
Ніс Іван Яремович (?–1692–1695–?),
Портянка Семен Федорович (?–1693–1695–?),
(?–09.1703–1708–?),
Левченко Семен (?–11.1708–?).

Хорунжі полкові —

Портянка Семен (?–06.1699–?),
Даценко Семен (?–бл. 1700–?),
Михайло Григорович (?–1708–?),
Носенко-Білецький Іван (1708–1709).

Сотники полкові —

Маценко Євстафій (?–02.1687–11.1688–?),
Золотаренко Яків Кіндратович (1690–1709).

Сотники сотні *1-ї варвинської* Ляшко-Тарновський Федір Іванович (?–1689–1694–?); *іваницької* — Миценко Сава (?–07.1687–06.1691–?), Семенович (?–1694–?), Миницький Павло (1700–1709); *ичнянської* — Олександр (?–05.1691–?), Яків Миронів (?–1694–?), Стороженко Андрій Іванович (?–06.1700–08.1709); *красноколядинської* — Андрієнко Тиміш Юрійович (07.1687–1701), Салогуб Корній (1701–1708); *монастирищенської* — Карасенко Левко Петрович (07.1687–1704–?); *срібнянської* — Трощина Трохим Васильович (07.1687–24.05.1705), Трощина Андрій Трохимович (24.05.1707–08.1709).

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК

Полковники —

Жоравка Тимофій Олексійович (07.1687–05.1689),
 Миклашевський Михайло Андрійович (07.1689–12.03.1706),
 Скоропадський Іван Ілліч (02.1708–11.1708).

Обозні полкові —

Дерев'янка Ісак Єрмолаєвич (07.1687–?),
 Журман (Турченко) Дмитро (?–05.1688–06.1702–?),
 Силенко Прокіп (?–05.1705–?).

Судді полкові —

Колничий Самійло Іванович (07.1687–06.1694–?),
 Пушкаренко Давид Трохимович (?–06.1696–08.1699),
 Завадовський Яків (?–05.1705–05.1708–?),
 Ракушка-Романовський Іван Романович (?–05.1705–
 05.1708–?).

Писарі полкові —

Кроткевич Григорій (07.1687–1690),
 Дорошенко Григорій (?–1696–?),
 Покорський Опанас (1698–1707),
 Носкевич Гордій (06.1699–02.1705),
 Панкевич Євстафій (?–1708–?).

Осавули полкові —

Трушенко Яків (Юцько) (07.1687–?),
 Коровка-Вольський Гнат Григорович (?–07.1690–06.1694–?),
 Завадський Яків (?–03.1693–1703–?),
 Старосельський Григорій (1700–1703),
 Протиченко Артем (?–1701–?),
 Чернолуцький Іван Маркович (?–05.1703–1706),
 Галецький Семен (01.1707–1709).

Хорунжі полкові —

Улезько Тиміш (1687–?),
 Силенко Прокіп (?–1690–?),
 Кожуховський Осип (?–1692–?),
 Юркевич Іван (?–02.1696–1706–?),
 Кольчевський Данило (?–1706–?),
 Скоробагатий Федір (?–1708–?),
 Данченко Пилип (?–1708–?),
 Якимович Степан (?–11.1708 08.1709).

Сотники полкові —

Чернолуцький Миколай Маркович (1687–1693–?),
 Силенко Прокіп (?–03.1693–05.1706–?),
 Чернолуцький Іван Маркович (?–01.1707–08.1709).

Сотники сотні *топальської* – Кольчевський Федір Опанасович (07.1687–10.1691–?), Кожуховський Григорій Петрович (?–06.1694–1695–?), Подубенський Станіслав (?–1696–?), Кожуховський Григорій Петрович (?–1699–?), Модзалевський Федір (?–04.1700–10.1703–?), Модзалевський Федір (пізніше 11.1705–05.1706), Коровка-Вольський Федір (05.1706–?); *новгородської* – Пушкаренко Давид Трохимович (08.1687–05.1691–?), Стягайло Іван (?–08.1691–1692–?), Жоравка Лук'ян Іванович (?–11.1693–02.1709–?); *шенітківської* – Андрійович Тимофій (?–04.1688–?), Маньківський Карпо Іванович (?–1692–1701); *погарської* – Яремієнко Тарас Гаврилович (?–05.1681–1698–?), Подоляка Артем Олексійович (?–01.1697–05.1698–?), Іскра Захар (?–1701–?), Яремієнко Тарас Гаврилович (?–04.1703–1705–?), Подоляка Артем Олексійович (?–11.1705–12.1707–?), Іскра Захар Юрієвич (?–01.1708–?), Соболевський Семен (?–1708–1709); *бакланської (і завблянської)* – Ширай Терентій (Терех) Гаврилович (07.1687–03.1696–?), Гудович Павло (?–09.1697–05.1700–?), Мовчан Іван Мойсейович (?–09.1701–1706–?), Гудович Андрій Павлович (?–02–07.1709–?); *почепської* – Байдак Адам Іванович (07.1687–06.1690–?), Кроткевич (Короткевич?) Григорій (?–02–07.1691–?), Мартинович Осип (?–10.1691–06.1695–?), Коровка-Вольський Гнат (?–10.1695–05–06.1696), Рославець Лук'ян (05–06.1696–1697–?), Мартинович Осип (?–1700–?), Рославець Лук'ян (?–06.1700–06.1701–?), Алфьоров Кузьма (?–1702–?), Рославець Лук'ян (?–05.1709); *мглинської* – Парфененко Григорій Семенович (1687–02.1689–?), Романовський Іван Романович (?–1689–05.1705–?), Турковський Михайло (?–01.1706–09.1707–?, раніше 12.1708).

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК

Полковники –

Лизогуб Яків Кіндратович (07.1687–9.08.1698),
Лизогуб Юхим Якович (1700–30.05.1703),
Полуботок Павло Леонтійович (23.04.1705–08.1709).

Обозні полкові –

Каленикович Никифор (?–10.1688–09.1690–?),
Ращенко Філон Хомич (?–1696–03.1701–?),
Грембецький Микола (?–1696–08.1709).

Судді полкові –

Радич Пантелеймон (1687–?),
Стрієвський Костянтин (?–1692–1694–?),
Мокрієвич Карпо Іванович (?–11.1688–09.1690–?),
Затиркевич Юрій (?–1698–1704–?),
Мокрієвич Іван (?–1704–?).

Писарі полкові –

Булавка Петро Михайлович (1698–11.1708–?),
Наумович Семен (?–1700–?),

Осадули полкові —

Устимович Василь (07.1687—?),
 Несторенко-Данченко Пилип (1687—?),
 Устимович Василь (?—05.—10.1690—?),
 Донець Дмитро (?—1689—1696—?),
 Мокрієвич Михайло (?—09.1690—?),
 Маркович Василь (?—07.1691—?),
 Зеленський Федір (?—07.1694—10.1699—?),
 Устимович Василь (?—01.1695—?),
 Грембецький Микола (?—04.1696—10.1699—?),
 Бучинський Степан (?—01.1704—?),
 Бутович Степан Іванович (?—1702—08.1709).

Хорунжі полкові —

Улезько Тиміш (1687—?),
 Чечель Іван Власович (?—03.1688—?),
 Терлецький Іван (?—1695—1698—?),
 Якубович Прокіп Семенович (?—1696—1704—?).

Сотники полкові —

Мокрієвич-Мокієвський Самійло (?—1690—?),
 Мокрієвич Іван (?—1690—?),
 Затиркевич Юрій (?—1694—?),
 Крутень Ясько (раніше 11.1698),
 Улянович Іван (?—11.1705—?).

Сотники сотні *березанської* — Мокрієвич Самійло Карпович (?—01.1689—05.1690—?), Мандрика Прокіп (1688, за сотника), Скоропадський Василь Ілліч (1697—02.1709); *білоуської* — Товстоліс Андрій Романович (?—1694—?), Стефанович Клим (?—03.1696—06.1699—?), Стахович Андрій (?—1699—?), Красовський Михайло (бл. 1700); *вибельської* — Лобко Юхим Юхимович (?—07.1694—?), Устимович Василь (?—1701—?), Томара Василь Іванович (?—1704—08.1709); *волинської* — Милорадович Стефан (?—1691—?), Леневиц Петро (?—1695—?), Демиденко Петро (?—1697—?), Дорошенко Василь Андрійович (?—1699—?); *городницької* — Півень Василь (?—1690—?), Стахович Андрій (?—1691—1699), Стахович Василь (1700—08.1709); *киселівської* — Доценко Григорій (1687—?), Антонович Василь (?—1688—?), Сахновський Гнат Васильович (?—02.1696—?), Пікуль Назар Іванович (?—1698—?), Купчинський Михайло (?—1700—1706—?), Стаховський Василь Антонович (?—1709); *любецької* — Олександрович Юрій (?—1688—?), Устимович Василь (?—09.1689—?), Мокрієвич Іван (?—1690—?), Юркевич Тимофій (?—1689—1691—?), Мокрієвич Ян (?—01.1698—?), Устимович Василь (?—05.1698—?), Ворошило Павло (?—02.1699—1700—?), Полонецький Василь (06.1701—?), Радич Іван (?—1705—?), Силич Василь (?—1706—?); *менської* — Курський Іван Леонтійович (07.1687—11.1689—?), Сахновський Гнат Васильович (?—03.1696—08.1709); *понорницької* — Шаболтанський Микифор Савич (Савиць-

кий) (1693–08.1709); *роїської* – Грембецький Микола (?–1689–?), Рашевський (Малик) Іван (?–1690–1692), Грембецький Микола (?–1692–?), Шихуцький Петро Стефанович (?–08.1699–08.1709); *седневської* – Давидович Рафаель (?–06.1688–?), Стахович Андрій (?–04.1691–12.1695–?), Бутович Степан Іванович (?–1697–1698–?), Стахович Андрій (?–1699), Фридрикевич Криштоф Самійлович (1699–1700), Домонтович Федір Павлович (?–05.1705–?); *синявської* – Стефанович Яків (раніше 1690), Княгницький Іван (?–1690–?), Прокопович Іван (?–12.1690–?), Грищенко Василь (?–07.1691–?), Мищенко Василь Михайлович (?–1694–1696–?), Стефанович Федір (?–1700–?); *слабинської* – Тризна Іван Хомич (1687–1701–?); *столенської* – Басличенко Григорій (?–1688–?), Романович Сава (?–1696–?), Марченко Пилип (?–1697–06.1698), Гаврилович Юхно (1698–?), Семенович Юхим (?–1705–?), Бобир Роман (?–1707–?); *сосницької* – Дорошенко Андрій Дорофійович (?–1689–1691–?), Дорошенко Іван Андрійович (1691–1694–?), Омеляненко Семен Васильович (?–1696–?), Дорошенко Іван Андрійович (?–1699–11.1701–?).

ЦЕРКВИ МАЗЕПИ

Київ

1. Миколаївський собор Пустинно-Микільського монастиря (близько 1693–1694).
2. Трапезна церква Пустинно-Микільського монастиря.
3. Братська Богоявленська церква на Подолі (близько 1693).
4. Церква Всіх Святих над Економічною брамою лаври (1696–1698).
5. Онуфріївська башта-церква Києво-Печерської лаври (1698–1701).
6. Вознесенська церква у Вознесенському жіночому монастирі (1701–1705).

Батурин

7. Троїцький собор (кам'яний).
8. Воскресенська дерев'яна церква.
9. Покрови Богородиці дерев'яна церква.

Переяслав

10. Вознесенський собор (1698).

Чернігів

11. Камінна дзвіниця зі дзвоном у Борисоглібському монастирі.
12. Церква св. Івана Предтечі у Борисоглібському монастирі.
13. Церква св. Івана Євангеліста (дерев'яна).

Глухів

14. Успенський собор Глухівського жіночого монастиря (1692).

Густиня

15. Трапезна церква Густинського монастиря.

Лубни

16. Трапезна церква Мгарського монастиря.

Рильськ

17. Церква св. Івана Хрестителя (дерев'яна).

Макошине

18. Церква св. Миколи у Макошинському монастирі.

Дігтярі

19. Покровська церква.

Прачі

20. Церква.

Думниця

21. Соборний храм Різдва Богородиці (1698), а також будівлі Думницького чоловічого монастиря.

Любеч

22. Дерев'яна церква в ім'я Воскресіння Христового (1694), а також будівлі Любецького Антонієвого монастиря.

Бахмач

23. Церква Бахмацького монастиря.

Стародубщина

24. Церква Успіння Пресвятої Богородиці Каменського Успенського монастиря.

Запорозька Січ

25. Церква Покрови Пресвятої Богородиці (1693).

СВІДЧЕННЯ НА ДОПИТАХ СТАРШИН ПРО МАЗЕПУ

Російські урядовці з перших днів протимосковського виступу почали ретельно з'ясовувати обставини переходу гетьманців на бік шведів, роль у цій акції І. Мазепи. Недавній вірнопідданий васал залишався суцільною незрозумілою загадкою для царя. Хоча в універсалах Петра I кінця 1708 р. сформовані чіткі звинувачення щодо особи гетьмана, зокрема в продажності, егоїстичних інтересах, усе ж доказів цього росіяни у своєму розпорядженні не мали. Понад десять років з перервами велося слідство, яке ніби мало підтвердити чи спростувати донесення Олександра Меншикова від 26 жовтня 1708 р.: «...Понеже когда он сие учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины»¹.

У розпорядженні дослідників є три низки допитів старшин, наближених до Мазепи. Перші свідчення про плани, позицію гетьмана дані в листопаді – грудні 1708 р. Наступні – 14 липня 1709 р. І завершальні – після смерті Мазепи, впродовж двох десятиліть.

Спалення Батурина, анафемування гетьмана та його приборників у Глухові було першим деморалізуючим фактором, який негативно подіяв на дух мазепинців.

До того ж, цар обіцяв амністувати тих старшин, які повернуться з ворожого табору протягом місяця. Соратників крамольного гетьмана в разі непослуху чекали суворі кари: «Повелеваем их лишить всех чинов и урядов при войске нашем Запорожском, також й маестности их и имение, яко изменнице, определяем отдавать за службы иным верным в войске Нашем Запорожском, а жен их и детей брать за караул и присылать к нам, Великому Государю, которые сосланы будут в ссылку»².

У першій декаді листопада 1708 р. росіянам вдалося схопити дружин лубенського полковника Дмитра Зеленського та мазепинського посланця Івана Бистрицького, дітей Григорія Герцика³. Згадане, очевидно, справило гнітюче враження на миргородського полковника Данила Апостола, генерального хорунжого Івана Сулиму, які 21 листопада наважилися покинути гетьманський табір. М. Костомаров та С. Соловійов пов'язують відхід першого до царя з виконанням таємної місії. Посилаючись на документи, вони стверджують, що Мазепа звернувся через Апостола до Петра І з пропозицією передати в руки царя шведського короля зі знатними генералами⁴, але за умови, якщо йому повернуть гетьманський уряд⁵. І ніби згодом, 22 грудня, у відповідь канцлер Г. Головкин дав Мазепі згоду на це: «Доношение ваше чрез г. полковника миргородского его царскому величеству донесено, который, видя ваше доброе намерение и обращение, принял то милостиво и повелел мне к вам писать с крепчайшим обнадеживанием, что ежели вы в том пребывать и начатое намерение свое к исполнению привести потрудитесь, то не токмо что вашу милость в прежний уряд и в свою милость принять, но оную к вам и умножить изволит, и на те кондиции, чрез помянутого г. полковника предложенные, соизволил, и характеров желанных от вас для содержания той амнистии приемлет, хотя бы в том и не без трудности было, только надлежит вашей милости постараться, дабы о известной главнейшей особе по предложению своему безопаснейшим образом постараться; буде же о самой той особе и невозможно, то хотя б о прочих знатнейших то учинить по предложению»⁶. Історики повідомляють також про приїзд із подібною місією компанійського полковника Г. Галагана⁷. Насправді ці листи – фальшивки, які російські урядовці вигадали для компрометації Мазепи в очах шведів⁸. У чернетці послання Д. Апостола до гетьмана є правка Головкина і припис: «Писма, что писаны к Мазепе по измене ево, фальшивые от Канцлера»⁹.

У матеріалах допиту миргородського полковника не маємо жодного натяку на згадану секретну місію¹⁰. Д. Апостол інформує слідчих про розташування шведського війська, про те, що «до Лещинского послан слуга Мазепин з Бахмачева з листами короля шведского и его же

зменника Мазепи, именно Нахимовский, жебы все тамошние остановивши интереса, яко найпилней поспешал суды на Украйну»¹¹.

Допитаний також розповів, що гетьман «презентовал нам» привілей короля Станіслава, приватні листи канцлера Яблоновського, підканцлера Великого князівства Литовського Шуки, які «мает в себе выражене, упевняюче Украйну вольностями, як в короне Польской, так и в Великом Князстве Литовском»¹². Серйозним спростовуючим документом згаданих вище інсинуацій довкола особи гетьмана є лист Д. Апостола від 21 листопада 1708 р. новообраному гетьману І. Скоропадському, у якого полковник просив замовити за нього слово у Петра І, «дабы его Царское Величество не міл не мене вірного подданого своего, якого гніву й не похотіл карати»¹³.

Нічого не говорить на допиті про «бажання» Мазепи передати царю короля й Гнат Галаган. У його свідченні є важливе повідомлення про те, що гетьман приголомшив його рішенням «отбыть нам от России й быть под Мазепиным управлением, от всех монархов вольным»¹⁴.

14 липня 1709 р. були допитані генеральний суддя Василь Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович, дубенський полковник Дмитро Зеленський, компанійський полковник Юрій Кожуховський, сердюцький полковник Яків Покотило, бунчуковий товариш Антон Гамалія, військовий товариш Семен Лизогуб, писар Яків Гречаний, канцелярист Григорій Григорович¹⁵.

М. Костомаров вважав, що вони перейшли на царський бік ще до Полтавської битви¹⁶. На нашу думку, це трапилося під час відступу мазепинців. Бо в Бендерах старшина, яка врятувалася, говорила: «Незбите свідоцтво правди дав би канцелярист Григорій, якщо він не загнув би над берегами Дніпра разом з грішми»¹⁷.

Тобто до Дніпра останній відступав з гетьманцями. Ніхто не помітив, що він та ряд інших старшин вирішили здатися.

Друга хвиля відступництва від Мазепи була пов'язана з програвом у Полтавській битві, у визвольній справі. Допити від 14 липня 1709 р. свідчать, що старшини, рятуючи себе, всю вину за виступ проти Петра І переклали на гетьмана. Кожен з них намагався применшити свою роль у повстанні, аби пом'якшити покару.

Василь Чуйкевич, зокрема, свідчив, що «в совітах ни в каких с ним, Мазепою, никогда не бывал, також й других из старшини, кроме генерального писаря Орлика й родственника его Мазепина Мокиевского»¹⁸. Гетьман ніби недолюблював генерального суддю «за сватов его покойного Кочубея й за миргородского полковника, о чем часто й словами ему напоминал й бунтовщиком против себя называл»¹⁹.

Дмитро Максимович пригадав, що першими були послані до Карла XII капітан-іноземець — «а как зовут, не знает, которого провожал за табор Гречаний Згюра с слугою Бистрицкого к шведам»²⁰. Шведи не повірили цим уповноваженим гетьманського уряду, а тому «посланы были обозный Ломиковский да генеральный писарь Орлик»²¹. Ніби нічого не знав про зраду, як і допитані попередники, полковник Дмитро Зеленський. «А перешед Десну, — виправдовувався він, — объявил ему,

Зеленському, що будто генерал... Меншиков ідед по него й по всю старшину, которых хочет побрать й забить в колодки»²².

Компанійський полковник Юрій Кожуховський інформував слідчих, що прибув з походу проти Булавіна за універсалом Мазепи в Борзну. Очевидно, після спалення Батурина у його полку залишилось «полтораста человек»²³.

Сердюцький полковник Яків Покотило зазначив, що до Карла XII поїхало «да с ними же полку его сердюків было меньше ста человек, для того что достальных всіх оставил Мазепа в Батурине»²⁴.

26 липня 1709 р. був проведений додатковий допит старшин, що здалися. Якщо під час першого допиту канцеляристові Григорію Григоровичу вдалося переконати, що він не був посвячений у жодні таємниці²⁵, то цього разу він давав досить важливі показання: інформацію, якої бракувало у Бендерах про фінансовий стан Гетьманщини, отримали російські урядовці.

Це свідчення подаємо нижче: «Канцелярист Григорий сказал: на изменника Мазепу с Малороссийского края збирано денежных доходов в год: индукты с Рагузинского 53 000 золотых, итого 106 рублей, да на кухню 100 рублей, и всего 10 700 рублей.

Аренды было в зборе: с полку Стародубовского 9000 золотых, с Киевского полку 6000 золотых, с Лубенского 11 000 золотых, с Прилуцкого 5500, с Миргородского 7400, с Полтавского 9600, с Гадяцкого 30 000 золотых и с порукавичным с Переяславского 6500, с Черниговского 8000, с Нежина с околичностями, оприч сотен засеянных 4500 золотых. А сотен засеянных з городов з Борзны 1200 золотых, с Новых Млинов 1000, с Конотопа 1650, с Кролевца 900, с Коропа 2200, с Воронежа 1000, с Глухова 3000, с Заднепрских полков аренды збирать положено тому лет с пять и боле, с Хвастова с принадлежностями по 2000, с Корсунщины, с Чигиринщины й Каневщины по 15 000, а з Белой Церкви было отдано Згуру, и толко один год прошло, а сколько положено, того он не ведает.

Ему ж, Мазепе, было збору порукавичного на всякий год, то есть в начале всякого году приходили с полков й давали ему за то, чтоб аренды не отдавал на перекуп, а именно: с Киевского полку 300 червонных, с Нежина 600 ефимков, с Лубенского 800 червонных, с Прилуцкого 200 чер., с Миргородского 200 червонных, с Полтавского 400 чер., с Черниговского 800, с Стародубовского 2000 чер., с Переяславского 400 червонных, з городов, которые особ полков определены, а именно, з Борзны 100 чер., з Батурина 300 чер., з Глухова 300 чер., с Кролевца 100 чер., с Коропа 60 чер., с Воронежа 50 чер., с Новых Млинов 50 чер., с Конотопа 300 чер. И тех вышеписанных зборов в войсковую казну толко одна аренда, а прочие на него, Мазепу, собственно.

На компанейцов и на сердюков збору на гетмана не было, а выбирали они сами в полках. Толко когда те сердюки й компанейцы были в Полше, й тогда взял Мазепа за тех сердюков й компанейцов по 4 золотых на человека на восемь місяцев; а сколько всего того взято, сказать он не упомнит.

Статейные збори имяновались то, что збираны на него, Мазепу, со всех полков запасы: скотина, мясо, соленье, мука, крупы, пшено, оves й прочее; а деньгами за то не збирано»²⁶.

Як бачимо, хоча в гетьманському уряді не було генерального підскарбія, все ж його функції виконував канцелярист, який добре знав доходи бюджету Гетьманщини. З повідомлення Григорія Григоровича постає система фінансового забезпечення функціонування гетьманських інституцій. Вона не свідчить про якісь зловживання гетьмана. Зібрані кошти залежно від політичної ситуації, потреби автономії Іваном Мазепою спрямовувалися на вирішення тих чи інших проблем. Його особистий дохід при цьому важко визначити, виокремити. Оскільки гетьманська посада, як й інші уряди, мала цілу низку джерел забезпечення. Ці отримані доходи йшли як на задоволення особистих потреб гетьмана та його рідні, так і на утримання резиденції, відповідних служб, гетьманської канцелярії. І. Мазепа не обмежувався чинним правом Гетьманщини в користуванні зібраними коштами.

При цьому слід зазначити, що особисті витрати гетьмана явно були мінімальними порівняно з тим, які затрати він як керманіч ніс у зв'язку з дипломатичним етикетом (подарунки послам, єпископам, московським чиновникам), військовими приготуваннями тощо.

Наступні свідчення про Мазепу, його правління давали мазепинці, які або добровільно-вимушено, або під примусом поверталися після поразки 1709 р. додому. У квітні 1712 р. до Москви за наказом царських урядовців відрадили сина Ломиковського, матір і братів Бутовича, дружину Дмитра Горленка, дружин Герциків, шуринів Орлика, Семена Забілу²⁷. Тоді ж заслані у Соловецький монастир архімандрит Крупицького Батурицького монастиря Гедеон Одорський, чернець Семен Остаф'єв, лохвицький протопоп Іван Рогачевський, челядник архімандрита з Черкас Іван Видковський, у Горицький монастир – племінниця Мазепи, намісниця Глухівського Успенського дівочого монастиря Марфа, її келейниця Магдалина і дівчина Катерина²⁸.

Репресії щодо родин мазепинців, котрі співчували визвольному руху, боляче вдарили по українській еміграції, яка, активно залучаючи до співпраці уряди антиросійської коаліції, з кожним роком втрачала надію на успіх своєї справи. Особливо критичним щодо цього був 1714 рік. Зневірившись у необхідності продовження боротьби, Дмитро Горленко, Михайло Ломиковський, Іван Максимович, Бутович та ще близько 25 старшин через посередництво Єрусалимського патріарха та гарантії безпеки від російських урядовців повернулись в Україну²⁹.

Їх, після прибуття у квітні 1715 р. у Глухів, відправлено до Москви, де допитано й залишено на довгі роки на поселенні з мізерним утриманням.

12 жовтня 1716 р., у Гамбурзі був арештований і підступно вивезений до Росії Андрій Войнаровський.

На відміну від попередньо допитаних, які всю вину за повстання 1708 року перекладали на І. Мазепу, він, із зрозумілих причини, теж применшуючи свою участь у ньому, все ж повідомляє про важливе рішення про перехід на бік шведів не було одноосібне.

Порвати з Москвою бажав увесь український генералітет. «Полковники й Орлик,— згадував А. Войнаровський про вирішальну ніч у Коропі,— були на нього (Мазепу.— *Авт.*) роздратовані за це (вагання.— *Авт.*), докоряючи йому, що коли вже маєте намір, те й робіть»³⁰. Від П. Орлика у Бендерах небіж гетьмана чув, що І. Мазепа почав серйозно думати про відхід від Москви у 1705 р., коли був поблизу Дубна. «Він бачився тоді з княгинею Дольською, матір'ю князів Вишневецьких та родичкою Станіслава Лещинського,— свідчив арештант.— Вона й намовила його, щоб бути в підданстві по-старому в поляків, обіцяла всіляку милість та ласку від Станіслава. А ще говорила йому, що сама вона хоче за нього вийти заміж»³¹.

Очевидно, І. Мазепа не посвячував племінника у свої плани, тому що він нічого крамольного про ідею повстання проти Москви «ані від дядька, ані від інших не чув, оскільки не був допущений ніколи в раду» і не припускав, «щоб, крім Орлика, яко крестури гетьмана, хтось про те знав до останньої хвилини, коли вже гетьман з Коропа переїжджав за Десну до шведської армії»³².

Зазначимо, що, повідомляючи про натиск старшин у Коропі на гетьмана з вимогою йти до шведів, Войнаровський у згаданому повідомленні суперечить собі.

У 1721 р. у Варшаві російська резидентура затримує генерального осавула гетьмана Пилипа Орлика Григорія Герцика і переправляє його для допиту в Петербург. Спійманий мало що міг сказати про Мазепу, його плани, бо під час виступу мазепинців перебував у Полтаві, а потім у Корсуні³⁴. Але повідомлення Герцика містило чимало цікавої інформації про мазепинську еміграцію.

З допитів співпрацівників гетьмана вимальовується його образ як людини владної, втаємниченої, котрий належала вирішальна думка у прийнятих доленосних рішеннях осені 1708 року. Хоча арештантам і вигідно було дистанціюватися від натхненника повстанської акції, приховувати симпатії справі визволення України, їхні свідчення не компрометують І. Мазепу, не показують його як керманіча, що діє всупереч інтересам власного народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

¹ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року.— Чернігів, 1994.— С. 126.

² Бантыш-Каменский Д. История Малой России.— М., 1822.— Часть IV (Приложения).— С. 144.

³ Шуттой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр.— К., 1951.— С. 109.

⁴ Костомаров Н. Мазепа.— Москва, 1992.— С. 266.

⁵ Соловьев С. История России с древнейших времен.— Москва, 1962.— Кн. VIII.— Т. 15.— С. 263.

⁶ Там само.— С. 263.

⁷ Там само; Костомаров Н. Мазепа.— С. 267.

⁸ Павленко С. Міф про Мазепу.— Чернігів, 1998.— С. 193.

⁹ Інститут рукопису НБУ НАН України (далі – ІР НБУ) – Ф. 61.– № 1787.– Арк. 38.

¹⁰ ІР НБУ.– Ф. 61.– № 1786.

¹¹ Допрос миргородському полковнику Данилу Апостолу, бывшему в измене с Мазепою // Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским.– Спб., 1859.– Часть II.– С. 214.

¹² Там само.

¹³ ІР НБУ.– Ф. 61.– № 1783.– Арк. 27.

¹⁴ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі.– К., 1994.– С. 548.

¹⁵ ІР НБУ.– Ф. 61.– № 1802.

¹⁶ Костомаров Н. Мазепа.– С. 305.

¹⁷ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник.– Варшава, 1938.– Т. I.– С. 117.

¹⁸ ІР НБУ.– Ф. 61.– № 1802.– Арк. 69.

¹⁹ Там само.– Арк. 70.

²⁰ Там само.– Арк. 70.

²¹ Там само.

²² Там само.– Арк. 71.

²³ Там само.– Арк. 72.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.– Арк. 74.

²⁶ Там само.– Ф. 61.– № 1804.– Арк. 86–86 а.

²⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.– К., 1993.– С. 580.

²⁸ Там само.

²⁹ Субтельний О. Мазепинці.– К., 1994.– С. 108.

³⁰ Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін.– 1992.– №№ 7–8.– С. 125.

³¹ Допит Андрія Войнаровського // Кресін О. Мазепинці.– К., 1994.– С. 87.

³² Там само.– С. 88.

³³ Кресін О. Мазепинці.– К., 1994.– С. 27.

³⁴ Допрос Григория Гердика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина.– 1883.– № 1–4.– С. 595–610.

За кожне побачення – 10 тисяч червінців? (Відгук* на публікації у «Фактах и комментариях»)

У газеті «Факты и комментарии» 6 лютого 2001 р. з'явилося інтерв'ю Е. Коснічук, Ф. Цельмера «За каждое свидание с Мотрей Кочубей гетман Мазепа давал ей по 10 тысяч червонных золотых», а 7 квітня того року матеріал Е. Коснічук «Гетман Иван Мазепа умер в Киеве под чужим именем? Эту сенсационную весть принес в редакцию... его

* Оpubліковано в «Літературній Україні» 21 червня 2001 р. (С. 8).

вероятный потомок», у яких українського гетьмана-державника представлено як підступного зрадника-обманщика всіх і вся з дитячих років, католика-інтригана, людину без совісті і моралі. Все це подалося на двох полосах під соусом знайдення «кляюча к тайне Ивана Мазепы» спочатку «обыкновенным школьным учителем истории» Сергієм Дьомінім, а потім Іваном Федосійовичем Мазепою, «вероятным потомком». Шукачі «правды» з допомогою «Фактов» оприлюднили читачам стільки нового викривального компромату про гетьмана, що перевершили, здається, всіх фальсифікаторів його біографії разом узятих. Власник однієї-єдиної папочки з розшуковими документами С. Дьомін, схоже, якимось чином побував у XVII столітті у дні, коли мати колисала І. Мазепу у колиці, і вже тоді він, підступний син, не міг дивитися в її очі, бо мав «бесовские мысли!» «Історик» практично через кожен абзац цитує його думки. Наприклад: «“Я для нее (матері.— *Авт.*) ни лях, ни казак, а выродок”,— считал Иван». С. Дьомін не уточнює, з якого джерела (невідомого всім маститим історикам!) чи сновидіння він це запозичив. Але звучить ефектно! Далі — більше. Мазепину матір, яка, за версією дослідника-правдиста, не любила сина, він змальовує «похожей на хищную птицу», «которую в Диканьке многие называли ведьмой». Проте це ще квіточки. Виявляється, «Мария-Магдалина его (Мазепу.— *Авт.*) под конец жизни прокляла: чтобы шведов привести на Украину!...». Чи відомо аторам цього спільного опусу, що ігуменя Києво-Печерського Вознесенського і Глухівського дівочих монастирів Марія-Магдалина померла у кінці 1707 року? Шведи, як відомо, з'явилися на теренах Гетьманщини у жовтні 1708 року. Як же вона, живучи зі своїм сином у злагоді, любові (за спільні кошти будували у Глухові та Києві церкви!), могла його проклясти після своєї смерті? Гетьман у вересні — листопаді 1707 року перебував у Києві. Канцлеру Г. Головкину він повідомляв 2 листопада про причини затримки: «Госпожа matka моя вельми болезнует и до кончины жития своего приближается». З відомого листа П. Орлика С. Яворському дізнаємося, що Марія-Магдалина була втаємничена у плани сина. Саме їй він передав для зберігання пропозиції польського короля Станіслава Лещинського про співпрацю. І. Мазепа розповідав П. Орлику, що таємне звернення з Польщі його мати «удержала у себе, и перед кончиною своею вручила внучці своей, а моей племеннице панні Маріанні, и велела ей отдать мні по смерти своей и тое сказать, что она, госпожа matka, просила единой по Бозі живучой чернице о молитвы до Господа Бога, дабы он сам управил тое діло».

С. Дьомін «відкопав» нове й в особистому житті гетьмана. У любовниці його він з легкої руки зараховує польську княгиню Ганну Дольську (через неї гетьман вів переговори з С. Лещинським.— *Авт.*). Історія з нею, як оповідає шукач «правды», «явственно подтверждает: он искал в любви замужних женщин опеки и понимания, которых не встретил у своей матери». «А вот о связи со вдовой Фридрикевич было известно только Дольской,— далі зазначає дослідник,— но она не ревновала». З цієї невинної зауваги стає зрозуміло, що першовідкривач С. Дьомін

не прочитав жодної монографії про Мазепу. Адже, якби він це зробив, то дізнався б, що Ганна Фридрикевич була дружиною гетьмана. Вона померла у 1702 році. Авторі опусу не ознайомилися навіть з листами Мазепи до Мотрі Кочубей, бо ж оцінили кожне їхнє побачення в 10 тисяч червонних золотих (от, мовляв, як витрачав гроші гетьман-ловелас). Насправді вдівець, знайшовши відповідь своєму почуттю, подарував обраниці перстень, обручку і книжечку. В. Кочубей, надіславши царю разом з доносом на Мазепу листи останнього до Мотрі, додав до них невеличкого коментаря, що у грудні 1704 року гетьман, «поворачаючися з Бахмача, прислав того ж Демянка, приказавши наговорувати Мотрону, же пан 10 000 червонных обіцует дати», аби та вийшла на побачення. Отже, ще не дав, а тільки обіця!

Чи могло таке бути? Дочка Кочубея прагнула втекти від батьків до гетьмана. Він же їй, як дізнаємося з його листа, заборонив це робити: «Уваж сама, що б з того виросло. Першая, що б твої родичі по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку у ночі гвалтом і держить у себе місто подложниці. Другая причина, же державши Вашу Милість у себе, я бим не могл жадною мірою витримати, да і Ваша Милість также: мусілибисьмо із собою жити так, як малженство каже, а потом прийшло би неблагословеніє од Церкви і клятва, жеби нам з собою не жити. Гді ж би я на той час поділ. І мні б же чрез теє Вашу Милість жаль, щоб єсь на потом на мене не плакала». Через цю зважену позицію Мазепи, який в очікуванні церковного благословіння-дозволу на шлюб з хрещеницею не бажав форсувати події, знервована, розчаровано-ображена Мотря не бажала з ним зустрічатися. Можливо, втративши всяку надію, гетьман справді пропонував їй за останнє побачення карколомну на той час суму... Але як про те дізнався В. Кочубей? Йому про це відразу розповіла дочка, яка зненавиділа батьків за те, що вони стали на перешкоді її шлюбу з гетьманом? Чи вірний слуга Мазепи? І перше, і друге мало ймовірно. Ті 10 000 червонців – швидше за все зла підозра-фантазія донощика, який разом з дружиною, викравши у дочки листи, використав їх через три роки як компромат на гетьмана.

«Вероятный потомок» теж, як мовиться, чув дзвін, та не знає, звідки він. Другий шукач сенсаційно-розвінчувальної «правди» відразу повідомляє, що його батько і дід, народившись за 15 кілометрів від Батурина в колишньому мазепинському володінні, вважали себе прямими нащадками Мазепи. «Основания? – інтригує автор сенсації. – До отмены крепостного права крестьяне не имели возможности, что называется, менять географию. А с 1861 года ни один мой предок мазепинских владений не покидал. Уж слишком много получается совпадений! Утверждение же о том, что у Ивана Степановича не было детей, изначально было сомнительным... и, как свидетельствовали земляки-современники, где-то остался сын, которого Мазепа не любил...». Відразу розчаруємо Івана Федосійовича Мазепу. Як повідомляє синодик Крупицького Батуринського монастиря, дочка гетьмана Варвара та його синок Іван померли у ранньому віці. Мазепа виховав сина дружини від першого шлюбу Криштофа Фридрикевича. Останній у

1699 р. як седнівський сотник отримав на ранг двори та ґрунти. Є свідчення від 1729 р. старожилів про те, що гетьман «отдал... своєму пасынку Криштофу Фридрикевичу» Смяч та Конотоп. Седнівський сотник або загинув, або помер у поході 1702 р. Більше дітей у родині Мазеп не було! Племянники, інші родичі, як мовиться, засвітилися на тих чи інших урядах Гетьманщини. Усі ті з них, хто залишився вдома після поразки 1709 р., були репресовані. Є документи про заслання їх до Москви, Сибіру. Цієї участі навіть зазнала дочка В. Кочубея Ганна, яка вийшла заміж за небожа гетьмана Івана Обидовського (помер у 1701 р. у поході в Прибалтику). Вона довгий час пробула під арештом, у неї та її двох діток відібрали землю.

Шукаючи свій зв'язок з Мазепою (що непогано!), чернігівець заради істини хоча б засумнівався у тих фальсифікаціях, міфах, які супроводжують гетьмана з благословення Петра I ось уже майже 300 років. На жаль, сприйнявши надруковане паплюжниками незалежності України, акції мазепинців 1708 р. за чисту монету, Іван Федосійович додає до написаного і свій «вклад». «В Москву и Киев шли доклады, — розповідає він Е. Коснічук, — что Мазепа продает басурманам не только серебряные оклады с икон из православных храмов, но и православных людей с Подолии и Волыни... Разве можно о таких делах сегодня молчать? Их надо либо обоснованно опровергнуть, либо найти содеянному мотивы. Возможно, Мазепа хотел помочь людям выжить? Ведь в 1690 году в Украине был мор: из-за нашествия саранчи скот поедал дохлых кузнечиков, а мясо пахло так, что есть его было невозможно... Нужны были деньги, так, может, потому Мазепа шел на такие прегрешения?..». Цей «невинний» новостворений наклеп на гетьмана спростовує документ 1690 року. Згідно з ним із Києва на Москву надіслано не «доклады», а зобливу анонімку, текст якої як абсолютну істину переповідає «вероятный потомок». Ось про що сповіщав царів недоброзичливець гетьмана: «Мы все, в благочестии живущие в сторонах польских, благочестивым монархам доносим и остерегаем, дабы наше прибежище и оборона не была разорена ото злого и прелестного Мазепы, который **прежде** (тобто навіть не в 1690 р. — *Авт.*) людей наших подольских, русских и волынских басурманам продавал, из церквей туркам серебро продавал вместе с образами; (...) наконец, подговоривши Голицына, приехал в Москву, чтоб вас, благочестивого царя Петра Алексеевича, не только с престола, но и со света изгнать, а брата твоего Иоанна Алексеевича покинуть в забвении. Другие осуждены, а Мазепу, источник и начаток вашей царской пагубы, до сих пор вы держите на таком месте, на котором если первого своего намерения не исполнить, то отдаст Малороссию в польскую сторону». Висловлене анонімником потребує деяких пояснень. Видно, що автор доносу дещо знав про службу у 1668–1674 рр. Івана Мазепи у правобережного гетьмана Петра Дорошенка, який заради інтересів об'єднання України певний час союзничав з турками, кримчанами. Чи ж справді його підопічний торгував християнами, сріблом з церков? Прочитуємо, що пише з цього приводу Чернігівський літопис за 1672 р.:

«А Дорошенко послал до монастиря Креховского спод Илвова Ивана Мазепу (він був тоді ротмістром надвірної компанії, тобто охоронного загону гетьмана.— *Авт.*) на залогу. Каплан-паша не відал того и послал часть войска турецкого и татарского добывать того ж монастиря. А гды пришло войско его там, били їх, боронячися, чернці добре и ханского забито сестренца гліотом желізным и сам залога Иван Мазепа з ручницы много турков трупом положил. За що велми розгнівався хан и болшую громаду войска татарского и турецкого добывать Крехова послано. Видячи чернці, же трудно оборонитися, здалися турком и дали за себе окупу сребра церковного каменей чотыри и таляров тысячу. А так отошли от них турки и пришли до цесаря до Каменца-Подолского». Ось таке пояснення «торгів» сріблом.

11 червня 1674 р. січовики взяли у полон Мазепу, який як посол від Дорошенка направлявся з листами до турецького візира, султана і кримського хана. Разом з ним їхало 9 татар і 15 козаків-невільників з Лівобережжя. Правобережці тоді перебували у стані війни з лівобережцями, а тому відповідно під час сутичок не тільки вбивали один одного, але й брали в полон. П. Дорошенко дарував своїх ворогів союзникам... Це трагічні реалії тих часів. С. Величко у своєму «Літопису» оповідає, як запорожці хотіли «розтерзати й убити» І. Мазепу, але кошовий Сірко погамував їх прагнення пророчими словами: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він вам і нашій вітчизні надалі згодиться». Помилуваного затримував Москва. Кошовий отаман 6 липня 1674 р. просив гетьмана Івана Самойловича: «Покажи милость свою, как отец милосердный, чтобы он в неволи не был и чтоб войско запорожское, даровавшее ему и волю, и жизнь, и здоровье, не стало говорить, что Сирко засылает людей в неволю». Одне слово, такі були «торги». Що вони мають спільного з 1690 роком?

«Историю предательств» гетьмана Мазепа — автор сенсаційних заяв розпочинає давноексплуатованою легендою про магната Фальбовського, який підтримав — «облагодетельствовал» юного Мазепу, а той відповідно йому віддячив — «увел у него супругу». Ще сучасники гетьмана поляки Отвіновський, граф Красінський засумнівались у цьому, бо «потерпілий», мабуть, нічого не знав про вищезгадане. За їхньою версією Мазепа насправді вчинив перелюбство з дружиною генерала Мартина Конського. Але й останній, якби було так насправді, у листі до гетьмана від 23 березня 1695 р. не згадував би про їхню «дружбу, которую имѣл есм в молодых літах с вельможностью Вашею». У кінці XIX ст. історик І. Каманін знайшов в архівах своєрідне спростування викладених вище версій з життя гетьмана. Це розвідна справа 1663 р. володимирського судді Яна Загоровського та його молодого дружини Олени, в якій він знайшов чимало подарунків від двадцятичотирирічного Мазепи. Аби виграти майновий процес, чоловік звинуватив свою другу половину також у любовних зв'язках з князем Дмитром Вишневецьким, якимсь Убишем та іншими. Суд не визнав за Мазепою злочинів, які йому приписував Загоровський. Отже, для чого всі ті фантастичні нісенітніці знову як достовірні факти переповідати громадськості? Аби ще раз спалюжити гетьмана?

Мазепа-«вероятный потомок» наводить ще вбивчий аргумент про зрадництво гетьмана. Мовляв, він пообіцяв через миргородського полковника Д. Апостола передати Петру I Карла XII, «если царь гарантирует ему самому личную безопасность». Справді, в історичній літературі фігурує лист Г. Головкина гетьману від 22 грудня 1708 р. У ньому канцлер сповіщає, що через Д. Апостола отримав пропозицію від Мазепа про викрадення шведського короля і, мовляв, Петро I дав згоду на амністію зрадника, якщо він виконає обіцяне. Якби миргородський полковник дійсно привіз царю таку фантастичну пропозицію, то чому ж він нічого про неї не сказав під час допиту? Протокол його, на щастя, зберігся, опублікований у 1859 р. істориком Д. Бантиш-Камінським. Там жодного натяку нема про згадане! Перед допитом Д. Апостол ховався спочатку у Сорочинцях і звідтіля звертався до І. Скоропадського потурбуватися про власну амністію. Чому ж він не спішив з посланням Мазепа до царя? А тому, що його просто не було! Лист-фальшивка Г. Головкина адресувався шведам, аби скомпроментувати у їхніх очах гетьмана. Нами недавно в архіві виявлено чорновик послання Д. Апостола (воно направлялося з вищезгаданим у ставку Карла XII) з правкою замовника Г. Головкина і з приписом на останній сторінці «Писма, что писаны к Мазепе по измене ево фальшивые от канцлера».

Бідний «родич», якому нічого не перепало від спадку гетьмана, зрозуміло, не міг не поцікавитися, де, так би мовити, перебуває і його втрачена доля коштів. «Откуда такие несметные богатства — до сих пор загадка, — заявив він і, мабуть, через відсутність заповіту ображено вкотре лигнув «пращура» черговою звинувачувальною порцією багна: — Может быть, утверждения, что Мазепа «подбирал» сокровища им же уничтоженных земляков, и верны?..». Ось такий, мовляв, гетьман негідник... Щоправда, реалії 22-річного правління Мазепа говорять про інше. Так, опозиціонерів він нещадно скидав з урядів. У свій час такої долі зазнали полковники Л. Полуботок, Р. Дмитрашко. Але через два-три роки вони, як і більшість усунутих з посад авторитетних у війську старшин, отримали за попередні військові заслуги значні маєтності, які давали їм непогані прибутки. Згодом сина першого — Павла Полуботка Мазепа призначає чернігівським полковником, а внука другого — Дмитра Дмитрашка бере у свій почт. Останній за участь у повстанні мазепинців був репресований «и в ссылке умре».

Ніякої загадки походження великих фінансових витрат Мазепа не існує. У його розпорядженні була скарбниця, яка щороку поповнювалася майже одним мільйоном золотих у формі податків. У ході Бендерської комісії 1709 р. старшина пояснила, що за Мазепа «від одного коня, як і від одного вола, платили селяни одного золотого річного податку». Це була невеличка посильна сума, бо ж забезпечення прожиття одного сердюка протягом місяця складало 5 золотих. Майже 90 відсотків зібраних коштів йшли на утримання десяти козацьких полків, десяти компанійських та сердюцьких полків. Час Мазепа не залишив нам збудованих вишуканих палаців як генеральних старшин,

так і самого їхнього поводири. Здавалося б, при їхніх статках кожен з них міг попідкуватися за кращу і соліднішу «хатинку». Старшини жили ж загалом у скромних і тіснуватих дерев'яних оселях або кам'яницях. Набуті ж від рангових володінь (тобто наданих на час виконання службових обов'язків) прибутки побожно оточення Мазепи вкладало у церкви, монастирі. Всі генеральні старшини, полковники мов змагалися один перед одним у побудові, реставрації храмів. Вони захоплювалися читанням, переписуванням житій святих. Такі у них були духовні пріоритети. Цим, молитвою жив і Мазепа, який своїми віршами не випадково звертався до небес:

Жалься, Боже, України,
Що не вкупі маєт сини!

...Ми зупинилися лише на найодіозніших моментах двох новітніх публікацій «Фактов» про визначного українського діяча, гетьмана-державника. Спростувати всі інші голосливі брудні закиди у його бік не вважаємо за потрібне – з вищенаписаного і так зрозуміло, яка їм ціна. Це добре, що вчитель зібрав папочку матеріалів про Мазепу, а однофамілець гетьмана зацікавився походженням свого роду. Погано, що їхні дилетантські і незграбні викривальні студії-анафемі, гіпотези, за якими не проглядається ні знань, ні серйозного пошуку, елементарного патріотизму, сприймають на «ура!» у редакції масової газети і використовують для тиражування-одурманювання співвітчизників. Це ж як, певно, по-газетярськи радісно, коли їм як читачам додасться чорноти, неправди, бруду! Схоже, у декого просто сверблять руки, аби осквернити пам'ять про Шевченка, Лесю Українку, Мазепу. Підступно. Під виглядом «правди», «белых пятен истории». Тільки в ім'я чого? Аби довести, що українці – з діда-прадіда не мають за душею нічого святого, а лише лихе, підступне, зрадливе?

МАЗЕПА — НЕ ГЕТЬМАН-ДЕРЖАВНИК ? (Відповідь на рецензію Олексія Сокирка *)

У листопаді 1999 року газета «Аргументы и факты в Украине» (№ 47) опублікувала невеличку замітку «По делам их узнаете их» – відповідь на запитання читача, чи справді І. Мазепа є національним героєм? Анонімний автор повідомляє передплатникам досить убивчі аргументи для їхніх самостійних висновків: ще будучи генеральним осавудом, претендент на гетьманську булаву «сочинил жуткий донос на своего гетмана»; «князю Василю Голицину Мазепа дал взятку: 11 тысяч золотых рублей... И стал Гетманом!»; також «католик» «ввел в Малороссии панищину и даже козаков превращал в крепостных»,

* Автор považає О. Сокирка як дослідника охотницького війська, проте його висновки щодо «Міфу про Мазепу» вважає тенденційними і неаргументованими. Зауваги, які подаємо нижче, – наша гостра реакція на думки історика, який, на жаль, поверхово обізнаний з літературою про добу І. Мазепи.

написав донос на Кочубея і вкрав разом з Орликом усю казну «при переході к шведам» (с. 21). На перший погляд, згадане й коментарів не потребує — що тут удієш, якщо видання переслідує певну мету, а тому й залучає для її реалізації не фахівців, а дилетантів, які знаходять велике задоволення в очорненні минулого України. На жаль, звинуватити їх в осучасненому фальсифікаті дуже важко. Будь-хто, зацікавившись добою Мазепа, звернеться до книгарень, аби придбати найсучаснішу «Історію України», видану у 1998–1999 рр. Про що ж дізнається з неї студент, якому потрібно писати реферат, або вчитель, готуючись до уроку? Парадокс: але практично всі вищезгадані фактики «АиФУ» й до кінця ХХ століття преспокійно кочують у щойно виданих підручниках з історії! Не десь у Росії, а в нас, в Україні! Так, у навчальному посібнику В. Семененка, Л. Радченко «История Украины» (Харків: «Торсинг», 1999.— 480 с.) читаємо, що В. Дунін-Борковський «одолжил И. Мазепе в августе 1687 года 10 тысяч рублей на подарки московским царедворцам, и прежде всего фавориту Софьи — В. Голицыну. Впоследствии свой долг гетман вернул, передав во владение генеральному обозному несколько поместий» (с. 166).

Вихід книги «Міф про Мазепу» (Чернігів: Сіверянська думка, 1998.— 248 с.) дає укладачам підручників, іншим дослідникам привід для переосмислення багатьох функціонуючих і донині історичних догм, якоюсь мірою поживу для їхніх студій, застерігає, якщо вони не приймають версій, аргументів автора, хоча б не проявляти категоричність в оцінці тих чи інших дій гетьмана. На жаль, старі історіографічні схеми, всупереч новим реаліям доби, відсутності ідеологічної, партійної цензури, настільки стали «абсолютними істинами», що й досі тримають під своїм магічним впливом частину науковців. Поява критичної рецензії Олексія Сокирка «Тринадцятий міф про Мазепу» (УГО. Випуск 2. К., 1999.— С. 183–197) — красномовне тому підтвердження.

Рецензент, скептично ставлячись до 12 викладених у «Міфі про Мазепу» спростувань, висловлювань автора типу «гетьман-патріот», «керманчик України», «гетьман-державник», підсумовує свої міркування однозначним висновком: «Книга Сергія Павленка... витворює низку інших міфів, що на диво схожі з попередніми і різняться лише розставленням оціночних знаків. Отже, новий міф створено, але чи місце йому в царстві Кліо?» (с. 196). Який же міф створив С. Павленко? Що Мазепа — патріот, гетьман-державник? Рецензент вважає його насправді не патріотом, не державником, а політичним авантюристом? Що ж, О. Сокирку ніхто не забороняє так думати. Але ж автор очікував від нього як рецензента не лише скепсису, іронії, а й контраргументів щодо оцінок заявлених міфів. О. Сокирко, незважаючи на великий обсяг рецензії, не зміг спростувати з фактами в руках бодай одну головну тезу дванадцяти розділів книги!

Причина тому банальна. Якби рецензент був хоча б частково обізнаний з мазепіаною, то він міг би швидко побачити, що у книзі нове, чи є у ній які запозичення і т. п. Але він у цьому плані безпорадний, бо ж, схоже, навіть праць Ф. Уманця, О. Оглоблина не читав. Адже, за

його словами, їхні «*інтерпретації політичної історії Гетьманщини Автор поклав у основу багатьох своїх побудов*» (с. 184). Які саме? О. Оглоблин стверджує, що було повстання Петрика, якого надихнули на проведення акції полтавська старшинська опозиція, В. Кочубей. Я ж даю докази організації антимосковського виступу Мазепою! О. Оглоблин не сумнівається в тому, що гетьман підписав договір з польським королем. Я спростовую це хибне твердження. О. Оглоблин не вважає Соломона посланцем Мазепи до Варшави. По-іншому він трактує арешт Семена Палія. Ф. Уманець, як і О. Оглоблин, не знаходять у реаліях 1690-х років причин для підготовки на Гетьманщині антимосковського повстання...

По суті, один з найважливіших розділів книги «Міф одинадцятий: зрадницький договір» у цьому зв'язку О. Сокирко просто оминає. Відмовляє він авторові і в пріоритеті спростування фальшивих листів до гетьмана канцлера Г. Головкина та миргородського полковника Д. Апостола, бо це, мовляв, давно вже всім відомо, мета їх написання «*в принципі не викликала двозначних тлумачень*» (с. 193). Відсилаємо автора до розвідки Н. Герасименко про Д. Апостола, де є такі рядки: «*Деякі дослідники скептично поставилися до цих документів. Так, Б. Крупицький, автор найбільш ґрунтовної праці про життя і діяльність Д. Апостола, вважав їх досить сумнівними (...)* Однак думка про сумнівність документів, опублікованих Д. Н. Бантиш-Каменським, спростована М. І. Костомаровим у дослідженні про гетьмана І. С. Мазепу. Історик викладає події, пов'язані з поверненням Апостола до царя на основі двох опублікованих листів, не маючи ніякого сумніву щодо їх автентичності. Один з них, лист канцлера Г. Головкина, він наводить у дослідженні повністю, посилаючись на Архів іноземних справ. Таким чином, сумніви щодо дійсності одного з двох листів, як бачимо, безпідставні. А оскільки у листі канцлера згадується про лист Д. Апостола до І. Мазепи, то підтверджується і справжність другого листа. Отже, переговори Д. Апостола з царем сприяли погодженню умов переходу І. Мазепи до царя, що підтверджували обидва листи»¹. Дослідниця повторює подібні думки і в одному з нарисів книги «Володарі гетьманської булави»². Російський історик В. Артамонов у 1997 році, пишучи про час Мазепи, зазначає, що гетьман «*здійснив третю спробу зрадити, задумавши заслужити прощення царя видачею короля*»³. Є подібні твердження і в інших розвідках, хоча вони спростовані мною ще в 1994 році⁴. До аргументації, викладеної у «Міфі про Мазепу» щодо справжності намірів гетьмана видати царю Карла XII, додаю недавно розшуканий мною документ, який ставить остаточно крапку в цьому питанні. На чорновому посланні Д. Апостола до І. Мазепи виявлено правку Головкина і на останній сторінці припис: «*Писма, что писаны к Мазепе по измене ево, фальшивые от канцлера*»⁵.

Для Рецензента «*справжні мотиви й обставини створення легенди (юний Мазепа, прив'язаний до коня.— Авт.) зусиллями Христини Пеленської та Теодора Мацьківца давно стали аксіомою*» (с. 188).

Чому ж тоді історики О. Ковалевська (автор дисертації з мазепознавства) та Ю. Пінчук практично одночасно зі мною повертаються до цієї теми, займаються «реабілітацією» молодого Мазепи?⁶

Не орієнтуючись як слід у проблемах мазепознавства, О. Сокирко, взявши на себе важку ношу рецензента, замушений вести мову «вокруг да около» рецензованого дослідження. Так, вихопивши з книги фразу «Правобережців називали поляками (бо належали до Польщі), а лівобережців — литвинами», він радить автору зайнятися самоосвітою і прочитати праці Терези Хинчевської-Геннелъ або Френка Сисина і білоруських учених, тоді б у «Міфі про Мазепу» «не звучали б так недолуго репліки /?/ про українців-“поляків”, а надто — про литвинів (цей етнонім, як відомо, вживався у Московській державі та Гетьманщині на позначення населення сучасної Білорусі)» (с. 187). І не тільки, шановний п. Сокирко! У відписці полкового воєводи Н. Одоєвського в Посольський приказ від 9 червня 1646 року повідомляється про приїзд купців з Батурина з вином та тютюном і зазначається: «В распросе де ему те **литовские люди** сказались черкасы литовского города Батура»⁷.

О. Сокирко намагається переконати читача за будь-яку ціну у задалегідь визначеному висновку про недолугість рецензованих ним студій, неспроможність автора як дослідника. При цьому він часом вдається до навмисного перекручення авторських ідей. Ознайомимось з деякими найодіознішими в цьому плані міркуваннями Рецензента:

1. «...Публікації російських джерел початку ХVIII ст. ... у вступі оголошено брехливими» (с. 194). Натомість у вступі автор цитує лист М. Костомарова до О. Лазаревського від 23 вересня 1877 р.: «...з якого роду джерелами я маю діло? З реляціями гетьманів, їх висланців, московських урядників... Щирості тут було мало, а часто й свідомо брехня або ігноранція». Далі автор зауважує: «Ми вже вище наводили важливе свідчення М. Костомарова про те, з якими односторонніми, брехливими джерелами він мав справу в московських архівах». Де ж тут оголошення війни джерелам?

2. «Натомість у роботі практично відсутні поклики на публікації російських джерел... у тому числі найцінніше з них — корпусне видання “Письма и бумаги императора Петра Великого» (с. 194). Але ж у книзі є три посилання на згадані листи! Це справді цінне джерело. Однак потреба в ньому для написання «Міфу про Мазепу» була незначна. Що ж до інших російських джерел, то вони використані там, де необхідно. О. Сокирку треба було б ретельніше переглянути їх список!

3. «Автор не спромігся бодай ознайомитись з великою військово-історичною літературою (...), яка містить вузько спеціальну трактовку кампанії 1708—1709 рр. Див., наприклад: (...) Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707—1709 гг.— Спб., 1912.— С. 70». Виглядає знову ефектно. Та на сторінці 243 «Міфу про Мазепу» є посилання на це видання! Якби рецензент переглянув мою книгу «Загибель Батурина 2 листопада 1708 року», видану ще у 1994 році, то не тільки задовольнився б списком літератури про Північну війну

(«Письма...», «Труды Императорского Военно-исторического общества» і т. п.), а й обережніше займався підтасовкою історичних фактів під власну хибну інтерпретацію української історії доби Мазепи. Так, у розвідці «Сердючка піхота українських гетьманів» він пише: «У вирішальному 1708 р. майже всі сердюцькі полки мали хронічний некомплект. За свідченням очевидців, у чотирьох полках, котрі обороняли Батурина, “и трехсот человек не будет”»⁸. Та йдеться ж про 300 сердюків, які врятувались після батуринської різні!⁹ А загинуло їх понад 2000! За показаннями сердюка К. Семененка від 11 грудня 1708 року залишкам чотирьох полків (300 чоловік!), які брали участь в обороні Батурина, Мазепа наказав «стоять в Гадячю с шведами»¹⁰.

4. В обороні Мазепи С. Павленко «нападає навіть на Байрона, Вольтера, Пушкіна, Словацького й Брехта» (с. 188). Де Рецензент розпізнав агресивний намір автора? Чи не в рядках про те, що скандально-романтична легенда «стала основою або поштовхом для написання літературних творів Д. Байроном («Мазепа», 1818), В. Гюго («Мазепа», 1829), К. Рилєєвим («Войнаровський», 1825), О. Пушкіним («Полтава», 1829), Ю. Словацьким «Мазепа», 1839), Б. Брехтом («Балада про Мазепу», 1955) та ін.?».

5. «Сергій Павленко прагне довести, що більшість повстань кінця 80 — початку 90-х рр. насправді не були антигетьманськими» (с. 190). Пане Сокирко! Не можна ж так пересмикувати думку автора. На стор. 151 С. Павленко пише, що за 22 роки правління Мазепи не було жодного антигетьманського народного повстання!

6. «Виникає між тим закономірне питання, яким чином із програмою гетьмана-державника можна сумістити, наприклад, масову міграцію лівобережного посільства на Правобережжя України?» (с. 191). Рецензент при цьому посилається на книги О. Гуржія і Т. Чухліба. Вказує відповідні сторінки, які ніби підтверджують його аргумент. Та у праці О. Гуржія на зазначених 94–95 сторінках розповідається про те, що «через утиски місцевої старшини лише в 20–40-х роках XVIII ст. з окремих сотень Миргородського полку повтікало понад 200 чоловік “з месних людей”»¹¹. Невже рецензент не знає, хто в ті часи правив в Україні? Ніби граючись, він посилає нас до 25–26, 31 сторінок дослідження Т. Чухліба¹². Але ж там йдеться про добу Самойловича, про агітацію правобережних лідерів, які запрошували лівобережців переселитись до них! Лише на 21 та 23-ій сторінках натрапляємо на суворі накази Мазепи полковникам забороняти переходи на Правобережжя. Проте де ж у них повідомляється про масову міграцію? Згідно з «Вічним миром» 1686 р. землі від Києва до Чигирина мали «буть в пусте всегда»¹³. Гетьман як васал надсилав царським урядовцям копії своїх грізних наказів (їх цитує Т. Чухліб), немовби демонструючи свою заповзятливість у виконанні договірних умов. Разом з тим польська сторона, як доповідав гетьман у Москву, порушувала укладені трактати, «деякі польські пани на тому березі Дніпра почали були осаджувати слободи на порожніх місцях»¹⁴. У нових поселеннях, як правило, осадники заохочували переселенців

певними пільгами. І. Мазепі, як видно з його листа «надежнійшому приятелеви» перяславському полковнику Івану Мировичу, не подобалося, що Польща в такий хитрий спосіб прагне заволодіти землями Правобережжя, а тому він закликав старшину *«абы жаден з посполитой шляхты и з панов не важился городов и сел осадовати о пять миль от Дніпра»*¹⁵. Водночас гетьман, інформуючи Петра I про те, як він сумлінно виконує умови договору 1686 р., насправді на ділі все робив навпаки. Польському послу К. Ісаровичу у 1694 р. він чесно зізнався, що *«кордони я собі ті осаджу»*¹⁶. Незважаючи на те, що цар дозволив паліївцям перебратись на Лівобережжя, І. Мазепа знаходить аргументи, аби вони залишились-таки на Фастівщині! Прийшовши з козацьким військом у 1704 р. на Правобережжя, гетьман усупереч царським настановам, за досить короткий час заселив зайняту територію своїми людьми. 21 листопада 1708 р. київський воєвода Дмитро Голіцин повідомляв Гаврила Головкина: *«На сей стороне поселено жителей с 50 000, и за таким случаем зело потребно, дабы Белоцерковский замок не упуститъ»*¹⁷. У цьому зв'язку російський резидент у Польщі А. Дашков 11 грудня 1708 р. радив канцлеру написати польським магнатам, *«что и Украина доселе не отдана была чрез факции Мазепы, и деклеровать отдачу Украйны»*¹⁸. То де ж у згаданому контексті гетьман виступав не як державник?

7. «Погоджуючись із запропонованою Орестом Субтельним у монографії *“Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.”* концепцією розгляду повстання Мазепи в контексті боротьби національних еліт... Автор вважає...» (с. 184–185). Якби рецензент більше аналізував зміст, а не займався пошуком граматичних помилок у списку літератури, то він би звернув увагу, що я полемізую з Орестом Субтельним з приводу його думок, висловлених у статті «Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи»¹⁹.

Тепер про деякі міркування-«спростування» рецензента. Він ставить під сумнів версію автора про дезінформаційний характер листа Мазепи до С. Лещинського (січень 1709 р.): *«Адже хіба можна списати на звичайну дезінформацію нетерпляче очікування походу на Правобережжя не таких уже й малих сил Лещинського (підкріплених, крім цього, шведським корпусом генерала Крассау)»* (с. 193). Справді, у листопаді – на початку грудня Карл XII і гетьман очікували допомоги від них. У листопаді до С. Лещинського був відряджений з відповідним посланням Федір Нахимовський. Але ж у січні 1709 р. шведи й мазепинці переконалися, що їхні союзники мають проблеми. Вони були затиснуті у Польщі пропетрівськими силами, терпіли поразки. Історик Євген Тарле головною причиною їхньої малоактивності називає те, що польські війська *«дуже вже були небоєдатними»*²⁰. Причини появи розтиражованого російською стороною листа Мазепи з приписом *«Вашої Королівської милості Мойого Милостивого Пана, вірний підданий і слуга найнижчий Ян Мазепа. Гетьман»* можна зрозуміти, прочитавши пораду А. Дашкова Г. Головкину від 20 листопада 1708 р.: *«Еще же не изволили вы объявить в универсалах царского величества,*

что вся сия бысть в народе отягчения для его, вора Мазепы, оболгания, что Кочубею голову отсекли и прочим, великое было отягчение и ругание, еще и чрез указы монаршеские. **Однакоже, для его оболгания и сие пред народом казацким, разумеваю, быти приятно**»²¹.

Рецензент, пишучи про те, що «Автор рішуче відкидає підтверджену джерелами версію про хабар, вручений генеральним осавулом своєму московському покровителю Василю Голіцину», мав би допомогти знайти їх. Які документи, свідчення, крім легенд, дають підставу говорити про те, що В. Дунін-Борковський позичив 10 000 рублів Мазепі, аби той вручив їх фавориту царівни? Де подібну велику суму міг узяти в поході генеральний обозний? Не будемо повторюватись, бо обставинам появи цієї міфологічної версії присвячено кілька сторінок «Міфу про Мазепу». Є два важливі документи, у яких гетьман сповіщає про дарунки начальнику Посольського приказу — у «Записці» фігурує сума 10 000 рублів²², а в «Росписи вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, Гетмана, с начала уряды Гетманского, во всі времена Князю Василю Голицину» — 17 390 рублів²³. Згадані суми передані в Москву після виборів, найімовірніше у 1688–1689 роках. Отже, це **не хабар на гетьманство** (спочатку гроші — а потім вибір!).

«Записка» засвідчує, що на Коломаку в 1687 р. новообраний гетьман справді давав обіцянку В. Голіцину. Але яку? Віддати 10 000 рублів за вибір? Якби це було так, то відразу після приїзду в Батурин гетьман сушив би голову, як би пошвидше розрахуватися з князем, фактичним правителем Московії. Натомість Мазепа у «Записці» виправдовується, що, по-перше, «прирекая обитница моя вашей княжой вельможности не могла через **немалое время** прийти в належитое исполнение», по-друге, «же не можем наскорі приспособитися в такую способность, **якая бы до посланья была удобна**». І тільки коли «теперь tedy тую должность мою в пилности належитой составивши», посилає відповідний грошовий дарунок. При цьому Мазепа зазначає: «**Якое мое приношение изволь, ваша княжая вельможность, принять милостиво и ховати меня в милостивой отческой и благодительской своей ласці и заступлении**». З чим же пов'язане це «приношение»? У «Росписи», складеної гетьманом 24 грудня 1689 р. за вимогою Петра I після падіння царівни Софії, Мазепа зізнається, що «то дано неволею больше, нежели волею, с подущения и безпрестанных погрозов Леонтия Неплюева». Як відомо, восени 1687 р. царські чиновники разом з деякими уповноваженими від гетьмана згідно з Коломацькими статтями та царським указом зробили опис майна, коштів Самойловичів. Безпосередньо за цим процесом наказано наглядати севському воєводі Леонтію Неплюєву. Половину виявленого скарбу він особисто мав доставити в Посольський приказ В. Голіцину. Після падіння останнього партія переможців не вдовольнилася «Росписью» Мазепи. Улітку 1690 р. відбувся повторний опис майна, скарбів Самойловича, фактична ревізія²⁴ діяльності Голіцина, Неплюєва, гетьманських урядовців у вересні — листопаді 1687 року. Під час цієї перевірки з'ясувалось, наприклад, що «**столник князь Андрей Шаховский тех Гришковых**

животов, крест и ефимки, и червонные золотые, и мелкие денги, и ружье и клейноты взял ли, и что взял? Также городничей и подьячий по мешку ефимков и иные клейноты имали ль и меж собою разделили ль? И кто имяны черниговцов и какова кто чину в том деле причинились и такое разграблениа учинили?» (Опись, с. 953). За першим переписом у замку і церкві було дві скрині, а за другим «по сказке батуриного той церкви священника Василия, те сундуки с серебряными денгами и с чехлами поставлены, того он не ведает...». Згадане красномовно свідчить про те, що й російські урядовці намагались якнайбільше пожитись конфіскованим, і Мазепа старався приховати від вивезення до Москви значну кількість коштовностей, майна, грошей Самойловичів. При тому він це явно робив зі згоди з В. Голіциним, за домовленістю з ним на Коломаку саме про такий неофіційний поділ конфіскату. Бо ж спочатку командувач російської армії хотів забрати всі скарби гетьмана-«зрадника» у царську казну. Але його переконали вчинити по-іншому! У вираші від цього залишались Гетьманщина, бо вона, по-перше, не втратила повністю військовий скарб, по-друге, отримала набагато більше, ніж мала одержати в результаті чесного розподілу коштів скинутого гетьмана, а також В. Голіцин, автор відповідної статті Коломацької угоди. Фактично за власну ідею, врахування прохання старшини та Мазепа він узяв у 1688–1689 рр. наперед домовлені комісійні. В описі майна Самойловича, наприклад, фігурує «шатер турецкой». «Шатер турской» зустрічаємо й у «Росписи»! А оскільки Мазепа не поспішав з якихось причин виконати свої зобов'язання щодо «комісійних», то про це йому і нагадав Л. Неплюєв шляхом шантажу: він тримає під вартою переяславського полковника Родіона (Райчу) Дмитрашка, який весною 1688 р. їздив до Москви скаржитися на гетьмана... Сам севський воєвода як посередник і наглядач за передачею конфіскату отримав, як довідемося з тієї ж «Росписи», неофіційно майже 5000 рублів! Таким чином, як бачимо, йдеться про відкупні, комісійні, а не про хабар за гетьманство на Коломаку.

Деякі зауваги рецензента взагалі незрозумілі. Так, він пише: **«Замість застосування виробленої істориками впродовж останніх десятиліть постановки перед джерелами багатопланових «глибоких» питань, Автор користується евристично обмеженою зовнішньою й внутрішньою їх критикою (причому це стосується, головним чином, фальсифікатів або документів сумнівного походження, відносно інформативну цінність котрих було доведено ще в минулому столітті,— протоколів допитів Кочубея та Іскри, листування Мазепа з Головкіним тощо)»** (с. 194, виділення моє.— Авт.). Отже, матеріали допиту Кочубея, листування Мазепа з Головкіним (не фальшиві листи останнього до гетьмана!) — це документи сумнівного походження, які, до того ж, мають відносно інформаційну цінність? Ким це доведено? Або така фраза рецензента: **«Пубертатність Мазепа-політика мають демонструвати й два наступні розділи — “Міф четвертий: хабар Голіцину” й “Міф п'ятий: двадцять років вірнопіддано служив царю”»** (с. 188).

Пубертатний (від лат. *pubertas* – статева зрілість) – пов’язаний із статевим дозріванням; пубертатний період – період статевого дозрівання. Так трактує це слово «Словник іншомовних слів»²⁵. До чого воно вжите у згаданому контексті? Статеве дозрівання Мазепи-політика? Деякі слова рецензії взагалі не можна знайти в одинадцятитомному словнику української мови! Що це – прагнення рецензента вивищитися над автором своїми знаннями маловживаних термінів логіки, переконати читачів у науковості власних студій?

Для О. Сокирка є загадковим те, що я цитую Невіля, Гордона, посилаючись на різні видання. По-перше, цим розширюю список джерел для дослідників теми, по-друге, іноді це роблю вимушено – важливі моменти гордонівського щоденника після 1686 р. не перекладені цілісним масивом, деякі місця перекладачами витлумачено по-різному. Рецензент дорікає авторові, що посилання на зарубіжні архівосховища автор «*усупереч стандартам оформлення наукового апарату*» подає в україномовному варіанті. Знову ж таки – де опубліковані ті стандарти? Адаже якби вони були затверджені ВАКом чи Інститутом історії України НАН України, то тоді б усі дисертанти, автори монографій їх дотримувались. Але оскільки це «звичаєве право», то до нього й відповідне ставлення не тільки автора.

Рецензент, атакуючи кавалерійським наскоком «Міф про Мазепу», забув про те, що для подібного нападу потрібні не тільки велике бажання розправитися з опонентом, лантух ярликів, а й гостра зброя – докази, аргументи, документи. Тому його словесні приниження «*щиро патріотичного дискурсу Автора*» (с. 195) не потрапили в ціль, а здійняли хіба що хмару куряви. Пилюка на якийсь момент може завдати шкоди зору – але ж цим не приховаєш те, що є насправді...

Постать Мазепи, його час іще потребують не одного серйозного, незаангажованого дослідження. Дослідника-патріота тут чекають справжні Авгієві стайні бруду, який віками нагромаджувався і не прочищувався! Хоча О. Сокирко скептично ставиться до таких понять, як патріотизм історика (мовляв, це почуття шкодить об’єктивізму, заганяє вченого в публіцистику), я не вважаю його негативною якістю шукача істини. Навпаки – він був і є рушієм, головним стимулом пошуку незнаного, непоміченого, забутого в історії України. Ті ж, хто працює на «території Клію» з холодним серцем, без любові до своєї Батьківщини, зі скепсисом та іронією до її минулого, керманичів, на жаль, найчастіше вдовольняються поверховими історіографічними схемами. Що ж, кожному своє...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

¹ Герасименко Н. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 95.

² Герасименко Н. Данило Апостол // Володарі гетьманської булави. – К.: Варта, 1994. – С. 527.

³ Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М.: Школа «Языки русской культуры». — С. 96.

⁴ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — Чернігів: Редакційно-видавничий відділ облуправління по пресі, 1994. — С. 131–132.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 61. — № 1787. — Арк. 38.

⁶ Пінчук Ю., Ковалевська О. Про маловідомі сторінки з життєпису гетьмана України Івана Мазепи // Історія України. — 1998. — № 3. — С. 7.

⁷ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М.: АН СССР, 1954. — Т. 1. — С. 114.

⁸ Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 54.

⁹ Павленко С. Вказана праця. — С. 98.

¹⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Москва — Ленинград, 1951. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 1050.

¹¹ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К.: Основи, 1996. — С. 95.

¹² Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996.

¹³ Полное собрание законов Российской империи. — СПб, 1830. — Т. 2. — № 854. — С. 290–292.

¹⁴ Чухліб Т. Вказана праця. — С. 23.

¹⁵ Письмо Мазепы о заселении правобережного приднепровья в конце XVII в. // Киевская старина. — 1898. — Май. — С. 52.

¹⁶ Чухліб Т. Вказана праця. — С. 22.

¹⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 948.

¹⁸ Там само. — С. 868.

¹⁹ Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 125–129.

²⁰ Тарле Е. Северная война. — М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. — С. 270.

²¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 8. — Вып. 2. — С. 877.

²² Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — СПб., 1858. — Т. 1. — С. 356.

²³ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1858. — Часть I. — С. 327.

²⁴ 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссиею. — Петербург, 1884. — Т. 8. — С. 950–1198.

²⁵ Словник іншомовних слів. — К., 1975. — С. 560.

ВІДПОВІДЬ НА ЗАУВАГИ О. КРЕСІНА

У монографії Олексія Кресіна «Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття»¹, виданій у 2001 р., вперше ґрунтовно проаналізовано джерела формування ідеології мазепинців, розглянуто головні проблеми української правової та політичної думки другої половини XVII – початку XVIII століття. Відзначаючи цінність цього дослідження, ми разом з тим хотіли б подискувати з автором з приводу деяких його категоричних тез. Найпринциповіша з них – «на нашу думку (О. Кресіна. – *Авт.*), від 1687 р. до початку Північної війни (1700–1721) немає достатніх підстав припускати, що Іван Мазепа чи значна група старшин мала плани щодо відокремлення Війська Запорозького від Російської держави». У монографії знаходимо головний аргумент-пояснення вищесказаного: «Деякі автори (серед сучасних, наприклад, С. Павленко) некритично використовують матеріали слідчих справ Соломона (Семена Троцького) та Домарацького, факт розмов з гетьманом французького резидента Де ля Невіля як свідчення намагання Івана Мазепи наприкінці 1680-х – на початку 1690-х років установити з варшавським двором відносини політичного характеру. Обсяг статті не дає змоги проаналізувати ці матеріали. Тому адресуємо увагу читача до одного з найдокладніших досліджень цього комплексу матеріалів Анджея Камінського (*Kaminski A. Republic vs. Autocracy. Poland – Lithuania and Russia, 1686–1697. – Cambridge (Mass.), 1993. – P. 201–228.*). Ми погоджуємося з висновком автора про те, що натхненники місії Соломона, який 1689–1690 р. запропонував нібито від імені Івана Мазепи організацію повернення Війська Запорозького до Речі Посполитої, розраховували на компрометацію в очах царського уряду союзу з Річчю Посполитою та особою гетьмана – для повернення до влади певних російських та українських угруповань знаті. У будь-якому разі, поки що не знайдені автентичні документи, що підтвердили б участь гетьмана у цій справі»².

У нашій студії про С. Гродського («Оточення гетьмана І. Мазепи соратники та співпрацівники» – частина III, розділ 4.1) детально висвітлено й проаналізовано версії-пояснення появи українського ченця у Варшаві. При цьому даємо достатньо аргументів на користь І. Мазепи як головної зацікавленої особи в місії Соломона. Дослідження А. Камінського справді містить низку цікавих спостережень про події 1689–1692 рр. Хоча багато документів по справі Соломона опубліковано, історик ще раз переглянув їх в архівах. На жаль, цей позитив у пошуку істини не переважає хибність висновків, яких дійшов дослідник, аналізуючи великий комплекс документів тієї доби. На його переконання, прибуття ченця до Варшави – інтрига В. Голіцина проти І. Мазепи. А. Камінський так умотивовує дії царського фаворита щодо гетьмана: «Голіцин обіцяє Соломону підвищення до посади архімандрита – чи

навіть єпископа — якщо йому вдасться роздобути компрометуючого листа від Собеського до козаків. Очевидна мета — знищити Мазепу за змову проти Голіцина і Бориса Петровича Шереметєва»³.

Це твердження — грубе «прочитання» реалій доби кінця 1680-х — початку 1690-х рр. По-перше, яку «змову» організовував І. Мазепа проти В. Голіцина і Б. Шереметєва? Як міг гетьман навіть подумати влаштувати інтригу проти фаворита царівни? Який сенс таких авантюрних дій? Стати ближчим до царівни Софії? По-друге, І. Мазепа завдяки підтримці В. Голіцина у 1687 р. прийшов до влади. На підтримку царського фаворита гетьман постійно розраховував (про це, зокрема, свідчить пошта з Батурина до Москви 1688–1689 рр.). В. Голіцин фактично перебував у дружніх стосунках з українським зверхником, отримував від нього дорогоцінні подарунки. Для чого першому й другому було «топити» один одного? Про те, що вся ця нісенітниця, придумана у Варшаві для відведення підозри від Мазепи, свідчить щоденник Соломона. Проте А. Камінський, не звертаючи на це уваги, зазначає: «Якщо колишній гетьман (І. Самойлович.— *Авт.*) був активним учасником у такій дуже таємній інтризі, то можна припустити близькі зв'язки між ним і Голіциним»⁴. Враження таке, що автор не знає, хто зіграв головну роль у зміщенні І. Самойловича у 1687 р. Адже саме з відома В. Голіцина був ініційований Коломацький переворот. Екс-гетьмана заслали до Якутська⁵. Як звітія можна було стати активним учасником компрометації І. Мазепи? Яким чином В. Голіцин міг контактувати навіть через посередників з віддаленим за тисячі кілометрів «другом»? Відповіді на це знайти не стільки важко, як неможливо. Або таке запитання: для чого все це затівалось? А. Камінський дає таку відповідь: «Якби Мазепу було скинуто у результаті справи Соломона, то в Україні було б призначено більш покійного гетьмана. Це навіть міг бути сценарій, розроблений Голіциним»⁶. У чому проявлялась опозиційність чи непокірність І. Мазепи до серпня — вересня 1689 р.? Адже в той час він сам почувався невпевнено. Старшинські опозиціонери намагалися скомпрометувати його як керманіча. І тому гетьман просив захисту у В. Голіцина. Саме від останнього залежало буття Мазепи в Батурині. В. Голіцину при бажанні не треба було вигадувати якусь інтригу з участю Соломона — під час Другого Кримського походу зібрані до купи опозиціонери гетьмана, як у 1687 р., радо б змістили свого зверхника. Та цього не трапилось. Бо царському фаворитові це було абсолютно непотрібно. Натомість Мазепа після кримських боїв поспішає з великою кількістю старшин до Москви підтримати В. Голіцина та царівну Софію в їхньому протиборстві з партією Нарішкіних. Двірський переворот закінчився перемогою останніх. Позбувшись впливового патрона, І. Мазепа змушений був встановлювати таємні контакти з Варшавою. Така логіка його дій. Думка ж А. Камінського про те, що «якби в 1689 р. не було двірського перевороту, Мазепа б мав тільки напрямок до Сибіру»⁷, нічим не підтверджується. Навпаки, саме за тісний зв'язок з опальним царедворцем він міг постраждати.

Як не прикро, «переконливі» висновки, аргументи А. Камінського, взяті до уваги О. Кресіним, не додали дослідженню останнього правильних акцентів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

¹ *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія.— К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.— 468 с.

² Там само.— С. 86—87.

³ *Kaminski A.* Republic vs. Autocracy. Poland — Lithuania and Russia, 1686—1697.— Gambridge (Mass.), 1993.— P. 215.

⁴ Там само.— P. 220.

⁵ *Сельский И.* Ссылака в восточную Сибирь замечательных лиц (1645—1762) // Русское слово.— 1861.— № 8.— С. 8.

⁶ *Kaminski A.* Republic vs. Autocracy. Poland — Lithuania and Russia, 1686—1697.— Gambridge (Mass.), 1993.— P. 221.

⁷ Там само.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
-------------	---

ЧАСТИНА I.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	10
----------------------------------	----

ЧАСТИНА II.

ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ КОМАНДИ

Розділ 1. Український абсолютизм 1687–1709 рр.	18
---	----

Розділ 2. Післяколомацькі зміни урядовців	23
---	----

ЧАСТИНА III.

СОРАТНИКИ ТА ПРИБІЧНИКИ ГЕТЬМАНА

Розділ 1. Найближчі довірники	34
-------------------------------------	----

1.1. Шийкевич Захар	35
---------------------------	----

1.2. Вуяхевич Михайло Васильович	37
--	----

1.3. Ломиковський Іван Васильович	40
---	----

1.4. Горленко Дмитро Лазаревич	43
--------------------------------------	----

1.5. Чечель Дмитро Васильович	47
-------------------------------------	----

1.6. Скоропадський Іван Ілліч	48
-------------------------------------	----

1.7. Нестеренко Дмитро	52
------------------------------	----

1.8. Миклашевський Михайло Андрійович	53
---	----

1.9. Орлик Пилип Степанович	58
-----------------------------------	----

1.10. Довгополий Клим	61
-----------------------------	----

1.11. Свічка Леонтій Назарович	62
--------------------------------------	----

Розділ 2. Родичі, свояки	64
2.1. Мазепа Марія-Магдалина	65
2.2. Обидовський Іван Павлович	67
2.3. Войнаровський Андрій Янович	71
2.4. Бистрицький Іван	75
2.5. Мокієвський Костянтин	78
2.6. Вітославська Маріанна	84
2.7. Громика Василь Михайлович	84
2.8. Фридрикевич Криштоф Самійлович	85
2.9. Маковський Іван Миколайович	86
2.10. Дмитрашко Дмитро Маркович	86
2.11. Коровченко (Вольський) Федір Григорович	87
2.12. Трощинський Степан	88
2.13. Топольницький Федір	89
2.14. Зеленський Дмитро	90
Розділ 3. Династії «изменников»	91
3.1. Лизогуби	91
Лизогуб Яків Кіндратович	91
Лизогуб Юхим Якович	94
Лизогуб Яків Юхимович	95
Лизогуб Семен Юхимович	97
Лизогуб Андрій Юхимович	97
3.2. Гамалії	98
Гамалія Григорій Михайлович	98
Гамалія Андрій Михайлович	99
Гамалія Михайло Андрійович	99
Гамалія Антон Андрійович	101
Гамалія Андрій Андрійович	102
3.3. Мировичі	102
Мирович Іван Іванович	102
Мирович Федір Іванович	104
Мирович Василь Іванович	106
Мирович Іван Іванович	107
Мирович (Войнаровська) Ганна Іванівна	109
Мирович Семен Іванович	110
3.4. Герцики	110
Герцик Павло Семенович	110
Герцик Григорій Павлович	111
Герцик Іван Павлович	112
Герцик (Орлик) Ганна Павлівна	113
Герцик Опанас Павлович	113

3.5. Максимовичі	114
Максимович Дмитро Максимович	114
Максимович Василь Максимович	116
Максимович Петро Максимович	116
Максимович Іван Максимович	116
Максимович Іван Петрович	117
3.6. Дорошенки	117
Дорошенко Андрій Дорофійович	117
Дорошенко Іван Андрійович	118
Дорошенко Василь Андрійович	118

Розділ 4. Представники таємної та прозорої дипломатії

4.1. Гродський Семен Іванович (Соломон)	120
4.2. Сулима Петро Іванович (Петрик)	131
4.3. Згура (Стигліїв, Гречанін) Тимофій	144
4.4. Харевич Юрій	145
4.5. Нахимовський Федір Іванович	145
4.6. Велецький Василь Йосипович	146
4.7. Волошин Петро	148
4.8. Русиновичі	149
4.9. Івановський Олександр	149
4.10. Зеленський (ректор, ксьондз)	150
4.11. Кондаченко	151
4.12. Новицький Григорій Ілліч	151
4.13. Глухівець Яків	153

Розділ 5. Значні військові товариші

5.1. Биховець Іван Рашкевич	156
5.2. Грембецький Микола	158
5.3. Мокрієвичі	158
5.4. Гречаний Степан	160
5.5. Забіла Іван Петрович	161
5.6. Жураковський Яків Михайлович	163
5.7. Полуботок Леонтій Артемович	164
5.8. Радичі Тимофій та Пантелій	167
5.9. Карпович (Коробченко, Карпов, Коробка-Вольський) Григорій	168
5.10. Лисиця Іван Павлович	169

Розділ 6. Співоднотлумці та співники	171
6.1. Дунін-Борковський Василь Касперович.....	172
6.2. Чуйкевич Василь Никифорович.....	181
6.3. Полуботок Павло Леонтійович.....	183
6.4. Туранський Олексій Михайлович.....	186
6.5. Апостол Данило Павлович.....	187
6.6. Бутович Григорій Іванович.....	190
6.7. Борохович Михайло.....	191
6.8. Левенець Іван Прокопович.....	192
6.9. Кандиба Андрій Федорович.....	196
6.10. Лісницькі.....	198
6.11. Третяк Федір.....	199
Розділ 7. Помічники в резиденції	200
Гетьманські дворяни.....	200
Покосві.....	202
Музики.....	203
Господарі Батуринського замку.....	203
Міська влада.....	204
Канцеляристи.....	204
7.1. Зарудний Іван Петрович.....	205
7.2. Галецький Семен Якович.....	207
7.3. Висоцький Роман.....	208
7.4. Бодаковські Григорій Васильович та Андрій Васильович.....	208
7.5. Гречаний Яків Степанович.....	209
7.6. Болбот (Золбота) Данило.....	210
7.7. Дубяга Олександр.....	210
7.8. Ведичко Самійло.....	211
7.9. Михайлов Григорій.....	212
7.10. Борозна Іван Владиславович.....	213
7.11. Покотило Григорій.....	213
Розділ 8. Найманці	215
8.1. Новицький Ілля Федорович.....	218
8.2. Покотило Яків.....	220
8.3. Кожуховські Петро та Юрій Петрович.....	220
8.4. Малама Андріяш (Андрій) Дмитрович.....	221
8.5. Кенігсек Фрідріх.....	221
Розділ 9. Партнери з Правобережної України	224
9.1. Палій Семен Павлович.....	224
9.2. Самусь Самійло Іванович.....	230
9.3. Невінчаний Василь.....	231
9.4. Братковський Данило Богданович.....	233

Розділ 10. Запорозжці	235
10.1. Гордієнко Кость	236
10.2. Нестулей Федір	237
10.3. Сорочинський Петро	238
10.4. Богущ Яким	238
Розділ 11. Маловідомі мазепинці	239
11.1. Галецький Леонтій Якович	241
11.2. Самойлович Григорій Самійлович	242
11.3. Григорій, роменський сотник	242
11.4. Золотаренко Яків Кіндратович	243
11.5. Тимченко-Заборовський Іван Тимофійович	243
11.6. Дмитрієвич Дорош	244
11.7. Дмитрієвич Леонтій	244
11.8. Красноперич Іван	244
11.9. Трощина Трохим Васильович	244
11.10. Опоченок	245
11.11. Рогачевський Іван	245
Розділ 12. Духовні побратими	248
12.1. Монастирський Інокентій	250
12.2. Баранович Лазар	252
12.3. Углицький Феодосій (Полоницький)	255
12.4. Максимович Іоанн	258
12.5. Кроковський Іоасаф	260
12.6. Одорський Гедеон	261
12.7. Ростовський Дмитрій (Данило Туптало)	263
12.8. Архімандрит Никон	263
12.9. Яворський Стефан (Іванович)	268
12.10. Стаховський Антоній	271
12.11. Щирський Інокентій	272
12.12. Василевич Варлаам	275
12.13. Калачинський Прокопій	276
12.14. Боболінський Леонтій	277

ЧАСТИНА IV.

ПОЗИЦІЯ ОТОЧЕННЯ ГЕТЬМАНА В 1707—1709 РР.

Розділ 1. Невдала спроба змістити І. Мазепу у 1707—1708 рр.	280
Розділ 2. Антимосковське повстання	293
2.1. Несприятливі обставини	293
2.2. Загибель Батурина	301

2.3. Двовладдя в Гетьманщині	317
2.4. Шлях до полтавської поразки	327
2.5. Відступ до Бендер	337
ВИСНОВКИ	340
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	342
ДОДАТКИ	
Бібліографія публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І. Мазепу та його добу (українською та російською мовами)	458
Статті та розвідки останніх літ	
Репресовані у справі повстання 1708–1709 рр., а також подальших антиросійських дій мазепинці, урядники та члени їхніх родин	550
Урядники адміністрації Гетьманщини (1687–1709 рр.)	554
Церкви Мазепи	571
Свідчення на допитах старшин про Мазепу	572
За кожне побачення – десять тисяч червінців? (Відгук на публікації у «Фактах и комментариях»)	578
Мазепа – не гетьман-державник? (Відповідь на рецензію Олексія Сокирка)	584
Відповідь на зауваги О. Кресіна	592

Наукове видання

Сергій Павленко

**ОТОЧЕННЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ:
соратники та приборчники**

Редактор *Ю. Г. Попсуєнко*
Художнє оформлення *О. Я. Остапова*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*
Коректор *О. В. Даневич*

Підписано до друку 22.03.2004. Формат 60×90¹/₁₆.
Гарнітура «Lazurski». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 37,75.
Обл.-вид. арк. 37,75. Зам. 4-65.

Видавничий дім «КМ Академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 770 від 15.01.2002 р.
Друкарня НаУКМА.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, вул. Сквороди, 2.
Тел./факс: (044) 416-60-92, 238-28-26.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

Павленко С. О.
П12 Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.— К.:
Вид. дім «КМ Академія», 2004.— 602 с.
ISBN 966-518-259-5

Сергій Павленко вперше ґрунтовно знайомить читача з членами команди гетьмана І. Мазепи, його соратниками та прибічниками, показує їхню роль у контексті подій 1687–1709 рр. Дослідження про найзначніших діячів оточення зверхника України містить багато важливого фактажу для розуміння причин поразки мазепинців під час повстання за визволення Гетьманщини з-під опіки Москви.

ББК 63.3(4УКР)46